

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

НБ ПНУС

804244

УДК 327(075.8)
ББК 63.3(0)6я73+66.4я73
М58

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Б. М. Гончар,
д-р екон. наук, акад. НАН України Ю. А. Левенець,
д-р екон. наук, проф. М. З. Мальський

*Затверджено Вченою радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
5 березня 2007 року*

Авторський колектив:

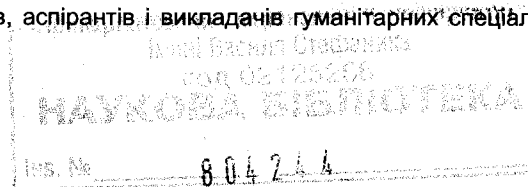
В. А. Манжола (вступ, розд. 1, 3, 12, 15), В. Ю. Крушинський (розд. 2, 4, 16),
С. П. Галака (розд. 9, 14, 17), С. В. Андрущенко (розд. 18, 27, 28), М. М. Білоусов (розд. 8, 12),
О. А. Борділовська (розд. 24), В. С. Бруз (розд. 6, 11, 19), Н. М. Весела (розд. 26),
Л. Ф. Гайдуков (розд. 28), В. І. Головченко (розд. 5, 25, 27), М. С. Каменецький (розд. 20),
Є. Є. Камінський (розд. 14, 28), М. Г. Капітоненко (вступ, розд. 13, 19), П. Ф. Кирпенко (розд. 27),
І. Д. Коміренко (розд. 24, 25), В. Ю. Константинов (розд. 3, 17, 23), В. В. Копійка (розд. 21),
О. А. Коппель (розд. 22), Р. А. Кривonos (розд. 16), В. П. Крижанівський (розд. 13),
В. М. Матвієнко (розд. 26), М. А. Миронова (розд. 7, 21), І. О. Мінгазутдінов (розд. 1, 8),
О. С. Пархомчук (розд. 10, 18), І. С. Покровська (розд. 7), А. А. Суботін (розд. 8)

М58 Міжнародні відносини та світова політика : підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський ; за ред. В. А. Манжоли. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – 863 с.

ISBN 978-966-439-287-4

Досліджено розвиток Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, її особливості, основні тенденції й етапи еволюції. Висвітлено глобальні та регіональні аспекти міжнародних відносин і світової політики. Розкрито особливості діяльності української дипломатії на міжнародній арені.

Для студентів, аспірантів і викладачів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 327(075.8)
ББК 63.3(0)6я73+66.4я73

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-3039 від 13.04.10)

ISBN 978-966-439-287-4

© Манжола В.А., Крушинський В.Ю., Галака С.П. та ін., 2010
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2010

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АБР – Африканський банк розвитку
АКТ – країни Африки, Карибського та Тихоокеанського басейну
АНК – Африканський національний конгрес
АПП – Албанська партія праці
АСЕАН – Асоціація країн Південно-Східної Азії
БАГІ – Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
БРПЧ – балістичні ракети на підводних човнах
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПК – військово-промисловий комплекс
ДЗЗСЄ – Договір про звичайні збройні сили в Європі
ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
Договір про ПРО – Договір про обмеження систем протиракетної оборони
ДПК – Демократична партія Курдистану
ДРВ – Демократична Республіка В'єтнам
ЕКОСОР – Економічна і Соціальна рада ООН
екю – європейська розрахункова одиниця
ЄАВТ – Європейська асоціація вільної торгівлі
ЄВС – Європейська валютна система
ЄЕС – Європейське економічне співтовариство
ЄЄА – Єдиний європейський акт
ЄОВС – Європейське об'єднання вугілля і сталі
ЄОС – Європейське оборонне співтовариство
ЄПС – Європейське політичне співтовариство
ЗВ'ЯЗ – зона, вільна від ядерної зброї
ЗЄС – Західноєвропейський союз
ЗМЗ – зброя масового знищення
ІРІ – Ісламська Республіка Іран
КАВТ – Карибська асоціація вільної торгівлі
КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка

КНР – Китайська Народна Республіка
 КОКОМ – комітет з контролю за експортом стратегічних товарів до СРСР
 КПК – Комуністична партія Китаю
 КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
 КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини
 КРНБ – крилаті ракети наземного базування
 КРП – Курдська робоча партія
 ЛАВТ – Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі
 ЛАКБ – регіон Латинської Америки і Карибського басейну
 ЛНДР – Лаоська Народно-Демократична Республіка
 МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії
 МАР – Міжнародна асоціація розвитку
 МБР – міжконтинентальні балістичні ракети
 МБРР – Міжнародний банк реконструкції та розвитку
 МВФ – Міжнародний валютний фонд
 Меркосур – Південноамериканський спільний ринок
 МЗС – Міністерство зовнішніх справ
 МНР – Монгольська Народна Республіка
 МОП – Міжнародна організація праці
 МПЛА – Народний рух за звільнення Анголи
 МФК – Міжнародна фінансова корпорація
 НАТО – Організація Північноатлантичного договору
 НДР – Німецька Демократична Республіка
 НМЕП – новий міжнародний економічний порядок
 НРА – Народна Республіка Албанія
 НРБ – Народна Республіка Болгарія
 НФВПВ – Національний фронт визволення Південного В'єтнаму
 НФЗЕ – Народний фронт звільнення Еритреї
 НФЗТ – Народний фронт звільнення Тиграя
 ОАД – Організація американських держав
 ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати
 ОАЄ – Організація африканської єдності
 ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
 ОВД – Організація Варшавського договору
 ОВП – Організація визволення Палестини

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку
 ОІК – Організація Ісламська конференція
 ОКАМ – Спільна Афро-Маврикійська організація
 ОКХ – Організація Касабланської хартії
 ООН – Організація Об'єднаних Націй
 ОПАНАЛ – Агентство із заборони ядерної зброї у Латинській Америці
 ОПЕК – Організація країн – експортерів нафти
 ОСКД – Організація східнокарибських держав
 ОСНАА – Організація солідарності народів Азії й Африки
 ОСО – обмеження стратегічних озброєнь
 ОССО – обмеження та скорочення стратегічних озброєнь
 ПАР – Південно-Африканська республіка
 ПАС – Південно-Африканський Союз
 ПКНВ – Польський комітет національного визволення
 ПРО – протиракетна оборона
 ПРООН – Програма розвитку ООН
 ПСА – Південно-Східна Азія
 ПСК – Патріотичний союз Курдистану
 ПУ – пускові установки
 РАС – Рада арабського співробітництва
 РВСП – ракетні війська стратегічного призначення
 РДФЕН – Революційно-демократичний фронт ефіопських народів
 РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
 РАС – радіолокаційні станції
 РМЗС – Рада міністрів закордонних справ
 РРП – Румунська робітничка партія
 РСАДПЗ – Рада співробітництва арабських держав Перської затоки
 РСД – ракети середньої дальності
 РСМД – ракети середньої і меншої дальності
 СААРК – Асоціація регіонального співробітництва країн Південної Азії
 САКУ – Південно-Африканський митний союз
 САМ – Союз Арабського Магрибу
 СВАПО – Організація народу Південної Африки
 СЕАТО – Організація договору Південно-Східної Азії
 СЕНТО – Організація Центрального договору
 СЕПН – Соціалістична єдина партія Німеччини

СЗПБ – спільна зовнішня політика і політика безпеки
СКР – Союзна контрольна рада
СОІ – стратегічна оборонна ініціатива
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СФНВ – Сандиністський фронт національного визволення
США – Сполучені Штати Америки
УНІТА – Національний союз за повне звільнення Анголи
УПТ – Угорська партія трудящих
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФНВФМ – Фронт національного визволення ім. Фарабундо Марті
ФРН – Федеративна Республіка Німеччини
ЦАСР – Центральноамериканський спільний ринок
ЦСЕ – Центрально-Східна Європа
ЮНЕП – Програма ООН з навколишнього середовища
ЮНІДО – Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку
ЮНКТАД – Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку
ЮНРВА – Агентство з надання допомоги біженцям та їхнього працевлаштування

ВСТУП

Період 1945–1991 рр. кардинально змінив зміст й уявлення про світову політику. За неповні п'ятдесят років у міжнародних відносинах сформувалася та поступово деградувала біполярна система; виникло таке історичне явище як холодна війна; з'явився ядерний фактор; розпалася колоніальна система; прискорився процес глобалізації та посилилася взаємозалежність; почали руйнуватися трьохсотрічні принципи Вестфальського світового порядку. Наслідки, прояви та продовження цих процесів ми спостерігаємо й сьогодні. Усе це робить Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин об'єктом постійної уваги з боку як учених, так і політиків. Проявом такої уваги є і підручник "Міжнародні відносини та світова політика".

У самій його назві підкреслено поступове перетворення класичних міжнародних відносин на більш комплексну світову політику. Цей процес, незважаючи на свою "непомітність" й абстрактний характер, здійснив сильніший довготерміновий вплив на міжнародні відносини, ніж усі перипетії біполярного протистояння. *Міжнародні відносини* як комплекс взаємин між державами протягом другої половини ХХ ст. поступаються місцем *світовій політиці* як системі взаємозалежності між суспільствами в найширшому розумінні слова. Ця трансформація має багато причин, з яких лише частина стосується політичних аспектів Ялтинсько-Потсдамського світоустрою. Хронологічно на його долю припадають процеси глобалізації, поглиблення взаємозалежності, різкого зростання інформаційних і технологічних можливостей. Усе це кардинально змінило світ міжнародної політики, що також знайшло відображення й у зміні концептуальних підходів.

Із самих витоків міжнародно-політичних досліджень у центрі уваги філософів та вчених перебували міждержавні відносини (interstate relations). Переважно вони буди зведені до двох основних форм: насильницької (війни) та мирної (дипломатія). Спрощено хід міжнародної історії можна було представити у вигляді серій насильницьких конфліктів, кожен із яких закладав підвалини для більш чи менш тривалого миру. Такий стан речей здавався природним, він відповідав уявленням про соціальну природу людини, її прагнення та політичні цілі. В основі цього підходу лежала ідея про вічність насильства, перманентність протиріч і домінування на міжнародній арені суверенних держав. Філософські ідеї, на які спираються такі теорії, можна знайти в роботах Фукідіда, Арістотеля, Сунь Цзи, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса,

К. Клаузевіца й інших видатних мислителів. Після Другої світової війни виникла парадигма, у межах якої було узагальнено та деталізовано вищезгадані уявлення про світові політичні процеси – *класичний політичний реалізм*. Тези про провідну роль держави у міжнародних відносинах, відокремленість зовнішньої політики від внутрішньої та пріоритет сили формують аксіоматичний базис цієї парадигми.

Однак динамічні та бурхливі міжнародні відносини невдовзі вийшли за межі, окреслені реалістами. Увагу вчених привернули процеси, які також перетинали державні кордони, мали політичний підтекст, але вже не були винятково міждержавними. Прикладами їх є взаємодія транснаціональних корпорацій (ТНК), міжнародних організацій (у т. ч. й неурядових), різноманітних рухів, терористичних мереж тощо. Ці процеси, фактично, відображають спілкування *суспільств*, а не держав, тому їх часто називають *транснаціональними*. Очевидно, що транснаціональні відносини дещо відрізняються від відносин міждержавних. Насамперед, їм притаманний високий рівень взаємозалежності. Різноманітні суспільні інститути у своїй повсякденній роботі втягуються у численні мережі взаємозалежності, від якої отримують взаємну користь. Поступово ці мережі поглиблюються та розширюються, відкриваючи дорогу тривалій співпраці, під впливом якої відходять на другий план гострі антагонізми та стає можливою *інтеграція*. Інституціоналізація процесу інтеграції у різних царинах призводить до виникнення та посилення міжнародних організацій – таких як ООН, СОТ, ОБСЄ, Рада Європи та багато інших. Світ, у якому відбуваються такі процеси, уже не повною мірою відповідає постулатам політичного реалізму. У ньому з'являються недержавні актори, зміцнюється зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою та беруть гору економічні, соціальні та культурні інтереси. *Неолібералізм* – альтернативна політичному реалізму парадигма – підкреслює саме такі прояви. Ці дві парадигми здійснюють домінуючий вплив на розвиток усієї теорії міжнародних відносин; а в основі сучасного розуміння міжнародної політики лежить поєднання двох форм відносин: міждержавних і транснаціональних. Сучасна традиція переважно трактує *міжнародні відносини* в широкому сенсі, тобто як *сукупність міждержавних і транснаціональних*.

Не менш заплутаним є вживання термінів *міжнародна система* та *світовий порядок* – двох інших "кітків" теорії міжнародних відносин. Часто їх уживають як синоніми – ведучи мову про, наприклад, Вестфальський світовий порядок або міжнародну систему із тією ж назвою. Інтуїтивно зрозуміло, про що йдеться: сукупність принципів, що визначають перебіг міжнародних відносин. Однак науковий ужиток цих концепцій вимагає більшої уваги.

Світовий порядок найчастіше використовується як публіцистичне кліше, своєрідна вказівка на наявність того, хто цей "порядок" підтримує. Зазвичай це або держава-гегемон, або коаліція великих держав. Світовий порядок формується на великих міжнародних конгресах або конференціях, його основні положення закріплюються у фундаментальних угодах, відіграючи роль своєрідної "конституції" світової політики на певний період часу. Зміна світового порядку відбувається і внаслідок масштабної політичної події, як-от масштабна (світова) війна або колапс великої держави.

На відміну від світового порядку, термін *міжнародна система* має відчутніше наукове забарвлення та вимагає більшої чіткості у застосуванні. Його використання, насамперед, свідчить про застосування системного методологічного підходу, який вимагає визнання системності досліджуваного об'єкта та розкриття його системної якості. Для міжнародних відносин це означає визнання цілісності комплексу зв'язків між акторами, увагу до системного рівня дослідження, висунення гіпотез саме на цьому рівні та застосування специфічної системної методології. Міжнародна система зазвичай характеризується своєю структурою, елементами, різноманітними зв'язками та середовищем – і ці атрибути мають бути розкритими.

Поняття міжнародна система розповсюджується разом з активнішим використанням системної методології; а особливої поширеності набуває в межах *структурного реалізму* або *неореалізму*. Учені-неореалісти звернули увагу на те, що структура міжнародної системи визначальним чином впливає на поведінку елементів (у т. ч. й окремих держав), значно обмежуючи їхню свободу вибору. Звідси випливає концепція міжнародної системи не просто як певного характеру відносин між державами, а як сукупності обмежень й імперативів для їхньої зовнішньої політики. Конкретизується міжнародна система за допомогою визначення типу її структури, ступеня ієрархічності, гомогенності, системної якості й інших ознак. На відміну від світового порядку, міжнародна система змінюється не водночас, а постійно перебуває у процесі розвитку, виконуючи основну системну функцію, реагуючи на виклики середовища, трансформуючи структуру тощо.

Особливості застосування базової термінології, пов'язаної із дослідженням світової політики, є лише одним із викликів для дослідника. Іншим – можливо найважливішим – є нюанси методології.

Система міжнародних відносин, що функціонувала в період 1945–1991 рр., становить неабиякий інтерес для дослідників, характеризуючись високим ступенем емерджентності та надаючи багатий фактичний матеріал для перевірки численних теорій міжнародних відносин системного рівня. Фактично, більшість їх (наприклад, теорія перероз-

поділу силових ресурсів, теорія гегемоністичних війн, теорії нерівномірного розвитку тощо) виникли якраз у цей період, маючи за приклад ті чи інші прояви світової політики часів холодної війни.

Завдяки тому, що Ялтинсько-Потсдамська система меншою мірою, ніж усі попередні історичні аналоги, зводиться до суми своїх елементів, системна методологія стає найадекватнішим шляхом її дослідження.

Система в широкому розумінні є організованою сукупністю елементів, головною ознакою якої є її цілісність. Це означає, по-перше, що система, оскільки є цілісною, то протиставляється (навіть у межах наукового дослідження) *середовищу*, а по-друге, що вивчення складових системи – елементів – має відображати їхню взаємодію і місце кожного в цілому. Елемент системи є її найменшою (неподільною) частиною й, одночасно, межею поділу системи в конкретному науковому дослідженні.

Цілісність системи конкретизується через поняття *зв'язку*. Воно використовується в усіх системних дослідженнях. Для системи обов'язковою є наявність двох і більше типів зв'язків (наприклад, просторові, функціональні та генетичні зв'язки в біологічному організмі). Слід зауважити, що в системі є наявними особливі типи зв'язку, які можна назвати *системотворюючими* (наприклад, зв'язки управління).

Сукупність зв'язків і відносин наближає нас до поняття *структури*. Під структурою зазвичай мають на увазі внутрішню організацію системи. Важливою властивістю структури є її вплив на елементи системи: структура визначає їхню поведінку, накладаючи обмеження на ті чи інші індивідуальні, *елементарні*, прояви. Структуру можна визначити і як сукупність внутрішніх системних протиріч, що стимулюють розвиток системи. Структура має "горизонтальний" і "вертикальний" виміри, наявність яких свідчить про необхідність уведення поняття *рівнів системи* та *ієрархії* цих рівнів. Основна системна функція полягає у прагненні системи до самозбереження; при цьому джерело системних трансформацій зазвичай знаходиться всередині самої системи. Суттєвим фактором, що впливає на діяльність держави на міжнародній арені, є *конфігурація* структури системи міжнародних відносин. Комбінація (поєднання) структурних обмежень та імперативів із законами силової рівноваги істотно зменшує свободу поведінки держав у межах системи.

Визначення меж системи міжнародних відносин – надзвичайно складна річ. Зовнішнім середовищем для неї є, наприклад, внутрішньополітичні системи держав; системи національних ідеологій тощо. Проте головна проблема в тому, що за певних умов ці системи можна розглядати як підсистеми міжнародної системи, тому система міжнародних відносин є *відкритою* системою.

Організація міжнародної системи дозволяє класифікувати її як систему *хаотичну*. Хаотичні системи (до них належать більшість соціа-

льних систем) характеризуються високим ступенем складності структури (наявність великої кількості рівнів) і великою кількістю *точок біфуркації*. Остання обставина робить вивчення поведінки таких систем надзвичайно складним.

З позицій системного підходу міжнародні відносини становлять самостійну історичну реальність, яка має власну логіку, закономірності руху та розвитку, це єдиний, внутрішньо цілісний історично-політичний процес. Система міжнародних відносин є конкретно-історичною, стійкою формою політичної організації міжнародних відносин, що відображає як співвідношення сил, так і специфіку відносин між державами, які входять до системи. Кожній системі міжнародних відносин притаманні певні часові та просторові характеристики. Історично міжнародні системи утворюються та існують у межах окремих регіонів, а регіональна система міжнародних відносин виникає тоді, коли міждержавні відносини у регіоні досягають рівня розвитку, за якого стає можливою їхня стійка політична організація.

Методологічно це дозволяє досліджувати різні рівні причинності тих чи інших явищ світової політики. Причинно-наслідкові зв'язки у світі міжнародних відносин зазвичай є складними, нелінійними та комплексним, тому макротенденції їхнього розвитку найкраще аналізуються на системному рівні.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин найчастіше характеризується як біполярна. Їй притаманні такі основні риси:

⇒ *Біполярність* структури повоєнних міжнародних відносин, у яких провідну роль відігравали дві наддержави – СРСР та США. Значний відрив військово-силових, політичних, економічних та культурно-ідеологічних спроможностей цих двох держав від інших країн світу призвів до формування двох основних, домінуючих центрів сили, що здійснювали системоформуючий вплив на структуру і характер усієї міжнародної системи.

⇒ Повоєнна система мала *конфронтаційний* характер. Ішлося про системне, комплексне протистояння в економічній, політичній, військовій, ідеологічній та інших сферах, яке час від часу набувало характеру гострої, конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної, "гарячої" війни отримав назву *холодної війни* (1948–1953, 1958–1962, 1981–1984). Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати холодну війну шляхом посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву *розрядки* міжнародної напруги (середина 50-х, друга половина 60-х – перша половина 70-х, друга половина 80-х рр. ХХ ст.).

⇒ Повоєнна біполярність складалася в епоху ядерної зброї, що призвело до революції як у військових, так і в політичних стратегіях. Ця революція сприяла поступовій трансформації стратегій і доктрин ядерного залякування, ядерного шантажу й ультиматумів (середина 50-х – початок 60-х рр.) в особливий механізм попередження світової ядерної війни (модель конфронтаційної стабільності) на основі доктрини взаємного ядерного стримування на базі ядерного паритету та "рівновазі страху" (кінець 60-х – 70-ті рр.), а потім й виключення ядерної війни як засобу здійснення політики та концепцій однакової безпеки, розумної достатності та стриманості в ядерній сфері (друга половина 80-х – початок 90-х рр.).

⇒ Розподіл світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі так і на периферії, виникнення "поділених" країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай) та становлення військово-політичних блоків під проводом СРСР і США призвело до глобалізації та поглибленої геополітичної структуризації системного протистояння і конфронтації. Водночас беззаперечна гегемонія СРСР та США дозволяла через механізми "блокової дисципліни" домагатися достатньо високого ступеня керованості міжнародних процесів, зокрема у військово-політичній сфері, переговорах з контролю над озброєннями, урегулювання конфліктних ситуацій тощо.

⇒ Повоєнна біполярність мала форму політико-ідеологічного протистояння, ідеологічної конфронтації між "вільним світом" країн західної демократії на чолі із США та "соціалістичним світом" на чолі із СРСР. З одного боку, ідеологічний антагонізм віддзеркалював месіанський характер зовнішньополітичних настанов Заходу та Сходу: США прагнули встановлення у світі американської гегемонії під гаслом "Pax Americana", СРСР твердив про невідворотність перемоги соціалізму у світовому масштабі. Ідеологічна конфронтація ("боротьба ідей") призводила до демонізації протилежної сторони і залишалася важливою рисою повоєнної системи міжнародних відносин. Радянсько-американське протистояння мало вигляд, насамперед, суперництва системи політичних й етичних ідеалів, соціальних і моральних принципів. З іншого боку, ідеологічний антагонізм переважно маскував глибинні геополітичні наміри протилежних сторін: досягнення світового лідерства та гегемонії з боку Вашингтона (глобалізація доктрини Монро) та Москви (панування на євразійському континенті).

⇒ Повоєнний світ перестав бути переважно євроцентристським, міжнародна система перетворилася на глобальну, загальносвітову. Руйнація колоніальних систем, становлення регіональних і субрегіональних систем здійснювалися під домінуючим впливом горизонтального розповсюдження системного біполярного протистояння та тенденцій економічної й політичної глобалізації. Конфронтаційна стабільність на

глобальному рівні сприяла децентралізації насильства та посиленню конфліктогенності на регіональному й субрегіональному рівнях, множенню регіональних конфліктів.

⇒ Ялтинсько-Потсдамський порядок не мав міцної договірно-правової бази. Попередні домовленості, що лягли в основу повоєнного порядку, були або усними, офіційно не зафіксованими, або закріпленими переважно в декларативній формі, або ж їх повноцінна реалізація була заблокована внаслідок гостроти протиріч і конфронтацією між основними суб'єктами повоєнних міжнародних відносин. Так, ООН, один із центральних елементів Ялтинсько-Потсдамської системи, мала стати головним механізмом координації зусиль з метою виключення з міжнародного життя війн і конфліктів шляхом гармонізації відносин між державами та створення глобальної системи колективної безпеки. Повоєнні реалії, непримиренність конфронтаційних відносин між СРСР та США значно обмежили спроможність ООН реалізовувати свої уставні функції та цілі. Головне завдання ООН переважно зосереджувалося на попередженні збройного зіткнення між СРСР та США як на глобальному, так і, переважно, на регіональному рівнях, тобто на підтриманні стабільності радянсько-американських відносин як основної передумови міжнародної безпеки та миру у повоєнний час.

Систему міжнародних відносин періоду 1945–1991 рр. часто називають біполярною та конфронтаційною, хоч із цього приводу можна сперечатися. Паритет між СРСР та США існував не завжди і лише у сфері військово-стратегічній. Перші ж повоєнні роки взагалі були позначені безпрецедентною гегемонією США, підкріпленою ядерною монополією. Тим не менш, оскільки саме військово-політичне та геостратегічне суперництво визначало перебіг холодної війни, саме біполярність залишається визначальною структурною рисою Ялтинсько-Потсдамського світового порядку. Гострота ж антагонізму у відносинах між двома полюсами суттєво змінювалася із часом. Так, Ялтинсько-Потсдамська система пройшла кілька основних етапів свого розвитку:

⇒ Формування міжнародної системи (1945–1946). Закладення принципів співпраці та реалізація домовленостей, досягнутих на конференціях у Бреттон-Вудсі, Ялті, Сан-Франциско та Потсдамі.

⇒ Розгортання холодної війни та становлення біполярності (1947–1955). Консолідація сфер впливу двох наддержав, загострення протиріч між ними, поширення географії протистояння, інституціалізація протистояння.

⇒ Балансування на межі війни (1956–1962). Обопільне нарощування кількості озброєнь та їхнє технічне/технологічне вдосконалення; збільшення кількості кризових ситуацій; загострення локальних конфліктів.

⇒ Становлення розрядки міжнародної напруженості (1963–1969). Тенденція до пошуку компромісів, зменшення напруги, прагнення до спільних рішень, насамперед у сфері контролю над озброєннями.

⇒ Політика розрядки – стабілізація міжнародної системи (1970–1975). Обопільне прийняття status quo, подальша стабілізація міжнародних відносин на його основі.

⇒ Криза політики розрядки (1976–1980). Загострення ідеологічних і геополітичних протиріч між СРСР та США.

⇒ Поновлення біполярної конфронтації, "друга холодна війна" (1980–1985). Наступальна глобальна стратегія США, відновлення активної гонки озброєнь і загострення ідеологічних суперечностей.

⇒ Завершення холодної війни та руйнація Ялтинсько-Потсдамського світового порядку (1985–1991). Поглиблення кризи в СРСР, курс на перебудову. Зміна формату глобального протистояння; загострення протиріч усередині радянського табору та самого СРСР, які зрештою призвели до дезінтеграції комуністичного полюсу, а з ним – і до руйнації Ялтинсько-Потсдамського світу.

З метою систематизації розвитку основних етапів Ялтинсько-Потсдамського світопорядку та його окремих підсистем структуру підручника побудовано таким чином.

У першому розділі розкрито проблеми формування та структурного закріплення біполярності. Період із 1945 до початку 1960-х рр. характеризується високим рівнем нестабільності, що загалом притаманно для міжнародних систем, які перебувають у точці біфуркації. Відбувся вибір між кількома альтернативами системного розвитку: американська гегемонія та боротьба із нею, кооперативна біполярність і конфронтаційна біполярність. Невизначеність породжувала численні кризи, розв'язання яких поступово формувало систему очікувань, сприйняття державами одна одної та окреслювало підвалини майбутньої практики управління біполярним протистоянням.

Частина системних протиріч були закладені вже у системі мирних договорів і принципах повоєнного врегулювання в Європі та на Далекому Сході; але цього було недостатньо для закріплення біполярного протистояння. Можливості кооперативного, спільного управління світовими справами залишалися, і ця перспектива була достатньо привабливою для наддержав, щоб нестабільний, "холодний" мир проіснував принаймні до 1948 р.

Проблеми, тим не менш, множилися, і деякі з них мали ключовий, стратегічний характер. До них належала визначальна для майбутнього Європи німецька проблема. Спосіб, обраний для її розв'язання, вивів дилему безпеки у відносинах між США та СРСР на перший план; вона переважила всі існуючі мотиви для співпраці. Біполярність у

Європі була остаточно закріплена, після цього подібним чином було структуровано й усю глобальну систему міжнародних відносин. Цьому сприяла сформована система блоків і коаліцій та порушення американської ядерної монополії та початок процесу розпаду колоніальної системи. Кожна із цих подій поступово викреслювала альтернативні варіанти динаміки Ялтинсько-Потсдамської системи, не залишаючи вибору конфронтаційній біполярності.

Змістом другого етапу розвитку Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи – і другого розділу підручника – є стабілізація міжнародних, і насамперед американо-радянських, відносин в умовах ядерного паритету. Досягнення приблизно рівного співвідношення сил у сфері ядерних озброєнь й усвідомлення цього факту двома наддержавами, з одного боку, спровокувало низку кризових моментів (як це завжди буває в умовах непевності щодо того, на чиєму боці перевага), але з іншого – створило передумови для довготривалої стабілізації. Упорядкування гонки ядерних озброєнь; створення режиму нерозповсюдження, що відповідав інтересам обох наддержав; удосконалення засобів контролю та попередження – усе це створило передумови для зменшення напруги на всіх фронтах холодної війни, для розрядки напруженості. Однак нормалізація американо-радянських відносин не могла змінити біполярності міжнародної системи; і, починаючи із 1960-х рр., вона (біполярність) яскравіше й повніше проявляється на регіональному рівні. Нові регіони охоплюються хвилями національно-визвольних рухів, а за набуттям незалежності невідворотно постає питання про вибір зовнішньополітичної стратегії. Ці дилеми спровокували низку криз в усьому світі – від Латинської Америки до Східної Азії, а кульмінацією цих процесів стала війна США у В'єтнамі. На цей же період припадає активне концептуальне переосмислення холодної війни як на Заході, так і в СРСР; модифікація ядерних доктрин, стратегій участі у локальних конфліктах та "великих стратегій" наддержав.

У третьому розділі висвітлено заключний період існування Ялтинсько-Потсдамського світового порядку – період його кризи та розпаду. Ключову роль на цьому етапі відігравали знов-таки американо-радянські відносини, але значного впливу вони зазнавали з боку загальносистемних тенденцій і трансформації фундаментальних форм світової політики. Активні процеси інтеграції, розвитку міжнародної співпраці надавали додаткові можливості середнім і малим державам – світ дедалі більшою мірою виходив з-під контролю наддержав. До того ж розвивалися процеси глобалізації, регіоналізації та послаблення в цих умовах державних інститутів. Впливати на розвиток подій винятково силовими та військово-політичними методами ставало практично неможливо.

СРСР виявився найменш готовим до таких змін. Глибока політична й економічна кризи в державі суттєво обмежили його зовнішньополітичні можливості. Завершення розрядки та загострення протистояння із США стало викликом, на який Радянський Союз не зміг знайти відповіді у звичних для себе та для духу біполярного протистояння термінах. Натомість радянське керівництво вдалося до масштабних поступок, апогеєм чого стало об'єднання Німеччини. Символізм цієї події полягав у тому, що саме розв'язання німецької проблеми шляхом поділу країни сигналізувало про початок холодної війни в Європі. Давши згоду на об'єднання, СРСР фактично визнав банкрутство власної стратегії в Європі.

Традиційний фокус на американо-радянському протистоянні часів холодної війни доповнено в останньому – четвертому розділі – аналізом еволюції регіональних систем міжнародних відносин. Увагу, насамперед, приділено основному театру холодної війни – східноєвропейській та західноєвропейській підсистемам міжнародних відносин. Важливою, звичайно, особливо у світлі арабо-ізраїльських конфліктів – своєрідної візитної картки конфліктогенності періоду холодної війни – стала динаміка Близькосхідної системи. У той же час аналіз перипетій біполярного протистояння неможливий без розгляду антиколоніальної боротьби, у ході якої сформувалися окремі самостійні підсистеми – Південноазійська, Східноазійська, Латиноамериканська, система міжнародних відносин у Південно-Східній Азії.

Зрештою, в окремому параграфі розкрито роль Української РСР на міжнародній арені. При всій обмеженості можливостей, Україні вдалося відіграти певну роль, подекуди важливу, у виробленні та схваленні доленосних міжнародних документів, роботі ООН, міжнародних конференцій. Усе це заклало підвалини для розвитку сучасної зовнішньої політики, так само як і тенденції біполярного світу часів холодної війни окреслили контури сьогоденної світової політики.

Частина I ФОРМУВАННЯ ЯЛТИНСЬКО- ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ. РОЗГОРТАННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1945 – початок 1960-х років)

Національний науковий центр
імені Василя Степановича
Савчука
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Іл. № 804244

Розділ 1 Становлення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та біполярність повоєнного світу.....	19
Розділ 2 Післявоєнне врегулювання: його особливості в Європі та на Далекому Сході.....	39
Розділ 3 Початок холодної війни та становлення біполярної структури міжнародних відносин.....	61
Розділ 4 Німецька проблема в міжнародних відносинах	95
Розділ 5 Початок процесу деколонізації. Вихід країн, що визволилися, на міжнародну арену.....	119
Розділ 6 Діяльність ООН в умовах розгортання холодної війни	143

Розділ 1

Становлення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та біполярність повоєнного світу

1.1. Передумови виникнення Ялтинсько-Потсдамської системи

Коріння створення повоєнного світового порядку сягають часів співпраці держав антигітлерівської коаліції в період Другої світової війни. Принципи такої співпраці були сформульовані в *Атлантичній хартії* (14 серпня 1941), *Декларації Об'єднаних Націй* (1 січня 1942), *Московській декларації* (1943), на Тегеранській конференції (1943), Конференції в Думбартон-Оксі (1944), Ялтинській та Потсдамській конференціях (1945), Конференції в Сан-Франциско (1945), а також у радянсько-американській *Угоді про принципи, застосовані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії* (11 червня 1942), англо-радянському *Договорі про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і її союзників у Європі та про співпрацю і взаємну допомогу після війни* терміном на 20 років (26 травня 1942), франко-радянському *Договорі про союз і взаємну допомогу* терміном на 20 років (10 грудня 1944). Основу Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, яка стала визначальною для другої половини ХХ ст., було закладено ще у ході Другої світової війни, під час Тегеранської конференції союзників 1943 р.

Фактично, формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин проходило в чотири етапи.

Так, першим з них можна вважати проведення конференції у Бреттон-Вудсі (США, 1–23 липня 1944), на якій були закладені основи міжнародної співпраці з регулювання повоєнної світової економіки. Ключовими інструментами економічної стабілізації стали три інституції, а саме: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), а також Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ, підписана в Женеві у жовтні 1947). Ці інституції сформували комплекс світо економічних регулюючих механізмів, відомих під назвою Бреттон-Вудської системи.

Другим етапом стала Ялтинська (Кримська) конференція (4–11 лютого 1945), на якій були погоджені загальні підходи СРСР, США і Великої Британії до післявоєнного врегулювання та майбутнього політичного устрою в Європі та світі. У її прикінцевих документах були окреслені спільні принципи політики трьох держав щодо розв'язання економічних та політичних проблем визволених європейських країн, формування в них демократичних інститутів шляхом проведення вільних виборів. Фактично, закладалися підвалини нової, повоєнної системи міжнародних відносин.

Третій етап – це конференція у Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945), на якій було погоджено й ухвалено Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН). ООН мала стати головним та універсальним інструментом регулювання міжнародних відносин, підтримання між-

народного миру та безпеки, трибуною багатостороннього діалогу з проблем повоєнного світоустрою.

Четвертий, завершальний етап, пов'язаний із домовленостями, досягнутими на Потсдамській (Берлінській) конференції (17 липня – 2 серпня 1945), коли були конкретизовані шляхи розбудови нового європейського порядку. Рішення Потсдамської конференції продемонстрували можливість досягнення єдності держав антигітлерівської коаліції в мирний час, як і в роки війни, ставши програмою післявоєнного устрою Європи.

Відтак, наприкінці Другої світової війни та відразу ж після її завершення було закладено фундамент нової – Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, що базувалася на новому співвідношенні сил й інтересів країн, які перемогли у війні, насамперед СРСР та США. Було створено систему регуляторних і кооперативних механізмів, які були покликані розв'язувати завдання повоєнного світоустрою на основі єдності та співпраці країн антигітлерівської коаліції.

Проте згодом ефективність і результативність механізмів співпраці стала помітно знижуватися, і врешті-решт сходити нанівець внаслідок зростання взаємної недовіри, протиріч, суперництва та конфронтації між двома новими наддержавами – США та СРСР в ідеологічній, політичній, економічній, стратегічній та геополітичній сферах.

Спільну позицію держав-союзниць з німецького питання висловив американський президент Ф. Рузвельт: "Ми одностайно вирішили, що Німеччина повинна бути позбавлена своєї військової сили і в найближчому майбутньому вона не буде мати можливості відновити її. Об'єднані Нації не мають наміру поневолити німецький народ. Ми бажаємо німцям, щоб вони здобули нормальні умови для мирного розвитку в ролі корисних і шанованих членів європейської родини. Однак ми всіляко підкреслюємо слово шанованих, адже сподіваємося раз і назавжди звільнити їх від нацизму та прусського милітаризму, а також від фантастичного й пагубного переконання в тому, що вони є расою панів".

Усе ж зазначені слова були радше декларацією про наміри, оскільки не містили реального плану дій і механізмів втілення. До того ж, при обговоренні найпринциповішого питання щодо Німеччини, а саме – її долі як такої, державного устрою єдності між союзниками не існувало.

Американська сторона виступила із пропозицією поділити Німеччину на п'ять таких держав: *Пруссія; Ганновер і Північний Захід; Саксонія; Гессен-Дармштадт, Гессен-Кассель і район на південь від Рейну; Баварія, Баден і Вюртемберг. Кільська протока і Гамбург*, а також басейни *Руру і Саару* відповідно до американського плану повинні були перейти під контроль Об'єднаних Націй. Британський проект полягав у поділі Німеччини на північну і південну частини, маючи на меті включення Південної Німеччини у запроєктовану Великою Британією

Дунайську конфедерацію. СРСР дотримувався ідеї збереження німецької єдності за умови перетворення Німеччини на мирну, демократичну країну під контролем держав-переможниць.

Іншим, глобальнішим питанням, що безпосередньо стосувалося обрисів повоєнної системи міжнародних відносин, було в Тегерані питання щодо створення нової міжнародної організації. У декларацію трьох держав, опубліковану після Тегеранської конференції, були включені деякі загальні положення щодо майбутніх міжнародних відносин, логічно пов'язані із проблематикою нової міжнародної організації. Там зазначалося: "Стосовно мирного часу, то ми (союзники по антигітлерівській коаліції – авт.) впевнені, що існуюча між нами згода забезпечить міцний мир. Ми повністю визнаємо високу відповідальність, що лежить на нас і на всіх Об'єднаних Націях, за здійснення такого миру, що здобуде схвалення всіх народів земної кулі й усуне нещастя й жахи війни на багато поколінь.

Разом з нашими дипломатичними радниками ми розглянули проблеми майбутнього. Ми будемо прагнути до співпраці й активної участі всіх країн, великих і малих, народи яких серцем і розумом присвятили себе, подібно нашим народам, завданню усунення тиранії, рабства, гноблення і нетерпимості. Ми вітатимемо їхній вступ до світової родини демократичних країн, коли вони побажають це зробити".

Узгодженої структури і механізмів роботи майбутньої організації на Тегеранській конференції визначено не було, проте у документах помічника президента США Г. Гопкінса міститься складена 30 листопада 1943 р. Ф. Рузвельтом перша схема майбутньої ООН. Це були три кола. У першому було написано "40 UN", що мало означати орган, який охоплює всіх членів нової організації, яких Ф. Рузвельт нараховував близько сорока. Інше коло було позначене написом: "Executive", тобто "Виконавчий комітет". Ф. Рузвельт пропонував, щоб цей комітет був у складі СРСР, США, Об'єднаного Королівства і Китаю, двох представників від європейських країн, від Південної Америки, від Середнього Сходу, від Далекого Сходу й від англійських домініонів". Нарешті, третє коло у схемі мало назву "Чотири поліцейські". Це повинен був бути орган, що мав би військову силу, а також право негайного втручання у випадку якої-небудь небезпеки або загрози миру. Цими "Чотирма поліцейськими", за пропозицією Ф. Рузвельта, мали стати чотири держави, які під час Московської конференції опублікували декларацію про загальну безпеку, тобто США, Велика Британія, СРСР та Китай. Як можна побачити, у нових проектах ураховувалася особлива роль цих держав, причому з американського боку спостерігалася тенденція до усунення Франції з переліку великих держав. З приводу органа, названого "Чотири поліцейські", зав'язалася дискусія. Й. Ста-

лін заявив, що пропозиція про його створення буде негативно сприйнята малими країнами Європи.

Доволі цікавою виглядала, на перший погляд, поява серед згаданої четвірки Китаю. Пояснення ж цьому можна знайти у мемуарах американського адмірала Уільяма Легі, військового радника Ф. Рузвельта, а згодом Г. Трумена, який брав безпосередню участь у конференції в Тегерані.

"Англійці, – писав У. Легі, – не мали такої глибокої зацікавленості в Китаї, як ми. Складалося враження, що вони не враховують того, що поразка Японії коштуватиме набагато більше кораблів, людських життів, не кажучи вже про долари, якщо погано озброєні, майже позбавлені харчових припасів армії не будуть утримані на полі бою. Американські керівники штабів були переконані, що підтримка Китаю мала принципове значення для нашої власної безпеки і для успіху союзників".

У зв'язку із цим стає зрозумілим, чому американські політики погоджувалися на включення Китаю до групи "Чотирьох поліцейських". Адже у війні, що велася з Японією, була необхідна допомога китайського народу, і тому американська сторона вважала доречним здійснити деякі заходи, спрямовані на підвищення престижу Китаю.

Реалізація **концепції великих держав** у запропонованій Ф. Рузвельтом формі не могла здобути необхідної підтримки з боку інших країн. Роль великих держав, передбачена пропозицією, відомою за назвою "Чотири поліцейські", була несумісною з ухваленим принципом суверенності. По суті, запропонований орган мав вирішувати питання про санкції, а держави, що беруть участь у ньому, – здійснювати їх за допомогою своїх військ. Маючи у своєму розпорядженні таку широку компетенцію, він не передбачав співучасті інших держав, крім держав "Великої четвірки". Усі решта фактично позбавлялися будь-якого впливу на суттєві для миру і безпеки рішення, тому даний проект виявився неприйнятним. Хоча остаточного рішення щодо питання структури майбутньої міжнародної організації ухвалено не було, однак сам факт початку дискусії та обмін думками сприяли подальшому прогресу у розробці проблем повоєнного світоустрою.

Щоб належним чином оцінити значення Тегеранської конференції для майбутнього миру, не можна обмежитися тільки її рішеннями або ж матеріалами дискусії. Необхідно звернути увагу на наслідки, які мала конференція для співпраці великих держав. У наказі верховного головнокомандуючого Червоної Армії, виданому незабаром після Тегеранської конференції (23 лютого 1944), знайшла втілення позиція радянського уряду: "...в основі антигітлерівської коаліції лежать життєво важливі інтереси союзників, які поставили завдання розгромити гітлерівську Німеччину і її спільників у Європі. Саме ця спільність корінних інтересів веде до зміцнення бойового союзу СРСР, Англії та США в ході війни".

Вінстон Черчилль, виступаючи в палаті громад британського парламенту 22 лютого 1944 р. з великим звітом про поточний військовий стан, також звернувся до питання про конференцію в Тегерані. "Особисті контакти, які ми встановили, – сказав він тоді, – були – і я глибоко переконаний, будуть – корисними для нашої спільної справи. Було б дуже небагато розбіжностей між великими державами, якби їхні головні представники могли зустрічатися раз на місяць. Під час таких зустрічей, як офіційних, так і приватних, можна було б вільно й відверто обговорити всі складні питання, а найбільш делікатні з них розглянути без ризику, розбратів і непорозумінь.

Проте, як би там не було, я вважаю, що маю повне право завірити палату в дуже важливому питанні. Ніщо з того, що було досягнуто в Москві й Тегерані, не втрачено. Три великі держави абсолютно єдині в їхніх діях проти спільного ворога".

Зміцнення відносин між державами "Великої трійки" погіршувало становище Німеччини та її союзників і віщувало їхню швидку поразку. Відтак атмосфера, що виникла внаслідок нарад глав урядів головних держав антигітлерівської коаліції, та їхній близький безпосередній контакт, так само як й ухвалені на Тегеранській конференції рішення, виявилися серйозним кроком у напрямі завдання державам "осі" остаточної поразки.

1.2. Основні геополітичні наслідки Другої світової війни

Підсумки Другої світової війни спричинилися до цілковитої – порівняно з повоєнними роками – зміни не тільки "декорацій", а й глибинного змісту світової системи міжнародних відносин, яка від пригаманної їй до того багатополярності доволі швидко трансформувалася в біполярну. Відразу зазначимо, що остаточно цей процес завершився наприкінці 40-х рр. ХХ ст., коли СРСР вдалося порушити монополію США на володіння ядерною зброєю, сформувавши навколо себе пояс держав-сателітів, насамперед у Східній Європі.

Для Європи кінець Другої світової війни ознаменувався утворенням доволі чіткого геополітичного вододілу. На Заході були англо-американські війська і він опинився таким чином у західній сфері впливу; на Сході за допомогою Червоної Армії панівного становища домігся Радянський Союз.

Європа зазнала значних втрат внаслідок війни (політичних, економічних, моральних), провідні європейські держави фактично втратили статус великих. Насправді, у 1945 р. існувала лише одна світова держава – США. Маючи у своєму розпорядженні найбільший військово-морський флот, найсильнішу авіацію, оснащену до того ж

ядерною зброєю, Сполучені Штати могли здійснювати військові операції по всьому світі.

Не менш вражаючим був їхній економічний потенціал. Територія США не постраждала за роки війни, людські втрати Сполучених Штатів за всіма оцінками не перевищували 400 тис. чол. Водночас населення США за військові роки зросло зі 131 млн до 140 млн чол. Обсяг валового національного продукту збільшився із 90,5 млрд дол у 1939 р. до 211,9 млрд у 1945 р. Ще в 1943 р. військове виробництво США зрівнялося за своїми масштабами з виробництвом Німеччини, Великої Британії та Радянського Союзу, разом узятих. Сільськогосподарське виробництво за час війни зросло на 15 %, а поголів'я худоби збільшилося із 66 млн у 1939 р. до 83 млн у 1945 р. У 1947 р. США контролювали 59 % світових запасів нафти, третину її світового експорту. У 1948 р. на Сполучені Штати припадало 41 % світового виробництва товарів та послуг, 50 % машинного парку. У 1949 р. дохід на душу населення у США становив 1453 дол порівняно із 320 в Західній Німеччині, 482 – у Франції та 773 дол – у Великій Британії.

Зовсім інша ситуація склалася в Європі. У 1945 р. Німеччина виробляла менше третини своєї довоєнної продукції, валовий національний продукт Італії в 1945 р. становив лише 40 % від рівня 1938 р. Не набагато кращим було становище у Франції та Великій Британії – у цих та переважній більшості інших європейських країн величезна кількість людей опинилася за межею бідності. Загальноєвропейський (без урахування СРСР) валовий національний продукт скоротився на 25 %; у 1950 р. ВВП на душу населення в європейських країнах становив лише 50 % американського. Величезним був тягар боргів західноєвропейських країн, насамперед Великої Британії. Більшість європейських держав у той час могли існувати лише завдяки американським позикам та продовольчій допомозі.

У вкрай важкому економічному стані перебував Радянський Союз. За роки війни на полях боїв та окупованих територіях загинуло понад 25 млн людей, чисельність населення СРСР скоротилася зі 194 млн у 1940 р. до 170 млн у 1945 р. Було знищено 30 тис. заводів і фабрик, 65 тис. км залізниць. Обсяг продукції сільськогосподарського виробництва в 1945 р. досяг лише 50 % показників 1940 р. Повністю (або майже повністю) були зруйновані 1710 міст та 70 тис. сіл, 25 млн людей залишилися без притулку.

Зазначені суто економічні фактори значною мірою зумовили подальшу поведінку СРСР і США на світовій арені.

За умов, що склалися, радянське керівництво усвідомлювало: СРСР, маючи як переможець пріоритетне право впливу на подальший хід світового розвитку, водночас позбавлений найголовнішого – адекватного економічного потенціалу. З огляду на це в перші місяці після

поразки фашистської Німеччини та капітуляції Японії, незважаючи на вкрай негативне й навіть хворобливе сприйняття особисто Йосипом Сталіним та його оточенням демонстрації Сполученими Штатами сили – ядерних бомбардувань Хіросіми й Нагасаки, у зовнішній політиці радянське керівництво всіляко намагалося створити образ СРСР як миролюбної держави, готової до пошуку компромісів у розв'язанні актуальних міжнародних проблем спільно з колишніми партнерами по антигітлерівській коаліції. Декларуючи головний зміст і завдання повоєнної зовнішньої політики Радянського Союзу, ЦК ВКП(б) підкреслював необхідність забезпечення сприятливих міжнародних умов для мирного соціалістичного будівництва в СРСР, для розвитку світового революційного процесу, для збереження миру на Землі.

Проте так тривало недовго. Внутрішні процеси, а також кардинальні зміни в міжнародній обстановці – розпад антигітлерівської коаліції, прогресуюча холодна війна між СРСР і США, Сходом і Заходом, нарощування зусиль радянського керівництва, спрямованих на створення у Східній Європі єдиного табору, керованого з Москви, а також спроби встановити й, по можливості, посилити свій вплив у Китаї та Північній Кореї – штовхали радянську правлячу верхівку до ухвалення жорсткіших політико-доктринальних настанов, які визначали конкретні цілі та дії радянської дипломатії.

Радянське керівництво вважало, що стабільна безпека СРСР та його союзників, захист інтересів радянської держави в умовах глобального протиборства між соціалізмом і капіталізмом мають базуватися на економічній, морально-політичній та військовій могутності Радянського Союзу, причому військовому фактору надавалося особливе значення.

У повоєнному світі значною мірою посилився взаємозв'язок країн і регіонів. Система міжнародних відносин стала дійсно всеосяжною, всесвітньою.

Інституційним відображенням тіснішої взаємозалежності різноманітних за своєю суттю держав стало створення та діяльність універсальної ООН. Її статут, ухвалений на конференції у Сан-Франциско 26 червня 1945 р., набув чинності 24 жовтня того ж року. Членами – засновницями ООН стали 50 країн, у тому числі СРСР, УРСР та БРСР. ООН була заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів, що взяли на себе зобов'язання розв'язувати міжнародні суперечки мирними засобами, утримуватися у міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь іншим способом, несумісним із цілями Об'єднаних Націй.

З розвитком повоєнної системи міжнародних відносин дедалі більшу роль у ній здобували різні міжнародні організації: політичні та

економічні, урядові та неурядові. Поряд з державами вони стали повноправними суб'єктами системи міжнародних відносин.

Потужних імпульсів для свого підйому набув національно-визвольний рух, став наростати нестримний процес деколонізації. Чимало країн і народів перетворилися з об'єктів на суб'єкти міжнародних відносин: якщо в 1945 р. лише чотири незалежні держави Африки стали членами ООН (Єгипет, Лівія, Ефіопія, Південно-Африканський Союз), то на початку 60-х рр. їхня кількість наблизилася до 30.

Європа втратила свою колишню провідну роль у світовій політиці. Часи домінування європейських держав минули, що проявлялося в економіці, військово-політичній сфері, демографії, культурно-ідеологічному впливі.

Формування двох протидіючих блоків держав Заходу і Сходу дістало своє перше інституалізоване втілення: були створені у 1949 р. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) та Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Одним з найяскравіших виявів розмежування двох систем став у тому ж році розкол Німеччини на ФРН та НДР. На цей момент фактично завершилося формування біполярної системи міжнародних відносин, яка базувалася на силовому балансі, що встановився між Радянським Союзом і США.

1.3. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин

Кримська (Ялтинська) конференція керівників СРСР, США і Великої Британії, що відбувалася 4–11 лютого 1945 р., була присвячена проблемам завершення війни в Європі.

На конференції також було розглянуто центральне політичне питання – про ставлення союзників до Німеччини після її поразки, про її майбутнє. Тут основоположне значення мали домовленості щодо відродження переможеної Німеччини на основі принципів її демократизації та демілітаризації. Сторони домовилися про принципові питання щодо характеру верховної влади на німецькій території, її поділу на окупаційні зони.

Ухвалена в Ялті *Декларація про визволену Європу*, а також інший підсумковий документ *"Єдність в організації миру, як і у веденні війни"* фактично створювали ту модель мирних міжнародних відносин, що якнайкраще відповідала об'єктивним потребам світового розвитку. У Декларації було чітко визначено погоджену всіма учасниками перспективу: "Встановлення порядку в Європі та перевлаштування національного економічного життя має бути досягнуто таким шляхом, який дасть змогу визволеним народам знищити останні сліди нацизму та фашизму і створити демократичні установи за їхнім власним вибором".

Проте між тим, що було записано в офіційних документах, і тим, що становило реальні плани радянського керівництва, існувала певна різниця.

Й. Сталін фактично розкрив свої стратегічні наміри щодо Європи ще при укладанні пакту Молотова – Ріббентропа в серпні 1939 р. У секретному протоколі він домігся згоди на встановлення кордонів Радянського Союзу по лінії, близькій до кордонів царської Росії. Анексовані СРСР території (три балтійські держави, Бессарабія, Буковина, східні райони Польщі та частина Фінляндії) були втрачені в 1941 р. Однак під час Другої світової війни Радянський Союз відвоював не лише ці території, а й усю Східну Європу, у тому числі Польщу. Природно, Й. Сталін за тих умов не збирався йти на найменші поступки в таких пунктах, як радянська гегемонія та встановлення в найближчому майбутньому радянського контролю над Східною Європою.

"Польське питання" вважали першочерговим як Й. Сталін, так й В. Черчилль, який відчував тиск певних зобов'язань стосовно Польщі, через які, великою мірою, Велика Британія й розпочала війну з Німеччиною. Довкола "польського питання" на конференції розгорнулася напружена боротьба, у якій В. Черчилль брав найактивнішу участь (утім, без будь-якої істотної підтримки з боку Ф. Рузвельта). Проте вони все ж таки домоглися узгодження такого варіанта "польського врегулювання", який передбачав створення тимчасового польського уряду національної єдності та проведення вільних виборів.

У Декларації про визволену Європу (до якої додавалася угода щодо Польщі) передбачалися вільні вибори і встановлення нормальних демократичних режимів на всій східноєвропейській території. Ці дипломатичні документи могли стати основою побудови демократичної повоєнної Європи, але Й. Сталін згодом фактично проігнорував їх, по-своєму розтлумачивши такі "надкласові" поняття, як вільні вибори й демократичні свободи.

Головні результати Ялтинської конференції протягом усіх десятиліть холодної війни сприймалися більшістю фахівців, насамперед західних, як формула поділу Європи між переможцями на Схід і Захід (у геополітичному сенсі). За словами знаменитого американського дослідника, одного з корифеїв історії Другої світової війни С. Сульцбергера, "Кримська конференція призвела до розколу Європи на дві сфери впливу, представлені союзом НАТО та Варшавським блоком".

Слід зазначити, що подібне твердження має під собою, крім іншого, доволі конкретне підґрунтя. Ще в жовтні 1944 р. в ході восьмиденного візиту В. Черчилля до Москви між ним і Й. Сталіним була досягнута домовленість про поділ сфер впливу в Європі після закінчення війни. Згідно з нею Велика Британія мала отримати 90 % у Греції, а Радянський Союз – 90 у Румунії та 75 % у Болгарії; Угорщина та

Югославія були поділені за принципом "50 х 50" (згодом, після переговорів В. Молотова з британським міністром закордонних справ Е. Іденом, "здобутки" Радянського Союзу в Угорщині та Болгарії зросли до 80 %). Утім, на практиці домовленість зрештою не спрацювала. Вирішальну роль у цьому відіграли Сполучені Штати, які із самого початку ставилися до подібної ідеї досить стримано, а з приходом до влади Г. Трумена взагалі взяли на озброєння "універсалістський" підхід до розстановки сил у повоєнній Європі, який відкидав доцільність установаження якихось чітко узгоджених із СРСР "сфер впливу".

Після цього процес поділу Європи набрав переважно спонтанного характеру, коли кожна зі сторін, насамперед, мала на меті задовольнити свої власні геополітичні апетити, особливо не опікуючись тим, щоб якимось чином узгодити їх з інтересами опонента.

СРСР спромігся за образом і подобою сталінського варіанта командно-адміністративної системи створити своєрідний пояс соціалістичних країн Центральної та Східної Європи, який фактично відгородив Радянський Союз від решти континенту, що, у свою чергу, стало однією з причин створення двох протидіючих блоків – НАТО і Варшавського договору. Усі наступні спроби вирватися з вищезгаданого поясу, що робилися опозиційними силами в багатьох соціалістичних країнах Європи, послідовно придушувалися, що навіть дістало згодом своє теоретичне обґрунтування у доктрині Брежнєва.

Зміни, що сталися після війни в центральній та східноєвропейських країнах, були привнесені ззовні, часто-густо насильницьким шляхом. Саме через це так несподівано легко розпався "соціалістичний табір" та його військова організація – ОВД, коли на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. керівництво Радянського Союзу послабило "узи братерської солідарності". Фактично, у ці часи з понад 50-річним запізненням дістали своє практичне втілення ялтинські рішення – у їхньому неупередженому тлумаченні.

Утім, у 1945 р. в Ялті Захід навряд чи міг якось по-іншому реалізувати своє (відмінне від сталінського) бачення повоєнних перспектив Центральної та Східної Європи.

Практично, єдиною можливою санкцією могла стати відмова підписати угоду щодо Польщі або Декларацію про визволену Європу, хоча самі по собі ці документи були цілком прийнятними. Проте це, напевно, не принесло б жодної користі Центральній та Східній Європі, звільнило б Й. Сталіна від зобов'язань за згаданими документами і поставило б під загрозу співпрацю "великої трійки" в багатьох інших, дуже важливих питаннях, які обговорювалися в Ялті. Адже західні союзники ще мали співпрацювати з Й. Сталіним у Німеччині, Австрії, згодом – у війні проти Японії та, зрештою, в ООН.

Проблеми Далекого Сходу не посідали на конференції пріоритетного місця, однак результати їх обговорення справили свій вплив на формування світового повоєнного устрою в межах Ялтинсько-Потсдамської системи. Так, після низки обговорень було ухвалено Ялтинську угоду, за якою СРСР зобов'язувався вступити у війну проти Японії через два-три місяці після поразки Німеччини. Своєрідною "компенсацією" за цей крок стала згода США і Великої Британії на повернення Радянському Союзу Південного Сахаліну (його втратила Росія внаслідок російсько-японської війни 1904–1905) та передання йому Курильських островів (японської території, яку в 1875 р. Росія обміняла на право володіння всім Сахаліном).

Згодом протистояння у цьому регіоні визначалося тим, що Радянському Союзу вдалося встановити стратегічне партнерство з Китаєм, а Сполученим Штатам – повністю втягнути до західної орбіти Японію. Драматично розвивалася боротьба між СРСР і США довкола питання про мирне врегулювання для Японії. "Архітектор" мирного договору з Японією Дж. Даллес, посилаючись на невиконання Радянським Союзом ялтинських домовленостей, фактично заклав під радянсько-японські відносини "міну сповільненої дії". США з його подачі відмовилися зафіксувати в договорі згоду на передання Радянському Союзу Південного Сахаліну та Курильських островів, що було обіцяно в Ялі Й. Сталіну Ф. Рузвельтом і В. Черчиллем. З огляду на це (а також з деяких інших причин) СРСР не підписав у вересні 1951 р. мирний договір з Японією, що й досі ускладнює відносини між цією країною і спадкоємицею Радянського Союзу – Росією.

Остаточне формування нової конфігурації повоєнних міжнародних відносин завершилося на Потсдамській конференції лідерів великих держав, що проходила із 17 липня до 2 серпня 1945 р. Головною сферою обговорень були європейські справи, насамперед те, що стосувалося всебічного розв'язання "німецького питання". Від останнього аспекту значною мірою залежали як контури, так і сама сутність повоєнного європейського устрою, що, власне, і підтвердив перебіг подій у наступних кількох десятиліттях.

Оцінюючи досягнуті в Потсдамі домовленості, з одного боку, необхідно враховувати, що вони зафіксували об'єктивне співвідношення сил та інтересів – насамперед великих держав – на момент укладання відповідних угод; з іншого боку, не зовсім коректним є твердження, що з плином десятиліть вони остаточно втратили свій сенс. Адже територіальний устрій у більшості частин Європи залишається в основному таким, яким його було встановлено в Потсдамі.

Незважаючи на спроби ще першого західнонімецького уряду К. Аденауера переглянути низку положень стосовно непорушності європейських кордонів, зокрема про німецько-польський кордон по

Одеру – Нейсе, зовнішні контури об'єднаної Німеччини складають кордони ФРН і НДР. Згідно з *Договором про остаточне врегулювання щодо Німеччини*, підписаним 12 вересня 1990 р. у Москві, ці кордони визнано остаточними, і Німеччина відмовилася від будь-яких територіальних претензій тепер і надалі.

Польща відповідно до пропозиції В. Черчилля, яку було внесено ще 1 грудня 1943 р. у Тегерані, розширилася на захід й утвердилася як держава між "лінією Керзона" на сході та р. Одер на заході. СРСР прийняв цю західну пропозицію за тієї умови, що до складу Польщі не ввійде вся Східна Пруссія, а Мемель та Кенігсберг будуть передані Радянському Союзу, який мав потребу в незамерзаючих портах на Балтійському морі. Подібне рішення підтримали як прозахідний польський уряд у Лондоні, так і прорадянський у Любліні – як таке, що цілком відповідало інтересам Польської держави незалежно від її суспільно-політичного ладу.

Судетську область було повернуто до складу Чехословаччини, Австрія відродилася як самостійна держава, було відновлено попередній румуно-угорський кордон, який залишався непорушним усі наступні роки.

Через 45 років після Потсдамської конференції відбулося воз'єднання Німеччини, чотиристоронні права й відповідальність переможців втратили своє значення, що інколи не зовсім коректно вважається фактичним скасуванням ухвалених у Потсдамі рішень. Проте слід пам'ятати, що в Потсдамі не ухвалювалося будь-яких рішень щодо державного поділу Німеччини, хоч висувалися відповідні численні пропозиції американської та англійської сторін. Розкол Німеччини відбувся лише чотири роки по тому, задовольнивши інтереси не так СРСР, як Заходу.

Головні учасники Ялтинської та Потсдамської конференцій створювали новий біполярний світ, де кожен із них мав найкращим чином облаштуватися сам й облаштувати своїх союзників. Водночас Ялтинсько-Потсдамська система передбачала такий світопорядок, який міг забезпечити мирне співіснування, взаємодію та більш-менш пристойні умови існування для членів світового співтовариства, включаючи й переможені держави.

1.4. Біполярність Ялтинсько-Потсдамської системи

Як уже зазначалося, Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин базувалася на новому співвідношенні сил, що склалося внаслідок Другої світової війни, зумовлюючи її двополюсність. Найхарактернішим для того моменту було посилення міжнародних позицій СРСР та США. Комітет начальників штабів США у своїх рекомендаціях

ях державному департаменту ще в серпні 1944 р. зазначав: "Після розгрому Японії тільки США й СРСР залишаться першокласними військовими державами, що пояснюється сполученням географічного положення і величезного військового потенціалу".

Німеччина була розгромлена і на якийсь час перестала існувати як незалежна держава, Японія капітулювала, перетворившись на окуповану країну. Італія була переможена та втратила свій міжнародний вплив. Франція переживала економічні та політичні складнощі і не могла більше претендувати на ту провідну роль, яку відігравала до Другої світової війни. Навіть Велика Британія, як це невдовзі виявилось, вийшла з війни ослабленою у фінансово-економічних відносинах, втративши могутність і політичну вагу.

Власне, визначальний вплив СРСР і США на всю Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин надавав їй біполярного характеру. Згодом СРСР і США стали називати двома наддержавами повоєнного миру. Вони були гарантами нової системи міжнародних відносин.

Утім слід зауважити, що біполярність Ялтинсько-Потсдамської системи не була абсолютною, СРСР і США не могли контролювати всі суб'єкти і події міжнародного життя.

Уже наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у фундаменті біполярного світу з'явилися перші тріщини, початок чому поклало погіршення, а потім і розрив радянсько-китайських відносин. Іншим чинником став вихід на арену світової політики Руху неприєднання, який зробив чималий внесок у зміцнення миру й добросусідських відносин між державами. Перша конференція країн, що не приєдналися, відбулася в 1961 р. у Белграді. Учасники Руху неприєднання поклали в основу своєї зовнішньої політики принципи неучасті у військових блоках, відмови від надання своєї території для розміщення іноземних військових баз, ліквідації колоніалізму, мирного врегулювання міжнародних питань, розвитку рівноправної співпраці й мирного співіснування. Цей рух змушений був зважати на біполярний характер розстановки сил на міжнародній арені, але прагнув вирватися з-під логіки "блокового протистояння".

Значущі поправки до біполярної системи були внесені поступовим перетворенням Японії та ФРН на могутні економічні держави, Китаю – на ядерну державу, а також постановням ОПЕК – Організації країн – експортерів нафти, які поставили собі за мету звільнитися від економічного диктату індустриально розвинених країн.

Біполярність підірвалася з відродженням націоналізму. У Європі Ш. де Голль, успішно використавши ідею величі Франції, зумів значно зміцнити самостійність своєї країни в межах начебто єдиного західного світу. У середині 60-х рр. Франція вийшла з військової організації НАТО, а американські війська залишили її територію. На Сході ж

Китай розірвав відносини з Радянським Союзом і став проводити курс, цілком незалежний від Москви.

Неабияке значення в цьому плані мало також створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), яке поступово перетворювалося на самостійний центр ухвалення економічних і політичних рішень. Подальшій ерозії ідеології біполярного світу сприяло й посилення протистояння між Північчю і Півднем.

Шестиденна війна на Близькому Сході послабила роль ООН у цьому регіоні. Наступні кризи в Домініканській Республіці, у Чехословаччині, війни у В'єтнамі та Ємені, громадянська війна в Біафрі показали, що стриманість держав у взаєминах є доволі відносним чинником. Одночасно стала "пробуксовувати" створена після Другої світової війни світова валютна система, що зрештою привело до скасування Бреттон-Вудської системи та золотого стандарту. На зовнішню політику наддержав дедалі більше впливали такі чинники, як поступове притуплення біполярного конфлікту, зростаюча гетерогенність світу, охопленого конфліктами, які часто-густо не піддавалися контролю, набуття "другого дихання" принципу національного суверенітету тощо.

Стала наочно простежуватися тенденція до зростання економічного й військового потенціалів, а також міжнародної політичної ваги союзників СРСР та США, багатьох нейтральних країн. У реаліях ядерно-стратегічного паритету, що його було досягнуто на початок 70-х рр., дві наддержави мусили відмовитися від тотального протистояння й будувати відносини, у яких елементи суперництва органічно поєднувалися б з елементами співпраці, насамперед у сфері військової безпеки.

У 60–70-ті рр. відбувалося становлення нових центрів сили: Західна Європа, Китай, Японія. Будучи не в змозі повноцінно конкурувати із СРСР і США як наддержавами, ці нові геополітичні осередки, тим не менш, примушували рахуватися зі своєю зростаючою вагою в міжнародних справах.

Проте саме США і СРСР були двома полюсами Ялтинсько-Потсдамської системи, її гарантами. Утім їхні позиції в межах системи мали насправді асиметричний характер.

США вступили в післявоєнний мир з незаперечною перевагою в економіці та фінансовій сфері. Західні автори не даремно називали США арсеналом демократії: їхнє промислове виробництво одержало в ході війни гігантський стимулюючий поштовх.

США мали прекрасну армію, що здобула досвід бойових дій, величезні військово-повітряні сили, військово-морський флот, могутніший за всі інші флоти світу разом узяті. У липні 1945 р. Сполучені Штати Америки провели успішне випробування ядерного пристрою і стали власником ядерної зброї, отримавши ядерну монополію, що помітно

підсилила їхні міжнародні позиції. США володіли й засобами доставки ядерної зброї у вигляді стратегічних бомбардувальників.

На початок повоєнного періоду збройні сили США перебували в Західній Європі, включаючи західну частину Німеччини та Австрії, вони окупували Японію, займали Філіппіни та низку інших островів у Тихоокеанському регіоні, розміщувалися в Китаї та Південній Кореї. У політико-ідеологічному плані саме США розглядалися як опора західної демократії, як надійний бастион вільного світу, що виступав як проти тоталітарних режимів, так і проти класичного колоніалізму.

Сполучені Штати Америки мали величезний міжнародний вплив. Вони зробили незаперечний внесок у досягнення перемоги над блоком агресорів і військовими, й економічними зусиллями (насамперед, через програму ленд-лізу). Президенти Ф. Рузвельт і Г. Трумен відігравали важливу роль у "великій трійці". США могли розраховувати на міцний військово-політичний союз із Великою Британією. Саме США, які стали ініціаторами створення ООН, одержали місце постійного члена Ради Безпеки, змогли опиратися на більшість голосів на сесіях Генеральної Асамблеї ООН.

Радянський Союз вступив у повоєнний світ в ореолі основного переможця нацизму, важливої сили в антигітлерівській коаліції. Героїчні зусилля Червоної Армії та радянського народу викликали повагу і захоплення, а інколи й побоювання. За американськими даними, радянські збройні сили в серпні 1945 р. нараховували близько 16 млн чол., а сили США – близько 12 млн чол.. Правда, об'єктивні спостерігачі вважали, що Червона Армія поступалася західним союзникам за рівнем і якістю озброєння.

Радянські війська до кінця війни перебували на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії й Болгарії. Вони взяли участь у звільненні Югославії, Албанії і невеликої прикордонної території Норвегії. Червона Армія окупувала Східну Німеччину та східну частину Австрії. Радянські представники виконували контрольні функції у Фінляндії. Радянські війська перебували в північній частині Ірану, куди вступили в серпні 1941 р., щоб припинити діяльність підіривних формувань у цій країні. На Далекому Сході Червона Армія зайняла південну частину Сахаліну та Курильські острова, що відходили, за рішеннями "великої трійки" до СРСР.

Керівництво СРСР максимально використовувало військово-політичну обстановку для досягнення вигідних для нього домовленостей з партнерами по антигітлерівській коаліції. Так, вдалося відстояти повернення до кордонів станом на червень 1941 р., тобто закріплення входження до складу Радянського Союзу Західної України і Західної Білорусії, Естонії, Латвії, Литви, Бессарабії та Північної Буковини, а також зміни кордону з Фінляндією після війни 1939–1940 рр. Радян-

ський Союз навіть домігся деяких нових територіальних придбань, серед яких: Кенігсберг із прилягаючою територією (нині Калінінград), район Петсамо на північній ділянці кордону з Фінляндією, Закарпатська Україна (за договором між СРСР і Чехословаччиною від 1945 р.), Південний Сахалін, Курили. Західні союзники визнавали право СРСР на "зону безпеки" уздовж його європейських кордонів – малося на увазі створення в сусідніх країнах дружніх Радянському Союзу урядів, що орієнтувалися в зовнішній політиці на Москву.

Слід сказати, що сталінське керівництво активно використовувало в ролі інструменту своєї міжнародної діяльності комуністичний рух. Незважаючи на розпуск Комінтерну в травні – червні 1943 р., комуністичні партії як і раніше орієнтувалися на Москву при виробленні своєї стратегічної лінії. Радянське керівництво направляло компартіям директиви, координувало їхню діяльність і контролювало її, особливо в міжнародній сфері.

Комуністи вийшли з війни з величезним авторитетом і політичною вагою як борці проти фашизму, як найактивніші учасники руху Опору. У ряді країн Східної й Південно-Східної Європи комуністи або сформували уряди, або відігравали в них провідну роль. Міністри-комуністи входили до складу урядів багатьох країн Західної Європи: Італії, Франції, Бельгії, Данії та деяких інших. Італійська і французька компартії перетворилися на масові та впливові партії. Загалом перемога над фашизмом спричинила дискредитацію традиційних, у тому числі довоєнних, правих сил у Європі та зрушення політичних уподобань значної частини населення вліво.

Навіть ураховуючи асиметричність могутності та впливу СРСР і США, саме ці дві держави зайняли визначальне положення в Ялтинсько-Потсдамській системі. Її біполярність підсилювалася наявністю в обох держав союзників і сателітів. СРСР і США сформували під своєю егідою міжнародні економічні організації, військово-політичні союзи, пропагандистсько-ідеологічні об'єднання.

Біполярність Ялтинсько-Потсдамської системи забезпечувала їй певну стабільність. Два полюси – гаранті системи – урівноважували один одного, підтримували її загальну рівновагу, контролювали союзників, тією чи іншою мірою регулювали конфлікти, що виникали. Обидві держави при всіх їхніх найглибших протиріччях були зацікавлені у збереженні правил гри, властивих сформованій системі.

Характерною рисою Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин стало таємне взаємне визнання наддержавами сфер їхнього впливу. Точніше, ішлося про визнання Заходом сфери впливу СРСР, оскільки поза її межами зазвичай переважав вплив Заходу. Обговорюючи з Г. Димітровим у серпні 1945 р. рішення Потсдамської конференції щодо Болгарії і Балкан, радянський нарком іноземних

справ В. Молотов зазначав: "В основному ці рішення вигідні нам. Фактично, за нами визнається ця сфера впливу". Визначення меж радянської сфери впливу відбувалося у напруженій боротьбі, через низку міжнародних криз. Однак після завершення розколу Європи Захід фактично не втручався у події в "соціалістичній співдружності", навіть у період гострих політичних криз (в Угорщині у 1956 р., Чехословаччині у 1968 р. тощо). Складнішою була ситуація у третьому світі. Саме прагнення СРСР затвердити свій вплив серед країн Азії, Африки і Латинської Америки породило цілу низку серйозних міжнародних конфліктів, починаючи із середини 50-х рр. ХХ ст.

За своїм військово-силовим, політичним, економічним і культурно-ідеологічним потенціалом США та СРСР значно перевищували інші країни, що призвело до формування двох основних, домінантних центрів сили, які здійснювали формуючий вплив на структуру і характер усієї міжнародної системи.

Повоєнна система мала *конфронтаційний* характер. Ішлося про системне, комплексне протистояння в економічній, політичній, військовій, ідеологічній та інших сферах, яке час від часу набувало характеру гострої конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної, "гарячої" війни отримав назву *холодної війни*. Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати холодну війну завдяки посиленню елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву *розрядки* міжнародної напруженості.

Повоєнна біполярність складалася в епоху наявності ядерної зброї, що призвело до революції як у військових, так і в політичних стратегіях. Це, у свою чергу, сприяло поступовій трансформації стратегій і доктрин ядерного залякування, ядерного шантажу й ультиматумів (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) в особливий механізм попередження світової ядерної війни (модель конфронтаційної стабільності) на основі доктрини взаємного ядерного стримування, що базувалася на ядерному паритеті та рівновазі страху (кінець 60-х – 70-ті рр.). Згодом обидві сторони дійшли висновку, що ядерну війну не можна розглядати як засіб здійснення зовнішньої політики. Наслідком такого підходу була поява концепцій рівної безпеки, розумної достатності й стриманості в ядерній сфері (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.).

Поділ світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі так і на периферії, виникнення "поділених" країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай), а також формування військово-політичних блоків під проводом СРСР і США призвели до глобалізації та поглибленої геополітичної структуризації системного протистояння і конфронтації. Водночас

беззаперечна гегемонія СРСР і США давала можливість через механізми "блокової дисципліни" домагатися доволі високого рівня "керованості" міжнародних процесів, зокрема у військово-політичній сфері, переговорах щодо контролю над озброєннями, врегулювання конфліктних ситуацій тощо.

1.5. Роль ядерного чинника у становленні Ялтинсько-Потсдамської системи

Важливу роль у Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин відігравав ядерний фактор. Першими власниками ядерної зброї стали США. У липні 1945 р. вони зробили перше успішне випробування ядерного пристрою, а 6 і 9 серпня того ж року скинули атомні бомби на японські міста Хіросіму й Нагасакі. СРСР вперше випробував атомну бомбу 29 серпня 1949 р. Членами атомного клубу стали також Велика Британія – 1952 р., Франція – 1960 р., Китайська Народна Республіка – 1964 р.

Таким чином, США мали атомну монополію з 1945 по 1949 рр. Однак навіть у цей період американська атомна зброя у сполученні з наявними засобами її доставки (стратегічними бомбардувальниками) не створювала реальної можливості для потенційної перемоги США в новій світовій війні. Тому й тоді атомна бомба радше підкріплювала американську зовнішню політику, робила її активнішою і жорсткішою. Разом з тим сталінське керівництво прагнуло продемонструвати відсутність зайвої поступливості перед американським атомним натиском, що робило й радянську зовнішню політику менш схильною до компромісів. Атомна зброя зробила свій внесок у генезис протистояння СРСР і США, у формування біполярної системи міжнародних відносин. Розгорнулася гонка стратегічних озброєнь, що стала невід'ємним елементом післявоєнного міжнародного порядку.

Становище помітно змінилося після 1949 р., коли і США, і СРСР стали володарями ядерних арсеналів. Істотно нові елементи з'явилися у 1957 р., у зв'язку з успішним запуском першого радянського штучного супутника Землі, коли СРСР став власником міжконтинентальних балістичних ракет, здатних вражати територію США. Ядерна зброя стала інструментом "стримування". Жодна із двох наддержав не могла піти на ризик широкомасштабного конфлікту перед загрозою удару у відповідь. СРСР і США ніби блокували один одного, обидві держави прагнули не допускати великої війни.

Ядерна зброя внесла якісно нові елементи у міжнародні відносини. Її застосування загрожувало знищенням величезної кількості людей і колосальними руйнуваннями. Крім того, її вплив на атмосферу й ра-

діоактивне зараження місцевості міг бути згубним для великих регіонів земної кулі й планети загалом. Можливість застосування ядерної зброї змусила відмовитися від класичної формули німецького військового теоретика XIX ст. К. Клаузевіца: "Війна – це продовження політики іншими засобами". Досягнення поставлених політичних цілей шляхом війни виявилось неможливим.

Ядерні потенціали впливали на Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин. Вони сприяли запобіганню небезпечної ескалації конфліктів, що раніше найчастіше призводили до війни. Ядерна зброя впливала на політичних діячів різного масштабу й різного ступеня відповідальності. Вона змусила керівників наймогутніших держав зіставляти свої амбіції із загрозою глобальної катастрофи, що не пощадила б нікого із живучих на Землі.

При цьому стабільність у межах Ялтинсько-Потсдамської системи була нестійкою. Вона ґрунтувалася на рівновазі страху й досягалася через конфлікти, кризи, локальні війни, руйнівну гонку озброєнь. І все-таки Ялтинсько-Потсдамська система виявилася більш сталою, ніж Версальсько-Вашингтонська, і не породила більшої війни.

Пошукові завдання

Охарактеризуйте етапи формування Ялтинсько-Потсдамської системи.

Визначте основні геополітичні наслідки Другої світової війни.

Порівняйте підходи керівників США, СРСР та Великої Британії до формування повоєнного устрою.

Визначте основні характеристики й особливості Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

З'ясуйте, яку роль відіграв ядерний чинник у становленні Ялтинсько-Потсдамської системи.

Література

История международных отношений и внешней политики СССР : В 3 т. – М., 1987. – Т. 3.

Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.

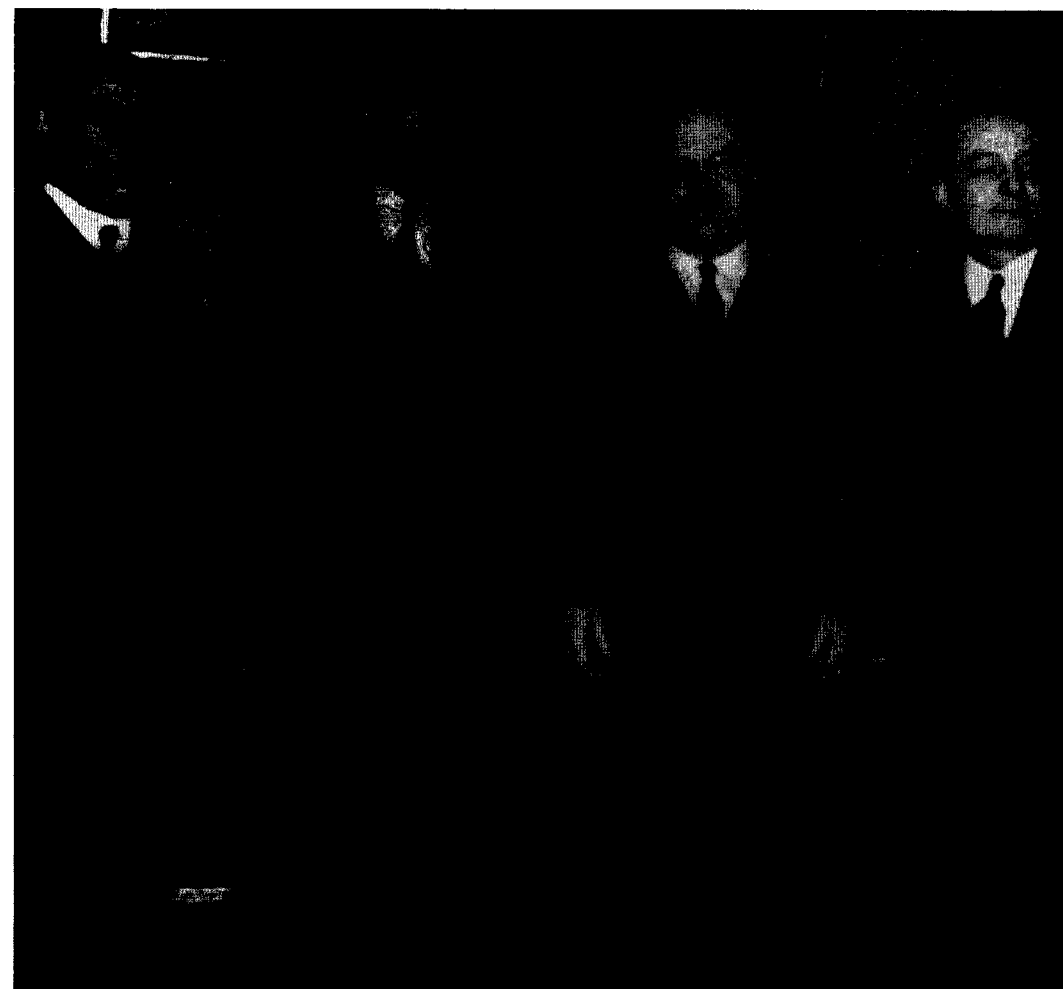
Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті рр.) / В.А. Манжола, М.М. Білоусов, А.Ф. Гайдуков та ін. – К., 2003.

Наринский М.М. История международных отношений. 1945–1975. – М., 2004.

Системная история международных отношений : В 4 т. / Под ред. А.Д. Богатурова. – М., 2003. – Т. 3.

Холодная война 1945–1964: Историческая ретроспектива / Отв. ред. Н.И. Егоров, А.О. Чубарьян. – М., 2003.

Розділ 2 Післявоєнне врегулювання: його особливості в Європі та на Далекому Сході

2.1. Мирне врегулювання з колишніми союзниками Німеччини в Європі

Згідно з рішеннями Потсдамської конференції було створено спеціальний орган – Раду міністрів закордонних справ (РМЗС) п'яти великих держав – СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю для підготовки мирних угод з колишніми союзниками Німеччини у Другій світовій війні – Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією і Японією. Стосовно європейських союзників було домовлено, що угоду з кожною конкретною державою готуватимуть лише ті великі держави, які перебували з нею у стані війни і підписали умови перемир'я. З Італією – Радянський Союз, США, Велика Британія, Франція; з Болгарією, Угорщиною, Румунією – СРСР, США та Велика Британія; з Фінляндією – СРСР та Велика Британія. Участь Китаю передбачалася лише в розгляді питань мирного врегулювання з Японією.

Проте вже на першій сесії РМЗС, яка тривала з 11 вересня до 2 жовтня 1945 р. в Лондоні, представники США (держсекретар Дж. Бірнс) і Великої Британії (міністр закордонних справ Е. Бевін) намагалися змінити ці засади з тим, щоб у підготовці проектів мирних угод з колишніми союзниками Німеччини брали участь усі п'ять великих держав. Проти цього категорично виступив Радянський Союз.

Окрім цього, виникли й інші проблеми, які викликали серйозні суперечки в період підготовки мирних договорів: процедура голосування (проста чи кваліфікована більшість), визнання принципу рівних можливостей для економічної активності у східноєвропейських країнах, гарантії прав іноземної власності, територіальні претензії, основи політичного та економічного устрою східноєвропейських країн, де при владі перебували комуністичні партії. Так, делегації США і Великої Британії проголосили, що не обговорюватимуть угод з Болгарією і Румунією, бо там немає урядів, які б відповідали стандартам західної демократії.

Тим не менш, на сесії було досягнуто принципової домовленості про те, що в основу мирних угод з Болгарією, Угорщиною, Румунією та Фінляндією будуть покладені угоди про перемир'я.

Дж. Бірнс запропонував скликати конференцію для розгляду мирних угод з колишніми союзниками Німеччини за участю всіх європейських учасників ООН та великої частини її неєвропейських членів. Це певним чином ставило під загрозу статус РМЗС як основної інстанції з підготовки мирних угод. Тим більше, що робота Лондонської сесії РМЗС закінчилася фактично безрезультатно, бо не було підписано жодного протоколу, який би зафіксував узгоджені рішення.

Для того, щоб перебороти суперечності, у Москві, формально поза межами РМЗС, із 16 по 26 грудня 1945 р. пройшла нарада міністрів

закордонних справ СРСР, США та Великої Британії. Після невдачі в Лондоні держсекретар США Дж. Бірнс вирішив відмовитися від методів силової дипломатії і повернутися до дипломатії компромісів.

На нараді було узгоджено процедуру підготовки мирних угод, запропонованих Потсдамською конференцією, а також вирішено після закінчення підготовки проектів мирних угод скликати мирну конференцію. Однак склад конференції обмежувався країнами, які брали активну участь у війні проти фашистського блоку в Європі: СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білоруська РСР, Бразилія, Греція, Ефіопія, Індія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Південноафриканський Союз, Польща, Українська РСР, Чехословаччина, Югославія. Конференція мала обговорити узгоджені тексти угод для рекомендацій РМЗС.

Ще восени 1945 р. до Болгарії і Румунії було направлено спеціальну місію Держдепартаменту США, куди входили журналіст й історик, з метою отримання інформації не тільки з офіційних джерел. Після візиту було висловлено одностайну думку про те, що будь-яка спроба компромісу із СРСР, який стосується будь-якої окупованої ним території є нереальною і небезпечною, тому найефективнішою, на думку незаангажованих спостерігачів, здавалася лише жорстка політика.

Проте Дж. Бірнс вирішив усе ж таки використати компроміс і не опублікував цю доповідь. На нараді в Москві урядам Болгарії й Румунії було рекомендовано залучити до свого складу по два представники від опозиційних партій і груп. Представники США і Великої Британії пообіцяли, що після виконання цих рекомендацій їхні країни визнають уряди Болгарії та Румунії.

Основна робота з підготовки мирних угод розгорнулася на другій сесії РМЗС, що проходила в Парижі з 25 квітня до 16 травня і з 15 червня до 12 липня 1946 р.

Першою проблемою, з якою зіштовхнулися учасники сесії РМЗС, була економічна. У пропозиціях США й Великої Британії містилися умови щодо свободи торгівлі та рівних можливостей, а також вимоги про передання закордонних активів і відшкодування збитків, завданих власності іноземних громадян на території переможених країн.

Західні країни наполягали на виплаті репарацій переможеними країнами в доларах США, що означало узалежнення торгівлі й економіки цих країн від західних держав загалом й від США, зокрема.

Радянський Союз як держава, що зазнала найбільших збитків від переможених країн, претендував на переважну частину репарацій, при цьому був готовий отримати їх у вигляді товарів.

Що стосується повернення іноземної власності, то Радянський Союз відкинув вимоги реституцій, підкресливши суверенне право дер-

жав націоналізувати іноземну власність. Одночасно СРСР висловився за часткову (у межах третини) компенсацію за втрачене майно.

Питання про режим судноплавства Дунаєм розглядалося з ініціативи СРСР як справа власне придунайських держав, яку не можна вирішувати в мирних угодах з ними.

Одним зі складних питань Паризької сесії РМЗС було питання про італо-югославський кордон, зокрема про Трієст (Трієстом вважається територія Юлійської Крайни, що складається з Істрії, власне міста Трієст із морським портом та Словенського примор'я). Позиція Радянського Союзу полягала в тому, щоб землі, населені хорватами й словенцями, передати Югославії, а італійцями – Італії.

Експерти США й Великої Британії, які виступили на сесії, запропонували поділити Юлійську Крайну на дві частини: східну і західну. Дві третини її території відходили до Югославії, а прибережні смуги Адріатичного моря – до Італії. Тож західна частина Юлійської Крайни опинялася відрізаною від моря. Французькі експерти пропонували відкрити прохід до моря для західних районів Юлійської Крайни, але все-таки залишали їх відрізнаними від порту Трієст.

Після досить тривалих дебатів РМЗС ухвалила компромісне рішення: створити Вільну територію Трієст і встановити кордон між Італією і Югославією там, де його накреслили французькі експерти.

Серйозна дискусія розгорнулася з питання про статус Вільної території Трієст і засад її врядування. СРСР виступив за надання населенню права на власний розсуд створювати конституційні органи управління. А західні країни для управління цією територією пропонували губернатора, якого мала призначати Рада Безпеки. Проте на Паризькій сесії рішення стосовно статусу Трієста ухвалено не було.

Серйозні суперечки під час обговорення викликала доля колоній Італії. На Еритрею претендувала Ефіопія. Додеканеські острови, за етнічною ознакою, мали перейти до Греції, хоча до 1912 р. архіпелаг належав Оттоманській Імперії. Велика Британія висловила певну зацікавленість до Сомалі.

Радянський Союз, посиляючись на принцип компенсації втрат, вимагав опіки над Лівією, або іншими італійськими колоніями для того, щоби мати можливість проникнення в Африку, або отримати бази в Середземномор'ї, зважаючи на нову концепцію стратегічної присутності у цьому регіоні.

Своє бачення майбутньої долі італійських колоній бачили і США, і Франція, тому на обговорення Паризької сесії РМЗС було винесено чотири проекти резолюцій.

Пропозиції США зводилися до передання всіх колишніх колоній під колективну опіку чотирьох держав (США, Англії, Франції й СРСР). Ке-

рувати цими колоніями мали адміністратори, призначені Радою ООН з питань опіки.

Англійський проект передбачав утворення з північно-африканських колоній Італії незалежної держави "Велика Лівія", яка б об'єднала Тріполітанію і Кіренаїку, та створення на сході під протекторатом Англії іншої держави – "Великого Сомалі", яка б мала у складі не лише колишнє Італійське Сомалі, але й два райони Ефіопії – Огаден і так звані зарезервовані території.

Франція, побоюючись зміцнення позицій Великої Британії в районі Середземного моря та в Африці, пропонувала доручити опіку над колишніми італійськими колоніями самій Італії.

СРСР запропонував встановлення над кожною з колоніальних територій колективної опіки двох держав – Італії та однієї із союзних держав. Союзна держава мала призначати адміністратора, що ухвалював би рішення за згодою з особливою консультативною радою у складі п'яти членів (троє – представники союзних держав, двоє – представники місцевого населення).

Позиція СРСР змусила США відмовитися від свого проекту й спочатку приєднатися до пропозиції Франції, але потім, під тиском Великої Британії, подати новий варіант резолюції. Держсекретар США Дж. Бірнс запропонував передати колишні італійські колонії під опіку чотирьох держав, визначених Паризькою сесією терміном на один рік, аби протягом року вирішити питання про долю цих колоній. Якщо угоди про це не буде досягнуто, то питання по закінченні року слід передати на розгляд ООН.

Зважаючи на відсутність згоди між великими державами, питання таки було передано на розгляд ООН. І саме вона в 1951 р. вирішила надати незалежність Лівії, яка була конституційована в королівство. Еритрея стала автономним районом під владою Ефіопії, Сомалі – підопічною територією під контролем Італії до 1960 р.

Під час паризької сесії РМЗС з приводу північного кордону Італії з Австрією було досягнуто рішення, яке не передбачало проведення плебісциту. 6 вересня 1946 р. Головою ради міністрів і міністром закордонних справ Італії та міністром закордонних справ Австрії, відповідно, було підписано *угоду де Гаспері – Грубера*. Кордони залишалися незмінними, Італія гарантувала етнічній австрійській меншості адміністративну автономію та повагу мовних і культурних особливостей.

З 19 липня по 15 жовтня в Парижі відбувалася мирна конференція представників 21 держави.

Значне місце на початковому етапі роботи конференції посіло обговорення процедурних питань. Було ухвалено резолюцію, яка оголошувала рекомендації конференції рішеннями, якщо вони ухвалені не

лише більшістю у дві третини голосів, а й простою більшістю. 25 вересня 1946 р. міністри закордонних справ Англії, США, Франції й СРСР опублікували Декларацію про колишні італійські колоніальні володіння в Африці, яка стала основою для Спільної декларації з цього питання і була підписана разом із мирними угодами.

Серед територіальних проблем конференція розглянула претензії Греції на 1/10 болгарської території, що межує з грецьким кордоном, під приводом стратегічної безпеки. Створена конференцією комісія з політичних і територіальних питань мирної угоди з Болгарією ухвалила постанову РМЗС про збереження існуючого болгаро-грецького кордону.

Подібні претензії Греція висунула й щодо 1/3 території Албанії, але це питання на конференції серйозно не розглядалося. Широко обговорювалася на конференції і проблема репарацій.

Головна мета Паризької конференції – дати можливість усім зацікавленим країнам висловити своє бачення розвитку подій у питаннях післявоєнного врегулювання. Проте конференція не пододала суперечностей, що містилися в рішеннях РМЗС. І на сесії РМЗС у Нью-Йорку в листопаді-грудні 1946 р. всі більш-менш суттєві пропозиції конференції враховані не були, хоч сесію і було скликано для подолання суперечностей. На ній було прийнято ухвалу про Трієст, згідно з якою управління цією територією здійснюватимуть губернатор, призначений Радою Безпеки і Тимчасовий уряд, сформований губернатором після консультацій з югославським та італійським урядами, до набрання чинності постійним статусом Вільної території Трієст.

Компромід стосовно цієї території спочатку викликав роздратування з боку Італії. Однак той факт, що це питання переходило під юрисдикцію ООН, давало Італії певну надію, на відміну від Югославії. Окрім цього, подібний перебіг подій ще більше порушував непевну рівновагу в радянсько-югославських відносинах.

Інші територіальні пункти угод відновлювали довоєнні кордони європейських держав з певними змінами. Узгоджено було і позиції з репараційного питання.

Для врегулювання режиму судноплавства Дунаєм РМЗС вирішила скликати через шість місяців після підписання мирних угод конференцію за участю всіх придунайських держав, а також США, Англії і Франції.

Таким чином, Нью-Йоркська сесія РМЗС завдяки взаємним компромісним поступкам сторін ухвалила остаточно узгоджені рішення за всіма статтями проектів мирних угод з країнами – колишніми союзниками гітлерівської Німеччини.

Мирні угоди з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією та Фінляндією були підписані 10 лютого 1947 р. в Парижі й набрали чинності 15 вересня 1947 р.

Кожна з угод містила преамбулу, а також територіальні, політичні, військові, економічні, репараційні постанови. У преамбулі кожної з мирних угод проголошувалося припинення стану війни й фіксувалися зобов'язання союзних держав підтримати звернення країни, з якою укладено мирну угоду, про прийняття її в ООН.

Найзначніші територіальні зміни передбачала угода з Італією. Згідно з нею кордони Італії було прокладено в межах її території за станом на 1 січня 1938 р., за винятком:

- ⇒ перевалу Малий Сен-Бернар, плато Мон-Сені, частини території в районах Мон-Табор і Шабертон, які відійшли до Франції;
- ⇒ східної частини Юлійської Крайни, Комуни Зоря, острова Пелагоза й низки дрібних островів, що відійшли до Югославії;
- ⇒ Додеканеських островів, які відійшли до Греції.

Крім того, західна частина Юлійської Крайни разом з містом Трієст була визнана Вільною територією Трієст. Далі питання про цю територію стало предметом переговорів між Італією і Югославією. Переговори ці завершилися в 1954 р. укладанням угоди про встановлення нового кордону між двома державами і поділом між ними, зі згоди ООН, Вільної території Трієст.

Територіальні пункти мирної угоди з Румунією передбачали відновлення її кордонів за станом на 1 січня 1941 р., за винятком румуно-угорського кордону, який було визначено в межах, що існували на 1 січня 1938 р. До Румунії відійшла Північна Трансільванія, відторгнена від неї на користь Угорщини за рішенням Віденського арбітражу від 30 серпня 1940 р. Постанови цього арбітражу було визнано недійсними.

Територіальні пункти мирної угоди з Угорщиною, окрім передання Румунії Північної Трансільванії, передбачали також передання Чехословаччині трьох сіл на південному березі Дунаю для розширення порту Братислава. Угорсько-чехословацький кордон установлено в межах, які існували на 1 січня 1938 р. Рішення Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. про приєднання до Угорщини південних районів Словаччини й Закарпатської України були проголошені недійсними. Новий кордон між Угорщиною і Радянським Союзом збігався з кордоном між Угорщиною і Закарпатською Україною, який існував до ухвалення Віденським арбітражем рішення від 2 листопада 1938 р. Фінляндія передавала Радянському Союзу область Петсамо (Печенга). Кордони Болгарії було залишено без змін, Південна Добруджа, втрачена Румунією за угодою у Крайові у вересні 1940 р. на користь Болгарії, лишилася у складі Болгарії.

Політичні пункти мирних угод з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією та Фінляндією зобов'язували ці країни вжити необхідних заходів для забезпечення основних прав і свобод людини всім особам, які перебували під їхньою юрисдикцією, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Ці країни зобов'язувалися також не допускати відродження, існування та діяльності на своїх територіях фашистських організацій – політичних, військових або мілітаризованих.

Італія втратила всі права на свої територіальні володіння в Африці, а саме на Лівію, Еритрею та Італійське Сомалі. Остаточну долю цих володінь мали визначити уряди СРСР, США, Англії та Франції протягом одного року з дня набрання чинності угоди з Італією. Якщо ж чотири держави не дійдуть згоди про долю цих територій за зазначений період, то питання мало бути передане на розгляд Генеральної Асамблеї ООН. Так і сталося: IV сесія Генеральної Асамблеї ухвалила рішення надати незалежність Лівії не пізніше ніж 1 січня 1952 р. (Лівію проголошено незалежною державою 24 грудня 1951), а Італійське Сомалі передати під опіку Італії терміном на 10 років. Еритрея (після проведення в ній референдуму) за рішенням Генеральної Асамблеї ООН була приєднана до Ефіопії на федеративних засадах у 1952 р. З 1962 р. вона стала однією з провінцій Ефіопії.

Італія зобов'язувалася поважати суверенітет і незалежність Албанії й Ефіопії.

Постанови мирних угод про воєнних злочинців зобов'язали переможені країни вжити всіх необхідних заходів для арешту й віддання під суд воєнних злочинців.

Військові, військово-морські й військово-повітряні постанови запровадили обмеження збройних сил для колишніх сателітів гітлерівської Німеччини; Італія зобов'язувалася ліквідувати всі укріплення на кордоні із Францією та Югославією, на островах Пантелерія, Сардинія, а також на Пелагоських островах. Чисельність італійської армії обмежувалася до 250 тис. солдатів й офіцерів, італійських військово-повітряного і військово-морського флотів – по 25 тис. офіцерів і рядових. Чисельність армії Румунії, включаючи зенітну артилерію, становлювалася у 125 тис. осіб, чисельність особового складу військово-повітряних сил Румунії – у 8 тис. осіб і військово-морських сил – у 5 тис. осіб. Сухопутну армію Угорщини було обмежено до 65 тис., особовий склад її військово-повітряного флоту – до 5 тис. осіб. Армія Болгарії, включаючи зенітну артилерію, мала становити до 56 800 осіб, особовий склад її військово-повітряного флоту – до 5200 осіб і військово-морського флоту – 3500 осіб. Сухопутну армію Фінляндії було обмежено до 34 400 осіб, особовий склад її військово-морського флоту – до 4500 та військово-повітряного флоту – до 3 тис. осіб.

Загальний стандартний тоннаж італійського військово-морського флоту регламентувався до 67 500 т. Крім того, Італії дозволялося мати два лінкори.

Військові статті угоди зобов'язували Італію передати урядам СРСР, США, Англії й Франції 163 військових кораблі, з них 3 лінійних кораблі, 6 крейсерів, 13 міноносців, 8 підводних човнів і 133 катери, самохідних барж та допоміжних суден. Тоннаж військово-морського флоту Румунії обмежувався до 15 тис. т, Болгарії – до 7,2, Фінляндії – до 10 тис. т.

Постанови мирних угод з Італією, Румунією, Болгарією та Угорщиною про окупаційні війська у цих країнах зобов'язували держави-переможниці вивести свої війська не пізніше як через 90 днів із дня набрання чинності мирних угод. До того ж усе майно переможених країн, яке перебувало в розпорядженні окупаційних збройних сил і за яке не було надано компенсацію протягом цих же 90 днів, підлягало поверненню цим країнам. Радянському Союзу дозволялося утримувати збройні сили в Угорщині й Румунії для забезпечення комунікацій з Австрією, де розташовувалися окупаційні війська.

Постанови мирних угод з питань репарацій передбачали часткове відшкодування переможеними країнами тих збитків, яких вони завдали своєю агресією країнам-переможницям. Тут ураховувалося, що такі колишні ворожі країни, як Італія, Румунія, Болгарія та Угорщина не лише розірвали союз із гітлерівською Німеччиною на заключному етапі Другої світової війни, а й проголосили Німеччині війну і реально воювали проти неї.

Репарації на користь Радянського Союзу за умовами мирних угод були встановлені: з Італії – у сумі 100 млн дол із виплатою протягом семирічного терміну за рахунок поставок італійського заводського й інструментального обладнання, інших виробів італійської промисловості, а також за рахунок італійських активів у Румунії, Болгарії й Угорщині; з Румунії – у сумі 300 млн дол з виплатою у восьмирічний термін, починаючи з 12 вересня 1944 р., за рахунок товарних поставок; з Угорщини – у сумі 200 млн дол з виплатою протягом восьми років, починаючи з 20 січня 1945 р., за рахунок товарних поставок; із Фінляндії – у сумі 300 млн дол з виплатою протягом восьми років, починаючи з 19 вересня 1944 р., за рахунок товарних поставок.

Угорщина зобов'язувалася сплатити Югославії та Чехословаччині репарації на суму 100 млн дол. Репараційні зобов'язання Італії щодо Югославії були встановлені в сумі 125 млн дол, щодо Греції – 100, щодо Ефіопії – 25 та щодо Албанії – у сумі 5 млн дол.

Сума репарацій з Болгарії на користь Греції становила 45 млн дол, а на користь Югославії – 30 млн дол.

Репараційні претензії до переможених країн інших держав-переможниць (у т. ч. США, Англії та Франції) мали задовольнятися:

⇒ за рахунок повного вилучення активів колишніх ворожих держав, які перебували до дня набрання чинності мирними угодами на території країн-переможниць;

⇒ за рахунок компенсації переможеними країнами 2/3 збитків, завданих під час війни громадянам країн-переможниць, які перебували на території колишніх ворожих держав і мали там свої капіталовкладення.

2.2. Дунайська конференція 1948 року

Як було погоджено на Нью-Йоркській сесії РМЗС, із 30 липня по 18 серпня 1948 р. в Белграді проходила Дунайська конференція. У її роботі брали участь представники придунайських держав – СРСР, УРСР, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини, а також США, Великої Британії та Франції, як учасники РМЗС, й Австрія з до-радчим голосом. Отже, Радянський Союз мав значну підтримку.

Попередню Дунайську конвенцію було підписано 23 липня 1921 р. Нею було створено міжнародну Дунайську комісію у складі Великої Британії, Франції, Італії, Румунії. У 1939 р. до неї увійшли представники Німеччини. Саме ця комісія мала регулювати судноплавство по Дунаю та підтримання його русла і гирла у належному для судноплавства стані. Проте Друга світова війна фактично заблокувала дію цієї конвенції.

Західні країни бажали відновити дію попередньої конвенції, зрозуміло, з певними модифікаціями з урахуванням політичних змін у регіоні, що сталися. Радянський Союз намагався ж зафіксувати в конвенції принцип пріоритетності прав придунайських країн, при цьому не виключаючи принципу свободи судноплавства по Дунаю. Було запропоновано заборонити прохід Дунаєм військовим кораблям недунайських держав, а для дунайських держав прохід дозволявся лише за санкцією зацікавлених сторін. Тобто, фактично Москва намагалася виключити недунайські країни з регіону.

Нову Конвенцію було розроблено на засадах радянського проекту. Представники США, Великої Британії та Франції оголосили, що не підпишуть її. З ініціативи Болгарії ці країни були вилучені з переліку в преамбулі нової Конвенції держав, які її уклали.

Дунайська Конвенція про режим судноплавства на Дунаї набрала чинності після її ратифікації 11 травня 1950 р. У 1960 р. до неї приєдналась Австрія.

2.3. Проблема Австрії в повоєнних міжнародних відносинах

У Московській декларації від 1 листопада 1943 р. уряди СРСР, Великої Британії й США оголосили, що вони розглядають анексію Австрії Німеччиною як недійсну, підтвердили бажання відновити Австрію як вільну й незалежну державу.

14 травня 1945 р. було офіційно проголошено відновлення Австрійської Республіки, 27 квітня створено Тимчасовий уряд і введено в дію Конституцію 1920 р. зі змінами, внесеними до неї в 1929 р.

Згідно з домовленістю урядів СРСР, США, Англії та Франції після визволення Австрії тут лишилися окупаційні війська чотирьох держав, які взяли на себе верховну владу в країні.

Уперше питання про укладання державної угоди з Австрією було порушено на Паризькій сесії РМЗС у квітні 1946 р. Проте через неготовність делегацій до його обговорення було вирішено спершу закінчити роботу над угодами з колишніми союзниками Німеччини в Європі, а за цей час підготувати проект австрійської угоди.

Заступники міністрів закордонних справ у січні 1947 р. почали розробку проекту й досить швидко узгодили майже половину статей. Проте проблеми югославських територіальних претензій, німецького майна виявилися на той момент нерозв'язаними. Не було їх розв'язано й на Московській конференції міністрів закордонних справ (березень-квітень 1947) та на Лондонській (листопад-грудень 1947). Лише в Парижі (травень-червень 1949) сторони досягли принципової згоди щодо основних позицій. Радянський Союз відмовився підтримувати югославські територіальні домагання. Незмінними залишилися кордони Австрії за станом на 1 січня 1938 р. Сторони домовилися, що СРСР отримає австрійські економічні поставки в розмірі 150 млн дол, 60 % виробництва нафти та права на її видобування й очищення.

Наступні переговори привели лише до часткових домовленостей з економічних питань. Невдалими виявилися й зусилля комісії у складі чотирьох заступників міністрів закордонних справ. Поновилися переговори в 1952 р. з розгляду запропонованого західними країнами скороченого варіанта Державної угоди, у якому не було пунктів, що стосувалися суверенітету Австрії.

Улітку 1952 р. федеральний уряд Австрії проголосив нейтралітет як міжнародно-правову позицію Австрії на перспективу й обнародував меморандум, де містилася вимога припинити окупацію, відновити суверенітет і згода схвалити скорочений варіант Державної угоди. Проте Радянський Союз категорично відхилив цей варіант.

У липні 1953 р. у Швейцарії відбулася таємна зустріч міністра закордонних справ Австрії з прем'єр-міністром Індії Дж. Неру, де

представник Австрії висловив прохання про посередництво. Ішлося про "певну" спробу підказати Радянському Союзу думку про військовий нейтралітет Австрії. Індійський посол у Москві в бесіді з міністром закордонних справ СРСР В. Молотовим підкреслив, що основою для укладання Державної угоди міг би стати військовий нейтралітет Австрії. В. Молотов відповів, що оголошення нейтралітету було б корисним, але недостатнім кроком. Ця теза дістала своє продовження на початку 1954 р. на Берлінській зустрічі міністрів чотирьох держав. У радянських пропозиціях пролунала підтримка військового нейтралітету Австрії. Виплату за німецьке майно Радянський Союз був готовий отримати у вигляді поставок австрійських товарів. Під час переговорів позначилося істотне зближення думок, але до згоди й цього разу дійти не вдалося.

Вступ ФРН у НАТО значно загострив австрійську проблему. Радянський Союз вважав, що ремілітаризація Західної Німеччини посилює небезпеку аншлюсу Австрії. І лише за умови, що Державна угода гарантовано відверне таку небезпеку, можна говорити про виведення військ чотирьох держав з Австрії, не чекаючи укладання мирної угоди з Німеччиною.

Цю ж позицію було висловлено в бесіді з австрійським послом Н. Бішоффом у міністерстві закордонних справ СРСР. У "Заяві з трьох пунктів" австрійського федерального уряду, переданій В. Молотову 14 березня 1955 р., знову підтверджувалися військовий нейтралітет і згода з усіма пропонованими гарантіями австрійської незалежності.

У відповідь радянський уряд висловив готовність на майбутній конференції розглядати австрійське питання окремо й запросив федерального канцлера Ю. Рааба прибути до Москви для двосторонніх переговорів. До цього часу вже було врегульовано питання про Трієст, і зв'язок цієї проблеми з австрійським питанням перестав існувати.

15 квітня 1955 р. був опублікований "Московський меморандум" за результатами переговорів. СРСР висловив згоду підписати Державну угоду й вивести з Австрії окупаційні війська до 31 грудня 1955 р. Австрія зобов'язувалася постачати Радянському Союзу 10 млн т нафти протягом 10 років, виплатити 2 млн дол за активи Дунайської судноплавної компанії у Східній Австрії й забезпечити постачання товарів на суму 150 млн дол як компенсацію за німецьку власність в Австрії. Цей меморандум прискорив процес визнання постійного нейтралітету Австрії. Деякі дослідники вважають, що розв'язанням австрійського питання Радянський Союз намагався створити прецедент для врегулювання німецької проблеми.

2 травня 1955 р. у Відні пройшла нарада послів чотирьох окупаційних держав за участю міністра закордонних справ Австрії

А. Фігля. А 14 травня міністри закордонних справ внесли остаточні зміни до текстів угод.

15 травня 1955 р. в палаці Бельведер у Відні відбулося підписання Державного договору про відновлення незалежної демократії Австрії. Австрія відновлювалася як суверенна, незалежна й демократична держава в кордонах, що існували на 1 січня 1938 р. Політичні гарантії незалежності Австрії забезпечувалися заявою великих держав і заборонаю на політичний та економічний союз із Німеччиною у будь-якій формі. Після ратифікації 27 липня 1955 р. угода набрала чинності. У цей же день було розпущено Союзнницьку раду у Відні й почалося виведення окупаційних військ, яке завершилося 25 жовтня 1955 р. 26 жовтня австрійська Національна рада ухвалила конституційний закон про постійний нейтралітет на зразок Швейцарії.

2.4. Японія після закінчення Другої світової війни. Сан-Франциська мирна угода 1951 року

Невід'ємною частиною формування системи повоєнних міжнародних відносин стало мирне врегулювання в Азії. Після підписання 2 вересня 1945 р. Акта про капітуляцію Японії міністерство закордонних справ країни отримало наказ головнокомандувача союзних окупаційних військ генерала Д. Макартура про встановлення на всій території Японії влади військової адміністрації. Окупаційні частини були головним чином американськими з невеликим контингентом військ Нової Зеландії й Австралії. Після капітуляції Японія перестала бути суб'єктом міжнародного права. Вона підпала під юрисдикцію союзних держав.

Ще 22 серпня 1945 р. уряд США запропонував Радянському Союзу заснувати консультативний орган – Далекосхідну консультативну комісію з питань Японії у складі представників США, СРСР, Великої Британії, Китаю, Австралії, Канади, Франції, Нідерландів, Нової Зеландії, Філіппін. Радянський уряд відповів згодою.

На відміну від Німеччини в Японії США проводили окупаційну політику через японський уряд, погодившись на його пропозиції про співпрацю з окупаційною владою.

Політичний курс США стосовно Японії було викладено 23 вересня 1945 р. в "Основних принципах політики США щодо Японії в початковий період окупації", де основною метою проголошувалося завдання домогтися, щоб Японія не могла знову становити загрозу для США або для безпеки в усьому світі. Тут же оприлюднювалися плани щодо демілітаризації Японії, ліквідації мілітаристської ідеології, забезпечення розвитку мирної економіки.

На Лондонській сесії міністрів закордонних справ СРСР, Великої Британії, США, Китаю та Франції 24 вересня 1945 р. Радянський Союз висунув пропозиції про заснування Контрольної ради щодо Японії за принципом союзних контрольних комісій, які вже функціонували в Румунії й Угорщині.

Держсекретар США Дж. Бірнс нагадав, що союзники ще 10 серпня 1945 р. домовилися зберегти імператорський режим у Японії, і наголосив, що тут не потрібна Контрольна рада, оскільки на відміну від Німеччини Японія зберігає свій уряд.

29 вересня 1945 р. Дж. Бірнс в офіційній відповіді радянській стороні просив якнайшвидше призначити радянського представника до Далекосхідної консультативної комісії. У цьому ж листі були сформульовані і пропозиції щодо її функцій. Ішлося про рекомендації стосовно розробки політики, принципів і норм, за допомогою яких контролюватиметься виконання Японією її зобов'язань за Актом про капітуляцію.

У листі радянського уряду від 1 жовтня 1945 р. до Дж. Бірнса визнавалося за доцільне створити поряд з Контрольною радою щодо Японії й консультативну союзницьку комісію під головуванням американського представника, але із застереженнями, що така комісія має сформуватися після створення Контрольної ради щодо Японії.

Проте за кілька днів держдепартамент США оголосив про заснування Далекосхідної консультативної комісії у складі США, СРСР, Китаю, Великої Британії, Франції, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Нідерландів – держав, які підписали Акт про капітуляцію Японії. Основний обов'язок комісії, згідно з положенням, полягав у виробленні рекомендацій для головнокомандувача, який, утім, міг з ними і не погоджуватися.

Реакцією Радянського Союзу була незгода із заснуванням Далекосхідної консультативної комісії до створення Контрольної ради. Значалося, що Контрольна рада щодо Японії відрізнятиметься від аналогічного органу в Німеччині й діятиме на засадах, аналогічних засадам союзних контрольних комісій у Румунії або Угорщині, під головуванням американського представника.

З огляду на зацікавленість США в укладанні мирних угод з колишніми сателітами Німеччини й у розвитку подій у Китаї Вашингтон мусив змінити свою позицію і 30 жовтня 1945 р. надіслав радянському уряду пропозиції про створення контрольного механізму. Ішлося про формування Союзної військової ради для консультацій головнокомандувача і під його керівництвом.

Учасниками ради мали стати представники США, СРСР, Китаю і Британської Співдружності націй, головою – представник США. Передбачалося, що головнокомандувач радитиметься із Союзною військовою радою щодо принципових наказів. Рада мала забезпечувати

виконання умов капітуляції й окупації, а Далекосхідна комісія – формувати політику із цих питань.

5 листопада 1945 р. радянський уряд надіслав свої зауваження до американських пропозицій, де пропонувалося назвати орган "Союзною контрольною радою" або "Союзною контрольною комісією", тобто питання про контроль висувалося на перше місце. СРСР знову наполягав на тому, що Контрольна рада має бути створена раніше, ніж Далекосхідна комісія.

Ці поправки обговорювалися на нараді міністрів закордонних справ СРСР, США й Великої Британії у грудні 1945 р. в Москві. Внаслідок тривалих дискусій було ухвалено рішення розпустити Далекосхідну консультативну комісію і створити Далекосхідну комісію (представники СРСР, США, Великої Британії, Китаю, Франції, Нідерландів, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Індії та Філіппін) і Союзну раду для Японії (представники СРСР, США, Китаю й Великої Британії, яка водночас репрезентувала Австралію, Нову Зеландію та Індію). Комісія мала перебувати у Вашингтоні, Рада – у Токіо.

Далекосхідна комісія покликана була формулювати політичну лінію, принципи й загальні засади, згідно з якими може здійснюватися виконання Японією її зобов'язань за умовами капітуляції. Робота комісії підкорялася принципу одностайності великих держав. Розпорядження щодо конституції, зміни уряду, контролю мали даватися лише за згодою комісії. Формально комісія мала більші повноваження ніж головнокомандувач.

Функції дорадчого органу одержала Союзна рада для Японії. Головнокомандувач зобов'язувався консультиватися з радою щодо розпоряджень, які мають істотне значення. Кожен член ради міг припинити дії головнокомандувача й передати спірні питання на розгляд Далекосхідної комісії.

7 березня 1946 р. було опубліковано проект Конституції Японії. У ньому імператор проголошувався символом держави та єдності народу і позбавлявся прав, пов'язаних з управлінням державою. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, підкреслювалася недоторканність приватної власності. Важливим був розд. 5, який фіксував відмову Японії від війни як засобу урегулювання міжнародних суперечок і забороняв Японії мати власні збройні сили.

У жовтні 1946 р. проект Конституції затвердили обидві палати парламенту, а 3 травня 1947 р. Конституція набрала чинності.

Одним з перших питань, розглянутих Далекосхідною комісією, була репараційна проблема. 9 березня 1946 р. США запропонували СРСР створити Міжсоюзницьку репараційну комісію для визначення форм стягнення репарацій і частки окремих країн у їхньому отриманні.

У квітні 1946 р. розглядалися пропозиції американського представника про надання певної кількості обладнання для репарацій.

Країни Британської імперії висловили претензії на 75 % загальної суми японських репарацій, Китай – на 40, Філіппіни – на 50, Радянський Союз – на 14 %. Суперечності між цими країнами зумовили те, що 8 березня 1947 р. Далекосхідна комісія ухвалила програму проміжних репарацій, які становили 30 % виробничих потужностей Японії. А у квітні 1947 р. уряд США одноосібним рішенням розподілив ці потужності між чотирма державами – 50 % Китаю, по 1/6 – Англії, Філіппінам та Індонезії.

15 червня 1946 р. США за участю Англії й Китаю подали Радянському Союзу проект угоди, спрямованої проти відродження японського мілітаризму. Проект передбачав роззброєння всіх японських збройних і мілітаризованих сил, розпуск японських генеральних штабів та штабів армії і військово-морського флоту, заборону на виробництво й увезення зброї та військової техніки. Планувалося створити систему чотиристоронньої інспекції після закінчення окупації.

Проект угоди про роззброєння і демілітаризацію Японії обговорювався паралельно з проектом подібної угоди щодо Німеччини, до якої в березні 1947 р. Радянський Союз вніс низку поправок і нових розділів.

Оскільки американська сторона відмовилася їх розглядати, то обговорення угоди щодо Німеччини зайшло у глухий кут. Така ж доля спіткала й угоду щодо Японії.

19 червня 1947 р. Далекосхідна комісія обнародувала документ "Про основну політику відносно Японії після капітуляції", де визначалися завдання перебудови Японії й недопущення її ремілітаризації. Формулювалася основна мета окупаційної політики: забезпечити, щоб Японія не становила більше загрози міжнародній спільноті та її безпеці. Підкреслювалася нагальність створення на засадах вільного волевиявлення японського народу демократичного й мирного уряду. Найважливішою метою окупації визначалися роззброєння і демілітаризація.

11 липня 1947 р. Сполучені Штати поінформували Радянський Союз про намір скликати 19 серпня 1947 р. конференцію представників держав – учасниць Далекосхідної комісії для укладання мирної угоди з Японією.

У відповідь радянський уряд зажадав попереднього розгляду питання Радою міністрів закордонних справ у складі СРСР, США, Китаю й Великої Британії в січні 1948 р. США відкинули цю пропозицію. Зірвали вони й обговорення зазначеного питання на Паризькій сесії РМЗС у травні-червні 1949 р.

У кінці 40-х рр. ХХ ст. в умовах американської окупації характерною рисою політичного життя Японії став підйом націоналізму. У зо-

внішній політиці це набуло форми нейтралізму. І тому у правлячих колах США дедалі ширшого розголосу набувала думка, що після виведення американських військ відносно слабка Японія може потрапити під вплив СРСР. Керівник Управління зовнішньополітичного планування США Дж. Кеннан ще в 1948 р. після візиту до Токіо активно виступив за розробку необхідних засобів для збереження військової присутності США на Японських островах і після закінчення окупації.

У вересні 1949 р. держсекретар США і міністр закордонних справ Великої Британії у спільній заяві оголосили про необхідність укладання мирної угоди з Японією. Зазначалося, що її обговорення відбудеться і в тому разі, якщо Радянський Союз не візьме у ньому участі.

Процес підготовки мирної угоди значно прискорився після утворення Китайської Народної Республіки. Держсекретар США Д. Ачесон заявив тоді: "США змушені відродити Японію як один з основних бар'єрів проти комунізму в Азії".

На противагу сепаратистським тенденціям 6 листопада 1949 р. радянський уряд запропонував обговорити мирну угоду на нараді великих держав за участю КНР.

Напад КНДР на Південну Корею й початок корейської війни актуалізували для США питання про мирну угоду. Геополітичні зміни, викликані появою Китайської Народної Республіки, викликали необхідність відновлення стабільності регіональної підсистеми з боку США. Тим більше, що взаємна ворожість між США і СРСР, викликана Корейською війною, підштовхувала американську адміністрацію до ухвалення рішень стосовно регіонального устрою без участі СРСР. Головним засобом нейтралізувати "втрату Китаю" на думку США і була нормалізація відносин з Японією. При цьому Японія могла і повинна була стати важливим партнером США. Проте одночасно не можна було залишити поза увагою думку інших не комуністичних країн у регіоні, які побоювалися відродження військової моці Японії. З огляду на це разом із планом партнерства з Японією США готували й антияпонські "гарантійні" договори з Австралією, Новою Зеландією і Філіппінами.

В опублікованих 9 вересня 1950 р. "11 принципах програми далекосхідної політики США" наполегливо проводилася теза про необхідність якнайшвидшого розгляду питання про мирну угоду для Японії. Розпочалися переговори з представниками країн – учасниць Далекосхідної комісії.

У жовтні 1950 р. держдепартамент США розіслав країнам – членам Далекосхідної комісії спеціальний меморандум, який містив загальні принципи мирної угоди з Японією. У ньому наголошувалося, що учасниками угоди можуть стати лише країни, які перебувають у стані війни з Японією. Після підписання угоди учасники мають відмовити-

ся від претензій, які постали внаслідок воєнних дій, що тривали до 2 вересня 1945 р.

Щодо територіальних питань, то у проекті зазначалося: Японія визнає незалежність Кореї і майбутнє рішення Великої Британії, США, СРСР і Китаю щодо статусу Формози, Пескадорських островів, Південного Сахаліну та Курильських островів. Передбачалося передання під фактичний контроль США японських островів Рюкю та Бонін.

У пам'ятній записці радянського уряду від 20 листопада 1950 р. містився перелік питань щодо американського меморандуму, принциповий характер яких ставив під сумнів можливість підписання спільної мирної угоди. Питання стосувалися статусу островів Пенхуледао, Курил та Південного Сахаліну, термінів виведення окупаційних військ із території Японії, можливості збереження американських військових баз на території Японії після укладання мирної угоди.

У записці держсекретаря США відповідей на більшість питань радянського уряду не було. Фактично, він підтвердив імовірність того, що американські війська залишаться на японській території.

Не маючи ілюзій з приводу позиції Радянського Союзу, США прагнули заручитися підтримкою союзників. На початку січня 1951 р. Конференція країн Британської співдружності націй ухвалила резолюцію про якнайшвидше підписання мирної угоди з Японією.

29 березня 1951 р. уряд США розіслав свій проект мирної угоди з Японією членам Далекосхідної комісії. У ньому передбачалося відмова Японії від усіх прав на Корею, Формозу, Пескадорські острови, на підмандатні території. Підтверджувалося повернення у склад СРСР південної частини Сахаліну й Курильських островів. Однак не були задоволені вимоги Китаю про повернення Тайваню, островів Пенхуледао, хоча формально Японія відмовлялася від "прав і правооснов" на ці території.

18 квітня 1951 р. президент США Г. Трумен підтвердив намір США залишити американські війська в Японії після підписання мирної угоди.

Велика Британія, побоюючись, що її інтереси не будуть ураховані, розробила свій проект мирної угоди, який був обговорений на нараді прем'єр-міністрів Британської співдружності в січні 1951 р. Особлива увага приділялася обмеженням суднобудівної й текстильної промисловості Японії, яка конкурувала з англійською експортною промисловістю. Окрім цього, Англія наполягала на залученні КНР до консультацій з питань про мирну угоду з Японією і на поверненні КНР Тайваню.

Нарада американських й англійських дипломатів з питань мирної угоди з Японією, що відбулася на початку травня 1951 р. у Вашингтоні, закінчилася безрезультатно. У червні 1951 р. спеціальний представник президента США Дж. Даллес домігся згоди англійського кабінету брати участь у мирній конференції за умови, що США не запро-

сять на конференцію ні КНР, з якою Англія у той час уже встановила дипломатичні відносини, ні уряд Чан Кайші. США відкинули пропозиції Англії про встановлення обмежень на окремі галузі японської промисловості, бо вони не конкурували з американськими фірмами.

Радянський уряд 7 травня 1951 р. надіслав зацікавленим країнам "Зауваження з приводу американського проекту мирної угоди з Японією". У них підкреслювалося ігнорування Сполученими Штатами міжнародних угод про повоєнний устрій Японії. Ішлося про непередавання КНР Тайваню й островів Пенхуледао, про вилучення з-під суверенітету Японії островів Рюкю та Бонін, про відсутність гарантій проти відновлення японського мілітаризму. Окрім цього, радянський уряд наполягав на скликанні сесії Ради міністрів закордонних справ США, Китаю, Великої Британії й СРСР, щоб розпочати підготовку мирної угоди на засадах міждержавних угод, досягнутих у період війни.

6 липня держдепартамент США надіслав радянському уряду меморандум, до якого додавався проект мирної угоди. У меморандумі повідомлялося, що на початку вересня 1951 р. в Сан-Франциско буде скликана конференція для підписання мирної угоди. 12 липня 1951 р. "Проект мирної угоди з Японією" було опубліковано від імені США й Великої Британії. У запрошенні на конференцію, переданому першому заступнику міністра закордонних справ СРСР А. Громико 20 липня, підкреслювалося, що йдеться про підписання мирної угоди з Японією, а не про поновлення переговорів щодо умов миру.

У Сан-Франциській конференції (4–8 вересня 1951) взяли участь 52 країни. Серед учасників не було Китайської Народної Республіки (КНР), Кореїської Народно-Демократичної Республіки (КНДР), Монгольської Народної Республіки (МНР) та Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ), відмовилися брати участь Індія та Бірма.

Конференція відкрилася вступною промовою президента США, потім англійський делегат виступив з роз'ясненням положень угоди. У проекті підтверджувалося відмова Японії від вищезгаданих територій, але не було сказано про повернення Курил і Південного Сахаліну до складу СРСР, а Тайваню і Пенхуледао – до складу КНР. Передбачалося згода Японії на опіку ООН (в особі США) над кількома японськими островами. Значна увага у проекті угоди приділялася питанням безпеки Японії.

Керівник радянської делегації А. Громико виступив з різкою критикою американо-англійського проекту та сформулював низку доповнень і поправок до нього. Радянський Союз знову наполягав на визнанні Японією суверенітету СРСР над Південним Сахаліном та Курильськими островами і КНР – над Маньчжурією, Тайванем та островами Пенхуледао. Радянська делегація пропонувала вивести всі збройні сили союзних держав не пізніше ніж через 90 днів і заборо-

нити розміщення іноземних військ та військових баз на території Японії. Репараційні питання пропонувалося розглянути на спеціальній конференції зацікавлених держав. Передбачалося суворе обмеження розмірів збройних сил Японії.

Радянський Союз наголосив, що угода може набрати чинності лише після її ратифікації СРСР, США, Великою Британією та Китаєм.

Виступ радянської делегації підтримали лише представники Чехословаччини й Польщі. Радянські пропозиції та поправки не були поставлені головою конференції на обговорення, бо це не передбачалося процедурою і порядком денним.

8 вересня 1951 р. представники 48 країн підписали мирну угоду з Японією. Угода складалася із 27 статей, згрупованих у сім глав. Представники СРСР, Польщі, Чехословаччини не прибули на церемонію підписання угоди, бо розглядали це як результат змови Вашингтона з японським урядом.

Підписання Сан-Франциського договору забезпечило юридичне підґрунтя для укладання американо-японського договору про гарантії безпеки. Зважаючи на положення своєї Конституції 1947 р. про заборону створення власних великих національних збройних сил, Японія, фактично, делегувала Сполученим Штатам право захищати її, тобто йшлося про "м'який протекторат" США над Японією.

Через кілька годин США і Японія підписали *угоду безпеки*, згідно з якою Японія надавала Сполученим Штатам право розміщувати наземні, повітряні та морські сили в Японії й біля неї. Ці сили можна було використовувати для підтримання міжнародного миру й безпеки на Далекому Сході та придушення великих внутрішніх бунтів і заворушень у Японії.

Японія без дозволу США не мала права надавати бази для розміщення інших іноземних військ, проведення маневрів тощо.

Головним недоліком Сан-Франциського мирного договору була відсутність серед його учасників КНР, фактично головної жертви японської агресії, тому договір забезпечив не загальне, а часткове врегулювання у Східній Азії.

У січні 1952 р. США і Японія підписали Адміністративну угоду, де фіксувалася згода Японії на використання Сполученими Штатами засобів обслуговування і територій, необхідних для виконання завдань, передбачених угодою безпеки.

США закріпили за собою право створювати свої бази в будь-якому районі Японії, морським і повітряним суднам США дозволялося заходити в будь-які порти або використовувати будь-які аеродроми.

Американським військовослужбовцям та їхнім сім'ям надавалося право екстериторіальності. Стаття 17 наділяла американську адмініс-

трацію і військові суди в Японії винятковою юрисдикцією щодо американських військовослужбовців та членів їхніх сімей. Щоправда, у квітні 1953 р. ця стаття зазнала перегляду і була визнана юрисдикція як США, так і Японії, тобто застосовано норми, що їх закріпили угоди між США та країнами – членами НАТО.

Американські збройні сили отримали в постійне й тимчасове користування понад 600 військових об'єктів.

28 квітня 1952 р. Японія й уряд Чан Кайші на Тайвані підписали мирну угоду, що проголосила припинення стану війни між Японією і Китайською Республікою, відмову Японії від усіх прав на Тайвань, Пескадорські й Парасільські острови. Питання про взаємні претензії мало стати предметом спеціальних переговорів між Японією і Китайською Республікою.

9 червня 1952 р. було укладено окрему мирну угоду Японії з Індією. Між двома країнами встановлювалися міцний і вічний мир та дружба. Індія відмовлялася від репараційних претензій до Японії й погоджувалася повернути японську власність. Японія зобов'язувалася виплатити довоєнні борги й повернути індійську власність, що перебувала на території Японії.

У квітні 1953 р. Японія досягла домовленості з Бірмою щодо репараційного питання. Японія зобов'язалася виплатити 250 млн дол протягом 10 років: по 20 млн дол щорічно шляхом поставок у Бірму промислових товарів і по 5 млн дол у вигляді економічної допомоги.

Пошукові завдання

Проаналізуйте різницю в принципах повоєнного врегулювання з колишніми союзниками Німеччини в Європі.

Охарактеризуйте розв'язання територіального питання згідно з мирними договорами з колишніми союзниками Німеччини в Європі.

З'ясуйте результати Дунайської конференції 1948 р.

Поясніть, чому процес врегулювання австрійської проблеми тривав довше, ніж із колишніми союзниками Німеччини.

Проаналізуйте позиції СРСР і США щодо процесу врегулювання післявоєнних відносин з Японією.

Література

Вальдхайм Курт. Австрійський путь. – М., 1976.

История международных отношений на Дальнем Востоке. – Хабаровск, 1965.

Международные отношения на Дальнем Востоке в послевоенные годы. 1945–1957 гг. – М., 1978. – Т. 1.

Новосельцев Е.Н. Внешняя политика Австрии. – М., 1962.

Петров Д.В. Внешняя политика Японии после второй мировой войны. – М., 1965.

Протопопов А.С. Внешняя политика Италии после второй мировой войны. – М., 1963.

Рахманинов Ю.Н. Послевоенное урегулирование в Европе. – М., 1984.

Рогов С.М. Советский Союз и США: поиск баланса интересов. – М., 1989. – Гл. 1.

Роцин А.А. Послевоенное урегулирование в Европе. – М., 1989.

Сафонов В.П. СССР – США – Япония в контексте "холодной войны" (1945–1960) // Советская внешняя политика в годы "холодной войны". – М., 1995.

Сборник документов и материалов по Японии 1951–1953. – М., 1954.

Сборник основных документов по вопросам советско-японских отношений, 1954–1972 гг. – М., 1973.

Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918–2003. События. – М., 2003. – Т. 3.

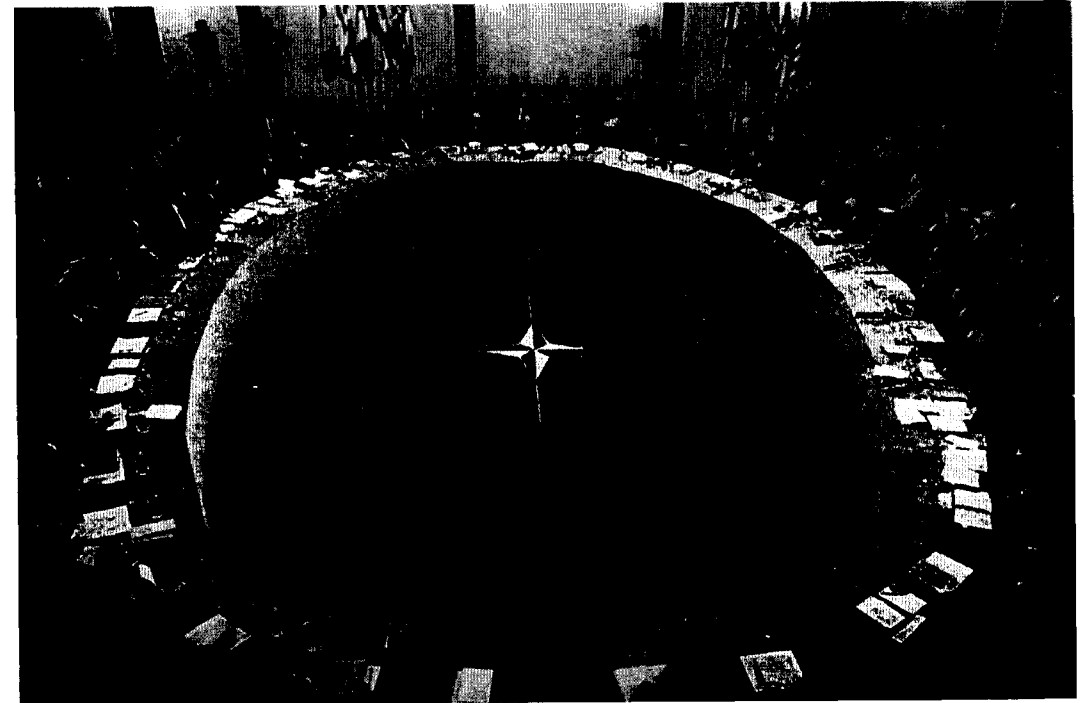
Славинский Б.Н. Советская оккупация Курильских островов. (август–сентябрь 1945). – М., 1993.

Mastny V. The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years. – N.-Y.; Oxford, 1996.

Cha, Victor D. Alignment Despite Antagonism: The United States – Korea – Japan Security Triangle. – Stanford, 1999.

Розділ 3

Початок холодної війни та становлення біполярної структури міжнародних відносин

3.1. Феномен холодної війни в міжнародних відносинах

Холодна війна стала однією з найпомітніших подій в історії людства. Упродовж кількох десятиліть еволюцію всієї світової системи та характер міжнародних відносин, фактично, визначав єдиний суспільний феномен, що спричинив вплив практично на всі сфери людського життя: від політики та військової справи до спорту та поп-культури. Холодна війна ототожнюється зі своєю власною, специфічною формою світоустрою, чимало елементів якого збереглися й після завершення глобальної конфронтації наддержав. Адже світ у період холодної війни жив не просто в умовах біполярності, але й жорсткого блокового поділу провідних держав світу під проводом двох наддержав.

Матеріальні витрати сторін у цьому протистоянні, пов'язані із гонкою озброєнь, ідеологічним суперництвом, пропагандистськими компаніями, можна порівняти із витратами на ведення найбільших в історії людства "гарячих" воєн. Всеосяжний вплив холодної війни став можливим завдяки специфічному психологічному клімату, у якому планета перебувала упродовж десятиліть – адже небезпека розв'язання повномасштабної глобальної війни, що завершиться тотальним знищенням людства, тривалий час сприймалася як цілком реальна по обидва боки лінії протистояння.

Однак, з іншого боку, період холодної війни став одним із найдовших періодів без воєн між великими державами, а також характеризувався відсутністю збройних конфліктів у Європі, на континенті, де кілька століть перед тим війни були невід'ємною та постійною частиною міждержавних відносин. Уникнення прямого збройного зіткнення наддержав упродовж чотирьох з половиною десятиліть дало привід Дж. Геддісу назвати цей період в історії тривалим миром. Високий рівень стабільності світової системи та її європейської підсистеми був характерним для холодної війни, що відрізняло цей період від традиційних багатополярних структур попередніх епох.

Специфічність міжнародних відносин часів глобальної конфронтації між СРСР та США, а також форми організації біполярної системи визначалися ще кількома важливими чинниками, кожен з яких є важливим для розуміння всього феномена холодної війни.

Холодна війна у своїй основі мала, насамперед, жорстке ідеологічне протистояння, що надавало всій конфронтації характеру боротьби між двома універсальними доктринами – радянської та американської. Для обох держав значний ідеологічний вплив на формування зовнішньої політики був традиційним. Радянська зовнішня політика після Жовтневої революції 1917 р. виходила з постулату про неминучість світової пролетарської революції, через що ведення традиційної дипломатії фактично підмінялося пропагандистською та військовою

діяльністю, спрямованою на сприяння революційним виступам в інших державах. Навіть після відмови у 20-х рр. ХХ ст. від ідеї світової революції, СРСР продовжував розглядати як нормальну практику відкритої підтримки лівих політичних сил інших держав, які ставили за мету повалення, у тому числі збройним шляхом, існуючого ладу (функціонування Комінтерну, який користувався всебічною підтримкою радянської держави, було очевидним свідченням цього).

В ідеологічному плані СРСР продовжував протиставляти себе імперіалістичному світу й після Другої світової війни, як суспільство, побудоване на принципах відмови від експлуатації людини людиною, що мало моральну перевагу над капіталістичними державами та було наступним, вищим рівнем розвитку людської цивілізації. Такий підхід, на думку радянського керівництва, виправдовував дії в обхід принципу поваги до суверенітету держави, на підтримку – хоча не так відкрито, як у міжвоєнні роки – лівої опозиції в капіталістичних державах, а, згодом, національно-визвольних рухів у їх колоніальних володіннях.

Проте сама радянська ідеологічна програма містила в собі парадокс, який особливо дався взнаки в повоєнний час – вороже капіталістичне оточення, у якому діяв СРСР, не тільки виправдовувало специфічні радянські зовнішньополітичні дії, але й формувало в радянського керівництва загострене відчуття небезпеки, бачення СРСР як фортеці в тотальному ворожому оточенні. Досвід численних агресій західних сусідів проти Росії, а також події громадянської війни та інтервенції, і, нарешті, Другої світової війни, лише посилювали в радянських керівниках побоювання щодо можливості повторення нападу із Заходу та прагнення усіма засобами унебезпечитися від цієї загрози.

З огляду на це разом із прагненням використовувати власну світоглядну модель як інструмент поширення впливу у світі, СРСР приділяв значну увагу збереженню здобутків та закріпленню статус-кво, особливо в регіонах уздовж своїх кордонів. Ця дихотомія експансіоністських і консервативних устремлінь радянського керівництва значною мірою визначила активну роль СРСР у розв'язуванні холодної війни й переважно реактивну роль у її розвитку.

Натомість США були винятково активним чинником холодної війни, ініціатором більшості подій, що визначали її еволюцію. Американський експансіонізм не стримувався аналогічними радянським рефлексіями безпекового характеру, адже історичний досвід та вигідне у стратегічному плані географічне розташування не сприяли посиленню відчуття загрози нападу на США. Навпаки, уже під час Другої світової війни в американському політикумі остаточно сформувався консенсус щодо нерозривного зв'язку між інтересами національної безпеки США та гарантуванням глобальної ролі держави в повоєнному світі, якомога більшим поширенням американського впливу.

До того ж ані експансіонізм, ані месіанський характер зовнішньополітичної ідеології не були для США новими. Уявлення про країну як про державу нового типу, яку Джон Кеннеді назвав сяючим містом на пагорбі, було невід'ємною частиною американської політичної культури із часу проголошення державності. Американська республіка сприймала себе як приклад та натхнення для інших народів, що прагнули відкинути монархічно-аристократичний устрій, як суспільство, що давало більшу особисту свободу людині, ніж будь-яке інше. І хоча про практичні кроки щодо експорту американської революції можна говорити лише стосовно наступів американських військ у Канаді під час війни за незалежність, комплекс моральної першості США, який сформувався ще за часів батьків – засновників держави, залишився важливим елементом американської системи ухвалення зовнішньополітичних рішень. Традиційні для американської зовнішньої політики ідейні настанови були покладені в основу політики президента В. Вільсона щодо повоєнного врегулювання по завершенні Першої світової війни.

Експансіонізм в американській політиці також мав сильне коріння: кордони держави, що розширювалися в боротьбі із колоніальними державами й американськими сусідами, насамперед із Мексикою, а також ідеологія панамериканізму, сформульована в доктринах Монро та Олні, забезпечили американську зовнішню політику не тільки концептуальним, але й практичним політичним багажем для ведення боротьби за нові сфери впливу.

Новим для ідеологічного виміру американської політики в повоєнний час став його глобальний масштаб. Ця трансформація не була визначена лише ідеологічними підходами США до зовнішньої політики, так само, як ідеологічні мотиви не були основними у рішенні США вдруте у своїй історії відійти від принципу невтручання в європейські справи. Значна кількість американських інтересів в економіці, внутрішній політиці, сфері безпеки також визначали характер американської зовнішньої політики в повоєнному світі. Однак ідеологія продовжувала відігравати ключову роль у виправданні претензій США на роль безумовного світового лідера, який не тільки поведе за собою решту країн, але й допоможе перебудувати ці країни за власним, більш "якісним" зразком. Ця позиція втілювалася в ідеологічну схему "Пакс Америка", що відображала військово-економічне домінування США у світі та абсолютне лідерство поміж державами Заходу. По суті, саме завдяки ідеологічному виміру, американська політика, на відміну від радянської, одразу набула насправді глобального масштабу та спрямовувалася на світове панування.

Наявність розвиненої ідеологічної бази визначала потенційну спроможність СРСР та США розгорнути боротьбу за поширення власної іде-

ології задля посилення власного впливу у світі. Велика перевага, яку дві держави по завершенню Другої світової війни мали у військовому, політичному, технологічному плані над рештою держав, робила реалізацію цих ідеологічних настанов реальною. Обидві держави сприймалися у світі як ключові учасники антигітлерівської коаліції, дії яких зумовили кінцеву перемогу, що піднімало авторитет СРСР та США в перші повоєнні роки. Отже, кожна із двох держав мала власну програму, яка надавала їм зовнішньополітичній діяльності певного месіанського характеру, вирішальну перевагу над традиційними опонентами, але не могла безперешкодно скористатися цими нагодами через неминучий спротив іншої сторони. Адже, по-перше, базові цінності двох ідеологічних моделей були багато в чому протилежними, по-друге, прогнозувалася неминуча конкуренція двох ідеологій за вплив над тими самими регіонами світу: Європою, Далеким Сходом, Близьким і Середнім Сходом. Саме тому ідеологічне протистояння між СРСР та США протягом усієї холодної війни мало непримиренний характер.

Важливу роль у розгортанні та розвитку міжнародних відносин у період холодної війни відіграла гонка озброєнь, й, у ширшому сенсі, загальна мілітаризація політики СРСР та США. Хоча дві наддержави не зійшлися відкрито на полі бою, усе ж їх конфлікт зумовив надзвичайно високу інтенсивність військових приготувань, утримання великих за чисельністю армій у мирний час і масштабні програми розробки та виробництва зброї. Військово-промислові комплекси обох держав стали не тільки важливою частиною економічних систем СРСР та США, але й також політичними акторами, що активно впливали на формування внутрішньої та зовнішньої політики обох держав.

Однак з усіх елементів, що визначали проблематику гонки озброєнь під час холодної війни, до рівня насправді системного впливу на міжнародні відносини піднявся лише один чинник – ядерний фактор. Це принципово нове явище в повоєнних міжнародних відносинах значною мірою "відповідальне" за стримування конфронтації наддержав від переростання у відкритий збройний конфлікт – адже по мірі збільшення кількості та якості ядерної зброї, неминучо ставала перспектива взаємного знищення супротивниками один одного.

У відносинах великих держав фактор ядерної зброї не одразу посів одне із чільних місць. Розробка атомної бомби та її використання проти Японії в останні місяці Другої світової війни не змінили кардинальним чином ані співвідношення сил між СРСР та США, ані принципи ведення ними зовнішньої політики. Однак сама поява зброї, що може спричинити колосальні руйнування та людські втрати, поступово змінювала характер військового планування і ставлення політичного керівництва наддержав до застосування сили в ході холодної війни.

Ядерний фактор став новим утіленням традиційного для світових держав підходу до розв'язання міжнародних проблем з позиції сили. Наддержави отримали технічну можливість знищити будь-якого опонента, що відрізняло їх від інших держав та підштовхувало до максимальної глобалізації своєї політики. Водночас саме наявність ядерного потенціалу спричинила створення ситуації, коли, за висловом Р. Арона, "мир неможливий, війна неймовірна". Маючи військовий потенціал, що давав змогу стерти супротивника з лиця землі, жодна із сторін не могла вдатися до подібного кроку, бо відповідь була б такою ж нищівною. Із розвитком ядерних арсеналів сторін й упровадженням доктрини гарантованого взаємного знищення, згідно з якою переможця у ядерній війні фактично не може бути, ядерний фактор перетворився на ключовий фактор стабільності біполярної системи.

Два базових чинники, що визначали природу холодної війни – непримиренне ідеологічне протистояння та ядерний фактор – проявлялися у низці специфічних характеристик конфронтації. Так доволі швидко обидві сторони почали використовувати у визначенні своєї політики логіку гри з нульовою сумою, коли кожна перемога іншої сторони сприймалася як власна поразка. З огляду на це обидві наддержави поширювали конфлікт на нові сфери суспільного життя, а також фактично на всі регіони світу.

Децентралізація протистояння в холодній війні була зумовлена не лише бажанням розширити власну зону впливу та запобігти розширенню зони впливу опонента. В умовах, коли прямий конфлікт був фактично неможливим, великий конфліктний потенціал, що накопичувався під час холодної війни, знаходив у конфліктах на периферії світової системи вивільнення. Перенесення глобального протистояння на локальні конфлікти в регіонах світу, у свою чергу, стимулювало ці конфлікти – адже ворогуючі сторони отримували значну фінансову, військово-технічну, політичну підтримку, що сприяло ескалації конфлікту та часто запобігало будь-яким спробам його мирного урегулювання. Таким чином, холодна війна не лише визначала структуру міжнародної системи на глобальному рівні але й безпосередньо трансформувала регіональні підсистеми міжнародних відносин.

3.2. Передумови виникнення холодної війни

Гострі протиріччя, що існували між СРСР та державами Заходу ще в міжвоєнний період, не зникли ані під час Другої світової війни, коли ці держави були пов'язані союзницькими відносинами, ані після її завершення, коли вони намагалися спільно розв'язувати проблеми

повоєнного устрою в Європі та у світі. І все ж таки холодна війна не розпочалася одразу після перемог над Німеччиною та Японією. Їй передував період, протягом якого відносини між основними учасниками майбутньої глобальної конфронтації мали складний, інколи конфліктний характер, але великі держави відкрито не відмовлялися від співпраці у повоєнній взаємодії.

Миттєвий перехід від союзництва до ворожнечі не міг відбутися: адже якщо для політичного керівництва великих держав неминучість конфронтації ставала дедалі очевиднішою, то широкі верстви населення до нового протистояння готові не були. По-перше, необхідно було кардинально змінити суспільну думку, налаштовану на партнерські відносини роками спільної боротьби у війні; по-друге, суспільства втомилася від років масштабної війни та пов'язаних з ними злиднів та не були готові не тільки до нової війни, але навіть до масштабної політичної конфронтації.

Змінювати треба було не лише суспільну думку в СРСР, США та Великій Британії. Необхідно було також пересвідчитися у контролі над іншими державами у власних зонах впливу – адже нове протистояння вимагало згуртованості всіх членів обох протилежних таборів, капіталістичного й соціалістичного. Саме потребами швидкої мобілізації суспільної думки та політичних партнерів у новій конфронтації пояснюються активні дії обох наддержав зі створення образу ворога, що розпочалися невдовзі після завершення Другої світової війни. Це підвищувало рівень ідеологізації політики наддержав, бо демонізація супротивника й інші містифікації щодо походження протистояння (протистояння добра і зла, світла й темряви тощо) призводили до посилення впливу ірраціональних чинників на практичну політику.

Поглибленню протиріч сприяла і взаємна недовіра, яку відчували один до одного вчорашні супротивники. Для США та їх найближчих союзників радянська риторика пролетарської солідарності і відкритого протиставлення соціалізму та капіталізму були свідченнями ревізійоністського характеру радянської зовнішньої політики, кінцевою метою якої була зміна політичного устрою у країнах Заходу. Західні держави вважали, що політика співпраці для СРСР є тимчасовим засобом, спрямованим на зміцнення власних позицій, після чого він відмовиться від співпраці із Заходом і почне діяти проти нього, як це сталося у випадку з пактом Ріббентропа – Молотова. СРСР також не довіряв західним союзникам, вважаючи, що їх метою залишається послаблення й, можливо, знищення радянської держави, доказом чого були інтервенція держав Антанти під час громадянської війни, створення "санітарного кордону" на Захід від СРСР та зрив переговорів про заходи безпеки в Європі у 1939 р.

Відтак накопичення проблем мало поступовий характер, конфлікт розгортався поволі, охоплюючи нові сфери відносин СРСР та Заходу. Підґрунтям для початку нової глобальної конфронтації стали традиційні геополітичні протиріччя, які існували між Росією та західними державами, передусім Великою Британією, ще в XIX ст. Боротьба між ними за вплив на Близькому Сході, у Центральній та Східній Азії ніколи не припинялася, а після Другої світової війни, коли позиції СРСР суттєво посилилися, зростає вірогідність поширення радянського впливу на ці регіони.

Так само як у багатьох війнах XIX – початку XX ст., свою роль у початку холодної війни відіграло так зване східне питання – боротьба великих держав за контроль над Східним Середземномор'ям та Близьким Сходом. І хоча США до того ніколи не були активним учасником цієї боротьби, їх утягування у регіональний вузол протиріччя було визначено небезпекою посилення впливу СРСР та неспроможністю європейських держав виконувати функцію противаги радянському впливу. Саме в цьому регіоні одразу по завершенні Другої світової війни інтереси СРСР та держав Заходу зіткнулися в трьох кризах, що стали переламними для трансформації відносин співпраці між союзниками в антигітлерівській коаліції на ворожнечу холодної війни: іранській, грецькій та турецькій.

Першим місцем прямого зіткнення інтересів СРСР та Заходу став Іран. Радянсько-британська окупація Ірану, здійснена з метою запобігти переходу держави – важливого транспортного вузла в системі ленд-лізу та джерела постачання союзників нафтою – під контроль фашистської Німеччини. Під час Потсдамської конференції союзники погодилися, що підстави для перебування окупаційних сил в Ірані вичерпані й вони мають бути виведені. У вересні 1945 р. іранський уряд звернувся до союзників із формальним проханням вивести свої війська. Нечисленний американський контингент був виведений ще до початку 1946 р., на початку березня Іран покинули британські війська. СРСР зволікав із виведенням свого контингенту, оскільки сподівався забезпечити собі вплив у повоєнному Ірані, використовуючи для тиску на іранський уряд не лише свою військову присутність, але й азербайджанський етнічний сепаратистський рух.

На півночі Ірану, який перебував під контролем радянських військ, в Іранському Азербайджані у грудні 1945 р. було проголошено створення Демократичної республіки Азербайджан. СРСР не дозволив урядовим військам придушити повстання, через що у березні 1946 р. Іран поскаржився на радянські дії до РБ ООН. Підтримку Ірану надала не тільки Велика Британія, але й США. Хоча адміністрація Г. Трумена фактично одразу відмовилася навіть розглядати можливість

військового втручання у цей конфлікт, то публічно вона зайняла жорстку позицію, засудивши дії СРСР.

Урегулювання кризи було досягнуто шляхом переговорів між СРСР й Іраном, під час яких було досягнуто бажаного для радянської сторони результату: створення спільної радянсько-іранської компанії для розробки нафтових родовищ на півночі Ірану. У травні 1946 р. радянські війська було виведено з території Ірану, після чого іранські урядові сили остаточно придушили сепаратистські сили в Іранському Азербайджані.

СРСР та США винесли із цієї кризи важливі для себе уроки. Дії США у Москві сприйняли як свідчення американського прагнення обмежити свободу дій СРСР в тій зоні вздовж радянського кордону, яку радянське керівництво сприймало як зону свого виключного впливу, необхідну для забезпечення безпеки СРСР. На думку американського керівництва, вирішальну роль в урегулюванні кризи зіграла жорстка позиція американської адміністрації, отже, за допомогою тиску можна домогтися бажаної для себе зміни радянської позиції. Значною мірою це припущення американської адміністрації стало вирішальним чинником в ухваленні рішень щодо втягування США у кризу в Греції та у радянсько-турецьких відносинах.

У Греції конфлікт мав найвиразніший ідеологічний чинник поміж трьох криз 1946 р., адже сторонами громадянської війни в державі стали збройні загони Комуністичної партії Греції та війська королівського уряду, підтримувані Великою Британією. Основу протистояння було закладено ще під час Другої світової війни. Після окупації Греції німецькими військами у червні 1941 р. король Георг II та його уряд залишили країну та перебралися до Єгипту, під захист британців. Основною силою, яка протистояла окупації та організувала партизанський опір у державі, стала Народно-визвольна армія грецького народу під проводом комуністів. У кінці війни партизанам вдалося самостійно визволити значну частину Греції ще до прибуття союзників і повернення урядових сил.

На визволеній території партизанами були створені органи влади, які після повернення королівського уряду фактично поставили під сумнів легітимність останнього. Збройні сутички між урядовими військами та партизанськими загонами поставили Грецію на межу громадянської війни. Лише у лютому 1945 р. сторони уклали угоду, що передбачала припинення бойових дій та окреслювала принципи залучення основних політичних сил до управління державою. Проте вже влітку 1946 р. непевний мир між урядом та компартією було порушено й у державі розпочалася повномасштабна громадянська війна. Грецькі комуністи, які отримували масштабну допомогу від Югосла-

вії, доволі успішно діяли проти урядових військ, які, у свою чергу, цілковито залежали від допомоги з боку Великої Британії.

Дії Великої Британії з підтримки грецького уряду стали фактично першим у повоєнному світі випадком активної протидії поширенню комунізму з боку Заходу й, таким чином, ще до початку холодної війни визначили зміст конфронтації для держав Заходу. Не менш важливим чинником у структурі цієї кризи, що сприяв поглибленню протиріч між СРСР та Заходом, стала публічна кампанія, розгорнута урядами Великої Британії та деяких інших західних держав зі звинувачення СРСР у розв'язуванні громадянської війни у Греції. І хоча в цьому конфлікті радянська участь була незначною, усе ж у західній суспільній думці поволі почало закріплюватися уявлення про СРСР як експансіоністську державу, що становить небезпеку демократичним урядам в усій Європі. Ці кроки створювали підґрунтя для залучення до цієї кризи США, що позиціонували себе як захисника демократії та свободи в усьому світі.

Остання криза – турецька – не була пов'язана зі збройним протистоянням усередині держави й мала вигляд суто дипломатичної конфронтації. У вересні 1945 р. мав завершитися термін радянсько-турецького договору про дружбу та нейтралітет 1925 р. СРСР вирішив не продовжувати його дію на черговий десятирічний період, про що повідомив у березні 1945 р. турецьку сторону. Одночасно у переговорах із союзниками радянська сторона порушила питання про необхідність переглянути положення конвенції Монтр'є про Чорноморські протоки (1936), щоб надати СРСР право разом із Туреччиною забезпечувати їх безпеку. Цей крок радянська сторона мотивувала прагненням забезпечити безпеку свого чорноморського узбережжя та судноплавства в Чорному морі. Однак пропозиції СРСР не були підтримані ані США, ані Великою Британією.

У 1946 р. СРСР здійснив спробу розв'язання цього питання на двосторонній основі. 7 серпня Туреччині було надіслано ноту радянського уряду із пропозицією розпочати переговори про новий режим судноплавства в чорноморських протоках та про спільні заходи із забезпечення їх безпеки, для чого Туреччині було запропоновано надати СРСР право створити в зоні проток військово-морську базу. Туреччина висловилася проти оборонної співпраці, хоча погодилася розпочати обговорення питання про режим проток. Одночасно вона розпочала консультації із США та Великою Британією з приводу радянської ноти. Хоча м'який тон повторної ноти СРСР від 24 вересня свідчив на думку Анкари й держав Заходу про відсутність загрози збройних дій з боку СРСР проти Туреччини. США, що пообіцяли турецькому керівництву широку політичну підтримку, почали розглядати варіанти

зміцнення обороноздатності Туреччини та надання їй західних гарантій безпеки на постійній основі.

Кожна із цих трьох криз мала свої унікальні особливості, їх можна розглядати як ізольовані одна від одної, окремі події повоєнних міжнародних відносин. Проте участь у них основних міжнародних акторів, які невдовзі зійшлися у глобальній конфронтації, робить їх частинами одного складного процесу трансформації міжнародної системи в перші повоєнні роки. Адже ані СРСР, ані США ще не мали достатнього досвіду дій у ролі глобальних держав, їх новий статус вимагав не лише нових рубежів, але й нових підходів до здійснення зовнішньої політики.

Однак визначальні риси конфронтації часів холодної війни вже проявилися в цих кризах у повному обсязі: на Заході зовнішньополітичні кроки СРСР розглядали, насамперед, як прояв радянської експансії, з боку СРСР у демаршах західних держав бачили прояви природної ворожості Заходу. І, нарешті, у цих кризах уже проявилася логіка зовнішньополітичної поведінки, яка стала універсальною для обох сторін у період холодної війни: для втручання в будь-яку кризу в будь-якому регіоні світу достатньою підставою для кожної із сторін вважався факт участі в ній супротивника, а метою втручання було не отримання безпосередніх власних вигадів, а недопущення отримання вигадів іншою стороною. Уже перші повоєнні кризи свідчили про те, що обидві сторони готові до початку конфронтації.

3.3. Початок холодної війни

На тлі подій на Балканах, на Близькому та Середньому Сході змін зазнавала не лише політика великих держав, але й риторика державних діячів як в СРСР, так і на Заході. Поміж численних історичних подій, у яких знайшли відображення нові пріоритети в повоєнній політиці союзників, знаковими, такими, що знаменували початок холодної війни, вважають три: промову Й. Сталіна на зборах виборців (1946), фултонську промову В. Черчилля (1946) та проголошення доктрини Г. Трумена (1947).

Слід зазначити, що перші дві декларації холодної війни були значною мірою жорсткою реакцією, зумовленою діями іншої сторони. Радянське керівництво було незадоволене зволіканнями США із розв'язання питання про надання кредитів на відбудову СРСР (у 1945 р. сторони розпочали переговори про виділення кредиту в розмірі 1 млрд дол), позицією США у німецькому врегулюванні та тією обставиною, що СРСР було фактично усунуто від участі в управлінні окупованої американцями Японії.

У своєму виступі перед виборцями 9 лютого 1946 р. Й. Сталін закликав радянський народ до нових жертв заради зміцнення обороноздатності держави. Водночас він не згадав про перспективи співпраці із союзниками, що контрастувало із його промовою від 2 лютого 1946 р., де співпраця із союзниками визначалася як головна складова повоєнного світового устрою. Однак така зміна позиції частково може бути пояснена розпачатою в американських ЗМІ 3 лютого кампанією з приводу радянського "атомного шпionажу". У Москві цю обставину сприйняли як свідчення подальшого просування американського керівництва до конфронтації. Адже інформація, яку використовували ЗМІ, не була новою – про інтерес радянської розвідки до "Манхетенського проекту" американському керівництву було відомо ще під час війни, у 1943–1944 рр., коли викрили перших радянських інформаторів. А у вересні 1945 р. від перебіжчика, співробітника радянського посольства в Канаді І. Гузенка, британські та американські контррозвідники отримали незаперечні свідчення масштабної шпionгунської діяльності СРСР у Північній Америці.

Відповіддю Заходу, що свідчила про поворот політики в бік конфронтації, стала промова В. Черчилля 5 березня 1946 р. у Вестмінстерському коледжі у Фултоні (США), у присутності американського президента Г. Трумена. Ця промова відповідає логіці загострення протистояння між СРСР та Заходом, але час її появи пов'язаний і з поточними політичними обставинами. Виступити із критикою СРСР В. Черчилля спонукали події в Ірані, де британські позиції опинилися під загрозою внаслідок дій СРСР.

В. Черчилль говорив про "залізну завісу", що простяглася від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці, вказуючи на території, що опинилися під контролем радянських військ внаслідок Другої світової війни. Таким чином, він констатував поділ Європи на зони, що контролювалися протилежними сторонами. Проте занепокоєння в нього викликала, насамперед, можливість поширення радянського впливу за "залізну завісу", порушення вже існуючого балансу. Найбільшу небезпеку В. Черчилль убачав у комуністичних партіях Великої Британії та Сполучених Штатів, хоча, за його власним висловом, комунізм у цих країнах перебував ще в дитячому віці.

В. Черчилль не висловив і побоювань щодо можливості воєнного нападу СРСР на країни Заходу. Він боявся не нової війни, а результатів тієї, що вже завершилася. СРСР, який переміг у війні та вперше розірвав "буферний пояс", що ізолював його від світу, відчув, на думку В. Черчилля, апетит до нелімітованої експансії свого впливу та ідеології. Висновок промови був очевидний: необхідно консолідувати

країни Заходу та підсилити їх у військовому відношенні, щоб запобігти подальшому посиленню СРСР. Жодним чином у промові не йшлося про контрнаступ та відкинення комунізму, які стали ідеологічною основою холодної війни.

Фултонська промова радше була декларацією холодного миру, стримування СРСР, але аж ніяк не проголошенням холодної війни. Проте саме ця промова спонукала політиків і журналістів до активного обговорення перспектив та характеру конфронтації. Сам термін *холодна війна* в контексті повоєнного світоустрою вперше було вжито Дж. Оруелом у жовтні 1945 р. у статті "Ти та атомна бомба" (він наголошував, що життя під загрозою атомної війни буде миром без миру, постійною холодною війною). Масового поширення він набув після того, як був використаний у промові радника президента США Б. Баруха у квітні 1947 р. та у низці статей У. Ліпманна, що того ж 1947 р. були видані окремою книжкою, яка називалася "Холодна війна: дослідження зовнішньої політики США".

Характерно, що всі "автори" терміна холодна війна не були державними діячами – мабуть, саме тому, не зв'язані традиційною обережністю дипломатії, вони втілили в цій метафорі розуміння поступового переходу союзників у Другій світовій війні від партнерства до протистояння. Пряме зіткнення інтересів сторін у кризах 1945–1946 рр. призвело до відкритої зміни у їх ставленні одна до одної, до гострих пропагандистських випадів, нарешті, до корінних розбіжностей у розв'язанні ключових питань міжнародної політики. Сторони підійшли до корінного перегляду власних зовнішньополітичних доктрин відповідно до потреб тривалої та виснажливої конфронтації.

3.4. Концептуальні засади глобального протистояння наддержав

Уже у другій половині 1946 р. в американській адміністрації фактично сформувався консенсус із приводу неминучості конфронтації із СРСР та необхідності зміцнення американських позицій у Європі та світі. Останнім важливим кроком, що свідчив про завершення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади, стала відставка міністра торгівлі Г. Уоллеса, останнього із членів "команди" Ф. Рузвельта. Улітку 1946 р. він звернувся до Г. Трумена із листом, де висловлював занепокоєння політикою конфронтації із СРСР. Продовженням цієї лінії Г. Уоллеса став його виступ 12 вересня 1946 р. на мітингу в Нью-Йорку, де він висловився за необхідність продовження політики спів-

праці із СРСР. Позиція Г. Уоллеса зазнала критики з боку лідерів Конгресу США та незадоволення в колег по адміністрації, що й стало приводом для його відставки.

Для корінної зміни зовнішньополітичного курсу США не вистачало лише концептуальної основи, і саме її формування стало одним із центральних завдань адміністрації в кінці 1946 – у першій половині 1947 рр. В основу нової зовнішньої політики США було покладено дві концепції – доктрина стримування та концепція національної безпеки.

Початок практичній розробці доктрини стримування поклала так звана "Довга телеграма" Дж. Кеннана, міністра – радника американського посольства у Москві, надіслана до Вашингтону 22 лютого 1946 р. У відповідь на запит Казначейства США про причини відмови СРСР підтримати створення МВФ і Світового банку, Дж. Кеннан виклав свою думку про витоки радянської зовнішньої політики та фактично запропонував власне бачення засад американської політики щодо СРСР. Він вважав, що радянська політика базувалася на логіці перманентної війни з капіталістичним світом, у якій соціалізм і капіталізм є природними ворогами. Дж. Кеннан попереджав, що СРСР буде використовувати підконтрольні йому комуністичні сили по всьому світу для підриву зсередини існуючих політичних режимів і державних інституцій. Крім того, він стверджував, що дії СРСР визначаються не раціональним аналізом міжнародної ситуації, але притаманною російському менталітету ксенофобією та гіпертрофованим відчуттям небезпеки.

Дж. Кеннан наголошував, що йти на поступки СРСР небезпечно, США мають проводити жорстку політику, оскільки радянське керівництво поважає лише силу й буде сприймати поступки як прояв слабкості. Він був переконаний у відносній слабкості СРСР порівняно з об'єднаним Заходом та вважав, що зміцнення США, їх успішний розвиток та допомога іншим державам у розв'язанні внутрішніх проблем доведе перевагу американської моделі над радянською й попередить поширення радянського впливу.

Меморандум Дж. Кеннана отримав широку підтримку в американському керівництві. У липні 1946 р. за наказом Г. Трумена на основі положень меморандуму почалася розробка засад американської політики щодо СРСР. Підготовлена радниками Г. Трумена К. Кліфордом та Дж. Елсі доповідь була подана президенту у вересні 1946 р. У цьому документі, який виходив з основних положень зробленого Дж. Кеннаном аналізу, уперше було запропоновано ідею стримування СРСР, яка стала основою виголошеної Г. Труменом доктрини стримування.

Основні положення доктрини Трумена були оприлюднені у його промові 12 березня 1947 р. на спільному засіданні обох палат Конгресу США. Формальним приводом для промови стала ситуація навколо Греції та Туреччини. Ще у лютому 1947 р. Велика Британія, яка до того несла на собі основний фінансовий тягар підтримки грецького й турецького урядів, повідомила США про неспроможність надалі допомагати цим державам. Г. Трумен просив у Конгресу виділити Греції та Туреччині допомогу в розмірі 400 млн дол. Доктрину стримування було викладено для обґрунтування цього запиту. Г. Трумен наполягав на необхідності стримати наступ світового комунізму, який становить небезпеку для всіх демократичних держав. Протидіяти поширенню комунізму він пропонував економічними засобами, тобто без прямої збройної боротьби. Ухвалений Конгресом запит на допомогу фактично означав згоду парламентарів на розгортання політики стримування.

Не менш важливою для трансформації повоєнної американської політики стала концепція національної безпеки, центральним елементом якої був ухвалений у липні 1947 р. Закон про національну безпеку. Закон передбачав створення міністерства оборони, якому підпорядковувалися всі збройні сили США, а також створення ЦРУ та Ради національної безпеки, що стала центром координації безпекової політики, підпорядкованим безпосередньо президенту. Ухвалення цього закону зробило можливим збереження численної та боєздатної армії в мирний час, а також розгортання повномасштабної розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Цей закон дозволив розбудувати систему державних інститутів у сфері оборони та безпеки, які були необхідними для успішного здійснення політики стримування.

Потреби національної безпеки набули в американській політиці нечуваного в мирний час масштабу та значення. Упровадження заходів із забезпечення національної безпеки сприяло поступовій мілітаризації мирного життя США, що проявилось, зокрема, у запропонованому в 1950 р. Г. Трумену Радою національної безпеки меморандумі № 68, який передбачав збільшення вчетверо витрат на військові потреби як необхідного заходу для успішного стримування радянської загрози.

Ще одним важливим чинником, без якого реалізація обох концепцій американської політики була неможливою, стала так звана *двопартійна зовнішня політика* США. Фактично, її паростки виникли ще в час Другої світової війни, коли ухвалення у 1943 р. Маккінакської декларації створило підґрунтя для узгоджених дій двох домінуючих в американській політиці партій – Демократичної та Республіканської – у питаннях міжнародної політики воєнного часу та щодо принципів повоєнного врегулювання.

Однак розквіт двопартійної зовнішньої політики припадає на повоєнні роки, коли об'єднання зусиль двох партій стало передумовою втілення ідеї "Пакс Амерікана" в політику держави, а згодом, уможливило ефективне впровадження доктрини стримування щодо СРСР та розгортання інших механізмів холодної війни. Розвитку цієї політичної моделі сприяли результати виборів до Конгресу у 1946 р., коли президенту-демократу Г. Трумену довелося співпрацювати з республіканською більшістю в обох палатах парламенту. Республіканці, фактично, самі запропонували президенту союз у реалізації жорсткої політики щодо СРСР – адже, за словами сенатора-республіканця А. Ванденберга, політичні розбіжності не повинні загрожувати національній безпеці. Більшість республіканців у Конгресі підтримували політику стримування та заходи адміністрації Г. Трумена із відбудови Західної Європи. У свою чергу, ця згода між партіями підштовхувала адміністрацію до жорсткіших заходів із реалізації концепції стримування.

Двopартійна зовнішня політика продовжувалася демократами в Конгресі й після обрання Д. Ейзенхауера, але на початку 1950-х рр. посилення ролі виконавчої гілки влади у формуванні та здійсненні зовнішньої політики та політики безпеки – що відбулося внаслідок реалізації концепції національної безпеки – сягнуло такого рівня, коли згода Конгресу на вирішення поточних питань перестала бути критично важливою для президентських адміністрацій. Таким чином, двопартійна зовнішня політика, що зіграла свою роль у розгортанні холодної війни, поступово, починаючи із середини 50-х рр. XX ст., зійшла нанівець.

У повоєнний час у СРСР також відбувалася корекція зовнішньополітичного курсу. Численні протиріччя між союзниками сприймалися як прояв глибоких ідеологічних розбіжностей між капіталістичними державами та СРСР. Кожен крок американського керівництва вважався частиною підготовки до наступу на позиції, здобуті СРСР внаслідок перемоги у Другій світовій війні.

Радянська дипломатія сприйняла як знакову відставку Г. Уоллеса. Реагуючи на цю подію, у вересні 1946 р. радянський посол у США Н. Новіков надіслав телеграму до НКЗС СРСР. У ній він говорив про посилення імперіалістичних настроїв у зовнішній політиці США та про перемогу антирадянських сил в адміністрації Г. Трумена та в американському Конгресі. Відредагований наркомом закордонних справ В. Молотовим текст телеграми Н. Новікова, де наголошувалося на прагненні США та Заходу домогтися панування у світі та на готовності досягти цієї мети у новій війні, було покладено в основу аналізу міжнародної ситуації в повоєнному світі.

Одночасно поширення набувала ідея про кризовий стан справ у капіталістичних державах, про неминуче загострення міжімперіалістичних протиріч. У кінці 1946 р. ці тези були виголошені у промові секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова на зібранні московських виборців. Таким чином, на думку радянського керівництва, повоєнний світ був небезпечним, вірогідність нових збройних конфліктів залишалася високою. Отже, першочерговими завданнями зовнішньої політики були потреби забезпечення безпеки СРСР. Радянське керівництво взяло курс на консолідацію зони свого впливу, водночас утримувалося від кроків, що могли б спровокувати початок повномасштабної війни із Заходом.

5 жовтня 1947 р. в Польщі зібралися представники комуністичних партій СРСР, Болгарії, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехословаччини. На цій нараді було ухвалено рішення про створення Інформаційного бюро комуністичних партій (Комінформу). На нього покладалося завдання координації комуністичного руху у світі. Створення Комінформу не означало повернення СРСР до доктрини пролетарського інтернаціоналізму в її первісному вигляді. Навпаки, комуністичні партії в інших державах продовжували розглядатися як інструмент радянської зовнішньої політики. Про це свідчить той факт, що на нараду не було запрошено представників компартії Греції, оскільки радянське керівництво не хотіло провокувати таким кроком Велику Британію та США, що могли знову звинуватити СРСР у спробах експансії.

Під час наради із доповіддю про міжнародну ситуацію виступив А. Жданов. Він виклав концепцію протистояння імперіалістичного антидемократичного табору й антиімперіалістичного демократичного табору, яка отримала назву **доктрини двох таборів** або **доктрини Жданова** і стала однією з базових для радянської зовнішньої політики упродовж усієї холодної війни. Особливого значення вона набула у процесі консолідації радянської зони впливу в Європі та у перетворенні її на блок союзних й ідеологічно споріднених із СРСР держав.

3.5. Закріплення впливу СРСР і США у світі та перші кризи холодної війни

Глобальне протистояння двох наддержав вимагало консолідації союзників як від СРСР, так і від США. Внутрішня логіка протистояння, що переросло в холодну війну, передбачала залучення сторін до конфліктів і втручання в розвиток подій у будь-якій частині сві-

ту. У свою чергу, для забезпечення істотного впливу на процеси в усьому світі власних зусиль СРСР та США було не достатньо. Однак залучення до конфронтації союзників вимагало розв'язання двох нагальних питань: як відбудувати послаблені війною європейські держави та як переконати їх уряди майже одразу після нищівної війни втягнутися в нову конфронтацію, що могла перерости в нову, ще небезпечнішу війну.

Для США розв'язання обох питань було знайдено в єдиному політичному рішенні – "Програмі європейської відбудови", відомої як план Маршалла. Економічну допомогу європейським країнам США надавали й раніше, ще з останніх місяців війни. Проте тепер така політика набувала системного характеру, спрямованого одночасно на зміцнення промислової бази європейських держав, поліпшення їх соціально-економічного становища, експансію американської промисловості в Європі та посилення політичного впливу США на цей регіон світу.

Поворотним пунктом американської політики, з якого розпочинається курс на надання масованої економічної допомоги європейським державам, стала відмова від плану Г. Моргентау, що передбачав фактичне подрібнення Німеччини на кілька слабких, переважно аграрних держав, які не становитимуть загрози для сусідів. Формальна відмова від цього підходу відбулася 6 вересня 1946 р., коли держсекретар США Дж. Бірнс у промові у м. Штутгарті наголосив на зацікавленості США у відбудові потужної, індустріальної Німеччини. Сприяння стрімкому економічному зростанню країни було необхідним з двох причин:

⇒ Це мало виправити складну соціально-економічну ситуацію в країні та запобігти посиленню лівих політичних сил в окупаційних зонах західних союзників.

⇒ Німеччина об'єктивно могла стати одним з головних військових союзників США у протистоянні із СРСР.

Політика, спрямована на реіндустріалізацію Німеччини, продовжилася у 1947 р. – США наполягали на негайному припиненні сплати репарацій промисловою продукцією (всупереч наполяганням СРСР) та відтермінуванні виплат репарацій до завершення економічної стабілізації.

Зміна позиції США щодо Німеччини свідчила про активну роботу американської адміністрації із розробки ширшої програми економічної допомоги, яка мала охопити більшу частину європейського континенту. План Маршалла мав стати одним із центральних елементів американської повоєнної зовнішньої політики.

Основні принципи програми були виголошені у промові Дж. Маршалла у Гарвардському університеті 5 червня 1947 р. Він наголосив

на тому, що США прямо пов'язують політичну стабільність у Європі з відновленням економічного добробуту на континенті, отже, надання допомоги у відбудові – в інтересах і європейців, і США. Промова була спрямована, насамперед, до європейської аудиторії. Дж. Маршалл прямо закликав європейські держави розробити план власної відбудови, у фінансуванні якого візьмуть участь США. Уже за кілька днів Велика Британія та Франція першими відреагували на пропозиції Дж. Маршалла й розпочали заходи із підготовки європейської конференції для офіційного ухвалення американського плану. Оскільки запропонована США програма допомоги формально поширювалася на всі європейські держави, то міністри закордонних справ Великої Британії Е. Бевін та Франції Ж. Бідо вирішили запросити до консультацій СРСР. 27 червня – 2 липня 1947 р. в Парижі План Маршалла обговорювали на нараді міністрів закордонних справ СРСР, Франції та Великої Британії. Після ознайомлення з умовами надання допомоги радянська сторона відмовилася від подальшої участі в програмі та вийшла із консультацій.

На думку радянського керівництва, план Маршалла насправді містив у собі значну небезпеку для СРСР. Адже США не приховували, що розглядають масовану допомогу Європі як засіб протидії комуністичному впливу на континенті. По суті, США обумовлювали допомогу готовністю західноєвропейських партнерів скасувати урядові коаліції з комуністами – саме цього американська сторона домоглася від Франції та Італії ще на початку 1947 р., коли ті звернулися до США по фінансову допомогу. Навесні 1947 р. комуністи були виведені з італійського та французького урядів. В американських пропозиціях щодо реалізації плану Маршалла також містилися політичні вимоги до держав, які розраховували на отримання американської допомоги: зокрема, вони мали забезпечувати захист демократичних принципів й інститутів, а також захищати власну незалежність. Таким чином, звужувалися можливості для радянського впливу на Західну Європу.

Крім того, радянську сторону не влаштувало включення Німеччини до програми допомоги як самостійного учасника, оскільки СРСР наполягав: усі питання щодо Німеччини мали вирішувати держави-переможниці, які окупували німецьку територію. Нарешті, значна увага у плані приділялася закріпленню принципів вільної торгівлі в Європі. США обумовлювали отримання допомоги участю європейських країн в економічній співпраці на континенті, встановленням контролю над митними тарифами. У разі приєднання східноєвропейських держав до плану Маршалла такі вимоги привели б до їх тіснішої інтеграції до західноєвропейського економічного прос-

тору, по лінії традиційних господарських зв'язків, а отже, до послаблення політичного впливу СРСР у Східній Європі та до втрати важливих для радянської повоєнної відбудови джерел сировини, промислових і сільськогосподарських товарів.

Незважаючи на вихід СРСР із тристоронніх консультацій, Велика Британія та Франція розіслали запрошення на багатосторонню конференцію для обговорення планів допомоги всім європейським державам (окрім Іспанії – через її тісні зв'язки із Німеччиною під час війни – та малих держав: Андорри, Сан-Марино, Ліхтенштейну та Монако). Однак СРСР не тільки відмовився сам від участі в роботі конференції, але й змусив східноєвропейські держави також відмовитися від участі у програмі отримання американської допомоги. Хоча Чехословаччина, Угорщина й Польща спочатку висловили зацікавленість у цій програмі, усе ж під тиском з боку СРСР жодна східноєвропейська держава не надіслала на конференцію з обговорення Плану Маршалла, що відкрилася в Парижі 12 липня 1947 р., своїх представників. Також відмовилася від приєднання до плану Маршалла Фінляндія.

Під час конференції європейські держави розробили плани допомоги загальним обсягом у 22 млрд дол. Однак американська сторона одразу дала зрозуміти, що на такий обсяг допомоги розраховувати європейським партнерам не слід, оскільки в цьому вигляді план не отримає схвалення Конгресу. Адміністрація Г. Трумена подала до Конгресу законопроект, що передбачав пакет допомоги європейським партнерам в обсязі 17 млрд дол протягом 1948–1952 рр. На початку 1948 р. Конгрес затвердив виділення перших 5 млрд дол допомоги; загальний обсяг фінансування за планом Маршалла до 1951 р. (коли план було достроково згорнуто за наполяганням Конгресу) склав близько 13 млрд дол.

Після ухвалення Конгресом план Маршалла був підписаний Г. Труменом 3 квітня 1948 р. Він передбачив створення Адміністрації економічної допомоги, на яку покладалася функція управління коштами, що виділялися в межах програми. 16 квітня 1948 р. для сприяння виконанню плану Маршалла європейськими державами, що отримували допомогу (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Західна Німеччина, Ісландія, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Швейцарія, Швеція, Туреччина), та США була започаткована Організація європейського економічного співробітництва. Основними реципієнтами американської допомоги стали: Велика Британія (3,3 млрд дол), Франція (2,3), Німеччина (1,5), Італія (1,2) та Нідерланди (1,1 млрд дол). Основний обсяг допомоги за планом Маршалла було надано у вигляді американських промислових і сільськогосподарських товарів.

Протириччя між державами Заходу й СРСР через план Маршалла та відмова всіх східноєвропейських держав узяти участь у ньому остаточно визначили лінію розділення сфер американського та радянського впливу й ознаменували початок консолідації в них впливу обох держав. Загострення відносин із Заходом дозволило СРСР діяти рішучіше у Східній Європі. За радянської підтримки у 1947 – на початку 1948 рр. комуністичні та союзні з ними партії перебрали на себе одноосібний контроль в усіх східноєвропейських державах. У Польщі на початку 1947 р. комуністи виграли вибори до Сейму, де вони разом з іншими лівими партіями отримали конституційну більшість; президентом Польщі також було обрано представника комуністичної партії Б. Берута. Результати виборів у Польщі не були визнані країнами Заходу, які звинувачували комуністичний уряд (а разом з ним – СРСР) у застосуванні недемократичних методів. Урядова криза взимку 1947–1948 р. в Чехословаччині призвела до захоплення в лютому 1948 р. влади компартією, яке Захід сприйняв як антидемократичний переворот. Ці події означали політичну консолідацію радянської зони впливу в нових реаліях розділеної Європи.

Радикальні зміни в повоєнному політичному устрої східноєвропейських держав вимагали рішучих дій також в економічній сфері. Перехід цих держав до орбіти Радянського Союзу привів до формування нових економічних відносин, що порушило традиційні зовнішньоекономічні зв'язки на континенті. Конфронтаційний характер відносин по лінії Захід – Схід унеможливував відбудову зв'язків із західноєвропейськими країнами, тож нагальною потребою став пошук нових зовнішньоекономічних партнерів. Перші повоєнні роки прив'язали країни Східної Європи до СРСР. Поглиблення економічних зв'язків було використано СРСР для подальшого "прив'язування" до себе Східної Європи.

Уже у 1947 р. СРСР почав створювати систему двосторонніх договорів про економічну співпрацю із країнами Східної Європи, що привело до створення 25 січня 1949 р. Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) у складі СРСР, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини та Чехословаччини. Основним завданням РЕВ була організація взаємних поставок сировини, промислового обладнання, а також продовольства. У лютому того ж року до РЕВ приєдналась Албанія, а у 1950 – НДР. СРСР налагодив тісні економічні зв'язки із країнами Східної Європи, що давало йому змогу ефективніше впливати на їх розвиток. Водночас було завершено процес перебудови державного апарату в цих країнах, ключові керівні посади вже обіймали комуністи та їхні союзники, а самі комуністичні партії поступово втрачали

свою незалежність від Москви. Таким чином, розпочався процес сателізації східноєвропейських країн.

Розділення континенту на зони впливу СРСР та США, а також поступова трансформація економічного простору Європи внаслідок порушення традиційних та появи нових міждержавних економічних зв'язків, проявилися у Берлінській кризі 1948–1949 рр., що була, по суті, першою кризою холодної війни. Грошова реформа в західних окупаційних зонах Німеччини та в західній частині Берліна, проведена в червні 1948 р., яка була частиною американських планів реіндустріалізації Західної Німеччини, призвела до викидання із західних зон у радянську окупаційну зону чималої частини грошової маси окупаційних марок, що продовжували використовуватися на сході Німеччини. Це призвело до загрози економічного колапсу в радянській окупаційній зоні. Крім того, дії західних держав переконливо свідчили про обраний ними шлях сепаратного створення німецької держави з власних окупаційних зон, що не відповідало прагненням СРСР.

24 червня 1948 р. радянська окупаційна адміністрація ввела повну заборону на перевезення вантажів між західними окупаційними зонами та радянською. Цей захід стосувався також західних секторів Берліна, що спричинило порушення забезпечення західної частини міста. Криза, спричинена радянською блокадою Західного Берліна, тривала до травня 1949 р., коли СРСР зняв усі обмеження на транспортування вантажів. Основним наслідком кризи стало наочне підтвердження існування нового політичного ландшафту європейського континенту, поділеного, по суті, на два ворогуючих табори.

3.6. Становлення блокового протистояння

Закріплення політичного й економічного впливу СРСР та США в Європі – відповідно на Сході та на Заході – зробило можливим перехід до прямого втягування їх європейських союзників у холодну війну через участь останніх у структурах співпраці відповідного табору. Навіть за рахунок суто політичної та економічної співпраці європейські держави безпосередньо брали участь в акціях холодної війни. Так, у 1949 р. було створено КОКОМ (членами якого стала більшість провідних держав Заходу), який забезпечував систему експортних обмежень у торгівлі із соціалістичними країнами, що ускладнювало доступ останніх до сучасних технологій військового застосування, отже, призводило до посилення стратегічних переваг Заходу в глобальній конфронтації.

Проте поступове розповсюдження холодної війни за межі Європи та гострий характер нових міжнародних криз змушував СРСР і США ставити нові завдання – тепер щодо консолідації своїх зон впливу у військових структурах та забезпечення участі союзників у можливому збройному протистоянні двох таборів. Загроза нового збройного протистояння перетворювала проблему твердих гарантій безпеки на життєво важливу для країн Західної Європи. Західноєвропейські держави стали ініціаторами пошуку нових механізмів безпеки, а, з огляду на військовий характер основних загроз, напрям пошуку був визначений у бік створення військових структур західного табору та зміцнення військового потенціалу окремих держав.

Центром військової інтеграції Західної Європи стала Велика Британія. Роз'єднана Німеччина та слабка Франція не сприймалися в Лондоні як гарантія проти поширення комунізму, тому для досягнення цієї мети необхідна була консолідація зусиль усіх держав Західної Європи й узгодження їхніх дій із США. Велика Британія відводила для себе роль сполучної ланки між США і Європою. Першим кроком до консолідації стало підписання 4 березня 1947 р. у Дюнкерку англо-французького Договору про союз та взаємну допомогу терміном на 50 років. Його основною метою декларувалося запобігання новій агресії з боку Німеччини.

Велика Британія закликала до розширення коаліції. 22 січня 1948 р. Е. Бевін у своєму виступі перед палатою громад запропонував створити Західний союз європейських держав. Ця ініціатива дістала підтримку американської адміністрації. У березні 1948 р. у Брюсселі розпочалася конференція представників Великої Британії, Франції, Бельгії, Голландії та Люксембургу. 17 березня 1948 р. вони підписали Договір про економічну, соціальну й культурну співпрацю та колективну самооборону ("Брюссельський пакт"). Термін його дії також становив 50 років, а метою знову декларувалася протидія відновленню агресивної політики Німеччини.

Згідно з договором формувалися консультативна рада міністрів закордонних справ, військовий комітет міністрів оборони та військовий штаб. На початку жовтня 1948 р. була створена військова організація Західного союзу. Реалізуючи свої плани розбудови системи безпеки в Європі, Велика Британія у квітні 1948 р. провела таємні переговори із США та Канадою щодо створення трьома державами Північноатлантичного союзу. За задумом Лондона, цей союз мав доповнити Західний у загальній системі безпеки і разом із Квебекською угодою 1943 р. надати Англії "ядерні гарантії".

Для США питання про участь у військово-політичній структурі та надання військових гарантій третім державам у мирний час мало не-

пересічний характер – рецидиви ізоляціонізму ще зберігалися в Конгресі. Шлях до створення нової структури безпеки за участю США було відкрито з ухваленням у Сенаті США 11 червня 1948 р. резолюції № 239 (резолюції Ванденберга), що проголошувала офіційну відмову США від практики неприєднання до військово-політичних об'єднань за межами Західної півкулі в мирний час.

У липні 1948 р. за ініціативи США розпочалися таємні консультації із Канадою та членами Західного союзу щодо формату оборонного об'єднання в Атлантичному регіоні. Уже наприкінці 1948 р. одночасно з роботою над текстом майбутнього договору США проводили консультації ще з кількома країнами Західної Європи: Італією, Данією, Ісландією, Норвегією, Португалією, Ірландією та Швецією. Лише останні дві утрималися від приєднання до майбутнього союзу, інші дали принципову згоду. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні представники Бельгії, Великої Британії, Данії, Ісландії, Італії, Канади, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Португалії, США та Франції підписали Північноатлантичний договір, що став основоположним для центрального військового союзу західного табору у холодній війні – НАТО.

Хоча в перші роки після підписання договору нова структура мала переважно політичний характер, усе ж США приділяли значну увагу зміцненню військової складової нового союзу. У жовтні 1949 р. був затверджений закон "Про взаємну військову допомогу", на основі якого в січні 1950 р. США уклали вісім двосторонніх угод із західноєвропейськими членами НАТО про фінансову допомогу у військовій сфері. У 1951 р., керуючись законом, конгрес затвердив суму асигнувань – 9,5 млрд дол – для кредитування закупок військової техніки й обладнання членами НАТО.

Наступним кроком у посиленні співпраці в межах НАТО стало підписання членами альянсу 19 липня 1951 р. конвенції "Про статус збройних сил країн – учасниць НАТО". За її положеннями США мали право утримувати в Європі військові бази, збройні сили альянсу могли розташовуватися на території інших країн – членів НАТО; в обох випадках іноземні збройні сили фактично користувалися правом екстериторіальності.

Перетворення НАТО на повноцінну військову структуру, що була здатною ефективно розв'язувати військові завдання в контексті холодної війни, вимагало – на думку американського керівництва – включення в цей союз Західної Німеччини. У 1950 р. США домоглися від західноєвропейських союзників згоди на створення збройних сил ФРН, 18 квітня 1951 р. ФРН приєдналася до Договору про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (що мало зняти побоюван-

ня європейських держав щодо можливості дій Німеччини проти них). 5 травня 1955 р. ФРН вступила до НАТО.

Військово-політичну консолідацію своєї зони впливу в Європі проводив й СРСР. Основу системи співпраці у сфері безпеки для СРСР складали двосторонні договори: залишалися чинними союзні договори із Чехословаччиною (1943), Польщею та Югославією (1945), що були спрямовані, насамперед, проти Німеччини. У 1948 р. СРСР уклав Договори про співробітництво, дружбу та взаємодопомогу, що включали положення про безпекову співпрацю, із Румунією та Угорщиною (лютий), Болгарією (березень). Договори цих держав із СРСР було доповнено низкою двосторонніх документів між самими східноєвропейськими державами: у січні 1947 р. було підписано болгарсько-румунський Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, у грудні 1948 р. аналогічний договір уклали Польща та Чехословаччина, а в січні 1948 р. – Румунія й Угорщина. Ці договори започатковували співпрацю у сфері безпеки між державами східного табору, а також територіальні протиріччя між ними, усуваючи потенціал для внутрішнього міждержавного конфлікту в радянській зоні впливу. Протягом 1948–1949 рр. процес укладання таких договорів між східноєвропейськими державами продовжився, було підписано низку документів державами, що не мали спільних кордонів. У 1949 р. СРСР завершив формування у Східній Європі підпорядкованої собі системи безпекової співпраці.

Після інтеграції Західної Німеччини до НАТО, СРСР пішов на створення військового союзу, що мав об'єднати східноєвропейські країни народної демократії навколо СРСР та сформувати ефективні механізми єдиного управління збройними силами всього блоку. 14 травня 1955 р. у Варшаві представники СРСР, Польщі, Болгарії, НДР, Албанії, Румунії, Угорщини та Чехословаччини підписали договір про створення Організації Варшавського договору (ОВД). Варшавський договір містив положення про можливість поліпшення відносин країн-членів із Заходом та сприяння успішним переговорам з німецького питання. Підпорядкування НДР єдиному командуванню відкладалося.

З прийняттям ФРН до НАТО й утворенням ОВД було завершено процес консолідації союзників обох наддержав, залучення їх до участі у глобальній конфронтації та легалізації нових союзницьких відносин у політичній, військовій та економічній сферах. Біполярна структура міжнародних відносин періоду холодної війни отримала свій розвиток у блоковому протистоянні західного та східного таборів.

3.7. Перегляд концептуальних засад радянської та американської політики

Значним випробуванням доктринальних засад радянської та американської політики в холодній війні стала **Корейська війна**, яка відіграла вагомий роль у закріпленні протистояння між СРСР та США, надала йому нового масштабу й, водночас, змусила по новому поглянути на характер конфронтації та її перспективи.

По-перше, Корейська війна відбувалася далеко за межами Європи, з якими до того були пов'язані всі гострі сутички супротивників. Саме Корейська війна позначила набуття холодною війною глобального масштабу, отже, означала для супротивників необхідність ще більшої мобілізації власних ресурсів і ресурсів союзників. Додатковими подразниками для обох сторін були політичні поразки, яких вони вже встигли зазнати на Далекому Сході в повоєнний час: для СРСР такою поразкою стали несправдженні сподівання на окупацію частини Японії, для США – втрата Китаю після перемоги Комуністичної партії Китаю (КПК) та проголошення Китайської Народної Республіки.

По-друге, участь сторін у війні на Корейському півострові довела, що в умовах глобальної конфронтації високою є вірогідність втручання наддержав у будь-який конфлікт, незалежно від того, де він відбувається і якими є його причини. Корейська війна стала прецедентом, що довів можливість трансформації структури міжнародного конфлікту під впливом холодної війни. На відміну від Європи, для якої протистояння демократичних і комуністичних сил було зрозумілим, "своїм", у Кореї ця дихотомія остаточно склалася в конфлікті саме за рахунок втручання СРСР та США – адже націоналістичні за своєю природою політичні сили Півночі та Півдня не були ані по-справжньому марксистськими, ані по-справжньому демократичними.

По-третє, у Корейській війні вперше образ нового ворога набув масового характеру, оскільки в цьому конфлікті сторони фактично зішлись на полі бою. Хоча нечисленна військова присутність СРСР не робила його стороною конфлікту, усе ж радянська зброя та роль радянських військових спеціалістів у підготовці північно-корейських військ у свідомості американців робила СРСР одним з винуватців загибелі американських вояків. Крім того, у США під час війни було розгорнуто безпрецедентну пропагандистську кампанію із дискредитації СРСР та комуністичної ідеології. Частиною цієї кампанії стала демонізація супротивника, особливо наочно реалізована в ідеї "промивання мізків" американцям, що опинялися в полоні – цим пояснювалися пацифістські настрої полонених, яких північно-корейська сторона повернула після перемир'я.

По-четверте, Корейська війна підтвердила бажання обох сторін зберегти "холодний" стан конфронтації: ані СРСР, що не хотів воювати із США через дії КНДР та КНР, ані США, чиє керівництво відмовилося розглядати варіант застосування атомної бомби через побоювання втягування СРСР у конфлікт, не бажали прямого збройного зіткнення наддержав.

Нарешті, саме Корейська війна довела обох сторонам необхідність підтримання високої боєздатності військ у формально мирний час, зумовила значні витрати на озброєння й остаточно визначила курс обох держав на гонку озброєнь.

Усі ці нові обставини міжнародної політики вимагали від керівництва СРСР та США переосмислення. Ситуація для обох держав ускладнювалася тим, що завершення Корейської війни із її неоднозначними уроками збіглося зі змінами в керівництві обох наддержав. У січні 1953 р. присягу прийняв новий президент США Д. Ейзенхауер, республіканець, що перервав багаторічне перебування демократів у Білому домі. Його виборча кампанія в частині зовнішньополітичної програми будувалася на поширеній у Республіканській партії тезі про надмірну м'якість, яку Г. Трумен демонстрував щодо світового комунізму та СРСР, і від якої США мають відмовитися для ефективнішого захисту власних інтересів.

У СРСР в березні 1953 р. помер Й. Сталін, який майже одноосібно керував державою кілька десятиліть. У державі розпочиналася жорстка боротьба за владу, що вимагало зниження рівня протистояння у світі та схияло нове радянське керівництво до миролюбнішої зовнішньополітичної лінії, аніж СРСР демонстрував у попередні роки. Уже в перші місяці після смерті Й. Сталіна голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков зробив кілька заяв, що свідчили про пом'якшення позиції СРСР у багатьох ключових міжнародних проблемах: німецькому питанні, урегулюванні на Корейському півострові тощо. У радянському керівництві почали отримувати дедалі більшу підтримку елементи доктрини мирного співіснування, яку ще на початку 20-х рр. висунув В. Ленін на противагу планам світової революції.

Пом'якшення радянської позиції було зумовлено низкою факторів. Перші повоєнні роки закріпили стан відносної безпеки СРСР, що гарантувалася порушенням американської атомної монополії [СРСР випробував власну атомну (1949) і водневу (1953) бомби] та створенням буферного поясу із держав-сателітів на західному кордоні. Відчуття оточеної ворогами фортеці, що домінувала всі роки після революції у сприйнятті міжнародної системи радянськими керівниками, фактично зникло. З іншого боку, посилювалося відчуття небезпеки атомної війни, яка буде мати катастрофічні наслідки для обох наддержав.

Після того, як наприкінці 1953 р. при владі остаточно закріпився М. Хрущов, він формально відмовився від тези про неминучість війни між СРСР та Заходом, крізь призму якої бачив розвиток подій у холодній війні Й. Сталін. М. Хрущов не заперечував принциповий характер розбіжностей між СРСР та капіталістичним Заходом. До того ж саму боротьбу між ними він – так само як і його попередники – сприймав як неминучу. Так, у листопаді 1956 р. на прийомі в польському посольстві радянський лідер, звертаючись до журналістів західних держав, заявив, що сама історія на боці соціалізму й соціалізм неминуче "поховає" капіталізм.

На його думку, соціалізм, як вища фаза соціально-економічного розвитку людства, мав узяти гору над капіталізмом, але для цього не було необхідності у глобальній війні. Військовому конфлікту він фактично протиставляв мирне суперництво систем. Хоча формально доктрина мирного співіснування соціалістичної та капіталістичної систем не була проголошена основою радянської зовнішньої політики, усе ж вона суттєво вплинула на формування курсу СРСР в 1950-ті рр. Наслідком нового радянського підходу до міжнародних проблем стали конструктивні зовнішньополітичні ініціативи.

У травні 1953 р. СРСР дезавував свою ноту від 1946 р. на адресу Туреччини щодо необхідності перегляду режиму чорноморських протокол і їх спільної оборони. 27 липня 1953 р. було укладено перемир'я на Корейському півострові, що стало можливим, серед інших причин, завдяки тиску СРСР на керівників КНДР та КНР. Того ж 1953 р. радянське керівництво ініціювало відновлення діалогу із Югославією, що призвело до поступової нормалізації міждержавних відносин.

Демонструючи миролюбний характер радянської зовнішньої політики, СРСР пішов на відмову від кількох військових баз в іноземних державах: у травні 1955 р. була припинена оренда портів Порт-Артур та Дальній (КНР), у вересні 1955 р. СРСР згорнув військово-морську базу в Портккала-Удд та достроково повернув його під суверенітет Фінляндії.

На початку 1954 р. СРСР виступив із пропозиціями щодо розв'язання німецького й австрійського питань: було запропоновано відновлення суверенітету Австрії та об'єднання Німеччини на основі нейтралізації цих держав. Такий підхід вдалося реалізувати у Державному договорі про відновлення незалежної демократичної Австрії 1955 р., за яким союзні держави припиняли режим окупації та виводили свої війська, у свою чергу Австрія проголошувала нейтралітет. Розв'язання питання щодо Німеччини за цією схемою наштовхнулося на протидію США, для яких вибір на користь ремілітаризації Німеччини був не-

від'ємною частиною політики формування дієздатних військових союзів, спрямованих проти СРСР.

Категоричність американського підходу значною мірою пояснювалася новими концептуальними засадами американської політики, проголошеними адміністрацією Д. Ейзенхауера. Основою зовнішньополітичної стратегії нової американської адміністрації стала **доктрина нового погляду**, що передбачала зміну підходів до політики стримування. Однією з передвиборчих обіцянок Д. Ейзенхауера було скорочення бюджетних витрат, що мало торкнутися й оборонного бюджету. Адже лише за останні півтора роки перебування при владі Г. Трумена витрати на оборону зросли в чотири рази. Водночас адміністрація Д. Ейзенхауера ставила перед собою мету домогтися більших результатів у холодній війні, змусивши СРСР відступати.

Цим двом завданням і підпорядковувалася нова зовнішньополітична доктрина, основні положення якої були вироблені держсекретарем в адміністрації Д. Ейзенхауера Дж. Даллесом. Скорочення бюджетних витрат американська адміністрація планувала досягти, насамперед, за рахунок зміни балансу між звичайними та ядерними силами в оборонній політиці США. Замість того, щоб розтягувати звичайні збройні сили вздовж радянських кордонів, Дж. Даллес пропонував перекласти цей тягар на ті держави, що зацікавлені захиститися від радянської загрози. Натомість США будуть забезпечувати їх "ядерною парасолькою" – головним засобом стримування можливої радянської експансії. Такий підхід до розв'язання головного питання оборонної політики мав забезпечувати належний рівень безпеки, але при цьому ще й гарантувати зменшення витрат на оборону, оскільки ядерні сили будуть обходитися дешевше, аніж звичайні в кількості, що може гарантувати ефект, адекватний ефекту від ядерної зброї.

Зростання ролі ядерної зброї в американській політиці було характерним не тільки для базової доктрини адміністрації Д. Ейзенхауера, але й для двох концепцій, також запропонованих Дж. Даллесом і покликаних трансформувати політику стримування та надати їй більшої динамічності й ефективності: концепцій масованої відплати та відкидання комунізму.

Перша концепція, проголошена Дж. Даллесом у січні 1954 р., передбачала можливість використання ядерної зброї навіть у разі виникнення обмеженого конфлікту із СРСР. За визначенням Дж. Даллеса, США мали відповідати на загрозу радянської експансії негайно, за власним вибором місця і засобів. Ця концепція фактично означала, що нова американська адміністрація припускала можливість стрімкої ескалації локального конфлікту до рівня глобальної ядерної війни.

Сутність концепції відкидання комунізму (відомої також як доктрина визволення, оскільки коли Дж. Даллес у січні 1953 р. представив засади своєї концепції сенатській комісії із закордонних справ, то він назвав її метою визволення від комунізму народів Східної Європи та СРСР) полягала в переході від суто оборонного підходу, у якому республіканці звинувачували своїх попередників, до наступального. На думку Дж. Даллеса, загроза масованого ядерного удару має діяти як фактор стримування проти СРСР та його союзників не тільки в їх зовнішній політиці але й у внутрішній: під такою загрозою уряди соціалістичних держав втратять можливість широко застосовувати репресії проти своїх громадян, що приведе до підйому антикомуністичного опору в соціалістичному таборі та поваленню комуністичних диктатур внаслідок масових виступів населення. Поступове визволення від комунізму спочатку мало відбутися у східноєвропейських державах, а згодом перекинутися на СРСР.

У нових міжнародних реаліях, що склалися по мірі розгортання холодної війни, дві наддержави будували свою політику, виходячи з різних передумов. Для СРСР був потрібний мирний переполюс, США, навпаки, вважали за потрібне здійснити активний наступ у міжнародній політиці. Однак обидві держави мали однаково зважати на одну обставину – обидві вже мали ядерну зброю і будь-який конфлікт між ними загрожував перерости в ядерну війну, що, попри диспаритет у ядерних арсеналах, неминуче призводило до катастрофічних людських і матеріальних втрат з обох боків. Отже, попри принципові розбіжності у концептуальних підходах до здійснення зовнішньої політики, СРСР та США мали шукати шляхів до зниження небезпеки війни та досягнення мінімально необхідного для цього рівня взаєморозуміння.

3.8. Загострення протистояння в холодній війні на початку 60-х років

У другій половині 50-х рр. XX ст. прагнення запобігти початку ядерної війни спричинило перший період розрядки в холодній війні, що проявився у початку діалогу між двома наддержавами із широкого кола гострих питань міжнародної політики. СРСР, що розпочав масштабні економічні перетворення, потребував мирної паузи для їх реалізації, а також для скорочення відставання від США в ядерних озброєннях і носіях. У період другої адміністрації Д. Ейзенхауера більшого прагматизму набула й політика політичного керівництва США. США

відмовилися від концепції масованої відплати, замінивши її доктриною обмеженої війни, що вже не передбачала вибіркового застосування всієї ядерної зброї, а наголошувала на можливості обмеженого її застосування на окремому театрі воєнних дій.

Поліпшенню відносин між СРСР та США сприяли також зміни, що відбувалися у світі. Відбувалася політична плюралізація в обох таборах. Загострення конфлікту між КПРС та КПК вже стало позначатися на відносинах між двома державами, до того ж у соціалістичному таборі виник другий центр сили, який ставив під сумнів лідерство СРСР. Змін зазнавали стосунки між союзниками США. Під час Суецької кризи 1956 р. Велика Британія та Франція опинилися перед загрозою збройного конфлікту із СРСР, але не отримали підтримки з боку США й змушені були відступити. Це довело вразливість західноєвропейських держав та їх надмірну залежність від "ядерної парасольки" США, що спричинило посилення протиріч у західному таборі. Нарешті, розростання національно-визвольної боротьби у світі та поява на місці колишніх колоній нових незалежних держав призвела до посилення позицій політики неприєднання, з якою тепер мали рахуватися обидві наддержави.

У вересні 1959 р. в м. Кемп-Девіді відбулася зустріч на вищому рівні між М. Хрущовим і Д. Ейзенхауером. Хоча вона і не мала якихось суттєвих результатів, усе ж її значущість не можна недооцінювати, адже дві сторони, принаймні, продемонстрували здатність до діалогу. Взаємна недовіра та сильні позиції прибічників продовження конфронтації в керівництві обох держав призвели до швидкого згорання першої відлиги у холодній війні. Відносно незначний епізод протистояння, коли 1 травня 1960 р. над територією СРСР було збито американський розвідувальний літак У-2, був використаний радянською стороною як привід для відмови від участі у Паризькій конференції на вищому рівні, призначеній на травень 1960 р. Ця конференція мала на меті пошук шляхів розв'язання німецької проблеми, що залишалася головною кризовою проблемою у Європі. Таким чином, було втрачено ще одну нагоду зменшити напруження протистояння в холодній війні.

Уже за нової американської адміністрації президента Дж. Кеннеді загострення протистояння між СРСР та США призвело до двох гострих криз – Берлінської та Карибської.

З огляду на провал спроб розв'язати проблеми шляхом переговорів, 17 квітня 1961 р. СРСР повторив вимогу про виведення військ західних держав із Західного Берліна, й зазначив, що ще до кінця року укладе з НДР мирний договір і передасть їй контроль над про-

пускними пунктами. У ніч із 12 на 13 серпня 1961 р. за наказом східнонімецького керівництва в Берліні було споруджено огорожу з колючого дроту навколо Західного Берліна, яку невдовзі було замінено на бетонну стіну. Берлінський мур став матеріальним виразом поділу міста на західну і східну частини, символом розколу Європи на два ворогуючі табори. 28 жовтня 1961 р. американські війська здійснили спробу знести стіну, що була споруджена в порушення Потсдамської угоди, яка передбачала вільне пересування по Берліну. Проте їм на заваді стали радянські війська, протистояння тривало близько доби, після чого війська з обох сторін було відведено від лінії розділення. Криза завершилася, НДР де-факто затвердила свої кордони в Берліні, а західні держави зберегли свою військову присутність у Західному Берліні.

Найвищою точкою прямого протистояння СРСР та США в холодній війні стала Карибська криза (відома також як Кубинська криза або Ракетна криза), коли реальною була перспектива негайного її переростання у повномасштабну війну із масованим застосуванням ядерної зброї обома сторонами. Зближення Куби та СРСР, значною мірою спричинене небажанням США визнати революційний уряд на Кубі, викликало у Сполучених Штатах занепокоєння. Вторгнення СРСР в зону життєвих інтересів США, якою була Латинська Америка, сприймалося американським керівництвом як небезпечний виклик. Адміністрації Д. Ейзенхауера та Дж. Кеннеді вдалися до масштабних економічних санкцій проти Куби, а у 1962 р. Дж. Кеннеді санкціонував проведення операції із висадки загонів кубинської опозиції на острів, у Затоці свиней. Провал операції, підготовку якої здійснювали американські спецслужби, не переконав американське керівництво відмовитися від подальших спроб силою скинути кубинський уряд. США розпочали підготовку нової операції.

Використовуючи реальну небезпеку американського вторгнення на Кубу та прагнення кубинського керівництва убезпечити себе від агресії, СРСР навесні 1962 р. досяг із керівництвом Куби домовленості про розташування на Кубі радянських ракет середньої дальності із ядерними боезарядами, а також радянських військ для обслуговування та захисту цих установок.

Для СРСР розташування радянських ядерних сил у безпосередній близькості до США було не лише відповіддю на аналогічні дії США в Туреччині, але, насамперед, спробою змінити ситуацію у світі на свою користь, здобути певну політичну перемогу над супротивником. США, роздратовані вже самим фактом існування біля своїх кордонів держави із прорадянським режимом, під час кризи з усією очевидністю продемонстрували непохитну вірність ідеї зон впливу світових дер-

жав і повного контролю за ними з боку відповідних держав. Таким чином, обидві сторони підтвердили, що попри декларовані принципи самовизначення та загальної безпеки, у відносинах із третіми країнами, своїми союзниками або нейтральними державами, вони керуватимуться лише власними національними інтересами.

Водночас, слід зауважити, що Карибська криза не призвела до ядерної війни саме тому, що жодна з її сторін не бажала переростання політичного конфлікту у воєнний. СРСР намагався налякати США, змусити супротивника рахуватися із загрозою ядерного удару зблизка, що мало стримувати лідерів США. Карибська криза показала хиткість миру в епоху ядерного протистояння, але саме вона змусила обидві наддержави замислитися над безглуздям ядерної війни та ядерного стримування. Ця криза стала останнім випадком прямого протистояння сторін у холодній війні, і жодного разу в майбутньому СРСР і США не доводили конфронтацію так близько до межі світової ядерної катастрофи. Внаслідок Карибської кризи відбувся перехід холодної війни у "зрілу" фазу.

Пошукові завдання

Якими факторами визначалася конфронтація між СРСР та США по завершенні Другої світової війни?

Проаналізуйте джерела ідеологічних настанов радянської та американської зовнішньої політики в повоєнний період.

Охарактеризуйте протиріччя, які існували між СРСР та США щодо повоєнного врегулювання в Європі.

Яку роль у розгортанні холодної війни відіграла британська дипломатія?

Визначте перші кризи холодної війни й особливості їх перебігу порівняно із більш ранніми конфліктами між СРСР та країнами Заходу.

Чому СРСР та США були потрібні формальні союзницькі відносини із державами в зонах їх впливу?

Яку роль у становленні блокового протистояння відіграло німецьке питання?

З'ясуйте, що зумовило зміну зовнішньополітичної стратегії США на початку 50-х рр. ХХ ст.

Чому після смерті Й. Сталіна радянське керівництво використовувало елементи доктрини мирного співіснування у своїй зовнішньополітичній стратегії?

Проаналізуйте причини, через які провалилася перша спроба розрядки у відносинах між СРСР та США?

Яку роль у розвитку міжнародних відносин доби холодної війни відіграла Карибська криза?

Література

- Батюк В., Евстафьев Д. Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945–1950 гг. – М., 1995.
- История внешней политики СССР, 1917–1980 / Под ред. А.А. Громько, Б.Н. Пономарева. – М., 1981. – Т. 2.
- Корниенко Г.М. Холодная война: Свидетельство ее участника. – М., 1994.
- Холодная война 1945–1963 гг. : Историческая ретроспектива / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. – М., 2003.
- Яковлев А.Н. По краю бездны: от Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. – М., 1985.
- American Cold War strategy: interpreting NSC 68 / Ed. by E.R. May. – Boston, 1993.
- Crockatt R. The fifty years war: the United States and the Soviet Union in world politics, 1941–1991. – L.; N.-Y., 1995.
- Gaddis J.L. We now know: rethinking Cold War history. – Oxford, 1997.
- Gates R.M. From the shadows: the ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold War. – N.-Y., 1996.
- Whitfield S.J. The culture of the Cold War. – Baltimore, 1996.
- Zubok V., Pleshakov C. Inside the Kremlin's cold war: from Stalin to Khrushchev. – Cambridge, 1996.

Розділ 4 Німецька проблема в міжнародних відносинах

4.1. Боротьба навколо німецького врегулювання після Потсдамської конференції. Створення двох німецьких держав

Згідно з Потсдамською угодою в Німеччині мали бути забезпечені демократичні свободи, діяльність демократичних політичних партій, введення принципу виборності влади і, що дуже важливо, створено централізований німецький уряд, який мав ухвалити документ про мирне врегулювання, складання якого покладалося на новий орган – Раду міністрів закордонних справ.

Передбачалося, що такий уряд формуватиметься через центральні німецькі адміністративні департаменти, очолювані державними секретарями. Проте в тій же Потсдамській угоді вперше запроваджувався в міжнародно-правову практику термін *західні зони*, тобто йшлося про поділ Німеччини за принципом Схід – Захід. Щодо репараційного питання, то запропонований спосіб його розв'язання далеко не зміцнював декларованого принципу збереження економічної єдності Німеччини, тому багато вчених небезпідставно вважають, що Потсдамська угода фактично зафіксувала поділ Німеччини.

Перешкодити цьому міг згадуваний центральний німецький уряд. Однак Союзна контрольна рада (СКР), яка забезпечувала реалізацію потсдамських рішень, діяла на засадах консенсусу, і Франція скористалася правом вето, коли на порядку денному постало питання про створення німецьких центральних департаментів. Мабуть, це було пов'язано з неприйняттям Парижем ідеї єдиної Німеччини, його прагненням у разі створення такої отримати принаймні компенсацію у вигляді анексії Саару й Руру.

2 жовтня 1945 р. представник американської адміністрації генерал Л. Клей запропонував начальнику Радянської військової адміністрації Німеччини маршалу Г. Жукову створити аналогічні департаменти для американської й радянської зон, сподіваючись, що інші зони в такій ситуації змушені будуть приєднатися.

У листопаді 1945 р. у Контрольній раді радянська сторона висловилася проти цієї пропозиції. Офіційним аргументом було небажання порушувати принцип чотиристороннього управління Німеччиною.

Слід зазначити, що на той період лише в радянській зоні існували центральні німецькі адміністративні органи управління окремими галузями економіки, тому формування багатозонних органів мало орієнтуватися в організаційному плані на радянський зразок. Здавалося б, американська пропозиція була виграшною для радянської сторони. Однак це означало б погіршення відносин із Францією, єдиною із західних країн, в уряді якої були комуністи і взаємини з якою були набагато теплішими, ніж з іншими союзниками. З огляду на це, як вва-

жає чимало дослідників, у тій ситуації сталася підміна державних інтересів партійними. Ідеологізація дипломатії збільшувала недовіру до неї. Зрозуміло, що окупаційна військова та політична влада в усіх, можливо, окрім французької, зонах намагалася забезпечити собі внутрішню підтримку. Радянський Союз спирався на комуністів і лівих соціалістів, Велика Британія, з її лейбористським урядом, співпрацювала із соціал-демократами, а Сполучені Штати – з народно-католицькою та ліберальною партіями.

Німецька економіка в західних секторах і надалі керувалася самими союзниками. Західнонімецька економіка потребувала захисту від зовнішнього ринку, оскільки в умовах повоєнної кризи в переможній Німеччині вільне підприємництво слід було обмежити системою державного контролю й розподілу, тому 27 березня 1946 р. з'явився документ, схвалений чотирма державами, – "План з репарацій та рівня повоєнної німецької економіки". Багато вчених вважають його вершиною союзницької співпраці. План передбачав збереження традиційних господарських зв'язків, незважаючи на міжзональні кордони, тобто йшлося про збереження єдності країни.

У початковий період проведення репараційної політики практика демонтажів німецьких підприємств у східній зоні значною мірою підірвала радянський авторитет у німецького населення. Проте незабаром було знайдено прийнятніший спосіб рішення – репарації з поточної продукції. Це стимулювало німців на продуктивнішу працю і розширювало базу німецької промисловості. Навесні 1946 р. постали перші радянські акціонерні товариства (РАТ), які склалися з підприємств, що підлягали раніше демонтажу, а тепер зорієнтовувалися на постачання готової продукції в обмін на сировину. Для західних країн такий варіант був неприйнятний, передусім з погляду захисту власного ринку від фактично безкоштовних товарів із країни-конкурента, тому вони свідомо дотримувалися політики очікування. Значна частина підприємств західних зон не працювала, у той час як перехід від демонтажів до стягнення репарацій з поточної продукції в радянській зоні зумовив поліпшення економічної й політичної ситуації.

Серйозні розбіжності спостерігалися і в здійсненні програми декартелізації, або децентралізації у східній та західних зонах. Можна говорити про тісний зв'язок децентралізації з політикою денацифікації, оскільки право розпоряджатися майном значної частини німецьких промисловців, звинувачених у злочинах гітлерівського режиму, отримала окупаційна влада. У радянській зоні воно було незабаром передане німецьким земельним і центральним органам. А після референдумів, проведених протягом 1946 р., це майно стало загальнонародною власністю.

В американській зоні теж відбувся референдум з подібними результатами, але на його рішення наклав вето військовий губернатор

зони генерал Клей. Подібна політика в питанні структури власності проводилася і в англійській та французькій зонах. Тож у західних зонах склалася ситуація повної невизначеності – кому ж належить і належатиме промисловість? Звичайно, це не стимулювало виробництво, а навпаки, зумовило погіршення постачання населення, стагнацію. Такий розвиток подій безпосередньо впливав на розв'язання німецького питання. Західнонімецька економіка потребувала захисту від зовнішнього ринку, оскільки раціональніша господарча політика у східному секторі зумовила переміщення товарів із нього в західні сектори, бо робітники західних секторів одержували на бездіяльних підприємствах зарплату, а реалізувати її могли лише в радянській зоні.

У травні 1946 р. американська сторона припинила відвантаження устаткування зі своєї зони в рахунок репараційного постачання для СРСР. Умовою відновлення постачання керівництво США висунуло необхідність розглядання Німеччини як єдиного економічного цілого. Окрім цього, США наполягали на постачанні продукції зі східних зон до західних. Однак СРСР відмовився і заборонив діяльність американських компаній у своїх секторах.

30 червня 1946 р. було введено режим контролю за пересуванням товарів і людей між радянською та західними зонами. Контрольна рада одногосно ухвалила це рішення як тимчасове. Уже 3 липня 1946 р. обговорювалося питання про створення "загального ринку" для економіки всіх зон. Радянський Союз, у свою чергу, наполягав на необхідності введення в експлуатацію всіх промислових потужностей у своїй зоні.

У вересні 1946 р. Держсекретар США Дж. Бірнс заявив про припинення виплат СРСР репарацій із західних зон. Економічний аспект урегулювання німецького питання загострився, але не був нерозв'язаним. Таким його зробив поступовий перехід у межі ідеологічного контексту.

Спочатку представники союзницьких держав здійснювали загалом неідеологізований центристський курс у німецькій політиці. Обидві сторони дотримувалися спільних поглядів на політичні аспекти управління Німеччиною.

У лютому 1946 р. Держсекретар США Дж. Бірнс запропонував керівництву СРСР, Франції, Великої Британії пропозиції, які стосувалися, насамперед, можливості підписання мирного договору з Німеччиною. Проект Бірнса передбачав швидке підписання мирної угоди з Німеччиною і забезпечення гарантій її демілітаризації з боку чотирьох окупаційних держав. Ішлося про збереження в Німеччині контингентів інспекційних сил, які повинні були забезпечити контроль за можливою реконверсією військового виробництва. Маючи головною метою попередити можливу спробу відродження агресивної політики з боку Німеччини, проект Бірнса зберігав за чотирма державами право використання будь-яких засобів для забезпечення ефективності вищезгаданих гарантій.

На Паризькій сесії РМЗС, яка відбулася у два етапи у квітні-липні 1946 р., Дж. Бірнс запропонував завершити роботу над німецьким урегулюванням. На його думку, мирне врегулювання не передбачало припинення окупації, а тільки уточнювало мету, на досягнення якої має спрямовуватися діяльність союзної окупаційної адміністрації. Не брався до уваги і німецький уряд, який мав ухвалити це врегулювання.

Отже, ішлося про фактичну ревізію потсдамських угод.

Міністр закордонних справ СРСР В. Молотов виступив із програмною промовою "Про долю Німеччини і мирної угоди з нею", сенс якої зводився до обстоювання політичного суверенітету Німеччини, її територіальної неподільності й необхідності розвитку мирної німецької промисловості. Окремо ставилося питання про створення загальнонімецького уряду й перевірку його на довіру, отже, про швидке припинення окупації не йшлося.

Промова В. Молотова хоча й мала пропагандистський характер, усе ж була максимально вільною від суперечностей і, на думку багатьох дослідників, стала вершиною мистецтва радянської дипломатії, продемонстрованого при обговоренні німецького питання.

Одним з питань Паризької сесії, що стосувалося Німеччини, був вищезгаданий проект Бірнса. Якщо керівництво Франції і Британії швидко погодилися розглядати такий варіант як основу для дискусії, то Радянський Союз в особі міністра закордонних справ В. Молотова розкритикував ці пропозиції, як такі, що мають на меті відстрочити повне роззброєння Німеччини. Окрім цього, як аргумент було озвучене бажання СРСР мати гарантії з отримання його частки репарацій, яка складала близько 10 млрд дол. До того ж було заявлено, що підписання мирного договору з Німеччиною можливе лише за умов певного випробувального терміну, під час якого німецький уряд має довести можливість викоренити фашизм і виконувати свої міжнародні зобов'язання.

Непохитна формула В. Молотова змусила держсекретаря США переглянути власний план і зняти питання про скликання Мирної конференції з Німеччини в листопаді 1946 р., яке було запропоновано на початку роботи сесії.

Цікавою була позиція Франції з німецького питання. У 1945–1946 рр. вона займала радикальну позицію з питань майбутнього устрою Німеччини. І на першій і на другій сесії РМЗС французька делегація наполягала на відділенні від Німеччини Рейнської обл., Руру і Саару.

Для створення центральних німецьких департаментів міністр закордонних справ Франції Ж. Бідо обмежив попередні умови санкціонування переходу Саару під тимчасове керування Франції. Тут дуже багато залежало від позиції Радянського Союзу. Адже навіть тимчасове відлучення Саару від Німеччини суперечило молотовській позиції засудження сепаратизму і, крім цього, підривало юридичну непоруш-

ність польсько-німецького кордону Одер – Нейсе, адже формально статус Саару зрівнявся б з аналогічним статусом західних польських земель. У тій ситуації радянський міністр закордонних справ тільки зарезервував свою позицію.

Продовжуючи критикувати проект Бірнса, радянська сторона додала до своїх заперечень проти проекту ще й відсутність пункту про перебудову в політичному житті Німеччини, про аграрну реформу, про ліквідацію монополій.

Що стосується перевірки виконання рішень про демілітаризацію, то радянська сторона наполягала на скасуванні інспектування промислових підприємств. Уже в той час на кордоні Саксонії й Тюрингії розгортався проект видобування і переробки урану на комбінаті "Вісмут". Ось тут, вочевидь, і крилася головна причина неприйняття радянською стороною угоди Бірнса, бо в ній заборонялося виробництво будь-яких розщеплюваних матеріалів. Щоправда, вона містила застереження про можливість такого виробництва, якщо "Високі Сторони схвалять", але таким чином урановий проект СРСР узалежнювався від західних держав, насамперед США.

У липні 1946 р. американський представник в СКР генерал А. Клей і його радник Р. Мерфі підготували для держсекретаря Дж. Бірнса нові пропозиції, основний зміст яких – відмова від принципу збереження економічної єдності всієї Німеччини. США пропонували погодитися на спільне управління відповідними зонами окупації. Ішлося про ухвалення принципу об'єднання тих окупаційних зон, якими могла керувати спільна адміністрація. Як наслідок, уже на Паризькій сесії було проголошено намір США й Великої Британії об'єднати свої окупаційні зони і створити те, що згодом назвуть Бізонією.

Саме створення економічної об'єднаної області багатьма вченими вважається початковою фазою у процесі розколу Німеччини.

6 вересня 1946 р. в м. Штуттгарті держсекретар Дж. Бірнс закликав до формального об'єднання британської й американської зон, які вже були готові до цього. Необхідною умовою цього кроку Дж. Бірнс вважав проведення радикальної грошової реформи. Окрім цього, Німеччині запропонували поділитися ресурсами вугілля і сталі з країнами Західної Європи, які конче їх потребували.

Крім ідеї об'єднання зон, Дж. Бірнс висловив сумнів щодо повоєнного територіального статусу і виступив за перегляд кордону Одер – Нейсе.

Це одразу викликало різку реакцію СРСР, Польщі та Франції, і вже в офіційній доповіді держдепартаменту США з німецького питання позицію було значно пом'якшено. Підтверджувалася відданість США потсдамським угодам. Про ревізію кордону не йшлося взагалі.

Наступна, Московська сесія РМЗС, яка проходила з 10 березня до 24 квітня 1947 р. у новому складі (Дж. Бірнса змінив Дж. Маршалл),

практично повністю була присвячена обговоренню німецького питання. Почалася вона із символічного акту ліквідації Пруської держави, який підтверджував щире прагнення сторін знищити націоналістичну спадщину в історії Німеччини.

На Московській сесії РМЗС було узгоджено питання про заснування Інформаційно-консультативної ради, на яку поклалися такі завдання:

⇒ інформувати союзні уряди про підготовку німецької мирної угоди РМЗС;

⇒ передавати союзним урядам усю документацію РМЗС стосовно підготовки мирної угоди;

⇒ проводити консультації з представниками союзних урядів з питань, пов'язаних із німецькою проблемою.

Окрім того, вирішено було створити постійні комітети РМЗС:

⇒ з політичної структури Німеччини,

⇒ з територіальних змін,

⇒ з економічної реорганізації Німеччини та з репарацій,

⇒ з роззброєння і демілітаризації Німеччини.

31 березня міністр закордонних справ Великої Британії Е. Бевін висунув проект "Додаткових принципів" щодо Німеччини, у якому переглядалося репараційне питання – пропонувалося скасувати можливість репарацій з Німеччини у вигляді постачання готової продукції. При цьому Радянському Союзу ставився ультиматум – або він погоджується з подібною репараційною політикою, або західні держави відмовляються від наступного обговорення німецьких справ. Під готовою продукцією західні країни розуміли, передусім, уран з комбінату "Вісмут". У даній позиції переважала, поза сумнівами, не економічна логіка, а політичні міркування. Щоправда, окреслилася можливість певного компромісу радянсько-англійських переговорів, оскільки обидві сторони бажали скасувати взаємні юридичні претензії – Радянського Союзу на Рурі і Великої Британії в Тюрингії та Саксонії. Однак далі переговорів справа не пішла. За рішенням Московської сесії РМЗС почався процес репатріації німецьких військовополонених.

5 червня 1947 р. держсекретар США виголосив свою гарвардську промову, з якої бере початок план Маршалла. З економічного погляду він, на думку багатьох дослідників, не був для Німеччини вирішальним, але політичне значення його очевидне – план Маршалла став інструментом консолідації західнонімецького уряду. Тим більше, що адміністративно-командна модель керування економікою у східній зоні до цього часу себе вже вичерпала, а альтернативу плану Маршалла для Східної Німеччини Радянський Союз не запропонував.

Спробу обговорити економічні, у тому числі й репараційні, питання було зроблено на Лондонській сесії РМЗС (25 листопада – 15 грудня

1947 р.). Проте її фактично було зірвано: держсекретар США Дж. Маршалл під час одного із засідань оголосив сесію закритою – без узгодження і зазначення місця та часу наступної зустрічі. Під час сесії Франція висловила принципову згоду на об'єднання французької зони окупації з англо-американською і створення Тризонії. Після створення Бізонії Франція не приєдналася до дій США і Британії, а навпаки, тоді не ухвалила рішення про відділення Саарської обл. від Німеччини і прийняття її під свій безпосередній контроль. Санкцію від західних країн на ці дії Франція отримала лише весною 1948 р. Керівництво країни не підтримувало комуністичної перспективи і не бажало зближуватися із СРСР, але воно, водночас, побоювалося можливого об'єднання Радянського Союзу і Німеччини після звільнення останньої від окупації.

На Лондонській сесії Держсекретар США заявив про припинення виплати репарацій поточною продукцією. Головна мета цього кроку, як було декларовано, полягала у тому, щоб дозволити окупованій Німеччині збалансувати свій бюджет, тому виплата її боргів відкладалася до завершення періоду економічної стабілізації.

Щодо військового аспекту розв'язання німецької проблеми, то США і Британія поки що не бажали йти на відкриту конфронтацію з Москвою і тому намагалися заспокоїти Радянський Союз з приводу військової загрози з боку Німеччини. Було запропоновано укласти на 25 років Договір про роззброєння Німеччини, який виключав би можливість відновлення її військової машини, але дозволяв зняти обмеження на розвиток німецького промислового потенціалу. Проте для СРСР існувало побоювання щодо можливості ремілітаризації, тому що американо-британський план позбавляв правових підстав радянської військової присутності як у Східній Німеччині, так і у Східній Європі загалом. З огляду на це СРСР висунув власний проект Договору про демілітаризацію на 50 років, який базувався на бажанні послабити німецьку економіку шляхом демонополізації.

Зрозуміло, що за таких умов знайти компроміс було неможливо.

У січні 1948 р. у Франкфурті-на-Майні пройшла нарада міністрів – президентів Бізонії, скликана окупаційною владою. На ній були створені верховний суд і центральний банк. Економічна рада, що діяла ще з травня 1947 р., збільшилася до 104 депутатів й одержала повноваження в галузі податкової політики. Виконавчою радою з розширеними повноваженнями став називатися директорат у складі глав п'яти бізональних урядів. Усі ці заходи значно прискорили перетворення об'єднаної економічної області на справжню державу. Створювався прообраз майбутньої конституційної структури. Аби зменшити невдоволення Франції, що, як і раніше, вважала західнонімецьку державу майбутнім надто небезпечним сусідом, Англія і США санкціонували відлучення Саару від Німеччини й передання його під фактичний су-

веренітет Франції. На Франкфуртській нараді було запропоновано скликати нову конференцію з німецького питання за участі Франції та країн Бенілюксу, але без СРСР.

Наступним кроком у розв'язанні німецького питання стала Лондонська нарада, що проходила у два етапи: із 23 лютого до 6 березня і з 20 квітня до 1 червня 1948 р. На ній було узгоджено директиву для глав урядів усіх західнонімецьких земель, згідно з якою вони до 1 вересня мали скликати установчі збори для розробки Конституції. У ній планувалося зробити значні поступки для Франції – майбутня Конституція мала передбачити мінімальну централізацію, про німецьку армію не згадувалося взагалі, а склад міжнародного органу з Руру, який також було засновано на цій нараді, забезпечував переваги французької сталеливарної промисловості над німецькою. Однак слід зазначити, що ці поступки Франція вважала недостатніми. І тому рішення Лондонської наради з великими ускладненнями ратифікувалися французьким парламентом.

На нараді було ухвалено резолюцію про те, що три західні зони Німеччини мають узяти участь у Європейській програмі реконструкції, а німецький народ якомога швидше має сформувати політичні організації й інститути, які б змогли забезпечити спочатку самоуправління, а потім і незалежність.

Що стосується органу з Руру, то до нього увійшли представники шести країн – учасниць Лондонської наради, зрозуміло, окрім Німеччини.

З приводу Саарської обл., то країни визнали правомірність рішення Франції про відділення, але обумовили її тимчасовий характер. Остаточне врегулювання Саарської проблеми планувалося зробити за допомогою референдуму.

Лондонська нарада проголосила курс на створення західнонімецької держави та її інтеграцію в західний блок. Це, звичайно, не могло не викликати відповідної реакції з боку Радянського Союзу. Було розроблено план запровадження обмежень на комунікації Берліна із західними зонами окупації. Передбачалося за допомогою ускладнень у Берліні змусити західні країни виявити більшу лояльність у питанні реалізації планів створення західнонімецької держави.

Проте першим реальним кроком у процесі створення держави стала підготовка сепаратної грошової реформи для західних секторів. На початку 1948 р. на території країни перебували в обігу три види паперових грошей – довоєнна німецька марка, хоча і дуже девальвована, марка, яку друкувала окупаційна влада, і марка, яку друкував Радянський Союз, але з матриць, що були надані союзниками і мали таку ж вартість та могли обмінюватись у режимі валютного паритету.

18 червня командувачі окупаційних військ США, Великої Британії та Франції повідомили маршала В. Соколовського про проведення з

20 червня грошової реформи у трьох західних зонах. Було введено нову західну марку, яка обмінювалася за курсом: одна марка за десять будь-яких марок, які перебували в обігу на німецькому грошовому ринку. Передбачалося не поширювати її на західні сектори Берліна.

22 липня В. Соколовський сповістив своїх західних колег про проведення грошової реформи вже в радянській зоні окупації Німеччини і в районі Великого Берліна. 23 липня західні держави ухвалили рішення про поширення реформи на західні сектори Берліна.

24 липня було цілком перекрито наземні комунікації між західними зонами окупації й Берліном "з технічних причин". Тим часом маршал В. Соколовський чітко сформулював справжню причину блокади, оголосивши, що транспортні обмеження триватимуть доти, доки не будуть скасовані плани західних держав про створення західнонімецького уряду.

На початку блокади було підраховано, що для виживання громадян Західного Берліна необхідно було постачати в це місто щоденно близько 3500 т вантажів. Західні держави організували й розширили "повітряний міст" між західними зонами окупації й Берліном. І вже в лютому 1949 р. було підраховано, що в Західному Берліні кожні дві хвилини сідав літак. А були дні, коли в місто постачалося близько 8 тис. т вантажів.

31 липня 1948 р. послаи США, Франції та Великої Британії мали окремі бесіди з В. Молотовим, а 2 серпня їх прийняв Й. Сталін. Глава радянського уряду настійно просив відкласти рішення про створення західнонімецького уряду. Радянський уряд проголосив, що транспортні обмеження між Берліном і західними зонами окупації будуть зняті одночасно зі згодою на введення в обіг у Берліні німецької марки радянської зони й вилучення з обігу "марки Б".

Визнання валюти радянської зони окупації як єдиної валюти в Берліні фактично означало включення всього Берліна у фінансово-економічну систему радянської зони. Так Радянський Союз розраховував створити передумови для повного витіснення західних держав з Берліна.

Проте, скликавши 1 вересня 1948 р. Парламентську раду для розробки Конституції Західної Німеччини, західні держави недвозначно продемонстрували прагнення продовжити підготовку до створення західнонімецької держави.

Радянське керівництво, зробивши ставку на неможливість нормального функціонування американського "повітряного мосту" восени-взимку 1948 р., узяло курс на затягування переговорів. Безрезультатними виявилися всі дипломатичні маневри в Раді Безпеки ООН. До цього часу припинив своє існування єдиний магістрат Берліна. І найголовніше – "повітряний міст" успішно функціонував і взимку. Радянський Союз мусив визнати провал блокади Берліна, і 4 травня 1949 р. у Нью-Йорку було досягнуто угоди, згідно з якою 12 травня скасовувалися всі обмеження зв'язку, транспорту й торгівлі між Берліном і

західними землями Німеччини, між східною і західними зонами Берліна, а також між західними і східною зонами окупації Німеччини.

Безпосереднім наслідком берлінської кризи була заміна Й. Сталіним міністра закордонних справ – замість В. Молотова було призначено А. Вишинського.

Берлінська криза 1948–1949 рр. була спричинена геополітичними, ідеологічними та психологічними факторами. Основний прорахунок радянського керівництва полягав у недооцінці фінансово-економічних і військово-технічних можливостей Заходу, його рішучості домагатися реалізації курсу на створення західнонімецької держави. Однак при цьому учасники кризи виявили розумну стриманість і не спровокували широкомасштабного воєнного конфлікту. Адже запобігти створенню двох німецьких держав мирними засобами було вже нереально.

Припинення блокади збіглося в часі зі схваленням військовими gubernatorами і затвердженням 1 травня 1949 р. Парламентською Радою нової Конституції ФРН. Її було оприлюднено 23 травня цього ж року. Ця дата вважається днем створення ФРН. У той самий день відкрилася Паризька сесія РМЗС (23 травня – 20 липня 1949), яка стала останньою і вже нічого не могла зробити для врегулювання німецького питання. 20 червня 1949 р. інститут військових gubernatorів було реорганізовано в інститут Верховних комісарів західних держав Німеччини. 14 серпня пройшли вибори до бундестагу ФРН, а 15 вересня – вибори федерального канцлера.

Ще 19 березня 1949 р. Німецька народна рада ухвалила проект Конституції Німецької Демократичної Республіки. У квітні пройшли вибори до Німецького народного конгресу, а 7 жовтня 1949 р. була сформована тимчасова Народна палата (день створення НДР). 15 жовтня 1949 р. НДР і СРСР встановили дипломатичні відносини.

Створення НДР фактично завершило процес "реєстрації" поділу Німеччини. Проте, на думку правознавців, конституції обох німецьких держав були суголосні Потсдамській угоді й антагоністичних суперечностей між двома Німеччинами ще не було.

4.2. Німецька проблема в 1949–1955 роках. Вступ ФРН до НАТО

У першому виступі президента НДР В. Піка 11 жовтня 1949 р. йшлося про спільне (із західнонімецьким федеральним урядом) служіння національним інтересам німецького народу. Отже, принаймні, декларувалося намагання усунути розбрат і створити єдину Німеччину.

Однак 14 жовтня 1949 р. в газеті "Правда" було опубліковано текст вітальної телеграми Й. Сталіна керівникам щойно створеної НДР, де про існування іншої німецької держави не згадувалося, а дефініції

Німецька Демократична Республіка і німецький народ – трактувалися як, по суті, ідентичні.

Після цього уряд НДР у заяві про свою політичну програму проголосив мету ліквідації сепаратної західнонімецької держави і введення єдиної влади для всієї Німеччини.

Формально НДР мала певні можливості самостійно визначати свою зовнішню політику, у тому числі й щодо ФРН. Було сформовано Міністерство закордонних справ, НДР стала членом РЕВ, відбувся обмін дипломатичними представниками з країнами, які встановили з НДР дипломатичні відносини. ФРН же не мала навіть формальних атрибутів суверенітету: сфера зовнішніх відносин лишалася прерогативою Верховних комісарів, тому для ФРН процес подолання розколу Німеччини безпосередньо залежав від розв'язання суперечностей чотирьох держав.

Уже в лютому 1950 р. Верховний комісар США в Німеччині Д. Макклой надіслав офіційну ноту главі Радянської контрольної комісії (РКК) генералу А. Чуйкову з пропозицією провести "загальнонімецькі вільні вибори". Ця ініціатива ставила керівництво НДР у винятково складне становище, оскільки виграти ці вибори Соціалістична єдина партія Німеччини за умов вільної конкуренції партій і під міжнародним контролем не могла, а відмова від загальнонімецьких виборів позбавила б переконливості аргументи про те, що тільки НДР послідовно бореться за єдину й незалежну Німеччину. Щоправда, перемога на виборах була проблематичною і для правлячої у ФРН коаліції. З огляду на це західні країни розраховували використати цю ідею ще і як засіб стримування уряду К. Аденауера. Однак НДР відповіла тільки контрпропагандистською кампанією, а радянська контрольна комісія взагалі не надала Верховному комісару США жодної формальної відповіді.

9 травня 1950 р. було оприлюднено план Шумана. Франція стала ініціатором укладання угоди про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) замість Рурського статуту й Міжнародного органу з Руру. Вирішальна роль у новій організації відводилася Франції, бо участь США не передбачалася, а входження туди Великої Британії гальмувалося неприйнятними для неї умовами. Підвищення статусу ФРН у цій організації забезпечувало Франції ще й роль арбітра. А ФРН одержала статус рівноправного співзасновника системи управління в одній з вирішальних галузей західноєвропейської економіки.

29 серпня 1950 р. уряд ФРН направив США, Англії та Франції "Меморандум з питання про нові принципи взаємин між Федеративною Республікою й окупаційними державами". У ньому висловлювалося прохання схвалити декларацію про припинення стану війни між союзними державами і Німеччиною, метою окупації проголосити забезпечення безпеки ФРН від зовнішньої загрози, а в майбутньому регулювати відносини системою угод.

12–18 вересня 1950 р. у Нью-Йорку відбулася нарада міністрів закордонних справ США, Англії і Франції та сесії Ради НАТО. Уряди західних держав проголосили намір порушити питання про припинення стану війни з Німеччиною, але затвердили збереження окупаційного статуту. Нарада також схвалила німецьку участь в об'єднаних європейських збройних силах.

20–21 жовтня 1950 р. у Празі пройшла конференція міністрів закордонних справ СРСР, Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. За результатами її роботи сторони ухвалили спільну заяву з приводу рішень Нью-Йоркської наради трьох держав про ремілітаризацію Західної Німеччини. Окрім цього, було фактично повторено пропозиції Паризької сесії РМЗС 1949 р. про укладання мирної угоди, виведення окупаційних військ, створення на паритетних засадах загальнонімецької установчої ради.

Запізнілою реакцією на пропозицію Верховного комісара США щодо проведення вільних виборів була згода на здійснення "безпосереднього опитування німецького народу". Західна реакція була однозначно негативною, особливо в частині паритетного начала.

У цей час США розпочали розробку механізму контролю над "важким партнером", яким дедалі очевидніше ставала ФРН. Ідея вільних виборів була паліативною, а ідея переозброєння Німеччини могла стати постійним і досить ефективним засобом контролю. Для ФРН же ремілітаризація була найкоротшим шляхом досягнення суверенітету.

24 жовтня 1950 р. французький прем'єр-міністр Р. Плевен запропонував план створення європейської армії. Згідно з ним німецький контингент мав інтегруватися до неї цілком і складатися з окремих батальйонів. До вищого рівня командування німці не допускалися. Не створювалися й німецькі військові інститути. Як зазначало багато дослідників, ішлося про переозброєння німців без переозброєння Німеччини, тому сам план і дискусія навколо нього виявили суперечності між західними країнами.

Радянський Союз запропонував скликати нову сесію РМЗС з німецького питання. З метою її підготовки в Парижі з 5 березня до 21 липня 1951 р. відбулася нарада заступників міністрів закордонних справ чотирьох держав. Через неузгодженість порядку денного конференцію міністрів закордонних справ було зірвано.

У цей період активізувалася дипломатія НДР. У січні 1951 р. Народна палата НДР звернулася до бундестагу з пропозицією про переговори. У відповідь ФРН сформулювала попередню умову про введення на території НДР Основного Закону ФРН. 15 вересня 1951 р. уряд НДР виступив із пропозицією провести загальнонімецькі консультації з приводу здійснення загальнонімецьких виборів у Національні збори, що їх мали організувати самі німці, але під міжнародним контролем.

18 вересня 1951 р. конференція міністрів закордонних справ США, Англії та Франції у Вашингтоні схвалила план створення Європейської оборонної спільноти, згідно з яким західнонімецькі контингенти мали увійти до європейської армії. Було підготовлено проект загальної угоди, яка б регулювала відносини трьох країн із ФРН після скасування окупаційного статусу. Цей проект був схвалений нарадою міністрів закордонних справ трьох держав за участю канцлера ФРН К. Аденауера 22 листопада 1951 р. у Парижі.

СРСР і НДР, у свою чергу, у березні 1952 р. підготували спільний проект "Основ мирної угоди з Німеччиною". Ноту, де він містився, було передано послам трьох західних держав у Москві. У ньому передбачалося припинення окупаційного статусу обох частин Німеччини, відновлення німецького державного суверенітету в кордонах, згідно з рішенням Потсдамської конференції, проголошувався нейтральний військовий статус Німеччини, але з правом мати власні збройні сили.

І хоча саме тоді в Західній Німеччині ідея об'єднання, навіть за умов нейтралізму, була дуже популярною, усе ж К. Аденауер у ноті-відповіді від 25 березня 1952 р. підкреслив, що обговорення мирної угоди стане можливим після здійснення вільних виборів та формування "вільного загальнонімецького уряду", і передумови для проведення таких виборів мають бути створені за допомогою ООН.

У наступній ноті від 9 квітня 1952 р. радянський уряд, знову повернувшись до ідеї мирної угоди, застеріг, що згідно зі Статутом ООН німецька проблема не входить до її компетенції. І тому стосовно загальнонімецького уряду перевірку наявності умов для проведення виборів має здійснити комісія, створена чотирма державами. Була і третя нота Радянського Союзу від 24 травня, але всі вони не мали жодних наслідків.

За таких умов США, Велика Британія, Франція і ФРН змушені були грати на випередження, бо СРСР мав шанс першим оголосити відміну окупаційного режиму.

26 травня 1952 р. представники цих країн підписали в Бонні *Загальний договір про взаємини між трьома державами і ФРН*, де передбачалося скасування окупаційного статусу й надання ФРН самостійності у внутрішній і зовнішній політиці, за винятком питань, пов'язаних з єдністю Німеччини, із Західним Берліном, з укладанням мирних угод. Західна Німеччина не могла змінювати свої державні кордони, укладати мирний договір із СРСР без згоди західних союзних держав. Окрім цього, ФРН повинна була забезпечувати вільний доступ на територію Західного Берліна. Західні країни лишали за собою право тримати свої війська на території ФРН до досягнення остаточного мирного врегулювання, до возз'єднання, право оголошувати надзвичайний стан.

У день підписання Загального договору уряд НДР оприлюднив рішення створити "заборонну зону" з колючим дротом, чатами і патруля-

ми упродовж усього кордону із ФРН, хоча угода ще не набула чинності, перебуваючи у стані ратифікації всіма учасниками. Тим більше, що Боннський договір міг стати чинним лише за умови набрання чинності договору про створення Європейської оборонної спільноти (ЄОС), який було підписано вже 27 травня 1952 р. представниками урядів Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Голландії та Люксембургу. Він регламентував би порядок й умови формування єдиної європейської армії. ФРН отримала б право мати власні збройні сили, однак під командуванням керівних органів ЄОС. Франція, з одного боку, сподівалася зайняти ключову позицію в командуванні цієї спільноти, а з іншого – намагалася переконати Радянський Союз у тому, що головна мета останньої угоди – обмеження переозброєння ФРН і встановлення досить нетрадиційних форм міжнародного контролю за цим процесом. З огляду на це Національні збори Франції 30 серпня 1954 р. відхилили угоду про створення ЄОС.

У липні 1952 р. конференція Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) ухвалила рішення про початок будівництва основ соціалізму за радянською схемою: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Проте, на відміну від громадян СРСР, у східних німців залишався Західний Берлін: з 1945 по 1961 рр. територію НДР покинуло близько 15 % населення (2,6 млн чол.).

Після смерті Й. Сталіна керівництво СЄПН проголосило новий курс, складову частину якого становило підвищення виробничих норм для робітників. 16 червня 1953 р. почався страйк будівельників, який наступного дня переріс у глобальні заворушення на всій території НДР, що набули форми протесту проти політики уряду, СЄПН та державного апарату.

Режим НДР було врятовано лише завдяки втручанням радянських військ. Після цих подій жодна політична сила у ФРН не бажала зближення з НДР. Вибори до бундестагу, що пройшли у вересні 1953 р., наочно продемонстрували розстановку сил після подій у НДР. Блок ХДС/ХСС на чолі з К. Аденауером здобув переконливу перемогу, а Комуністична партія Німеччини навіть не набрала потрібних 5 % голосів.

Події 17 липня 1953 р. у НДР і вибори у ФРН відіграли вирішальну роль у розв'язанні проблеми ремілітаризації ФРН і поглибленні розколу Німеччини.

17 липня 1953 р. західні країни запропонували скликати чотиристоронню конференцію з німецького питання. Конференція пройшла 25 січня – 18 лютого 1954 р. почергово в західному і східному секторах Берліна. На розгляд було винесено проект засад мирної угоди, доповнений новими розділами. СРСР запропонував створити тимчасовий загальнонімецький уряд, вивести окупаційні війська та провести вільні загальнонімецькі вибори. Рекомендувалося звільнити Німеччину від сплати повоєнних боргів чотирьом державам.

Ідею німецького нейтралітету було підсилено запропонованим Радянським Союзом проектом загальноєвропейської угоди про колективну безпеку, яка була б, на думку СРСР, альтернативою ЄОС. Позиція західних країн базувалася на плані Ігена, який передбачав негайне об'єднання Німеччини шляхом загальнонімецьких виборів. Радянська сторона не погодилася з таким планом.

Уже після Корейської війни США дійшли висновку, що і західноєвропейська і навіть євроатлантична структури безпеки через недостатню кількість "живої сили", не можуть забезпечити протистояння гіпотетичному удару з боку СРСР, який має важливі плацдарми на території Східної Європи. І розв'язати цю проблему, на думку американців, можна тільки за рахунок Західної Німеччини за допомогою об'єднувальних проектів. Однак тут винятково важливим було б залучення до них і Франції, і Великої Британії, щоб, з одного боку, не допустити розколу між ними, а з іншого – забезпечити противагу німецькому потенціалу в межах інтеграційних інституцій.

У кінці вересня – на початку жовтня 1954 р. в Лондоні відбулася конференція дев'яти держав – США, Англії, Франції, Канади, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, де обговорювалося питання про перетворення Брюссельського пакту в Західноєвропейський союз із залученням до нього ФРН та Італії. ФРН здобувала право створювати власні збройні сили у складі 12 дивізій (0,5 млн осіб), військово-морські сили та військову авіацію (до 1350 літаків)

Формальне рішення про вступ ФРН у Західноєвропейський союз (ЗЄС) і НАТО було ухвалено на Паризькій нараді дев'яти держав (23 жовтня 1954). Паризькі угоди передбачали скасування окупаційного режиму у ФРН, уряд ФРН, у свою чергу, оголосив про те, що він ніколи не вдаватиметься до сили для об'єднання Німеччини або зміни існуючих кордонів. Окрім того, західнонімецька держава взяла на себе зобов'язання не виробляти атомної, бактеріологічної та хімічної зброї.

Паризькі угоди набули чинності після всіх передбачених формальностей. 5 травня 1955 р. ФРН здобула суверенітет на засадах нової версії Загальної угоди. 7 травня вона вступила до ЗЄС, 9 травня – до НАТО. У відповідь Радянський Союз денонсував радянсько-англійський та радянсько-французький договори 1942 і 1944 рр.

18–23 липня 1955 р. в Женеві відбулася нарада глав урядів СРСР, США, Англії та Франції, на якій Радянський Союз погодився на принцип вільних виборів за умови відходу західних країн від ідеї залучення об'єднаної Німеччини до НАТО. Однак ідею нейтралізації Німеччини було відкинуто західними державами. Женевська нарада завершилася безрезультатно.

Незважаючи на фактичне фіаско Женевської наради 1955 р., Радянський Союз надіслав запрошення канцлеру ФРН К. Аденауеру від-

відати Москву. У вересні 1955 р. відбувся візит урядової делегації ФРН в СРСР, безпосереднім результатом якого стало встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. Хоч у Меморандумі, переданому К. Аденауером радянській стороні, знову містилося невизнання кордону Одер – Нейсе й ігнорувалася НДР.

У відповідь, одразу після візиту західнонімецької делегації, було укладено Угоду про відносини між СРСР і НДР, яка надавала цілковитий суверенітет і свободу в питанні врегулювання своїх взаємин із ФРН. Слідом за ліквідацією у травні 1953 р. Радянської контрольної комісії було ліквідовано посаду Верховного комісара СРСР у Німеччині.

22 вересня 1955 р. керівництво ФРН проголосило доктрину Хальштейна, згідно з якою встановлення будь-якою країною дипломатичних відносин з "режимом зони" (так іменувалася НДР) віднині розглядалося як ворожий акт щодо ФРН, що відповідатиме на такий акт розривом дипломатичних відносин. Це й було згодом зроблено стосовно Югославії (1957), Куби (1963) та Занзибару (1964).

4.3. Німецьке врегулювання у другій половині 50-х років ХХ століття. "Берлінська криза" 1958–1961 років

Після проголошення НДР керівництво СЄПН намагалося розповсюдити розділ Німеччини і на Берлін, що б означало обмеження статусу чотирьох держав. Ще в 1952 р. воно звернулося до Москви з проханням закрити секторний кордон. З того моменту, коли в 1954 р. Радянський Союз перейшов до відкритої політики розмежування двох німецьких держав, він повинен був визнати, що НДР має необмежений суверенітет. Тобто, ішлося про передачу повного контролю над шляхами доступу до Західного Берліна. Проте тоді це могло призвести до ризику конфронтації із західними державами і тому в *договорі про відносини з НДР* від 20 вересня 1955 р. був додаток, який залишав за СРСР право слідкувати за сполученням із Західним Берліном.

У травні 1956 р. НДР виступила з ініціативою укладання угоди про відмову від застосування сили між обома німецькими державами та проведення переговорів з питання обмеження чисельності армій і зобов'язання не запроваджувати військову повинність. Однак у ФРН невдовзі було ухвалено закон про загальну військову повинність, незважаючи на те, що Рада міністрів НДР у червні 1956 р. ухвалила рішення про скорочення Народної армії зі 120 до 90 тис. осіб. А в серпні 1956 р. федеральний конституційний суд у м. Карлсруе заборонив діяльність Комуністичної партії Західної Німеччини.

У березні 1957 р. МЗС НДР підготувало записку, де містилася претензія на весь Берлін, як на східнонімецьку територію і вимога визнати повний суверенітет Східної Німеччини над повітряним простором міста, що, зрозуміло, призвело б до заборони подальшого використання повітряного коридору для США, Англії і Франції. Однак позиція СРСР була на той момент однозначно негативною. І тому для НДР важливою на першому етапі була принципова згода Радянського Союзу на повний суверенітет її повітряного простору, а вже його реалізація залежала б від згоди зацікавлених держав. Проте поки що це не відповідало радянським інтересам і тому СРСР намагався заспокоїти керівництво СЄПН, аргументуючи це тимчасовим характером проблеми.

У 1957 р. боннський уряд, за згодою західних окупаційних держав, здійснив у Західному Берліні заходи, які викликали велике незадоволення в Москві. У лютому на Західний Берлін була розповсюджена дія Конституційного Суду, а у грудні – договори про європейські співтовариства ЄЕС і Євратом.

У квітні 1957 р. уряд ФРН надіслав радянському уряду меморандум із планом возз'єднання Німеччини на засадах плану Ігена. Цей варіант уперше було озвучено ще на Женевській нараді міністрів закордонних справ 1955 р. Уже разом із США, Англією і Францією представник ФРН 29 липня 1957 р. зробив заяву в Шенсберзькій ратуші (Західний Берлін) з вимогою провести вибори під міжнародним контролем. Розглядаючи цю заяву як фактичне бажання ліквідувати НДР, МЗС СРСР вже 2 серпня 1957 р. оцінив Шенсберзьку декларацію як "нереальні плани", які СРСР та НДР відхилили ще в 1955 р.

25 березня 1958 р. Бундестаг проголосував за пропозицію уряду оснастити бундесвер ядерними носіями, які б у випадку ядерного конфлікту повинні бути оснащеними боєголовками з американських складів. СРСР назвав це планами атомної війни західнонімецьких реваншистів. Подібний перебіг подій не міг не відобразитися на позиції радянського уряду по відношенню до пропозицій керівництва СЄПН стосовно Західного Берліна. Тиском на слабке місце – Берлін, тодішній радянський лідер М. Хрущов намагався посилити свою позицію щодо США, які не погоджувалися на пропозицію провести конференцію стосовно обговорення проекту мирного договору з Німеччиною.

Міністерство закордонних справ Східної Німеччини виклало своє бачення проблеми Берліна так: "Берлін – столиця НДР, яка не належить ФРН. В останньої немає там жодних правових повноважень. Оскільки договір із СРСР від 20 вересня 1955 р. поклав край залишкам окупаційного режиму, то про чотиристоронній статус не може бути мови, тому західні країни втратили свої права в місті і не можуть ухвалювати рішення стосовно Західного Берліна". Цей же погляд фактично підтримав 10 листопада 1958 р. М. Хрущов. На його

думку західні країни нібито не виконали зобов'язання, узяті в Потсдамі, щодо демократизації окупованої країни і тому не мають права посилаючись на права, які були сформульовані в цій Потсдамській угоді. Хоча багато дослідників зазначають, що насправді статус Берліна було визначено не членами "великої трійки" влітку 1945 р., а Європейською консультативною комісією разом з поділом Німеччини на зони окупації восени 1944 р.

Тим не менш М. Хрущов підкреслив, що СРСР буде неухильно виконувати свої союзницькі зобов'язання, а якщо будь-які агресивні сили захочуть виступити проти НДР, то це буде розглядатись як напад на СРСР і всі країни Варшавського договору. Тобто, альтернативою є війна із СРСР. Проте М. Хрущов у жодному разі не хотів іти на ризик військового протистояння.

14 листопада 1958 р. на контрольно-пропускному пункті в Західний Берлін радянські офіцери зупинили військові автомобілі США і дозволили поліції НДР їх оточити після того, як пасажирів відмовилися продемонструвати вантаж. Берлінський міський комендант від США привів танкову групу у стан повної бойової готовності і висловив різкий протест. СРСР змушений був відступити. Проте все ж таки сподівався розв'язати питання за допомогою погроз.

27 листопада 1958 р. нота з вимогами уряду СРСР стосовно Берліна була передана трьом західним державам. Вона містила пропозицію про перетворення Західного Берліна на демілітаризоване вільне місто. Упродовж шести місяців західні уряди мали ухвалити радянські вимоги і підготуватися до детальних переговорів. Інакше СРСР загрожував передати уряду НДР контроль над комунікаціями між ФРН і Західним Берліном. Для Берліна передбачався статус незалежної політичної одиниці – вільного міста. І хоча режим СЄПН не повинен був розповсюджуватися на місто, усе ж було зрозуміло, що місто підпаде під економічну та політичну залежність від НДР і її патрона – СРСР. А в разі силового прориву з боку західних держав їм дадуть відсіч розташовані в НДР радянські війська. Якщо ж західні держави відмовляться і від підписання мирної угоди, то СРСР буде готовий укласти мирний договір з однією НДР.

5 січня 1959 р. з'явилася пам'ятна записка радянського уряду держдепартаменту США з викладенням позиції щодо німецької мирної угоди. 10 січня були надіслані ноти урядами США, Англії, Франції, НДР та ФРН і державам – учасникам війни з гітлерівською Німеччиною. У нотах містився проект мирної угоди з Німеччиною, яку могли підписати як держави, які брали участь у війні проти фашизму, так й обидві німецькі держави, або від їх імені конфедерація, якщо таку буде створено. Проект мирного договору передбачав цілковитий суверенітет ФРН і НДР. Обидві держави повинні були взяти

на себе зобов'язання не вступати в жодні військові союзи, які будуть направлені проти будь-якої країни – учасниці договору і не брати участь у військових союзах, у яких не є учасниками одночасно СРСР, США, Велика Британія і Франція.

Передбачалося визначити статус Берліна на засадах пропозиції від 27 листопада 1958 р. і зберегти його й надалі до відновлення єдності Німеччини.

Західний погляд на німецьку проблему базувався на комплексному плані держсекретаря США К. Гертера, який як попередню умову укладання мирної угоди висував створення єдиної німецької держави з наданням їй права участі у військових союзах і розміщення на своїй території закордонних військових баз. Цей фактор, поряд з відверто негативним ставленням ФРН до пропозицій СРСР, зумовив відсутність конструктивних результатів роботи наради. Хоча Паризькі угоди 1954 р. позбавляли ФРН доступу до зброї масового знищення, уже на початку квітня 1957 р. канцлер ФРН проголосив, що його збройні сили не можуть відмовитися від ядерної зброї. Реакція СРСР та його союзників була передбачувано різкою, і вже 30 квітня 1957 р. НДР висунула пропозицію про взаємну відмову обох німецьких держав від атомної зброї. Вона не знайшла відгуку у ФРН. Більше того, "атомна політика" К. Аденауера сприяла абсолютній перемозі його партії на виборах 15 вересня 1957 р.

План міністра закордонних справ Польщі А. Рапацького про створення без'ядерної зони на території ФРН, НДР, Польщі та Чехословаччини мав доволі реалістичний вигляд. Він надавав ФРН серйозні переваги: бундесвер і війська союзників не володіли б ядерною зброєю на західнонімецькій території, а СРСР міг базувати ядерну зброю тільки в межах своїх кордонів. План Рапацького не передбачав виходу ФРН із НАТО і навіть анулювання доктрини Хальштейна. Проте К. Аденауер відмовився. Непохитність ФРН у ядерному питанні відіграла свою негативну роль. Адже одержати цю зброю ФРН могла тільки в разі надзвичайного, катастрофічного погіршення міжнародної ситуації.

Ультиматум М. Хрущова розглядався К. Аденауером, насамперед, як засіб ізоляції ФРН. У контексті ультиматуму можливими поступками Заходу скористаються лише ті, хто вже мав право доступу до Берліна, тому К. Аденауер рішуче заперечив. Західні країни заявили різкий протест із приводу зміни статусу Берліна, але висловили готовність обговорювати німецьку проблему. Велика Британія, яка пов'язувала власну безпеку у тривалій перспективі з майбутнім Німеччини, виявила стриманість з огляду на ризик виникнення війни з приводу Берліна. Через це британський прем'єр-міністр Г. Макміллан послідовно виступав за переговори. Франція була ладна змиритися з урегулюванням Західною Німеччиною питань національного характеру, але

побоювалася, що розв'язані вони будуть Німеччиною або одноосібно, або спільно із СРСР. Лише визнання Бонном політичного лідерства Франції в Європі могло забезпечити її згоду на посилення військово-економічного потенціалу ФРН.

США, в особі держсекретаря Д. Даллеса, 13 січня 1959 р. оголосили, що вільні вибори є природним, але не єдиним засобом об'єднання, можлива яка-небудь інша форма конфедерації німецьких держав. Відповідальність же за возз'єднання слід переказати із союзників на самих німців.

Поступово Радянський Союз відмовився від шестимісячного терміну розв'язання берлінської проблеми і взяв участь у Женевській нараді міністрів закордонних справ чотирьох держав у травні-серпні 1959 р. Делегації ФРН і НДР отримали право бути присутніми в конференц-залі, але у них не було права голосу.

1 червня 1959 р. радянський міністр закордонних справ запропонував проект протоколу про гарантії для Західного Берліна, який було представлено після всебічних консультацій з НДР. Згідно із цим проектом у місті планувалося розмістити символічні контингенти військ за вибором – або чотирьох, або нейтральних держав, у яких би не було окупаційних прав і тому вони не могли б втручатися у внутрішні справи міста. Питання статусу міста було б у сфері відповідальності комісії, яка б складалася з представників чотирьох держав і НДР. Однак західні країни вважали, що подібна угода не могла забезпечити захист Західного Берліна.

8 червня 1959 р. три міністри закордонних справ під час неформального спілкування запропонували в майбутньому відмовитися від збільшення чисельності своїх військ у місті, або навіть і скоротити їх. Однак за це СРСР мав погодитися на право вільного доступу до міста суходелом, повітряними і водними шляхами. Контроль за сполученням міг би виконувати і німецький персонал, але при цьому НДР не отримувала б жодних компетенцій. Також необхідно було підтвердити свободу пересування Берліном. За виконанням домовленостей мала спостерігати чотиристороння комісія.

Радянське керівництво прийшло до висновку, проаналізувавши ці пропозиції, що західні країни лише наполягають на підтвердженні своїх окупаційних прав і не готові погодитися на статус вільного міста. І тому вирішило поставити ці країни перед альтернативою – або погодитися з радянськими вимогами, або спостерігати за односторонніми діями СРСР і НДР.

Незважаючи на відсутність конкретних результатів, Женевська конференція значною мірою розрядила ситуацію. На її заключному засіданні міністр закордонних справ СРСР А. Громико підкреслив, що відбулося значне зближення позицій і всі сторони визнали необхідність змін у статусі Західного Берліна.

Під час візиту М. Хрущова до США в 1959 р. Президент США висловив готовність погодитися з мирним договором між СРСР і НДР, якщо там не буде змін західних прав по відношенню до Берліна. Саме це і не влаштувало М. Хрущова. Він наполягав на тому, що договір мав завершити окупаційний режим. І німецькі держави повинні урегулювати пов'язані із цим питання упродовж певного терміну.

30 листопада 1960 р. В. Ульбрихт звернувся до М. Хрущова з вимогою прояснити перспективи боротьби за мирний договір і розв'язання західноберлінського питання. М. Хрущов у відповідь зазначив, що не планує робити різких кроків до зустрічі на вищому рівні.

Провал висадки американського десанту в затоці Кочинос на Кубі значно підсилював самовпевненість СРСР. У Вашингтоні реально побоювалися, що СРСР скористається цим і підпише сепаратний договір із НДР. Уже під час зустрічі у Відні М. Хрущов заявив Дж. Кеннеді, що СРСР "підпише мирний договір і тоді суверенітет НДР будуть поважати. Будь-яке порушення цього суверенітету означатиме акт відкритої агресії". На питання Дж. Кеннеді, чи заблокує цей мирний договір доступ до Берліна, М. Хрущов відповів позитивно. "Тоді буде війна. Буде холодна зима", – заявив президент США.

15 червня 1961 р. М. Хрущов у своєму радіозверненні в жорсткій формі підтвердив свої вимоги по відношенню до Берліна: "Мирний договір буде підписано в кінці року за будь-яких умов". У липні 1961 р. було відмінено мораторій на випробування ядерної зброї. Хрущов дав доручення підготувати на кінець жовтня вибух 100-мегатонної водневої бомби. Зрозуміло, що ішлося про демонстрацію сили.

Значною проблемою для керівництва НДР були близько 70 тис. східних німців, які працювали в західних секторах. Вони отримували більшу зарплатню в західних марках, які могли або витратити на якісніші західні товари, або вигідно поміняти на валюту НДР. Тобто, великі обсяги східнонімецьких марок потрапили на захід. А тому населення Західного Берліна могло купувати дешевші товари у Східному Берліні.

Існував й аспект проблеми Західного Берліна, як можливість для громадян НДР утекти на Захід. Лише в липні 1961 р. НДР покинуло близько 30 тис. осіб. Східнонімецька економіка опинилася перед загрозою катастрофи.

Хоча М. Хрущов беззастережно підтримував вимоги щодо мирного договору, усе ж він розумів: виникне питання, що робити з НДР після підписання сепаратної угоди. Якою повинна бути реакція, якщо західні країни відмовляться визнати відміну їхніх окупаційних прав. Тоді СРСР має заборонити доступ до Західного Берліна. Що стосується суходільного, залізничного та водного сполучення, то тут можна було перекласти провину за можливе розв'язування війни на західні країни. Однак, якщо заборонити повітряне сполучення, то це неможливо без загрози або

використання сили, тобто рішення про це має ухвалити СРСР. А це суперечило плану М. Хрущова поставити США перед вибором між політичною капітуляцією і збройною, можливо навіть ядерною, конфронтацією.

25 липня 1961 р. президент США Дж. Кеннеді в радіо- і телезверненні підкреслив зобов'язання своєї країни перед Західним Берліном: "Американці готові піти на будь-який ризик, щоб утримати Західний Берлін". Предметом захисту, насамперед, є: присутність західних держав у західному Берліні, забезпечення доступу до західної частини міста та його життєздатність. Було оголошено засоби озброєння і мобілізації. При цьому про Східний Берлін практично не йшлося. Існує думка, що рішення Хрущова про закриття кордону було прийнято відразу ж після промови Дж. Кеннеді. М. Хрущов змушений був визнати, яким ризикованим був його курс на мирний договір і введення статусу вільного міста та полегшено констатував, що обмеження американського інтересу тільки самим Західним Берліном означає реальний вихід для нього.

Берлінський мур, побудований 13 серпня 1961 р., був, насамперед, перепоною для еміграції громадян НДР, а не захистом від агресії із Заходу. На відміну від керівництва СЄПН радянський лідер вважав "огородження" західних секторів лише тимчасовим заходом, від якого слід відмовитися після підписання мирного договору і створення вільного міста, тому що відпаде необхідність зупиняти потік біженців.

З внутрішньополітичного погляду закриття секторного кордону створювало для НДР сприятливіші умови. Простішою стала реалізація проблеми військового будівництва. Після закриття кордону в Берліні молоді люди з НДР фактично втратили можливість утекти від призову до Національної народної армії. У вересні уряд НДР ухвалив загальний закон про оборону і 24 січня 1962 р. було введено загальну військову повинність.

Реакція США відповідала бажанням східної сторони. Коли Дж. Кеннеді зранку 13 серпня отримав відомості про те, що трапилося у Берліні, він не знайшов жодної причини для будь-яких дій у відповідь. Закриття кордону для нього було все ж таки краще ніж війна.

Мешканці Західного Берліна пережили справжній шок. Вони розуміли, що опинилися в ізоляції і відчували, що без підтримки США кинуті напризволяще. Бургомістр Берліна звернувся до Дж. Кеннеді з листом відчаю, але той відповів дуже холодно. Навіть у Бонні було відчуття розгубленості і безпорадності. Проте, визнавши існування проблеми, президент через кілька днів змушений був діяти рішучіше. Він надсилав офіційну ноту уряду США, направляє до Західного Берліна віце-президента і військовий конвой та призначає своїм власним представником у Берліні героя блокади 1948–1949 рр. генерала А. Клея.

Проте 7 травня 1962 р. К. Аденауер виступив із критикою плану США створити Міжнародну раду з доступу в Берлін за участю ФРН і

НДР, не погоджуючись з передбачуваним рівним статусом німецьких держав. "Берлінська криза" похитнула західнонімецькі пріоритети.

А для НДР Берлінський мур став фактично початком кінця, бо свідчив про цілковите банкрутство системи. Дуже влучно висловився Дж. Кеннеді: "Стіна – це наймерзенніше й найпереконливіше свідчення фіаско комуністичної системи".

Пошукові завдання

Проаналізуйте основні підходи до розв'язання німецької проблеми після Другої світової війни.

У чому полягав зміст проекту Бірнса і якою була реакція на нього з боку Радянського Союзу.

Поясніть, чому процес створення двох німецьких держав з певного моменту став незворотнім.

З'ясуйте значення плану Шумана для ФРН.

Охарактеризуйте позиції західних країн під час Берлінської кризи 1958–1961 рр.

Література

Белецкий В.Н. За столом переговоров. Обсуждение германских дел на послевоенных совещаниях и встречах. – М., 1979.

Веттиг Г. Н.С. Хрущев и Берлинский кризис 1958–1963 годов: политика угроз и возведение Берлинской стены. – М., 2007.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. – М., 2000. – Т. 1.

Карягин В. Берлин от "железного занавеса" до бетонной стены // *Международная жизнь.* – 1991. – № 4–8.

Наринский М.М. Берлинский кризис 1948–1949 // *Новая и новейшая история.* – 1995. – № 3.

Рахманинов Ю.Н. Послевоенное урегулирование в Европе. – М., 1984.

Родович Ю.В. Германская проблема в 1945–1955 гг. и позиция СССР: концепция и историческая практика. – Тула, 1997.

Рощин А.А. Послевоенное урегулирование в Европе. – М., 1989.

Семиряга М.И. Как мы управляли Германией. – М., 1995.

Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918–2003. – М., 2003. – Т. 3.

Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению. – М., 1993.

Mitrovich, Gregory. Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Block. 1917–1956. – Ithaca; N.-Y.: Cornell Univ. Press, 2000.

Giangreco, D.M. and Robert E. Griffin. Airbridge to Berlin. The Berlin Crisis of 1948. Its Origins and Aftermath. – Novato: Presidio Press, 1988.

Розділ 5 Початок процесу деколонізації. Вихід країн, що визволилися, на міжнародну арену

5.1. Світова колоніальна система після Другої світової війни

Найбільший внесок у формування сучасної політичної карти світу у межах національного фактора зробили визвольні процеси в колоніальних і залежних країнах, абсолютна більшість яких по завершенні Другої світової війни здобула державну незалежність і сформувала домінуючий на сьогодні чисельно, демографічно й територіально принципово новий тип міжнародних акторів – країни, що звільнилися. Якщо в 1900 р. на планеті налічувалося 55 юридично самостійних держав, то в 1947 – уже 81, у 1996 – 186, у 2010 р. – 194. Залежні території, що залишилися на початку ХХІ ст., складають лише близько 0,1 % населення планети й нараховують трохи більше 70-ти територіально-адміністративних одиниць, майже винятково острівних.

Проте на початок Першої світової війни 1914–1918 рр. світова колоніальна система охоплювала понад 2/3 площі суходолу й близько 60 % населення Землі (із загальної його чисельності в 1,657 млрд чол.). До неї прилучалася специфічна група країн-напівколоній, що складалася як з менш розвинених традиційних феодальних суспільств (Китай, Непал, Персія тощо), так і з нових незалежних держав (Домініканська Республіка, Республіка Куба, Панама тощо).

Найбільшими колоніальними системами, що включали також і сфери впливу в напівколоніях, були тоді британська (33,5 млн км² і близько 70 % населення всіх колоній) і французька (10,6 млн км² і близько 10 % населення). Суттєво меншими за кількістю володінь й охопленням населення та геопростору були німецька, бельгійська, португальська, нідерландська, італійська й іспанська колоніальні системи.

Деколонізація, тобто процес набуття національного суверенітету (позбавлення від зовнішньої політичної залежності), як один із найважливіших феноменів у міжнародних відносинах ХХ ст., історично поділяється на три етапи – кризи, розпаду й краху глобальної колоніальної системи. Вони відрізняються інтенсивністю визвольних процесів і їхніми геопросторовими акцентами, а величезне стимулююче значення для цих процесів й етапів, їхнього характеру й географії мали такі геополітичні явища як світові війни та блокове протистояння СРСР і США.

Етап кризи охоплює період між Першою та Другою світовими війнами й позначений такими подіями:

⇒ появою окремих незалежних держав у Південно-Західній Азії (Королівство Ємен – 1918, Іракське Королівство – 1921–1932, Турецька Республіка – 1923, Саудівська Аравія – 1926–1932), Європі (Фінляндія – 1917, Польща, Чехословаччина, Естонія, Латвія, Литва, Королівство сербів, хорватів і словенців – 1918, Ісландія – 1918–1944, Ірландська вільна держава – 1921–1922) й Африці (Єгипет – 1922);

⇒ ліквідацією напівколоніальних режимів в Афганістані, Китаї, Персії, Сіамі тощо;

⇒ виникненням осередків активної національно-визвольної боротьби у Британській Індії, Французькому Індокитаї, арабських володіннях Британії.

Розпад колоніальної системи припав на другу половину 40-х – початок 60-х рр. ХХ ст. і почався з досягнення незалежності великими володіннями провідних держав-метрополій у регіонах, що були різною мірою втягнені у Другу світову війну. На Близькому Сході ними стали Ліван і Сирія (1941–1946), Йорданія (1946), Ізраїль (1948); у Південній Азії – Індія й Пакистан – 1947, Цейлон – 1948; у Південно-Східній Азії – Індонезія – 1945–1949, В'єтнам – 1945–1954, Філіппіни – 1946, Бірма – 1948, Камбоджа й Лаос – 1953, Малайя – 1957; в Африці – Лівія – 1951, Марокко, Судан і Туніс – 1956 р.

Переломним у цьому процесі був 1960 р., коли всередині Французького Співтовариства (створене згідно з конституцією 1958 р. на основі Французького Союзу Четвертої Республіки) було проголошено незалежність 14-ти республік у Західній та Екваторіальній Африці, до яких ще долучилися дві колишні британські колонії (Нігерія й Сомалі) та Бельгійське Конго, що також стало самостійною державою. Це дозволило ООН оголосити 1960 р. *Роком Африки*, демонтаж решти колоніальних режимів став уже невідворотним.

Крах (чи завершення розпаду) колоніальної системи відбувся в 60–90-ті рр. ХХ ст. й полягав у масовому набутті державного суверенітету колоніями в Африці, Океанії, Карибському басейні й на узбережжі Аравійського півострова. Низка колоніальних володінь була інтегрована до складу колишніх метрополій та отримала спеціальний автономний статус, як-то Нідерландські Антильські острови й Аруба чи заморські регіони (департаменти) Франції – Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка і Реюньон.

У світовій політиці, таким чином, відбулася справжня революція, що була зумовлена низкою різноманітних, але взаємопов'язаних причин. Згідно з моделлю американських дослідників Р. Робінсона й В. Роджера Луїса, ці причини можна звести до трьох рівнів: міжнародного, національного (метрополії) й місцевого (колонії).

5.2. Міжнародно-політичні чинники процесу деколонізації

Найважливішим міжнародним чинником, що сприяв рухам за незалежність, стала Друга світова війна, яка не лише спричинила глобальні політичні зміни, а й поступово сформувала в метрополіях нове ставлення до колоній. В Азії ж ця кривава бійня справила вплив, ба-

гато в чому аналогічний впливу наполеонівських війн на іспанські й португальські колонії в Америці. Вражаючі поразки Британії, Нідерландів і Франції у 1940–1942 рр. як на західноєвропейському, так і далекосхідному театрах бойових дій, та окупація їхніх володінь у Південно-Східній Азії (ПСА) спричинили активізацію національно-визвольних рухів і зробили їх багатоплановими.

Уже на початковому етапі Другої світової війни помітних успіхів досягли патріотичні рухи в Сирії й Лівані. Зважаючи на стратегічне значення цих країн, 8 червня 1941 р. британські війська, трансйорданський Арабський легіон і сили "Вільної Франції" розпочали операцію зі звільнення їх від частин, підпорядкованих уряду Віші. Командуючий союзними силами генерал Ж. Катру від імені "Вільної Франції" заявив, що метрополія відмовляється від мандату й у майбутньому не буде заперечувати проти перетворення зазначених країн у цілковито незалежні. 27 вересня того ж року він задекларував незалежність Сирії, а 26 листопада – Лівану.

Коли ж унаслідок парламентських виборів у цих країнах до влади прийшли кола, що виступали за негайний суверенітет, то французька адміністрація вдалася до репресій. Однак, не бажаючи ескалації конфлікту, комітет "Вільної Франції" пішов на компроміс. 22 листопада 1943 р. було підписано угоду про поступову передачу всієї повноти влади обраним урядам Сирії та Лівану, починаючи з наступного року. У Лівані день укладання угоди відзначається як головне національне свято – День незалежності, а в Сирії ним є День евакуації 17 квітня 1946 р., коли завершилося виведення з країни французьких військ.

Наполегливо прагнули представити себе в ролі борців з колоніалізмом країни "осі", зокрема, у межах побудови так званої **Великої Східно-азіатської сфери провітання** офіційний Токіо висунув гасло "Геть білих варварів з Азії!" й пішов на співпрацю із частиною місцевих патріотичних сил. Подібним чином італо-німецькі союзники загравали з арабськими, іранськими й афганськими націоналістами, вербуючи серед них свою агентуру. Так, представники держав "осі" запевняли єгиптян, ніби Гітлер – прямий нащадок пророка Мухаммада, що прийняв іслам із заповітною мрією визволити арабські народи від чужоземного панування. В Індонезії й Бірмі окупантами заохочувався розвиток місцевих мов, були сформовані національні армії, а під час весняного наступу 1944 р. в Північно-Східній Індії японці включили до своїх сил і формування Індійської національної армії чисельністю близько 7 тис. чол.

Загальна ж кількість створених японцями поліції й військових формувань на окупованих територіях сягнула 500 тис. чол.; на Токіо орієнтувалася й Ліга відродження В'єтнаму, що закликала до вигнання французів і реставрації монархії. В Індонезії окупантами був заснований Центр народних сил 'Путера' на чолі з популярними лідерами виз-

вольного руху Мохаммедом Хаттою й Ахмедом Сукарно, яким у майбутньому було обіцяно широке самоврядування. Японці навіть пішли на фіктивне проголошення незалежності Бірми 1 серпня 1943 р. й Філіппін 14 жовтня того ж року.

Навіть Махатма Ганді, який жодним чином не поділяв ілюзій стосовно визвольної місії Японії в Індії й засудив нацистську агресію загалом, водночас наголошував, що у Британії та США "відсутні моральні підстави... для ведення війни доти, доки вони.. не ухвалять остаточного рішення відмовитися від панування над Азією й Африкою,... доки не викоринять ракову пухлину зверхності білої раси".

Таким чином, попри наявність суттєвих конфліктів між окупантами й національними рухами, особливо в економічній сфері, частина лідерів визвольної боротьби отримала керівні посади й певну владу, від чого не збиралася відмовлятися по завершенню війни. Коли ж Японія неочікувано капітулювала, на окупованих нею територіях виник вакуум влади, яким негайно скористалися патріотичні сили країн Індокитаю й Індонезії. Через це Франції й Нідерландам так і не вдалося відновити над цими територіями військово-політичний контроль, який вони утримували там перед Другою світовою війною.

Остання взагалі призвела до різкого падіння міжнародного впливу традиційних колоніальних держав. Відбулося відносно зміщення центрів сили від Великої Британії, що виявилася нездатною захистити свої володіння в ПСА, та Франції, яка зазнала принизливої поразки менш, ніж за півтора місяця з початку активних бойових дій на Західному фронті, та (разом із меншими європейськими колоніальними державами – Бельгією й Нідерландами) була надовго окупована нацистською Німеччиною, до двох нових наддержав – Сполучених Штатів і Радянського Союзу. Для істеблішменту обох цих країн характерними були антиколоніальні настрої, й кожна з них по-своєму прискорювала процес деколонізації.

Принципи, на яких базувався підхід Білого дому, були досить чіткими й викладеними ще в Атлантичній хартії, оприлюдненій від імені президента США Ф. Рузвельта та прем'єр-міністра Британії В. Черчилля 14 серпня 1941 р. (Кремль, як відомо, приєднався до неї, з деякими зауваженнями, 24 вересня того ж року). Обидва лідери тоді визнали право всіх народів обрати собі форму правління, за якої вони хочуть жити, й пообіцяли сприяти відновленню суверенних прав і самоврядування тих народів, що були позбавлені цього насильницьким шляхом. Щоправда, по поверненні до Лондона з гавані Арджентія на Ньюфаундленді, де відбувалися переговори, В. Черчилль 9 вересня запевнив парламент, що в хартії йшлося про окуповані нацистами держави Європи, а не народи колоній.

Проте американці ще тоді дали зрозуміти своїм британським партнерам, що вони підтримують імперію у двобої з Гітлером аж ніяк не для того, аби повернути її старим власникам. Подібно тому, як свого часу США визволилися від британського панування, й інші колонії неминуче доб'ються свободи, а обов'язок американців – прискорити цей процес.

Щоправда, навіть такий ворог колоніалізму, як Ф. Рузвельт, був переконаний, ніби для досягнення колоніями незалежності знадобиться 50–100 років. До того ж, коли холодна війна привела до створення європейсько-американського військово-політичного союзу у вигляді НАТО, американська ворожість до присутності Британії, Франції й інших європейських держав в Азії й Африці зазнала змін. Тоді як у торговельно-економічній сфері вона нерідко сягала великого напруження внаслідок конкуренції у сферах, де раніше домінували колоніальні держави, на урядовому рівні антиколоніалізм США приглушався з огляду на потребу мати в Європі як союзників, так і військові бази.

І все ж дії США (передусім такі, як надання незалежності першій колонії з небілим населенням – Філіппінам) сприяли зміні політики традиційних метрополій. Так, Білий дім заохочував проведення ліберальних реформ самоврядування, особливо під час Другої світової війни, тому у своєму довготерміновому плануванні британці мали взяти це до уваги. Коли ж Британській Індії за підсумками урядової місії Р. Кріпса в березні 1942 р. був обіцяний статус домініону, а африканським володінням – значні, хоча й не такі всеохоплюючі реформи, то саме позиція США виявилася одним із вагомих факторів, що вплинули на прийняття офіційним Лондоном відповідних зобов'язань. Готовність Вашингтона здійснювати неприкритий тиск на західно-європейські колоніальні держави виявлялася сильніше там, де останні були заслабкі, а визвольний рух мав очевидний антикомуністичний характер (Індія, Індонезія, Сирія, Туніс тощо).

Зрештою, визвольним рухам у своїй боротьбі було вигідно використовувати міжнародно-політичний престиж США. У ролі одного з прикладів можна навести той факт, що окремі положення Декларації незалежності В'єтнаму від 2 вересня 1945 р. були переписані з Декларації незалежності США 1776 р. По суті, це було спробою в'єтнамських патріотів заручитися підтримкою Вашингтона, але оскільки Франція відіграла важливу роль у європейській політиці, а визвольний рух в Індокитаї перебував під комуністичним контролем, то тиск на Париж з боку Білого дому був набагато слабшим, ніж на Нідерланди у випадку з Індонезією.

Неоднозначною, хоча загалом і позитивною, була роль СРСР у процесі деколонізації. Звичайно, офіційна доктрина Кремля передбачала отримання незалежності всіма колоніями (зрозуміло, за винятком азі-

атських земель, над якими Росія встановила контроль упродовж XVII–XIX ст.), а комуністи країн Азії й Африки брали якнайактивнішу участь у визвольній боротьбі. Інша річ, що радянське керівництво тривалий час після Другої світової війни не виявляло особливого політичного інтересу до того, що відбувалося в більшості регіонів Азії й Африки, а багатьох національних лідерів вважало "західними лакеями" (навіть такі діячі як Джавахарлал Неру й Гамаль Абдель Насер спершу були для Кремля жодним чином не кращими від будь-яких політиків західноєвропейських держав, що приєдналися до НАТО). Подібне ставлення нерідко викликало гострі суперечності між комуністами й іншими борцями за незалежність країни.

У повоєнний період перед колоніальними державами на перший план вийшло реформування суспільно-політичних систем у колоніальних володіннях, доки рухи за незалежність перебували на ранній стадії боротьби й не радикалізувалися, потрапивши під вплив комуністів і лівих націоналістів. Тоді, у разі розгортання збройної боротьби, Радянський Союз міг здійснювати поставки озброєнь і відряджати "радників" щодо організації партизанської війни. Таким чином, Кремль здійснював вплив на дії колоніальних держав як своєю політикою, так і самим фактом власного існування. Однак у разі "комунізації" визвольного руху (визначення комунізму могло суттєво відрізнятись в кожній із метрополій) колоніальні держави майже завжди виявляли менше готовності надавати незалежність, як це, наприклад, мало місце з боку Франції в Індокитаї чи Алжирі.

На міжнародному рівні вартим уваги було й те, що з'явилися організації, покликані вводити обмеження на свободу дій колоніальних держав. Ще впроваджена Лігою Націй у міжвоєнний період мандатна система прискорила процес набуття незалежності Іраком, Ліваном, Сирією та Йорданією. Після Другої світової війни мандати, що залишилися, були передані під опіку ООН разом із колоніями, від яких Італії та Японії довелося відмовитися за мирними договорами 1947 і 1951 рр. Уже в червні 1945 р. в ООН розгорілася гостра дискусія щодо майбутнього колишніх підмандатних, а тепер **пiгонiчних територiй**. В Африці, наприклад, підопічними Британії були Танганьїка, Британський Камерун і Британське Того, Франції – Французький Камерун і Французьке Того, Бельгії – Руанда й Урунді (Бурунді), Південно-Африканського Союзу – Південно-Західна Африка (Намібія), у 1950 р. Італія отримала в опіку Італійське Сомалі.

Представники зазначених держав-опікунів наполягали на виключенні будь-якого визначення термінів надання підопічним територіям незалежності. У кінцевому підсумку була ухвалена ст. 76 Статуту ООН, де говорилося про надання зазначеним територіям у майбут-

ньому автономії чи незалежності. Зрештою, ООН пришвидшувала процес набуття суверенітету й іншими способами, адже у главі 11-й її Статуту містилася вимога прозорості колоніальної політики європейських держав на так званих несамоверхніх територіях й обіцянки їхньої майбутньої незалежності, а згідно зі ст. 73 метрополії мали інформувати ООН про свої дії з розвитку колоній. Певною мірою це пояснювалося й участю у створенні ООН 12-ти східних країн, у тому числі Індії й Філіппін, які на той час не мали суверенного статусу.

Щоправда, ООН не обумовлювала терміни надання незалежності несамоверхнім територіям, а метрополії, скориставшись цим, дали чітко зрозуміти народам колоній, ніби право націй на самовизначення на них не поширюється. Однак афро-азіатські держави, що поступово ставали членами ООН (як-то Єгипет, Ліван, Саудівська Аравія, Сирія і Філіппіни – із 24 жовтня 1945 р., Індія – із 30 жовтня, Ліберія – із 2 листопада, Ефіопія – із 13 листопада, Ірак – із 21 грудня 1945 р., Афганістан – з 19 листопада 1946 р., Пакистан і Ємен – із 30 вересня 1947 р., Бірма – з 19 квітня 1948 р., Індонезія – із 28 вересня 1950 р. та ін.) були стурбовані здобуттям незалежності рештою колоній і регулярно критикували політику метрополій. Цей тиск значно посилювався завдяки тій підтримці, яку позиція нових незалежних держав отримувала в усьому світі, особливо в самих колоніях, а також в СРСР, США й навіть усередині самих колоніальних держав.

Щоправда, слід зауважити, що метрополії робили все задля збереження свого політично-військового, дипломатичного та фінансово-економічного впливу в колоніях, забезпечення собі, наприклад у Тропічній Африці, *постійної присутності* (Британія) чи хоча б *тривалої постійної присутності*, на яку розраховувала Франція. Загальновідомою заявою В. Черчилля в листопаді 1942 р. – "я не для того став першим міністром Його Величності, щоб очолити ліквідацію Британської імперії" – наочно продемонструвала справжнє ставлення англійських правлячих кіл до майбутнього колоніальних народів. Показово, що ця декларація, фактично, не була дезавуйована й лейбористським урядом К. Етлі, який прийшов до влади в липні 1945 р. А заступник лідера лейбористів – віце-прем'єр Г. Моррісон наголосив, що надання незалежності африканським колоніям рівносильне передачі дитині ключа від квартири, банківського рахунку й дробовика.

З імперських позицій тоді ж виступили губернатори французьких колоній в Африці, які наголосили: "Цілі цивілізаційної місії Франції в колоніях виключають будь-яку ідею автономії, будь-яку можливість еволюції поза французьким імперським блоком. Можливість самоврядування в колоніях навіть у віддаленому майбутньому має бути відкинута". І це в той час, коли за визнанням Ш. де Голля, який у червні

1944 – січні 1946 рр. очолював Тимчасовий уряд республіки, 2/3 сил "Воюючої Франції" склали африканці. Проте й він не погодився з вимогами своїх темношкірих ветеранів надати їхнім народам незалежність, так само як і уряди Четвертої Республіки (1946–1958).

І все ж після завершення Другої світової війни здатність і бажання колоніальних держав зберегти свої володіння у класичному вигляді були далеко не ті, що раніше. Це зумовлювалося послабленням міжнародних позицій й авторитету метрополій (як, наприклад, із Францією у країнах Магрибу після ганебного "перемир'я" з нацистською Німеччиною 22 червня 1940 р.), економічними проблемами (у 50-ті рр. утримання власної колоніальної імперії поглинало до 60 % бюджету Британії) й багатьма іншими обставинами.

Чимало політиків і широкі кола громадськості радикально змінили своє ставлення до проблеми колоній, а численні групи населення вже не бажали застосування сили для збереження тих форм правління, які суперечили ідеалам, проголошеним у метрополіях. Значення цього фактору підтверджувалося, зокрема, тим, що найбільш й найменш демократична колоніальна держава – Португалія – найдовше зберігала свої володіння.

5.3. Особливості перебування Британської імперії

Провідною колоніальною країною світу по завершенні Другої світової війни залишалася Велика Британія, як з огляду на контрольовані нею величезні території загальною площею 15,713 млн км² з населенням майже у 432 млн чол. (без домініонів), а також завдяки тому, що своєю колоніальною політикою вона багато в чому подавала приклади, які інші держави мали наслідувати. У Британській світовій імперії склалося кілька типів колоніальних володінь. Такі *білі домініони*, як Канада (з 1867), Австралійська Співдружність (1901), Нова Зеландія (1907) чи Південно-Африканський Союз (ПАС, 1910), користувалися самостійністю, що постійно збільшувалася. Вони не лише мали власні парламенти, уряди, армії та фінанси, часом самі володіли колонією (як ПАС – Південно-Західною Африкою за мандатом Ліги Націй (з 1920), чи Австралія – за дорученням Британії (з 1905) й тим же мандатом Ліги Націй – Папуа-Новою Гвінеєю), а й відпрацьовували модель, яку можна було використати у випадку, коли візьме гору політична воля надати колоніям незалежність.

Протекторатами ставали колоніальні країни з відносно розвиненою державною традицією й суспільними відносинами, де існувала серйозна небезпека опору корінного населення [Бечуаналенд (Ботсвана), Єгипет,

Катар, Нігерія та ін.]. Там існувало дворівневе управління: генерал-губернатори, призначені Лондоном, були повновладними господарями підкорених країн, а так звана *туземна адміністрація* (місцеві правителі й вожді) користувалася обмеженою самостійністю й була наділена певними судовими та поліцейськими повноваженнями, правом збору місцевих податків, мала власні бюджети. Таким чином, туземна адміністрація виконувала роль буфера між верховною владою європейців і пригнобленим місцевим населенням. Подібна система управління, що мала місце в більшості британських колоній, отримала назву *непрямої*.

Британія практикувала і так зване *пряме управління* в окремих колоніях – Бірмі (М'янмі), Кенії, на Цейлоні. Такі колонії називалися *коронними*, що були безпосередньо підпорядковані Лондону, володіючи мінімальними правами на самоврядування чи взагалі не маючи таких прав. Виняток становили коронні колонії зі значним прощарком білого населення, як Південна Родезія, що мали великі привілеї й навіть власні колоніальні парламенти. Іноді в одній країні використовувалися і прямі, й непрямі методи управління. Так, Індія перед Другою світовою війною була поділена на так звану Британську колонію Індію, що складалася із 16 провінцій і керувалася з Лондона, та протекторат, до якого входило 601 васальне феодалне князівство із системою непрямого управління.

Саме деколонізація Британської Індії (у ній мешкало 80 % колоніального населення імперії) призвела до появи на політичній карті світу найчисленнішої демократії світу та другої за кількістю мусульманського населення республіки. Відомий історик Д. Лоу зазначав, що вирішальні бої для британської колоніальної Африки велися не на берегах Вольти, Нігеру чи Замбезі, а на берегах Гангу. Зі здобуттям незалежності Індією були відкриті шляхи для процесу звільнення колоній із "небілим" населенням і розроблена модель державного розвитку не лише для решти британських, а й інших колоній.

Уже в 1948 р. британський уряд, який ніколи не провадив асиміляційних заходів, ухвалив підготовлену парламентом спеціальну програму перевлаштування життя в колоніях – *Білу книгу*, де зазначалося, що основна мета британської політики – довести колоніальні території до відповідального самоврядування в межах Співдружності в умовах, які забезпечують їхнім народам відсутність гноблення й необхідні життєві стандарти. Згідно з таким курсом офіційний Лондон намагався створювати в колоніях виборні органи самоврядування й партії з відданих представників корінного населення, а згодом передавати владу цілком незалежним національним урядам. Таким чином, Британія максимально дотримувалася поетапного підходу, ефективно використовуючи переговори під контролем міністерства колоній і за

посередництва королівських комісій, уповноважених з'ясувати волю місцевого населення.

Першим серед британських володінь, після шестирічного перехідного періоду, незалежність отримав 6 березня 1957 р. домініон *Золотий Берег*, де діяв активний націоналістичний рух на чолі з магістром педагогіки й філософії Лінкольнського університету Кваме Нкрумою. На його пропозицію нова держава дістала назву Гана – від найменування великої середньовічної держави у верхів'ях річок Сенегалу й Нігеру. У багатій природними ресурсами (перше місце в Африці за видобутком нафти, руд олова, ніобію й танталу) Нігерії в 1954 р. було запроваджено часткове самоврядування на федеративній основі, й лише після цього, 1 жовтня 1960 р., уся повнота влади мирним шляхом була передана представникам темношкірого населення. Нігерія залишилася членом Співдружності, її генерал-губернатором і з 1963 р. першим президентом став журналіст Ннамді Азіківе.

Упродовж 1961–1966 рр. незалежність отримали також Сьєрра-Леоне, Уганда, Гамбія, Танганьїка, Занзибар, Замбія і Ботсвана. Після кривавого конфлікту між арабською верхівкою й темношкірою більшістю в Занзибарі, що призвів до повалення султанської влади, 26 квітня 1964 р. острів разом з Танганьїкою утворили Об'єднану Республіку Танзанія. Проте острівна частина країни (Занзибар і Пемба) зберегла внутрішню автономію із власною конституцією, президентом, урядом (Революційною радою) й Палатою представників.

Єдиною британською колонією в Африці, де діяв збройний рух за незалежність, була Кенія. Ще в 1947 р. активіст панафриканського руху й колишній службовець Джомо Кеніата заснував "Спілку африканської Кенії", що поряд із національно-визвольними гаслами висувала ідею боротьби з проникненням до Африки християнських впливів, а стрижнем її соціальної програми було повернення корінному населенню угідь, які знаходилися в руках білих, арабів та індійців. У тісному порозумінні зі "Спілкою" діяла таємна організація племені кікую під назвою *мау-мау* (на честь Глави КНР). Бойові дії проти партизанів і підпільників з різною інтенсивністю тривали до 1959 р., лише перекинувши до Кенії з Малайї війська спеціального призначення, Британія змогла придушити повстання. У ході тривалих консультацій було досягнуто угоду про мирну передачу влади місцевому населенню, і 12 грудня 1963 р. країна проголосила незалежність.

Острівні володіння Британії в Індійському океані, з огляду на їхнє воєнно-стратегічне значення, отримали самостійність дещо згодом: Маврикій (після відділення від нього архіпелагу Чагос з о. Дієго-Гарсія, переданим Лондоном для організації військової бази в оренду США) – 12 березня 1968 р., а Сейшели – 29 червня 1975 р. Лише в

Південній Родезії за потурання британської адміністрації влада опинилася в руках численної білої меншини, що 11 листопада 1965 р. самовільно проголосила незалежність країни. Лондон запровадив економічні санкції проти режиму Я. Сміта, але вони виявилися малоєфективними. Оголошені поза законом ліворадикальні політичні організації темношкірого населення – Африканський національний союз Зімбабве Роберта Мугабе й Африканський народний союз Зімбабве Джошуа Нкомо змушені були вдатися до збройної боротьби. Зрештою, у грудні 1979 р. на конституційній конференції в Лондоні було досягнуто угоди щодо припинення вогню та проведення демократичних виборів, а 18 квітня 1980 р. проголошена незалежна **Республіка Зімбабве**. Її уряд очолив Р. Мугабе, білій меншині було конституційно гарантовано на 20-річний період 1/5 місць у парламенті й право "вето", а також недоторканість майна без повної компенсації його вартості.

5.4. Від Французького Союзу до Французького Співтовариства

На відміну від Британії, Франції довелося зіткнутися в різних регіонах своєї колоніальної імперії (майже 12,5 млн км² і 76,425 млн чол. у 1945) з національно-визвольними рухами радикального спрямування, що виникли й набули сили, не в останню чергу, внаслідок об'єктивної неготовності метрополії надавати своїм володінням незалежність. Замість звичної для Британської імперії децентралізації управління шляхом створення місцевих законодавчих зборів з дедалі ширшими владними повноваженнями, у французькій моделі практикувалася опора на Париж як центр модерної колоніальної імперії із сильним генерал-губернатором в ролі представника столиці на місцях.

По-друге, якщо британська політика поступово орієнтувала колонії на суттєву місцеву автономію, що в кінцевому підсумку (хоча спершу й досить неохоче) втілювалося в повну незалежність, то підхід Парижа полягав у поступовому залученні місцевого населення до французької політичної культури. Конституцією 1946 р. передбачалося створення Французького Союзу – об'єднання метрополії з її володіннями на основі рівності прав й обов'язків, без расових і релігійних відмінностей. Цей Союз і надалі мав залишатися під прямим контролем Парижа, але африканські колонії (заморські території) отримували 59 місць у Національних зборах із 626-ти й територіальні асамблеї з обмеженими правами. Алжир, Реюньон, Гваделупа, Мартиніка та Французька Гвіана ставали заморськими департаментами з тими ж органами місцевої влади, що і в метрополії, а країни Індокитаю, Марокко, Туніс, підопічні території (Того та Східний Камерун) і кондомініум Нові Гібриди набули статусу територій і держав, що приєдналися.

З міркувань міжнародного престижу, збереження великодержавного статусу й асиміляції аборигенів у довготерміновій перспективі Париж був готовий використовувати набагато жорсткіші методи, ніж ті, які застосовував Лондон. Коли в листопаді 1946 р. французи бомбардували Хайфон, щоб витіснити з міста збройні сили патріотів, загинуло кілька тисяч в'єтнамців; наступного року під час придушення національно-визвольного повстання на Мадагаскарі там було вбито понад 80 тис. чол., а під час активної фази **Війни за незалежність Алжиру** 1954–1962 рр. араби втратили лише вбитими близько 250 тис. осіб. Військові дії радикальних національно-визвольних рухів (країни Індокитаю й Магрибу) змушували Францію займати ще непримиреннішу позицію. До того ж часто змінюваним урядам Четвертої Республіки було набагато важче нейтралізувати невдоволення колоністів і їхніх прибічників, ніж стабільним британським кабінетам, навіть консервативним.

Шлях до ухвалення остаточних рішень щодо скасування Французької колоніальної імперії був відкритий лише з поверненням до влади де Голля, який під враженням поразки своєї країни в Індокитаї схилився до надання незалежності африканським володінням і тісної співпраці між ними та Францією. Спільно з лідером Африканського демократичного об'єднання й майбутнім беззмінним президентом Кот-д'Івуару Феліксом Уфуе-Буанї та ідеологом негритууду й африканського соціалізму, першим главою незалежного Сенегалу Леопольдом Сенгором уряд де Голля опрацював ті статті конституції П'ятої Республіки, де передбачалася перебудова Французького Союзу на Співдружність. Колоніям було надано вибір між отриманням повної незалежності та продовженням військово-політичної і фінансово-економічної співпраці з метрополією в межах місцевої автономії, коли, на відміну від британської Співдружності Націй, такі основні сфери державної діяльності як зовнішня політика, оборона, грошова система, юстиція, транспорт і зв'язок, по суті, залишалися в руках Парижа.

З огляду на це протягом жовтня-грудня 1958 р. замість Французьких Екваторіальної й Західної Африки було створено 11 автономних республік, що спільно з Мадагаскаром і метрополією увійшли до складу Співдружності. Лише Гвінея, керована лівим націоналістом і мером Конакрі Ахмедом Секу Туре, згідно з результатами проведеного там референдуму, 2 жовтня 1958 р. проголосила державну незалежність. Франція негайно застосувала проти Гвінейської Республіки економічні санкції, але вони значною мірою були нейтралізовані фінансовою допомогою з боку СРСР і Гани.

Невдовзі, з огляду на "негативний" гвінейський приклад, досить успішну британську політику деколонізації й погіршення міжнародних позицій Франції в Алжирі, як уже зазначалося, в 1960 р. Париж

надав повну незалежність абсолютній більшості колишніх африканських володінь: Мавританії, Малі, Чаду, Нігеру, Сенегалу, Берегу Слонової Кістки (з 1986 – Кот-д'Івуар), Верхній Вольті (з 1984 – Буркіна-Фасо), Дагомеї (з 1975 – Бенін), ЦАР, Габону та Конго (Браззавіль). Тоді ж незалежність отримали Мадагаскар і Того, а також Східний Камерун (наступного року після референдуму північна частина підконтрольного Британії Західного Камеруну приєдналася до Нігерії, а південна – до Східного Камеруну, внаслідок чого утворилася Федеративна Республіка Камерун, з 1984 – Республіка Камерун). Через півтора десятиліття самостійними стали останні французькі колонії: Коморські о-ви в 1975 р. й Джибуті в 1977 р. Проте Франція зберегла на території частини своїх колишніх колоній військові бази й у майбутньому неодноразово брала участь у врегулюванні етнічних і міжнародних конфліктів на "чорному континенті".

5.5. Формування доктрини та практики нейтралізму і неприєднання

Ялтинсько-Потсдамська біполярна система міжнародних відносин і холодна війна, на перший погляд, залишали небагато можливостей для нових незалежних держав, які потерпали від несформованості політичних націй, територіальних суперечок, колоніальної структури господарства, трайбалізму та запеклої боротьби за владу. Саме внутрішня слабкість новопосталих держав і їхнє прагнення уникнути ролі полігону холодної війни змушували лідерів *країн третього світу* (термін уперше був запропонований генеральним секретарем ООН Д. Хаммаршельдом для позначення бідних держав Азії й Латинської Америки) остерігатися надто тісної близькості з однією з великих держав і спонукала шукати сили в єднанні власних рядів.

Економічні мотиви також орієнтували їх на шлях рівновіддаленості, оскільки жодна з молодих держав не була такою значимою для багатих країн світу, щоб отримувати від однієї з них усю необхідну допомогу. З огляду на це для афро-азіатських країн за краще було не вступати в союз із певною великою державою, коли він виключить можливість отримання допомоги від інших. Щоправда, останній чинник не був незаперечним, оскільки чимало африканських держав, які постали внаслідок ліквідації Французької колоніальної імперії (наприклад, Камерун, Нігер, Чад та ін.), були такими нежиттєздатними, що в них не залишалось іншого вибору, як прийняти від Парижа всю допомогу, що вони могли отримати.

Аналогічно складалися справи й у сфері оборони, хоча, на перший погляд, вигідно було приєднатися до певного сильного захисника.

Однак тоді великі держави практично намагалися триматися подалі від участі в локальних суперечках, для вирішення яких нові незалежні країни очікували допомоги, – на відміну від локальних аспектів глобальних конфліктів, у яких, у свою чергу, не прагнули брати участі афро-азіатські країни.

Зокрема, США так були сконцентровані на реалізації плану Маршалла, економічному й політичному відродженні Західної Європи та пошуках надійних союзників проти СРСР, що із часом Білий дім, як вище зазначалося, став менш критично ставитися до європейського колоніалізму. Таким чином, холодна війна, зрештою, деформувала американську позицію щодо колоніалізму й навіть перевела Сполучені Штати духовно й фізично в табір імперіалізму.

СРСР як антиімперіалістичний чинник теж був украй непослідовним, підтримуючи ліворадикальні й комуністичні національно-визвольні рухи та з підозрою ставлячись до решти. Найбільше кремлівських догматиків вражало те, що лідери нових незалежних держав, за незначним винятком, були вихідцями з верхівки родоплемінного й буржуазного суспільств, яких у Москві таврували ставлениками західних держав. А між тим прагнення урядів афро-азіатських держав (за незначним винятком) не пов'язувати свою долю з жодною з наддержав багато в чому сформувалося під впливом саме Дж. Неру, який був фігурою світового масштабу ще до того, як у 1947 р. став прем'єр-міністром найбільшої із країн, що визволилися з колоніальної залежності, й безперервно займав цю посаду протягом сімнадцяти років. У цієї людини, що прагматично поєднала у своїх поглядах і діях західні ліберально-демократичні ідеали та повагу й симпатію до здобутків СРСР на ниві індустріалізації, викликали відразу як тиранія й тоталітарний режим Й. Сталіна, так і жорстокість та тупість маккартизму в США, а також зарозумілий поділ світу на комуністів й антикомуністів.

Дж. Неру став головним творцем постімперської Співдружності Націй як асоціації монархічних держав і республік тих народів світу, що пов'язані не ідеологічними, а історико-юридичними й практичними узами. Він наполягав на тому, що Індія має залишитися у Британській Співдружності (як вона іменувалася в 1926–1949) лише за умови, що стане республікою й матиме беззаперечне право здійснювати власну зовнішню політику, що не лише відрізнятиметься від міжнародного курсу колишньої метрополії й інших країн – членів Співдружності, але й, можливо, ітиме врозріз із ним.

Питання ж про суперечність між республіканською формою правління (на імперській конференції 1926 р. лорд А. Бальфур запропонував невдовзі затверджену Вестмінстерським статутом формулу, що визначала домініони як автономні співдружності Британської імперії, які рівні за

статусом, жодним чином не підпорядковані одна одній у будь-якому з аспектів своєї внутрішньої чи зовнішньої політики, але при цьому об'єднані спільною прихильністю Короні та складають вільну асоціацію членів Британської Співдружності націй) і членством у Співдружності було компромісно вирішене у квітні 1949 р. на нараді глав урядів її учасників у Лондоні. Індія погодилася визнати британського монарха як "символ вільної асоціації незалежних держав – членів Співдружності та глави Співдружності" із січня наступного року, коли з набуттям чинності конституції країна мала бути проголошена республікою.

Титул глави Співдружності так і не був чітко визначений, з вищезазначеним формулюванням республіками, на пропозицію пакистанської делегації, почали проголошувати себе й інші члени Співдружності (Пакистан, Гана, Нігерія та ін.), а термін *домініон* швидко вийшов з ужитку, оскільки вже не відповідав статусу тих членів асоціації, що відмовлялися визнавати британського монарха як главу держави. Настійна ж вимога Дж. Неру, щоб кожна країна – член Співдружності вільно визначала та здійснювала власну зовнішню політику, мала вирішальне значення, оскільки означала, що ані асоціації загалом, ані окремим її учасникам не потрібно слідувати прикладу Британії та виступати на боці США в холодній війні.

Це й було початком політики нейтралізму, чи дещо згодом – **неприєднання** країн третього світу, до якої вже в 60-х рр. долучилися колишні колонії Франції. Їхні політичні позиції, в основу яких було покладено концепцію нейтралітету, зазнали певної еволюції, пройшовши низку стадій. Власне нейтралітет, звичайно, був загальною декларацією наміру не брати участі в будь-якій війні в разі її вибуху, але в даному випадку йшлося не про регіональний чи глобальний збройний конфлікт, а про холодну війну та власне ставлення до неї. З огляду на це нейтралізм і неприєднання, на відміну від класичного нейтралітету, відображали підхід до конкретного конфлікту: вони були пов'язані, по-перше, з рівновіддаленим ставленням до обох сторін і, по-друге, на етапі *позитивного нейтралізму* – зі спробами бути посередником і пом'якшувати небезпечні суперечки між великими державами. Існувала й менш конструктивна форма неприєднання, для якої було властиве засудження холодної війни, переконання в тому, що у світі є й важливіші питання, визнання безсилля нових незалежних держав і відмова бути арбітром між двома гігантськими наддержавами.

Позитивний аспект нейтралізму полягав у прагненні нових незалежних держав ухилитися від холодної війни, але не опинитися поза світовою політикою. Вони були в змозі, принаймні, не допустити поширення холодної війни у своїх регіонах; навіть лише встановивши межі для двополюсних зобов'язань, країни третього світу були здатні

зменшити причини й зони конфліктів, які спалахували. Нарешті, з огляду на власну сукупну значимість, афро-азіатські країни могли спонукати великі держави шукати в них прихильності, перетворившись, таким чином, на громовідвід у світовій політиці. Ще позитивніше нові незалежні держави здійснювали б свій вплив випробуванням засобом організації міжнародних конференцій для широкої пропаганди власних поглядів або ж сучаснішим методом – участю в дебатах та голосуванні на ГА ООН.

Щоправда, спершу нові незалежні держави не мали твердих позицій стосовно ООН, не знаючи, чи будуть у ній домінувати європейські держави, як це мало місце в Лізі Націй, чи взагалі західні країни, чи великі держави. Вони побоювалися, що нова організація безпеки та співпраці може бути використана для зміцнення колоніалізму чи в цілях холодної війни й в обох випадках практично марна для них. Однак після прийому в ООН протягом 1950–1960 рр. 41-ї держави там посилювався блок афро-азіатських і традиційно нейтральних країн, безсумнівна гегемонія, що її здійснювали в ООН Сполучені Штати, була ліквідована.

Якщо РБ ООН залишалася залежною від правил голосування, тобто наявності права вето у п'яти великих держав, то на Генеральній Асамблеї вже переважали інші сили, що прагнули змістити акценти дискусій і власне загальну політичну орієнтацію в інтерпретації принципів міжнародного права. Індія, зокрема, почала відігравати визначну роль у дискусіях ООН та її комісіях на місцях, а також надавала підтримку своїм збройним силам для проведення надзвичайних операцій, без чого вони навряд чи були б здійснені (особливо після того, як Д. Хаммаршельд виробив принцип, за яким провідні держави не повинні були брати участь у збройних силах ООН).

Прагнення до солідарності окреслилося серед країн Азії й Африки ще на початку розпаду світової колоніальної системи. У роботі першої Конференції з питань взаємин між країнами Азії, що відбулася в Нью-Делі в березні 1947 р., узяли участь 28 делегацій, з яких лише 8 репрезентували суверенні держави. Лейтмотивом форуму було прагнення його учасників не допустити перетворення ООН на структуру з домінуванням європейських ("білих") держав та ідеологій, як це переконливо продемонструвала Ліга Націй, хоча тон дискусій і не мав чітко вираженого антиколоніального характеру. Учасники конференції також обговорили перспективи аграрної реформи й індустріалізації в країнах Азії, доктрину азіатського соціалізму й застосування *принципу ненасильства* в міжнародних справах. Конференція створила постійну організацію, що проіснувала вісім років, але безрезультатно.

Наступна конференція в індійській столиці відбулася в січні 1949 р., але вже без участі центральноазіатських республік СРСР, яких не за-

просили, і Туреччини, що сама відмовилася. Безпосереднім приводом для скликання форуму стала колоніальна війна Нідерландів проти Індонезії, де, на думку азіатських держав, ООН сприяла поновленню "білого" панування. Конференція зажадала звільнення полонених індонезійських керівників, негайного поновлення тимчасового уряду країни й надання їй цілковитої незалежності до 1950 р. Як і попереднє зібрання, ця конференція створила постійну структуру, яка знову ж виявилася неефективною, оскільки низка її учасників ревниво поставилися до домінуючої ролі Індії.

Хоча обговорення індонезійського питання надало делійській конференції антиколоніальної спрямованості, усе ж її учасники поділилися на "друзів Заходу" й нейтралістські країни. Невдовзі цей розкол поглибився, оскільки азіатські лідери зайняли протилежні позиції щодо двох визначних подій – перемоги Китайської революції та приходу до влади в країні комуністів і Корейської війни 1950–1953 рр. До того ж британська колоніальна війна 1949–1957 рр. у Малайї та французька 1946–1954 рр. – в Індокитаї не спричинили такого дружнього протесту азіатських держав, як агресія Нідерландів проти Індонезії, зокрема, з огляду на те, що визвольні рухи у В'єтнамі й Малайї очолювалися комуністами й користувалися підтримкою КНР.

За таких обставин усередині Співдружності Націй зародилася компромісна ідея розроблення Плану співпраці в інтересах економічного розвитку держав АТР, що увійшов в історію міжнародних відносин як план Коломбо. Відповідна угода була підписана 28 листопада 1950 р. в тогочасній столиці Цейлону – Коломбо представниками Австралії, Британії, Індії, Канади, Нової Зеландії, Пакистану і Цейлону (нині учасниками плану є 24 держави АТР). На початкових етапах реалізації план Коломбо передбачав надання розвиненішими країнами біднішим основного капіталу, обладнання й сировини, необхідних для модернізації промисловості, а також здійснення продовольчої та технічної допомоги, що було спрямоване на забезпечення соціальної стабільності й прискорення прогресу країн Південної й Південно-Східної Азії.

5.6. Бандунзька конференція 1955 року

Однак переможне завершення визвольної боротьби народів Індокитаю і скликання Женевської конференції у квітні 1954 р., з одного боку, та підготовка до створення СЕАТО, з іншого, спричинили нову хвилю міжнародно-політичних дискусій в азіатських державах. Тоді керівники Індії, Пакистану, Цейлону, Бірми й Індонезії, що зібралися 28 квітня – 2 травня 1954 р. в Коломбо, виступили з ініціативою скликання через рік конференції країн, які отримали незалежність і

були зацікавлені у власному розвитку. Хоча спершу в них не було спільної концепції неприєднання до одного з таборів холодної війни, усе ж час для проведення конференції виявився вдалим, оскільки головна увага обох наддержав була сконцентрована на німецькому питанні й створенні та зміцненні сателітних військово-політичних блоків. СРСР і КНР сподівалися використати антизахідний націоналізм для просування своїх ідей у країнах третього світу, у той час як США розраховували на страх значної частини його лідерів перед поширенням комунізму й таким чином ініціювали нові військові угруповання, щедро фінансовані в разі необхідності.

Учасники конференції в індонезійському Бандунзі 18–24 квітня 1955 р. репрезентували політично надто різні країни, серед 29 делегацій були як формалізовані союзники США (Туреччина, Філіппіни, Японія та ін.), так і представники соціалістичного табору (ДРВ і КНР), причому обидві Кореї, гомінданівський режим на Тайвані, Ізраїль (на прохання арабських держав) і ПАС не запрошувалися. Не дивно, що порядок денний зібрання виявився вкрай розпливчастим, щоправда одностайно було засуджено колоніалізм і расову сегрегацію, а також підтверджено право на національне самовизначення.

У резолюції "Проблеми залежних народів" декларувалася підтримка збройної визвольної боротьби народів Алжиру, Марокко й Тунісу. А в резолюції "Про права людини і самовизначення" делегати засудили практику апартеїду в ПАС і висловили гарячу симпатію й підтримку мужній позиції, зайнятій жертвами расової дискримінації, особливо особам африканського, індійського й пакистанського походження та своє захоплення тими, хто підтримує їхню справу. Проте й тут розгорілися палкі дебати, оскільки країни, найтісніше пов'язані з колишніми метрополіями, вимагали засудження разом із колоніальними державами СРСР і світового комуністичного руху. Зокрема, цейлонський прем'єр Джон Котелавала, підтриманий іракськими і турецькими делегатами, затаврував радянський колоніалізм у Східній Європі.

Однак під впливом таких відомих діячів національно-визвольного руху як Дж. Неру, А. Сукарно, Г. Насер і Чжоу Еньлай замість проблеми належності до того чи іншого табору делегати зосередилися на виробленні певних загальних принципів здійснення політики неприєднання. З великою увагою учасники Бандунзької конференції поставилися до прийняття зобов'язання, ухваленого у цілому: утриматися від участі в угодах з питань колективної безпеки, що слугують особливим інтересам великих держав. З таким формулюванням ідеї неприєднання термін *нейтралізм* втратив свою актуальність, оскільки він лише обмежував кількість учасників нової коаліції, а неприєднання дозволяло навіть членам конфронтуючих блоків гнучкіше інтерпретувати свою позицію. До того ж пропаганда нейтралізму передба-

чала пошук власного особливого місця в системі протистояння холодної війни, змінити яку молоді незалежні держави були не в змозі, сподіваючись, у кращому разі, вирватися з неї.

І все ж Бандунзька конференція рекомендувала афро-азіатським державам надавати взаємну технічну допомогу, розвивати співпрацю для стабілізації на світовому ринку попиту й цін на сировину, збільшити масштаби первісного перероблення мінеральної й сільськогосподарської сировини на власній території й, таким чином, розширити номенклатуру експорту, налагоджувати міждержавну торгівлю та сприяти створенню національних і регіональних банків та страхових компаній, обмінюватися інформацією з питань нафтової політики для вироблення в майбутньому спільної лінії поведінки.

Заключне комюніке Бандунзької конференції містило *Декларацію про сприяння загальному миру й співробітництву*, що порушувала питання про універсальний характер ООН і розширення афро-азіатського представництва в Раді Безпеки. В основу Декларації було покладено принципи панча шила, запозичені з преамбули Угоди між КНР та Індією про торгівлю і взаємини Тибетського району Китаю з Індією від 29 квітня 1954 р. Панча шила були суттєво доопрацьовані й перетворилися на 10 принципів мирного співіснування в міжнародних відносинах:

⇒ повага до основних прав людини, а також цілей і принципів Статуту ООН;

⇒ повага до суверенітету та територіальної цілісності всіх країн;

⇒ визнання рівноправності всіх рас і націй, великих і малих;

⇒ утримання від інтервенції та втручання у внутрішні справи інших країн;

⇒ повага до права кожної країни на індивідуальну чи колективну оборону згідно зі Статутом ООН;

⇒ утримання від використання угод щодо колективної оборони в інтересах якоїсь із великих держав і від тиску на інші країни;

⇒ утримання від агресії проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої країни;

⇒ урегулювання всіх міжнародних суперечок мирним шляхом;

⇒ сприяння взаємним інтересам і співпраці;

⇒ повага до справедливості й дотримання міжнародних зобов'язань.

Таким чином, рішення Бандунзької конференції сприяли подальшому розвитку національно-визвольного руху й прискоренню процесу деколонізації, а також утвердженню в міжнародних відносинах принципів мирного співіснування. Конференція стала прототипом афро-азіатської солідарності (шість делегацій представляли "чорний континент"), заклала основи Руху неприєднання та спільних дій його учасників в ООН. За визначенням Дж. Неру, "Бандунзька конференція знаменувала собою вихід на політичну арену з міжнародними цілями понад половини населення Земної кулі".

Проте компромісний характер окремих рішень Бандунзької конференції й розмежування між радикальною течією в національно-визвольному русі, уособленою Чжоу Еньлаєм і Г. Насером та поміркованою, на чолі якої був Дж. Неру, зумовили насторожене ставлення офіційного Кремля до зібрання. СРСР виокремлював об'єктивний антиімперіалістичний зміст рішень у Бандунзі й антиімперіалістичний запал визвольного процесу, але побоювався, що піднесення націоналізму в афро-азіатських країнах може стимулювати аналогічні тенденції й у закавказьких та центральноазіатських республіках. Співпрацюючи з лідерами третього світу, Кремль намагався спрямувати пафос їхньої боротьби проти США та їхніх союзників, надати їй антизахідного характеру.

Остаточне переростання азіатського нейтралізму у світовий Рух неприєднання сталося з проведенням 18–20 липня 1956 р. на Бріонських островах зустрічі президента ФНРЮ Йосипа Броз Тіто, який після довгих років вагань, нарешті, знайшов місце, де Югославія могла відігравати важливу роль у міжнародному житті, з Г. Насером і Дж. Неру. Маючи у своєму керівництві по одному чільному представнику від Азії, Африки і Європи, країни, що не приєдналися, стали амбітнішими в міжнародних справах і сподівалися, що зможуть чинити тиск на великі держави в питаннях холодної війни. У спільній заяві учасники Бріонської наради висловили підтримку ухваленим у Бандунзі резолюціям, а крім того, гостро засудили політику обох силових блоків – НАТО й ОВД. Таким чином, принцип неприєднання тут прозвучав набагато сильніше, ніж на Бандунзькій конференції, де були присутні представники обох таборів.

Наприкінці грудня 1957 р. – на початку січня 1958 р. вже в Каїрі відбулася чергова конференція, у якій узяли участь 44 делегації країн, що не приєдналися. Природно, що в дискусіях на ній домінували відгомони Суецької кризи 1956 р., а заступник спікера Національних зборів Єгипту Анвар Садат, який головував на засіданнях, досить категорично визначив мету конференції: "Нейтралізм, який ми сповідуємо, означає, що ми маємо бути поза міжнародними блоками й докласти зусиль до їхнього зближення".

Однак африканський рух солідарності й неприєднання, який почав гуртуватися з азіатською течією в Бандунзі, мав власні давніші ідеологічні корені – **панафриканізм**, що зародився на зламі XIX–XX ст. в середовищі негритянської інтелігенції США та островів Вест-Індії як правозахисний і культурницький рух. Проте невдовзі ця ідеологія поширилася в західноафриканських володіннях Франції й Британії, так що на V Панафриканському конгресі в Манчестері в жовтні 1945 р. за участю К. Нкруми, Дж. Кеніати, Н. Азіківе та інших провідних діячів визвольного руху головним завданням було визначено завоювання політичної незалежності народами колоній.

Дехто з активістів панафриканського руху, як К. Нкрума, усвідомлювали, що політична свобода й завоювання державного суверенітету ще не гарантують економічної незалежності, а в господарському сенсі Африка зможе стати на ноги лише шляхом спільного розвитку своїх континентальних ресурсів. З огляду на це в ухваленому на пропозицію К. Нкруми "Зверненні до робітників, селян та інтелігенції колоніальних країн" уперше було озвучено ідею створення в майбутньому об'єднання африканських держав.

Не дивно, що з розгортанням процесу деколонізації Африки саме прем'єр-міністр Гани став рупором незалежних африканських країн і 15–22 квітня 1958 р. скликав у столиці держави – Аккри їхню Першу конференцію за участю Гани, Ефіопії, Ліберії, Лівії, Марокко, Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР), Судану й Тунісу. Як спостерігачі на ній були присутні представники національно-визвольних рухів Алжиру, Камеруну й Того. У підсумковій резолюції проголошувалася рішучість учасників конференції зберігати єдність дій на міжнародній арені й захищати здобуту незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Делегати також звернулися до великих держав із закликом припинити виробництво і випробування ядерної та термоядерної зброї, вдатися до заходів щодо скорочення звичайних озброєнь.

Таким чином, активний нейтралізм у даному випадку перетворювався в інструмент антиколоніалізму. К. Нкрума відверто заявив, що майбутня конференція народів Африки мала підготувати генеральний штурм імперіалізму й колоніалізму. Друга нарада незалежних африканських держав відбулася 14–24 червня 1960 р. в Аддис-Абебі за участю Гани, Гвінеї, Ефіопії, Камеруну, Ліберії, Лівії, Марокко, Тунісу й ОАР. Ухвалені на ній 16 резолюцій акцентували увагу на небезпеці неокolonіалізму, крім того, учасники конференції висунули перед метрополіями вимогу встановити кінцеві терміни надання незалежності всім підвладним територіям.

Однак найпомітнішим полем дипломатичної активності новопосталих африканських держав стала ООН: якщо на кінець 1955 р. в її складі налічувалося лише 5 країн континенту, то через півдесятиліття – уже 26, а восени-взимку 1964 р. в роботі XIX сесії ГА ООН узяли участь 36 африканських держав, які склали найчисельнішу географічну групу в ООН – трохи менше третини тогочасних членів організації. Щоправда, спершу більшість африканських країн, передусім колишні французькі колонії, займали прозахідні позиції, зокрема, стосовно алжирської проблеми, при розгляді питання французької військово-морської бази в Бізерті (Туніс), під час Конголезької кризи 1960–1965 рр., з приводу реформування структури виконавчого апарату ООН.

І все ж якісна зміна складу ООН за рахунок вступу до неї нових незалежних африканських держав помітно відбилася на порядку ден-

ному дискусій цієї організації. У вересні 1960 р. XV сесія ГА ООН уперше розпочала обговорення колоніального питання, особливої ваги цій події надавав і той факт, що на сесію прибула найбільша кількість глав держав й урядів від часу створення ООН; радянську делегацію очолював особисто М. Хрущов. У центрі обговорення тоді опинилася резолюція, що вперше розглядала законність колонізації як правову проблему. Розраховуючи на гучний політичний успіх, голова Ради міністрів СРСР підтримав формулу повної й остаточної ліквідації колоніального режиму управління в усіх його видах і різновидах.

Однак афро-азіатські держави запропонували поміркованіше формулювання, за яким колонізація мала припинитися без зволікання, це уможливило гнучкішу інтерпретацію. Не менш принциповим було й твердження проекту резолюції, що колоніалізм суперечив Статуту ООН. Коли 14 грудня 1960 р. обидва проекти резолюції були поставлені на голосування, то абсолютну більшість у 89 голосів отримав афро-азіатський варіант за відсутності голосів "проти" й при дев'яти, що утрималися (у т. ч. США, Британія та Франція).

Ухвалення Генеральною Асамблеєю Декларації про надання незалежності колоніальним і залежним країнам та народам означало радикальний поворот з погляду правових принципів, якими керувалася ООН. Хоча міжнародно-політичний феномен колоніалізму все-таки регламентувався XI та XII главами Статуту ООН і в такому вигляді вважався припустимим, то фактично нова й майже одностороння воля Об'єднаних Націй санкціонувала універсальне поширення права на самовизначення й означала вирок колоніальному режиму. Те, що відбувалося зі світовою системою колоніалізму потім, було лише м'якими ар'єргардними боями, що не мали жодних шансів на успіх.

Отже, ухвалення Генеральною Асамблеєю зазначеної Декларації було зумовлене кардинальними змінами в розстановці сил в ООН. Домінуючі позиції в ній уже не належали США, оскільки країн, що розвиваються, стало більше від розвинених, і на зміну американській машині голосування прийшла нова схема розподілу голосів: обом наддержавам доводилося тепер боротися за голоси країн третього світу, що могли використати це суперництво у своїх цілях. Усередині ж власне світу, що розвивається, поступово формувалися дві підгрупи держав: умовно прозахідні країни й держави соціалістичної орієнтації, що формально проголосили своєю метою будівництво того чи іншого варіанту соціальної держави (зазвичай у радянській, кубинській чи китайській інтерпретації). Нові незалежні держави, що утворилися внаслідок процесу деколонізації, ставилися до суперництва СРСР і США суто прагматично, намагаючись отримувати допомогу від кожної з наддержав.

Пошукові завдання

Поясніть, чому процес деколонізації можна вважати феноменом міжнародних відносин ХХ ст.

З'ясуйте, чому пік процесу розпаду світової колоніальної системи припав на початок 60-х рр. ХХ ст.

У чому полягали відмінності підходів Великої Британії та Франції до проблеми надання незалежності колоніальним володінням?

Чому саме нові незалежні держави стали ініціаторами розроблення десяти принципів мирного співіснування у міжнародних відносинах?

Проаналізуйте відмінності в сутності політики нейтралізму й не-приєднання.

Окресліть позиції СРСР і США щодо процесу деколонізації.

З'ясуйте, яким чином холодна війна вплинула на формування зовнішньополітичного курсу країн, що розвиваються.

Література

Васильев Л.С. История Востока : В 2 т. – М., 1998. – Т. 2.

Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. – М., 1999.

Джонсон Пол. Современность: Мир с двадцатых по девяностые годы : В 2 ч. – М., 1995.

История Востока : В 6 т. / Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2006. – Т. 5; М., 2008. – Т. 6.

История национально-освободительной борьбы народов Африки в новейшее время. – М., 1988.

Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки. – Л., 2004.

Новейшая история стран Азии и Африки, XX век / Под ред. А.М. Родригеса : В 3 ч. – М., 2004. – Ч. 2–3.

Сергийчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець ХХ ст.). – Суми, 2002.

Субботин В.А. Великобритания и её колонии: Тропическая Африка в 1918-1960 гг. – М., 1992.

Трошин Ю.А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918–2000). – М., 2004.

Chamberlain M.E. Decolonization: the fall of the European empires. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999.

Springhall John. Decolonization since 1945: the collapse of European overseas empires. – N.-Y.: Palgrave, 2001.

Le Sueur, James D. The decolonization reader. – N.-Y.: Routledge, 2003.

Розділ 6 Діяльність ООН в умовах розгортання холодної війни

6.1. Утворення ООН

Радянські війська зустрілися з військами союзників на території Німеччини 25 квітня 1945 р. Друга світова війна наближалася до завершення. Саме в цей день у Сан-Франциско відкрилася конференція з метою заснування ООН.

На той час то була одна з найбільших дипломатичних конференцій, у якій брали участь 282 делегати із 50 країн, 1,5 тис. радників, експертів. У Сан-Франциско з'їхалося понад 3,5 тис. дипломатів, політиків, журналістів, аби стати свідками історичної події.

Головна мета конференції полягала в тому, щоб ухвалити Статут ООН, визначити її цілі, принципи, структуру основи функціонування. Проект Статуту вже існував. Він був розроблений ще в 1944 р. в Дум-бартон-Оксі.

Однак конференція в Сан-Франциско не стала суто урочистим засіданням. Річ у тому, що проект було підготовлено представниками лише великих країн – США, СРСР, Великої Британії та Китаю. Малі й середні країни мали свої міркування щодо основ функціонування і цілей нової організації. До того ж не всі принципові питання були остаточно погоджені й між великими державами, наприклад, питання про застосування права вето. Усе це спричинило гострі дебати й напружені дипломатичні пошуки взаємоприйнятних рішень. У ході обговорення до проекту Статуту протягом 62 днів роботи конференції було внесено 1200 поправок, уточнень, доповнень. Так, коли обговорювався розділ "Секретаріат", то малі країни висунули свої пропозиції на 1000 сторінок.

Найскладнішим виявилось питання про право вето. Малі країни виступали проти цього принципу, розцінюючи його як порушення рівноправності членів ООН. Ситуації додавало напруженості прагнення СРСР до тотального права вето, що поширювалося б як на процедурні, так і непроцедурні питання. Завдяки дипломатичним зусиллям усі суперечливі питання вдалося розв'язати.

25 червня 1945 р. Статут ООН був одностайно схвалений, а наступного дня – 26 червня – офіційно підписаний представниками 50 країн – фундаторів ООН. Невдовзі Статут підписала також Польща, ставши 51-м членом – фундатором ООН.

Статут набрав чинності 24 жовтня 1945 р. До цього часу його ратифікувала більшість членів-фундаторів (29 із 51), включаючи всі п'ять великих держав. Усіма фундаторами Статут був ратифікований до 27 грудня 1945 р. 10 січня 1946 р. з відкриттям першої сесії Генеральної Асамблеї ООН почала функціонувати.

Отже, конференція в Сан-Франциско мала величезне історичне значення. Вона породила ООН – головний міжнародний інструмент

підтримання і зміцнення миру та міжнародної безпеки, головний міжнародний орган сприяння багатоплановій співпраці країн і народів. Статут ООН проголосив норми й ідеї розвитку світового суспільства, правові основи міжнародних відносин після Другої світової війни. У Статуті окреслені першорядні цілі Організації: підтримання міжнародного миру і безпеки, сприяння міжнародній економічній та соціальній співпраці, повага до прав людини, розвиток дружніх відносин між націями, толерантність, добросусідство, забезпечення справедливості і повага до міжнародного права.

У Статуті сформульовані принципи для досягнення поставлених цілей:

- ⇒ суверенна рівність усіх членів Організації, добросовісне виконання зобов'язань, узятих на себе за Статутом;
- ⇒ розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами;
- ⇒ утримання в міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН;

- ⇒ надання Організації всілякої допомоги у всіх її діях на основі Статуту й утримання від надання допомоги будь-якій державі, проти якої ООН застосовує дії превентивного або примусового характеру;

- ⇒ забезпечення Організацією або державами, які не є її членами, діями відповідно до принципів ООН;

- ⇒ неутручання ООН у справи, які за своєю сутністю входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Проголошені Статутом ООН загальнолюдські цінності, права людини, демократичні принципи мирного співіснування справили могутній вплив на весь повоєнний розвиток світу. Людство одержало унікальний форум для спілкування, обміну думками та розв'язання складних міжнародних проблем.

На жаль, уже перші повоєнні роки позначилися поворотом країн антигітлерівської коаліції, насамперед США і СРСР, від співпраці до стратегічного й політичного протистояння, що призвело до холодної війни – глобального протистояння двох суспільно-політичних систем.

Гострі суперечності міжнародних відносин адекватно віддзеркалювалися в ООН, справляючи згубний вплив на всю її діяльність. Ідеологізація міжнародних відносин перетворила Організацію на головну арену ідеологічних і політичних баталій, що паралізувало діяльність її органів, особливо найважливішого з них – **Раду Безпеки**.

Негативні наслідки холодної війни виявлялися в усіх сферах, зокрема в питанні про прийняття нових членів в ООН. За Статутом (ст. 4) організація відкрита для всіх миролюбних держав, які беруть на себе зобов'язання, закріплені в Статуті, і можуть їх виконувати. Однак для

прийняття нового члена необхідні позитивне рішення Ради Безпеки, що ухвалюється за умови згоди постійних членів, і кваліфікована більшість (2/3) присутніх та голосуючих членів Генеральної Асамблеї.

Протягом перших десяти років існування ООН організація поповнилася лише дев'ятьма новими членами. Замороження процесу розширення членства ООН було безпосереднім наслідком холодної війни. Американське домінування в ООН, і зокрема в Раді Безпеки, зривало позитивні рішення стосовно кандидатів з радянського боку, а Радянський Союз, у свою чергу, накладав вето на кандидатів із протилежного блоку.

Тільки в 1955 р., в умовах певного послаблення холодної війни після закінчення війни в Кореї і смерті Й. Сталіна, позначилися зрушення в підході до прийняття нових членів. Було досягнуто домовленості про прийняття "пакетом" 16 нових членів, у тому числі 4 східноєвропейських держав (Албанії, Болгарії, Угорщини та Румунії).

6.2. Започаткування операцій з підтримання миру

ООН мусила виявити гнучкість у пошуках компромісних рішень із різних міжнародних питань. Проте особливої винахідливості вимагали дії з підтримання миру і міжнародної безпеки. Річ у тому, що події у світі після Другої світової війни розвивалися складно, суперечливо і далеко не завжди так, як це передбачалося в період утворення ООН. Головною метою ООН засновники цієї організації вважали врегулювання суперечок і конфліктів між державами мирними засобами, шляхом переговорів (гл. VI Статуту). У разі актів агресії передбачалися колективні примусові дії аж до застосування військової сили на основі глави VII.

Творці ООН усвідомлювали, що миротворчі дії організації будуть успішними лише за умови продовження співпраці переможців у Другій світовій війні, насамперед, великих держав: США, СРСР, Великої Британії, Франції та Китаю. Головною силою системи колективної безпеки мали стати великі держави – постійні члени Ради Безпеки. Усе ж розвиток подій у світі вніс такі докорінні зміни в міжнародні відносини, що втілити в життя положення й ідеї Статуту повною мірою виявилось неможливо.

Якщо з використанням мирних засобів урегулювання конфліктів (переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж тощо) особливих проблем не виникало, то застосування механізму колективної безпеки унеможлиблювалося через розходження стратегічних і політичних інтересів представників різних блоків, насамперед СРСР і США. Заклик до колективних воєнних дій з метою припинення вій-

ни в Кореї (1950–1953) не отримав належного відгуку. Лише 16 із 60 членів ООН виділили певні військові контингенти в об'єднану групу, що виступала під прапором ООН. Понад 90 % сухопутного й морського персоналу та майже вся авіація міжнародного контингенту були американськими. Уроки корейської війни переконливо показали нежиттєздатність передбаченого Статутом колективного застосування військової сили в умовах протистояння великих держав.

Слід було шукати альтернативу, бо життя породжувало чимало конфліктів, які не піддавалися врегулюванню шляхом переговорів. До того ж характер конфліктів, що вибухали після Другої світової війни, був не завжди таким, як це передбачалося в 1945 р. Конфлікти виникали не тільки між державами, але й усередині держав у вигляді громадянських воєн, рухів визволення з-під колоніального ярма тощо. Ставало очевидним, що застосування міжнародної сили в таких конфліктах малопродуктивне, а часто і шкідливе. Бо важко було визначити, яку конфліктуючу сторону треба підтримувати. Тим більше, що всі конфлікти, пов'язані з антиколоніалізмом чи внутріполітичною боротьбою у країнах між лівими і правими, розглядалися супердержавами крізь призму своїх стратегічних інтересів.

Отже, життя підказувало нову, не передбачену Статутом форму підтримання миру: використання збройних контингентів, але без застосування їхньої бойової сили. Так виникли операції ООН з підтримання миру. Вони були імпровізацією, побудованою на положеннях й ідеях глав VI і VII Статуту та реаліях міжнародного життя. Як слушно зазначав Генеральний секретар ООН Даг Хаммаршельд, характеризуючи правові основи операцій ООН, їх треба було б віднести до неіснуючої глави "шість із половиною". Ця думка є цілком слушною, оскільки операції з підтримання миру за своїм змістом і характером є дещо середнім між методами мирного врегулювання суперечок, передбаченими главою VI, і примусовими заходами, передбаченими главою VII, але без практичного застосування сили проти порушника миру.

Перші спроби використання військового персоналу ООН мали місце в Індонезії і Греції.

В Індонезії з 1947 по 1951 рр. діяла невелика група воєнних спостерігачів у зв'язку з війною індонезійців за незалежність від Нідерландів. У Греції група спостерігачів (до 20 чол.) здійснювала моніторинг північного кордону країни, щоб не було втручання східноєвропейських держав у громадянську війну.

У 1948 р. у зв'язку з арабо-ізраїльською війною була створена Організація ООН для спостереження за перемир'ям.

У 1949 р. ООН створила групу спостерігачів в Індії й Пакистані з метою врегулювання кашмірського конфлікту. Досвід цих перших

груп спостерігачів проклав шлях до інших форм і методів підтримання миру. У перші післявоєнні роки ще не існував термін *операції з підтримання миру*. Уживалися такі назви, як *легіон ООН*, *польові кадри ООН* тощо. Термін *підтримання миру* вперше увійшов у міжнародний лексикон у 1956 р., коли у зв'язку з конфліктом Англії, Франції та Ізраїлю з Єгиптом Перша надзвичайна спецсесія Генеральної Асамблеї ухвалила резолюцію про створення Надзвичайних збройних сил ООН, які діяли в зоні Суецького каналу понад 10 років.

Назва *операції ООН з підтримання миру* остаточно усталася в 1965 р., коли Генеральна Асамблея створила Спецкомітет з операцій з підтримання миру. Особливість таких операцій полягає в тому, що військові контингенти використовуються не як бойова сила, а як механізм для припинення ворожнечі і як буфер між конфліктуючими силами.

У формуванні операцій ООН як методу врегулювання міжнародних конфліктів важливу роль відіграв досвід Надзвичайних сил ООН у зоні Суецького каналу. Особливість цієї операції полягала в тому, що вона була розпочата не рішенням Ради Безпеки, а Генеральною Асамблеєю. Річ у тому, що учасниками конфлікту були два постійні члени Ради Безпеки – Англія і Франція, які мали право вето. Склалася кризова ситуація. У зв'язку із цим Рада Безпеки ухвалила резолюцію про скликання надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї на основі резолюції 1950 р. *"Єдність на користь миру"*. Ця резолюція, ухвалена Генеральною Асамблеєю у зв'язку з війною в Кореї, передбачала, що коли в умовах порушення миру або акту агресії Рада Безпеки неспроможна діяти через відсутність єдності серед її постійних членів, то Генеральна Асамблея може вдатися до необхідних кроків аж до рекомендації використання збройних сил з метою підтримання або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Сутність конфлікту полягала в тому, що в липні 1956 р. Єгипет оголосив про націоналізацію Суецького каналу, що зачіпало інтереси Англії та Франції. У цій загостреній ситуації 29 жовтня ізраїльські війська вдерлися на територію Єгипту, просуваючись до каналу. Розвиток подій призвів до воєнного втручання також Англії та Франції.

Шукаючи союзників у боротьбі проти англо-франко-ізраїльської агресії, президент Єгипту Гамаль Абдель Насер звернувся до міжнародного співтовариства із закликом про допомогу, і радянське керівництво з розумінням поставилося до можливості направлення добровольців. Виникла надзвичайно небезпечна ситуація, оскільки в міжнародний конфлікт були втягнуті великі держави.

У цих умовах 1 листопада 1956 р. розпочалася перша надзвичайна сесія Генеральної Асамблеї, присвячена Суецькій кризі. Вона закликала негайно припинити вогонь, вивести війська і вжити невідкладних заходів для відновлення судноплавства на каналі.

Англія і Франція заявили, що вони погодяться на виконання резолюції тільки в разі введення в зону військ ООН. 4 листопада Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію, що пропонувала створення Надзвичайних сил ООН. Резолюцію було ухвалено 57 голосами. 19 представників держав утрималися, зокрема представники соціалістичних країн, які вважали, що проти агресорів треба було вжити жорсткіших заходів.

У цій операції брали участь контингенти 10 країн (Канада, Швеція, Фінляндія, Данія, Індія та ін.). Надзвичайні сили ООН нараховували до 6 тис. чол. Керував операцією Генеральний секретар, якому допомагала група військових – представників країн-учасниць. Військове керівництво здійснював Командувач сил, призначений Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Генерального секретаря Д. Хаммаршельда. Командувач діяв під керівництвом Генерального секретаря. Національні підрозділи підпорядковувалися національним командирам, а вони – Командувачу силами ООН. Солдати й офіцери національних підрозділів носили свою національну форму. Своєрідною емблемою ООН стали запропоновані Д. Хаммаршельдом блакитні шоломи.

Сили ООН контролювали кордони між Ізраїлем і Єгиптом у районі Газа та Синайського півострова. Функції Сил ООН полягали в тому, щоб вести спостереження за дотриманням лінії перемир'я, виведенням військ, підтримкою порядку та стабільності у смузі Газа. Після відведення іноземних військ від зони Суецького каналу й відновлення єгипетського контролю над каналом міжнародні Сили ООН продовжували перебувати на єгипетській території з метою роз'єднання конфліктуючих сторін.

У ході операції дотримувалися принципи, які створили правові засади майбутніх операцій ООН. Основою проведення операції була згода Єгипту на розташування іноземних військ на його території. Було обумовлено, що війська ООН не є окупаційними за своїми цілями та характером і покликані не воювати, а підтримувати мир. Збройна сила могла бути використана лише з метою самооборони.

6.3. Операція ООН у Конго

Операція в Конго протягом тривалого часу була найбільшою за масштабами. Контингент ООН налічував до 20 тис. чол.

Небезпечний конфлікт у Конго, колишній колонії Бельгії, виник після здобуття нею незалежності 30 червня 1960 р. Усі провідні посади в державному апараті й офіцерські посади в армії обіймали бельгійці або інші європейці, тому відразу після проголошення незалежності почалися виступи солдатів проти бельгійських офіцерів і цивільного населення

проти засилля іноземців. Під приводом відновлення порядку бельгійські війська, розташовані тут на двох базах, увійшли в деякі міста без згоди конголезького уряду П. Лумумби. Тим часом М. Чомбе – президент однієї з провінцій – Катанги, проголосив її незалежність як окремої держави. У цих умовах керівництво Конго звернулося по допомогу до ООН.

14 липня 1960 р. Рада Безпеки закликала Бельгію вивести свої війська з Конго й уповноважила Генерального секретаря Д. Хаммаршельда забезпечити конголезькому уряду військову допомогу, яка має надаватися доти, доки сили національної безпеки не стануть здатними виконувати свої функції.

Уже наступного дня в Конго прибули контингенти з Гани й Тунісу. Через місяць в Операції ООН у Конго вже брали участь 14 тис. чол. Керівництво ООН виходило з того, що контингент не повинен втручатися у внутрішні справи Конго і має використовувати силу тільки для самооборони. Однак розвиток подій висував перед операцією й завдання, які важко було здійснити, не порушуючи принцип цілковитої нейтральності. Завдання, поставлені в ряді резолюцій Ради Безпеки і резолюції від 20 вересня 1960 р., ухваленої надзвичайною сесією Генеральної Асамблеї, зводилися до такого:

- ⇒ відновлення і підтримання закону й порядку, захист життя людей і власності на території всієї країни;
- ⇒ відновлення і підтримання територіальної цілісності Конго;
- ⇒ відвернення громадянської війни і врегулювання міжплемінних конфліктів;
- ⇒ захист Конго від зовнішнього втручання у внутрішні справи, насамперед шляхом усунення іноземних найманців у сепаратистській Катанзі тощо.

Виконання цих завдань, безумовно, виходило за межі "буферної" ролі контингенту.

Трагедією конголезького народу став розкол у його керівництві, зокрема між президентом Ж. Касавубу, на якого робили ставку країни Заходу, і прем'єр-міністром П. Лумумбою, якого підтримував СРСР. Загострення суперечностей призвело до того, що Ж. Касавубу звільнив П. Лумумбу з посади прем'єр-міністра, а П. Лумумба у відповідь звільнив Ж. Касавубу з посади президента. У цих умовах начальник штабу С. Мобуту розпустив парламент і заарештував П. Лумумбу. Керівництво ООН вважало неможливим силою визволити його, бо це означало б втручання у внутрішні справи Конго. Після невдачі втечі П. Лумумба був знову заарештований і переданий у Катангу, де його стратили.

На початку 1961 р. в Конго одразу функціонувало кілька урядів:

- ⇒ уряд Касавубу – Мобуту в Леопольдвілі, який був визнаний більшістю членів ООН;

- ⇒ уряд прихильника П. Лумумби Гізенги в Стенлівілі, який визнали соціалістичні країни і кілька африканських країн;
- ⇒ у Катанзі діяв режим М. Чомбе,
- ⇒ у провінції Касаї прагнув до автономії місцевий керівник.

За таких суперечливих обставин, особливо у зв'язку із загибеллю П. Лумумби, посилювалася критика з боку СРСР на адресу Д. Хаммаршельда. Була висунута пропозиція про усунення його з посади Генерального секретаря.

У серпні й вересні 1961 р. відбулися військові сутички між силами М. Чомбе і військами ООН. З метою врегулювання конфлікту в Катанзі Даг Хаммаршельд домовився про особисту зустріч із М. Чомбе. Однак 17 вересня 1961 р. Даг Хаммаршельд загинув в авіаційній катастрофі на шляху в Ндоу, де мали проводитися переговори про припинення воєнних дій.

В умовах порушення катанзькими сепаратистами угод про припинення вогню Рада Безпеки 24 листопада 1961 р. надала безпрецедентні повноваження виконуючому обов'язки Генерального секретаря У Тану. Ішлося про застосування радикальних заходів, навіть воєнних у разі необхідності, для негайного усунення і депортації з Катанги всіх іноземних військових і політичних радників, що не входили в контингенти військ ООН. З метою самооборони військам ООН було дозволено проводити обмежені воєнні дії. То був певний відхід від принципів проведення операцій з підтримання миру.

Після довгих зволікань у січні 1963 р. М. Чомбе мусив відмовитися від ідеї утворення сепаратної держави. Це означало, що мета операції ООН в основному була досягнута: єдність Конго відновлена, іноземні найманці усунуті, поступово відновлювався порядок у країні. У лютому 1963 р. почалося планомірне виведення військ ООН, яке остаточно завершилося 30 червня 1964 р.

6.4. ООН і перші кроки в галузі роззброєння

Аналіз положень Статуту ООН свідчить про те, що ставлення її фундаторів у 1945 р. до проблеми роззброєння мало свої відмінності. Тоді роззброєнню не надавалося провідної ролі в досягненні головної мети: миру й безпеки. Це пояснювалося, мабуть, тим, що на той час ще невідомо було про загрозу ядерної зброї, а сумний досвід Ліги Націй не давав підстав для оптимістичних надій щодо реальності ідеї роззброєння. Тому якщо Статут Ліги Націй закликав до скорочення озброєнь, то Статут ООН лише проголошував мету регулювання озброєнь.

Концепція міжнародної безпеки будувалася на ідеї колективних дій, у тому числі й воєнних, проти порушника миру. Стаття 43 Стату-

ту зобов'язує всіх членів організації надавати Раді Безпеки на її вимогу збройні сили для підтримання міжнародного миру й безпеки. Стаття 45 зобов'язує тримати в стані негайної готовності контингенти національних військово-повітряних сил для спільних міжнародних примусових дій. Створювався Воєнно-штабний комітет як допоміжний орган Ради Безпеки для підтримання міжнародного миру й безпеки і надання їй допомоги у використанні військ, командування ними, а також регулювання озброєнь і можливого роззброєння (ст. 47).

Статутом не передбачалося створення механізму контролю над роззброєнням. Застосування Сполученими Штатами атомної бомби проти японського міста Хіросіма 6 серпня 1945 р. внесло корінні зміни в бачення проблеми роззброєння. Перед міжнародним співтовариством постає невідкладне завдання заборони ядерної зброї, застосування якої створювало смертельну загрозу людству. Монополієне володіння атомною зброєю Сполученими Штатами (до 1949 р., коли СРСР ліквідував цю монополію) загострило радянсько-американські відносини. Гонка ядерних озброєнь перетворилася на провідний і найнебезпечніший напрям розвитку холодної війни. Боротьба навколо проблеми заборони ядерної зброї посіла центральне місце в дебатах, присвячених роззброєнню. Першою резолюцією, ухваленою 24 січня 1946 р. першою сесією Генеральної Асамблеї, була резолюція про створення Комісії з атомної енергії. До неї ввійшли представники членів Ради Безпеки й Канади. Мета Комісії полягала в розробці конкретних пропозицій щодо встановлення контролю за використанням атомної енергії лише в мирних цілях і ліквідації атомної зброї та всіх інших засобів масового знищення.

Згодом, 14 грудня 1946 р., Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію, яка визнала центральну роль роззброєння у справі підтримання миру й безпеки.

Тоді ж визначилися протилежні позиції щодо атомної енергії та її використання.

План США був викладений у Комісії з атомної енергії Бернардом Барухом 14 червня 1946 р. План Баруха передбачав:

⇒ створення Міжнародного агентства з атомного розвитку, яке здійснюватиме під керівництвом Ради Безпеки контроль над використанням атомної енергії;

⇒ після створення системи контролю вся атомна зброя має бути знищена, а виробництво нових атомних бомб заборонено;

⇒ Агентство мало стати єдиним власником атомної сировини, контролювати всю діяльність у галузі атомної енергії в інтересах всіх країн, володіти монополією на дослідження і розвиток у галузі атомної енергії.

Радянський план, викладений А. Громико, передбачав укладання міжнародної конвенції про заборону виробництва й застосування атомної зброї, що мала закріпити такі зобов'язання:

⇒ заборонити використання атомної зброї та виробництво атомної зброї, знищити протягом трьох місяців усі запаси атомної зброї;

⇒ вважати будь-яке порушення конвенції серйозним злочином проти людства;

⇒ протягом шести місяців учасники конвенції мали ухвалити закони, що передбачали суворе покарання за порушення положень конвенції.

17 червня 1947 р., радянська сторона виклала своє бачення інспекцій і контролю:

⇒ створити Міжнародну контрольну комісію з повноваженнями контролю та інспекцій щодо мирного використання атомної енергії;

⇒ залишити у віданні урядів країн володіння та управління матеріалами й установами з атомної енергії;

⇒ контроль має здійснюватися шляхом обмежених інспекцій, запитів інформації від урядів стосовно матеріалів;

⇒ передбачався також контроль за існуючими атомними матеріалами.

Отже, виявилися такі основні розбіжності в підходах до атомного роззброєння:

⇒ *Послідовність у заходах*. США: спочатку встановити систему контролю, а потім здійснити атомне роззброєння. СРСР: спочатку підписати договір про заборону атомної зброї.

⇒ *Принцип власності й національного суверенітету*. США: за міжнародну власність на атомні матеріали та установи. СРСР: міжнародна власність є втручанням у внутрішні справи країн і загрожує їх національному суверенітету.

⇒ *Міжнародні інспекції*. США: за жорсткий контроль. СРСР: за періодичні інспекції.

Існувало ще одне істотне розходження: США були проти застосування права вето при розв'язанні Радою Безпеки питання про порушення угоди з атомної енергії. СРСР же твердо відстоював принцип права вето в Раді Безпеки і щодо атомних проблем. Американське домінування в ООН у ті роки забезпечило ухвалення в 1948 р. Генеральною Асамблеєю резолюції, основу якої становили пропозиції США. Радянський Союз не підтримав ці пропозиції й у січні 1950 р. відмовився від участі в Комісії з атомної енергії.

Провідне місце в радянських пропозиціях щодо роззброєння посідали заклики до глобальних, радикальних заходів. Уже на першій сесії Генеральної Асамблеї в 1946 р. Радянський Союз виступив з про-

грамою загального й повного роззброєння. Радянська ініціатива справила пропагандистський ефект, зміцнила міжнародний авторитет СРСР, особливо серед прихильників миру, але виявилася нереальною в умовах загострення міжнародної напруженості.

Комісія з атомної енергії не виправдала надій, що покладалися на неї, і згодом почали створюватися інші форуми для обговорення проблеми роззброєння. У січні 1952 р. була утворена Комісія з роззброєння у складі членів Рад Безпеки й Канади. Під тиском СРСР Генеральна Асамблея розширила склад цієї Комісії до 25 членів. А в 1958 р. до Комісії з роззброєння увійшли всі члени ООН. Ця глобальна інституція не мала на меті вироблення якихось конкретних планів щодо роззброєння. Вона слугувала радше форумом для обміну думками й концепціями з приводу роззброєння, а також інструментом морально-політичного тиску на великі держави, аби зрушити з місця проблеми роззброєння. Невдовзі функції цієї комісії перейшли до Першого комітету.

У 1959 р. було створено Комітет 10-ти з роззброєння. Східний блок тут представляли СРСР, Болгарія, Чехословаччина, Польща та Румунія, а західний блок – США, Велика Британія, Італія, Франція і Канада.

У 1961 р. під тиском країн третього світу Комітет 10-ти був розширений за рахунок введення восьми країн, що не приєдналися, і перетворився на Комітет 18-ти з роззброєння.

Одне із центральних місць у переговорах про роззброєння в ці роки посідало питання про припинення випробувань ядерної зброї. Дискусії виявили серйозні розбіжності думок щодо кількості щорічних інспекцій, тривалості мораторію на випробування, зон інспектування, складу контрольного органу.

До 1961 р. підтримувалося добровільне припинення ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. СРСР, США й Велика Британія підписали *Договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі та під водою*. Однак питання про підземні випробування залишилося невирішеним.

Отже, у напружених умовах холодної війни ООН відіграла важливу роль як форум обговорення проблеми роззброєння, з'ясування позицій держав, визначення шляхів скорочення гонки озброєнь, заборони ядерної зброї. Численні резолюції, ухвалені Генеральною Асамблеєю, її допоміжними органами, комітетами та комісіями з роззброєння мобілізували світову громадськість на боротьбу за заборону ядерних випробувань, заборону та знищення ядерної зброї. Тиск світової громадськості був одним із факторів, які позитивно впливали на політику держав у галузі роззброєння.

6.5. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам

Проблема деколонізації посідала центральне місце в політичному житті міжнародного співтовариства повоєнних років, що зумовлювалося масштабами та значенням проблеми, яка зачіпала долі мільйонів людей.

Завоюванню незалежності країнами й народами сприяла Друга світова війна. Із 51 фундатора ООН 27 становили країни, що завоювали свою незалежність, їх активна діяльність на конференції в Сан-Франциско справила значний вплив на остаточне формулювання низки принципів положень Статуту ООН.

Проблемам залежних країн і народів присвячено три розділи Статуту. Розділ XI містить *Декларацію стосовно несамоврядних територій*. Розділ XII передбачає створення *Міжнародної системи опіки*. Розділ XIII розкриває функції, повноваження та процедуру Рад з опіки. Статут проголосив рівноправ'я і самовизначення народів одним із принципів і цілей ООН.

Система опіки поширювалася на:

- ⇒ території, що були підмандатними в системі Ліги Націй;
- ⇒ території, які відійшли від переможених держав внаслідок Другої світової війни;
- ⇒ території, що добровільно уклали угоди про опіку з розвиненими державами.

Загалом у систему опіки потрапило 11 територій: Нова Гвінея (Австралія), Камерун і Тоголенд (Франція), Сомалі (Італія), Західне Самоа (Нова Зеландія), Камерун, Танганьїка і Тоголенд (Велика Британія), Руанда-Урунді (Бельгія) та ін.

Основне завдання системи опіки полягало в тому, щоб:

- ⇒ зміцнювати міжнародний мир і безпеку;
- ⇒ сприяти політичному, економічному, соціальному й культурному розвитку населення підопічних територій, його прогресу в напрямі до самоврядування або незалежності;
- ⇒ заохочувати поважання прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

У 1957 р. частина Тоголенд, що перебувала під опікою Великої Британії, стала державою Гана. У 1960 р. підопічна Франції частина Тоголенд проголосила себе Республікою Того. Сомаліленд у 1960 р. вийшла з-під опіки Італії і стала державою Сомалі. Так поступово міжнародна система опіки приносила позитивні результати.

Паралельно з роботою у країнах, що потрапили в систему опіки, ООН приділяла увагу несамоврядним територіям. У 1946 р. налічува-

лося 72 такі території. Основою діяльності ООН у цьому напрямі стала *Декларація щодо несамоврядних територій*. Вона передбачала сприяння підвищенню добробуту жителів, розвитку самоврядування, економічному, політичному, соціальному й культурному прогресу тощо.

Слід зазначити, що в Декларації не йшлося про надання незалежності колоніям. Великі держави в 1945 р. висловили лише згоду максимумально сприяти добробуту населення цих територій у межах системи міжнародного миру й безпеки.

Першим кроком ООН у цьому напрямі було створення в 1946 р. Комітету з інформації щодо несамоврядних територій. Комітет вивчав інформацію, надану відповідними адміністраціями, і давав рекомендації Генеральній Асамблеї. Рішучіші антиколоніальні позиції займали Генеральна Асамблея та її Четвертий комітет. Згодом вони почали вимагати від урядів, щоб їхні щорічні звіти містили політичну інформацію. З радикальними змінами у світі антиколоніальні позиції в ООН міцніли. Це яскраво виявилось в дебатах з палестинського питання, в обговоренні проблеми боротьби Індонезії за незалежність від Нідерландів, ситуації в колишніх італійських колоніях Лівії, Еритреї та Сомалі, становища в Алжирі, Марокко та Тунісі. У 1956 р. Марокко і Туніс стали незалежними державами.

Проте домінування в ООН Сполучених Штатів та інших західних великих держав перешкоджало ухваленню Генеральною Асамблеєю рішучих резолюцій антиколоніального характеру. У 1960 р. у складі Генеральної Асамблеї відбулися радикальні кількісні та якісні зміни. Після 1945 р. 35 територій, що здобули незалежність, стали членами ООН. 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ухвалила історичну *Декларацію про надання незалежності колоніальним і залежним країнам та народам*. Про силу антиколоніальних настроїв у світі і в ООН переконливо свідчив уже той факт, що ніхто не наважився проголосувати проти і лише дев'ять країн утрималися (Австралія, Бельгія, Велика Британія, Домініканська Республіка, Франція, Португалія, Іспанія, Південна Африка та Сполучені Штати Америки).

Важко переоцінити значення цього документа, який засвідчив спільне засудження людством колоніалізму. Декларація проголосила не лише право колоніальних народів на незалежність, а й передбачила створення сприятливих умов для його втілення в життя. Декларація засудила пригнічення народів іноземними гнобителями, домінування й експлуатацію як порушення фундаментальних прав людини, що суперечить Статуту ООН.

Декларація проголосила, що всі народи мають право на самовизначення; недостатня політична, економічна, соціальна й освітня під-

готовка не повинна слугувати перешкодою для незалежності. Наголошувалося, що будуть припинені всі воєнні дії або репресивні заходи проти залежних народів, аби дати їм можливість мирно і вільно використати їх право на цілковиту незалежність.

Щодо підопічних, несамоврядних та інших територій, які ще не здобули незалежність, то передбачалися негайні заходи для передання всієї влади народам цих територій без будь-яких умов відповідно до їх вільно виявлених бажань цілковитої незалежності та свободи.

Водночас Декларація містила принципово важливі положення щодо цілісності держав. Підкреслювалося, що будь-які спроби часткового або повного порушення національної цілісності й територіальної єдності країни несумісні із цілями та принципами Статуту ООН.

Через рік після ухвалення Декларації, у 1961 р., Генеральна Асамблея утворила Комітет 17-ти для контролю за втіленням її в життя і вироблення необхідних рекомендацій. У 1962 р. Комітет був розширений і став **Комітетом 24-х**. Антиколоніальний за своїм складом Комітет 24-х одержав широкі повноваження у справі імплементації Декларації 1960 р. Він виряджав місії, заслуховував петиції, робив рекомендації щодо ситуації на тій чи іншій території. У 1963 р. у списку Комітету налічувалося 64 колонії та підопічні території, які ще не досягли самоуправління.

ООН відіграла значну роль у процесі деколонізації. Її діяльність у цьому напрямі можна чітко розділити на два етапи. У 1945–1960 рр., коли в ООН домінували колоніальні держави та їхні союзники, антиколоніальні дії організації істотно гальмувалися. Проте вже тоді ООН стала форумом для окремих антиколоніальних виступів. На основі Статуту ООН (розд. XI, XII і XIII) було створено ефективнішу систему міжнародної опіки над несамоврядними територіями. У багатьох випадках ООН втручалася з метою припинення ворожнечі (Індонезія, Кашмір, Палестина). Отже, ООН діяла як головна міжнародна антиколоніальна сила.

З ухваленням у 1960 р. Декларації про деколонізацію настав новий, активніший період в антиколоніальній діяльності ООН. Була створена правова основа руху поневолених народів до незалежності. Найбільша заслуга ООН полягала в утвердженні нового порядку у світі, у встановленні справедливих відносин між метрополіями і колоніями, у сприянні економічному, соціальному, культурному й політичному розвитку новоутворених незалежних держав. Молоді країни ставали повноправними членами ООН, що забезпечувало міжнародний захист їх національних інтересів.

1960 р. увійшов в історію як рік Африки. На XV сесії Генеральної Асамблеї до складу ООН було прийнято 17 нових держав, з яких 16 представляли африканський континент. Членський склад ООН збільшився до 99 держав. Це змінило розстановку сил в організації. Антиколоніальні сили стали переважати в Генеральній Асамблеї. Об'єднана афро-азіатська група налічувала в 1960 р. 44 країни. Блокуючись із СРСР та іншими соціалістичними державами, молоді незалежні країни перетворилися на важливу силу, провідний фактор міжнародної політики.

6.6. Проблема захисту прав людини

Традиційно проблемами прав людини займалися національні, а не міжнародні структури. У Статуті Ліги Націй про права людини не йшлося, хоча у своїй діяльності Ліга приділяла певну увагу питанням нацменшин.

Крутий поворот до захисту прав людини відбувся в роки Другої світової війни під впливом масових злочинів, скоєних фашистами. Права людини дедалі більше стають об'єктом міжнародної уваги.

У Статуті ООН проблема захисту прав людини згадується сім разів. Про це йдеться у Преамбулі, ст. 1 (цілі і принципи), ст. 13 (функції й повноваження Генеральної Асамблеї), ст. 55 (цілі економічної й соціальної співпраці), ст. 62 (функції й повноваження ЕКОСОП) та ст. 76 (цілі системи опіки).

У 1946 р. було створено Комісію з прав людини – головний орган ООН зі сприяння і захисту прав людини. Перед Комісією відразу ж постало завдання визначення основних прав і свобод. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ухвалила *Загальну декларацію прав людини*. За неї проголосувало 48 країн, ніхто не проголосував проти, 8 країн утрималося (6 східноєвропейських країн, Саудівська Аравія та Південна Африка). СРСР аргументував свою позицію тим, що Декларація не засуджувала фашизм й агресію, а також не містила розгорнутого тлумачення економічних і соціальних прав. Південна Африка вважала Декларацію нереалістичною, а Саудівська Аравія вбачала в Декларації відображення стандартів західної культури.

Хоч формально, як і всі резолюції Генеральної Асамблеї, цей документ не має юридичної сили, але фактично Декларація загальновизнана як обов'язкова для всіх. Це справді історичний документ, а день ухвалення Декларації (10 грудня) відзначається у світі як День прав людини.

Тридцять статей Декларації охоплюють широке коло громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав.

Загальна Декларація прав людини стала основою для ухвалення понад 80 конвенцій і декларацій з різних аспектів прав людини. Багато положень Декларації та ухвалених згодом міжнародних конвенцій увійшли до конституцій, законів держав, стали надихаючим чинником у національній законотворчості.

Поряд зі створенням правових засад забезпечення прав людини ООН здійснювала заходи щодо втілення в життя загальновизнаних прав, проголошених у Декларації та інших міжнародних документах. Один із напрямів діяльності ООН полягав у поширенні інформації про права людини шляхом проведення конференцій, публікацій правових документів.

Важливу роль відігравали обстеження, дискусії навколо питань про порушення прав людини в певних країнах. Центральними форумами в цьому плані були Генеральна Асамблея та її Третій комітет, Економічна й Соціальна Рада, Комісія з прав людини тощо. Сам факт обговорення фактів порушення прав людини на міжнародному рівні справляв моральний тиск, який важко було ігнорувати.

Оскільки одним із принципів ООН є невтручання у внутрішні справи держав, то заходи міжнародних органів у сфері прав людини мали свої обмеження. Неурядові організації користувалися більшою свободою дій. Особливу активність у галузі забезпечення прав людини виявляли такі організації, як Міжнародна амністія, Міжнародна комісія юристів, Міжнародна ліга з прав людини, Міжнародна федерація з прав людини тощо.

Пошукові завдання

З'ясуйте сутність і правові основи операцій з підтримання миру.

Охарактеризуйте проблему атомного роззброєння, визначивши позиції США та СРСР.

Оцініть Загальну декларацію прав людини, її сутність та історичне значення.

Література

Дипломатія розвиваючихся государств. – М., 1976.

Дюррозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 1995.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. – М., 2000. – Т. 1.

Калядин А. Проблемы запрещения испытаний и распространения ядерного оружия. – М., 1976.

Организация объединенных наций : Сб. док. – М., 1981.

Розанцева Н.А. ООН в алжирской политике де Голя (1958–1962) // Новая и новейшая история. – 1995. – № 4.

Роцин А. ООН и "холодная война" // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5.

Роцин А. Так начиналась ООН // Международная жизнь. – 1992. – № 7.

Роцин А.А. Международная безопасность и ядерное оружие. – М., 1979.

Системная история международных отношений : В 4 т. 1918–2003. – М., 2003. – Т. 3.

Шарова А.Я. США и ООН: концепции и реальность (40–80-е годы). – М., 1991.

Macqueen Norrie. The United Nation Since 1945: Peacekeeping and the Cold War. – N.-Y., 1999.

Частина II РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ (початок 60-х – кінець 70-х років)

Розділ 7
СРСР та США у процесі трансформування
глобальної системи міжнародних відносин 163

Розділ 8
Становлення політики розрядки в Європі
та зміцнення європейської безпеки 191

Розділ 9
Проблема контролю над озброєннями
та роззброєння (60–70-ті роки ХХ століття) 215

Розділ 10
Розпад колоніальних систем.
Країни, що визволилися,
у світовій політиці 60–70-х років ХХ століття 235

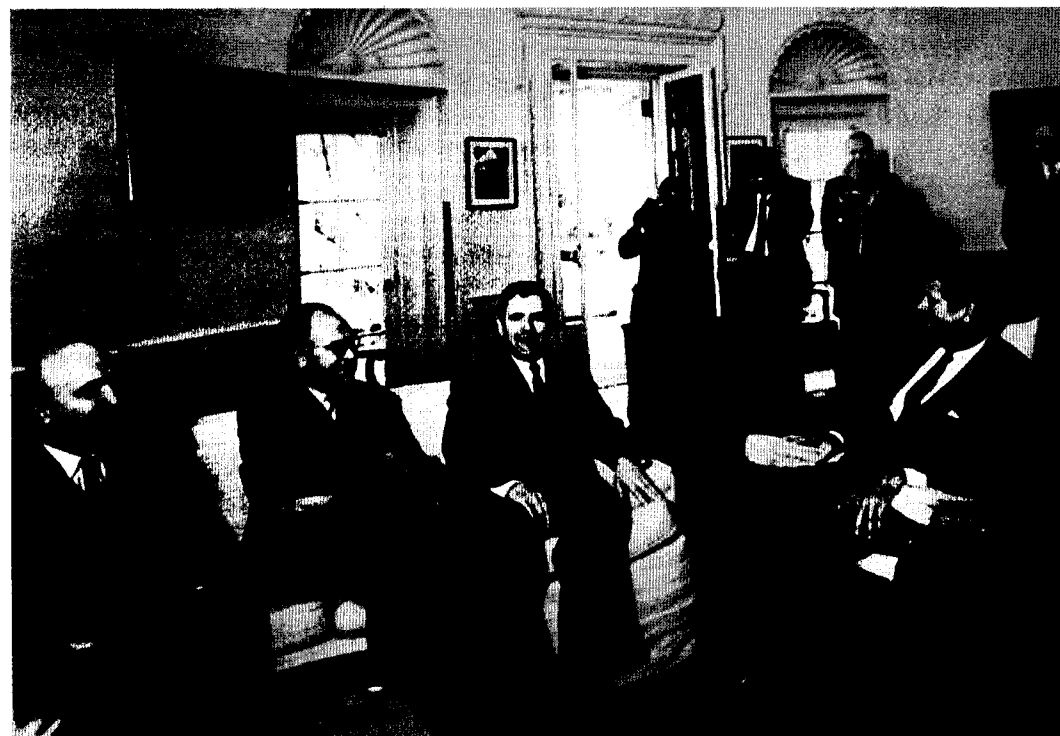
Розділ 11
Активізація діяльності ООН
у період розрядки міжнародної напруженості..... 255

Розділ 7

СРСР та США у процесі

трансформування глобальної системи

міжнародних відносин

7.1. Зміни в зовнішньополітичних концепціях СРСР і США

Після смерті в 1953 р. Й. Сталіна в політиці радянського керівництва відбувалися повільні зміни, які торкнулися сприйняття зовнішнього світу, і насамперед, співвідношення сил, що склалося на той час у міжнародних відносинах. Уже 15 березня Г. Маленков, який змінив Й. Сталіна на посаді Голови Ради Міністрів СРСР, коментуючи стан радянсько-американських відносин, заявив, що між двома країнами не існує жодного спірного питання, яке не можна було б розв'язати мирними засобами на засадах взаєморозуміння.

Документи XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956) свідчили про початок відходу нового радянського керівництва на чолі з М. Хрущовим від сталінської концепції фатальної неминучості війни з капіталізмом, спрямованої на його поразку та встановлення диктатури пролетаріату в країнах Європи. У них з'явилася теза про можливість відвернення війни й необхідність для країн з різними суспільними системами не лише співіснувати, але рухатися далі, до поліпшення відносин, до зміцнення довіри між ними, до співпраці. Важливим було те, що М. Хрущов та його оточення почали відходити від стереотипного за часів Й. Сталіна сприйняття США як головного непримиренного ворога СРСР. Наслідком цього стало наголошення в доповіді на XX з'їзді КПРС на тому, що для забезпечення справи миру в усьому світі велике значення мало б установлення міцних дружніх відносин між двома найбільшими державами світу – Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки.

Фактично, це означало започаткування курсу на розширення зв'язків із країнами Заходу й, насамперед, на розвиток партнерства-суперництва із США. При цьому термін *суперництво* був визначальним, а сам новий концептуальний підхід до зовнішньої політики СРСР базувався на впевненості тогочасних радянських аналітиків у тому, що перемога соціалізму у світі зумовлена вирішальними перевагами соціалістичного способу виробництва над капіталістичним. Гасло Хрущова "*Наздогнати і перегнати Америку*" було підсилене висновками позачергового XXI з'їзду КПРС (січень-лютий 1959) про перемогу соціалізму в СРСР не лише цілковито, але й остаточно, що, як здавалося, давало можливість розпочати перехід від соціалізму до комунізму.

Узагальненням змін, що сталися в концептуальному забезпеченні зовнішньополітичного курсу СРСР протягом перебування при владі М. Хрущова в 1953–1964 рр., стала програма КПРС, ухвалена XXII з'їздом у жовтні 1961 р. У цьому документі мирне співіснування соціалістичних і капіталістичних держав визначалося як об'єктивна необхідність розвитку людського суспільства. Однак, у кращих традиціях

радянської ідеології, мирне співіснування розглядалося лише як основа мирного змагання між соціалізмом і капіталізмом у всесвітньому масштабі та специфічна форма класової боротьби між ними.

Зміни в радянській зовнішньополітичній фразеології не могло не помітити нове керівництво США на чолі з Д. Ейзенхауером, який незадовго до смерті Й. Сталіна посів у січні 1953 р. посаду президента. Першою реакцією на них стала промова "*Шанс для миру*", з якою Д. Ейзенхауер виступив 16 квітня 1953 р. на засіданні Американського товариства видавців газет у Вашингтоні. У ній президент США привітав радянські заяви щодо необхідності досягнення миру, висловив готовність укласти угоду про обмеження озброєнь і встановити міжнародний контроль за виробництвом атомної енергії з метою забезпечити заборону атомної зброї. За це він пропонував СРСР погодитися на підписання договору з Австрією, укласти "почесне" перемир'я у Кореї та Індокитаї, договір про вільну й об'єднану Німеччину і повну незалежність народів Східної Європи. Для радянського керівництва більшість пропозицій Д. Ейзенхауера на той момент була неприйнятною. Проте й у США одностайності в оцінці промови не було. Одні її оцінили як пропагандистську, тобто типову для періоду холодної війни, інші акцентували увагу лише на позитивних моментах, наполягаючи на тому, що квінтесенцією промови було попередження про небезпеку продовження гонки озброєнь.

Провідні американські вчені, у тому числі Дж. Оппенгеймер, колишній науковий керівник проекту розробки атомної зброї "*Манхеттен*" і на той час голова Головного консультативного комітету Комісії з атомної енергії, підтримали думку Д. Ейзенхауера про необхідність скорочення гонки атомних озброєнь. У липні 1953 р. Дж. Оппенгеймер опублікував у журналі "Foreign Affairs" статтю "*Атомна зброя й американська політика*", де попередив, що гонка озброєнь може призвести до катастрофічних наслідків. Він порівняв США й СРСР із двома скорпіонами у пляшці, кожний з яких спроможний убити іншого, але лише ціною власного життя. Великий вплив на суспільну думку Заходу справив оприлюднений улітку 1955 р. маніфест Рассела – Ейнштейна, у якому всесвітньо відомі вчені попереджали, що в ракетно-ядерну епоху застосування війни як інструмента зовнішньої політики може призвести до знищення людства.

Таким чином, уже під час першого президентства Д. Ейзенхауера (1953–1957) в політичних і наукових колах США з'явилися ознаки розуміння небезпеки гонки озброєнь, почала визрівати думка щодо можливості налагодження співпраці із СРСР. Однак ці ідеї не знайшли відображення у новій зовнішньополітичній доктрині визволення країн Східної Європи від радянського впливу, проголошеній на початку 1953 р.

державним секретарем США Джоном Фостером Даллесом, який, як і більшість представників правлячої еліти й особливо військово-промислового комплексу, був прихильником жорсткого антирадянського курсу. За словами Г. Кіссінджера, Дж. Даллес сприймав конфлікт Схід – Захід як моральну проблему й намагався уникнути переговорів із СРСР до моменту докорінної трансформації радянської системи.

Успішне випробування в серпні 1953 р. радянської водневої бомби (США таке випробування здійснили в 1952 р.) лише підтверджувало переконання Дж. Даллеса в тому, що міцного миру та щастя не буде доти, доки радянський комунізм домінує на одній третині земної кулі. На його думку, розмови про припинення гонки озброєнь були передчасними. Саме такий підхід Дж. Даллеса до радянсько-американських відносин відобразила концепція масованої відплати, розроблена ним з метою підсилення доктрини визволення. Зазначена концепція лягла в основу нової військової стратегії США, що була сформульована у директиві Ради національної безпеки від 30 жовтня 1953 р. На початку 1954 р. у своєму виступі перед членами Ради з міжнародних відносин у Нью-Йорку Дж. Даллес повідомив про перетворення цієї концепції на офіційну військово-політичну стратегію США. На відміну від стратегії стримування Трумена, головна ідея якої полягала в тому, щоб завдати удар у відповідь на радянську агресію в місці її виникнення, стратегія масованої відплати передбачала здійснення миттєвої військової операції проти агресора засобами і в регіонах за вибором США.

Перші спроби мирного співіснування на тлі ядерного протистояння в 1957–1962 рр. 1957 рік став етапним у розвитку міжнародних відносин, що склалися після Другої світової війни і базувалися на монопольному володінні США спочатку ядерною зброєю, а згодом – засобами її доставки. Запуск двох штучних супутників Землі Радянським Союзом 4 жовтня і 3 листопада свідчив про його перетворення на ракетно-ядерну державу та втрату Сполученими Штатами стратегічної неприступності вперше в американській історії із часів війни з Англією в 1812 р.

Президент Д. Ейзенхауер характеризував цю подію як технологічний триумф СРСР, що означав для США появу суперника, якого слід було сприймати як життєздатну конкуруючу систему з передовою технологічною базою.

Проте слід зазначити, що майже до середини 60-х рр. ядерний потенціал СРСР набагато відставав від американського. За даними колишнього міністра оборони США р. Макнамари, співвідношення ядерних сил СРСР і США на початку 60-х рр. становило 1 : 17 на користь США, а кількість засобів доставки ядерних зарядів у Сполучених Штатах була в 10 разів більшою. З огляду на це радянське керівництво надавало великого значення завданню накопичення ядерних заря-

дів і засобів їх доставки до цілей з метою створення військово-стратегічної рівноваги між СРСР і США. М. Хрущов вважав, що слід використовувати найменші свідчення успіхів СРСР у військово-технічній галузі для підтвердження наміру втілити в життя гасло "Наздогнати і перегнати Америку".

У свою чергу, США не збиралися припинити розробку нових видів ядерної зброї. Військово-промисловий комплекс використав появу міжконтинентальних балістичних ракет у СРСР для розгортання кампанії ракетного відставання США з метою отримання додаткових державних асигнувань для реалізації нових військових програм. Через місяць після запуску першого радянського супутника Землі спеціально створена президентська комісія, що отримала назву *комісія Гейтнера*, подала Д. Ейзенхауеру доповідь під назвою *"Залюкування і виживання в ядерну добу"*. У її висновках наголошувалося на необхідності продовження гонки озброєнь до остаточної перемоги США завдяки їх могутнішому економічному і технічному потенціалу.

Тим не менш, в умовах вирівнювання стратегічного балансу між СРСР і США постала очевидною неможливість практичної реалізації стратегії масованої відплати без ризику самознищення. Незважаючи на те, що вона залишалася офіційною стратегією США до 1961 р., на практиці уряд Д. Ейзенхауера, ураховуючи ядерні можливості СРСР, був змушений діяти відповідно до розкритикованої ним стратегії стримування Трумена. Таке розходження між теорією і практикою зовнішньої політики підштовхнуло американських учених до розробки раціональніших концепцій військово-політичної стратегії США.

Дж. Кеннан був серед тих, хто запропонував будувати військово-політичну стратегію, спираючись на гнучкі невійськові методи протистояння й маючи на меті поступову заміну існуючої біполярності багатополарністю, яка б складалася з кількох центрів сили. Тоді ж сформулював своє нове бачення військово-політичної стратегії професор Гарвардського університету Г. Кіссінджер. У книзі *"Ядерна зброя і зовнішня політика"*, опублікованій у 1957 р., він висловив думку, що, оскільки США не змогли використати тимчасову атомну монополію для досягнення стратегічної трансформації на свою користь, то у нових умовах слід зробити ставку на гнучке використання ядерної зброї. Він запропонував прийняти замість стратегії масованої відплати стратегію *обмеженої війни (ядерної або неядерної)*, за допомогою якої, на його думку, можна буде успішніше здійснити американську мету – скорочення радянської сфери впливу. Схожого погляду дотримувався відомий військовий теоретик генерал М. Тейлор, який вважав, що в умовах рівноваги страху, коли США і СРСР мають можливість взаємно знищити один одного, стратегія масованої ядерної відплати може

слугувати лише засобом залякування з метою попередження тотальної ядерної війни. Саме йому належить ідея назвати нову національну військову програму стратегією гнучкого реагування.

На той момент більшість запропонованих концепцій здавалася американському керівництву передчасною, деякі з них були оцінені лише у другій половині 60-х рр. Однак сама їх поява, обговорення можливостей практичної реалізації цих концепцій започаткували процеси диференціації всередині правлячої еліти США, що привело до появи двох великих угруповань, які обстоювали кардинально протилежні позиції щодо розвитку відносин із СРСР. Перше з них об'єднувало поміркованіших представників правлячих кіл, які висловлювалися проти тотального залучення США у світові конфлікти і за перегляд підходів до радянсько-американських відносин. Друге, тісно пов'язане з військово-промисловим комплексом США, виступало за продовження гонки озброєнь і здійснення політики з позиції сили щодо СРСР.

Саме в цей період з'явилися ознаки того, що ідея мирного співіснування почала пробивати собі дорогу в міжнародних відносинах. Свідченням цього стала активна участь США і СРСР у заснуванні в 1957 р. Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) з метою розширення співпраці в галузі використання атомної енергії в мирних цілях, а також створення перешкод на шляху розповсюдження ядерної зброї. Радянсько-американські переговори щодо вироблення тексту першої угоди про обміни в галузі науки, культури, техніки й освіти завершилися її підписанням у Вашингтоні 27 січня 1958 р. У дипломатичних колах ця угода довгий час мала назву Угода Зарубіна – Лейсі (на ім'я тодішнього радянського посла в США Г. Зарубіна й одного з керівників держдепартаменту Д. Лейсі, які відіграли велику роль у її підготовці). У 1958 р. Д. Ейзенхауер, незважаючи на негативну позицію Пентагона, погодився з пропозицією СРСР щодо започаткування мораторію на ядерні випробування.

Важливим кроком до зміцнення довіри між СРСР і США могли стати радянсько-американо-англійські переговори щодо часткового припинення випробувань ядерної зброї, які розпочалися в Женеві в жовтні 1958 р. Однак процес розробки тексту майбутнього договору про відмову від випробувань ядерної зброї в трьох середовищах – в атмосфері, під водою та в космосі – був загальмований майже на п'ять років через постановку західними державами на порядок денний питання про введення системи міжнародного контролю. Пропонувалося:

⇒ створити мережу обладнаних спеціальною апаратурою постів у різних регіонах світу, які б фіксували наслідки випробувань в атмосфері;

⇒ ввести чергування на постійній основі у Світовому океані кораблів зі змішаними екіпажами та складним обладнанням для реєстрації підводних вибухів;

⇒ розмістити супутники на трьох стаціонарних орбітах для виявлення вибухів у космосі.

У такому вигляді система контролю не була прийнята Радянським Союзом.

Не сприяла поліпшенню радянсько-американських відносин ініціатива глави радянського уряду М. Хрущова щодо зміни післявоєнного статусу Берліна. Берлінська криза 1958–1961 рр. негативно вплинула на розвиток радянсько-американських відносин у той період.

Запрошення президента США Д. Ейзенхауера М. Хрущову відвідати з візитом Сполучені Штати, яке він передав через свого державного секретаря на Женевській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції (травень-серпень 1959), мало на меті послабити напруженість у відносинах двох великих держав. Під час цього, першого в історії, візиту глави радянського уряду до Сполучених Штатів, що розпочався 15 вересня 1959 р., розглядалися можливості розширення наукової й культурної співпраці, збільшення обсягів торгівлі, а також питання міжнародного характеру, зокрема статус Західного Берліна. Наслідки дводенної зустрічі Д. Ейзенхауера і М. Хрущова в резиденції американського президента в Кемп-Девіді дали можливість говорити про виникнення духу Кемп-Девіда, тобто про певне поліпшення радянсько-американських відносин. Цьому сприяли домовленості щодо необхідності дотримуватися принципу мирного врегулювання спірних питань, заява Д. Ейзенхауера, що Америка не збирається залишатися в Берліні довічно, й існуюче становище в Західному Берліні не є нормальним. На зустрічі було досягнуто принципової згоди щодо необхідності проведення наради глав урядів СРСР, США, Великої Британії та Франції для обговорення цієї проблеми.

1 травня 1960 р., за два тижні до початку наради на найвищому рівні в Парижі, у повітряному просторі СРСР над Уралом зенітною ракетою було збито американський розвідувальний літак У-2. Прибувши до столиці Франції, М. Хрущов зажадав вибачення з боку американського уряду й заборони розвідувальних польотів над територією СРСР. Американський президент відмовився задовольнити всі вимоги М. Хрущова, обмежившись обіцянкою припинити польоти на час свого перебування при владі, тобто лише до січня 1961 р. Нарада на найвищому рівні не відбулася, як і запланований візит Д. Ейзенхауера до СРСР.

Унаслідок погіршення радянсько-американських відносин було відкладено розв'язання берлінського питання, не вдалося реалізувати й першу з початку холодної війни спробу зупинити гонку озброєнь.

Після перемоги Демократичної партії на виборах 1960 р. президентом США став Джон Ф. Кеннеді. Нове керівництво замінило стратегію масованої відплати на стратегію гнучкого реагування або дозованого

використання сили, яка враховувала зміни, що сталися у світі. Роз'яснюючи сутність стратегії гнучкого реагування, міністр оборони Р. Макнамара сформулював дві стратегічні мети США на 60-ті рр.:

- ⇒ стримування свідомого нападу на США та їх союзників шляхом постійної підтримки здатності завдати неприйнятної шкоди противнику;
- ⇒ обмеження втрат власного населення і збитків промислового потенціалу.

Стратегія передбачала різні варіанти застосування як звичайної, так і ядерної зброї для реалізації політичних цілей. При цьому підвищена увага приділялася дипломатичним засобам впливу на конфронтаційну ситуацію. У своїй концепції ескалації відомий американський теоретик Г. Кан – директор Гудзонівського інституту – запропонував модель урегулювання конфліктів, яка ґрунтувалася на одночасному використанні засобів дипломатії та силової боротьби (т. зв. сходи ескалації Г. Кана).

Формулювання нових стратегій, як у США, так і в СРСР, базувалося не лише на концепціях, запропонованих власними теоретиками, але й на аналізі різноманітних матеріалів офіційного й неофіційного характеру, у яких роз'яснювалися зовнішньополітичні цілі обох держав. Пам'ятна записка для директора ЦРУ від 21 грудня 1961 р. під назвою "Оцінка радянських намірів", розсекречена у 1998 р., була лише одним з багатьох документів, що дають можливість зрозуміти сприйняття Сполученими Штатами матеріалів щойно завершеного XXII з'їзду КПРС, де йшлося про мирне співіснування як специфічну форму класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом. І хоча у згаданій Записці підкреслювалося, що лінія СРСР на мирне співіснування аж ніяк не відкидає радянські експансіоністські цілі і є лише тактичним рецептом, усе ж у ній зверталася увага на новий аспект у хрущовському формулюванні засад радянської зовнішньої політики, а саме на те, що загальна війна є неприпустимим засобом ведення боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Цей підхід М. Хрущова відповідав розумінню президентом Дж. Кеннеді та його оточенням нової ситуації у світі, за якої прямиий ядерний конфлікт із СРСР ставав неможливим.

З огляду на це одним із постулатів стратегії гнучкого реагування було визнання адміністрацією США того факту, що очолюваний Радянським Союзом блок соціалістичних держав є довготерміновим історичним явищем, а збереження балансу сил у відносинах із СРСР стало однією з головних настанов зовнішньої політики США. Виходячи з того, що по лінії конфронтації двох блоків у Європі стабільність можлива, автори доктрини гнучкого реагування прогнозували загострення протистояння двох систем у країнах третього світу, вважаючи, що саме там з'явилася небезпека порушення світового балансу сил на користь СРСР, чого не повинні були допустити США.

В умовах піднесення національно-визвольних рухів на початку 60-х рр., коли радянське керівництво зробило ставку саме на їх активну підтримку, Дж. Кеннеді запропонував будувати радянсько-американські відносини на засадах визнання і "заморожування" існуючого на той момент статус-кво.

Такі різні підходи до розуміння сутності мирного співіснування не могли не вплинути на перебіг першої зустрічі лідерів СРСР і США, яка відбулася 3–4 червня 1961 р. у Відні. Мета зустрічі полягала в обговоренні найгостріших проблем міжнародного й двостороннього характеру, насамперед – німецького мирного врегулювання і Західного Берліна, а також заборони ядерних випробувань. Ураховуючи провал квітневої інтервенції на Кубу в районі Плайя-Хірон, Дж. Кеннеді та його радники вважали, що поступки з боку США щодо Західного Берліна будуть негативно сприйняті внутрішньою опозицією та союзниками й можуть бути кваліфіковані як черговий прояв слабкості президента. М. Хрущов розцінив цей підхід Дж. Кеннеді як крок назад порівняно з позицією Д. Ейзенхауера. Різкі розходження сторін з приводу Західного Берліна під час віденської зустрічі стали однією з головних причин того, що в 1961 р. було втрачено реальну можливість для поліпшення відносин між Радянським Союзом і США. Не було знайдено спільної мови і з питання про припинення ядерних випробувань, оскільки лідери обох держав дотримувались різних поглядів щодо створення системи контролю за випробуваннями.

Спорудження в центрі Європи 13 серпня 1961 р. Берлінського муру засвідчило як поглиблення протистояння двох великих держав, так і завершення повоєнного розподілу сфер впливу США та СРСР у Європі, що, на думку більшості західних політологів, забезпечило певну стабільність у регіоні.

7.2. Карибська криза 1962 року

Залишаючись однією з головних проблем радянсько-американських відносин, берлінська криза перейшла в латентну стадію, проте почала визрівати нова, найглибша з моменту закінчення Другої світової війни криза у відносинах двох супердержав. Після розгрому на Плайя-Хірон антикастрівських сил, що здійснили вторгнення за підтримки США, кубинське керівництво проголосило курс на будівництво соціалізму. Реакція Сполучених Штатів на це була відверто ворожою, але до кінця 1961 р. американо-кубинський конфлікт залишався в регіональних межах. У листопаді в надрах Пентагону і ЦРУ було розроблено довготерміновий план під кодовою назвою "Мангуста", що

мав на меті повалення режиму Ф. Кастро. У січні 1962 р. конфлікт між США і Кубою переходить на новий рівень: за ініціативою США Організація американських держав (ОАД) ухвалює рішення про визнання кубинського режиму несумісним із міжамериканською системою і про виключення Куби з ОАД. Наступне введення ембарго на торгівлю країн Латинської Америки з Кубою і розірвання з нею відносин 15 країнами континенту свідчили про те, що обов'язковою умовою членства в ОАД має стати принцип ідеологічної подібності її членів.

У відповідь на антикубинську політику США радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим у квітні 1962 р. визнає соціалістичний характер перетворень на Кубі й починає надавати їй різноманітну допомогу. Одночасно Генеральний штаб СРСР розробив план розміщення Групи радянських військ на Кубі під кодовою назвою "Анадьєр".

У червні під час робочого візиту до Москви міністра оборони Куби Рауля Кастро був парафований секретний договір про розміщення на Кубі радянських ракет середньої дальності (формально сторони його так і не підписали).

У вересні 1962 р. розпочалася таємна доставка перших ракет СС-4, бомбардувальників Іл-28 і тактичних ракет "Місяць", які могли використовуватися як носії ядерних зарядів. Кубинське керівництво вважало, що ввезення ракет слід здійснювати відкрито. Про неможливість приховати від США розміщення військових угруповань та озброєнь попереджували й радянські військові спеціалісти. Однак, на думку М. Хрущова, несподівана поява на Кубі радянських носіїв ядерної зброї мала поставити адміністрацію США перед доконаним фактом і примусити її відмовитися від вторгнення на територію країни, що стала на шлях соціалізму. З огляду на це радянським керівництвом було вжито низку заходів дезінформаційного характеру щодо США, як, наприклад, спеціальна заява ТАРС, надрукована газетами в середині вересня: "Радянському Союзу не потрібно переміщувати в будь-яку країну, наприклад, на Кубу, свої засоби відбиття агресії. Він має такі потужні ракетноносії для своїх зарядів, що йому не потрібно шукати місце для їх розміщення десь за межами СРСР". За свідченням тодішнього радянського посла у США А. Добриніна, ні він, ні представник СРСР при ООН В. Зорін не були поінформовані про доставку ядерних ракет на Кубу, а, навпаки, отримали інструкції пояснювати американцям, що на Кубі знаходиться лише оборонна зброя.

14 жовтня під час проведеної літаком У-2 розвідувальної аерофотозйомки кубинської території були виявлені радянські ракети середньої дальності, розміщення яких у безпосередній близькості до території США було сприйнято американським керівництвом як доказ ак-

тивізації радянської агресивності в третьому світі й намір перегляду існуючого на той момент статус-кво. За два дні Дж. Кеннеді отримав відповідні фотографії й висновки експертів. Саме ця дата, 16 жовтня 1962 р., вважається початком **Карибської** або, як її називають в американській історіографії, **Кубинської (ракетної) кризи**. На терміново скликаному засіданні **Виконкому Рагу національної безпеки США** (РНБ США), метою якого було визначення методів *кризового реагування*, думки його членів розійшлися. Найагресивнішу позицію зайняли директор ЦРУ Д. Маккоун, голова Комітету начальників штабів генерал М. Тейлор, колишній державний секретар і спеціальний помічник президента Д. Ачесон, які висловлювалися за негайне бомбардування радянських ракетних баз і можливу висадку американських військ на Кубу. Інша група, до якої увійшли міністр юстиції Р. Кеннеді, радник президента Т. Соренсен та інші, віддавала перевагу засобам дипломатії з використанням режиму силового тиску. Взагалі, на початковому етапі ухвалення зовнішньополітичного рішення Виконком РНБ запропонував президенту 10 альтернатив, з яких дуже швидко залишилося дві: **морська блокада** і **повітряна атака**.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася, міністр оборони Р. Макнамара підкреслив, що ракети на Кубі не дають росіянам яких-небудь переваг порівняно з їх міжконтинентальними ракетами, що знаходяться в СРСР, за винятком того, що час попередження скоротиться з 15 до 2–3 хв. Було також визнано, що розміщення 40 радянських ракет на Кубі за наявності в США 5 тис. одиниць ядерної зброї, забезпечених засобами доставки (проти 300 одиниць у СРСР), не може вплинути на існуючий баланс сил. Т. Соренсен, крім того, додав, що юридично Радянський Союз мав повне право зробити те, що він зробив, маючи згоду кубинського уряду. Ці два аргументи вплинули на ухвалення більшістю членів Виконкому на чолі з Дж. Кеннеді рішення про оголошення **морської блокади** як менш небезпечного заходу з огляду на можливий розвиток подій.

Однак варіант залишення радянських ракет на Кубі навіть не обговорювався. Усі члени Виконкому РНБ були одностайні щодо необхідності їх негайного вивезення з острова.

22 жовтня 1962 р. Карибська криза переходить у стадію **найбільшого загострення**. У цей день о 19.00 за вашингтонським часом президент США оголосив заяву про встановлення "карантину" на ввезення на Кубу наступальної зброї.

У своєму листі, направленому М. Хрущову, Дж. Кеннеді повідомляв: дії, до яких удався уряд США, є мінімумом, необхідним для усунення загрози безпеці країн цієї півкулі, і США вживуть усіх заходів, яких

належить ужити, для захисту власної безпеки і безпеки своїх союзників. 22 жовтня з 23.00 для всіх збройних сил США було оголошено стан бойової тривоги Defcon-3. У цей же день Ф. Кастро віддав наказ про приведення кубинських збройних сил у бойову готовність, а наступного дня оголосив загальну мобілізацію.

23 жовтня відповідно до прокламації № 3504, підписаної президентом, збройні сили США отримали наказ не допускати ввезення наступальної зброї на Кубу, оглядати судна, що йдуть на Кубу, затримувати їх у випадку непідкорення та направляти їх до одного з портів США. У своєму другому листі до Голови Ради Міністрів СРСР Дж. Кеннеді рекомендував йому дати інструкцію радянським суднам виконувати умови карантину. У своїх відповідях президенту від 23 і 24 жовтня М. Хрущов звинуватив США у втручанні у внутрішні справи Куби й повідомив про те, що радянський уряд не може дати інструкції капітанам радянських суден підкорюватися наказам американських військово-морських сил, що блокують острів Куба.

В умовах зростання напруження в радянсько-американських відносинах виконуючий обов'язки Генерального секретаря ООН У Тан ввечері 24 жовтня направив листа главам СРСР і США, у якому запропонував план урегулювання кризи: США відмовляються від карантину, СРСР – від розміщення наступальної зброї.

Перші ознаки послаблення напруження з'явилися 25 жовтня, коли обидві сторони підтвердили Генеральному Секретарю ООН згоду вжити заходів щодо відвернення сутичок на морі.

Лист М. Хрущова від 26 жовтня мав примирливий характер. Радянський керівник запропонував: "Ми заявимо, що наші кораблі, які йдуть на Кубу, не везуть жодної зброї. Ви ж заявите про те, що Сполучені Штати не здійснять вторгнення своїми військами на Кубу і не підтримуватимуть жодні інші сили, які б мали наміри вчинити вторгнення на Кубу. Тоді відпаде і необхідність у перебуванні на Кубі наших військових спеціалістів" ..., "тоді відпало б і питання про зброю".

Кульмінаційним днем кризи, що міг закінчитися ядерною катастрофою, стало 27 жовтня – "чорна субота", як його назвали американці. У цей день радянською зенітною ракетою над територією Куби було збито американський розвідувальний літак У-2, і лише завдяки твердій позиції Дж. Кеннеді Пентагону не вдалося здійснити намір завдати негайного авіаційного удару по острову.

Іншою важливою подією дня стало отримання президентом США листа М. Хрущова з додатковою вимогою про ліквідування американських ракетних баз у Туреччині в обмін на вивезення радянських ракет з Куби. Прийняття американською стороною цієї вимоги ускладнювалося тим, що розміщення ракетних баз у Туреччині відбулося згідно з офіцій-

ним рішенням НАТО, й одностороннє рішення президента США про їх закриття могло б негативно вплинути на стосунки США із союзниками по блоку. Тому Р. Кеннеді за дорученням президента мав термінову бесіду з радянським послом А. Добриніним, під час якої було запропоновано план урегулювання Карибської кризи, що складався із двох частин: офіційної та конфіденційної. У першій йшлося про домовленість між двома країнами про вивезення з Куби радянських ракет в обмін на запевнення США про невторгнення на Кубу. У другій частині – про закриття американських ракетних баз у Туреччині через чотири-п'ять місяців після завершення кризи й відповідно до процедури НАТО.

Для тих, хто не знав про конфіденційну домовленість двох лідерів (а таких була більшість), лист М. Хрущова від 28 жовтня, у якому констатувалася лише офіційна домовленість, мав вигляд відступу радянської сторони від вимоги про виведення американських ракетних баз із Туреччини. Крім того, оскільки спішне рішення М. Хрущова про евакуацію ракетних баз із Куби не було погоджене з Ф. Кастро, радянсько-кубинські відносини серйозно ускладнилися. Ф. Кастро кваліфікував домовленість США і СРСР як змову двох супердержав за рахунок маленької країни й відмовився допустити на кубинську територію спостерігачів ООН для контролю за вивезенням ракет. США, у свою чергу, відмовилися від офіційного оформлення своїх зобов'язань не нападати на Кубу, залишивши чинними лише усні запевнення.

Таким чином, 28 жовтня гостра стадія кризи завершилася радянсько-американським компромісом. Розпочався процес остаточного її врегулювання, який тривав майже місяць. Формально криза завершилася 17 січня 1963 р., коли представники СРСР і США направили Генеральному секретареві ООН спільного листа, де запропонували зняти з порядку денного Ради Безпеки питання про Карибську кризу у зв'язку з її врегулюванням.

Карибська криза була найнебезпечнішим з усіх міжнародних конфліктів від 1945 р., оскільки існувала реальна ймовірність переростання її в ядерну війну. Вона стала класичною ілюстрацією використання концепції ядерного залякування з метою отримання політичних переваг.

Криза виявила:

⇒ небезпеку прямого воєнного зіткнення двох супердержав і необхідність уникати навіть найменшої загрози виникнення ядерної війни;

⇒ обов'язковість контролю з боку лідерів держав за збройними силами своїх країн;

⇒ необхідність поліпшення стану міжнародних відносин взагалі і радянсько-американських відносин, зокрема;

⇒ важливість підтримання прямих контактів між керівниками держав (після закінчення кризи між Кремлем і Білим домом було встановлено лінію прямого зв'язку – "гарячу лінію" – для використання у надзвичайних обставинах).

Велику роль у подоланні кризи відіграли Дж. Кеннеді і М. Хрущов, які продемонстрували особисті якості керівників, спроможних на ухвалення компромісних рішень, що запобігли термоядерному конфлікту.

Карибська криза мала важливі, хоча й суперечливі наслідки для розвитку радянсько-американських відносин. З одного боку, криза підштовхнула сторони до нарощування стратегічних арсеналів. Метою СРСР стало досягнення ядерного паритету із США. Сполучені Штати, крім кількісного збільшення стратегічних озброєнь, розпочали їх якісне вдосконалення. З іншого боку, керівники СРСР і США усвідомили спільну відповідальність за долю світу, зрозуміли необхідність припинення ядерних випробувань і встановлення контролю за стратегічними озброєннями.

З 1963 р. позначилася тенденція до послаблення міжнародної напруженості. Успішне врегулювання Карибської кризи прискорило завершення переговорів щодо контролю за ядерними випробуваннями, які проводилися з 1958 р. в Женеві. 5 серпня 1963 р. в Москві на рівні міністрів закордонних справ СРСР, США й Великої Британії відбулося підписання *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою*, який набрав чинності 10 жовтня 1968 р. Велике політичне значення цього договору полягало в тому, що він став першим документом, який встановлював контроль за ядерними випробуваннями. Протягом 60-х рр. до нього приєдналися понад 100 держав.

Однак, оскільки Московський договір не обмежував існуючі ядерні арсенали супердержав і не вводив контролю за їх нарощуванням, радянсько-американське суперництво в гонці озброєнь продовжувалося. Навіть частково не вдавалося втілити в життя запропонований Дж. Кеннеді принцип збереження стратегічного й політичного статус-кво. Обидві держави не могли відійти від ідеологічного протистояння – США продовжували курс на глобальне стримування комунізму, СРСР же активно розповсюджував ідеї соціалізму в третьому світі.

Після трагічної смерті Дж. Кеннеді в листопаді 1963 р. новий президент США А. Джонсон заявив про намір продовжувати зовнішньополітичний курс свого попередника. Протягом 1964 р., під час проведення президентської виборчої кампанії, СРСР і США підписали консульську конвенцію, угоду про риболовство у північно-східній частині Тихого океану, а також досягли домовленості про скорочення виробництва у військових цілях матеріалів, що розщеплюються. Залишила-

ся чинною домовленістю про заморожування в 1964 р. військових бюджетів двох країн.

Розширення американської агресії у В'єтнамі після інциденту в Тонкінській затоці (серпень 1964), яке збіглося у часі з усуненням М. Хрущова з усіх посад і приходом до влади в жовтні 1964 р. Л. Брежнєва, не могло не призвести до нового загострення радянсько-американських відносин. Уже в листопаді 1964 р. у своїй промові, присвяченій черговій річниці Жовтневої революції, А. Брежнєв поміняв місцями зовнішньополітичні пріоритети СРСР. У березні 1966 р. XXIII з'їзд КПРС затвердив цю систему пріоритетів. У ній, на відміну від Хрущова, який вважав мирне співіснування держав з різним суспільним ладом генеральною лінією політики партії, А. Брежнєв поставив на перше й друге місце завдання зміцнення соціалістичного табору й підтримку національно-визвольних рухів, пересунувши мирне співіснування на третє місце. Щоб не поступитися принципом інтернаціональної солідарності із соціалістичним В'єтнамом, Радянський Союз збільшив йому допомогу й активізував антиамериканську пропагандистську кампанію. Це призвело до гальмування в 1965–1966 рр. переговорів щодо стратегічних озброєнь; затягування Конгресом США процедури ратифікації консульської конвенції із СРСР (її було ратифіковано лише в березні 1967), а також законопроекту "Про торговельні відносини між Сходом і Заходом".

Однак обидві сторони, розуміючи важливість взаємного діалогу, не доводили конфлікт навколо В'єтнаму до стадії небезпечного загострення. Навпаки, проглядалася тенденція відокремити питання радянсько-американських відносин від інших світових проблем, зокрема від регіональних конфліктів.

На початку 1967 р. завершилися радянсько-американські переговори стосовно договору про мирну співпрацю в космосі. 27 січня країни-депозитарії (СРСР, США й Велика Британія) підписали Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Ця тема обговорювалася на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні-грудні 1967 р., коли було завершено підготовку проекту угоди про врятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених у космічний простір. Підписання угоди відбулося 22 квітня 1968 р. одночасно у Москві, Вашингтоні та Лондоні.

На порядку денному досить складних радянсько-американських відносин 1967–1968 рр. окреме місце посідали дві проблеми: укладання договору про нерозповсюдження ядерної зброї та проведення переговорів щодо обмеження оборонної і наступальної зброї. Міжна-

родна обстановка не сприяла їх розв'язанню, оскільки до війни у В'єтнамі в червні 1967 р. додалася Шестиденна війна на Близькому Сході.

Однак саме під час надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН, скликаної у зв'язку з подіями на Близькому Сході, 23 і 25 жовтня відбулася зустріч глави радянського уряду М. Косигіна і президента Л. Джонсона в Гласборо, на якій, крім обговорення питань, пов'язаних з урегулюванням конфліктів у В'єтнамі й на Близькому Сході, було зроблено спробу знайти взаємоприйнятний підхід до розв'язання проблеми стримування розвитку систем ПРО. Хоча зустріч у Гласборо не мала конкретних результатів, вона все ж таки сприяла початку переговорів з обмеження стратегічних озброєнь, які в 1972 р. завершилися укладанням Договору щодо ПРО.

В останній рік президентства Л. Джонсона після багаторічних переговорів завершилася робота над *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї*, який було відкрито для підписання 1 липня 1968 р. у столицях СРСР, США та Великої Британії. До кінця року цей договір підписали 83 держави. Однак сенат США, незважаючи на зусилля Л. Джонсона, відмовився його ратифікувати через введення радянських військ до Чехословаччини в серпні 1968 р. Ратифікований у листопаді 1969 р., уже після приходу до влади нової республіканської адміністрації, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї став одним з базових документів, спрямованих на зниження можливостей виникнення ядерних війн.

Загалом, за свідченням президента Л. Джонсона, у період 1963–1969 рр. між СРСР і США було укладено різних угод більше, ніж за 30 років з моменту встановлення дипломатичних відносин між ними.

Загальне міжнародне тло 60-х рр. не сприяло значним позитивним змінам у радянсько-американських відносинах: тривала гонка озброєнь, ескалація американської участі у в'єтнамській війні та допомога, яку СРСР надавав ДРВ, заважали врегулюванню цього конфлікту; активізація суперництва СРСР і США в третьому світі. Події 1967 р. на Близькому Сході та введення радянських військ до Чехословаччини в 1968 р. також негативно позначилися на відносинах СРСР і США. Однак у політичних колах обох країн саме в 60-ті рр. під впливом зближення їх ракетно-ядерних потенціалів, Карибської кризи, яка виявила небезпеку прямого воєнного зіткнення двох супердержав, визріло розуміння важливості відходу від конфронтації часів холодної війни й необхідності серйозних змін у зовнішній політиці. Саме 60-ті рр. ХХ ст. стали періодом переходу від конфронтації до розрядки міжнародної напруженості.

7.3. Основні напрями радянсько-американської співпраці під час розрядки міжнародної напруженості

Період 70-х рр. ХХ ст. позначився становленням і розвитком розрядки міжнародної напруженості. Однією з головних передумов процесу розрядки стало досягнення Радянським Союзом наприкінці 60-х рр. військово-стратегічного паритету із США. Ця реальність була визнана американською стороною. 18 лютого 1970 р. президент Р. Ніксон у своєму посланні Конгресу, що мало назву "*Нова стратегія в інтересах миру*", підкреслив необхідність, ураховуючи існуючий баланс ядерної потужності, спиратися не лише на силу, але й на переговори з протилежною стороною.

Усвідомлення обома сторонами необхідності усунути загрозу ядерної війни вивело на перший план радянсько-американських відносин проблему спільної розробки правил, дотримання яких дозволило б відвернути ядерну катастрофу і принагідно зменшити тягар військових видатків.

Таким чином, розрядка міжнародної напруженості не була "вулицею з одностороннім рухом", як намагалися представити її критики на Заході. Не була вона й наслідком лише миролюбної політики СРСР та інших соціалістичних країн, що змусили агресивний імперіалізм піти на поступки та прийняти запропоновану модель відносин, як стверджувалось у радянській історіографії. Основу розрядки становила обопільна зацікавленість у ній СРСР і США, яка була наслідком об'єктивних реалій кінця 60-х початку 70-х рр. ХХ ст.

Безумовно, існували конкретні причини, що змушували обидві супердержави переглянути свою зовнішню політику в зазначений період. Для США головним катализатором змін стала війна у В'єтнамі, яка переобтяжила економіку й дестабілізувала внутрішню обстановку в країні, ускладнила відносини США із союзниками. Знайти гідний вихід з неї адміністрація США планувала шляхом реалізації стратегії "трикутника" Ніксона – Кіссінджера, метою якої було перетворення світу, заснованого на біполярному протистоянні, на стратегічний трикутник за участю СРСР, США і Китаю. Причому, на думку Г. Кіссінджера, *китайський фактор* у радянсько-американських відносинах (за американською термінологією – *китайська карта*) не лише надавав США можливість підтримувати рівновагу стимулів, щоб зробити Кремль поступливішим, але й відіграв значну роль в активізації процесів розрядки міжнародних відносин. Він вважав, що як тільки Америка стала на шлях зближення з Китаєм, найкращим вибором для Радянського Союзу стало послаблення напруженості зі Сполученими Штатами.

У свою чергу, СРСР мав свої зовнішньополітичні пріоритети, досягнення яких залежало значною мірою від стану відносин із США. Насамперед, це стосувалося європейського вектора радянської зовнішньої політики. СРСР, справді зацікавлений в оздоровленні політичного клімату в Європі, виступив з ініціативою скликання *Наради з безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЕ), підтримав ініціативу канцлера ФРН В. Брандта і його радника Е. Бара (авторів нової східної політики ФРН) щодо врегулювання відносин із СРСР та його союзниками. Незадоволення США розвитком самостійних відносин західноєвропейських країн з Радянським Союзом виявилось під час сесії Ради НАТО влітку 1970 р., коли американська дипломатія заморозила питання про скликання загальноєвропейської наради. Лише надання країнами ОВД у червні згоди на участь США й Канади в НБСЕ та підписання в серпні й грудні 1970 р. між ФРН і СРСР, ФРН і Польщею договорів, у яких визнавалася непорушність європейських кордонів, установлених після Другої світової війни, розблокували процес підготовки до скликання загальноєвропейської конференції з питань безпеки.

Ураховуючи той факт, що остаточне врегулювання берлінського й німецького питань було неможливим без американської участі, США ставили їх розв'язання в залежність від прогресу на інших напрямках радянсько-американських відносин, рівень яких у 1969–1970 рр. залишався недостатнім. Обидві сторони навіть не передбачали значного їх поліпшення найближчим часом. Це видно з документів наради, проведеної американським керівництвом на чолі з Р. Ніксоном наприкінці 1970 р. У них підкреслювалася необхідність дотримуватися жорсткішої лінії стосовно СРСР, але без доведення справи до прямої конфронтації. Політбюро ЦК КПРС теж не мало ілюзій щодо можливості встановлення дійсно хороших, а тим більше дружніх відносин із США, хоча й підкреслювало, що радянська зовнішня політика має бути націленою на забезпечення мирного співіснування.

Загальний стан радянсько-американських відносин того часу багато в чому визначався ходом переговорів з обмеження стратегічних озброєнь (ОСО), що розпочалися 17 листопада 1969 р. у столиці Фінляндії та проводилися до 1972 р. по черзі у Відні й Гельсінкі. Розтягнутість цих переговорів пояснювалася тим, що США, упроваджуючи в життя принцип глобального ув'язування Кіссінджера, узалежнювали прогрес на переговорах від позиції СРСР стосовно інших міжнародних питань. Радянський Союз, у свою чергу, намагався використати у власних інтересах як переговори, так і запропоновану президентом Р. Ніксоном зустріч у верхах.

Лише 20 травня 1971 р., внаслідок взаємних поступок, було оприлюднене спільне радянсько-американське повідомлення про те, що

уряди СРСР і США погодилися зосередитися на розробці угоди про обмеження розгортання систем ПРО та деяких заходів щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Прогрес, досягнутий на переговорах з ОСО, а також домовленість про візит у травні 1972 р. Р. Ніксона до Москви прискорили хід переговорів СРСР, США, Великої Британії та Франції щодо юридичного статусу Західного Берліна. 3 вересня 1971 р. було парафровано *Чотиристоронню угоду щодо Західного Берліна*. 30 вересня у Вашингтоні міністр закордонних справ СРСР А. Громико і державний секретар США В. Роджерс підписали *угоду про зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між двома державами*, текст якої було погоджено під час переговорів з ОСО.

1971 р. став переломним у радянсько-американських відносинах. Він заклав основу для подальших домовленостей, які відкрили шлях розрядці міжнародної напруженості.

Значну роль у створенні політичної та договірно-правової засад співпраці між СРСР і США відіграла зустріч лідерів двох держав, що відбулася 22–30 травня 1972 р. в Москві. З ініціативи радянської сторони Р. Ніксон і А. Брежнев підписали політичний документ *"Основи взаємовідносин між СРСР і США"*, у якому було зафіксовано базові принципи двосторонніх відносин держав. Зокрема, у ньому зазначалося, що мирне співіснування – це єдина основа для підтримання відносин між обома країнами, і констатувалася необхідність відвернення загрози виникнення ядерної війни.

Найважливішим наслідком зустрічі у верхах стало підписання 26 травня 1972 р. безстрокового *Договору про обмеження систем ПРО й Тимчасової угоди про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1)*. З усіх раніше підписаних великими державами документів, які мали відношення до ядерної зброї, ці два стали першими, що перешкоджали її кількісному нарощуванню і зводили до мінімуму стратегічні оборонні системи. Вони поклали початок створенню договірної основи процесу розрядки.

3 серпня і 29 вересня 1972 р. американський Сенат і Президія Верховної Ради СРСР відповідно ратифікували *Договір про обмеження систем ПРО*. Згодом законодавчі органи США і СРСР схвалили Тимчасову угоду ОСО-1.

Під час московських переговорів були підписані й інші двосторонні угоди про співпрацю:

- ⇒ у дослідженні і використанні космічного простору в мирних цілях;
- ⇒ у галузі науки і техніки, охорони здоров'я і досліджень у галузі медицини;

- ⇒ у галузі охорони довкілля;
- ⇒ у запобіганні інцидентам у відкритому морі й повітряному просторі над ним.

Складнощі, що виникли у сфері торговельно-економічних відносин, вирішено було подолати шляхом компромісу: лідери двох держав домовилися про створення спільної комісії з питань торгівлі, яка мала паралельно з підготовкою торговельної угоди займатися проблемами ленд-лізу.

Міжнародне значення зустрічі керівників СРСР і США в Москві полягало в тому, що вперше за період з 50-х рр. ХХ ст. було ухвалено важливі документи, які сприяли перебудові радянсько-американських відносин. Крім того, вона поклала початок регулярним зустрічам у верхах, під час яких вирішувалися найскладніші питання двосторонніх відносин.

Домовленості, що їх було досягнуто під час першого візиту Р. Ніксона до Москви, дістали свій подальший розвиток завдяки радянсько-американським зустрічам на вищому рівні в 1973 і 1974 рр.

22 червня 1973 р. на саміті у Вашингтоні лідери СРСР і США підписали *Угоду про відвернення ядерної війни*. Процес розробки цієї угоди ускладнювався через різні підходи сторін до формулювання їх зобов'язань стосовно застосування ядерної зброї. Лише напередодні візиту Л. Брежнєва до США було погоджено компромісну формулу, що набула такого вигляду: обидві держави діятимуть так, щоб виключити виникнення ядерної війни між ними й між кожною зі сторін та іншими країнами. Ця угода, як і "Основи взаємовідносин між США і СРСР", мала декларативний характер і не передбачала механізму втілення в життя зафіксованих у ній принципів. Однак завдяки своєму морально-політичному значенню обидва документи позитивно вплинули на розвиток радянсько-американських відносин і загальну міжнародну обстановку.

Були також підписані:

- ⇒ документ "*Основні принципи переговорів про подальше обмеження стратегічних і наступальних озброєнь*";
- ⇒ угода про науково-технічну співпрацю в галузі мирного використання атомної енергії;
- ⇒ угоди про співробітництво в галузі сільського господарства, транспорту, досліджень Світового океану;
- ⇒ загальна угода про контакти, обміни та співпрацю;
- ⇒ конвенції з питань оподаткування.

Результатами третьої зустрічі керівників СРСР і США, що відбулася у Москві й Криму із 27 червня по 3 липня 1974 р., стали:

- ⇒ Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї та Протокол до нього;

⇒ Протокол до Договору про обмеження систем ПРО (скорочував для кожної з країн наявність таких систем із двох до однієї);

⇒ Спільна заява щодо заходів, спрямованих на усунення небезпеки використання засобів впливу на природне середовище у воєнних цілях;

⇒ два протоколи, що регулювали заміну, демонтаж або знищення стратегічних озброєнь.

Загалом московські переговори були достатньо успішними, хоча й не вдалося підписати нову угоду про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Крім суперечностей, що виявилися в підходах обох сторін щодо ОСО-2, негативний вплив на позицію США здійснювали внутрішньополітичні події, пов'язані з "вотергейтом", які призвели до безпрецедентної в історії США відставки президента в серпні 1974 р.

Новий президент США Дж. Форд у день свого вступу на посаду надіслав Л. Брежнєву листа, де висловив твердий намір продовжувати курс на поліпшення радянсько-американських відносин. Під час робочої зустрічі у верхах 23–24 листопада 1974 р. в районі Владивостока керівники СРСР і США досягли домовленості про підготовку нової угоди ОСО-2 зі значно більшими обмеженнями стратегічних озброєнь порівняно з Тимчасовою угодою 1972 р. Було також документально зафіксовано принцип рівності та однакової безпеки сторін. Нова угода мала бути підписана під час запланованого на кінець 1975 р. візиту А. Брежнєва до США. Робота над нею велася паралельно з опрацюванням остаточного тексту Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписання якого 1 серпня 1975 р. стало апогеєм розрядки міжнародної напруженості.

За період з 1972 по 1974 рр. СРСР і США уклали 41 угоду (усього за 41 рік існування радянсько-американських дипломатичних відносин було підписано 105 двосторонніх договорів й угод), які створили необхідну політико-правову базу для розвитку співпраці між країнами.

Протягом 1975 р. тривав, хоча й повільно, процес розробки нової довготермінової угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь відповідно до владивостоцької домовленості. Після досить складних переговорів була підписана міжурядова угода між СРСР і США з питань морського судноплавства, ратифікована конвенція щодо оподаткування. Спільний космічний політ "Союз – Аполлон" продемонстрував великі можливості двосторонньої співпраці у розв'язанні важливих науково-технічних проблем.

Важливим напрямом радянсько-американської співпраці в першій половині 70-х рр. були торговельно-економічні зв'язки, які досить успішно розвивалися. Під час московської зустрічі у верхах у травні-червні 1972 р. було створено *радянсько-американську комісію з торговельних питань*, яка розробила й підготувала до підписання низку угод. Серед них важливе значення мала підписана 18 жовтня 1972 р. *угода про торгівлю із взаємним наданням режиму найбільшого сприяння в питаннях митних зборів, оподаткування та інших формальностей* щодо імпорту й експорту товарів. Угода передбачала відмову від будь-яких дискримінаційних дій у торговельних відносинах, установлення ефективних ділових зв'язків між комерційними організаціями та фірмами, а також фіксувала побажання сторін утричі збільшити за трирічний період обсяг торгівлі між двома країнами порівняно з 1969–1971 рр. До пакета торговельно-фінансових угод входили також *угоди про врегулювання розрахунків з ленд-лізу* і про надання радянській стороні довготермінових кредитів Експортно-імпортного банку США. Разом ці угоди, а також відкриття в 1973 р. Американсько-радянської торговельної палати в США, торговельного представництва СРСР у Вашингтоні, комерційного бюро США в Москві створювали надійний фундамент для розвитку й розширення торговельно-економічних відносин між СРСР та Сполученими Штатами.

І справді, товарообіг між двома державами збільшився: якщо в 1970 р. він становив 161 млн крб, то в 1979 р. – понад 2,8 млрд крб (хоча слід ураховувати, що це зростання відбулося головним чином за рахунок закупівель Радянським Союзом зерна й сучасних технологій).

Незважаючи на збільшення товарообігу, досягти стабільної широкомасштабної торговельно-економічної співпраці не вдалося. На перешкоді стали пов'язані з "вотергейтом" внутрішні події в США, якими конгрес скористався для розгортання наступу на виконавчу владу. Блокувалися ініціативи уряду, у тому числі щодо поширення режиму найбільшого сприяння на торгівлю із СРСР.

20 грудня 1974 р. конгрес схвалив *законопроект про торговельну реформу з поправками Джексона – Веніка і Стівенсона*, відповідно до якого надання Радянському Союзу режиму найбільшого сприяння в торгівлі та кредитах обумовлювалося вимогами щодо змін радянської еміграційної політики. Цей закон на тривалий час заблокував розвиток торговельно-економічних відносин між СРСР і США.

З другої половини 1975 р. радянсько-американські відносини ускладнилися, що було пов'язане як із внутрішньополітичною ситуацією в США, зумовленою наслідками економічної кризи 1973 р., вотергейтським скандалом, наближенням чергових президентських виборів, так і з деякими зовнішньополітичними чинниками. Серед

останніх чи не головну роль у погіршенні відносин відіграла активізація радянської політики щодо країн африканського континенту з метою втілення в життя нещодавно розробленої *концепції соціалістичної орієнтації*. Зазначена концепція мала за основу тезу В. Леніна про можливість побудови соціалізму в окремих відсталих країнах, минаючи або скорочуючи капіталістичну стадію розвитку. На той момент це передусім стосувалося Анголи, Ефіопії та Мозамбіку. Втягнення Сполучених Штатів і СРСР у протистояння на Африканському континенті не лише погіршило їх взаємини, загальмувало переговори з ОСО-2, але й спричинило початок відходу від політики розрядки міжнародної напруженості.

Уже 30 січня 1976 р. у світлі подій в Анголі адміністрація США ухвалила рішення не вносити до конгресу пропозицій про перегляд дискримінаційного щодо СРСР торговельного законодавства.

У березні 1976 р. уряд США відмінив три радянсько-американські зустрічі на рівні членів урядів, аби продемонструвати своє "незадоволення" політикою СРСР в Анголі. Чергова спроба досягти компромісу стосовно стратегічних бомбардувальників "Бекфайер" (Ту-22М) і крилатих ракет на переговорах з ОСО-2 в лютому-березні призвела до нової хвилі критики президента Дж. Форда з боку правої Республіканської опозиції на чолі з Р. Рейганом. Під тиском цієї критики Форд відмовився використовувати вже звичний для міжнародної лексики термін *детант* (франц. – *послаблення напруження*), замінивши його новим словосполученням *мир, заснований на силі*.

Хоча протягом свого нетривалого перебування на посаді президента Дж. Форд загалом намагався дотримуватись у відносинах із СРСР курсу, спрямованого на підтримку політики розрядки, однак під час виборчої кампанії 1976 р. вона була відсунута на другий план. Г. Кіссінджер пояснював це тим, що з послабленням президентської влади загострилася боротьба з опозиційними політиці розрядки силами, яку він вважав не протиборством прихильників хороших і поганих стосунків із СРСР, а зіткненням моралістсько-ідеологічного і геополітичного підходів до радянсько-американських відносин. Різниця між ними, на його думку, полягала в тому, що одна сторона бачила метою своєї політики ліквідацію соціально-економічної й політичної системи СРСР, інша ж – зміну його зовнішньополітичної поведінки, усунення загроз, які Радянський Союз міг створити для США та їх інтересів у різних регіонах світу. Після відставки Р. Ніксона ініціатива почала переходити до прихильників моралістсько-ідеологічного підходу, і це означало, що напруженість у радянсько-американських відносинах, яка стала відчутною з початком президентської виборчої кампанії, триватиме.

7.4. Bigxig СРСР і США віг політику розрядки

Перший публічний виступ після перемоги на виборах 1976 р. нового президента США Дж. Картера був сприйнятий радянським керівництвом як підтвердження можливості подальшого сприятливого розвитку радянсько-американських відносин, особливо в галузі роззброєння.

Однак уже в лютому 1977 р. з'ясувалося, що адміністрація Дж. Картера, виступаючи за швидке завершення Договору ОСО-2, мала на увазі відхід від владивостоцьких домовленостей: пропонувала виключити з Договору питання про крилаті ракети та літак "Бек-файер". Це не входило в плани радянської сторони. Крім того, радянське керівництво було роздратоване пропагандистською кампанією Дж. Картера на захист прав людини в СРСР та її ув'язуванням із політикою розрядки. Наслідками розбіжностей у підходах до укладання договору ОСО-2 стали невдача місії держсекретаря США С. Венса до Москви в березні 1977 р. і подальше охолодження двосторонніх відносин, що поступово були зведені до рівня, на якому розв'язувалися лише проблеми військово-стратегічного характеру.

Основу нової політичної стратегії адміністрації Дж. Картера становила доктрина трilaterизму, згідно з якою пріоритетного значення набула лінія на консолідацію зусиль трьох центрів сили капіталістичного світу – США, Західної Європи та Японії. На друге місце ставилося завдання виробити спільний підхід західних країн щодо третього світу, тобто активізувати діалог на напрямі "Північ – Південь", який теоретики Демократичної партії вважали головною лінією світового протистояння. Відносини США із СРСР та іншими соціалістичними країнами зайняли в новій американській стратегії лише третє місце.

Спеціальна міжвідомча група під керівництвом помічника президента з питань національної безпеки З. Бжезинського і відомого політолога, проф. С. Хантінгтона провела в межах Ради національної безпеки аналіз радянсько-американських відносин і глобального стратегічного балансу, що склався. Наслідком цього дослідження стали два теоретико-аналітичні документи – *президентський меморандум № 10* (квітень 1977) і *директива 18* (серпень 1977), у яких, по-перше, визнавалось існування військово-стратегічної рівності й небезпеки взаємного гарантованого знищення в разі обміну ядерними ударами між СРСР і США. Це створювало передумови для завершення підготовки і підписання Договору ОСО-2. Однак, по-друге, американські аналітики підкреслювали великі переваги Сполучених Штатів у галузі економіки й технології і рекомендували уряду використовувати їх для здійснення тиску на Радянський Союз під час переговорів із проблем обмеження стратегічних озброєнь. Тактика пов'язування успіхів на цих

переговорах з реакцією СРСР на регіональні конфлікти, що мали місце в країнах третього світу, а також із проблемою дотримання прав людини не лише гальмувала процес вироблення Договору ОСО-2, але й ще більше ускладнювала американо-радянські відносини.

Політика СРСР, у свою чергу, також не сприяла зменшенню напруженості. На початку 1978 р. одним із факторів, що перешкоджав поліпшенню американо-радянських відносин, стала спільна участь радянських і кубинських військ у подіях на Африканському Розі, яка спричинила виникнення в конгресі США сильної опозиції будь-яким домовленостям із СРСР, включаючи Договір ОСО-2. Нові ускладнення у двосторонніх відносинах були викликані також спрямованою на нарощування ядерних і звичайних озброєнь європейською політикою СРСР, яка проводилася таємно згідно з рішенням Москви про розміщення в Європі із середини 70-х рр. ядерних мобільних ракет СС-20.

У відповідь Рада НАТО вирішила підвищити щорічні військові бюджети своїх членів на 3 %, а в 1978 р. прийняла довготермінову оборонну програму.

7 червня 1978 р. президент Дж. Картер виступив у Військово-морській академії в м. Аннаполісі з програмною промовою з приводу розвитку відносин із СРСР. Зробивши акцент на проблемі прав людини в СРСР, він запропонував радянській стороні обрати або конфронтацію, або співпрацю. У радянського керівництва ця промова викликала негативну реакцію, оскільки була сприйнята як вибір Дж. Картером конфронтаційної політики.

Робота над підготовкою остаточного тексту Договору ОСО-2 знову загальмувалася, хоча з цією метою державний секретар США С. Венс і міністр закордонних справ СРСР А. Громико провели в липні і грудні 1978 р. дві зустрічі в Женеві.

Довгоочікуваний саміт Дж. Картера і А. Брежнєва, на якому, нарешті, було підписано Договір ОСО-2, що вперше в історії обмежень стратегічних наступальних озброєнь установлював **рівну кількість** стратегічних ядерних озброєнь усіх типів для обох сторін, відбувся 15–18 червня 1979 р. у Відні. Паралельно з підписанням цього важливого документа, що став кульмінацією радянсько-американських переговорів 1974–1979 рр., було узгоджено питання про початок переговорів щодо радикальних скорочень ядерних озброєнь у межах нового Договору ОСО-3.

Однак потенційні можливості, що відкривалися для радянсько-американських відносин у зв'язку з підписанням Договору ОСО-2, не були реалізовані внаслідок кількох факторів.

По-перше, під час зупинення з початком виборчої кампанії 1976 р. майже на чотири роки переговорного процесу щодо стратегічних

озброєнь змінилася внутрішньополітична ситуація в США. Початок нового економічного спаду змусив адміністрацію переглянути пріоритети як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Це позначилося на радянсько-американських відносинах: спершу президент Дж. Форд змінив термін *розрядка* на гасло *мир, заснований на силі*, невдовзі адміністрація Дж. Картера почала віддавати перевагу концепції *контрольованої вибіркової розрядки* та формулі *"суперництво і співпраця"*. Не сприяла поліпшенню відносин і пропагандистська кампанія на захист прав людини в СРСР, що розгорнулася в США.

По-друге, радянсько-американське суперництво за вплив у країнах третього світу (Ефіопія, Ангола, Сомалі, Близький Схід, Латинська Америка тощо), заморожений стан відносин і відсутність співпраці щодо врегулювання регіональних кризових ситуацій, заідеологізованість радянської зовнішньої політики, підвищення впливу на зовнішню політику обох держав з боку їх військово-промислових комплексів, порушення прав людини в СРСР зміцнили позиції тих сил у США, що виступали проти ратифікації Договору ОСО-2 і доповнення військової розрядки розрядкою політичною.

Кампанія проти ратифікації Договору ОСО-2 була підсилена з подачі американських спецслужб галасом засобів масової інформації навколо нової кубинської "міні-кризи" – начебто виявлення на Кубі радянської бойової бригади. Насправді центр, у якому радянські військові спеціалісти навчали кубинських офіцерів користуватися радянською військовою технікою, існував на Кубі з 1962 р.

Два рішення від 12 грудня 1979 р., ухвалення яких випадково збіглося у часі, фактично запрограмували незворотність погіршення радянсько-американських відносин на найближчу перспективу. Це – схвалення НАТО програми розгортання в Європі 464 крилатих ракет наземного базування, 108 ракет "Першинг-2" і затвердження на засіданні Політбюро ЦК КПРС пропозиції про введення радянських військ до Афганістану, яке було здійснено наприкінці року.

3 січня 1980 р. президент Дж. Картер звернувся до сенату з проханням "заморозити" розгляд Договору ОСО-2. Наступного дня були проголошені санкції щодо СРСР: відкладено відкриття американських і радянських консульств, скасовано контакти з 11 міждержавних угод, обмежено торгівлю, введено ембарго на поставку значної частини сільськогосподарської продукції тощо.

Подальше поглиблення кризи радянсько-американських відносин спричинило відмову обох держав від політики розрядки міжнародної напруженості, що не могло не позначитися на загальному стані міжнародних відносин.

Пошукові завдання

Поясніть сутність сталінської концепції фатальної неминучості війни.

Проаналізуйте зміни, що сталися в радянській зовнішньополітичній концепції в період 1953–1961 рр.

Проаналізуйте еволюцію зовнішньої політики США під час адміністрації Д. Ейзенхауера.

З'ясуйте сутність стратегії масованої відплати й причини неможливості її практичної реалізації наприкінці 50-х рр. ХХ ст.

Назвіть факти, події, документи, які свідчили про появу перших ознак мирного співіснування в радянсько-американських відносинах на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст.

Дайте оцінку стратегії гнучкого реагування, порівняйте її зі стратегією масованої відплати.

Визначте причини Карибської кризи, проаналізуйте процес її врегулювання та роль керівників СРСР і США в цьому.

Охарактеризуйте наслідки Карибської кризи для подальшого розвитку радянсько-американських відносин.

Визначте, які питання перебували в центрі радянсько-американських відносин у період переходу від конфронтації до розрядки міжнародної напруженості.

Проаналізуйте передумови процесу розрядки міжнародної напруженості й конкретні причини, що змусили обидві супердержави переглянути свою зовнішню політику на рубежі 60–70-х рр.

Охарактеризуйте основні напрями радянсько-американської співпраці у період розрядки.

З'ясуйте причини ускладнення радянсько-американських відносин та відходу держав від політики розрядки (1975–1979).

Література

Амброз С. Ейзенхауер. Солдат и президент / Пер. с англ. – М., 1993.
Джонсон Пол. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. – М., 1995. – Т. 2.

Добрынин А.Ф. Сутобо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.). – М., 1997.

Киссинджер Генри. Дипломатия. – М., 1997.

Корниенко Г.М. Холодная война. Свидетельство ее участника. – М., 1994.

Обмен посланиями между Председателем Совета Министров СССР Н.С. Хрущёвым и Президентом США Дж. Кеннеди. 22 октября 1962 г. – 14 декабря 1962 г. // Международная жизнь. – 1992. – Спецвып.

Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир: общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политике и безопасности Запада. – М., 2005.

Сахаров А.Н. Революционный тоталитаризм в нашей истории // Коммунист. – 1991. – № 5.

Советская внешняя политика в годы "холодной войны" (1945–1985). Новое прочтение. – М., 1995.

Тейлор М. Ненадёжная стратегия / Пер. с англ. – М., 1961.

Трофименко Г.А. США: политика, война, идеология. – М., 1976.

XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. – М., 1956.

Цветков Г.Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. – Киев, 1988.

Kennan G.F. The Cloud of Danger: Current Realities of American Foreign Policy. – Boston, 1977.

Kissinger H. Nuclear Weapons and Foreign Policy. – N.-Y., 1957.

Morgenthau H.I. Politics among Nations. – N.-Y., 1967.

Schlesinger A.M. Jr. A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House. – L., 1965.

Розділ 8 Становлення політики розрядки в Європі та зміцнення європейської безпеки

8.1. Підготовка Наради з безпеки і співробітництва в Європі

Відлік підготовки Наради з безпеки і співробітництва в Європі найчастіше ведеться від пропозицій країн ОВД середини 60-х рр. Серед них виокремлюють *Декларацію про зміцнення миру й безпеки в Європі*, схвалену Політичним консультативним комітетом (ПКК) ОВД у Бухаресті 5 липня 1966 р., що містила пункт про скликання наради для обговорення питань забезпечення безпеки в Європі та налагодження загальноєвропейської співпраці. Безпосереднє ж "авторство" ідеї проведення загальноєвропейської наради належить Польщі, міністр закордонних справ якої А. Рапацький, виступаючи 14 грудня 1964 р. на XIX сесії ГА ООН, запропонував скликати багатосторонній безпековий форум усіх європейських держав і США.

Хоча дана ініціатива була офіційно підтримана ПКК ОВД 20 січня 1965 р., усе ж СРСР понад року не виявляв до неї безпосередньої зацікавленості. Проте наступне обговорення польської ініціативи у форматі ООН, увага до неї з боку малих і середніх держав, зрештою підштовхнули Радянський Союз до активнішого включення у процес переговорів на початку 1966 р., що, у свою чергу, і посприяло появі спеціального пункту про скликання загальноєвропейської наради у згаданій вище Декларації ОВД.

До речі, називаючи нараду загальноєвропейською, СРСР буквально відображав своє бачення її формату, адже участь США в ній попередньо не передбачалася. Через організацію суто європейського безпекового форуму Радянський Союз мав намір спровокувати певний "відрив" західноєвропейських країн від Сполучених Штатів у цілій низці принципів питань міжнародних відносин та дещо послабити вплив США на європейську безпеку. Проте подібні наміри відразу ж були зруйновані однозначною позицією Західної Європи щодо неприпустимості порушення північноатлантичної єдності.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. загальна, поки що ніяк не конкретизована, ідея НБСЕ набула, тим не менш, помітної популярності: і Захід, і Схід виявляли зростаючу зацікавленість у послабленні конфронтації та налагодженні співпраці в Європі.

Крім того, кожна група держав мала свої специфічні інтереси. СРСР і США як наддержави в умовах відцентрових тенденцій в обох блоках були зацікавлені у збереженні контролю над союзниками, особливо в питаннях щодо військових аспектів безпеки. СРСР переслідував передусім мету закріплення територіального і соціально-політичного статус-кво в Європі, а також розвитку економічної співпраці з метою скорочення економічного відставання від Заходу (у цьому, до того ж, збігалися інтереси СРСР та його союзників по ОВД).

Дві німецьких держави – НДР і ФРН – були зацікавлені в тому, щоб усіяло відгородити розвиток двосторонньої співпраці від втручання інших держав. ФРН переслідувала також специфічні інтереси, пов'язані з підтримкою гуманітарних зв'язків і контактів з німцями у Східній Європі.

Франція та Румунія, що виступали в ролі "дисидентів" у двох блоках, виявляли особливий інтерес до багатосторонніх переговорів з європейських проблем, які відкривали перед ними можливість вийти за межі міжблокових відносин і зміцнити свій статус як держав, що проводять незалежну політику.

Інші учасники блоків переслідували різні цілі. Частина країн НАТО розраховувала на пом'якшення блокової конфронтації та розвиток економічної і гуманітарної співпраці. Вони висували на передній план проблеми прав людини, обміну інформацією (Велика Британія), культурних обмінів (Франція, Бельгія), енергетики (Нідерланди). Держави ж ОВД бачили в участі у багатосторонніх форумах з європейської безпеки можливість розширити свободу дій у пріоритетних для них сферах: безпеки (Польща), економіки та гуманітарної співпраці (Угорщина).

Інтереси і пріоритети нейтральних і держав, що не приєдналися (Н + Н), багато в чому відрізнялися, але збігалися в головному – у прагненні використати багатосторонню дипломатію в Європі для підвищення своєї ролі в європейській політиці, насамперед, беручи на себе функції своєрідних посередників між Сходом і Заходом.

Відтак на початку 70-х рр. пропозиція скликання загальноєвропейської Наради ставала дедалі популярнішою як на Сході, так і на Заході Європи. Цей факт засвідчила, зокрема, сесія Ради НАТО, що відбулася 3–4 червня 1971 р. в Лісабоні. На цій сесії міністр закордонних справ Франції М. Шуман запропонував розробити конкретний план організації Наради, висунувши ідею її проведення в три етапи: спочатку мали зібратися міністри закордонних справ, потім – обговорення питань безпеки й співпраці в комісіях експертів, після чого міністри зібрався б знову для обговорення й затвердження результатів роботи комісій. Утім, після тривалих дискусій учасники сесії Ради НАТО вирішили все ж таки відкласти початок організації багатосторонніх консультацій з підготовки загальноєвропейської Наради до завершення переговорів щодо Західного Берліна.

Підписання 3 вересня 1971 р. чотиристоронньої угоди про Західний Берлін фактично зняло формальні бар'єри на шляху до остаточного на той момент взаєморозуміння між Сходом і Заходом щодо скликання Наради з безпеки і співробітництва. У комюніке про зустріч між керівництвом Радянського Союзу та ФРН від 19 вересня 1971 р. було підкреслено: ситуація, яка складається в Європі, сприяє скликанню загальноєвропейської Наради за участю США і Канади, а також те, що майбутнє європейського континенту має будуватися не на військовому протисто-

янні держав, а на основі рівноправної співпраці та забезпечення безпеки для кожної конкретної держави та всіх держав загалом.

Важливою подією стосовно підготовки скликання загальноєвропейської Наради й розв'язання проблем загальної та європейської безпеки стала радянсько-французька зустріч на найвищому рівні, яка відбулася у Франції в жовтні 1971 р. Результатом переговорів і бесід між Л. Брежневим та Ж. Помпіду було підписання декларації під назвою *"Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією"*. Принципи, що їх містив даний документ, могли розглядатися як певна модель поведінки, що мала поширитися на всі європейські справи.

У радянсько-французькій Декларації сторони визначили роль майбутньої наради у поглибленні процесу розрядки в Європі, підкресливши, що ця нарада має сприяти такій поступовій трансформації відносин між європейськими державами, яка дасть змогу подолати розкол континенту на військово-політичні угруповання.

У Декларації було викладено також узгоджену думку щодо інших питань, які мали стати предметом розгляду на Нараді, зокрема культурного й наукового обміну, а також розвитку контактів між людьми. Хоча останнє, згідно з Декларацією, мало здійснюватися з метою зміцнення миру, дружби та співпраці, шляхи й форми майбутньої діяльності в гуманітарній сфері бачилися сторонами по-різному, що не раз призводило до серйозних суперечок і непорозумінь при обговоренні відповідної групи питань між представниками двох блоків.

30 листопада – 1 грудня 1971 р. у Варшаві відбулася нарада міністрів закордонних справ держав – учасниць Варшавського договору. Вони підтримали пропозиції уряду Фінляндії щодо проведення багатосторонніх консультацій з приводу підготовки загальноєвропейської Наради за участі всіх зацікавлених країн.

Тижнем потому, на сесії Ради НАТО в Брюсселі 9–10 грудня 1971 р. провідні західні держави також висловилися за проведення багатосторонньої підготовки Наради. У своєму рішенні учасники брюссельської сесії Ради НАТО розглянули, крім того, можливий зміст роботи загальноєвропейської наради, виділивши такі питання:

- ⇒ безпека, зокрема принципи відносин між державами та деякі військові аспекти безпеки;
- ⇒ вільне переміщення людей, вільне розповсюдження інформації та ідей, культурні зв'язки;
- ⇒ співпраця в галузі економіки, прикладних наук і техніки, теоретичних наук;
- ⇒ співробітництво в галузі охорони довкілля.

Другий пункт запропонованого порядку денного одразу ж викликав негативну реакцію Радянського Союзу, який назвав його прово-

каційним і неприйнятним, таким, що начебто суперечить міжнародно-правовим принципам поваги до суверенітету й невтручання у внутрішні справи інших держав. Насправді ж жодного порушення міжнародного права тут не було. Просто керівництво СРСР прекрасно усвідомлювало, що у випадку розвитку переговорів у цій галузі воно об'єктивно рано чи пізно натрапить на необхідність приведення свого внутрішнього законодавства щодо в'їзду-виїзду громадян у відповідність із загальноприйнятими демократичними нормами. А цього радянські лідери ніяк не могли допустити принаймні з ідеологічних міркувань, зважаючи на ті наслідки, до яких призвела б реалізація принципу вільного переміщення людей в умовах радянської дійсності.

Утім, нарада Політичного консультативного комітету держав – учасниць Варшавського договору в січні 1972 р. ухвалила рішення, які відповідали нагальній потребі практичної підготовки і якнайшвидшого проведення загальноєвропейської Наради.

Важливою передумовою скликання Наради з безпеки і співробітництва стало міжнародне визнання принципу непорушності кордонів у відносинах між державами континенту. Цей принцип було зафіксовано в низці міжнародних документів, підписаних у той період між СРСР, Францією, США, іншими провідними країнами, а також системі договорів, регулюючих тогочасне розв'язання німецького питання (ФРН – Польща, ФРН – СРСР, ФРН – НДР, ФРН – Чехословаччина).

Важливим кроком у напрямі поглиблення розрядки стали **радянсько-американські переговори на найвищому рівні** (Москва, травень 1972), на яких СРСР і США досягли, зокрема, згоди з такого гострого і складного питання, як взаємне скорочення збройних сил й озброєнь у Центральній Європі. Безпосереднім результатом досягнення цих домовленостей можна вважати ухвалення Радою НАТО на її сесії в Бонні 30–31 травня 1972 р. остаточного рішення щодо участі країн західного блоку в багатосторонніх консультаціях з підготовки загальноєвропейської Наради.

У вересні 1972 р. під час бесід Л. Брежнева з радником президента США з питань національної безпеки Г. Кіссінджером було погоджено, що багатосторонні консультації в Гельсінкі розпочнуться 22 листопада 1972 р., а підготовчі консультації до переговорів про взаємне скорочення збройних сил й озброєнь у Центральній Європі – у січні 1973 р. у Відні. 23 жовтня 1972 р. Постійна рада НАТО в Брюсселі своїм рішенням підтвердила дату початку багатосторонніх консультацій, яку було узгоджено на двосторонньому рівні між СРСР і США.

Таким чином, відчутний прогрес, досягнутий у ті часи між Сходом і Заходом у галузі загальної безпеки, закладав реальні підвалини переходу до безпосереднього скликання Наради з безпеки і співробітництва в Європі.

8.2. Перший (гельсінський) та другий (жневський) етапи Наради

Як і було передбачено, багатосторонні консультації з підготовки загальноєвропейської наради розпочалися в Гельсінкі 22 листопада 1972 р. У ході цих консультацій, які тривали до 8 червня 1973 р., представники 32 європейських країн, а також США й Канади розробили положення про організацію роботи наради, її порядок денний, склад учасників, час і місце проведення, процедуру та фінансування.

На консультаціях у Гельсінкі було узгоджено рекомендації, які створювали основу для обговорення та вирішення питань на загальноєвропейській нараді. У заключному документі консультацій у Гельсінкі містився такий перелік рекомендацій та заходів щодо організації майбутньої НБСЄ:

⇒ Нарада з безпеки і співробітництва проходить в три етапи: перший етап проводиться на рівні міністрів закордонних справ; другий – включатиме роботу спеціальних комісій та підкомісій (держави-учасниці будуть представлені в цих органах делегатами й експертами), а також періодичні засідання Координаційного комітету у складі представників, призначених міністрами закордонних справ; нарешті, третій етап має затвердити документи наради.

⇒ Порядок денний наради включатиме питання безпеки в Європі, співпраці в галузі економіки, науки й техніки, екології, в гуманітарній та інших сферах, визначення подальших кроків після закінчення наради. Було вирішено, що перші три пункти порядку денного розглядатимуть відповідні комісії, яким допомагатимуть підкомісії та інші робочі органи.

⇒ Координаційний комітет має бути головним органом другого етапу Наради. Завдання комітету полягатиме в безпосередньому розгляді й узгодженні заходів, що виявляться необхідними для виконання рішень наради та подальшого розвитку процесу зміцнення безпеки і співпраці в Європі, у розробці пропозицій організаційного характеру.

⇒ На консультаціях у Гельсінкі було досягнуто згоди про те, що нарада та її робочі органи обов'язково ознайомляться в тій чи іншій формі з позицією щодо головних моментів порядку денного держав-учасниць, зокрема тих середземноморських країн, які виявили чималий інтерес до проведення наради й усього з нею пов'язаного.

3–7 липня 1973 р. у столиці Фінляндії Гельсінкі проходив **перший етап** Наради з безпеки і співробітництва в Європі, у якому взяли участь міністри закордонних справ 35 держав. На ньому були ухвалені заключні рекомендації щодо всієї програми наради, розроблені на багатосторонніх консультаціях.

Делегація Радянського Союзу передала на розгляд загальноєвропейської наради проект генеральної декларації про основи європей-

ської безпеки і принципи відносин між державами в Європі. Відповідно до рекомендацій Консультативного комітету проект генеральної декларації містив 10 основоположних принципів безпеки й добросусідства в Європі. Пропозиції щодо всіх цих принципів надали також Югославія та Франція.

Ціла низка пропозицій стосовно широкого спектра проблем, які мали обговорюватися в ході Наради з наступним закріпленням рішень щодо них у відповідних заключних документах, надійшла від делегацій ФРН, Великої Британії, Італії, НДР, Польщі, Болгарії, Канади, Туреччини, Чехословаччини, Угорщини, Греції, Сан-Марино.

Хоча позиції, обстоювані делегаціями, подекуди суттєво відрізнялися, усе ж слід констатувати, що обмін думками й дискусії, які відбулися на першому етапі наради, мали переважно діловий і конструктивний характер, що врешті-решт дало змогу ухвалити спільні рекомендації з принципово важливих проблем. Результати першого етапу наради разом з рекомендаціями, виробленими на багатосторонніх консультаціях у Гельсінкі, створювали цілком реальну основу для продовження пошуків розв'язання нагальних питань європейської безпеки.

Після проведеного в період із 29 серпня по 3 вересня 1973 р. засідання Координаційного комітету 18 вересня в Женеві розпочався **другий етап наради**. Головна мета цього етапу полягала у виробленні проектів документів з усіх пунктів порядку денного для їх остаточного ухвалення на третьому, заключному етапі наради, що мав проводитися на найвищому рівні.

Центром діяльності та головним органом другого етапу був Координаційний комітет, який складався із керівників делегацій держав-учасниць і збирався на свої засідання для затвердження графіка роботи органів наради, розв'язання питань принципового значення та для схвалення документів, розроблених у комісіях і підкомісіях.

Були створені три комісії (які згодом дістали також назву "кошки"): перша комісія (безпека), друга комісія (економічні питання), третя комісія (співпраця в гуманітарних та інших галузях).

У межах першої комісії діяли дві підкомісії (з безпеки та принципів відносин між державами; із заходів зміцнення стабільності й довіри), а також спеціальний робочий орган із забезпечення дієвості принципів та вироблення методів мирного врегулювання суперечок.

До складу другої комісії ввійшли п'ять підкомісій: з торгівлі, з питань промислового співробітництва, з науки й техніки, з екології, зі співпраці в інших економічних галузях.

Третя комісія складалася з чотирьох підкомісій, а саме: з контактів, інформації, культури й освіти.

Згодом при Координаційному комітеті було створено робочу групу для розгляду питання щодо подальших кроків після завершення на-

ради (п. 4 порядку денного). Функціонували також спеціальні групи з деяких організаційних і фінансових питань.

У ході офіційних засідань органів наради, а також неофіційних консультацій, обговорень у робочих групах узгоджувалися позиції делегацій, вироблялися компромісні, взаємоприйнятні рішення. Слід зазначити, що останні ухвалювалися на основі *принципу консенсусу*, який і надалі залишився одним з основоположних у діяльності НБСЄ, хоча з часом, особливо після розпаду ОВД і згодом СРСР, він дедалі частіше гальмував ухвалення ефективних рішень. Проте в той період застосування консенсусу вважалося доцільним, оскільки, базуючись на широкому збігу інтересів і поглядів з питань, що висувалися на розгляд, він сприяв взаємному врахуванню думок та виявленню відповідальності щодо нагальних проблем.

Другий етап наради проходив з перервами – близько двох років. Його тривалість пояснювалася низкою причин. Так, виникли складнощі цілком природного характеру, викликані необхідністю привести до єдиного знаменника принципові позиції всіх 35 учасників наради, а це виявилось вкрай непростою завданням. Слід було брати до уваги не лише розбіжності між державами з протидіючих блоків, а й складне переплетіння та зіткнення інтересів між західними країнами, насамперед між США і країнами ЄС.

Існували й деякі суб'єктивні перешкоди. Наприклад, західні делегації пропонували такі положення щодо сфери розвитку культурних зв'язків, обміну інформацією та контактів, які практично з порога рішуче відкидалися Радянським Союзом. Власне, вони не містили якихось нечуваних новацій і відображали насправді загальноприйняту в демократичному суспільстві практику. Однак СРСР, який з ідеологічних міркувань не міг визнати принцип вільного обміну інформацією та людьми, обґрунтовував свою позицію тим, що висунуті Заходом формулювання й положення суперечать радянському внутрішньому законодавству, і формально мав рацію, оскільки рішення загальноєвропейської наради не мали входити у конфлікт із законодавчою базою держав-учасниць.

У ситуації, що склалася, будь-який прогрес у роботі наради у сфері гуманітарних питань залежав від ключового рішення, а саме від визначення принципів співпраці в цих питаннях, і насамперед, принципу невтручання у внутрішні справи інших держав. Тільки на основі такого рішення можна було розпочати обговорення конкретних напрямів розвитку контактів, розповсюдження інформації, обмінів у галузі культури й освіти.

На квітень 1974 р. було загалом погоджено формулювання низки важливих принципів, включаючи принцип непорушності кордонів, що становило чималий успіх наради.

Проте на початку літа 1974 р. знову виникли складнощі, помітно сповільнилися темпи погодження і редагування текстів документів. Така ситуація спричинювалася цілою низкою факторів: розгорівся жорсткий конфлікт на Кіпрі, відбулася зміна урядів у багатьох провідних західних країн, з новою силою розпалилися зіткнення і суперечки при обговоренні питань, що належали до компетенції третьої комісії.

26 липня 1974 р. Координаційний комітет ухвалив рішення, важливе для просування роботи першої та третьої комісій. Це рішення було комплексною домовленістю, запропонованою нейтральними країнами і схваленою всіма учасниками наради. У ній окреслювалися принципові засади співпраці держав у гуманітарній сфері. До формулювання принципу суверенної рівності додавалося спеціальне положення і про те, що держави-учасниці *поважають право одна одної обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи*, так само як і право *встановлювати свої закони й адміністративні правила*. При цьому уточнювалося, що держави-учасниці при здійсненні суверенних прав зважатимуть на свої юридичні зобов'язання згідно з міжнародним правом, а також урахуватимуть і виконуватимуть положення рішень НБСЄ. Відповідне положення включалося до формулювання принципу виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом. У ході радянсько-американського (листопад 1974) та радянсько-французького (грудень 1974) самітів було досягнуто згоди щодо завершення загальноєвропейської наради в найкоротший термін і проведення її третього, заключного етапу на найвищому рівні. Розбіжності та суперечності, не подолані на переговорах у Женеві, згодом удалося владнати під час двосторонніх зустрічей радянського та західного керівництва, що пройшли в першій половині 1975 р.

19 липня 1975 р. Координаційний комітет другого етапу наради в Женеві ухвалив рішення про початок завершального етапу НБСЄ на найвищому рівні 30 липня цього ж року в Гельсінкі.

8.3. Третій етап Наради. Ухвалення Заключного акта НБСЄ

Заключний етап НБСЄ відбувся 30 липня – 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. Це була безпрецедентна зустріч найвищих керівників 33 європейських держав, а також США й Канади. Саміт завершив свою роботу урочистим підписанням **Заключного акта НБСЄ**, у якому фіксувалися домовленості, досягнуті з усіх питань порядку денного.

Стрижень Заключного акта становила *"Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах"*. Були закріплені такі принципи:

⇒ *Суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету.* Зазначалося, що держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної. Поняття *своєрідність* охоплювало різні сфери життєдіяльності держави, у тому числі національні традиції, звичаї. Наголошувалося, що йдеться про повагу всіх прав, притаманних суверенітету, отже й верховенства кожної з держав-учасниць у межах своєї території.

У Декларації було зафіксовано також повагу права держав вільно вибирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, а також право встановлювати свої закони й адміністративні правила.

⇒ *Незастосування сили або погрози силою.* Згідно з даним принципом держави-учасниці мають утримуватися в їхніх взаєминах і в міжнародних відносинах загалом від застосування сили або погрози силою з метою порушення територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, а також порушення їх будь-яким іншим чином, який є несумісним із цілями Об'єднаних Націй та ухваленою Декларацією. Відповідно до проголошеного принципу жодні мотиви не можуть виправдати звернення до погрози силою або до її застосування. Водночас це не виключає необхідність організації негайної жорсткої відсічі будь-яким актам агресії та міжнародного свавілля, для чого повною мірою мають використовуватися можливості ООН. Принцип відмови від застосування сили не слід тлумачити як обмеження дії положень Статуту ООН, що стосуються тих випадків, коли застосування сили є законним.

⇒ *Непорушність кордонів.* Держави – учасниці НБСЄ визнали непорушними кордони одна одної, так само як і кордони всіх держав у Європі, і зобов'язалися утримуватися від будь-яких зазіхань на ці кордони як на момент підписання Заключного акта, так і в майбутньому. Вони проголосили неправомірними будь-які вимоги чи дії, спрямовані на узурпацію частини або всієї території кожної з держав-учасниць.

Принцип непорушності кордонів було вперше в історії міжнародних відносин зафіксовано на багатосторонній основі, до того ж, як вважалося тоді, на досить тривалу перспективу. Проте об'єднання Німеччини (а фактично поглинання НДР Федеративною Республікою) 15 років по тому поклато початок активному перекроюванню європейських кордонів, яке далеко не завжди відбувалося мирним, ненасильницьким шляхом (як у випадку з розпадом Чехословаччини), а й через громадянські війни і міжнародні конфлікти (Югославія, пострадянський простір).

⇒ *Територіальна цілісність держав.* Даний принцип означав, що держави-учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, несумісних зі Статутом ООН і спрямованих на підлив територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої з держав-учасниць. До-

тримання цього принципу передбачало неприпустимість будь-яких дій, які б вели до поділу або часткового чи цілковитого порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних і незалежних держав, заборону вдаватися до будь-яких дій, насильницьких та підбурювальних, прямих чи непрямих, з метою ослаблення або підливу територіальної цілісності та політичної єдності держав-учасниць.

⇒ *Мирне врегулювання суперечок.* Відповідно до цього положення держави – учасниці НБСЄ мають вирішувати взаємні суперечки винятково мирними засобами й таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість. У формулюванні даного принципу було спеціально підкреслено положення про добровільність вибору державами засобів і методів мирного залагодження суперечливих ситуацій.

⇒ *Невтручання у внутрішні справи.* Держави – учасниці НБСЄ зобов'язалися відмовитися від будь-якого втручання, прямого чи непрямого, індивідуального чи колективного, у внутрішні або зовнішні справи, що належать до внутрішньої компетенції кожної держави-учасниці. Відповідно до цього принципу країни-учасниці НБСЄ мають утримуватися від надання прямої чи непрямої допомоги терористичній, підливній або іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої країни-учасниці.

⇒ *Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань.* Відповідно до проголошеного принципу, держави-учасниці зобов'язалися визнавати загальне значення прав людини й основних свобод, повага до яких є істотним фактором миру, справедливості та благополуччя, необхідним для забезпечення розвитку дружніх відносин і співпраці між ними. У гуманітарній сфері держави-учасниці мають діяти відповідно до цілей і принципів *Статуту ООН та Загальної декларації прав людини*, норм, закріплених міжнародними документами в цій галузі, зокрема міжнародними пактами про права людини.

⇒ *Рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею.* Виходячи із цього принципу, усі народи світу мають невід'ємне право вільно визначати, коли і як вони того забажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

⇒ *Співпраця між державами.* Цей принцип передбачав зобов'язання держав – учасниць НБСЄ співпрацювати в усіх сферах відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Розвиваючи своє співробітництво на засадах рівності, держави-учасниці мають сприяти взаєморозумінню та довірі, міжнародному миру, безпеці, справедливості, піднесенню добробуту народів, втіленню в життя їхніх сподівань, скороченню розриву в рівнях їхнього економічного розвитку.

⇒ *Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом.* Останній з "гельсінських принципів" передбачав, що держави-учасниці мають сумлінно виконувати свої зобов'язання, які випливають як із загально-визнаних принципів і норм міжнародного права, так і тих міжнародних договорів й інших угод, учасниками яких вони є. Це положення було спрямоване на неухильне дотримання принципів і норм сучасного міжнародного права, на зміцнення договірних відносин між державами-учасницями в інтересах миру та міжнародної безпеки.

Зазначені принципи мали важливе значення для стабілізації обстановки на європейському континенті. Вони, зокрема, підтверджували відповідні положення вже укладених між провідними країнами світу – СРСР, США, ФРН, Францією, Великою Британією, Канадою, Італією – договорів й угод.

При узгодженні позицій щодо першого пункту порядку денного НБСЕ було вироблено *"Документ про заходи зміцнення довіри та деякі аспекти безпеки й роззброєння"*. Досягнення домовленості щодо зазначених моментів стало новою на той час рисою міжнародних відносин у Європі, оскільки торкалося такої сфери, де укладання якихось багатосторонніх угод між державами – представницями протидіючих блоків було неможливим за умов холодної війни.

Досягнуті й закріплені у відповідних документах результати Наради створювали досить сприятливі передумови для розширення й активізації міждержавної співпраці в економічній, науково-технічній, природоохоронній галузях. Про це, зокрема, йшлося у преамбулі Заключного акта, де визначалися цілі співпраці в згаданих сферах, а саме – сприяти зміцненню миру, економічному й соціальному прогресу, поліпшенню життєвих умов, підкреслювалося, що їх реалізація має відбуватися відповідно до тих засад відносин між державами-учасницями, які були викладені в *"Декларації принципів"*.

Преамбула відзначала благотворний вплив на розвиток торгівлі режиму найбільшого сприяння. Уперше дістала оформлення і конкретизацію ідея широкомасштабної економічної співпраці на довготерміновій основі, зокрема в таких напрямках, як обмін електроенергією в Європі, співробітництво в галузі дослідження нових джерел енергії, розвиток дорожніх мереж та створення єдиної судноплавної системи в Європі, співпраця в галузі дослідження й удосконалення обладнання для транспортних перевезень й обробки контейнерів тощо.

Чимале значення надавалося державами – учасницями НБСЕ такому розділу Заключного акта, як *"Співробітництво в гуманітарних та інших сферах"*. Його остаточне редагування та схвалення стали наслідком тривалих суперечок між Радянським Союзом і країнами Заходу, які мали принциповий характер. Урешті-решт удалося погодити компромісний варіант тексту, у якому використовувалися загальні,

розпливчасті формулювання, вихолощувався зміст деяких конкретних понять і положень. Загалом проголошувалося, що розвиток співпраці в галузі культури, освіти, інформації, людських контактів має відбуватися з урахуванням законів і традицій кожної країни, в інтересах зміцнення миру та взаєморозуміння між народами.

Проте в умовах жорсткого ідеологічного протистояння між Сходом і Заходом, гостроти якого практично не знизилася навіть розрядка, годі було сподіватися на повноцінну реалізацію викладених у "гуманітарному кошику" ідей, що й підтвердила, власне, подальша історична практика.

Останній розділ Заключного акта *"Подальші кроки після наради"* відображав намір учасників продовжувати розпочатий процес багатосторонніх дискусій і переговорів з актуальних проблем європейської безпеки, який згодом дістав назву "гельсінського". Було досягнуто домовленості про організацію після завершення наради зустрічей між представниками 35 країн, починаючи із зустрічі на рівні повноважних представників міністрів закордонних справ, яка мала пройти в Белграді в 1977 р.

8.4. Подальший розвиток гельсінського процесу. Проведення Белградської зустрічі представників країн – учасниць НБСЕ

Зустріч представників 35 держав – учасниць НБСЕ розпочалася, як і планувалося, 4 жовтня 1977 р. у Белграді. Учасники форуму мали здійснити поглиблений обмін думками щодо виконання положень Заключного акта, конкретних питань зміцнення безпеки та співпраці в Європі, розвитку процесу розрядки в найближчому майбутньому.

У межах зустрічі було створено п'ять робочих органів, а саме: з питань безпеки в Європі; з проблем економічної, науково-технічної та природоохоронної співпраці; з питань безпеки та співробітництва в Середземномор'ї; з гуманітарної співпраці; з визначення подальших кроків після закінчення зустрічі.

Уже на початковій стадії роботи представники кожної з делегацій виступили з промовами, у яких викладалися позиції їхніх країн щодо основних питань порядку денного; обговорювалися ж вони на закритих пленарних засіданнях. Майже одразу стало зрозуміло, що легкої розмови не відбудеться, оскільки виявилися розбіжності Радянського Союзу і Сполучених Штатів з цілої низки принципів моментів.

СРСР наполягав на необхідності доповнення політичної розрядки розрядкою військовою. У зв'язку із цим, зокрема, висувалася пропозиція укладання учасниками НБСЕ Договору про незастосування

ядерної зброї першими один проти одного, досягнення чіткої домовленості щодо відмови від подальшого розширення вже існуючих військово-політичних блоків тощо.

Сполучені Штати ж пов'язували прогрес Белградської зустрічі з обов'язковим розв'язанням комплексу питань, що належали до "третього кошика", тобто гуманітарної сфери. США звинувачували СРСР у тому, що він відверто нехтує виконанням гельсінських домовленостей у галузі людських контактів, обміну інформацією тощо.

Суперечки та взаємні звинувачення представників двох наддержав тривали досить довго і, що було найсумнішим, практично безрезультатно. Ставало дедалі зрозуміліше, що США погодяться з пропозиціями Радянського Союзу, спрямованими на ослаблення військового протистояння й уповільнення темпів гонки озброєнь лише в разі поступок останнього в політико-ідеологічній сфері. Проте це було неможливим у принципі. Духовна сфера, сфера ідеології становила для радянського керівництва ту твердиню, у якій не можна було допустити жодної щілини. В умовах поступового соціально-економічного відставання від Заходу ідеологія залишалася тією основою, на якій значною мірою тримався радянський лад. Вільний інформаційний обмін і практично необмежені людські контакти знищили б її дуже швидко.

Якогось конструктивного компромісу між двома найголовнішими фігурантами гельсінського процесу досягти на Белградській зустрічі не вдалося. Більш-менш позитивний відгук в учасників викликали "локальні" пропозиції окремих делегацій, як, наприклад:

- ⇒ про оголошення 1980 р. Роком європейської культури (Югославія);
- ⇒ про виховання молоді в інтересах миру (Польща);
- ⇒ про розвиток інституту політичних консультацій між учасниками НБСЄ (НДР і Чехословаччина);
- ⇒ про асамблею молодіжних організацій (Франція);
- ⇒ про підсилення ролі Європейської комісії ООН у розвитку співпраці згідно із Заключним актом (Швейцарія);
- ⇒ про розширення міжнародної співпраці в галузі охорони довкілля (Норвегія) тощо.

8 березня 1978 р. було схвалено підсумковий документ Белградської зустрічі, який фактично не мав якогось суттєвого змістового навантаження. У ньому дещо абстрактно підкреслювалося значення, яке надають учасники зустрічі продовженню процесу розрядки, підтверджувалася рішучість держав-учасниць неухильно виконувати в односторонньому, двосторонньому та багатосторонньому порядку всі положення Заключного акта. У зв'язку з тим, що будь-яких серйозних рішень на зустрічі досягти не вдалося, у документі було зафіксовано домовленість провести наступну зустріч представників держав – учасниць НБСЄ в 1980 р. у Мадриді.

Власне, розраховувати на будь-які якісно нові безпекові "прориви" на Белградській зустрічі було не варто. Адже всього трьома роками раніше у Гельсінкі СРСР, США та решта провідних держав уже досягли необхідних їм компромісних домовленостей, далі від яких на той момент рухатися було неможливо. Відтак подальший "гельсінський процес" розглядався ними передусім як зручний канал регулярного переговорного процесу між Сходом та Заходом, що мав підтримуватися у робочому стані.

8.5. Проблема розрядки міжнародної напруженості у відносинах країн Заходу та Сходу

Радянсько-французькі відносини. Велике значення для стабілізації обстановки в Європі загалом мали потепління й активізація двосторонніх відносин між Радянським Союзом і провідними західноєвропейськими країнами. Серед них особіно стоять радянсько-французькі відносини, що не є випадковим.

До середини 60-х рр. ХХ ст. між Францією та її західними партнерами позначилися доволі відчутні суперечності з ряду кардинальних проблем міжнародної політики та стратегії НАТО. Ш. де Голль узяв курс на обмеження впливу США в Західній Європі, блокування входу до "Спільного ринку" Великої Британії, відновлення золотого стандарту в міжнародних валютно-фінансових розрахунках, здобуття Францією лідерства в ЄЕС, забезпечення її економічних інтересів як у галузі промисловості, так і сільського господарства. З 1959 р. президент Ш. де Голль почав здійснювати заходи щодо виходу Франції з військових структур НАТО, що врешті-решт і сталося у лютому 1966 р. Вихід Франції з військової організації НАТО став однією з найважливіших складових нового зовнішньополітичного курсу країни, спрямованого на відігравання Францією самостійної міжнародної ролі. Його елементом був також новий, заснований на здоровому прагматизмі, підхід до відносин з Радянським Союзом, іншими країнами соціалістичного табору.

Саме Франція стала першою західною країною, до якої відбувся офіційний візит радянського лідера А. Брежньєва (25–30 жовтня 1971). За його підсумками сторони підписали документ "Принципи співробітництва між СРСР і Францією", який досить тривалий час був основою відносин двох країн. У 13 статтях "Принципів" не тільки було викладено базові положення двосторонньої співпраці, а й узгоджено підходи сторін до проблеми європейської безпеки в комплексі. Підкреслювалося значення тісного співробітництва СРСР і Франції в Європі спільно з іншими зацікавленими державами в підтриманні миру та про-

довженні лінії на розрядку, у зміцненні безпеки, мирних відносин, співпраці між усіма європейськими державами за умови неухильного дотримання таких принципів:

- ⇒ непорушності кордонів,
- ⇒ невтручання у внутрішні справи,
- ⇒ рівності,
- ⇒ незалежності,
- ⇒ відмови від застосування сили або погрози її застосуванням.

Документ закладав підвалини для поширення в найближчому майбутньому викладених у ньому принципів на весь спектр питань європейської безпеки на якісно новому, багатосторонньому рівні, адже на той час уже активно дискутувалася ідея проведення загальноєвропейської наради.

Відповідні положення "Принципів" було розвинуто й конкретизовано на наступних радянсько-французьких самітах у Заславі (січень 1973), Рамбуїє (червень 1973), Піцунді (березень 1974), та знову у Рамбуїє (грудень 1974).

Чимале значення для вироблення спільного підходу до втілення в життя гельсінських домовленостей мала зустріч Л. Брежнєва з президентом Франції В. Жискар д'Естеном (Москва, жовтень 1975). Крім взаємного підтвердження готовності чітко й неухильно дотримуватися положень Заключного акта, переговори привели до фіксації деяких нових спільних підходів, зокрема в питаннях роззброєння. Одним з їхніх утілень стало укладання в липні 1976 р. радянсько-французької угоди про попередження випадкового або несанкціонованого застосування ядерної зброї (червень 1977).

Ціла низка важливих двосторонніх документів, які надавали нових вимірів відносинам між СРСР і Францією, була підписана в Рамбуїє під час візиту Л. Брежнєва: *Радянсько-французька декларація, Спільна заява щодо розрядки міжнародної напруженості, Декларація про нерозповсюдження ядерної зброї*.

Спільна заява щодо розрядки міжнародної напруженості стала першим двостороннім документом, спеціально присвяченим цій проблемі. Важливим напрямом докладання зусиль на користь розрядки сторони визнали рішучі й конкретні ініціативи в галузі роззброєння; до тексту Заяви було також включено положення про те, що розвитку розрядки не повинні заважати міркування блокової політики. Звісно, не з усіх абсолютно аспектів розрядки СРСР і Франція могли знайти спільний знаменник. Відображенням складнощів з реалізацією "третього кошика" Гельсінкі стала відмова Радянського Союзу включити до тексту Заяви положення щодо ідеологічного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом.

Значення *Декларації про нерозповсюдження ядерної зброї* полягало в тому, що Франція не була учасницею ДНЯЗ, хоча її представники заявляли з трибуни ООН, що вона діятиме в майбутньому в цій галузі так само, як і країни, що приєдналися до Договору. У даному ж випадку зобов'язання Франції закріплювалися документально.

СРСР і Франція висловилися також за плідне проведення *спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння*, що, утім, не означало відмови від ідеї скликання Всесвітньої конференції з роззброєння. Було підкреслено прагнення сторін до того, щоб необхідні умови для такої конференції, зокрема приєднання всіх ядерних держав до договору, були забезпечені в найближчому майбутньому. Наступного дня після підписання пакета радянсько-французьких документів В. Жискар д'Естен проголосив готовність Франції позитивно розглянути питання щодо її участі в женевських переговорах з роззброєння.

Заключним акордом радянсько-французьких відносин у 70-ті рр. став візит В. Жискар д'Естена до Москви 26–28 квітня 1979 р. У ході його було не просто окреслено, а й досить детально конкретизовано перспективи співпраці СРСР і Франції в різних сферах. Вони, зокрема, дістали відображення у таких документах, як *Програма подальшого розвитку співробітництва між Радянським Союзом і Францією на користь розрядки та миру; Програма поглибленого економічного, промислового та технічного співробітництва на період 1980–1990 рр.* тощо.

Радянсько-західнонімецькі відносини. Останнім "піком" у розвитку радянсько-західнонімецьких відносин у біполярний період стали 1974–1975 рр. У 1974 р. Радянський Союз відвідав міністр з особливих доручень західнонімецького уряду Е. Бар, відбувся офіційний візит до СРСР федерального канцлера Г. Шмідта, обмінялися візитами міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер і міністр закордонних справ СРСР А. Громико. Нарешті, 1975 р. ознаменувався першим в історії радянсько-західнонімецьких відносин офіційним візитом до СРСР федерального президента В. Шееля. Договірні-правова база радянсько-західнонімецьких відносин розширювалася, зростали обсяги торговельно-економічних зв'язків; у 1975 р. товарообіг між Радянським Союзом і ФРН уп'ятеро перевищував рівень 1970 р.

Проте з початку 1976 р. у відносинах двох держав стали дедалі частіше виявлятися різні шерехатості, непорозуміння, почала відчуватися певна напруженість. Звісно, головну провину за всі ускладнення радянське керівництво покладало на західнонімецьку сторону, звинувачуючи її у відході від конструктивності, від дотримання політичних домовленостей, досягнутих у попередні роки.

Фактично, одним з основних каменів спотикання була доволі жорстка позиція нового керівництва ФРН у німецькому питанні, яке, на переконання Радянського Союзу, було остаточно вирішено підписанням низки дво- та багатосторонніх документів на початку 70-х рр. ХХ ст. Так, уряд Г. Шмідта однозначно дав зрозуміти, що не збирається беззастережно дотримуватися чотиристоронньої угоди про Західний Берлін і має своє власне бачення місця останнього в системі міжнародних відносин. Хоча формально ФРН не відмовлялася від узятих на себе зобов'язань, усе ж на практиці процес усебічного інтегрування Західного Берліна до Федеративної Республіки поступово відбувався.

Важливе місце в зовнішній політиці ФРН, безумовно, посідали відносини з її східним сусідом. При цьому західнонімецьке керівництво виходило з **концепції 'особливих відносин'** із НДР, що базувалася на офіційно закріпленій у конституції ФРН кінцевій меті воз'єднання двох Німеччин. Невід'ємною складовою частиною політики Бонна щодо німецько-німецьких відносин були тези про *єдину німецьку націю, єдине німецьке громадянство*.

Хоча радянське керівництво інколи закривало очі на всі ці вияви послідовного політичного курсу ФРН, не бажаючи гальмування загалом вигідного для Москви розвитку відносин із ФРН, згадані політичні вияви все ж не могли не відбитися негативно на загальному стані радянсько-західнонімецьких відносин. Зупинилася діяльність із підготовки низки двосторонніх угод, укладання яких ще зовсім нещодавно не викликало жодних сумнівів: про науково-технічну співпрацю, про правову допомогу, дворічної програми культурного співробітництва.

22 травня і 1 липня 1976 р. уряди СРСР і ФРН обмінялися спеціальними заявами **щодо подальших намірів сторін у розвитку взаємних відносин**. Хоча опубліковані документи більш ніж наполовину містили традиційний обмін люб'язностями, при детальному ознайомленні з ними ставало зрозумілим, що ні Радянський Союз, ні Західна Німеччина не бажають поступатися своїм власним баченням європейських і міжнародних реалій, насамперед у тому, що стосується майже всіх аспектів, пов'язаних з розв'язанням німецького питання, а також проблеми обмеження гонки озброєнь.

На виборах до Бундестагу ФРН 3 жовтня 1976 р. перемогу незначною більшістю голосів здобула правляча коаліція СДПН – ВДП; порівняно з попередніми роками соціал-демократи й вільні демократи втратили чимало місць у найвищому законодавчому органі ФРН. Утім у СРСР результати виборів офіційно розцінили як свідчення того, що більшість населення ФРН виступає за мир і розрядку, за подальше поліпшення відносин із соціалістичними країнами. Насправді ж об'єктивно мислячі експерти, у тому числі в Радянському Союзі, добре ро-

зуміли, що невпевнена, балануюча на межі провалу перемога Г. Шмідта та його прихильників означала прямо протилежне, а саме тенденцію до "поправління" західнонімецького електорату.

1977 р. практично не вніс будь-яких істотних змін до загального розвитку радянсько-західнонімецьких міждержавних відносин, який вирізнявся уповільненням темпів і нерівномірністю. Безумовно, на зовнішню політику ФРН не міг не вплинути поворот у зовнішній політиці Сполучених Штатів, що стався з приходом до влади президента Дж. Картера, який узяв жорсткий курс щодо СРСР та країн соціалістичного табору.

Певні сподівання на позитивні для себе зрушення керівництво Радянського Союзу поклало на запланований на 1978 р. черговий радянсько-західнонімецький саміт. Він справді відбувся із 4 по 7 травня в Західній Німеччині. Під час саміту сторони підписали *Спільну декларацію та Угоду про розвиток і поглиблення довготермінової співпраці в галузі економіки та промисловості*. У документах було зафіксовано цілу низку спільних поглядів й оцінок сучасного (на той момент) стану міжнародних відносин, сторони намагалися згладити існуючі між ними розбіжності, уникаючи відвертого зіткнення думок з найбільш суперечливих і гострих питань.

Проте загальна тенденція розвитку тогочасних міжнародних відносин, яка вирізнялася загостренням міжблокового протистояння, особливо з початком у 1979 р. війни в Афганістані, не дала змоги повною мірою повернути радянсько-західнонімецькі взаємини до попереднього рівня.

Радянсько-британські відносини. Початок 70-х рр. у відносинах СРСР і Великої Британії позначився взаємною відчуженістю та практичною відсутністю будь-якого конструктивного діалогу як у політичній, так і в усіх інших сферах. Напруженість у відносинах двох країн досягла свого апогею восени 1971 р., коли з Лондона було виставлено багато співробітників радянських дипломатичних і деяких інших установ за звинуваченням у шпигунській діяльності. Після цієї події (на яку, до речі, МЗС СРСР відреагувало доволі невиразною заявою) розвиток радянсько-британських відносин загальмувався, вони опинилися у своєрідному вакуумі.

Деякі зрушення у позитивний бік позначилися лише наприкінці 1973 р. У грудні відбувся перший за кілька років візит міністра закордонних справ Великої Британії А. Даглас-Х'юма до Москви. Жодного документа підписано не було, проте А. Даглас-Х'юм та його радянський візаві А. Громико виступили із заявою, у якій наголосили на намірі сторін підписати згодом довготермінову угоду про розвиток економічної, науково-технічної та промислової співпраці.

Реальні ж зрушення у радянсько-британських відносинах почалися після зміни політичного керівництва Великої Британії. У 1974 р. внаслідок дочасних парламентських виборів консервативний уряд Е. Хіта заступили лейбористи на чолі з Г. Вільсоном. У лютому 1975 р. у Москві відбулася радянсько-британська зустріч на найвищому рівні, під час якої у відносинах двох держав позначився безсумнівний прорив. Так, було підписано *радянсько-британський протокол про консультації*, який створював конкретну базу для подальшої конструктивної співпраці сторін, *дві довготермінові програми – розвитку економічного й промислового співробітництва і спільної діяльності в галузі науки та техніки*.

Крім того, Радянський Союз і Велика Британія підписали *Спільну декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї*, де висловилися за суворе дотримання ДНЯЗ та якомога ширше приєднання до нього нових держав.

У березні 1976 р. радянський міністр закордонних справ А. Громико відвідав Велику Британію. Під час його візиту сторони зазначили певний прогрес у радянсько-британських відносинах, позитивні зрушення в напрямі реалізації московських домовленостей.

Наступництво зовнішньополітичного курсу Великої Британії щодо СРСР і країн Східної та Центральної Європи збереглося й після того, як на чолі лейбористів (і, відповідно, британського уряду) у квітні 1976 р. став Дж. Калаген. У ході візиту міністра закордонних справ Великої Британії Д. Оуена до Москви в лютому 1975 р. було підписано двосторонню *Угоду про запобігання випадковому виникненню ядерної війни*. Сторони зазначили також активізацію торговельно-економічної співпраці – товарооборот між Радянським Союзом і Великою Британією за період з 1974 по 1976 рр. зріс майже в півтора рази.

Проте відлига, що спостерігалася в радянсько-британських відносинах у середині 70-х рр. ХХ ст., об'єктивно не могла тривати довго. Велика Британія, яка завжди була нерозривно пов'язаною зі Сполученими Штатами узами особливого партнерства, жодним чином не могла наважитися на проведення цілком незалежної зовнішньої політики. Зміна американських зовнішньополітичних настанов у напрямі ужорсткішання діалогу зі Сходом, що відбулася з приходом до влади Дж. Картера, позначилася і на позиціях британського уряду. Фактично ж сталося те, що врешті-решт мало статися, адже насправді в Радянського Союзу й Великої Британії було набагато більше відмінного, ніж спільного у всіх життєвих галузях, включаючи й економіку. Перемога на парламентських виборах 1979 р. консерваторів, очолюваних М. Течер, їх переконливе повернення до влади після п'ятирічної перерви остаточно поклали край становленню політики конструктивних компромісів у радянсько-британських взаєминах.

8.6. Проблема скорочення звичайних озброєнь у Центральній Європі

Позитивні зрушення, які розпочалися в 70-ті рр. у відносинах між Сходом і Заходом, насамперед потепління політичного клімату на європейському континенті, підписання СРСР, Польщею, НДР, Чехословаччиною договорів із ФРН, чотиристороння угода про Західний Берлін, нормалізація радянсько-американських відносин, нарешті, успішна робота Наради з безпеки і співробітництва в Європі – усе це створювало реальні передумови для переговорів про скорочення збройних сил й озброєнь у Центральній Європі.

Важливий крок на шляху до таких переговорів було зроблено на радянсько-американському саміті в Москві (травень 1972). Радянсько-американське комюніке від 31 травня 1972 р. зафіксувало, що будь-яка угода із цього питання не повинна шкодити інтересам безпеки жодної із сторін. Було досягнуто домовленості щодо проведення відповідних переговорів на спеціальному форумі, поза межами загальноєвропейської Наради.

Згодом СРСР і США дійшли згоди щодо здійснення підготовчих консультацій з організації переговорів про скорочення збройних сил та озброєнь у Центральній Європі, які й пройшли у Відні в 1973 р.

У серпні 1973 р. країни НАТО оприлюднили свою узгоджену на переговорах позицію, що передбачала скорочення на 14 % радянських та американських військ у Центральній Європі, на 7 – збройних сил Великої Британії, Бельгії, Нідерландів та Канади, що перебували на території ФРН, і також на 7 % – національних збройних сил країн Центральної Європи (ФРН, Бельгії, Нідерландів, НДР, Польщі та Чехословаччини).

Переговори про **взаємне і збалансоване скорочення збройних сил та озброєнь у Центральній Європі** розпочалися у Відні 30 жовтня 1973 р. У них узяли участь 19 держав, 11 з яких – Радянський Союз, Польща, НДР, Чехословаччина, США, Велика Британія, Канада, ФРН, Бельгія, Нідерланди та Люксембург – могли стати прямими учасниками укладання кінцевої угоди або угод. Франція, посилаючись на неучасть у військовій організації НАТО, не ввійшла до складу учасників переговорів.

Ще під час підготовчих консультацій було вирішено, що район скорочення збройних сил й озброєнь має охоплювати території ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, НДР, Польщі та Чехословаччини. Причому скорочення мало стосуватися як контингенту військ цих держав, так і збройних сил СРСР, США, Великої Британії та Канади, які розміщувалися в зазначених країнах. Цим 11 державам надавалося право ухвалення рішень із суттєвих питань (на основі правила

консенсусу); інші 8 – Болгарія, Угорщина, Греція, Данія, Італія, Норвегія, Румунія та Туреччина, на які не поширювалися майбутні угоди, мали змогу лише брати участь в обговоренні питань порядку денного.

Проте, коли настав час вирішувати конкретні проблеми, безпосередньо пов'язані з предметом переговорів, останні майже одразу почали пробуксовувати. Це спричинювалося, насамперед, істотними розбіжностями в підході сторін до самих принципів скорочення озброєнь у Центральній Європі. Так, західні країни наполягали на **концепції асиметричного скорочення**, яку вони підкріплювали двома аргументами, утім небезперечними. Перший з них полягав у начебто існуючій диспропорції в чисельності особового складу сухопутних сил обох угруповань у Центральній Європі. Це відповідає дійсності частково. Коли 10 червня 1976 р. ОВД надала офіційні дані щодо чисельності своїх військ безпосередньо в районі майбутнього скорочення (а не по всьому центральноєвропейському регіоні), суттєвих диспропорцій виявлено не було. Інший аргумент базувався на необхідності врахування географічного фактору, суть якого зводилася до того, що США віддалені від районів скорочення на понад 6 тис. км, у той час як Радянський Союз знаходиться в безпосередній близькості до них. Однак необхідно було усвідомлювати, що географічний фактор виник не з початком віденських переговорів; його особливості завжди враховувалися Заходом у системі військового планування і компенсувалися наявністю військових баз США поблизу радянських кордонів.

Щодо позиції країн ОВД, то вона, навпаки, базувалася на узгодженому ще під час попередніх консультацій принципі **взаємності та рівності зобов'язань, незавдання шкоди безпеці сторін**. 8 листопада 1973 р. країни Варшавського договору висунули проект угоди, який передбачав скорочення всіма прямими учасниками переговорів своїх збройних сил та озброєнь (включаючи ядерні) у 1975 р. на 20 тис. чол. з кожного боку, а у 1976–1977 рр. – відповідно на 5 і 10 % кожним прямим учасником. Передбачені скорочення мали стосуватися як сухопутних військ, так і військово-повітряних сил.

Оскільки такий проект суперечив натовській концепції, то держави Заходу 22 листопада 1973 р. висунули альтернативну пропозицію, у якій пропонувалося встановити "колективні рівні" для чисельності особового складу сухопутних військ обох угруповань у Центральній Європі. Однак цю пропозицію було відхилено радянським блоком, оскільки вона фактично на тривалий час залишала за межами угоди такі ударні одиниці НАТО, як західнонімецький бундесвер та Рейнську армію Великої Британії, що становили до 75 % сухопутних військ Північноатлантичного альянсу в регіоні.

Країни ОВД продовжували наполягати на своєму і в листопаді 1974 р. внесли на розгляд делегацій явно неприйнятну для Заходу

пропозицію щодо укладання окремої угоди про скорочення в 1975 р. збройних сил СРСР і США на 10 тис. чол. від кожної країни з наступним скороченням на таку ж кількість військових контингентів кожної з решти країн – прямих учасниць переговорів. Як і слід було очікувати, країни НАТО негативно сприйняли висунуту пропозицію.

Певний прогрес на переговорах міг статися в ході восьмого раунду, коли 19 лютого 1976 р. радянський блок погодився на **двофазне** (або двохетапне) скорочення військ, що було однією зі складових західного підходу. Проте подальший хід обговорення виявив відверте розходження позицій сторін. Якщо формально СРСР та його союзники начебто погоджувалися на натовську модель, то за сутністю її наповнення вони залишалися на попередніх позиціях, категорично відкидаючи ідеї **колективних рівнів** або **асиметричності**, принаймні на першому етапі. Далі тривалих суперечок справа не рухалася. Не заперечуючи пропозиції країн ОВД категорично, 13 грудня 1978 р. держави – члени НАТО виступили з доволі розпливчастою заявою (яка не містила жодних конкретних зобов'язань) про те, що вони готові зробити суттєвий внесок у скорочення військ у центрі Європи, але лише на другому етапі, залишаючи за собою право кожного визначати умови своєї участі в межах Північноатлантичного пакту.

Щоб якось "сколихнути" переговори та привернути увагу до своєї позиції ширших верств, Радянський Союз пішов на доволі ефектну акцію. Його лідер А. Брежнев заявив під час святкування 30-ї річниці утворення НДР 6 жовтня 1979 р. про готовність вивести протягом року в односторонньому порядку з території Східної Німеччини до 20 тис. військовослужбовців та 1 тис. танків. Насправді ж СРСР майже нічого не втрачав у разі реалізації проголошеного наміру. Територія НДР і без того була перенасиченою радянськими військами, чисельність яких становила близько 500 тис. чол., та військовою технікою. До того ж виведення 1 тис. танків у реаліях того часу компенсувалося наявністю інших, новіших видів важкої зброї.

Однак дуже швидко переговори про скорочення збройних сил та озброєнь у Центральній Європі зайшли у ще більший глухий кут. Це сталося, коли з ініціативи Сполучених Штатів, які заявили про необхідність установавання загального балансу озброєнь між Сходом і Заходом, сесія Ради НАТО у Брюсселі в грудні 1979 р. ухвалила рішення про розміщення на території кількох країн Західної Європи нової американської ракетно-ядерної зброї, включаючи 108 пускових установок "Першинг-2" та 464 крилаті ракети.

У свою чергу, Радянський Союз офіційно розцінив натовський крок як порушення існуючого балансу сил та грубу провокацію, що об'єктивно поглиблювало розкол у позиціях двох військово-політичних блоків на віденських переговорах.

Пошукові завдання

Проаналізуйте, чому Радянський Союз не відразу пристав на пропозицію Польщі про скликання НБСЕ.

Дайте оцінку узгодженості десяти принципів Гельсінкі та їх відповідності сучасним реаліям.

З'ясуйте основні причини малої ефективності Белградської зустрічі представників країн – учасниць НБСЕ.

Дайте порівняльний аналіз двосторонніх відносин між СРСР та провідними європейськими державами (Великою Британією, Францією, ФРН).

Визначте головні пропозиції Сходу та Заходу під час переговорів про скорочення звичайних озброєнь.

Література

Алексеев р.Ф. СССР – ФРГ: прошлое и настоящее (Советско-западно-германские отношения, 1955–1980 гг.). – М., 1980.

Загорский А.В. Хельсинкский процесс. – М., 2005.

Кашлев Ю.Б. Хельсинкский процесс 1975–2005. – М., 2005.

Славенов В.П. Внешняя политика Франции, 1974–1981 гг. – М., 1981.

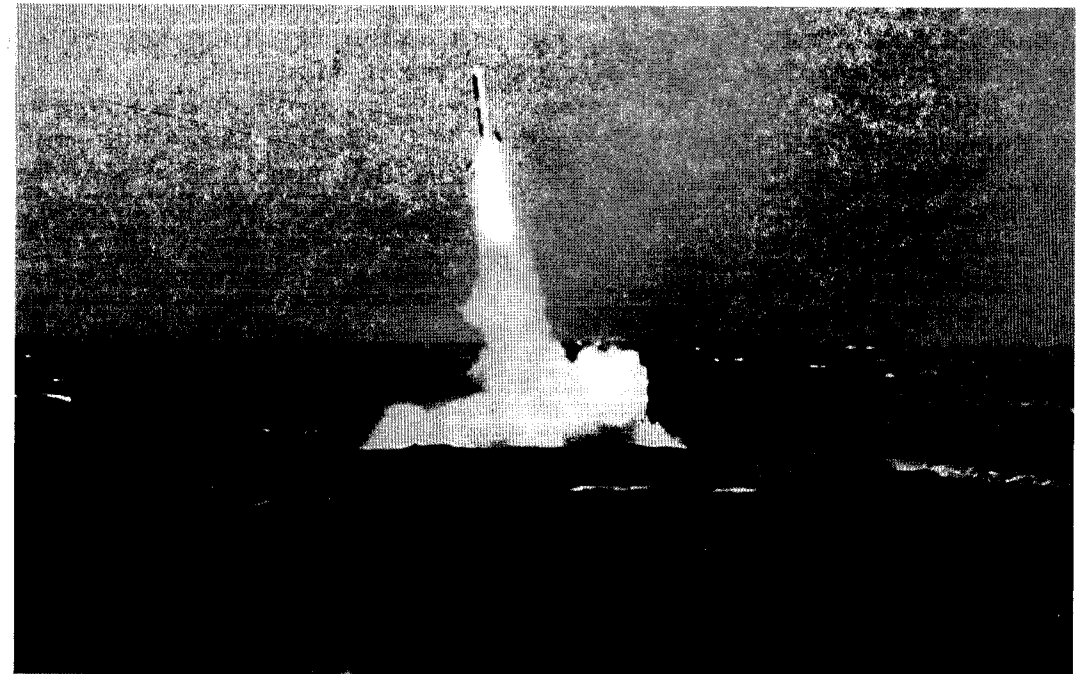
Современная дипломатия буржуазных государств. – М., 1981.

Трухановский В.Г., Капитонова Н.К. Советско-английские отношения, 1945–1978 гг. – М., 1979.

Yarhoff R.L. Detente and Confrontation. American – Soviet Relations from Nixon to Reagan. – Washington, 1985.

Evangelista Matthew. Unarmed Forces: The Transnational Movement to End the Cold War. – Ithaca; N.-Y., 1999.

Розділ 9 Проблема контролю над озброєннями та роззброєння (60–70-ті роки ХХ століття)

Створення Радянським Союзом ядерної та термоядерної зброї, дальньої бомбардувальної авіації та міжконтинентальних балістичних ракет призвело до якісних зрушень у стратегічному співвідношенні сил основних міжнародних гравців. Після втрати Сполученими Штатами головної переваги – недосяжності їх території для ядерних засобів потенційного супротивника – ядерна загроза почала втрачати для них свою привабливість як інструмент політики, бо несла із собою небезпеку катастрофічних наслідків для самих США у випадку ядерної війни.

Однак для більшості у правлячих колах США створення в СРСР міжконтинентальних балістичних ракет стало сигналом до нарощування ядерних озброєнь з метою підтримання ядерної переваги Сполучених Штатів. У 1958–1960 рр. було розгорнуто кампанію про ядерне відставання США від СРСР. Нова адміністрація президента Дж. Кеннеді не тільки не зупинила гонку ядерних озброєнь, але й посирила її. Було прискорено програму будівництва ядерних підводних човнів, озброєних ракетами "Поларіс", та розширено програму розгорнення міжконтинентальних балістичних ракет "Мінітмен-1".

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. навколо проблеми роззброєння відбувалась активна дипломатична боротьба. СРСР висунув низку ініціатив та пропозицій, найрадикальнішою з яких був внесений у вересні 1959 р. на розгляд XIV сесії ГА ООН план загального і цілковитого роззброєння. Цей план передбачав розпуск упродовж трьох років усіх збройних сил та знищення всіх видів озброєнь. Захід сприймав цю пропозицію як пропагандистський хід.

10 травня 1955 р. СРСР вніс у підкомітеті Комісії ООН із роззброєння розгорнутий план скорочення озброєнь, який передбачав, зокрема, скорочення збройних сил США, СРСР, КНР до 1–1,5 млн, Великої Британії та Франції – до 650 тис. протягом 1956 р. У 1955 та 1956 рр. СРСР в односторонньому порядку скоротив свої збройні сили відповідно на 640 тис. та 1 840 тис. У 1960 р. СРСР знову пішов на одностороннє скорочення своїх збройних сил на 1,2 млн. Варто зауважити, однак, що ці радикальні скорочення були пов'язані з переглядом радянської стратегії у зв'язку з успіхами у розробці ракетно-ядерної зброї.

Американський підхід до проблеми полягав у визнанні ключовим її аспектом завдання контролю над озброєннями. Найяскравіше це виявилось у плані "відкритого неба", з яким президент США виступив ще на нараді глав урядів СРСР, США, Великої Британії та Франції у липні 1955 р. в Женеві. Радянський Союз виявився неготовим до сприйняття цієї пропозиції, реалізація якої вимагала високого ступеня взаємної довіри між сторонами.

9.1. Перші успіхи у справі контролю над озброєннями

На тлі жорсткого ідеологічного протистояння й інтенсифікації гонки озброєнь вдалося 1 грудня 1959 р. підписати *Договір про Антарктику*. Безтерміновий договір забороняє на території Антарктики здійснювати будь-які заходи військового характеру, такі як створення військових баз і військових укріплень, проведення маневрів, застосування та випробування будь-яких видів зброї, включно з ядерною. Метою Договору проголошувалося забезпечення використання Антарктики винятково у мирних цілях на користь усього людства. Договір заохочує широкий обмін інформацією щодо наукових досліджень в Антарктиці. Підписання Договору свідчило про можливість досягнення компромісних рішень у проблемах, які зачіпають інтереси всіх країн і стосуються регіонів, далеких від районів безпосереднього протистояння двох військово-політичних блоків. Договір про Антарктику вважається і першою зоною, вільною від ядерної зброї, (ЗВЯЗ), хоча він не містить деяких положень, притаманних "класичним" зонам. Варто зауважити, що перші спроби створення ЗВЯЗ робилися ще у 1950-х рр.

Восени 1958 р. у Женеві розпочалися переговори СРСР, США та Великої Британії щодо припинення ядерних випробувань. Об'єктивно припинення випробувань було в інтересах США та СРСР, які на той час уже провели багато десятків випробувань, відпрацювали технологію виробництва ядерної зброї та її застосування. Закріплення в угоді заборони на випробування стало б перешкодою на шляху до набуття ядерної зброї та її вдосконалення іншими державами. Домовленостям у Женеві перешкодили різні підходи сторін до контролю над озброєннями. США за підтримки Великої Британії виступали за інспекції на місцях, що категорично відкидалося радянським керівництвом. Незважаючи на перенесення переговорів у Комітет ООН із роззброєння, сформований у березні 1962 р., досягти результатів не вдалося через незгоди щодо перевірки підземних ядерних випробувань.

Нарощування кількості ядерних озброєнь США та СРСР і гостре протистояння двох військово-політичних блоків по всьому спектру міжнародних проблем досягає свого піку під час Карибської кризи 1962 р. Драматичні події навколо Куби прискорили еволюцію поглядів керівництва США та СРСР на роль ядерної зброї у сучасному світі, продемонструвавши реальність загрози катастрофічних наслідків можливого ядерного конфлікту.

Поступово на зміну концепції ядерної переваги, що реалізовувалася, приходила ідея ядерної стабільності, яку відстоював тодішній мі-

ністр оборони США Р. Макнамара. Обопільне бажання знайти вихід із загрозливої ситуації, що її створювала безконтрольна гонка озброєнь, підштовхувало сторони до пошуку домовленостей.

Серйозним кроком на шляху обмеження ядерних озброєнь стало підписання 5 серпня 1963 р. *Договору про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою* (відомий також як *Договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах*). Пропозиція уряду СРСР підписати угоду щодо заборони ядерних випробувань у трьох середовищах, висунута 2 липня 1963 р., була зустрінуто позитивно. У новій атмосфері, що характеризувалася після Карибської кризи пошуками шляхів і методів безпечнішого співіснування ядерних держав, у липні 1963 р. під час переговорів представників СРСР, США та Великої Британії у Москві вдалося розробити та парафувати текст Договору, який набув чинності 10 жовтня 1963 р. Українською РСР він був ратифікований 30 грудня 1963 р.

Договір був першою міжнародною угодою у галузі обмеження ядерних озброєнь. Він забороняє проведення випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів в атмосфері, у космічному просторі та під водою, або в будь-якому іншому середовищі, якщо при цьому створюється загроза радіоактивного забруднення за межами національної території держави, що проводить випробування. Договір є безтерміновим і відкритим для підписання всіма державами. Контроль за його виконанням здійснювався національними засобами контролю держав-учасниць.

Поза забороною залишилися підземні ядерні вибухи. Офіційною причиною називалася складність відрізнити ядерні вибухи малої потужності від сейсмічних коливань земної кори природного походження. Насправді, ВПК обох наддержав прагнули зберегти за собою можливість удосконалення ядерних боезарядів і перевірки їх надійності та безпечності.

Значення підписання Договору виходить за межі власне проблеми обмеження ядерних озброєнь. Хоча він не перекрив усі можливості для вдосконалення ядерної зброї, але став першим суттєвим бар'єром на шляху гонки ядерних озброєнь. Він довів можливість досягнення домовленостей у галузі обмеження озброєнь і роззброєння навіть в умовах холодної війни. Договір зробив великий внесок у захист довкілля, сприяючи зменшенню його радіоактивного забруднення. Підписання Договору надало конструктивнішого характеру подальшим переговорам щодо роззброєння і сприяло досягненню цілої низки угод у галузі обмеження гонки озброєнь.

У 60-ті рр. ХХ ст. цілком реальною постала загроза перенесення гонки ракетно-ядерних озброєнь у космічний простір. Це означало б за-

грозу дестабілізації ситуації та несло в собі потенційну небезпеку для всього людства.

Ще одним успішним кроком до обмеження гонки озброєнь стало підписання 27 січня 1967 р. *Договору про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла*. Договір передбачав використання та дослідження космічного простору на користь і в інтересах усіх країн, незалежно від рівня їх економічного та наукового розвитку. Він забороняє розміщення на навколоразетних орбітах і встановлення на небесних тілах чи у будь-якому місці космічного простору об'єктів, що містять ядерну зброю чи іншу зброю масового знищення, розташування військових баз та проведення випробувань будь-якої зброї на небесних тілах, привласнення небесних тіл або космічного простору. Договір закріпив принцип міжнародної відповідальності держав-учасниць за національну діяльність у космічному просторі, а також принцип відповідальності за шкоду, завдану космічними об'єктами іншій державі-учасниці, її фізичним або юридичним особам. Договір зафіксував зобов'язання космонавтів надавати колегам з інших держав допомогу та відкритість усіх об'єктів на інших небесних тілах для відвідання представниками інших держав на основі взаємності.

Договір передбачає перевірку його виконання шляхом взаємних інспекцій запуску космічних кораблів і встановлення обладнання представниками інших країн-учасниць. Учасники Договору зобов'язалися інформувати міжнародні організації та громадськість про діяльність у космосі та явища, які могли б створювати загрозу життю або здоров'ю космонавтів. Договір безтерміновий, набув чинності 10 жовтня 1967 р. і був ратифікований Українською РСР 22 травня 1967 р.

9.2. Боротьба проти розповсюдження зброї масового знищення.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року

У 60-ті рр. ХХ ст. особливої гостроти набула проблема нерозповсюдження ядерної зброї. У 1960 р. ядерна зброя була випробувана Францією, а в 1964 р. ядерний вибух, здійснений КНР, довів кількість членів "ядерного клубу" до п'яти. Десятки країн мали власні ядерні програми і проблема горизонтального розповсюдження, тобто збільшення кількості ядерних держав, дедалі більше виходила на перший план, витісняючи проблему вертикального розповсюдження, тобто

нарощування ядерних арсеналів визнаних ядерних держав. Роботи у галузі ядерної енергетики і технологій вела низка європейських країн, включно із ФРН, а також Японія, що викликало стурбованість країн – переможниць у Другій світовій війні щодо можливого їх прагнення до реваншу. Передові ядерні програми на початку 1960-х рр. мали Швеція, Швейцарія, Ізраїль, роботу з активної розбудови ядерної сфери здійснювали Австралія, Аргентина, Бразилія, Індія та інші країни. Понад десять країн за своїм економічним і науково-технічним рівнем були спроможні створити ядерну зброю протягом кількох років.

Внаслідок посилення загрози розповсюдження ядерної зброї зросло і розуміння того, що лавиноподібне збільшення кількості країн, які нею володіють, участь у ядерних перегонах держав, причетних до конфліктів, внесло б нові дестабілізуючі елементи в систему міжнародних відносин, різко підвищуючи вірогідність застосування ядерної зброї, загрожувало вкрай ускладнити проблему безпеки у світі та розв'язання проблеми роззброєння. Така перспектива спонукала до узгоджених дій держав, які прагнули їй запобігти. Ядерні ж держави намагались утвердити своє привілейоване становище у світовій системі.

Переговори щодо вироблення угоди про нерозповсюдження, у яких провідною була роль СРСР, США та Великої Британії, ускладнювалися загостренням міжнародного становища, що знайшло найяскравіший прояв у в'єтнамській війні. До того ж у самих Сполучених Штатах існувала досить сильна підтримка ідеї багатосторонніх ядерних сил НАТО, неприйнятною як для Радянського Союзу, так і для Франції, бо одну з найактивніших ролей у новому утворенні відіграла б ФРН.

Інтенсивні переговори упродовж 1967 та на початку 1968 рр. у Комітеті 18-ти держав з роззброєння дозволили дійти компромісу й узгодити текст договору, який повинен був стати головним інструментом боротьби проти подальшого розповсюдження ядерної зброї на глобальному рівні.

У березні 1968 р. Комітет 18-ти держав подав проект *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)* на розгляд ГА ООН, який було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 р., а 1 липня 1968 р. ДНЯЗ був відкритий для підписання у Москві, Вашингтоні та Лондоні – столицях держав-депозитаріїв. У цей день ДНЯЗ підписали ще понад 60 держав. До них, однак, не входили дві ядерні держави – КНР та Франція, а також такі промислово розвинені країни, як ФРН, Італія, Японія, Нідерланди та ін. Р. Тімербаєв, колишній представник СРСР при МАГАТЕ, наводить маловідомий факт стосовно бажання БРСР та УРСР, як держав – фундаторів ООН, стати членами ДНЯЗ. За його свідчен-

ням, радянське керівництво у постанові про підписання ДНЯЗ вирішило, що це недоцільно, оскільки у разі підписання як державами, що не володіють ядерною зброєю, уся їх ядерна діяльність мала бути поставлена під міжнародний контроль, а підписання як державами, що володіють ядерною зброєю, означало б її розповсюдження. Є дані, що таке підписання не було б визнано США. Договір набув чинності 5 березня 1970 р.

В основу ДНЯЗ було покладено ідею жорстких зобов'язань ядерних держав не передавати ядерної зброї чи контролю над нею неядерним країнам і зобов'язань останніх не розробляти ядерної зброї, не прагнути отримати ядерну зброю чи контроль над нею, для чого вони мали поставити під жорсткий контроль свою ядерну діяльність та ядерний експорт. Держави, що не володіли ядерною зброєю, прагнули зафіксувати у ньому зобов'язання ядерних держав рухатися до світу, вільного від ядерної зброї, й отримати "негативні" гарантії безпеки, тобто зобов'язання ядерних держав не застосовувати ядерної зброї проти держав, що нею не володіють.

Згідно з Договором, кожна з держав-учасниць, яка володіє ядерною зброєю (такими вважаються держави, що провели ядерне випробування до 1 січня 1967), зобов'язується не передавати будь-якій державі ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю, не заохочувати і не спонукати будь-яку неядерну державу до виробництва або набуття будь-яким іншим способом ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями.

Кожна з держав – учасниць Договору, яка не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не отримувати передачі від будь-якого постачальника ядерної зброї або ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними, не виробляти і не набувати їх.

Учасники Договору зобов'язалися вести переговори стосовно вжиття ефективних заходів, спрямованих на припинення гонки озброєнь, домагатися укладання угоди про загальне і повне роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем.

Водночас із жорсткими обмеженнями щодо можливості розповсюдження ядерної зброї Договір мав на меті сприяти поширенню можливостей використання ядерної енергії у мирних цілях. Учасники Договору зобов'язуються сприяти обміну обладнанням, матеріалами, науковою та технологічною інформацією щодо мирного використання ядерної енергії та мають право брати участь у такому обміні. З метою контролю за дієвістю Договору передбачалося скликати раз на п'ять років конференцію з огляду результатів його реалізації.

Договір, який став результатом широкого компромісу, має багато притаманних йому недоліків. Мова ДНЯЗ та дефініції, на яких вона базується, не дозволяють однозначно інтерпретувати всі його положення. Договір, спрямований проти розповсюдження ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, не містить їх визначення. Це залишає простір для різних тлумачень. Визнання державою, яка володіє ядерною зброєю, такої держави, що здійснила вибух ядерного вибухового пристрою до 1 січня 1967 р., було вмотивоване намаганням обмежити кількість держав, що володіють ядерною зброєю, постійними членами РБ ООН (що, як вважали, надавало стрункості системі міжнародних відносин). Проте було б проблематичним стверджувати, що державу, яка здійснила вибух такого пристрою після 1 січня 1967 р., можна класифікувати без'ядерною. Уперше це питання стало після ядерного вибуху 1974 р., який Індія класифікувала як здійснений винятково у мирних цілях. Однак сам факт вибуху вже ставив під сумнів статус Індії, незважаючи на постійні запевнення індійських урядів упродовж двох десятиліть, що вони переслідують винятково мирні цілі, і те, що вони утримувалися від подальших випробувань, фактично перевів країну з неядерних у квазіядерні країни. Наступні події – здійснена Індією у 1998 р. серія із п'яти ядерних випробувань, – загострила проблему статусу Індії відносно ДНЯЗ. Індія відкрито проголосила себе після випробувань ядерною державою. Той факт, що приклад Індії наслідував сусідній Пакистан, ще більше ускладнив питання про визначення держави, що володіє ядерною зброєю, і кореляцію його із ДНЯЗ.

Українське запутане питання з державами, які розробляють ядерну зброю, ставлять її на бойове чергування, не проводячи відкритого випробування, а обмежуючись симуляцією, а то й не визнаючи наявності цієї зброї в її арсеналі, як це робить Ізраїль. Згідно з дефініціями ДНЯЗ, їх не можна вважати державами, що володіють ядерною зброєю, але й віднести їх до без'ядерних означало б видавати бажане за дійсне.

Не дає ДНЯЗ відповіді і на низку питань, пов'язаних із розпадом або об'єднанням у єдину державу держав – членів ДНЯЗ. При ратифікації ДНЯЗ низка держав у письмовій формі зафіксувала своє розуміння того, що Договір не повинен бути перешкодою для об'єднання Західної Європи. Тобто, малася на увазі можливість успадкування ЄЕС (тепер ЄС) ядерної зброї Великої Британії та Франції. Вважалося, що це буде можливим лише при створенні федеральної держави на базі ЄС. Передача ж ядерної зброї або контролю над нею суверенним державам, що входять до ЄС у тому вигляді, як він розуміється після

Маастрихту, було б порушенням ст. I ДНЯЗ. Ще складніші проблеми виникають у випадку розпаду ядерної держави, як це мало місце при розпаді СРСР у 1991 р. Творці ДНЯЗ, як відомо, не передбачили можливості дезінтеграції ядерної держави. Однак, якщо при цьому задовольнити бажання кількох складових частин ядерної держави отримати ядерний статус, то, на думку багатьох дослідників і спеціалістів у галузі нерозповсюдження, цілісність ДНЯЗ буде знищено і його подальшому існуванню, як і режиму нерозповсюдження, що на нього спирається, може настати кінець.

Стаття IV ДНЯЗ дозволяє державам, що не володіють ядерною зброєю, виробляти та використовувати плутоній і високозбагачений уран у мирних цілях за умови, що цей матеріал перебуває під гарантіями. Усі члени Договору можуть брати участь в обмінах відповідним устаткуванням, матеріалами та науково-технічною інформацією. Потенційно це відкриває можливість для порушників ДНЯЗ спробувати використати ці матеріали у військових цілях. Саме така ситуація виникла навколо ядерної програми Ірану на початку XXI ст.

Особливе значення для самого існування ДНЯЗ має виконання ст. VI, що передбачала ядерне роззброєння як кінцеву мету. Договори ОСО-1, ОСО-2, СНО-1 та СНО-2, РСМД лише обмежували або частково скорочували існуючі ядерні арсенали двох наддержав. Жодних кроків до всеосяжного ядерного роззброєння не робилося. Навіть серйозної дискусії на міждержавному рівні за участю офіційно визнаних ядерних держав щодо загального роззброєння та заборони ядерної зброї не велося. Небажання держав, що володіють ядерною зброєю, відкинути доктрину ядерного стримування породило сумніви щодо того, чи вони поділяють віру більшості держав-членів, що ДНЯЗ є інструментом переходу до світу, вільного від ядерної зброї, а не метою сам по собі.

ДНЯЗ був компромісом між державами, які володіють ядерною зброєю, та державами, що погодилися відмовитися від її створення, покладаючись власне на Договір, на гарантії безпеки, що їх надали ядерні держави, та на обіцянки останніх просуватися у напрямі до без'ядерного світу. Порушення цієї хиткої рівноваги інтересів здатне підірвати цей договір із середини.

Дуже важливими для долі як ДНЯЗ, так і режиму нерозповсюдження ядерної зброї були умови його дії. Підставою для виходу з ДНЯЗ, згідно зі ст. X, п. 1 має бути рішення учасника, що пов'язані зі змістом даного договору виняткові обставини поставили під загрозу найвищі інтереси його країни. Про такий вихід він має за три місяці повідомити всіх учасників договору та РБ ООН. Спроба вий-

ти з ДНЯЗ була зроблена КНДР – у березні 1993 р. уряд країни офіційно оголосив про свій намір вийти з договору, посилаючись, як на підстави для цього рішення, на спільні американсько-південнокорейські військові маневри, що загрожують КНДР, та вимогу МАГАТЕ про проведення спеціальної інспекції північнокорейських об'єктів, яку Пхеньян вважав невиправданою. Хоча та спроба завершилася відкликанням заяви про вихід, але через 10 років КНДР знову оголосила про вихід із ДНЯЗ.

Попри всі недосконалість самого ДНЯЗ, його підписання стало успіхом пошуків компромісів. Міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї, базований на договорі, став важливою частиною системи міжнародних відносин.

Франція та КНР відмовилися приєднатися до ДНЯЗ, вважаючи його дискримінаційним. Вони залишалися поза режимом нерозповсюдження ядерної зброї до початку 1990-х рр.

Паралельно до спроб зупинити розповсюдження ядерної зброї на глобальному рівні робилися і спроби забезпечити від неї цілі регіони. Серйозним успіхом у цьому слід вважати підписання *Договору про заборону ядерної зброї у Латинській Америці* (Договір Тлателолко). Договір, який було відкрито для підписання 14 лютого 1967 р., є першою спробою закріпити статус без'ядерної зони у міжнародно-правовому порядку. Він набув чинності 25 квітня 1969 р.

Договір проголошує своєю метою заборону присутності ядерної зброї на території Латинської Америки. Держави, що його підписали, зобов'язуються використовувати ядерні матеріали та пристрої, які знаходяться під їх контролем, винятково у мирних цілях. До Договору підписані Протоколи 1 та 2. Протокол 1 зобов'язує держави, що несуть міжнародну відповідальність за території у Латинській Америці, поширити на них без'ядерний статус. Протокол 2 зобов'язує держави, що володіють ядерною зброєю, поважати статус без'ядерної зони у Латинській Америці щодо учасників Договору. Цей протокол підписаний і ратифікований усіма ядерними державами. Відповідно до Договору створено Агентство із заборони ядерної зброї у Латинській Америці (ОПАНАА) зі штаб-квартирою у Мехіко.

Суттєвим успіхом справи роззброєння стало підписання 11 лютого 1971 р. *Договору про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї й інших видів зброї масового знищення*. Ратифікований УРСР 17 серпня 1971 р., він набув чинності 18 травня 1972 р.

Договір забороняє розміщення на дні морів та океанів і в їх надрах, на відстані понад 12 миль від берега, будь-якої ядерної зброї, чи іншої зброї масового знищення. Він також забороняє розміщення будь-яких

механізмів, систем запуску та приладів для зберігання, випробування чи застосування такої зброї на морському дні.

Важливим кроком на шляху заборони зброї масового знищення стало підписання 10 квітня 1972 р. *Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх ліквідацію*. Конвенція набула чинності 26 березня 1975 р. Українська РСР, яка була співавтором проекту Конвенції, ратифікувала її 21 лютого 1975 р.

Конвенція забороняє розробку, накопичення та придбання мікробіологічних чи інших біологічних речовин або токсинів у кількості, що не виправдовується мирними цілями. Держави-учасниці зобов'язуються знищити будь-яку біологічну зброю та засоби доставки у дев'ятимісячний термін після набрання чинності цією Конвенцією. Держави – учасниці Конвенції не мають права допомагати чи заохочувати будь-яку іншу державу до виробництва чи придбання будь-яких мікробіологічних чи біологічних речовин для немирних цілей. Підписання цього документа має справді історичне значення для побудови безпечнішого світового порядку в інтересах усього людства.

Водночас, підписання Конвенції про заборону бактеріологічної зброї ставило на порядок денний питання про ще один вид зброї масового знищення – хімічну зброю. Під час радянсько-американського саміту у листопаді 1974 р. було вирішено виробити спільну ініціативу щодо майбутньої угоди про хімічну зброю. Відповідно до цієї домовленості у 1976–1978 рр. у Женеві відбулися радянсько-американські консультації.

9.3. Проблема контролю над стратегічними озброєннями у 1970-ті роки

Найважливішою проблемою, яка стояла перед обома сторонами на рубежі 60–70-х рр., була проблема зупинення безконтрольної гонки ракетно-ядерних озброєнь. Вона ускладнювалася розробкою так званих касетних боеголовок, коли на одну ракету-носій встановлювалося кілька боеголовок, та систем протиракетної оборони (ПРО), що загрожували подальшою дестабілізацією стратегічної ситуації у світі.

Окрім загрози взаємного знищення, до якого призвело б застосування у широких масштабах ядерних арсеналів, сторони підштовхувала до переговорів об'єктивна ситуація приблизної рівності (паритету) у стратегічних озброєннях, що склалася наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Внаслідок нарощування кількості носіїв і боезарядів, створення по-

тужних засобів "другого удару" – підводних човнів із балістичними ракетами сторони прийшли до визнання того, що вони перебувають у ситуації гарантованого взаємного знищення. Шансів на військову перемогу не мала жодна зі сторін, а наслідки обміну ядерними ударами стали б катастрофічними для обох наддержав.

Першою спробою домовитися про початок переговорів була зустріч 23–25 червня 1967 р. у Гласборо між головою Ради міністрів СРСР А. Косигінін і президентом США А. Джонсоном. Пропозицію Сполучених Штатів підписати угоду щодо обмеження систем протиракетної оборони СРСР відкинув, бо вона не супроводжувалася готовністю до переговорів щодо стратегічних наступальних систем і сприймалася радянським керівництвом як спроба легалізувати ядерну перевагу США. До того ж СРСР на той час випереджав Сполучені Штати у розробці систем протиракетної оборони.

У червні 1968 р. міністр закордонних справ СРСР А. Громико виступив із пропозицією обговорити взаємне обмеження та скорочення ядерних озброєнь наступального й оборонного призначення. 1 липня того ж року президент А. Джонсон висловив готовність США розпочати переговори з питань стратегічних озброєнь. Початку переговорів завадило різке загострення радянсько-американських відносин внаслідок введення військ СРСР та його союзників по Варшавському договору в Чехословаччину 21 серпня 1968 р. Хоча президент А. Джонсон відмовився від початку переговорів із СРСР, усе ж ця ідея знаходила дедалі більше прибічників серед американської політичної еліти.

Нова республіканська адміністрація Р. Ніксона, проводячи широкий перегляд зовнішньої політики США, визнавала, що проблеми попередження війни, припинення гонки озброєнь, розрядки напруженості висувалися на центральне місце в радянсько-американських відносинах і вимагали невідкладного розв'язання. Такий підхід зробив можливим у листопаді 1969 р. початок радянсько-американських переговорів про обмеження стратегічних наступальних й оборонних озброєнь. Переговори проходили у столиці Фінляндії Гельсінкі. Сприятливим фоном для таких переговорів було загальне послаблення напруженості у світі у цей період, позитивні зміни у відносинах СРСР та його союзників із державами Західної Європи, насамперед – із ФРН.

Радянсько-американські переговори зі стратегічних озброєнь велися нелегко. СРСР виступав за максимальні обмеження на системи ПРО, а обмеження стратегічних систем намагався пов'язати із ядерними засобами передового базування США, розглядаючи їх як доповнення до міжконтинентальних засобів. Прорив став можливим лише у

травні 1971 р., коли сторони домовилися зосередити зусилля, насамперед, на обмеженні розгортання систем протиракетної оборони. На додаток до цього передбачалося досягти домовленостей щодо деяких заходів з обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Травнева зустріч 1972 р. у Москві та серія важливих домовленостей між СРСР та США визначили сферу спільних інтересів двох найпотужніших держав. Серед принципів радянсько-американських відносин, зафіксованих у підписаному під час московського саміту 1972 р. документі "Основи взаємних відносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки" виділяється обопільне визнання принципу мирного співіснування як єдиної можливої основи відносин двох великих держав у ядерну добу. "Основи" містили пряме зобов'язання сторін докладати особливі зусилля для обмеження стратегічних озброєнь.

Знаменними етапами у справі приборкання гонки ракетно-ядерних озброєнь стали *Договір між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір про ПРО)* та *Тимчасова угода про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь*, відомі (разом із підписаною у 1971 р. СРСР та США Угодою про заходи зі зменшення загрози виникнення ядерної війни) під назвою *Угоди ОСО-1*. Ці документи були підписані 26 травня 1972 р. у Москві під час візиту президента США Р. Ніксона до СРСР і набрали чинності 3 жовтня 1972 р. Розробка і підписання цих документів стали можливими внаслідок встановлення ядерного паритету між СРСР та США на рубежі 60–70-х рр. Визнання цього факту та усвідомлення загрози існуванню не тільки найпотужніших держав, а й усього людства, яку несе із собою неконтрольована гонка ядерних озброєнь, привели до початку переговорного процесу.

Найважливішим був безтерміновий Договір про ПРО. Згідно з Договором кількість районів протиракетної оборони обмежувалася двома для кожної із сторін. Протокол до Договору щодо ПРО, підписаний СРСР та США у 1974 р., обмежував кількість районів розгортання систем протиракетної оборони до одного для кожної із сторін. СРСР обрав прикриття столиці – м. Москва, а США – базу своїх міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) у штаті Північна Дакота. Згідно з Договором про ПРО та Протоколу до нього від 1974 р., сторони зобов'язувалися не розгортати системи протиракетної оборони на своїх територіях, не створювати основу для такої оборони та не розгортати системи ПРО окремих районів за винятком:

⇒ у межах одного району розташування системи ПРО радіусом 150 км із центром Москва, СРСР, можна розгортати не більше

100 протиракет на стартових позиціях та 6 комплексів радіолокаційних станцій (РАС) ПРО;

⇒ у межах одного району розташування системи ПРО радіусом 150 км (Гранд Форкс, у Скелястих горах, США) можна розгортати не більше 100 протиракет на стартових позиціях та 2 великі РАС ПРО із фазованою ґраткою.

Згідно з Договором про ПРО, сторони зобов'язуються:

⇒ не створювати, не випробувати та не розгортати системи або компоненти морського, повітряного, космічного та мобільно-наземного базування;

⇒ не надавати ракетам, пусковим установкам та РАС, які входять до складу дозволених Договором комплексів стратегічної ПРО, спроможності розв'язувати завдання боротьби зі стратегічними балістичними ракетами на траєкторіях польоту та не випробувати їх у цілях ПРО;

⇒ не розгортати в майбутньому РАС ПРО за винятком периферії своєї національної території з орієнтацією назовні;

⇒ не передавати іншим державам та не розгортати поза межами своєї національної території системи ПРО або їх компоненти, які обмежуються Договором.

Договір про ПРО упродовж 30 років залишався основою стратегічної стабільності у світі, зменшуючи загрозу дестабілізації.

Тимчасова угода про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь терміном дії у п'ять років встановлювала кількісні та якісні обмеження на стаціонарні пускові установки (ПУ) МБР, ПУ балістичних ракет на підводних човнах (БРПЧ) та сучасні підводні човни з балістичними ракетами, але це не стосувалося стратегічних бомбардувальників, яких у США було 531, а у СРСР – 140. СРСР мав право на 1618 МБР та 950 БРПЧ, США – на 1054 МБР та 710 БРПЧ. СРСР мав право на 62 підводних човни, США – на 44.

При розробці цих угод було успішно розв'язано проблему контролю за їх виконанням. Сторони погодилися, що контроль буде здійснюватися з допомогою національних технічних засобів, що знаходилися у їх розпорядженні. При цьому вони погодилися не чинити перешкод та не застосовувати заходів маскування, які могли б ускладнити виконання національними технічними засобами їх контрольних функцій. Для сприяння реалізації Договору про ПРО сторони створили Постійну консультативну комісію.

Успішне завершення першого етапу переговорів з ОСО продемонструвало здатність двох великих держав досягати компромісних рі-

шень з найскладніших і найделікатніших військово-технічних питань, що складають основу їх національної безпеки, продемонструвало на практиці можливість встановити ліміти нарощування стратегічних озброєнь, загальмувати цей дуже небезпечний процес.

Під час візиту А. Брежнєва до США у червні 1973 р. було підписано угоду про попередження ядерної війни. У ході візиту президента США Р. Ніксона до СРСР у 1974 р. було підписано протокол до Договору про ПРО й угоду про заборону підземних ядерних випробувань потужністю понад 150 кт.

Оскільки перші радянсько-американські домовленості про стримування стратегічних наступальних озброєнь мали тимчасовий характер, охоплюючи період з 1972 по 1977 рр., та стосувалися лише частини проблеми, то сторони домовилися про роботу над новою угодою у галузі стратегічних наступальних озброєнь.

У зв'язку із закінченням терміну дії Тимчасової угоди у жовтні 1977 р. кожна із сторін оголосила про свої наміри, доки не будуть завершені переговори та підписана нова угода, не здійснювати будь-яких дій, несумісних із Тимчасовою угодою, за умови, що інша сторона буде демонструвати таку ж стриманість.

Вотергейтський скандал та наступна відставка президента Р. Ніксона загальмували й ускладнили переговорний процес у галузі стратегічних наступальних озброєнь. Американська сторона порушила питання про встановлення рівних сукупних лімітів на стратегічні носії СРСР та США, включно із бомбардувальниками. Пропонувалося також встановити рівні ліміти на сукупну вагу, що закидається, для стратегічних сил обох країн. Таким чином, США намагалися обмежити розгортання в СРСР міжконтинентальних балістичних ракет із головними частинами, що розділяються, та добитися скорочення радянських ракет важкого типу. Радянський Союз у відповідь наполягав на врахуванні у рівних лімітах американських ядерних засобів передового базування. Внаслідок непростих переговорів СРСР погодився не наполягати на врахуванні американських ядерних засобів передового базування, а Сполучені Штати зняли свою умову щодо обмежень ваги, що закидається. Цей компроміс відкрив шлях новій домовленості.

23–24 листопада 1974 р. у районі Владивостоку відбулася робоча зустріч А. Брежнєва з президентом Дж. Фордом, на якій було досягнуто домовленості, що відкрили можливість охоплення додаткових компонентів стратегічних сил обох країн та їх кількісного і якісного обмеження. Сторони домовились обмежити стратегічні носії кожної держави кількістю 2400 одиниць. Нову угоду передбачалося підписа-

ти не пізніше кінця 1975 р. Вона мала діяти з 1977 по 1985 рр. і прийти на заміну тимчасової угоди, підписаної в межах ОСО-1.

Крім того, передбачалося, що у 1980–1981 рр. мали продовжитися переговори щодо подальшого обмеження і скорочення стратегічних наступальних озброєнь на період після 1985 р.

Внаслідок складної внутрішньополітичної боротьби в США остаточне узгодження тексту майбутнього договору наштовхувалося на спротив значної частини військово-політичного істеблішменту країни. У січні 1976 р., під час візиту до Москви держсекретаря США Г. Кіссінджера вдалося домовитися про умови заліку стратегічних бомбардувальників із крилатими ракетами на борту. Вони прирівнювалися до балістичних ракет із головними частинами індивідуального наведення. Одночасно передбачалося заборонити розгортання крилатих ракет дальністю понад 600 км як морського, так і наземного базування. Передвиборна боротьба в США завадила підписанню договору у 1976 р., а президент Дж. Форд позбувся посади внаслідок поразки на виборах.

Однак після приходу до влади демократичної адміністрації президента Дж. Картера, з американської сторони позначився відхід від досягнутих домовленостей і були висунуті пропозиції радикального скорочення у галузі стратегічних наступальних озброєнь, які не були сприйняті радянською стороною, що вважала їх односторонніми за характером. Це призвело до затягування переговорів.

Офіційно проголосивши проведення щодо Радянського Союзу курсу на співпрацю та суперництво, у своїх діях адміністрація Дж. Картера послуговувалась ідеями З. Бжезинського та С. Хантінгтона, які виступали за зміну балансу сил у стратегічній галузі на користь США. Водночас, як свідчила президентська директива № 18, адміністрація робила акцент, насамперед, на невоєнних засобах, а посилення воєнного потенціалу мало здійснюватися поступово, не ставлячи під загрозу контролю над озброєннями. На атмосферу в радянсько-американських відносинах впливав відхід США від узгоджених позицій щодо близькосхідного мирного врегулювання, суперництво на Африканському Розі, у Центральній Америці тощо.

Нові підходи у політиці США щодо СРСР, акцентування на проблемі прав людини у Радянському Союзі викликали вкрай негативну реакцію Москви, яка сприймала їх як спробу тиску на неї у ключових питаннях, особливо щодо майбутніх домовленостей стосовно стратегічних озброєнь.

Під час березневого 1977 р. візиту держсекретаря США С. Венса до Москви американська сторона запропонувала у підходах до майбут-

нього договору ОСО-2 "всеосяжний" варіант, який передбачав відмову від напрацювань делегацій сторін на попередніх переговорах ще з республіканською адміністрацією. Пропозиції США включали радикальні скорочення засобів доставки, що вимагало від СРСР знищення більшої кількості носіїв та обмежувало б головну радянську ударну силу – важкі ракети шахтного базування.

У травні 1977 р. у Женеві С. Венс запропонував скоротити рівні носіїв, узгоджені у Владивостоці, на 10 %, а також важкі ракети. Улітку 1977 р. Вашингтон переглянув свої вимоги щодо радянських важких ракет. Почалися пошуки компромісних рішень, що тривали ще два роки. Особливо складною була проблема крилатих ракет.

18 червня 1979 р., під час радянсько-американського саміту у Відні, були підписані *Договір між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, Протокол до нього, документ "Узгоджені заяви, спільні розуміння..."*, *Спільна заява про принципи та основні напрями наступних переговорів про обмеження стратегічних наступальних озброєнь та інші документи*, сукупність яких отримала назву *Договір ОСО-2*.

Сторони обмінялися даними про кількість стратегічних наступальних озброєнь і підписали відповідний меморандум щодо чисельності цих озброєнь у сторін станом на 1 листопада 1978 р., від якої повинні були здійснюватися скорочення. Договір ОСО-2 передбачав обмеження на всі компоненти стратегічних сил обох сторін, до яких були віднесені всі МБР з дальністю понад 5500 км. Кожна сторона зобов'язалася обмежити пускові установки МБР, пускові установки БРПЧ, важкі бомбардувальники, а також балістичні ракети класу "повітря-земля" сумарною кількістю, що не перевищує 2400 одиниць. З 1 січня 1981 р. кожна із сторін зобов'язалася довести сумарну кількість таких носіїв до 2250 одиниць.

У межах цієї сумарної кількості кожна із сторін зобов'язалася обмежити пускові установки, оснащені боєголовками індивідуального наведення, та важкі бомбардувальники, оснащені для крилатих ракет з дальністю понад 600 км сумарною кількістю, що не перевищує 1320 одиниць. Кількість пускових установок МБР з боєголовками індивідуального наведення обмежувалася для кожної із сторін кількістю 820 одиниць.

Договір містив також якісні обмеження. Сторони погодилися не створювати та не розгортати:

⇒ балістичні ракети з дальністю понад 600 км для встановлення на плавучих засобах за винятком підводних човнів та пускові установки таких засобів,

⇒ засоби для виведення на навколоразетну орбіту ядерної зброї чи інших видів засобів масового знищення,

⇒ мобільні пускові установки важких МБР тощо.

Стратегічні наступальні озброєння понад сумарну кількість, передбачену Договором ОСО-2, мали бути демонтованими не пізніше 31 грудня 1980 р.

Сторони зобов'язалися не обходити положень договору через іншу державу або держави чи будь-яким іншим чином, почати після набрання чинності договору переговори про подальші заходи з обмеження і скорочення стратегічних озброєнь та підписати нову угоду до 1985 р.

Перевірка виконання договору мала відбуватися на основі національних засобів контролю, причому обидві сторони зобов'язалися не чинити перешкод та не застосовувати заходів маскування. Важливу роль у реалізації Договору ОСО-2 відводили Постійній консультативній комісії.

Договір ОСО-2 спіткала важка доля. Після введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р. адміністрація Дж. Картера зняла його з ратифікації як складову частину пакету санкцій проти СРСР. Республіканська адміністрація Р. Рейгана, що прийшла до влади у 1981 р., відмовилася від ратифікації договору. Незважаючи на те, що договір не набрав чинності де-юре, де-факто він діяв, стримуючи безконтрольну гонку стратегічних озброєнь й обидві сторони дотримувалися його ключових положень. Це також підтверджує, що комплекс віденських угод 1979 р. реально відобразив баланс інтересів і компромісів між Радянським Союзом та Сполученими Штатами.

Один з найефективніших підходів до зупинення гонки ядерних озброєнь передбачав обмеження ядерних випробувань, аж до цілковитої заборони проведення ядерних вибухів. Важливим кроком у цьому напрямі став підписаний 3 липня 1974 р. у Москві Договір між СРСР та США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї, який обмежував потужність підземних випробувань ядерної зброї, починаючи з 31 березня 1976, у будь-якому місці, що знаходилося під їх юрисдикцією чи контролем (150 кт), та зобов'язувалися проводити їх винятково на випробувальних полігонах. Контроль за виконанням Договору мав здійснюватися національними технічними засобами. Положення Договору не розповсюджувалися на підземні ядерні вибухи, що здійснюються у мирних цілях. Хоча Договір не був ратифікований, усе ж він зробив свій внесок у справу обмеження гонки ядерних озброєнь, оскільки сторони де-факто дотримувалися його обмежень, відповідно до домовленостей 1976 р.

Серед документів, спрямованих на перекриття нових потенційних каналів гонки озброєнь, необхідно виділити Конвенцію про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, підписану 18 травня 1977 р. Конвенція забороняє вдаватися до воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, що мають широкі, довготермінові чи серйозні наслідки як засоби руйнування, завдання збитків або шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Держави-учасниці не мають права допомагати, заохочувати чи спонукати будь-яку іншу державу до будь-якої діяльності, що суперечить положенням Конвенції. Конвенція набула чинності 5 жовтня 1978 р. Українська РСР ратифікувала Конвенцію 25 травня 1978 р.

Загалом, період 60–70-х рр. ХХ ст. був надзвичайно бурхливим у галузі контролю над озброєннями та роззброєння. Саме на нього припадає найнебезпечніше загострення відносин між СРСР та США, яке під час Карибської кризи підвело світ до межі термоядерної катастрофи. Однак на цей період припало і взаємне усвідомлення катастрофічних наслідків військового зіткнення в умовах накопичення величезних арсеналів зброї масового знищення з обох сторін, перші успішні спроби обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь і контролю над накопиченими арсеналами. Досвід, набутий у ці буремні роки, слугує основою для подальших кроків у цій життєво необхідній для безпеки і самого виживання людства справі.

Пошукові завдання

З'ясуйте значення Московського договору 1963 р. для контролю над озброєннями.

Проаналізуйте причини розробки ДНЯЗ.

Визначте основи, на яких стало можливим підписання Договорів ОСО-1 та ОСО-2.

З'ясуйте роль Договору про ПРО у підтриманні стабільності у світі.

Проаналізуйте причини складнощів у галузі контролю над озброєннями у другій половині 1970-х рр.

Дайте оцінку причинам і наслідкам відмови США від ратифікації Договору ОСО-2.

Література

Быстрова Н.Е. СССР и проблема создания безъядерных зон в Европе (середина 50-х – конец 80-х гг.). – М., 1995.

Грайнер Б. Американская внешняя политика от Трумена до наших дней. – М., 1986.

Громько А. Внешняя политика США: уроки и действительность 60-70-е годы. – М., 1978.

Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 1995.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. – М., 2000. – Т. 1.

Калядин А. Проблемы запрещения испытаний и распространения ядерного оружия. – М., 1976.

Кокошин А.А. В поисках выхода. Военно-политические аспекты международной безопасности. – М., 1989.

Роцин А.А. Международная безопасность и ядерное оружие. – М., 1979.

Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918–2003. – М., 2003. – Т. 3.

Henry Kissinger. Diplomacy. – N.-Y., 1994.

The Memoirs of Richard Nixon. – N.-Y., 1978.

Розділ 10

Розпад колоніальних систем. Країни, що визволилися, у світовій політиці 60–70-х років ХХ століття

10.1. Друга хвиля деколонізації

Прагнення народів підопічних територій до самовизначення та розуміння світовим співтовариством того, що принципи Статуту ООН реалізовувалися надто повільно, привели до проголошення 14 грудня 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам [резолуція 1514 (XV)].

Це було видатною акцією ООН на шляху подолання колоніалізму. Її ухвалення поклало початок новому активному етапу боротьби колоніальних народів за звільнення і сприяло швидкій ліквідації колоніальних систем.

Декларація передбачала негайно вжити заходи для передачі влади народам підопічних і несамоврядних територій, а також усіх інших територій, які ще не отримали незалежності; підтвердила право всіх народів на самовизначення, закликала всі держави суворо і сумлінно дотримуватися положень Статуту ООН, розвивати відносини на основі рівності, невтручання у внутрішні справи, поваги суверенних прав усіх народів у територіальній цілісності їх держав.

Декларація здобула широке схвалення. Жодна країна не проголосувала проти її ухвалення, лише 9 держав, серед них США, Велика Британія, ПАР, утрималися.

У тому ж 1960 р. Асамблея схвалила резолюцію 1541 (XV), встановивши для колишніх колоній три варіанта вибору законного політичного статусу, який би забезпечував цілковите самоврядування: вільна асоціація з незалежною державою, ухвалення в незалежну державу, або перетворення на суверенну незалежну державу.

Ухвалення Декларації сприяло зміцненню міжнародної політичної і правової основи національно-визвольного руху. Багато рішень ООН, що були ухвалені після 1960 р. з питань деколонізації, базувалися на головних положеннях Декларації. Так, у резолюціях ООН підтверджувалося, що колоніальне домінування загрожує міжнародному миру і безпеці, визнавалося право народів вести боротьбу за своє звільнення з використанням усіх засобів, включаючи військові, і право одержувати необхідну допомогу.

У 1961 р. Генеральна Асамблея створила спеціальний комітет у складі 17 членів – збільшений до 24 членів у 1962 р. – для вивчення ходу реалізації Декларації та розробки рекомендацій з її здійснення. Він отримав назву "Спеціальний комітет з питань про хід здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам" (мав також неофіційну назву "Спеціальний Комітет 24-х з Де-

колонізації"). Комітет кожний рік проводив сесії, семінари з питань політичного, соціального, економічного становища і стану освіти на цих територіях.

У 1970 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Програму дій з метою цілковитого здійснення Декларації (резолуція 2621), а в 1981 р. було ухвалено План дій для здійснення Декларації (резолуція 35/118).

За роки після ухвалення Декларації близько 60 колишніх колоній з населенням понад 80 млн чол. добилися самовизначення завдяки набуттю незалежності і вступили в ООН як суверенні члени.

Процес деколонізації умовно поділяють на три етапи (три хвилі):

- ⇒ перший – з 1945 р. до середини 50-х рр. – характеризувався визволенням від колоніальної залежності країн Азії;
- ⇒ другий – із середини 50-х рр. до середини 60-х рр. – появою незалежних держав у Північній та Тропічній Африці;
- ⇒ третій – з 1975 р. до 1990 р. – завершенням деколонізації півдня Африки.

Із середини 50-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розпаду колоніальних систем. Однією з найважливіших особливостей нового етапу є те, що розпад колоніальних систем наближався до вирішальної стадії, набував глобального характеру. Національно-визвольна боротьба була спрямована не лише проти тієї чи іншої колоніальної держави, а й проти колоніальної системи загалом.

Підсумком цього етапу став крах колоніальних систем в Африці. Слід зазначити, що процес деколонізації розпочався тут раніше, одразу після закінчення Другої світової війни.

Африканський континент було поділено між різними європейськими державами. Відсталість і роз'єднаність африканських народностей, відсутність чіткої класової диференціації та незрілість політичного руху, здавалося, надавали колонізаторам підстави для сподівань на довгі роки неподільного панування. Проте африканці думали інакше. Африка зробила чималий внесок у справу перемоги над фашизмом, і це допомогло їй народам усвідомити свою силу. За підрахунками, близько 1 млн африканців було мобілізовано в армії союзників та близько 2 млн обслуговували діючі війська. Зросла роль африканської інтелігенції, із середовища якої вийшло багато борців за свободу Африки: Кваме Нкрума, Джомо Кеніата, Ахмед Секу Туре, Патріс Лумумба та ін. Реальною політичною силою на континенті став **панафриканський рух**. У зверненні П'ятого панафриканського конгресу (Манчестер, жовтень 1945), що зібрав представників різних партій, профспілок, національних організацій з усіх кінців Африки, було проголошено: "Усі колонії мають бути вільними від закордонного контролю, як політичного, так й економічного".

У 1947–1948 рр. відбулося велике антиколоніальне повстання на Мадагаскарі. Його очолила партія "Демократичний рух за мальгаське відродження", створена в 1946 р. на базі широкого об'єднання різних верств населення. Франція відповіла масовими репресіями. Воєнні дії охопили п'яту частину території острова з населенням близько 1 млн. Під час придушення повстання було вбито понад 100 тис. мальгашів, близько 20 тис. активістів руху ув'язнено. Проте ця героїчна боротьба позначилася на долі континенту.

У 1952 р. проти англійських колонізаторів повстав народ Кенії. Це повстання, яке дістало назву *мау-мау*, набуло характеру своєрідної селянської війни та тривало понад чотири роки. Базою для повстанців слугували непролазні джунглі. Під час придушення повстання англійські війська вбили понад 11 тис. африканців, понад 60 тис. перебували у в'язницях та концтаборах. В організації повстання колонізатори звинуватили Спілку африканців Кенії, створену 1946 р. Спілку заборонили, а її лідерів заарештували. Серед них був і Джомо Кеніата – майбутній перший президент незалежної Кенії.

Різними районами Африки прокотилися численні страйки, які мали не тільки економічний, а й політичний характер. Загальний страйк портових робітників у Матаді (Бельгійське Конго, 1945) вилився у збройну сутичку з поліцією та військами. В Алжирі у травні 1945 р. жертвами розправ із хвилею виступів стали 45 тис. алжирців. Масові заворушення на континенті мали місце й пізніше. В Аккрі (Золотий Берег – тепер Гана) в лютому 1948 р. англійська поліція розстріляла демонстрацію, організовану спілкою ветеранів війни. Сумний підсумок репресій: 29 убитих та понад 200 поранених. У Нігерії в листопаді 1949 р. під час розстрілу африканських шахтарів, що страйкували в м. Енугу, було вбито 18 та поранено 31 особу.

Африканський національно-визвольний рух набував дедалі зріліших форм. З'явилися політичні партії, що очолили боротьбу за незалежність: "Народна партія конвенту" у Золотому Березі під проводом Кваме Нкруми, "Національна рада Нігерії та Камеруну" під керівництвом видатного політичного діяча Б. Азіківе, "Демократичний рух Африки", що розгорнув свою діяльність у більшості французьких колоній, й інші організації, діяльність яких поступово підривала позиції колонізаторів.

В Африці активізувався арабський національно-визвольний рух. У повоєнний період Лівія стала першою державою на африканському континенті, яка здобула незалежність. У 1950 р. ООН ухвалила рішення про надання їй незалежності. У грудні 1951 р. Лівію було проголошено незалежним королівством.

У 1956 р. здобули незалежність Марокко та Туніс, у 1958 р. – Гвінея. У 1954 р. розпочалася визвольна війна в Алжирі, яка завершилася 1962 р. Під час референдуму 99 % алжирців проголосували за незалежність. У 1962 р. була проголошена **Алжирська Народна Демократична Республіка**. Франція була змушена визнати незалежність Алжиру. Визволення Алжиру спричинило цілковитий розпад Французької колоніальної імперії.

Проголошення незалежності Судану в 1956 р. відбулося на хвилі повоєнної антиколоніальної боротьби. Доля Судану значною мірою пов'язана з долею арабського, у тому числі єгипетського, національно-визвольного руху. У 1899 р. під час колоніального поділу Африки Судан формально отримав статус англо-єгипетського кондомініуму (спільне керівництво), а фактично став британською колонією.

Антиколоніальний рух у Єгипті дістав відгук у Судані. У 1951 р. парламент Єгипту денонсував угоду 1899 р. та проголосив Судан частиною Єгипту. Велика Британія не визнала цього рішення, посилила свою військову присутність у Судані, проте, не покладаючись на воєнне розв'язання проблеми, зробила ставку на суданський сепаратизм. Слід зазначити, що половину населення країни становлять араби, які мешкають на півночі, на кордоні з Єгиптом, а південна частина країни заселена африканцями з негритянських етнічних спільнот. Це є істотним фактором політичної нестабільності.

У 1955 р. Установчі збори Судану ухвалили рішення про проголошення незалежності, а в 1956 р. було проголошено незалежність Судану.

Характерною особливістю розвитку національно-визвольного руху в цей період було те, що з локально відокремлених рухів він перетворився на глобальний, поширився на основні райони колоніальних імперій. З півдня хвиля національно-визвольного руху посунулася на північ та прокотилася потім Західною, Центральною та Східною Африкою.

10.2. Третій світ. Становлення руху афро-азіатської солідарності

Нові самостійні держави, що з'явилися на територіях колишніх колоніальних імперій, разом з іншими економічно малорозвиненими країнами Азії, Африки та Південної Америки утворили третій світ.

Цілісність і специфіку країн третього світу визначав цілий комплекс чинників. Вони мали багато спільного:

- ⇒ низький рівень економічного розвитку;
- ⇒ особливе місце в системі світового господарства;
- ⇒ багатокладну економіку;

⇒ наявність гострих економічних, демографічних, соціокультурних проблем, шляхи розв'язання яких ще не були знайдені.

Водночас існували й чинники, що роз'єднували ці країни:

- ⇒ нерівномірність соціально-економічного розвитку,
- ⇒ поляризація орієнтацій у міждержавних відносинах тощо.

Національно-визвольний рух у цей час вирізнявся розвитком і зміцненням внутрішньої згуртованості.

Зовнішньополітична діяльність афро-азіатських держав спрямовувалася на збереження і зміцнення міжнародного миру та безпеки, подолання колоніалізму, расизму в усіх формах і виявах, розвиток співпраці. Зовнішньополітична активність молодих суверенних держав знаходила відображення в міжнародних актах, ухвалених самостійно або спільно з іншими державами.

На сесіях Генеральної Асамблеї ООН, у Комітеті ООН із роззброєння та в інших її органах представники країн Азії й Африки брали активну участь в обговоренні питань роззброєння, підкреслювали свою зацікавленість у їх невідкладному розв'язанні, виступали з конструктивними пропозиціями.

Об'єктивні потреби незалежного розвитку змусили уряди національних держав Азії й Африки докласти зусиль до ліквідації іноземних військових баз. Це питання розглядалося на Бандунзькій конференції 29 афро-азіатських держав.

Таким чином, позиції миролюбних сил в Азії й Африці значно зміцнилися після краху колоніальних систем. Розвиток національно-визвольного руху в країнах Азії й Африки поставив на порядок денний утворення міжнародної організації з метою об'єднання їхніх зусиль на світовій арені.

У квітні 1955 р. у Делі відбулася конференція представників громадсько-політичних організацій 14 азіатських країн. Конференція утворила **Міжнародний комітет солідарності народів азіатського континенту** й закликала до утворення національних комітетів солідарності. До цього руху приєдналися громадсько-політичні організації африканських країн.

Перша конференція солідарності народів Азії й Африки проходила в Каїрі у грудні 1957 р. У ній брали участь представники політичних партій, громадських рухів, національно-визвольних рухів, національних комітетів солідарності понад 20 країн Азії й Африки. Вони виступили ініціаторами створення **Організації солідарності народів Азії й Африки (ОСНАА)**.

У багатьох країнах виникали національні комітети, які зробили чималий внесок для того, щоб допомогти місцевим патріотичним організаціям правильно зорієнтуватися у складній обстановці революційної боротьби й визначити найкоротші шляхи досягнення головної мети – завоювання політичної незалежності.

Прихильники руху ОСНАА прагнули до того, щоб зовнішньополітична діяльність кожного уряду підкорялася загальним завданням антиімперіалістичної боротьби народів в умовах краху колоніалізму. Упродовж свого існування ОСНАА:

⇒ послідовно обстоювала ідеї свободи, незалежності, миру й дружби між народами, прогресу;

⇒ основні зусилля організації спрямовувалися на боротьбу проти колоніалізму, на подолання його політичних й економічних наслідків, за національне відродження й соціальний прогрес.

Значну увагу рух афро-азіатської солідарності приділяв соціально-економічним проблемам країн третього світу, питанням забезпечення їхньої економічної незалежності. Важливу роль у розробці стратегії соціально-економічного розвитку для країн, що визволилися, відіграв економічний семінар, організований ОСНАА в лютому 1965 р. в Алжирі. З метою налагодження співпраці в подоланні соціально-економічної відсталості країн, що позбулися пут колоніалізму, рух афро-азіатської солідарності утворив спеціальний постійний економічний орган.

Загалом рух афро-азіатської солідарності надав процесу національного визволення міжнародно-політичного характеру і справив тим самим значний вплив на розвиток міжнародних відносин.

Таким чином, середина 50-х рр. позначилася піднесенням національно-визвольного руху народів Північної Африки. На початку 50-х рр. арабські та азіатські країни порушили в ООН питання про надання незалежності Марокко й Тунісу, оскільки ці країни вже досягли відповідної політичної зрілості. Антиколоніальний рух переміг: 2 березня 1956 р. незалежність здобули **Марокко**, а 15 червня 1956 р. – **Туніс**. Франція мусила визнати новий міжнародний статус цих країн.

Деколонізаційні процеси розгорнулися і в Алжирі. У ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1954 р. вибухнуло збройне повстання проти французів, що переросло в партизанську війну. Боротьбу очолив Фронт національного визволення (ФНВ). У 1956 р. ФНВ створив Національну раду алжирської революції, а в 1958 р. Національна рада проголосила Алжирську республіку. Війна в Алжирі тривала до 1962 р. 18 березня цього ж року Франція змушена була підписати Евіанську угоду, за якою в Алжирі передбачалося проведення референдуму з метою визначення подальшої долі країни. За результатами референдуму у вересні 1962 р. Національні Установчі збори проголосили утворення **Алжирської Народної Демократичної Республіки**.

Упродовж кількох років свої колонії в Африці втратили Велика Британія, Франція та Португалія. Незалежність здобули майже всі колоніальні країни Тропічної та Південної Африки. За період з 1950 по

1960 рр. ситуація в Тропічній Африці змінилася докорінно. У 1950 р. на всій цій величезній території було тільки дві юридично суверенні держави: Ліберія й Ефіопія. До кінця 1960 р. у Тропічній Африці на теренах колишніх колоній існувала вже 21 незалежна держава. Революційні процеси наростали й на Півдні Африки.

Форми боротьби африканських народів за незалежність вирізнялися великою різноманітністю, зумовленою місцевими особливостями й конкретним співвідношенням політичних сил в окремих країнах. Встановлення колоніальних кордонів мало наслідком порушення або різке скорочення традиційних зв'язків між африканськими народами, а в більшості випадків – розкол народів на окремі частини. Водночас налагодилися нові зв'язки між етнічними групами, які протягом життя кількох поколінь опинилися в межах однієї колонії, в умовах одного колоніального режиму. У період колоніалізму відбулися також суттєві соціальні зрушення, особливо в районах відносно швидкого капіталістичного розвитку – такі райони виникали в кожній з колоній. Однак африканська новонароджена буржуазія ще не зміцніла настільки, щоб конкурувати з європейським капіталом.

Першою в Тропічній Африці здобула незалежність англійська колонія Золотий Берег (Гана). Визвольну боротьбу в цій країні очолювала Народна партія Конвенту, що виникла в середині 1949 р. Вибори в Законодавчі збори в липні 1956 р. засвідчили, що більшість населення підтримує Народну партію. Палата громад британського парламенту 18 вересня 1956 р. ухвалила закон про надання Золотому Берегу статусу домініону. Урочисте проголошення Золотого Берега **державою Гана** відбулося 6 березня 1957 р. До складу нової держави ввійшла й західна частина Того – підопічна територія ООН, що перебувала під англійським управлінням. На проведеному в травні 1956 р. в цій частині Того референдумі більшість населення висловилося за об'єднання із Золотим Берегом. У 1957–1960 рр. уряд Гани вжив заходів з ліквідації залишків колоніалізму та зміцнення незалежності. У 1960 р. за підсумками референдуму Гана була проголошена **республікою**. Вона залишилася у складі Співдружності, але статус домініону було скасовано, й останній англійський губернатор залишив країну.

За півтора року після визволення Золотого Берега впав колоніальний режим у Гвінеї. 2 жовтня 1958 р. після проведення референдуму країна проголосила себе **незалежною Гвінейською Республікою**.

У 1960 р. на африканському континенті з'явилося 17 нових держав. 1 січня 1960 р. став незалежним **Камерун**, що перебував під управлінням Франції, 27 квітня – **Того**, 26 червня – **Мальгаська** (Малагасійська)

Республіка Британська Сомалі й Сомалі, підопічна Італії, об'єдналися і 1 липня проголосили створення **незалежної Сомалійської Республіки**.

У серпні – листопаді 1960 р. здобули незалежність усі колонії Французької Західної й Екваторіальної Африки. **Республіка Дагомея** виникла 1 серпня, **Республіка Нігер** – 3 серпня, **Республіка Верхня Вольта** – 5 серпня, **Республіка Берег Слонової Кості** – 7 серпня, **Республіка Чаг** – 11 серпня, **Центральна-Африканська Республіка** – 13 серпня, **Республіка Конго** (зі столицею Браззавіль, колишнє Середнє Конго) – 15 серпня, **Габонська Республіка** – 17 серпня, **Ісламська Республіка Мавританія** – 28 листопада.

20 червня була проголошена **незалежність Федеративної Мали**. Ця федерація виникла ще в колоніальний період, 17 січня 1950 р. внаслідок об'єднання Сенегалу та Французького Судану і була названа на честь великої середньовічної західноафриканської держави – Мали. Однак федерація майже відразу розпалася: 20 серпня 1960 р. **Сенегал** вийшов з її складу і став **незалежною республікою**. 22 вересня колишній Французький Судан було проголошено **суверенною Республікою Мали**.

Серед колоніальних володінь, що стали незалежними в 1960 р., були найбільші країни Тропічної Африки – **Нігерія** і **Конго** (колишнє Бельгійське Конго). **Нігерія**, найбільша за чисельністю населення країна африканського материка (35–36 млн мешканців), позбулася колоніального статусу 1 жовтня 1960 р. за рішенням британського уряду. **Конго** – найбільша країна Африки за площею (2345,4 тис. км²) – проголосила незалежність 30 червня 1960 р.

Завершальним акордом деколонізації стало визволення від колоніальної залежності народів Тропічної Африки на межі 60-х рр. ХХ ст. На руїнах колоніальних імперій Великої Британії, Франції, Бельгії й Португалії виникло близько 40 незалежних держав. Метрополії передали владу еліті цих країн, зберігши з ними політичні й економічні зв'язки.

10.3. Третя хвиля деколонізації

У 70–80-ті рр. ХХ ст. зазнала краху остання – португальська колоніальна імперія. Після "революції гвоздик" (порт. Revolução dos Cravos) та повалення фашистського режиму в 1974 р., Португалія надає незалежність всім своїм колоніям. 10 вересня 1974 р. новий уряд Португалії визнав незалежність **Гвінеї Бісау**, проголошену в 1973 р. 25 червня 1975 р. **Мозамбік** було проголошено незалежною державою. У липні 1975 р. незалежність проголосили ще дві португальські колонії: **Республіка Острова Зеленого Муса** (тепер – Республіка Капо-Верде) і **Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі**.

11 листопада 1975 р. незалежність здобула Ангола. Однак в країні розпочалася громадянська війна між двома політичними силами – Національним союзом за цілковиту незалежність Анголи (União Nacional para a Independência Total de Angola) та народним рухом за визволення Анголи МПЛА (Movimento Popular de Libertação de Angola). Війна завершилася у 2002 р.

Утворення Республіки Зімбабве. У відповідь на масовий національно-визвольний рух під керівництвом Союзу африканського народу Зімбабве (ЗАПУ) на чолі із Джошуа Нкомо й Африканського національного союзу Зімбабве (ЗАНУ) на чолі з Ндабанінги Ситоле, на початку 1960-х рр. Велика Британія погодилась на надання незалежності Південній Родезії (Зімбабве) і перехід влади до африканської більшості. У цій ситуації 11 листопада 1965 р. прем'єр-міністр Південної Родезії Ян Сміт проголосив незалежність, але її не визнали ні Велика Британія, ні міжнародне співтовариство. У 1970-х рр. сили національно-визвольного руху розгорнули збройну боротьбу за незалежність Родезії. Партизанська війна за незалежність тривала з 1972 по 1979 рр. Велика Британія скликала конференцію з мирного врегулювання, було припинено вогонь і проведено загальні вибори під наглядом офіційних представників британського уряду і Співдружності націй. Умови незалежності були погоджені в Лондоні в 1979 р. 18 квітня 1980 р. було проголошено незалежність Республіки Зімбабве.

Східний Тимор, отримавши незалежність від Португалії в 1975 р., був окупований Індонезією (їй належала західна частина острова Тимор). З кінця 1970-х рр. до 2002 р. Східний Тимор вів боротьбу за незалежність. На референдумі 1999 р., населення Східного Тимору проголосувало за незалежність від Індонезії. 20 травня 2002 р. Східний Тимор отримав міжнародне визнання.

Після 15 років війни в Африці Португалія втратила свої колонії, а разом з ними – і статус колоніальної держави. Після цього припинили своє існування колоніальні режими на більшості островів Атлантичного, Індійського та Тихого океанів.

Здобуття незалежності Намібією в березні 1990 р. завершило цей глобальний процес ліквідації колоніалізму. Ще після Першої світової війни за мандатною системою, Південно-Африканський Союз отримав мандат С на управління Південно-Західною Африкою (сучасною Намібією). У 1960 р. лідери намібійських племен утворили "Організацію народів Південно-Західної Африки" (СВАПО – South-West Africa's Peoples Organization). Мета організації – боротьба за незалежність Намібії. 26 серпня 1966 р. почалася війна за незалежність Намібії. У цьому ж році ООН анулював мандат на управління

цією територією. У 1967 р. було утворено Раду ООН з питань Намібії, а Намібія була визнана територією, окупованою ПАР. Тільки зміна міжнародної ситуації зробила можливим у травні 1988 р. в Лондоні розпочати переговори між представниками ПАР, Анголи та Куби при посередництві США, про припинення бойових дій на півдні Африки і про подальшу долю Намібії. 22 грудня 1988 р. було підписано угоду про передачу Намібії під контроль ООН. 21 березня 1990 р. Намібія здобула незалежність. Першим президентом став лідер СВАПО Сем Нуйома.

Виникнення близько сотні нових держав на колишній колоніальній периферії має величезне міжнародне значення. Ці держави стали важливим чинником світової політики. Вони становлять приблизно дві третини держав – членів ООН.

Ще більше значення деколонізація має для розвитку людської цивілізації у глобальному масштабі. Перетворення колишніх колоніальних систем на систему незалежних держав якісно змінило вектор історичного розвитку гігантського афро-азіатського регіону. Народи незалежних держав здобули можливість самостійного розвитку, модернізації й вибору шляху розвитку з урахуванням національних традицій і культурно-цивілізаційних особливостей. Застійність, непорушність архаїчних економічних і соціальних структур змінилися варіантністю та різноманітністю шляхів суспільного розвитку.

10.4. Становлення ідеології та практики Руху неприєднання

Конфлікти між великими державами, а також їхні спроби втягнути у глобальне протистояння країни Азії, Африки й Латинської Америки підштовхнули велику групу видатних діячів держав, у тому числі тих, які нещодавно визволилися від колоніальної залежності, зайняти позицію неучасті у військово-політичних блоках, відсторонитися від конфліктів провідних держав світу.

У 1949 р. на V сесії Генеральної Асамблеї ООН за ініціативою прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру була утворена "афро-азіатська група", яка стала прообразом майбутнього Руху неприєднання. Сам Дж. Неру характеризував позицію групи як позитивний нейтралітет.

Уперше термін *Рух неприєднання* був використаний у документах III Конференції країн, що не приєдналися (Лусака, 1970). Формуванню Руху неприєднання передувало зародження доктрини неприєднання на межі 40-х і 50-х рр. XX ст. та вибір політики неприєднання більші-

стю країн, що визволилися, наприкінці 50-х – початку 60-х рр. Започаткував ідеологію Руху неприєднання Дж. Неру.

Ідеологічні й організаційні принципи Руху неприєднання були сформульовані на Бандунзькій конференції глав держав й урядів країн Азії та Африки 1955 р. Засудивши расизм і колоніалізм, країни, що не приєдналися, закликали також розпустити всі військові блоки і провести загальне роззброєння.

З ініціативи прем'єр-міністра Індії Дж. Неру, президента Югославії Й. Броз Тіта, президента Єгипту Г. Насера, керівників Індонезії й Гани та інших держав у вересні 1961 р. у Белграді відбулася **перша конференція країн, що не приєдналися**. Вона поклала початок Руху неприєднання. У ній узяли участь **25 глав урядів: 12 країн Азії, 11 Африки, однієї європейської країни – Югославії й однієї – Латинської Америки – Куби**. Її організаторами стали **Югославія, Єгипет, Індія, Індонезія та Гана**. Учасники Руху, більшість яких вважали, що США і СРСР несуть рівну відповідальність за міжнародну напруженість і гонку озброєнь, проголосили неприєднання до військово-політичних блоків, підтримали боротьбу народів проти колоніалізму, за незалежність, за ліквідацію економічної нерівності у світі, за мирне співіснування.

З 1981 р. 1 вересня святкується як **День Руху неприєднання**.

Своєрідність організаційної сторони діяльності Руху неприєднання полягає в тому, що він функціонує без Статуту, тобто не має основоположного документу, який визначав би його мету, завдання та структуру, регламентував функції його органів. Головні програмні документи Руху неприєднання ухвалюються на конференціях глав держав й урядів, що в 60–70-ті рр. проводилися регулярно.

Рух неприєднання постійно розширювався, включаючи дедалі більше нових країн. На другій конференції в 1964 р., яка проходила в Каїрі (Єгипет), кількість країн, що не приєдналися, досягла 47. У 1970 р. на III Конференції в Лусаці (Замбія) вперше об'єднання офіційно отримало назву Рух неприєднання, його членами вже були 54 держави. У 1973 р. на IV Конференції в Алжирі, були ухвалені Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку і супутня їй Програма дій. У конференції взяли участь представники 76 країн. 1976 р. – V Конференція Руху в Коломбо (Шрі-Ланка) – 86 держав-членів і 29 країн, міжнародних організацій та національно-визвольних рухів, які мали статус спостерігачів і гостей. 1979 р. – VI Конференція в Гавані (Куба) – узяли участь 95 держав-членів, 39 спостерігачів та гостей.

Країна, у якій проводиться конференція у верхах, стає країною-координатором, а її керівник – головою руху. Країна-координатор і

керівник Руху неприєднання забезпечують підготовку його форумів і документів. Для обговорення актуальних проблем проводяться конференції міністрів закордонних справ. Документи Руху неприєднання ухвалюються на основі консенсусу й мають рекомендаційний характер.

Отже, цілі та принципи Руху неприєднання зафіксовані у програмних документах його форумів. Це – боротьба проти імперіалізму, колоніалізму й неокolonіалізму, апартеїду, расизму та всіх форм гегемонізму й експансіонізму, за мирне співіснування держав, розрядку міжнародної напруженості, припинення гонки озброєнь, за перебудову світових економічних відносин, за новий міжнародний інформаційний порядок.

По мірі розвитку змінювався і характер руху неприєднання. Крім традиційних цілей – боротьба за мир, незалежність, неучасть у військових блоках, демократизація міжнародних відносин – на перший план вийшли вимоги нового економічного порядку, який би базувався на рівноправних засадах і співпраці багатих і бідних країн. Проблема розриву між бідним Півднем та розвиненою Північчю виходить на перший план у міжнародних відносинах після Алжирської конференції 1973 р. Загалом діяльність Руху неприєднання відображала нові тенденції в міжнародних відносинах і впливала на якість біполярності Ялтинсько-Потсдамської системи.

10.5. Еволюція Руху неприєднання в 1960–1970-ті роки

Зовнішньополітична активність нових суверенних держав віддзеркалюється в міжнародних актах, ухвалених ними самостійно або спільно з іншими державами. Функція підтримання миру й міжнародної безпеки є одним з найважливіших аспектів зовнішньополітичної діяльності афро-азіатських країн.

На сесіях Генеральної Асамблеї ООН, у Комітеті ООН з роззброєння та в інших її органах представники країн Азії й Африки брали активну участь в обговоренні питань роззброєння, підкреслювали свою зацікавленість у їх швидкому розв'язанні, виступали з конструктивними пропозиціями.

Перша Асамблея Організації африканської єдності (ОАЄ), що відбулася в Каїрі, 17–21 червня 1964 р., ухвалила *Декларацію про оголошення Африки без'ядерною зоною*. Керівники африканських держав заявили про готовність узяти на себе зобов'язання не виробляти ядерної зброї та не встановлювати контроль над нею, закликали всі держави взяти на себе

аналогічні зобов'язання, а ядерні держави – поважати Декларацію, дотримуватися її вимог. Асамблея ОАЄ звернулася до Генеральної Асамблеї ООН із проханням схвалити декларацію і вжити всіх необхідних заходів для скликання міжнародної конференції із цих питань. Проект резолюції, поданий 28 африканськими країнами – членами ОАЄ, був одностайно схвалений XX сесією Генеральної Асамблеї ООН 3 грудня 1965 р. і проголошений резолюцією Генеральної Асамблеї 2033 (XX) під назвою "Декларація про перетворення Африки на без'ядерну зону".

Об'єктивні потреби незалежного розвитку змусили уряди національних держав Азії й Африки подбати також про ліквідацію іноземних військових баз. Це питання було внесено до порядку денного таких міжконтинентальних форумів, як Бандунзька конференція 29 афро-азіатських держав (1955), Белградська (1961), Каїрська (1964), Лусацька (1970) конференції держав, що не приєдналися. Створення ОАЄ поставило боротьбу за ліквідацію баз на африканській землі на якісно новий щабель. Згідно з рішенням конференції в Аддис-Абебі (1963), ця боротьба вважається принципом державної політики. Резолюція про роззброєння запропонувала всім державам Африки ліквідувати іноземні військові бази на своїх територіях і денонсувати угоди про взаємну оборону, нав'язані раніше колоніальними державами. Положення резолюції ОАЄ 1963 р. про роззброєння лягли в основу рішень Каїрської конференції держав, що не приєдналися. У спеціальному документі "Військові пакти, іноземні війська та бази" було зафіксовано, що учасники Каїрської конференції вважають "утримання й розміщення в майбутньому іноземних військ на територіях інших держав проти волі цих країн грубим порушенням суверенітету держав та загрозою свободі й міжнародному миру". Конференція заявила про цілковиту підтримку країн, які прагнуть домогтися евакуації іноземних баз зі своєї території, і запропонувала державам, що утримують війська й бази в інших країнах, негайно їх вивести.

Процес очищення території незалежних країн від іноземних баз і військових контингентів у зазначений період ще далеко не закінчився, проте колоніальні держави протягом 70-х рр. змушені були піти на значні поступки в цьому питанні, особливо в Африці. На південь від Сахари французьким колонізаторам удалося зберегти лише по одній базі в Сенегалі, Березі Слонової Кості, Нігерії, Центральноафриканській Республіці, Габоні та на Мадагаскарі. Від багатотисячного контингенту імперських сил Великої Британії в Африці лишилося тільки три форпости – у Південній Родезії, Свазіленді та ПАР. На 1972 р. Великій Британії вдалося частково компенсувати свої втрати за рахунок будівництва військових баз у зоні "на схід від Суецу" (від мису Або до ми-

су Доброї Надії, на Сейшельських островах, у районі архіпелагу Чагос та на островах Маврикій, Альдатра, Фаркуар). Одночасно Велика Британія і ПАР розпочали створення спеціальних військово-морських сил для контролю за комунікаціями навколо мису Доброї Надії.

Значно звузилася зона американської військової присутності в Північній Африці. Після приходу до влади Революційної ради в Лівії США змушені були в терміновому порядку евакуювати свою ключову авіабазу Віл-лус-Філд. У багатьох арабських країнах останні відчутні сліди американського впливу зникли після війни 1967 р. на Близькому Сході.

Таким чином, позиції миролюбних сил в Азії й Африці після краху колоніальної системи значно зміцнилися.

Важливим аспектом функції підтримки міжнародного миру й безпеки є мирне врегулювання міждержавних конфліктів. Напружені ситуації в Азії й Африці зазвичай спричинюються прикордонними проблемами, що дісталися молодим суверенним державам у спадщину від колоніальних часів.

ОАЄ нагромадила позитивний досвід урегулювання суперечностей між африканськими країнами. У її активі – урегулювання територіальних конфліктів між Кенією, Ефіопією і Сомалі, а також прикордонних непорозумінь між Сенегалом і Гвінеєю. Під час наради в Рабаті (1972) було підписано угоду про врегулювання прикордонних конфліктів між Марокко й Алжиром.

Певні зрушення в цьому плані відбулися й на азіатському континенті. Відомо, що протягом багатьох років відносини між Індією і Пакистаном затьмарювалися недоброзичливістю і ворожнечею, які неодноразово виливалися в збройні сутички. Перемога національно-визвольного руху та створення незалежної держави Бангладеш визначили нову розстановку сил у цій частині Азії. Прогресивна громадськість світу з глибоким задоволенням прийняла **індо-пакистанську угоду**, підписану в Сімлі 3 липня 1972 р. У документі, ухваленому за підсумками переговорів між прем'єр-міністром Індії І. Ганді і президентом Пакистану З. Бхутто, проголошувалися рішучі наміри обох урядів покласти край конфронтації.

Отже, афро-азіатські держави своїми миролюбними акціями підтвердили статутні положення ООН щодо територіальної цілісності й політичної незалежності будь-якої держави. Вони також визнали недоторканність кордонів, що склалися на час проголошення незалежності, а в разі виникнення міжнародних конфліктів зберігали за собою право арбітражу з метою нормалізації відносин між ворогуючими сторонами.

Боротьба за ліквідацію колоніалізму, расизму й неокolonіалізму стала однією з найважливіших функцій зовнішньополітичної діяльності афро-

азіатських країн. Основу цієї боротьби становить право націй на самовизначення, яке було зафіксоване в Статуті ООН, а згодом підтверджене іншими важливими документами ООН: Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам і народам, міжнародними пактами про права людини, рішеннями Спеціального комітету з деколонізації, резолюціями Генеральної Асамблеї 627 (VII), 1803 (XVII) і 2158 (XXII) "Про невід'ємний суверенітет над природними ресурсами", Декларацією про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав тощо.

Велике значення для здійснення принципу самовизначення мають також акти, ухвалені конференціями держав, що не приєдналися – Організацією солідарності країн Азії й Африки та ОАЄ.

Унаслідок зміни загального співвідношення сил в ООН на межі 50–60-х рр. XX ст. право націй на самовизначення і необхідність остаточної ліквідації колоніально-расистських режимів визнавалися переважно більшістю країн – членів ООН. Ініціаторами дискусій й авторами антиколоніальних резолюцій виступали зазвичай представники молодих незалежних держав. Ефективність боротьби ООН проти колоніалізму й расизму значно зросла, і неабияку роль у цьому відіграли міжнародні демократичні організації. У 1969 р. Генеральна Асамблея ООН розглянула "Маніфест про південну частину Африки", підготовлений VI сесією ОАЄ, і заявила про свою непохитну волю шукати спільно з ОАЄ справедливих рішень щодо статусу Південної Африки, де на той час склалося загрозливе становище. 21 листопада 1969 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено резолюцію про політику апартеїду уряду ПАР і рекомендації Ради Безпеки вжити невідкладних заходів для ліквідації загрози міжнародному миру в цьому районі земної кулі. Генеральна Асамблея схвалила пропозиції групи африканських країн про застосування економічних санкцій до ПАР, Португалії й расистського уряду Південної Родезії. Делегати афро-азіатських країн піддали гострій критиці західні держави, які порушували попередні рішення ООН щодо Південної Африки.

10.6. Створення осі Північ – Південь.

Проблема нового міжнародного економічного порядку

Вісь Північ – Південь – термін, який став уживатися щодо взаємовідносин між країнами, які визволилися й розвиваються (Південь), і розвинутими країнами (Північ) у зв'язку з перебудовою міжнародних економічних відносин. Причиною виникнення діалогу між цими групами країн стали процеси економічної деколонізації й прагнення країн, що виз-

волилися, стати рівноправними учасниками міжнародних відносин. Вимоги країн, що розвиваються, щодо перебудови міжнародних економічних відносин на справедливій і рівноправній основі дістали втілення в програмі **нового міжнародного економічного порядку** (НМЕП).

Вимога про встановлення НМЕП була вперше висунута на IV Конференції на найвищому рівні країн, що не приєдналися, в Алжирі 1973 р.

Свою концепцію перебудови міжнародних економічних відносин країни, що розвиваються, сформулювали в трьох документах – "Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку", "Програмі дій" і "Хартії економічних прав та обов'язків держав". Ці документи були схвалені VI та VII спеціальними сесіями і XXIX сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1973–1974 рр. Програму встановлення нового міжнародного економічного порядку ухвалила у квітні 1974 р. VI спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, скликана з ініціативи Алжиру.

Основоположними принципами НМЕП є:

- ⇒ суверенітет і рівноправність держав;
- ⇒ територіальна цілісність і взаємне невтручання у внутрішні справи;
- ⇒ право кожної країни обирати найприйнятніший для неї шлях розвитку;
- ⇒ суверенітет держави над природними ресурсами і всією економічною діяльністю;
- ⇒ контроль за діяльністю транснаціональних корпорацій;
- ⇒ надання допомоги без будь-яких політичних або військових умов.

Принципи нового міжнародного економічного порядку передбачають також преференційний режим для країн, що розвиваються, в усіх сферах міжнародної економічної співпраці, перебудову міжнародної валютної системи, встановлення справедливого співвідношення між цінами на сировину й промислову продукцію, регулювання сировинних ринків, полегшення умов передачі технології, прискорення процесу індустріалізації.

Таким чином, основні ідеї НМЕП, що містяться в його програмних документах, можна об'єднати в три групи принципів:

- ⇒ забезпечення міжнародно-правової основи для здійснення суверенітету країн, що розвиваються, над своїми природними ресурсами й економікою;
- ⇒ перебудова міжнародної торгівлі, реформа валютно-фінансової системи, яка склалася, й інтенсифікація допомоги країнам, що розвиваються;

⇒ розвиток та зміцнення економічної, торговельної, фінансової й технічної співпраці між країнами, що розвиваються.

Боротьба за новий міжнародний економічний порядок – складне й суперечливе явище. Його встановлення є однією з глобальних проблем сучасності, оскільки торкається інтересів усіх країн.

Вибір шляхів модернізації та культурно-цивілізаційні блоки. Щодо країн третього світу використовується таке визначення модернізації. Історично **модернізація** – це процес відтворення змін у соціальній, економічній та політичній системах, що відбулися в Західній Європі і Північній Америці у XVI–XIX ст. і зрештою розповсюдилися на інші європейські країни, а у XIX–XX ст. – на південноамериканський, азіатський та африканський континенти.

Японія розпочала модернізацію наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте вона наздогнала Захід тільки після Другої світової війни.

Азії та Африці притаманний наздоганяючий тип модернізації.

Вибір шляхів розвитку залежить від культурно-цивілізаційних традицій. Можна виділити кілька культурно-цивілізаційних блоків:

⇒ китайсько-конфуціанський (Китай, Японія, В'єтнам, Корея, Тайвань, Гонконг);

⇒ індо-буддистсько-мусульманський (Індія, Пакистан, Південно-Східна Азія);

⇒ арабо-мусульманський (Центральна та Південна Азія).

Після набуття незалежності перед країнами постає питання вибору шляхів розвитку: контрмодернізація або єврокапіталістичний шлях тієї чи іншої конкретної модифікації залежно від метрополії.

Відмінності культурно-цивілізаційних традицій доцільно розглядати за такими параметрами:

⇒ **Генеральна настанова.** Для китайсько-конфуціанського блоку це акцент на соціальну етику й адміністративно регламентовану поведінку, ідеї добробуту, рівноправ'я.

Індо-буддистсько-мусульманському блоку притаманний акцент на релігійно детерміновану індивідуальну поведінку людей. Матеріальний добробут, соціальна гармонія та рівноправ'я людей цінності не мають.

Для **арабо-мусульманського** блоку характерним є акцент на релігійно детерміновану соціальну поведінку, турбота про добробут соціуму (умми), соціальне страхування (залят).

⇒ **Ставлення до людини та суспільства, взаємовідносини людей.** Для китайсько-конфуціанського блоку статус соціуму вищий за статус людини, але за кожним визнається право на самовдосконалення.

Індо-буддистсько-мусульманський блок взаємовідносин регламентується нормами громади (касти).

В **арабо-мусульманському** блоку соціум домінує над людиною, сфера взаємовідносин регламентована, тому простір для самореалізації незначний.

⇒ **Ставлення до власності та влади.** У китайсько-конфуціанському блоку держава міцна, є умови для виявлення енергії та ініціативи, висока культура праці та самовдосконалення.

В **індо-буддистсько-мусульманському** держава не є всесильною, та й приватна власність не має авторитету.

Для **арабо-мусульманського** блоку держава всесильна, приватна власність визнається, але регламентується.

У західній цивілізації головне значення має успіх індивіда-власника. До неї в цьому плані ближче китайсько-конфуціанський блок.

Можна виокремити такі спільні риси східних цивілізацій:

⇒ домінування цінностей духовно-релігійних,

⇒ абсолютний авторитет влади та її право контролювати власника.

Концепції взаємодії західної та незахідних цивілізацій у процесі модернізації можна звести до трьох головних конструкцій:

⇒ симбіоз (мінімальна взаємодія, за якої підтримується відносно незалежне існування традицій та сучасності у взаємно ізольованих сферах). Як приклад можна навести спроби поєднання західної технології та східної моралі: Захід – носій науково-технічних засад, Схід – морально-гуманітарних;

⇒ конфліктна взаємодія, модернізація проти традиційності (критика західної цивілізації, зокрема М. Ганді, захист самотності незахідних суспільств),

⇒ синтез (взаємоприспособлення) модернізації із Заходу та самотності Сходу. За приклад можна навести концепції національного соціалізму.

Пошукові завдання

Охарактеризуйте геополітичні наслідки процесу деколонізації.

Яку роль відіграла ідеологізація зовнішньої політики в розвитку післявоєнного світу?

З'ясуйте зміст поняття третій світ.

Дослідіть, чому в умовах існування трьох світів система міжнародних відносин мала біполярний характер.

У чому полягають особливості руху неприєднання як феномена біполярної системи міжнародних відносин?

Література

- Васильев Л.С.* История Востока : В 2 т. – М., 1998. – Т. 2.
История Востока : В 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др. – М., 2006.
Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки. – Л., 2004.
Новейшая история стран Азии и Африки, XX век : В 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса. – М., 2004. – Ч. 2–3.
Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.). – Суми, 2002.
Трошин Ю.А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918–2000). – М., 2004.
Crockall R. The Fifty Years. The United States and the Soviet Union in World Politics. 1941–1991. – L.; N.-Y., 1995.
Karabell, Zachary. Architects of Intervention. The United States, the Third World and the Cold War. 1946–1962. – Baton Rouge, 1999.

Розділ 11 Активізація діяльності ООН у період розрядки міжнародної напруженості

Поворот до розрядки міжнародної напруженості, радикальні зміни у світі і в ООН, яка поповнилася новими незалежними державами, сприяли активізації міжнародних зусиль в усіх сферах співпраці.

11.1. Миротворча діяльність ООН: операції на Кіпрі та Близькому Сході

У цей період ООН здобула новий досвід урегулювання міжнародних конфліктів. У 1967 р. Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію про методи розслідування конфліктів. Із цією метою був складений список експертів ООН. До 1969 р. 42 держави призначили 189 експертів.

У 1970 р. Генеральна Асамблея ухвалила *Декларацію Об'єднаних Націй про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва держав* відповідно до Статуту ООН. Декларація урочисто проголосила, що держави мають дотримуватися таких принципів:

- ⇒ утримання від загрози силою або застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави;
- ⇒ розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами таким чином, щоб не загрожувати міжнародному миру й безпеці;
- ⇒ застосування для розв'язання міжнародних конфліктів засобів, рекомендованих ст. 33 Статуту ООН.

Якщо використання таких засобів не дало бажаних результатів, то держави повинні продовжувати пошуки розв'язання конфлікту іншими мирними засобами. Декларація закликала учасників конфлікту та інші держави утримуватися від дій, які можуть погіршити ситуацію. Підкреслювався принцип розв'язання міжнародних суперечок на основі суверенної рівності держав. Про обсяг миротворчої діяльності ООН у ці роки свідчать такі дані: у 1945–1950 рр. на розгляд ООН було представлено 20 конфліктів; у 1951–1955 – 12; у 1956–1960 – 16, у 1961–1965 – 25, у 1966–1970 – 14, у 1971–1975 – 12, у 1976–1981 рр. – 24 конфлікти. Зі 123 конфліктів ООН удалося розв'язати 28 цілком і 63 частково.

Визначне місце в миротворчій діяльності ООН посідали операції з підтримання миру: у Єгипті (1956–1967), на Кіпрі (з 1964), на Близькому Сході (1973–1979), на Голанських висотах (з 1974), у Лівані (з 1978) та ін.

Особливо тривалим і складним виявився **конфлікт на Кіпрі**. Переважну більшість населення тут становлять греки-кіпріоти (близько 600 тис. чол.). Турки-кіпріоти складають приблизно 18 % населення.

У серпні 1960 р. Кіпр, Греція, Туреччина й Велика Британія уклали договір, який гарантував територіальну цілісність і суверенітет Кіпру. Однак загострення суперечностей призвело в грудні 1963 р. до почат-

ку воєнних дій між греками-кіпріотами і турками-кіпріотами. Уряд Кіпру звинувачував Туреччину у втручанні у внутрішні справи країни.

4 березня 1964 р. Рада Безпеки ухвалила *резолюцію про створення Сил ООН для підтримання миру на Кіпрі*. Мета операції полягала в тому, щоб запобігти відновленню воєнних дій, сприяти підтриманню стабільності й порядку. До складу контингенту військ ООН увійшли представники Великої Британії, Ірландії, Канади, Фінляндії та Швеції. Австрія направила медичну групу. Було домовлено, що витрати на утримання своїх контингентів Велика Британія, Канада й Ірландія беруть на себе. Витрати інших учасників операції мала відшкодувати ООН.

В основу діяльності військ ООН були покладені принципи цілковитої нейтральності й використання зброї лише у випадку необхідності для самооборони. Війська ООН розміщувалися головним чином між збройними угрупованнями конфліктуючих сторін та у важливих пунктах. Шляхом роз'єднання і двосторонніх переговорів спочатку вдалося дещо стабілізувати ситуацію. Були встановлені пости вздовж лінії припинення вогню, організоване постійне патрулювання. Війська ООН надавали також гуманітарну допомогу місцевому населенню.

Ситуація на Кіпрі радикально загострилася після державного перевороту, здійсненого греками-кіпріотами проти президента Макаріоса 15 липня 1974 р. Лідери перевороту прагнули до союзу з Грецією і закликали її надати допомогу. У цих умовах Туреччина 20 липня висадила свої війська на Кіпрі, що призвело до встановлення контролю турків-кіпріотів над північною частиною країни.

Внаслідок активних заходів ООН воєнні дії на Кіпрі були припинені, утворена зона безпеки під контролем оонівських військ. У зв'язку з появою великої кількості біженців (понад 200 тис. чол.) Генеральний секретар призначив Верховного комісара в справах біженців Координатором гуманітарної допомоги ООН на Кіпрі.

У листопаді 1974 р. Генеральна Асамблея недвозначно висловила своє бачення майбутнього Кіпру, закликавши всі держави поважати суверенітет, територіальну цілісність, незалежність Кіпру та його політику неприєднання. 13 лютого 1975 р. керівництво турків-кіпріотів в односторонньому порядку заявило про створення *"Турецької Федеративної Держави Республіки Кіпр"*, але Рада Безпеки не визнала правомірність цього кроку й закликала конфліктуючі сторони на Кіпрі до конструктивного діалогу.

Напружена конфліктна ситуація зберігалася на **Близькому Сході**.

У травні 1967 р. загострилися відносини між Сирією й Ізраїлем. У цих умовах Єгипет висунув перед Генеральним секретарем *У Таном* вимогу про виведення військ ООН, що перебували на єгипетській території в демілітаризованій зоні. Таке рішення Єгипту було пов'язане

з назріванням війни Ізраїлю проти Сирії й необхідністю проходів через зону для надання допомоги Сирії. Поїздка У Тана до Каїра з метою домогтися перегляду єгипетського рішення успіху не досягла. За таких обставин було ухвалено рішення про виведення військ ООН.

5 червня 1967 р. відбулося надзвичайне засідання Ради Безпеки у зв'язку з вибухом повномасштабної війни між Ізраїлем і його сусідами. Від вогню ізраїльських військ загинуло 15 солдатів з контингенту ООН, які ще не встигли евакуюватися.

Під час шестиденної війни ізраїльські війська окупували *Синайський півострів, Західний берег річки Йордан та частину Голанських висот*. 6 червня 1967 р. Рада Безпеки ухвалила резолюцію, яка вимагала припинення воєнних дій. Війна закінчилася 12 червня, породивши додаткові спірні питання на шляху до врегулювання на Близькому Сході.

6 жовтня 1973 р. почалися нові широкомасштабні воєнні дії: єгипетські війська атакували ізраїльські позиції в секторі Суецького каналу, а сирійські війська перейшли в наступ на Голанських висотах.

22 жовтня Рада Безпеки, подолавши розходження постійних членів, ухвалила резолюцію, яка закликала конфліктуючі сторони негайно припинити воєнні дії й розпочати виконувати резолюцію 242, яка пропонувала Ізраїлю вивести свої війська з територій, захоплених у 1967 р. Були створені **групі Надзвичайні Сили ООН** (перші Надзвичайні Сили ООН діяли в 1956–1967 рр.) для нагляду за припиненням вогню.

У грудні 1973 р. в Женеві під егідою ООН відбулася *Мирна конференція щодо Близького Сходу*, співголовами якої були СРСР і США. У роботі конференції взяли участь Єгипет, Ізраїль та Йорданія.

18 січня 1974 р. було підписано угоду між Єгиптом й Ізраїлем про роз'єднання їхніх військ. Війська ООН вводилися у звільнені ізраїльськими військами зони, які потім передавалися єгиптянам. Головне завдання підрозділів оонівського контингенту полягало в забезпеченні функціонування контрольних пунктів та постів спостережень, у патрулюванні зон, визначених угодами. Другі Надзвичайні Сили ООН припинили своє функціонування в липні 1979 р.

11.2. Боротьба ООН проти режиму апартеїду в Південній Африці

Зміни у складі ООН створили в 60-х рр. ХХ ст. можливості для розгортання боротьби за ліквідацію апартеїду в Південній Африці.

Апартеїд мовою африкансько-європейських поселенців у Південній Африці означає *відособленість* або *сегрегація*. Формально цей термін тлумачився як розвиток кожної групи населення країни своїм шляхом. Проте на практиці політика апартеїду була відвертою політикою

расизму, мета якої полягала у збереженні панування білої меншості над чорною більшістю.

Чорне населення, яке становило 85 % населення Південно-Африканської Республіки (ПАР), було позбавлене основних свобод і прав людини. Йому заборонялося брати участь у політичному, соціальному й культурному житті. Мільйони людей примусово розселялися в бантустанах – спеціально відведених територіях. У країні панували терор, арешти, знущання над чорношкірим населенням. Південна Африка залишалася країною масового порушення прав людини.

До 1960 р. ООН не змогла домогтися визнання того, що проблема апартеїду є міжнародною проблемою.

У 1962 р. на XVII сесії Генеральної Асамблеї був створений **Комітет з питань політики апартеїду в ПАР** (у 1974 р. перейменований у Спецкомітет проти апартеїду). До нього ввійшли 19 країн. Незмінним головою Спецкомітету був представник Нігерії, а заступником голови – представник УРСР.

Спецкомітет проти апартеїду став головним органом оонівського механізму боротьби з апартеїдом, визнаним міжнародною спільнотою злочиним проти людства, що загрожує міжнародному миру й безпеці.

ООН розгорнула багатопланову діяльність, основні напрями якої зводилися до викриття расистської сутності політики й практики режиму апартеїду, здійснення політичного й економічного тиску на расистський режим Преторії шляхом розриву дипломатичних та економічних відносин, мобілізації міжнародної підтримки національно-визвольного руху народу Південної Африки та викриття фактів співпраці з режимом апартеїду.

Уже в 1962 р. Генеральна Асамблея рекомендувала всім членам ООН вжити заходи дипломатичного й економічного характеру, аби примусити Преторію відмовитися від політики апартеїду. У 1963 р. Рада Безпеки закликала всі держави припинити продаж і доставку зброї, боєприпасів та воєнно-транспортних засобів у Південну Африку. Однак деякі західні країни, зокрема США і Велика Британія, не визнали це рішення обов'язковим і продовжували співпрацю із расистським режимом.

У 1972 р. Рада Безпеки, що зібралася в Аддис-Абебі, визнала правомірною антиапартеїдну боротьбу народу Південної Африки, що мало велике значення для посилення міжнародної допомоги національно-визвольному руху.

У 1973 р. Генеральна Асамблея ухвалила *Міжнародну конвенцію про покарання злочину апартеїду*. У 1974 р. Генеральна Асамблея запросила представників Африканського національного конгресу (АНК) та Панафриканського конгресу (ПАК) узяти участь у ранзі спостерігачів при

обговоренні проблеми апартеїду в Спецкомітеті. Невдовзі ці дві організації були визнані єдиними представниками більшості населення Південної Африки й запрошувалися як спостерігачі для обговорення питання про апартеїд на пленарні засідання Генеральної Асамблеї.

Генеральна Асамблея позбавила Південну Африку права участі в роботі органів ООН і рекомендувала подібні заходи й іншим міжнародним організаціям. Це сприяло міжнародній ізоляції расистського режиму, хоч Південна Африка залишалася членом ООН. У 1976 р. Генеральна Асамблея проголосила **26 червня** – день повстання в Соуето – **Міжнародним днем солідарності з народом Південної Африки**. У 1977 р. Рада Безпеки вперше ухвалила рішення, яке робило воєнне ембарго обов'язковим. Найбільшою дієвістю вирізнялася політика економічного бойкоту Південної Африки. Проте обов'язковими були лише санкції на торгівлю зброєю. Інші ж уведені економічні санкції мали добровільний характер, і все залежало від позиції тієї чи іншої країни.

Соціалістичні країни та країни, що не приєдналися, проводили політику цілковитого припинення дипломатичних, економічних і культурних відносин з Південною Африкою. Поступово багато держав, включаючи майже всіх традиційних партнерів Південної Африки в економічній сфері, ввели щодо неї низку санкцій.

Північні країни (Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція) наклали цілковиту заборону на всю торгівлю з Південною Африкою.

Країни Європейського економічного співтовариства заборонили експорт нафти й імпорту золотих монет (крюгерандів), а також нові інвестиції в ПАР. Країни Співдружності відмовилися від експорту в ПАР нафти, комп'ютерів, імпорту крюгерандів, заліза та сталі. Усі вони, за винятком Великої Британії, заборонили імпорту сільськогосподарських продуктів, вугілля й урану з Південної Африки. Безумовно, оптимальним варіантом були б всеосяжні обов'язкові санкції. Проте, незважаючи на численні відповідні резолюції Генеральної Асамблеї, рішення міжнародних форумів та заклики лідерів антиапартеїдного руху, запровадити глобальні санкції не вдалося. Такі обов'язкові санкції могла встановити тільки Рада Безпеки, а всі спроби провести необхідні рішення закінчувалися невдачею через позицію, насамперед, США та Великої Британії. На їхню позицію впливала не тільки економічна зацікавленість у широких економічних зв'язках з Південною Африкою, а й стратегічні інтереси. Ситуація в цій країні розглядалася Вашингтоном крізь призму протистояння Сходу із Заходом.

І все ж санкції з усіма їхніми недоліками й дошкульними місцями створювали істотні складнощі для расистського режиму. Щоб подолати торговельні санкції, уряд Південної Африки мусив часом переплачувати по два-три долари за кожну барель імпортованої нафти. Пів-

денноафриканське вугілля і сталь продавалися іноземним покупцям за дуже заниженими цінами. Санкції болісно відбивалися й на експорті сільськогосподарської продукції Південної Африки, хоч вона вдавалася і до таких засобів, як продаж низки продуктів із фальшивими етикетками: "продукт Мозамбіку" або "продукт Лесото".

За підрахунками африканського економіста Стефана Люїса, внаслідок санкцій зовнішні борги Південної Африки зросли на 20 млрд дол. Отже, санкції ООН відіграли вагомий роль у зусиллях, що завершилися крахом расистського режиму апартеїду й перемогою національно-визвольного руху народу Південної Африки.

Вагому роль у ліквідації расистського режиму апартеїду відіграла українська дипломатія. Засуджували апартеїд майже всі члени ООН, але керівництвом організаційною, практичною роботою із втілення в життя антиапартеїдних рішень Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, інших компетентних органів у Спецкомітеті проти апартеїду займалися Нігерія й УРСР. До того ж ця діяльність мала не епізодичний характер. Вона тривала протягом багаторічного періоду функціонування Спецкомітету аж до ліквідації режиму апартеїду. Відсутність СРСР у Спецкомітеті покладала особливу відповідальність на УРСР і в той же час створювала унікальні умови для прояву творчої активності українських дипломатів. Погодження важливих кроків із союзними інстанціями не перешкоджало ініціативній діяльності української дипломатії, оскільки в питанні боротьби з апартеїдом розходжень між Кремлем і Києвом не було. Історичне значення пільної роботи України проти апартеїду полягає і в тому, що вона переконливо спростовує тези про начебто чисто формальне членство нашої держави в ООН у роки холодної війни.

11.3. ООН і проголошення незалежності Намібії

Намібійська проблема перебувала в центрі уваги ООН з перших днів її існування, коли вирішувалася доля підмандатних територій Ліги Націй.

У 1946 р. Південна Африка, що мала мандат Ліги Націй на управління Південно-Західною Африкою, відмовилася передати цю країну в систему опіки ООН. Ігноруючи рішення *Міжнародного суду* й думку світової громадськості, Південна Африка продовжувала незаконно експлуатувати народ і багаті природні ресурси Південно-Західної Африки.

Після ухвалення в 1960 р. *Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам*, в умовах могутнього наступу антиколоніального руху в Африці посилилася боротьба намібійського народу за свою свободу і незалежність. У 1966 р. *Організація народу Південної Аф-*

руки (СВАПО) ухвалила рішення про розгортання збройної боротьби за самовизначення. 27 жовтня 1966 р. Генеральна Асамблея позбавила Південну Африку права керувати територією Південно-Західної Африки, а управління цією територією було передано ООН. У січні 1967 р. спеціальна сесія Генеральної Асамблеї утворила *Раду з Південно-Західної Африки* з метою забезпечення управління територією до одержання нею незалежності.

З червня 1968 р., коли Південно-Західна Африка була офіційно перейменована на Намібію, Рада дістала назву Ради ООН з Намібії.

Протягом наступних років у рішеннях Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї, Міжнародного суду підкреслювалася незаконність присутності Південної Африки в Намібії. До уряду Преторії неодноразово зверталися з вимогою виведення своєї адміністрації з Намібії.

У 1974 р. Рада ООН з Намібії ухвалила *Декрет про захист природних ресурсів Намібії*, який забороняв без дозволу Ради вести розвідку, добування або розподіл природних ресурсів Намібії.

У 1976 р. Рада Безпеки висунула вимогу щодо проведення в Намібії виборів під контролем ООН. У 1978 р. спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ухвалила *Декларацію з Намібії та Програму дій на підтримку самовизначення й національної незалежності Намібії*.

План ООН з урегулювання намібійського питання передбачав:

- ⇒ припинення протиборства конфлікуючих сторін,
- ⇒ виведення збройних сил, їх скорочення і демобілізацію,
- ⇒ скасування дискримінаційних законів,
- ⇒ звільнення політичних в'язнів,
- ⇒ надання політичним засланням права повернення до Намібії,
- ⇒ проведення вільних і справедливих виборів під контролем ООН,
- ⇒ ухвалення установчими зборами конституції та проголошення незалежності Намібії.

У вересні 1978 р. Рада Безпеки схвалила цей план й ухвалила рішення створити *Групу ООН для надання допомоги в перехідний період*. Однак здійснення цього плану всіляко затягувалося Південною Африкою. Лише в листопаді 1989 р. внаслідок проведення виборів до влади прийшла СВАПО, а 21 березня 1990 р. була проголошена незалежність Намібії.

11.4. Діяльність ООН у галузі прав людини

У 60–70-ті рр. на основі Загальної Декларації прав людини було розроблено й ухвалено низку декларацій, присвячених окремим аспектам проблеми захисту прав людини.

Генеральна Асамблея ухвалила *"Декларацію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації"* (1963), *"Декларацію про ліквідацію дискримінації проти жінок"* (1967), *"Декларацію про соціальний прогрес і розвиток"* (1969), *Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок* (1979) тощо.

У 1966 р. Генеральна Асамблея ухвалила два пакти (конвенції): *Міжнародну конвенцію з громадянських і політичних прав* та *Міжнародну конвенцію з економічних, соціальних, культурних прав*. Вони набрали чинності лише в 1976 р. Значення цих двох документів посилюється тим, що вони мають обов'язкову юридичну силу.

За факультативним протоколом до Міжнародної конвенції з громадянських і політичних прав жертва порушень будь-якого з прав, зафіксованих у Конвенції, має право безпосередньо звертатися в ООН, у Комітет з прав людини.

Було створено механізм зі сприяння втіленню в життя ухвалених конвенцій і декларацій: Центр із прав людини, Комітет із прав людини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. Вищими ланками в цьому механізмі є Генеральна Асамблея та її Третій комітет, Економічна й Соціальна рада та її Комісія з прав людини.

Для контролю за виконанням положень Конвенції з громадянських і політичних прав був створений **Комітет із прав людини**, що складався з 18 експертів. Комітет покликаний вивчати звіти урядів, робити запити до урядів, готувати свої звіти Економічній і Соціальній раді, Генеральній Асамблеї.

11.5. Стратегія ООН у сфері економічного й соціального розвитку

Головна мета ООН убачалася її фундаторами в підтриманні миру й міжнародної безпеки. Поряд з миротворчою діяльністю першорядне місце посідали економічні й соціальні проблеми, увага до яких невпинно зростала, особливо в 60–70-ті рр. у зв'язку з розвалом колоніальної системи й утворенням десятків молодих незалежних держав. Розширення складу ООН і перетворення країн третього світу на найвпливовіше угруповання, що здобуло в Генеральній Асамблеї більшість голосів, сприяло зростанню питомої ваги соціально-економічних проблем у діяльності ООН. Чотири п'ятих бюджету Організації та її персоналу пов'язані з економічною і соціальною діяльністю.

Починаючи з 1960 р., економічний і соціальний розвиток у країнах, що розвиваються, стає домінуючою проблемою в діяльності Генеральної Асамблеї, її численних органів, а також спеціалізованих установ.

Розробляється стратегія міжнародного економічного розвитку. Генеральна Асамблея проголосила програму першого десятиріччя розвитку (1961–1970), а згодом – другого десятиріччя розвитку (1971–1980). Мета цих програм полягала в зосередженні міжнародних дій на конкретних заходах допомоги країнам, що розвиваються.

У 60-х рр. ХХ ст. особливо наголошувалося на виробленні єдиного підходу до економічного й соціального планування в інтересах забезпечення збалансованого розвитку. Кульмінацією цих зусиль стало ухвалення Генеральною Асамблеєю в 1969 р. *Декларації про соціальний прогрес і розвиток*. У Декларації проголошувалася мета підвищення життєвого рівня всіх членів міжнародної спільноти шляхом забезпечення права на працю і ліквідацію безробіття.

Найвизначнішою міжнародною подією 70-х рр. було ухвалення спеціальною сесією Генеральної Асамблеї в 1974 р. *Декларації та Програми дій щодо встановлення нового міжнародного економічного порядку*.

У цих документах констатувався розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. На країни, що розвиваються, де проживало 70 % населення земної кулі, припадало лише 30 % світового доходу. Підкреслювалася зростаюча взаємозалежність усіх держав: процвітання міжнародного співтовариства загалом залежить від процвітання його складових частин.

Новий міжнародний економічний порядок має будуватися на дотриманні таких принципів:

- ⇒ суверенна рівність, самовизначення народів;
- ⇒ територіальна цілісність і невторчання у внутрішні справи інших держав;
- ⇒ якнайширша співпраця всіх держав на основі справедливості, що має сприяти ліквідації диспропорцій у світі й процвітанняю всіх;
- ⇒ цілковита й ефективна участь усіх країн у розв'язанні світових економічних проблем;
- ⇒ забезпечення прискореного розвитку країн, що розвиваються;
- ⇒ цілковитий суверенітет держави над своїми природними ресурсами;
- ⇒ право народів, що перебували під колоніальним гнітом, на відшкодування і повну компенсацію за експлуатацію і втрати, завдані природним та всім іншим ресурсам;

⇒ установа справедливого співвідношення між цінами на сировину й на товари, які експортуються країнами, що розвиваються, і цінами на імпортовані ними товари.

У тому ж 1974 р. Генеральна Асамблея ухвалила *Хартію економічних прав й обов'язків держав*. Хартія, яка складалася з 4 глав і 34 статей, передбачала, що кожна країна має право:

- ⇒ здійснювати повний контроль за своїми багатствами й природними ресурсами;
- ⇒ регулювати іноземні інвестиції за своїми законами;
- ⇒ націоналізувати, експропріювати іноземну власність та забезпечувати в такому разі компенсацію.

Будь-які суперечки мають вирішуватися за законами країни, що націоналізує.

Однак практика втілення в життя проголошених принципів напштовхнулася на істотні перешкоди, пов'язані з відірваністю певних підходів від реальностей, неоднозначним розумінням проблеми повної компенсації за експлуатацію колоній, принципів надання технічної допомоги незалежним державам тощо.

Не вдалося досягти значного прогресу і в зусиллях щодо створення механізму контролю над утіленням у життя нового міжнародного економічного порядку.

Багатопланова соціально-економічна діяльність ООН здійснювалася за допомогою розгалуженої системи різних органів, серед яких Генеральна Асамблея, її Другий та Третій комітети, Економічна і Соціальна рада.

Економічна і Соціальна рада (ЕКОСОР) є центральним форумом для обговорення питань у даній сфері. Вона розглядає проблеми світового економічного й соціального становища, стан міжнародної торгівлі, питання охорони довкілля, економічної й технічної допомоги країнам, що розвиваються, проблеми народонаселення, продовольства, природних ресурсів, населених пунктів тощо.

ЕКОСОР створила систему допоміжних підрозділів: постійні комітети, функціональні та регіональні комісії. Велику роль відіграють різні фонди і програми, які діють у соціально-економічній сфері.

У 1965 р. створено **Програму розвитку ООН (ПРООН)**, фонд якої формується за рахунок щорічних добровільних внесків країн – членів ООН. ПРООН стала найбільшою у світі структурою багатосторонньої технічної й економічної співпраці, яка сприяє ефективному управлінню природними ресурсами, передачі технологій в інтересах охорони довкілля, прискоренню економічного й соціального розвитку країн. Особлива увага приділяється проектам у країнах, що розвиваються.

Проекти, які здійснюються тільки на прохання урядів, охоплюють найрізноманітніші сфери економічного й соціального життя. Це проблеми подолання наслідків економічних спадів чи посух, боротьба проти бідності й голоду в Африці, проблеми піднесення сільськогосподарського виробництва тощо.

З метою активізації діяльності у сфері індустріалізації країн, що розвиваються, у 1965 р. Генеральна Асамблея ухвалила рішення про створення **Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку** (ЮНІДО). Ця організація, що почала діяти в 1967 р., проводить дослідження, сприяє підготовці кадрів, надає технічну допомогу, організовує семінари, збирає і розповсюджує необхідну інформацію.

З метою упорядкування своєї діяльності ПРООН розробила в 70-ті рр. п'ятирічний план співпраці з більшістю країн, що розвиваються, визначила пріоритети в довготермінових планах.

Слід пам'ятати: ні ПРООН, ні ЮНІДО не забезпечують надання масштабних позик чи грантів країнам, що розвиваються. Найбільшим джерелом фінансування розвитку став **Світовий банк**, який увійшов у систему ООН як її спеціалізована установа. Подібні функції покладено й на деякі інші спеціалізовані установи: МВФ, МФК, МАР тощо. Важливу роль у сфері міжнародної економічної співпраці відіграє **Конференція ООН з торгівлі й розвитку** (ЮНКТАД), створена в 1964 р. як постійний орган Генеральної Асамблеї. Мета цієї структури полягає у сприянні міжнародній торгівлі й розвитку, особливо країн, що розвиваються.

Будучи головним інструментом Генеральної Асамблеї для переговорів про міжнародну економічну співпрацю, ЮНКТАД займається також дослідженнями, аналізом торговельної політики, контролем за втіленням у життя ухвалених рішень, технічною співпрацею, обміном інформацією та консультаціями.

У 1972 р. Генеральна Асамблея створила спеціальний орган для сприяння охороні довкілля – **Програму ООН з навколишнього середовища** (ЮНЕП). ЮНЕП координує діяльність усіх установ ООН, які займаються питаннями довкілля, а також неурядових організацій. Штаб-квартира організації розташована в Найробі (Кенія). Це – перша установа ООН, яка перебуває у країні, що розвивається.

Серед численних соціальних органів ООН слід згадати **Дитячий фонд ООН** (ЮНІСЕФ). Він був створений за рішенням Генеральної Асамблеї в 1946 р. спочатку як надзвичайний орган з метою піклування про дітей Європи – жертв Другої світової війни, її первісна назва – Надзвичайний міжнародний дитячий фонд ООН. Передбачалося, що це буде тимчасова організація. Проте в 1953 р. організація стала постійною, зберігши стару назву – надзвичайна.

Бюджет ЮНІСЕФ формується за рахунок добровільних внесків урядів і з приватних джерел. Організація дає урядам гранти на проекти, що стосуються дітей. Зазвичай ЮНІСЕФ сплачує половину вартості проекту. Решту забезпечує відповідний уряд. Основними напрямками діяльності організації є медобслуговування, освіта, боротьба з малярією, надзвичайна допомога дітям.

У 1965 р. ЮНІСЕФ одержав Нобелівську премію миру.

Досвід соціально-економічної діяльності ООН у 60–70-ті рр. висвітлив низку уроків, аналіз яких дав змогу визначити шляхи її вдосконалення. Ухвалені ООН резолюції часто-густо мали загальний характер, не враховували особливості країн, що стали незалежними. Південь розглядався як монолітна, єдина за інтересами група. Проте йшлося про понад 120 країн з різними соціально-економічними, політичними, технічними та культурними показниками. Кожна з цих країн прагнула якомога більше одержати, нічого не віддаючи.

"Рожеві" сподівання деяких країн, що розвиваються, на безкоштовну передачу їм технологій розвиненими державами виявилися нереальними. Життя засвідчило: самі країни, що розвиваються, зобов'язані прикладати значних зусиль до мобілізації свого потенціалу, модернізації економіки, розвитку техніки й управлінських кадрів, ефективної системи державного управління. Стало очевидним, що розбудова економічної співпраці Північ – Південь має ґрунтуватися на принципі взаємовигоди, що для реалізації нового міжнародного економічного порядку потрібні всебічно продумані й цілеспрямовані зусилля всіх країн.

Крім того, давалася взнаки слабка координація дій міжнародних організацій та їх підрозділів у країнах, що розвиваються. Мали місце дублювання, розпорошення ресурсів, мобілізація яких не відповідала зростаючим потребам.

Пошукові завдання

Проаналізуйте досвід ООН в урегулюванні міжнародних конфліктів.

Порівняйте миротворчу діяльність ООН на Близькому Сході і на півдні Африки.

Дайте оцінку операціям ООН з підтримання миру.

Визначте роль ООН у досягненні незалежності Намібії.

Проаналізуйте стратегію ООН у сфері економічного і соціального розвитку

Охарактеризуйте діяльність ООН у галузі прав людини.

Література

- Бруз В.С.* ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1995.
Денисов Ю.К. Информация, мировое развитие и ООН. – М., 1994.
Король І. та ін. Участь України в миротворчій діяльності ООН. – Ужгород, 1995.
Лукашук І. І. Нормы международного права в международной нормативной системе. – М., 1997.
Мы, народы объединенных наций... – М., 1995.
Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М., 1998.
Николайко И.В. Права человека и система ООН. – Киев, 1991
Пушмин Э.А. Мирные средства разрешения международных споров. – Ярославль, 1981.
Соловьева р.П. ООН: расстановка сил и дипломатия. – М., 1990.
Спеціалізовані установи системи ООН / За ред. В.С. Бруза. – К., 1995.
Токаев К. Организация Объединенных Наций: полвека служения миру. – Алматы, 1995.
Шреплер Х.А. Международные экономические организации. – М., 1997.
Энтин М. Л. Международные судебные учреждения. – М., 1984.
Macqueen Norrie. The United Nation Since 1945: Peacekeeping and the Cold War. – N.-Y., 1999.

Частина III ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ БІПОЛЯРНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. РОЗПАД ЯЛТИНСЬКО- ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ (1980–1991)

Розділ 12 Криза політики розрядки і відновлення біполярної конфронтації.....	271
Розділ 13 Нова зовнішньополітична стратегія Радянського Союзу	293
Розділ 14 Радянсько-американські відносини у 1980-х роках.....	315
Розділ 15 Загальноєвропейський процес і його роль у завершенні епохи блокового протистояння	345
Розділ 16 Об'єднання Німеччини	365
Розділ 17 Питання роззброєння у 80-ті – на початку 90-х років ХХ століття	405
Розділ 18 Країни третього світу у світовій політиці	421
Розділ 19 Глобальні інститути міжнародної співпраці у світовій політиці	443

Розділ 12

Криза політики розрядки

і відновлення біполярної конфронтації

12.1. Підходи Сходу та Заходу до розуміння розрядки

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. на Заході та Сході склалися дещо відмінні погляди на сутність та розвиток розрядки.

У СРСР переважало широке трактування поняття розрядки – як *глобального процесу, що виник на основі зниження напруженості між двома ворожими групами*. Цим терміном позначали розвиток відносин не тільки між СРСР і США, але й між двома системами загалом. Хронологічно розрядка у радянському розумінні вкладалася в період між 1962 та 1979 рр., причому за точку відліку цього явища бралася Карибська криза – критичний момент, після якого загроза військового зіткнення двох наддержав не так стала знижуватися, як почала обростати запобіжними механізмами, що виникають на основі угод між ними.

Достатньо повно радянську позицію було розкрито, наприклад, у відповідях Л. Брежнєва на питання американського журналу "Тайм", де розрядка визначалася як:

⇒ стан міжнародних відносин, протилежний тому їхньому стану, що прийнято називати холодною війною, подолання холодної війни та перехід до нормальних відносин між державами;

⇒ готовність долати розбіжності й суперечки не силою, не погрозами та брязканням зброї, а мирними засобами, за столом переговорів;

⇒ певна довіра й уміння зважати на законні інтереси одне одного.

Для Радянського Союзу розрядка як засіб подолання холодної війни не скасовувала і не змінювала закони класової боротьби на міжнародній арені та супроводжувалася тезою про розрядку як інструмент постійної зміни співвідношення сил на користь миру і соціалізму. Радянська концепція розрядки містила принципи *соціалістичного інтернаціоналізму, доктрину солідарності з боротьбою народів за соціальне і національне визволення та допомоги країнам соціалістичної орієнтації*.

Мирне співіснування вважалося специфічною, мирною формою класової боротьби і так само не скасовувало ідеологічної боротьби з "імперіалізмом" за одночасного розвитку взаємовигідних економічних зв'язків і політичного діалогу з ним. "Розрядка жодним чином не скасовує й не може скасувати або змінити закони класової боротьби... Ми не приховуємо, що бачимо в розрядці шлях до створення сприятливіших умов мирного соціалістичного й комуністичного будівництва", – ішлося у промові А. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС.

Тож згідно з радянською версією, розрядка – це зменшення загрози світової війни, стабілізація міждержавних відносин у Європі, заходи щодо роззброєння, пожвавлення економічних контактів й отримання Сходом передових технологій. Стосовно соціального статусу, то зберегти його, вважали в СРСР, неможливо, оскільки прогресивний хід історії не зупинити.

Такий варіант радянської політики розрядки сприймався на Заході як маневр, маскування експансії та стратегія постійної модифікації сил на свою користь без застосування прямого насилля.

Західні концепції розрядки мали інше наповнення, розширену інтерпретацію, що знайшла своє відображення у доктринах *гуманітарної розрядки* (її поширення на сферу прав людини, еміграції, свободи слова тощо), *глобальної розрядки* (її розповсюдження за межі європейського субконтиненту на периферію світової політики), *ідеологічної розрядки* (припинення ідеологічної війни та конфронтації).

У європейській науковій літературі *розрядкою* прийнято називати період з 1967 по 1979, коли були досягнуті основні домовленості про обмеження та скорочення озброєнь між СРСР і США, а також між країнами соціалістичного табору та державами Західної Європи.

Французький пігхід до розуміння розрядки логічно випливав з голлівської доктрини про необхідність досягнення світової рівноваги, яка мала забезпечувати мир шляхом розвитку багатосторонніх відносин з усіма країнами світу, незалежно від їхнього соціально-економічного ладу, панівних режимів й ідеологій. Саме політика Ш. де Голля з його відомою формулою *розрядка – згода – співпраця* торувала шлях для розрядки у Європі. Ш. де Голь вважав розрядку антиподом блокової політиці, що вела до гегемонії наддержав у сучасному йому світі, шляхом до реалізації основних національних інтересів Франції, необхідною умовою відвоювання французької незалежності та бажаної свободи дії – і дипломатичної, і військової.

Згодом, за президентства В. Жіскар д'Естена французька концепція розрядки одержала подальший розвиток і практичне втілення. Її необхідність базувалася, на думку офіційного Парижа, на двох переконаннях:

⇒ у ядерне століття військове зіткнення може стати у підсумку тільки колективним самогубством й крахом цивілізації;

⇒ незважаючи на наявне у світі філософське, політичне, економічне й соціальне протистояння, нормалізація відносин між державами, скорочення кількості вогнищ напруженості, розвиток багатопланових обмінів найкращим чином слугують інтересам народів і підтримці миру.

У книзі "Французька демократія" президент зазначав: "Якщо розрядка й не вирішує всіх проблем, то принаймні стає єдиним можливим шляхом мирного розвитку".

В американських історико-політологічних роботах термін розрядка уживався для характеристики радянсько-американських відносин 1960–1970-х рр. украй рідко. Багато в чому це пов'язане з тим, що в США на офіційному рівні не була сформульована власна інтерпрета-

ція терміна. Показово, що американці послуговувались французьким словом *détente*. Сам термін не вживався в офіційних державних документах і не використовувався на сторінках провідних політичних видань того часу для позначення загальних тенденцій розвитку радянсько-американських відносин. Якщо в американських політичних публікаціях 1960-1970-х рр. згадувалася розрядка, то зазвичай йшлося лише про відносини в Європі.

Американські лідери підходили до розрядки як до обмеженого процесу, що лише створював менш напружені, менш конфліктні умови співіснування двох систем та їхніх військових блоків. Президент Дж. Форд пропонував навіть замінити термін розрядка виразом *мир, досягнутий силою*. Так, американський професор Б. Ейсенстат твердив, що у найпростіших словах розрядка трактується як наявність погодженої дипломатичної схеми, усередині якої досягнуто домовленості, спрямованої на пошуки розв'язання проблем без використання погрози ядерною війною. Постаючи як угода, ця "розрядка" в ядерне століття всього лише запроваджує менш небезпечну схему міжнародного життя".

Для Радянського Союзу не менш важливим був **політичний вимір** розрядки, реалізація якого зосереджувалася в Європі. У повоєнний час саме тут були розташовані збройні сили обох блоків, саме тут залишалися нерозв'язаними у міжнародно-правовій формі деякі проблеми повоєнного врегулювання. Розрядка в Європі для СРСР означала юридичне закріплення наявних після війни кордонів, особливо між ФРН та НДР, тобто визнання з боку ФРН легітимності існування іншої німецької держави. Захід, особливо ФРН, тривалий час відмовлявся "схвалити" розкол Німеччини, сподіваючись таким чином дестабілізувати східний блок. Проте нова владна коаліція у ФРН, очолювана соціал-демократами, вирішила юридично визнати фактичні реалії, що вилилося у низку договорів із СРСР, НДР, ПНР та ЧССР.

Після цього СРСР визначив нове завдання своєї європейської політики – залучити до цього юридичного визнання якомога більшу кількість держав, особливо США. Реалізація такого завдання постала у формі пропозиції скликати Нараду з безпеки і співробітництва у Європі. Після кількох років вагань Захід підтримав цю пропозицію і погодився в Заключному акті наради 1975 р. визнати повоєнні кордони в Європі "непорушними", при цьому в іншому розділі Акта зміни кордонів унаслідок згоди сторін припускалися, як і визнавалося право учасників НБСЕ обирати військово-політичні союзи, до яких вони хотіли належати.

Утім, Захід, який погодився легітимізувати європейський соціалізм, зажадав від СРСР та його союзників заплатити певну ціну – просування гуманітарного виміру розрядки.

На Заході були принципово не згодні з радянською позицією, що розрядка поширювалася на сферу лише міждержавних відносин. Типовою є заява французької делегації на белградській зустрічі НБСЕ про те, що подальший процес розрядки вимагає перемоги над політикою блоків, ідеологічного роззброювання та усунення перешкод, які стоять на шляху гуманітарної співпраці. США виходили з необхідності додати розрядці "людського обличчя й людського виміру", як висловився у виступі на белградській зустрічі американський посол з особливих доручень А. Голдберг.

Подібні ідеї не знаходили відгуку в радянської сторони. Занепокоєння Заходу із приводу дотримання прав людини в соціалістичних країнах трактувалося СРСР як втручання в їхні внутрішні справи. Однак, заради політичних й економічних вигод СРСР узяв на себе, хоча і не без опору, зобов'язання демократизувати свої суспільства, не перешкоджати еміграції з країн соціалізму, не заважати західним засобам масової інформації транслювати програми на територію СРСР тощо, сподіваючись на можливість контролювати нові канали зв'язків Сходу й Заходу.

Природно, що Захід розглядав розрядку як зменшення загрози війни, контроль над озброєнням, але разом із цим він передбачав продовження політики стримування комунізму, у тому числі у третьому світі, а також обов'язкову умову, що СРСР та його союзники мають демократизуватися, тобто відмовитися від хоч і трансформованих основ диктатури пролетаріату та антизахідних ідеологічних постулатів.

У цьому контексті, на Заході поступово складалася **концепція справжньої або реалістичної розрядки**, сутність якої зводилася до жорсткішого реагування на несумісні зі співпрацею дії СРСР як у Європі, так і у третьому світі. Згодом міністр закордонних справ ФРН Ганс Дітріх Геншер характеризував справжню розрядку як систему стимулів і покарань.

Невдовзі було також розроблено **концепцію про неподільність розрядки**, яка стверджувала, що повноцінна співпраця між блоками не може ґрунтуватися лише на заходах у військовій та політичній сферах. У цьому руслі одержала поширення ідея "ув'язування" (*linkage*), що мала на увазі прив'язку домовленостей між США й СРСР у військовій галузі до обговорення питань в інших сферах: захисту прав людини, політики Радянського Союзу у третьому світі тощо.

Отже, можна стверджувати, що підходи двох блоків до розрядки мали конфронтаційний і заідеологізований характер та зводилися до того, що кожна сторона намагалася використати це явище для стабілізації становища своєї системи та послаблення позицій іншої, доколяючи супернику за порушення правил гри.

12.2. Криза політики розрядку

За часом розгортання розрядку збіглася із загальною активізацією радянської політики у країнах третього світу, адже з досягненням воєнно-стратегічного паритету зросли інтереси радянського керівництва до нарощування свого глобального впливу.

Для реалізації зовнішньополітичних завдань Радянського Союзу була розроблена концепція розвитку держав третього світу на шляху соціалістичної орієнтації, що виправдовувала необхідність інтернаціональної підтримки національно-демократичних сил з боку СРСР. Ідеологічно концепція обґрунтовувала просування радянського впливу у ті регіони третього світу, де до влади приходили політичні сили, ідеологічно орієнтовані на досвід КПРС і співпрацю з Радянським Союзом.

Посилення позицій СРСР у державах третього світу посіло важливе місце у радянській зовнішній політиці 1970-х рр. Було підписано серію договорів про дружбу і співпрацю з низкою країн, що розвиваються, які юридично закріпили особливі відносини між Радянським Союзом і цими державами. До середини 1970-х рр. подібні договори були укладені з такими стратегічно важливими державами третього світу, як Єменська Арабська Республіка (1964), Єгипет (1971), Індія (1971), Ірак (1972), Сомалі (1974), що дозволяло СРСР впливати на ключові, на думку Москви, у геополітичному контексті регіони: Близький Схід, Перську затоку, Індійський океан. Надалі лінія СРСР на зміцнення свого впливу у віддалених від нього районах світу була продовжена й розширена.

"Інтернаціональну" підтримку СРСР надавав й іншим країнам соціалістичної орієнтації: Народній Демократичній Республіці Ємен, Народній Республіці Конго, Беніну, Мадагаскару, Буркіна-Фасо, згодом Афганістану, Нікарагуа та ін. Проте через розпливчастість концепції соціалістичної орієнтації, суто формальне обрання цими країнами нового шляху їх список був непостійним.

У другій половині 70-х рр. Радянський Союз розмістив низку опорних точок і пунктів обслуговування військових кораблів на Червоному морі – у Сомалі (1975, порт Бербера), в Ефіопії (1977, порт Масауа) і Народній Демократичній Республіці Ємен (порт Аден й острів Сокотра). Це дозволило СРСР створити структуру для проектування своєї військової моці на важливі для життєзабезпечення США шляхи транспортування нафти із Близького Сходу. Це було проявом нової військово-морської стратегії СРСР, що передбачала створення потужних військово-морських сил, здатних урівноважувати військово-морську міць США та створювати загрозу Сполученим Штатам з будь-якої точки світового океану. Така стратегія вимагала створення мережі військових баз у різних кінцях світу.

Проголошення тією чи іншою країною соціалістичної орієнтації у 60–70-х рр. одразу викликало негативну реакцію США. Саме тоді розрядка у відносинах із СРСР почала розглядатися як радянський маневр, як маскування радянської експансії, а корисність розрядки для США почала ставитися під сумнів.

Непримиренну позицію щодо просування СРСР до країн третього світу займав тодішній радник президента Дж. Картера з питань безпеки З. Бжезинський, який розумів завдання зовнішньої політики США у ключі протидії спробам СРСР поширити свій вплив у світі та сприяння відцентровим тенденціям усередині радянського блоку. Ця логіка мала небагато спільного з концепцією "всесвітнього статус-кво", яку обстоювали Г. Кіссінджер і Р. Ніксон, і нагадувала риторику Дж. Даллеса, хоча без властивих тому погроз застосувати ядерну зброю.

Саме за адміністрації Дж. Картера моральний чинник, наклавшись на політику протидії СРСР, призвів до того, що в колах осіб, причетних до радянсько-американських переговорів, одержала поширення ідея "ув'язування" (linkage), що мала на увазі прив'язку домовленостей між США й СРСР у військовій галузі й обговорення питань в інших сферах, особливо щодо захисту прав людини. Американська сторона зайняла тверду позицію в цьому питанні після того, як у 1977 р. у Радянському Союзі розпочалися арешти членів правозахисних "гельсінських груп", а академік А. Сахаров надіслав президенту Дж. Картеру листа із проханням звернути увагу на факти порушення прав людини в СРСР. Усередині адміністрації демократів у зв'язку із цим намітився конфлікт між державним секретарем С. Венсом, що вважав головним зовнішньополітичним завданням адміністрації розв'язання військово-політичних питань, і радником з міжнародних відносин Зб. Бжезинським, який важливішою вважав правозахисну проблематику. Президент Дж. Картер коливався між двома своїми головними співробітниками, частіше схиляючись до підтримки другого.

З перших же місяців після приходу до Білого дому адміністрація Дж. Картера широко розгорнула кампанію з боротьби за права людини в СРСР й у соціалістичних країнах Східної Європи.

До того ж у 1977 р. Дж. Картер під приводом захисту вищих інтересів національної безпеки США заборонив продаж СРСР високопродуктивного електронно-обчислювального устаткування – машин "Сайбер-76" та "Юнівак-1100" й оголосив про запровадження урядового контролю за видачею індивідуальних ліцензій на експорт до СРСР машин і технічної документації для виробництва нафтогазового та зварювального устаткування. Улітку того ж року ним були запроваджені й інші обмеження на торгівлю із СРСР.

Крім того, адміністрація Дж. Картера пішла на порушення досягнутих вже з нею самою радянсько-американських домовленостей щодо країн третього світу. Найочевидніше цей відхід від погоджених позицій виявився у питанні близькосхідного врегулювання. Усупереч досягнутій восени 1977 р. домовленості між А. Громико й С. Венсом про те, що цей процес повинен проходити в рамках або під егідою Женевської конференції з Близького Сходу (під головуванням США й СРСР), адміністрація під тиском Ізраїлю та проізраїльських лобістів у США повела справу до стимулювання сепаратного, без участі Радянського Союзу, договору між Єгиптом й Ізраїлем, що було згодом реалізовано у вигляді підписаних у Кемп-Девіді угод.

Зрештою, для відвоювання своїх позицій у країнах третього світу Сполучені Штати активно зайнялися пошуком баз у західній частині Індійського океану й у регіоні Перської затоки. Так, 1974 р. США отримали згоду британського уряду на створення військово-морської й військово-повітряної баз на підконтрольному Великій Британії острові Дієго Гарсія в архіпелазі Чагос, що в Індійському океані. Надалі, у 1978–1980 р., США продовжували планомірно нарощувати свою військову присутність у регіоні, що завершилося підписанням угод з Кенією (червень 1980), Оманом (червень 1980) і Сомалі (серпень 1980) про використання американськими ВМС військово-морських баз у цих країнах. Зі свого боку, СРСР зміцнив свою присутність у районі Червоного моря підписанням 25 жовтня 1979 р. *Договору про дружбу й співробітництво з Народно-Демократичною Республікою Ємен*.

Таким чином, як зазначають дослідники радянської зовнішньої політики, надії радянського керівництва на те, що ці регіональні розбіжності можна буде якось ізолювати від основних питань відносин Схід – Захід, не виправдались.

Особливо це стало очевидним з початку 1978 р., коли у радянсько-американських відносинах виник новий великий вузол розбіжностей як наслідок їхнього суперництва у локальному конфлікті, що вибухнув на **Африканському Розі**.

Так, 1974 р. в Ефіопії групою офіцерів було скинуто імператора Хайле Селассіє, і колишній проамериканський бастион став країною соціалістичної орієнтації. Перед тим прибічником Радянського Союзу у регіоні поблизу Ефіопії вважалось Сомалі, але заворушення в Ефіопії, яка розглядалась як важливіша країна для впливу в Африці, означали переорієнтацію політики СРСР. Тож природно, що Сомалі, у якого були територіальні претензії до сусідки, перейшло до американського табору. Згодом між Ефіопією та Сомалі почалася війна за володіння Огаденом – територією, що належала Ефіопії. Сомалійців підтримували американці. На боці ефіопських військ був кубинсь-

кий контингент, а радянські військові радники командували військовими операціями.

Як усередині, так і поза адміністрацією Дж. Картера зростав політичний тиск із вимогами протидіяти радянсько-кубинській допомозі Ефіопії шляхом залучення інших аспектів радянсько-американських глобальних відносин. До такого ув'язування мало бути включене сповільнення переговорів щодо ОСО та з інших питань роззброєння, обмеження економічних відносин й обміну візитами на досить високому рівні. Наслідком такого тиску стало припинення або значне згортання багатьох важливих двосторонніх і багатобічних переговорів, у яких брали участь СРСР і США. Були заблоковані тристоронні переговори за участі Великої Британії з вироблення документа про повну заборону ядерних випробувань. У 1978 р. США припинили переговори з Радянським Союзом про обмеження військово-морської діяльності в Індійському океані. У грудні того ж року були припинені радянсько-американські переговори про торгівлю зброєю. Пізніше, улітку 1979 р., США вийшли з переговорів щодо протисупутникових систем.

Тож можна погодитися з думкою Зб. Бжезинського, що міжнародна розрядка 1970-х рр. була багато в чому похована на полях суперництва СРСР і Заходу в третьому світі.

Іншим фактором, що зумовив кризу розрядки, стало скорочення сфер, у яких можна було відносно безболісно досягати компромісів. Західні дослідники загалом погоджувалися, що у середині 70-х рр. ХХ ст. було пройдено першу, найлегшу стадію розрядки: було розв'язано деякі найнагальніші й очевидні проблеми відносин Схід – Захід і встановлено базові межі для розв'язання решти питань. Однак, на середину 70-х резерви для взаємних компромісів на міжблоковій основі у Європі були практично вичерпані.

За умов зростання суперечностей Сходу та Заходу розрядка була приречена.

12.3. Згортання політики розрядки

Вище наведені факти свідчать, що політика розрядки зазнала глибокої кризи наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Проте остаточне згортання розрядки прискорили дві історичні події.

Першою з них стала криза пов'язана з проблемою **євроракет**. За західними відомостями в 1976 р., а відповідно до радянських джерел – у 1977 р., СРСР розмістив у європейських районах країни нові мобільні ракети середнього радіусу дії РСД-10, які одержали на Заході назву "СС-20". Цей крок розглядався як планова заміна застарілих ракет від-

повідного типу "СС-4" й "СС-5". Насправді ж, нові мобільні твердопаливні ракети РСД-10, оснащені трьома боеголовками індивідуального наведення, значно збільшували можливості радянських ракетних систем середньої дальності у Європі. Офіційною метою радянської сторони було нейтралізувати ядерну загрозу, якою для СРСР могла бути, насамперед, американська система передового базування (Forward Base Systems), до якої входили ракети, розміщені на бомбардувальниках і підводних човнах, дислокованих у Західній Європі й біля узбережжя. Теоретично ці озброєння вважалися зброєю театру бойових дій, тобто зброєю *достратегічного рівня*. Однак вони могли досягати будь-якої точки європейської частини території СРСР. От чому в Москві їх вважали стратегічними: вони мали для СРСР стратегічну загрозу. Крім системи передового базування США для Радянського Союзу загрозу могли становити також "незалежні" військові потенціали Франції й Великої Британії, які не були предметом радянсько-американських переговорів, хоча радянське керівництво вважало: їх теж варто взяти до уваги при оцінці співвідношення сил між СРСР і Заходом.

Інформація про розміщення нових радянських ракет на Заході викликала велике занепокоєння, особливо у західноєвропейських столицях. Радянський Союз почали звинувачувати в експансіонізмі й намірі "відірвати" Західну Європу від Сполучених Штатів шляхом залякування, досягнення переваги на достратегічному рівні у Європі за умов глобальної ядерно-стратегічної рівноваги між СРСР та США, що, зрештою, загрожувало політичному статус-кво на європейському субконтиненті. Саме такі тези були сформульовані канцлером ФРН Г. Шмідтом у доповіді в Лондонському інституті стратегічних досліджень у жовтні 1977 р.

Захід відреагував відповідно. 12 грудня 1979 р. на сесії ради НАТО у Брюсселі було прийнято так зване *подвійне рішення* (twin-track decision):

⇒ з 1983 р. почати розгортання на території європейських країн НАТО 108 американських ракет середнього радіусу дії "Першинг-2" і 464 крилатих ракет наземного базування;

⇒ переговорним шляхом спробувати знайти взаємоприйнятне рішення з СРСР з питань стратегічної ситуації в Європі.

Зрозуміло, що розміщення нових американських ракет теж було частиною планової модернізації американської військової присутності в Європі. Зростання суперечностей між СРСР і Заходом додало цьому процесу рис зустрічної ескалації протистояння.

Проте останньою крапкою щодо майбутнього розрядки стали події в Афганістані.

Саме 12 грудня 1979 р. вузьке коло членів Політбюро ЦК КПРС (Л. Брежнев, Д. Устінов, Ю. Андропов й А. Громико) схвалило рішення про втручання СРСР у громадянську війну в Афганістані шляхом введення контингенту військ. Згодом, аби замаскувати справжні масштаби втручання, його буде названо "обмеженим". 27 грудня 1979 р. до Афганістану увійшов контингент радянських військ, разом з яким до Кабулу прибув з Москви лідер таджицької фракції "Парчам" Бабрак Кармаль, якого в СРСР було вирішено висунути на роль нового афганського лідера. Силами радянських спецпідрозділів палац Х. Аміна в Кабулі був узятий, а сам він убитий при штурмі. Введення військ формально було здійснено на підставі радянсько-афганського договору 1978 р.

Це рішення стало фатальним не тільки для ледь живої розрядки, але – і це не буде перебільшенням – для самого СРСР і панівної в ньому ідеології. Можна припустити: схвалюючи таке рішення, радянське керівництво виходило з того, що збройні втручання СРСР в Угорщині, Чехословаччині, Ефіопії та Анголі хоча й викликали протести на Заході, але серйозних наслідків не мали. Разом з тим, це був перший випадок після Другої світової війни, коли сухопутні війська СРСР перейшли кордон, аби встановити або зміцнити залежний від Радянського Союзу режим, за межами соціалістичного табору. Це був справжній поворот у політиці соціалістичної наддержави.

Втручання СРСР в афганські справи зустрівало повсюдний осуд та супротив. Особливо різко його критикували США, Китай і країни Західної Європи. З осудом Москви виступили більшість мусульманських країн та країн, що не приєдналися, а також керівники провідних західноєвропейських комуністичних партій. На знак протесту проти радянської політики Сполучені Штати й низка інших західних країн 1980 р. бойкотували Олімпійські ігри в Москві. Уперше після Другої світової війни СРСР опинився в міжнародній ізоляції.

Найсерйознішим наслідком афганських подій було погіршення міжнародної обстановки загалом. У США стали підозрювати, що Радянський Союз готується до прориву в район Перської затоки, щоб встановити контроль над його нафтовими ресурсами. Через шість днів після початку радянського вторгнення в Афганістан, 3 січня 1980 р., президент Дж. Картер надіслав звернення до сенату із проханням зняти з ратифікації підписаний у Відні договір ОСВ-2. Одночасно американська адміністрація офіційно заявила, що буде діяти відповідно до обмежень, погоджених у Відні, якщо Радянський Союз буде наслідувати її приклад. Гострота конфлікту була трохи загладжена, однак політиці розрядки було покладено кінець. Міжнародна напруженість почала швидко зростати.

Реакція США на введення радянських військ до Афганістану була вкрай негативною. Дж. Картер, тодішній Президент США, висловив

рішучість змусити СРСР заплатити максимально високу ціну за його акцію. "Каральні заходи" США щодо СРСР передбачали відміну постачання зерна (хоча це й було не вигідно для американських фермерів). До того ж США ще більше посилили свою військову присутність в Індійському океані та Перській затоці, скасували заплановані зустрічі з представниками СРСР, заборонили радянським суднам ловити рибу в американських водах, відмовили СРСР в отриманні кредитів із-за кордону, а також високих технологій, послалили зв'язки з країнами, що побоювалися "радянської агресії", особливо з Китайською Народною Республікою, яка засудила дії СРСР в Афганістані й у спілці з Пакистаном почала допомагати афганським силам опору тощо.

Президент Дж. Картер запропонував згорнути культурний й економічний обмін із СРСР, призупинити відкриття американських і радянських консульств й обмежити радянсько-американську торгівлю. Одноразово передбачалося розпочати надання допомоги Пакистану (військове спорядження, продовольство тощо), для того, щоб той зміг протистояти гіпотетичній загрози з боку радянських військ в Афганістані.

23 січня 1980 р. Дж. Картер виступив із щорічним посланням "Про стан країни", у якому оголосив нову зовнішньополітичну доктрину. Регіон Перської затоки був оголошений зоною інтересів США. Відповідно до доктрини Картера, спроби будь-якої держави встановити свій контроль над регіоном Перської затоки були заздальгідь оголошені американським керівництвом зазіханням на важливі інтереси США. Вашингтон зрозуміло заявив про намір протистояти подібним спробам будь-яким шляхом, включаючи використання військової сили. Ідеологом цієї доктрини був З. Бжезинський, що зумів переконати президента в тому, що Радянський Союз формує в Азії "антиамериканську вісь" у складі СРСР, Індії й Афганістану. У відповідь пропонувалося створити контрвісь (США – Пакистан – Китай – Саудівська Аравія). Суперечності між З. Бжезинським і держсекретарем С. Венсом, що як і раніше вважав пріоритетом США збереження конструктивних відносин з СРСР, призвели до відставки С. Венса 21 квітня 1980 р.

Реагуючи на афганські події, Вашингтон змінив підходи до військово-політичних питань світової політики. У секретній президентській директиві № 59 від 25 липня 1980 р. були викладені основні положення нової ядерної стратегії США. Їхній зміст полягав у поверненні до положення про можливість здобути перемогу в ядерній війні. У директиві акцентувалася стара ідея контр-силового удару, що у новій інтерпретації мала стати ключовим елементом гнучкого реагування. Американська сторона стала виходити з необхідності продемонструвати Радянському Союзу здатність США витримати тривалий ядерний конфлікт й одержати в ньому перемогу.

Іншим напрямом "каральних" заходів США стала мобілізація країн світу проти політики Радянського Союзу в Афганістані, особливо в ООН. У 1980 р., незважаючи на протести СРСР, до порядку денного чергової сесії Генеральної Асамблеї було внесене афганське питання. Резолюція вимагала негайного виведення радянських військ з Афганістану. За резолюцію проголосувало 104 країни, проти – 18 держав: серед них країни Варшавського Договору, УРСР, БРСР, а також Афганістан, Ангола, Народна Демократична Республіка Ємен, Ефіопія, Гренада, Мозамбік. Із близьких до СРСР держав не голосували проти резолюції Румунія, Лівія, Чад та деякі інші.

Підтримати СРСР відмовилися й ті, хто "утримався", – Індія, Алжир, Бенін, Фінляндія, Гвінея, Гвінея-Бісау, Мадагаскар, Малі, Нікарагуа, Сирія, Уганда. Більшістю у дві третини голосів Генеральна Асамблея засудила дії СРСР, що у США було сприйнято як успіх, бо, як зазначав Дж. Картер, "уперше таке було здійснено проти однієї з провідних держав світу".

СРСР і США перекручено уявляли собі наміри протилежної сторони. Американська адміністрація вважала, що вторгнення в Афганістан означало принциповий вибір Москви на користь глобальної конфронтації. Радянське керівництво було впевнене: афганські події, що мали, на його думку, суто другорядне, регіональне значення, слугували для Вашингтона лише приводом для поновлення глобальної гонки озброєнь, до якої він, нібито завжди таємно прагнув.

Отже, "афганський похід" остаточно вирішив долю розрядки, став фінальним доказом несумісності різних її концепцій, якими керувалися наддержави. Як дещо згодом скаже американський Президент Р. Рейган, "танго танцюють удвох", тобто розрядка може бути тільки двостороннім процесом.

Зрив розрядки мав, насамперед, але не винятково, ідейні й політико-психологічні причини. Прагнучи до глобального лідерства, кожна з наддержав шукала шанс затвердити в міжнародних відносинах свою перевагу. Утопія тріумфу комунізму у всесвітньому масштабі, від якої не мали сил відмовитися радянські лідери, продовжувала протистояти ідеї історичного покликання Америки як першої вільної країни світу нести світло свободи й демократії всім народам.

Важливо мати на увазі, що до початку 80-х рр. ХХ ст. Сполучені Штати в основному встигли перебороти найважчі політико-психологічні комплекси й фінансово-економічні складнощі, пов'язані з поразкою у В'єтнамі й погіршенням, економічної кон'юнктури. США почували себе краще підготовленими до нового витка суперництва за світове лідерство.

12.4. Нова холодна війна

Конфліктний характер взаємодії наддержав визначався суперництвом за глобальне лідерство. Обидві країни прагнули до одного – встановлення домінуючого впливу на міжнародні справи й у сфері безпеки, і в економічній царині. Москва й Вашингтон практично рівною мірою могли бути звинуваченими в гегемонізмі.

На рівні ідеології держави обґрунтовували свої цілі по-різному. Радянське керівництво давно відмовилося від концепції світової революції. Проте ідея соціалістичного інтернаціоналізму була живою, вона залишалася основою політики СРСР стосовно соціалістичних країн. Крім неї, в ідейному арсеналі КПРС була доктрина солідарності з боротьбою народів за своє соціальне й національне звільнення. У розширеній інтерпретації вона дозволяла обґрунтувати можливість втручання Радянського Союзу в будь-якому регіоні світу, де спостерігалися ознаки визвольних рухів, міжетнічних суперечок або конфліктів соціальної природи.

У Сполучених Штатах до 80-х рр. ХХ ст. в'єтнамський синдром почав слабшати, а американські лідери стали повертатися до традиційних версій боротьби за утвердження лідерства США.

Ідеологія зовнішньої політики США залишалася в межах постулатів про захист свободи, демократії й американських цінностей від зазіхань комуністів. Цим зазіханням американська еліта була готова протистояти у будь-якій точці світу. У дійсності це означало фронтальну протидію радянському впливу в усіх периферійних зонах міжнародної системи. Ідеологія американської зовнішньої політики дозволяла обґрунтувати необхідність втручання за рубежем з такою ж легкістю, як і радянська.

Найбільша різниця між СРСР і США існувала на рівнях, по-перше, вибору напрямів просування до стратегічних цілей, а по-друге, наявних зовнішньополітичних ресурсів. Радянський Союз намагався відстояти лідерські амбіції за допомогою опори на екстенсивне нарощування силового потенціалу. Радянська важка промисловість працювала над виконанням військових замовлень, що поглинали величезну частку держбюджету. У країні був створений колосальний потенціал озброєнь, що багаторазово перекиривав реальні потреби, але кошти на військові цілі продовжували витрачатися у величезних масштабах. Фінансування цивільних галузей відставало, не вистачало інвестицій у відновлення технологічної бази промисловості в усьому, що не стосувалося військових виробництв.

Сполучені Штати позиції світового лідерства прагнули забезпечити іншим шляхом. США робили ставку, по-перше, на закріплення своєї технологічної переваги над СРСР – як загальної, так й у сфері війсь-

ково-технічних іновацій; а по-друге, на виснажуванні Радянського Союзу через провокування його на збільшення військових витрат.

Військово-промисловий комплекс у Радянському Союзі був масивним, він належав державі й через механізм розподілу інвестицій з держбюджету "придушував" невоєнні виробництва. ВПК у США був компактнішим й ефективнішим. Він будувався на базі великих приватних корпорацій, що працювали за державними замовленнями, був тісніше пов'язаний із цивільними виробництвами й залучався до ринкових механізмів ефективності.

Важливу роль відігравали зовнішні обставини. "Нафтові шоки" 1973–1974 й 1979–1980 рр. вдарили по США, Японії та країнах Західної Європи, але принесли фінансові вигоди Радянському Союзу. СРСР був країною, що експортує нафту, і підвищення цін на неї забезпечило Радянському Союзу приплив у значних обсягах легких нафтових грошей. Ці засоби могли бути витрачені на технологічне переозброєння радянської економіки й забезпечення прориву СРСР на новий щабель науково-технічного прогресу. Замість цього нафтові доходи були спрямовані на забезпечення поточних потреб населення й фінансування військових галузей.

На Заході ситуація розвивалася по-іншому. Західноєвропейські країни й США, так само як і Японія, опинившись перед загрозою нестачі нафти, були змушені почати пошук шляхів підвищення ефективності національних виробництв і зниження питомого споживання енергії й матеріалів. У 70-х і на початку 80-х рр. ХХ ст. західні країни і Японія вклали інвестиції до наукомістких галузей, у розробку енергоекономних і ресурсоекономних технологій. Економіки США, Японії й інших країн пішли у відрив від СРСР на ціле технологічне покоління. Використати цей відрив з метою послаблення міжнародних позицій СРСР і зміцнення власних – було головним завданням як Сполучених Штатів, так і Заходу загалом.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. у більшості розвинених країн Заходу до влади прийшли консервативні сили. Їхні лідери – М. Тетчер у Великій Британії, Г. Коль – у Західній Німеччині, Я. Накасонне у Японії, Р. Рейган у США були одностайними в намаганні зміцнити свої позиції та досягнути безперечної переваги на міжнародній арені в умовах нового спалаху холодної війни та експансії СРСР у різних куточках світу. Найяскравіше ця тенденція проявилася у політиці республіканської адміністрації Р. Рейгана, обраного президентом США у листопаді 1980 р.

Республіканська адміністрація оголосила 1970-ті рр. десятиліттям бездіяльності, а розрядку – політикою з однобічним рухом. На відміну від республіканської адміністрації Р. Ніксона, що вважала паритет

між СРСР і США небажаним, але неминучим, а також від лібералів з демократичної партії, які вважали, що паритет бажаний і неминучий, адміністрація Р. Рейгана взяла курс на завоювання військово-силової переваги над СРСР.

Прихід до влади адміністрації Р. Рейгана призвів до кардинальних змін у зовнішній політиці США, до наступальної глобальної стратегії. В ідеологічній сфері політиці Р. Рейгана був притаманний жорсткий антикомунізм. Виступаючи у британському парламенті (червень 1982), американський президент заявив, що місце марксизму-ленінізму – на "смітнику історії", закликав Захід до "Хрестового походу" проти комунізму та охарактеризував СРСР як "імперію зла".

Зовнішньополітична доктрина Р. Рейгана спиралася на кілька взаємозалежних ідейних елементів. Одним із важливих ідеологічних компонентів доктрини був, як зазначалося вище, антикомунізм. Ідейно-політичне протистояння із СРСР та соціалістичною ідеологією представлялося у ціннісно забарвлених етичних і навіть релігійно-месіанських категоріях, як боротьба не тільки двох наддержав, а й двох етико-ідеологічних систем, боротьба добра і зла.

Іншим елементом доктрини Р. Рейгана став принцип можливості втручання (у т. ч. і військового) з боку США як глобального лідера, що є втіленням ідеалів свободи й демократії, у справі інших країн у тому випадку, якщо наявний у цих державах політичний режим є нелегітимним, тоталітарним, недемократичним. Таке привнесення принципу легітимності у сферу міжнародних відносин і політики США щодо окремих країн, політичних режимів й урядів, дає підстави охарактеризувати доктрину Р. Рейгана як концепцію, що змінює уявлення про заснування світоустрою на політичному суверенітеті держав.

Складовою доктрини Р. Рейгана був також історично сформований в американській суспільній свідомості та свідомості американських політичних еліт комплекс постулатів глобального політичного месіанства, який активно використовувала його адміністрація й неоконсерватори для ідеологічного обґрунтування і внутрішньої легітимації "особливих" повноважень США у світі. Відповідно до таких поглядів США були приречені на становище лідера вільного світу, що несе й втілює ідеали християнства та просвіти. Прихильники Р. Рейгана зазвичай прагнули додати до ідеологічного обґрунтування особливого статусу США у світі свідчення їхньої економічної, науково-технологічної й військової могутності. У контексті цих аспектів доктрини Р. Рейгана ідеологи неоконсерватизму підкреслювали: у США є всі підстави вважатися наддержавою, що має глобальні інтереси й цілі, на відміну від СРСР, що, на їхню думку, якби не володів ядерною зброєю, то був би всього лише дуже великою країною третього світу.

Загалом доктрина Р. Рейгана була спрямована на досягнення перемоги над Радянським Союзом у холодній війні.

У політичному плані таким ідеологічним настановам відповідали стратегія та доктрина наступального глобалізму і доктрина неоглобалізму (Лютій 1985), які були орієнтовані на відмову від самообмеження у протистоянні світовому комунізму одночасно у будь-якій точці світу.

Доктрина наступального глобалізму орієнтувала США на застосування стратегії прямого протистояння із СРСР у глобальному та регіональних вимірах і досягнення переваги в усіх сферах. Відповідно до директиви Ради національної безпеки США № 75 від 17 січня 1983 р. "Відносини з СРСР" пропонувалася така стратегія:

⇒ стримати та відкинути радянську експансію всюди на міжнародній арені; особливо в географічних регіонах, пріоритетних на думку США;

⇒ сприяти процесу змін у СРСР задля створення більш плюралістичної політичної й економічної системи;

⇒ втягнути СРСР до переговорів з метою досягнення угод, які мають забезпечити захист і розширення американських інтересів.

Особливої уваги Вашингтон надавав країнам третього світу. За пропозицією посла США в ООН Дж. Кірпатрик, ці країни поділялися на прокапіталістичні *авторитарні*, яким США готові надавати підтримку і *тоталітарні*, які стоять на антиамериканських прорадянських позиціях. Для боротьби з тоталітарними режимами США взяли на озброєння *концепцію конфліктів малої інтенсивності*, що передбачала надання широкомасштабної допомоги і підтримки силам, які вели збройну боротьбу з прорадянськими режимами (Кампучія, Афганістан, Ангола, Нікарагуа тощо).

Подекуди США вдавалися й до прямих військових акцій. Так, у жовтні 1983 р. американські війська здійснили інтервенцію проти невеликого острова Гренада в Карибському морі. Під приводом захисту життя американських студентів-медиків, на острові було ліквідовано марксистський режим. У квітні 1988 р. у відповідь на вибух у дискотечі "Ла Бель" у Західному Берліні, у якому звинуватили лівійців, близько 20 американських бомбардувальників, що вилетіли з авіабаз у Великій Британії (за згодою М. Тетчер) бомбили столицю Лівії Тріполі і Порт Бенгазі.

Жорстка політика США у третьому світі знайшла своє відображення у доктрині неоглобалізму, що була проголошена Р. Рейганом у лютому 1985 р. Президент заявляв: "Наша місія – підтримувати та захищати свободу і демократію на всіх континентах, від Афганістану до Нікарагуа, протистояти агресії, яку підтримує Радянський Союз і стверджувати права, дані нам від народження". Це був новий крок до глобалізації та активізації політики США на антикомуністичних засадах.

У військово-стратегічній сфері адміністрація Р. Рейгана взяла курс на злам стратегічної рівноваги та досягнення військово-силової переваги над СРСР. Програма подальшого нарощування стратегічних сил поєднувалася із програмою Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ, програма "зоряних воєн", березень 1983), яка передбачала створення багатоешелонної широкомасштабної протиракетної оборони території США. Де-факто це означало відмову Вашингтона від концепції взаємного гарантованого знищення. Така політика провокувала подальшу гонку озброєнь, що мало призвести до економічного виснаження СРСР.

Пентагоном була розроблена нова військова стратегія – стратегія активного протиборства. Мета її полягала у досягненні цілковитої та незаперечної військової переваги над Радянським Союзом.

У 1982 р. у США було презентовано комплексний стратегічний план ведення затяжної ядерної війни проти СРСР. Він був зорієнтований на попереджувальні дії США і застосування зброї першого удару так, щоб сторона, на яку здійснено напад, була б позбавлена можливості відповісти контрударом. США планували розгорнути 100 нових міжконтинентальних балістичних ракет типу "МХ", побудувати атомні підводні човни типу "Огайо", озброєні ракетами "Трайдент", створити нові стратегічні бомбардувальники, у тому числі "невидимки" ("Стелс").

За планом доозброєння США (жовтень 1981) планувалося перетворення тріади стратегічних ядерних сил (балістичні ракети наземного і морського базування та стратегічна авіація) на стратегічну систему із п'яти компонентів (додаткове розгортання крилатих ракет наземного і повітряного базування, а також ракет середньої дальності у Європі).

На середину 1982 р. Пентагон утримував понад 1500 військових баз й об'єктів на території 32 держав. 1 січня 1983 р. було сформоване нове центральне командування (СЕНТКОМ), до сфери якого входило 19 держав Азії та Африки, а також значна частина Індійського океану, Перська затока і Червоне море. Чисельність сил швидкого розгортання було вирішено збільшити до 440 тис. осіб. Не відставав у цій гонці й СРСР, який створив систему Тайфун, аналогічну системі Трайдент. Зберігалася й сильне угруповання радянської армії у центрі Європи. Тривала заміна застарілих ракет середнього радіусу дії новими, відомих як СС-20. Війна в Афганістані не вщухала.

На початку 1983 р. Рейган вирішив, що може здійснити хоча б один зі своїх планів – захистити США від ракетно-ядерного нападу СРСР. Експерти повідомляли президента про те, що у майбутньому США мають можливість створити у космосі так звані "Щит", який складався б з ударних супутників, протиракет, розташованих у

США або на території їх союзників, а також космічних платформ, оснащених новими екзотичними типами озброєнь, заснованих на принципах використання лазерних технологій і кінетичної енергії (саме тому програма дістала назву "зоряних воєн"). Уся ця система була б здатна знищувати радянські балістичні ракети після їх запуску. Р. Рейган скористався цією привабливою ідеєю і без обговорення в адміністрації 23 березня 1983 р. висунув програму стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), що передбачала створення багатоешелонної широкомасштабної системи протиракетної оборони усєї території США. Це вело до прямого порушення договору ПРО 1972 р., який дозволяв США і СРСР мати обмежену протиракетну оборону силами 100 протиракет навколо одного з найважливіших центрів кожної зі сторін. Договір ПРО у свій час підштовхнув до переговорів про обмеження і скорочення наступальних стратегічних озброєнь: і США, і СРСР домовилися позбавити себе захисту від ракетного нападу, стати заручниками одне одного відповідно до концепції взаємного гарантованого знищення.

Перед СРСР були такі альтернативи: або створювати свою систему протиракетної оборони, що вимагало нових витрат, або продовжувати нарощувати наступальний ракетний потенціал. Другий варіант коштував би порівняно менше, і для нього вже існувала виробнича база. Так виник ще один фронт поновленої холодної війни.

Найгострішою проблемою міжнародної безпеки, що дісталася республіканцям у спадщину від демократів, було заплановане на 1983 р. розміщення американських ракет середньої дальності (РСД "Першинг-2" і крилатих ракет наземного базування (КРНБ) у Західній Європі.

18 листопада 1981 р. Р. Рейган виступив із пропозицією обмежити ядерні озброєння в Європі за допомогою прийняття "нульового варіанта", відповідно до якого США мали відмовитися від розміщення ракет "Першинг-2" і крилатих ракет, а СРСР – демонтувати розміщені у Європі нові ракети СС-20, а також старі ракети СС-4 і СС-5. У відповідь Радянський Союз виступив з контрпропозиціями. 15 березня 1982 р. А. Брежнєв заявив про рішення радянського уряду запровадити в односторонньому порядку мораторій на розгортання ядерних озброєнь середньої дальності у європейській частині СРСР. Цей мораторій мав діяти до досягнення відповідної угоди зі США або до того часу, коли Вашингтон перейде до практичної підготовки розгортання у Європі ракет "Першинг-2" і крилатих ракет.

У грудні 1982 р. СРСР запропонував варіант абсолютного нуля, що передбачав знищення ракет середньої дальності й тактичної зброї Радянським Союзом і країнами НАТО. Ця пропозиція не була під-

тримана Сполученими Штатами, але американська адміністрація зі свого боку стала висувати нові плани, що стосувались обмеження озброєнь. Між двома державами знову почався досить інтенсивний переговорний процес.

Проте із жодного з обговорюваних на радянсько-американських переговорах у 1981–1983 рр. військово-політичних питань домогтися результатів не вдавалося. Призначений термін розміщення у Європі американських ракет наближався. У вересні 1983 р. перші американські ракети були доставлені на пункти базування у Великій Британії, ФРН й Італії. Стратегічна ситуація у Європі різко змінилася, знизився поріг можливого конфлікту. Особливий дестабілізативний ефект нових ядерних засобів у Європі визначався малим підлітним часом ракет від місця пуску до передбачуваної цілі. За такий короткий термін сторони не мали можливості ані застосувати контрзаходи, ані розпочати переговори з приводу виявлення навмисного або випадкового характеру зробленого запуску.

24 листопада 1983 р. вийшла загрозлива за змістом і тональністю заява радянського керівництва про становище у Європі через розміщення там американських ракет. Відповідальність за збільшення військової небезпеки покладалася в ній на країни Заходу. Радянське керівництво заявило про припинення женецьких переговорів з питань обмеження ядерних озброєнь у Європі, скасування мораторію на розміщення радянських ядерних засобів середньої дальності в європейській частині СРСР, прискорення підготовчих робіт на території НДР і ЧССР для розміщення там оперативно-тактичних ракет підвищеної дальності ОТР-22 й ОТР-23 та розгортання додаткових ядерних засобів морського базування в океанічних районах і морях біля території самих США. Слідом за тим 8 грудня 1983 р. радянська сторона також заявила про припинення участі у женецьких переговорах з обмеження та скорочення стратегічних озброєнь (ОССО) й у віденських переговорах про взаємне скорочення збройних сил й озброєнь у Центральній Європі.

Гостроти відносинам двох блоків надав і прикрий випадок, який трапився 1 вересня 1983 р., коли над Сахаліном радянським винищувачем був збитий південнокорейський пасажирський літак "Боїнг". Загинуло 269 осіб – усі пасажери і команда.

Спочатку в СРСР узагалі не визнавали цього факту, що дало можливість на Заході розгорнути справжню інформаційну війну. Коли ж це було нарешті визнано, заявили, що пасажирський літак був замаскованим розвідником. І досі невідомо, чому цей лайнер так далеко відхилився від траси Аляска – Південна Корея, яка проходила над Тихим океаном.

5 вересня по радіо виступив Р. Рейган. У своїй емоційній промові він гостро засудив СРСР. У світовій пресі нагадувалося, що ще за часів холодної війни у 50-х рр. радянські винищувачі без вагань збивали літаки НАТО, які "помилково" порушували повітряний кордон СРСР, і що нічого подібного не траплялося в небі над несоціалістичними країнами. Один з американських аналітиків писав, наприклад, що суворий контроль на кордонах був манією, майже паранозією в СРСР після 1917 р. Під такий акомпанемент дії СРСР були засуджені в Раді Безпеки ООН та в інших міжнародних організаціях. Показово, проте, що коли через кілька років над Перською затокою американський крейсер збив ракетною іранський пасажирський літак, аргумент, що його сприйняли за військовий, не піддавався жодному сумніву в західній пресі.

Констатуючи наявність жорсткої лінії Р. Рейгана стосовно СРСР, початок нових програм озброєння, фактичний бойкот переговорів, відмову західних політиків зустрічатися з представниками СРСР у першій половині 80-х рр., в СРСР публічно, у тому числі тодішнім керівником Ю. Андроповим, було заявлено, що з президентом Р. Рейганом мати справу неможливо і що доведеться чекати обрання нової людини на цю посаду.

Кардинальні зміни стратегічної ситуації відбувалися з початком розміщення восени 1983 р. нових американських ракет середньої дальності в Європі та жорсткої реакції СРСР – припинення всіх переговорних процесів у сфері роззброєння, розгортання ракет середньої дальності й оперативно-тактичних комплексів, а також відповідні заходи у стратегічній сфері. Усе це призвело до значного зниження порогу ядерного конфлікту.

Нова холодна війна загрожувала перетворитися у війну справжню, а локальні конфлікти – у всеохоплюючі. За словами Дж. Кеннана відносини між СРСР і США мали характер таких, що рухаються в бік війни. Намагання СРСР і надалі підтримувати стратегічний баланс вимагало непосильних економічних витрат. Економічна стагнація, колосальні витрати на підтримку національно-визвольних рухів, обтяжливі незбалансовані економічні зв'язки із соціалістичними країнами, стрімке падіння цін на нафту – головне джерело формування бюджету – призвело до економічної кризи, помноженої на кризу політичну і зовнішньополітичну.

Головним наслідком посилення біполярної конфронтації у першій половині 80-х рр. стало економічне виснаження СРСР, його стрімке відставання у технологічній сфері, зменшення зовнішньополітичних можливостей і падіння авторитету на міжнародній арені. США вдалося об'єднати власні зовнішньополітичні ресурси з ресурсами своїх союзників по НАТО і Японії, що дозволило нав'язати Москві стратегію глобального протистояння, у якій СРСР був приречений на програш.

Пошукові завдання

З'ясуйте спільні та відмінні риси радянської та західних концепцій розрядки.

Проаналізуйте причини та наслідки кризи і зриву розрядки.

СС-20 й Афганістан: у чому полягали причини кризи зовнішньої політики СРСР.

Охарактеризуйте доктрину Р. Рейгана та її роль у новій холодній війні.

Дослідіть причини загострення міжнародних відносин у першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Література

Быков О.Н. Международные отношения: Трансформация глобальной структуры. / О.Н.Быков. – М., 2003.

Громыко А.А. Памятное : В 2 кн. – М., 1988. – Кн. 2.

Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. – М., 1996.

Дубинин Ю.А., Мартынов Б.Ф., Юрьева Т.В. История международных отношений (1975-1991). – М., 2006.

История международных отношений и внешней политики СССР, 1917-1987 (под ред. проф. Г.В. Фокеева). – М., 1987. – Т. III.

Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – Гл. 29.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.) / Л.Ф. Гайдуков. – К., 2001.

Рейган Р. Жизнь по-американски. – М., 1992.

Рогов С.М. Советский Союз и США: поиск баланса интересов. – М., 1989.

Системная история международных отношений : В 4 т. – М., 2003. – Т. 3. – Гл. 9–10.

Советская внешняя политика в годы "холодной войны". (1945–1985 гг.). Новое прочтение / под ред. проф. Л.Н. Нежинского. – М., 1995.

XXVI съезд КПСС. Документы и материалы. – М., 1981.

Цветков Г.Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. – Киев, 1988.

Gaddis I.C. The Long Peace. Inquiries into History of the Cold War. – N.-Y. – 1987.

Garthoff R.L. Detente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan. – Washington, 1985.

Розділ 13 Нова зовнішньополітична стратегія Радянського Союзу

У другу половину 1980-х рр. Радянський Союз, номінально одна з двох наддержав світу, вступив у стані глибокої системної кризи. Відповідно до теоретичних постулат марксизму, зовнішня політика СРСР віддзеркалила глибокі внутрішні проблеми. Проте окрім економічних, соціальних, ідеологічних та структурних негараздів, перед СРСР стояли серйозні геополітичні та стратегічні виклики, адекватної відповіді на які у створеній самим радянським керівництвом системі координат не було.

Зовнішня політика в цих координатах вимагала постійного наступу. Від спроб Сталіна розколоти "імперіалістичний табір" до агресії в межах самого соціалістичного блоку на підставі доктрини Брежнєва радянська зовнішня політика була постійною боротьбою із різноманітними ворогами. Протиставляючи себе капіталістичному світу, СРСР мимоволі зруйнував біполярність міжнародної системи задовго до фактичного завершення холодної війни. Стрімке економічне зростання країн Західної Європи та Японії вже у 1970-х рр. перетворили Радянський Союз на економічного карлика, технологічне відставання якого від промислово розвинених країн обіцяло лише поглиблення економічного дисбалансу.

Політичне керівництво СРСР, засліплене ідеологічними догмами, прогавило той момент, коли військові можливості держави перестали виконувати роль основного силового ресурсу та гаранту максимізації національної безпеки. Натомість, починаючи із 1970-х рр., надмірні військові витрати Радянського Союзу стримують та гальмують економічний розвиток, множать соціальні проблеми та, врешті, загрожують самому існуванню держави наприкінці 1980-х рр. У зовнішній політиці вони стимулюють дію дилеми безпеки, забезпечуючи, разом з агресивною риторикою та "інтернаціональною допомогою", постійне поповнення рядів потенційних противників СРСР. З огляду на це у другій половині 1980-х рр. радянська держава фактично протистоїть міцній коаліції всіх капіталістичних країн, економічний потенціал яких у кілька разів перевищує радянський; спостерігає за низкою локальних конфліктів різної інтенсивності на власних кордонах; маючи до того ж сумнівний протекторат над східноєвропейськими режимами та сповнені проблем відносини із Китаєм.

Виникла парадоксальна ситуація. Справжня біполярність збереглася лише у стратегічній сфері; але саме ця сфера перестала бути визначальною для розвитку світової політики та динаміки міжнародної системи. Доля світу вирішувалася у процесах міжнародної інтеграції, розвитку транснаціональних зв'язків, глобалізації та збільшення взаємозалежності; і в цих умовах зовнішня політика СРСР була не тільки дещо анахронічною, але й просто неефективною.

Кардинальні зміни зовнішньополітичного курсу потрібно було ініціювати раніше, за сприятливіших обставин. Знову ідеологія парадоксальним чином затьмарила стратегічне мислення радянської еліти, яка не змогла на практиці застосувати марксистські максими. Так само, як був недооціненим вплив внутрішніх негараздів на зовнішньополітичні можливості (про що марксизм говорить відкрито), знехтуваним виявився і крилатий постулат про те, що держави приймають зовнішньополітичні рішення, але умов, за яких такі рішення доводиться ухвалювати, не обирають. З огляду на це умови для "перебудови" радянської зовнішньої політики склалися не надто сприятливі. Проблема, однак, у тому, що вони так само не сприяли і збереженню традиційного курсу.

Стратегічна ситуація, у якій опинився СРСР під керівництвом Михайла Горбачова, залишала два виходи:

⇒ консолідація режиму, зростаюча ізоляція та фактично гарантований економічний колапс;

⇒ або "м'який" демонтаж біполярної системи та спроба "вбудувати" СРСР у спільноту розвинених держав із неминучими поступками ідеологічного та геополітичного характеру.

Реалізація першої стратегії залишала час і надію на нові обставини, але була пов'язана із ризиком насильницького колапсу радянської сфери впливу. Другий варіант гостро ставив проблему чіткого визначення меж і природи поступок, на які СРСР було б доцільно піти. Драма всієї зовнішньополітичної діяльності Михайла Горбачова полягає в тому, що, обравши другу стратегію, він не розв'язав основне, пов'язане з її реалізацією, завдання.

Результат проявився швидко: простір для зовнішньополітичного маневру для СРСР максимально звузився. Його керівництво виявилось неготовим до важких переговорів, затяжних торгів і не мало резерву часу. Криза, у якій опинилася радянська держава, звела до мінімуму шляхи пошуку додаткових можливостей та зробила більшість рішень короткотерміновими, а не стратегічними. СРСР намагався прискорити процес, прагнучи тактичних поступок, втрачаючи стратегічні перспективи. Врешті-решт американо-радянські відносини перетворилися із приблизно паритетних на асиметричні.

Логіка розвитку асиметричних відносин підштовхнула СРСР до деяких кроків, зокрема до заклику активізувати діяльність міжнародних організацій (насамперед ООН) або створити міжнародні режими з роззброєння. Проте проблеми асиметричних відносин ефективно розв'язуються лише тоді, коли слабші держави діють спільно для обмеження силових переваг сильнішої. Тут же ситуація була протилежною: СРСР мав справу із коаліцією сильних держав, кожна з яких була зацікавлена у

зменшенні радянської загрози набагато більше, ніж у стримуванні гегемонії США. Єдине, на що міг сподіватися за таких умов радянський лідер, була добра воля американського керівництва. Однак і ця надія була похована, й не так намірами США, як швидкістю змін у самому СРСР, на які просто не завжди встигали зреагувати лідери Заходу.

За менше ніж шість років СРСР перетворився із ядерної наддержави, яка хоча й значно поступалася за силовими можливостями США, але контролювала половину Європи, на імперію, що розпалася. Проста логіка підштовхує до прямого висновку про те, що це – результат політики останнього радянського керівника. Проте навіть поверховий аналіз становища, у якому опинився Радянський Союз уже на момент обрання М. Горбачова Генеральним Секретарем ЦК КПРС, свідчить про те, що країна стояла перед серйозними викликами, подолання яких старими засобами було пов'язане із численними ризиками. Цілком можливо, що за відсутності перебудови СРСР чекав ще швидший та драматичніший крах. Зрештою, зовнішньополітична діяльність М. Горбачова не тільки вирішила долю СРСР. Вона також заклала основи виникнення та розвитку всіх його колишніх республік і масштабної перебудови всієї системи європейської безпеки.

13.1. "Нове політичне мислення" в зовнішньополітичному курсі СРСР

Прийшовши до влади у березні 1985 р., Михайло Горбачов ініціював масштабну програму модернізації суспільного життя та структурної трансформації політичного апарату радянського суспільства. Ці процеси увійшли в історію під назвою *перебудова*. Вони не оминули й зовнішньополітичної сфери, хоча тут події розвивалися під тиском зовнішніх обставин, на яких ми зупинилися вище.

Переорієнтація зовнішньої політики СРСР – консервативного, заідеологізованого й утаємниченого процесу – вимагала рішучих кроків, насамперед, у сфері ідеології, які б заклали основу для змін у звичній роботі бюрократичної та пропагандистської машин. Ці кроки було здійснено наступного, 1986 р., хоча вже у 1985 р. МЗС СРСР очолив прихильник новаторських ідей М. Горбачова Едуард Шеварднадзе. Саме вони заклали основу нового бачення радянським керівництвом міжнародних позицій та ролей СРСР.

Визначальним у цьому плані став XXVII з'їзд КПРС у лютому-березні 1986 р. У політичній доповіді Горбачова було висунуто ідею створення всеохоплюючої системи міжнародної безпеки шляхом масштабних заходів у військовій, політичній, економічній та гуманітарній сферах:

⇒ *у військовій*: ядерні держави відмовляються від війни як засобу розв'язання протиріч, припиняють гонку озброєнь у космосі, припиняють випробування ядерної зброї, забороняють та ліквідують хімічну зброю, відмовляються від інших засобів масового знищення, знижують рівні військових потенціалів держав, скорочують військові бюджети;

⇒ *у політичній*: повага до прав народів обирати шляхи та форми свого розвитку, пріоритет принципів справедливості при врегулюванні міжнародних криз і регіональних конфліктів, зміцнення довіри між державами та, між іншим, розробка ефективних заходів попередження міжнародного тероризму;

⇒ *в економічній*: відмова від економічних санкцій, позбавлення всіх форм економічної дискримінації, пошук розв'язання проблеми заборгованості, встановлення нового економічного порядку, що гарантував би рівну економічну безпеку всіх держав, об'єднання зусиль, спрямованих на розв'язання проблеми нерівномірного економічного розвитку;

⇒ *у гуманітарній*: співпраця у сфері розповсюдження ідей миру, роззброєння та міжнародної безпеки, розвиток контактів між націями, боротьба із геноцидом, апартеїдом, захист прав людини, пошук нових форм взаємодії у сфері науки, культури, мистецтва.

Конкретизовані пропозиції з'їзду у сфері безпеки стосувалися:

⇒ прагнення СРСР переоцінити підходи до системи безпеки у світі, відмовившись від ключових положень доктрини гарантованого взаємного знищення. Натомість пропонувалася концепція однакової безпеки, тобто безпеки для всіх, досягти якої можна лише за умов значного зниження рівня напруженості та протистояння. При цьому саме поняття безпеки значно розширилося, уперше включивши на одному рівні із військово-стратегічними питаннями проблеми економічного розвитку, наукового та технічного прогресу і соціального життя;

⇒ засудження СРСР ядерної війни як засобу розв'язання суперечностей;

⇒ пропозиції щодо конкретних кроків зі скорочення ядерних озброєнь.

Риторика на самому з'їзді була незвично мирною. Проголошувалася необхідність урегулювати відносини із Китаєм, майже не лунало традиційної критики агресивного блоку НАТО та США; значно менше велося розмов про неминучість нової світової війни. Принцип мирного співіснування в контексті радянської зовнішньої політики пережив своє третє й останнє перевтілення, перетворившись із тимчасової стратегії на самоціль. Доповідь М. Горбачова із приводу сімдесятиріччя Жовтневої революції вже не містила жодних згадок про світову революцію. Уперше цю ленінську максиму зовнішньої політики, яка впливала із марксистського бачення природи міжнародної політики,

було переглянуто за часів Й. Сталіна, зовнішньополітичний курс якого перерієнтувався з місіонерських цілей на пріоритети національної безпеки СРСР. Тоді відмова від всесвітнього торжества соціалізму вважалася тимчасовим тактичним ходом. За часів А. Брежнєва тимчасова тактика перетворилася на стратегію, і, нарешті, у форматі нового політичного мислення – на основну мету радянської зовнішньої політики. М. Горбачов не хотів більше перемагати капіталістичні країни та розповсюджувати соціалізм у світі. Він хотів лише захистити безпеку самого СРСР, який не справлявся із тиском численних внутрішніх і зовнішніх проблем. Найімовірніше, як В. Ленін, так і Й. Сталін визнали б таку стратегію приреченою на невдачу. Перший – тому що безпека СРСР була можливою лише у світі соціалізму, що переміг; інший – тому що СРСР, який мирно співіснує з іншим світом, фактично не мав шансів вистояти у відкритій конкурентній боротьбі.

Масштабність, комплексність і характер запропонованих змін відрізняли їх від традиційної риторики радянського керівництва, до якої воно вдавалося, шукаючи розрядки напруги. Нова програма перебудови мала повністю змінити принципи організації життя в СРСР або завершитися повним крахом. Уточнення та практична реалізація цих задумів традиційно датуються 23–24 травня 1986 р. У ці дні відбулася розширена нарада МЗС СРСР за присутності М. Горбачова. На ній стало очевидно, що, по-перше, зміни у радянській зовнішній політиці покликані зменшити тиск на економіку країни, надавши їй шанс на "прискорення" у соціально-економічному розвитку; а по-друге, що ідеали соціалізму в СРСР переживають глибоку кризу і вже не можуть бути безальтернативною основою зовнішньої політики.

М. Горбачов акцентував увагу на проблемах економічного характеру, що робили неможливою реалізацію традиційної стратегії протистояння та гонки озброєнь. Альтернатив у СРСР залишалося небагато: пошук компромісів із США або спроби розколоти табір противників. Вибору між цими стратегіями так і не було зроблено, а одночасна їх реалізація внесла хаос у радянську зовнішню політику. Зокрема, пошук компромісів потрібно було розпочинати із поступок, і масштаб їх був безпрецедентним. М. Горбачов окреслив нові підходи до проблем безпеки; нові принципи відносин із європейськими сателітами СРСР та союзниками у третьому світі; нову стратегію СРСР на переговорах із найважливіших питань світової політики. Це все, зокрема, передбачало й виведення військ з Афганістану, перспективу відмови від доктрини обмеженого суверенітету, кардинальну модифікацію позицій СРСР у конфліктах у Нікарагуа та Лівії. СРСР планував зробити всю свою зовнішню політику значно гнучкішою, налаштувати її на пошук компромісних рішень.

Серед рішень XXVII з'їзду КПРС, як і в подальших ініціативах радянського керівництва у сфері зовнішньої політики, можна умовно виділити два найважливіші блоки:

- ⇒ осмислення та декларація пріоритету загальнолюдських цінностей (замість традиційних для СРСР класових);
- ⇒ курс на ядерне роззброєння.

Перший блок рішень був покликаний розв'язати дилему, яка виникла на порядку денному радянської політики після підписання Заключного акта Наради у Гельсінкі 1975 р.: одночасного дотримання прав людини та збереження ідеологічних й інституційних основ радянської держави.

Систематичні порушення взятих на себе зобов'язань – такі як, наприклад, перешкоджання еміграції з Радянського Союзу – знищували міжнародний авторитет СРСР, послаблювали переговорні позиції, створювали проблеми у відносинах із союзниками. Намагання зберегти класову основу зовнішньої політики шкодили національним інтересам Радянського Союзу. Проте прийнятної альтернативи радянське керівництво так і не знайшло. Компромісна формула про пріоритет загальнолюдських цінностей, прийнята XXVII з'їздом, а згодом викладена повніше у доповіді Михайла Горбачова на Генеральній Асамблеї ООН 8 грудня 1988 р., була, фактично, лише визнанням реалій світової політики, що давно змінилися. Однак для самого СРСР ця формула мала величезне значення: вона розмивала чіткість усієї системи радянської ідеології, побудованої на тезі про класову боротьбу та неминучість класового конфлікту. Вона відкрила дорогу до перебудови соціального життя в країні, до масштабних перетворень найрізноманітнішого ґатунку та, зрештою, до мирного розпаду колишньої наддержави.

Загострення економічних і соціальних проблем підштовхнуло радянське керівництво до активізації економічної складової зовнішньополітичних зусиль. СРСР висунув концепцію міжнародної економічної безпеки та домогся її схвалення ООН. Радянська дипломатія привертала увагу до проблем нерівномірного економічного розвитку, подолання відсталості, виступаючи загалом із неомарксистських позицій та використовуючи ідеї цілісності світу. У цей період СРСР налагоджує зв'язки із "Великою сімкою", ГАТТ, МВФ та Світовим банком. Радянська економіка відкривається для західних кредитів, чому сприяє перебудова й економічних засад життя радянського суспільства.

Нове політичне мислення знайшло свій прояв у зовнішній політиці СРСР в тому, що переформатувало основні догмати зовнішньої політики, а саме:

- ⇒ проголосило пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими,

- ⇒ надало поштовх деідеологізації та гуманізації зовнішньої політики,
- ⇒ підкреслило взаємозалежність і взаємозв'язок сучасного світу,
- ⇒ піднесло до найвищих пріоритетів ідею виживання людства і заперечило політичну ефективність ядерної зброї,
- ⇒ зумовило перехід від наступальної до оборонної військової доктрини та прагнення до досягнення стратегічного балансу на якнайнижчому рівні.

Конкретні політичні кроки, що випливали із настанов нового політичного мислення, передбачали:

- ⇒ відмову від доктрини Брежньєва та визнання за кожним народом права обирати свій шлях розвитку самостійно;
- ⇒ втілення на практиці принципу мирного співіснування;
- ⇒ перехід від орієнтації на баланс сил до орієнтації на баланс інтересів при розробленні зовнішньополітичної стратегії;
- ⇒ розуміння безпеки як глобального комплексного явища, визнання її неподільності;
- ⇒ економічне та політичне зближення із Заходом.

Нове політичне мислення було зорієнтоване на спробу радикально й швидко зменшити ступінь антагоністичності міжнародних відносин. Із цією метою СРСР відмовився від частини своїх фундаментальних ідеологічних цінностей на кшталт класової боротьби чи прогресивного характеру історичного розвитку у напрямі комуністичного ладу на всій планеті. Натомість було визнано цілісність світу, засуджено війну як засіб досягнення політичних цілей, проголошено пріоритет загальнолюдських цінностей та принцип мирного співіснування. Така смілива спроба ідеологічних змін поставила надто складні питання перед усією системою управління радянською державою, а деякі з її частин просто позбавила сенсу існування. У комплексі, програма переорієнтації зовнішньої політики, задумана М. Горбачовим, так ніколи й не була виконана. Проте нові концептуальні підвалини зробили можливим розв'язання деяких принципово важливих проблем радянської зовнішньої політики.

13.2. Радянська програма ядерного роззброєння

Другий блок рішень XXVII з'їзду КПРС, що стосувався ядерної зброї, був логічно пов'язаний із першим, оскільки найважливішою загальнолюдською цінністю було визнано виживання людства. Зменшення ядерної загрози в цьому контексті ставало необхідним. Однак для СРСР воно було життєво важливим і в іншому контексті, а саме з по-

гляду збереження власних позицій на світовій арені. Започаткована адміністрацією Рональда Рейгана у 1983 р. програма Стратегічної оборонної ініціативи створювала пряму загрозу ядерному потенціалу СРСР. Ефективно використовувати його можна було фактично лише в межах двостороннього протистояння із США, у системі складних, багатоходових стратегічних ігор, якими "захоплювалися" як радянські, так і американські стратеги "на папері". Ядерна доктрина СРСР більш-менш ефективно працювала доти, доки взаємне знищення в ході гіпотетичної ядерної війни було гарантоване. На ньому – надійному запобіжнику спроб використати ядерну зброю на практиці – трималася вся система ядерного стримування.

Реалізація СОІ була здатна швидко цю систему зруйнувати. Внесення в систему розрахунків теоретичної можливості перехоплення певної кількості радянських ракет фактично зводило загрозу радянського удару у відповідь до нуля. Цим самим різко знецінювався величезний ядерний арсенал СРСР, за допомогою якого вже не можна було ефективно досягати політичних цілей у відносинах із США; а за умови збереження "зв'язку" між ядерними можливостями США та країнами Західної Європи – й у відносинах з останніми. Така перспектива налякала б не лише ліберально налаштованого М. Горбачова, але й будь-якого із консерваторів у радянському керівництві.

Проте, якщо консерватори, найімовірніше, обрали б новий виток технологічного протистояння або гонки озброєнь, М. Горбачов винайшов інше рішення. Воно більше підходило під формат відносин, що змінилися. У дусі асиметричної відповіді радянський лідер запропонував широкий і масштабний процес роззброєння, маючи на увазі позбутися обтяжливого ядерного арсеналу, який, до того ж, втрачав свою ефективність. Роззброєння планувалося зробити публічним, багатостороннім і презентувати як миролюбну ініціативу. Це був амбіційний, але водночас й ідеалістичний задум, реалізувати який СРСР не міг через викликану дефіцитом часу та економічними проблемами переговорну слабкість й усвідомлення її його західними партнерами.

Основні положення програми скорочення ядерних озброєнь були сформульовані у заяві Михайла Горбачова від 15 січня 1986 р. Цю заяву було виголошено між зустрічами із Рональдом Рейганом у Женеві (1985) та Рейк'явіку (1986), які мали на порядку денному масштабні проекти обмеження гонки ядерних озброєнь між двома наддержавами. Можливо, проголошена в односторонньому порядку програма Горбачова, стала найважливішим результатом цих самітів. Вона пропонувала ядерне роззброєння в три етапи:

- ⇒ Скорочення СРСР та США половини власних ядерних арсеналів та ліквідація ракет середньої дальності в Європі, а також мораторій

на ядерні випробування. Приєднатися до мораторію планувалося за-кликати всі ядерні держави. СРСР та США мали відмовитися від створення зброї космічного базування.

⇒ Подальше скорочення ядерних арсеналів СРСР та США; приєднання до процесу інших ядерних держав – загальна ліквідація тактичної ядерної зброї; повна заборона ядерних випробувань та розвитку космічного озброєння для всіх держав.

⇒ Остаточне знищення ядерної зброї у всьому світі. Ліквідація хімічної зброї та масштабне скорочення звичайних озброєнь.

Грандіозність задумів М. Горбачова викликала обережну реакцію Заходу. Мало хто вірив у можливість знищити ядерну зброю. Багато хто сумнівався у політичній доцільності такого кроку. Ядерна зброя відіграла роль потужного фактору, що обмежував агресію великих держав та визначав верхню межу ескалації будь-яких конфліктів. Зрештою, знищення зброї було мало чого вартим доки зберігалася технологія її виготовлення, яку знищити неможливо було в принципі.

Серйозність намірів щодо повного знищення ядерної зброї викликала сумніви, насамперед, стосовно самого СРСР. У другій половині 1980-х рр. неефективність радянської економіки була очевидна всім; а офіційна комуністична ідеологія не справляла впливу навіть на партійну номенклатуру. У цих умовах ядерний потенціал був єдиним ресурсом Радянського Союзу, за рахунок якого вдавалося підтримувати хоча б номінальний паритет із США, принаймні у сфері стратегічних політичних відносин. Втрата цього останнього аргументу автоматично означала б перетворення СРСР на другорядну державу та підірвала б стратегію мирного співіснування, якого прагнуло нове радянське керівництво.

Крім того, ідея відмови від ядерної зброї була неприйнятною для урядів Великої Британії та Китаю, внаслідок чого майже одразу сферу дії ініціатив М. Горбачова було звужено до винятково радянсько-американських відносин. А це було не на користь СРСР. Річ у тому, що логіка асиметричних відносин, якими стали вже на той час відносин СРСР та США, передбачає дуже обмежене коло засобів відстояти власні інтереси для слабшої сторони. Одним із найпотужніших є зв'язування сильнішої держави багатосторонніми домовленостями. Саме для цього процес роззброєння, щоб стати успішним для СРСР, мав охопити якомога більшу кількість держав. Як тільки ця можливість зникла, СРСР був приречений на нерівні прямі переговори щодо умов роззброєння із США, у яких, до того ж, залишалася незаперечна перевага – СОІ. Внаслідок цього радянському керівництву так і не вдалося знайти адекватну відповідь на цей виклик. Відновлення паритету та на його основі – справжньої біполярності – стало надто важким завданням для знесиленого Радянського Союзу.

За результатами зустрічі в Женеві 1985 р., Михайло Горбачов та Рональд Рейган заявили про те, що атомна війна не може бути виграна й ніколи не повинна вибухнути. Ця зустріч започаткувала радянсько-американський діалог у питаннях роззброєння, ініціатором якого переважно був СРСР.

У 1986 р. відбулася наступна зустріч у верхах у Рейк'явіку. Радянська делегація підготувала пакет пропозицій щодо взаємного знищення на території Європи ракет типу СС-20, скорочення наполовину ядерних арсеналів двох держав й відповідно стратегічних ракетно-носців (МБР, ракет на підводних човнах і ракет дальнього радіусу дії); та про подальший перехід до другої фази роззброєння, що мала завершитися цілковитим знищенням ядерної зброї. У ході дводенних напружених переговорів було досягнуто згоди з питань про "евроракети", стратегічні озброєння та деякі інші (радянська сторона прийняла низку американських контрпропозицій), але з головного для Радянського Союзу питання – про СОІ – спільної мови знайдено не було.

Поєднання нового мислення із його орієнтацією на загальнолюдські цінності та ініціатив з ядерного роззброєння кардинально змінили обличчя радянської зовнішньої політики. Серйозність намірів М. Горбачова зруйнувати притаманні їй стереотипи була надалі розвинена шляхом закріплення у новій доктрині принципів мирного співіснування, гуманізації та деідеологізації міжнародних відносин. Радянський Союз закликав до якнайширшої участі міжнародних організацій у розв'язанні поточних проблем, що стоять перед людством, що, у принципі, характерне для спроб компенсувати асиметрію у відносинах із США. Із цими ж спробами пов'язана й модифікація військової доктрини СРСР, у якій новою стала орієнтація не на перемогу у війні, а й на її попередження.

13.3. Нові підходи СРСР до розв'язання регіональних і локальних проблем

Надмірне захоплення попередників М. Горбачова регіональними авантюрами по всьому світу далося взнаки вже на початку 1980-х рр. Політика СРСР щодо країн третього світу опинилася у стані кризи. Гарні стосунки із радикальними режимами молодих держав Азії, Африки і Латинської Америки трималися переважно на багатомільярдній економічній підтримці, яку надавав Радянський Союз. Після сумного досвіду у стосунках з Китаєм така підтримка розглядалася Москвою як компенсація у виконанні СРСР ролі центра світового революційного і визвольного руху.

У віддаленіших від СРСР регіонах його політика зіптовхнулася із успішнішою протидією США, Китаю та регіональних держав і зайшла у глухий кут; у той час як на кордонах СРСР зросло напруження та виникли додаткові джерела нестабільності. Розв'язання цих проблем посідало важливе місце у зовнішній політиці Радянського Союзу аж до його розпаду.

Дилема тут, як і при формулюванні загальної лінії зовнішньополітичної стратегії, полягала у визначенні меж і форм трансформації радянської участі у численних регіональних конфліктах. І так само розв'язання дилеми було багато в чому продиктоване потребами економічного характеру. Під тиском фінансових проблем було взято курс на максимальне виведення ресурсів СРСР з різноманітних конфліктних зон у третьому світі. Відносно безболісно такий підхід було реалізовано майже всюди, окрім Афганістану, який ще до початку перебудови встиг стати ключовою та дуже складною проблемою для радянської зовнішньої політики. Якщо припинення радянської допомоги у більшості регіональних конфліктів просто позбавило їх виміру глобального протистояння та перетворило на локальні проблеми, то виведення радянських військ з Афганістану, де із 1979 р. вони займалися спробами утримати країну у сфері впливу СРСР, загрожувало життєво важливим інтересам національної безпеки. Структура афганської проблеми нагадувала В'єтнам чи сучасний Ірак, із тією важливою відмінністю, що Афганістан знаходився на самому кордоні СРСР, у дуже чутливому щодо всіляких транснаціональних загроз регіоні. А тому глухий кут, у якому опинилося радянське керівництво, був куди драматичнішим, ніж свого часу дилема вибору для американської адміністрації. Загальна логіка нового зовнішньополітичного курсу підштовхнула М. Горбачова до рішення про виведення військ, яке було загалом ухвалене у 1986 р., але офіційно проголошене лише 9 лютого 1988 р. СРСР узяв участь у врегулюванні афганської проблеми, підписавши Женевські угоди 1988 р. У травні цього ж року розпочалося виведення радянських військ, що завершилося 15 лютого 1989 р.

У цей же період за підтримки СРСР було завершено бойові дії між Ефіопією та Сомалі (1988) та виведено кубинські війська з Ефіопії (1989–1990); урегульовано кампучійську проблему (1988–1991). СРСР припинив свою участь у конфліктах у Мозамбіку та Нікарагуа. Радянський Союз підтримав зусилля "Контадорської групи" щодо нормалізації відносин у Центральній Америці у 1989–1992 рр. Загалом обсяги фінансової допомоги прорадянським режимам суттєво зменшилися, склавши за 1986–1989 рр. лише близько 56 млрд крб (93 млрд дол США). Зрештою, нова політика СРСР позначилася й на знаковому конфлікті холодної війни – Близькосхідному, де на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. припадає період відносно стабілізації.

Узагалі стратегія СРСР на Близькому Сході змінилася настільки, що ним було підтримано операцію "Буря в пустелі" проти свого традиційного союзника – Іраку, а, окрім того, СРСР приєднався до блокади іншого колишнього союзника – Лівії.

Змінена позиція СРСР щодо регіональних конфліктів в Азії відкрила шлях до нормалізації відносин із Китаєм, про що було офіційно оголошено за результатами візиту М. Горбачова до цієї країни 1989 р. Погіршення радянсько-китайських відносин мало на той час уже доволі тривалу історію, суттєво впливаючи на регіональні та глобальні інтереси СРСР. Китаєм висувалося три основні попередні вимоги для нормалізації відносин:

- ⇒ виведення радянських військ з Монголії,
- ⇒ зупинення інтервенції в Афганістані,
- ⇒ та припинення підтримки в'єтнамської окупації Камбоджі.

Було також встановлено дипломатичні відносини із Південною Кореєю та нормалізовано діалог з АСЕАН.

13.4. Вігмова СРСР від доктрини Брежнєва

Найнадійнішим індикатором намірів СРСР стала його політика у традиційній сфері впливу – Центральній та Східній Європі, держави якої, об'єднані у межах РЕВ та ОВД, складали основу імперських "наддержавних" можливостей Радянського Союзу.

У 1980 р. загальне невдоволення промосковською політикою влади, що вважалася однією з головних причин занепаду економіки і падіння рівня життя населення, вилилося в Польщі у гостру політичну кризу. Москва кваліфікувала її як наслідок підбурливих дій імперіалізму й усіляко допомагала новим польським властям встановити порядок у країні. Проте ставало очевидним, що соціалістичний блок починав тріщати по швах.

На тлі зростання розбіжностей у соціалістичній системі й тривожних симптомів щодо її майбутнього розвитку загострювалася криза й у міжнародному комуністичному русі загалом. Усі спроби Москви скликати ще одну міжнародну нараду комуністичних і робітничих партій не давали результату. Ледве вдалося організувати в Берліні лише зустріч представників європейських компартій (1976). Однак заключна заява цього зібрання вже ледве маскувала серйозні розбіжності серед комуністів. На противагу компартіям соціалістичних країн Східної Європи, які, хоч і не без проблем, але продовжували рухатися у фарватері Москви, три найбільші комуністичні партії Західної Європи – італійська, французька та іспанська (їх Москва називала єврокомуністичними) – заявили про свою окрему позицію і спробували навіть організуватися між собою. Полеміка між партійними блоками зводила нанівець ед-

ність комуністичного руху навіть на Європейському континенті. Тепер, із втратою комуністичним рухом всесвітнього, універсального характеру, східноєвропейський союз дедалі більше зводився до простого блоку держав, у якому домінувала одна "наддержава".

Значний вплив на розвиток дезінтегративних процесів у соціалістичному блоці в умовах розрядки здійснювало послаблення зовнішньої загрози, особливо з боку Західної Німеччини. У перші повоєнні десятиліття можливість воєнного реваншу Заходу була одним з найголовніших чинників, що згуртував Варшавський політичний блок. Тепер же, коли саме соціал-демократична Федеративна Республіка Німеччина була однією з найголовніших дійових осіб у процесі розрядки міжнародної напруженості, на перший план у східноєвропейських соціалістичних державах стали виходити економічні, соціальні, гуманітарні питання, невдоволення дріб'язковою опікою Москви. І хоч Радянський Союз, попри власні економічні негаразди, продовжував надавати своїм східноєвропейським партнерам широкомасштабну економічну допомогу, насамперед енергоносіями, широкими верствами населення країн Східної Європи він дедалі більше сприймався як гнобитель, особливо після вторгнення в Чехословаччину.

На момент приходу М. Горбачова до влади тут діяла **доктрина обмеженого суверенітету** (відома як **доктрина Брежнєва**), яка, власне, не була офіційним документом СРСР, але відображала сприйняття Заходом політики Радянського Союзу в межах своєї сфери впливу у Центральній та Східній Європі. Основні її положення були зафіксовані у виступі Генерального Секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва на П'ятому з'їзді Об'єднаної польської робітничої партії у 1968 р. Там ішлося про те, що загроза реставрації капіталізму у будь-якій соціалістичній країні не може розглядатися як її внутрішня проблема, а натомість становить загрозу безпеці всього соціалістичного співтовариства. Керуючись цим сумнівним положенням, СРСР та країни ОВД здійснили 1968 р. військове вторгнення в Чехословаччину, поклавши початок процесу повільного розколу соціалістичного табору ізсередини.

У середині 1980-х рр. цей процес прискорився. Паралельно зі змінами у внутрішній та зовнішній політиці Радянського Союзу стали дедалі виразніше визрівати аналогічні зміни і в інших соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Повсюдно активізувалися опозиційні правлячим режимам сили, що вимагали кадрових змін і перегляду державної політики. У Польщі й Угорщині вони діяли майже відкрито, в інших країнах – прихованіше. У лютому 1989 р. політичне керівництво Польщі, щоб розрядити політичну обстановку, організувало у Варшаві "круглий стіл" за участю "Солідарності" і католицької церкви. Це зібрання перетворилося у справжні переговори уряду з опозиційними силами з питань шляхів виходу з

кризи. Спочатку було знайдене компромісне рішення, за яким польські комуністи залишалися при владі, але парламент (сейм) мав бути реформованим шляхом вільних виборів. Вибори привели до формування в сеймі сильної опозиції центральній владі, внаслідок діяльності якої комуністи незабаром взагалі були витіснені з парламенту й інших центральних владних структур, а лідер опозиційної "Солідарності" Лех Валенса змінив комуніста Войцеха Ярузельського на посаді Президента республіки (9 грудня 1990).

У Чехословаччині початок радикальним змінам у внутрішньому устрої поклали масові студентські демонстрації в столиці республіки. Намагання уряду навести порядок силовими методами лише загострили ситуацію. Через стрімку ескалацію конфлікту комуністи були змушені незабаром вийти з уряду, передавши управління державою опозиції. На виборах у червні 1990 р. Президентом республіки обрано лідера опозиції Вацлава Гавела.

В Угорщині тенденції до розвитку політичного плюралізму стали проявлятися раніше, ніж в інших країнах соціалістичної співдружності. І тому заміна комуністів представниками опозиції у вищих ешелонах політичної влади відбувалася тут, головним чином, без демонстрацій та інших гострих проявів конфлікту – шляхом вільних виборів. У жовтні 1989 р. правлячу Угорську соціалістичну робітничу партію (партію комуністичного спрямування) перетворено на Соціалістичну угорську партію, незалежну від Москви, а саму Угорську Народну Республіку за кілька днів перейменовано на Республіку Угорщина, що означало остаточну відмову від належності до соціалістичної співдружності під егідою Москви.

У Болгарії зміни в політичному керівництві також відбувалися переважно шляхом виборів, однак повільніше, ніж в Угорщині. Комуністи зуміли тут швидше перебудуватися і ще тривалий час утримували значну кількість голосів виборців. І все ж у кінці 1989 р. з Конституції Болгарії було вилучено статтю про керівну роль комуністичної партії, а саму партію перейменовано на соціалістичну. Опозиційний цій партії "Союз демократичних сил" у жовтні 1991 р. здобув більшість на виборах й остаточно витіснив комуністів з вищих ешелонів влади.

У Румунії корумповане політичне керівництво було найменш здатним до компромісів з опозицією, тому його усунення від влади відбулося шляхом повстання, що вибухнуло у столиці у грудні 1989 р. Внаслідок повстання комуністичний режим було повалено, самого ж його лідера, Н. Чаушеску, разом із дружиною схоплено розгніваним натовпом, заарештовано і незабаром убито.

Загальний процес політичних змін не обійшов і Югославію, яка хоч і не входила до соціалістичної співдружності, але зберігала численні зв'язки з нею. Однак ці зміни стали проявлятися тут не так у розвитку

політичного плюралізму, що був тут і раніше на рівні, значно вищому, ніж в інших соціалістичних державах, а, насамперед, у посиленні внутрішньої дезінтеграції СФРЮ як федеративного об'єднання народів.

Отож, так чи інакше держави соціалістичної співдружності, як і СРСР, зазнавали радикальних політичних змін. Спочатку панувала думка, що цей процес обмежиться лише зміною вищого державного керівництва у кожній країні. Проте незабаром стало зрозумілим, що нові лідери взяли курс на демонтаж самих основ соціалістичного ладу, побудованого тут протягом останніх десятиліть за прикладом і допомогою Радянського Союзу. Отже, поставало питання про подальше існування самої соціалістичної системи. Найбільшим ударом по цій системі стало об'єднання Німеччини і вихід із соціалістичної співдружності Німецької Демократичної Республіки, що була в усі попередні роки своєрідним бастионом соціалізму в Центральній Європі.

Унаслідок усіх цих подій перед радянською зовнішньою політикою постала проблема адекватної реакції. Виходів було два: збереження доктрини Брежнєва чи її модифікація. Вирішальними чинниками вибору, окрім загальних настанов нового політичного мислення, стали економічні міркування. Ослаблена економіка Радянського Союзу, особливо після падіння світових цін на нафту, не могла більше дозволити собі дотації економік інших соціалістичних країн. Неefективність побудованої після Другої світової війни системи економічного протекторату повною мірою давалася взнаки. На відміну від капіталістичної взаємовигідної економіки, торгівля "по-соціалістичному" була незбалансованою, фактично будучи механізмом економічної винагороди верхівки соціалістичних держав за збереження ладу та єдності соціалістичного табору. Занепокоєному економічними проблемами М. Горбачову цих міркувань було достатньо, щоб спочатку де-факто, а потім і де-юре відмовитися від доктрини Брежнєва. До того ж, збереження політики СРСР у Центральній та Східній Європі, сповненої порушень прав людини та демократичних свобод, означало додаткові проблеми у відносинах із США.

Перші ознаки відмови від доктрини Брежнєва стали помітними на XXVII з'їзді КПРС. Виступаючи на ньому, М. Горбачов сказав про те, що єдність комуністичних партій не означає права однієї з них втручатися у справи інших чи нав'язувати своє бачення істини. Розмірковуючи далі на цю тему, радянський керівник уникнув використання ключових для доктрини Брежнєва слів про соціалістичний або пролетарський інтернаціоналізм.

Однак аж до листопада 1987 р. питання про те, що прийде на зміну доктрині Брежнєва і якою буде політика СРСР у відносинах із власними сателітами, залишалося відкритим. Усе ж і після доповіді М. Горбачова, присвяченої сімдесятиріччю Жовтневої революції, не все стало зрозумілим. Ключовою її тезою була безумовна та повна рів-

ність комуністичних партій у різних країнах. Однак це не давало вичерпної відповіді про доктринальні основи нової політики СРСР.

Зрештою, згодом на зміну доктрині Брежнєва прийшла **доктрина невтручання** або, як її жартівливо називали на Заході, доктрина Синатри. Невтручання, власне, означало відмову СРСР підтримувати комуністичні режими у країнах – членах РЕВ, які наприкінці 1980-х рр. зіштовхнулися зі значними внутрішніми проблемами. У жовтні 1989 р. під час візиту у Фінляндію, М. Горбачов заявив про те, що СРСР не має наміру втручатися у справи східноєвропейських країн. А виступаючи 25 жовтня 1989 р. у телепрограмі "Доброго ранку, Америко", представник МЗС СРСР Геннадій Герасимов назвав нову доктрину СРСР доктриною Синатри, маючи на увазі відомий хіт Френка Синатри "I Did It My Way" ("Я зробив це по-своєму"). Він мав на увазі, що кожна країна соціалістичної співдружності віднині може жити власним життям.

Реалізація на практиці доктрини невтручання мала колосальні наслідки для майбутнього європейської безпеки. Вона відкрила перспективу мирних перетворень у соціалістичних країнах, заклала основи їх зближення із міжнародними інститутами Західної Європи.

13.5. Концепція спільного європейського дому

Європа – основний театр холодної війни – у другій половині 1980-х рр. відчув на собі наслідки нового політичного мислення Радянського Союзу. І якщо для Центральної та Східної Європи вони були, насамперед, пов'язані із відмовою від доктрини Брежнєва та дезінтеграцією ОВД, у Західній Європі було створено передумови для "вивільнення" тамтешніх країн з-під опіки США у сфері стратегічних відносин. Найяскравіше пов'язані із цим протиріччя проявилися під час кризи навколо "євроракет". Давня історія стратегічного протистояння навколо розгортання в Європі радянських ракет СС-20 та, у відповідь, – американських Першинг-2 отримала нове продовження, на цей раз у контексті нових реалій радянської зовнішньої політики. Попередні переговори зайшли у глухий кут ще за часів Ю. Андропова, а після приходу до влади М. Горбачова були поновлені.

Після проголошення у січні 1986 р. програми поетапної ліквідації ядерної зброї СРСР зробив низку поступок, а на зустрічі у Рейк'явіку запропонував відвести ракети СС-20 за Урал в обмін на виведення американських Першинг-2 до Північної Америки. США погодилися на цей варіант. Однак проти виступили Японія та Китай, які побоювалися перенацілювання ракет на власні об'єкти. З огляду на це у 1987 р. СРСР погодився на нульовий варіант Р. Рейгана, за яким у договір не були включені ракети авіаційного базування, де США мали перевагу;

СРСР відмовився від вимоги враховувати аналогічні озброєння Великої Британії та Франції, а також погодився знищити свої оперативнотактичні ракети "Ока", які за радіусом дії не підпадали під нове визначення ракет малої дальності.

Наслідком усіх цих подій стало зменшення можливостей наддержав втягувати країни Західної Європи у власне стратегічне протистояння. Активізація процесів європейської інтеграції підсилила цей ефект: Європа перетворювалася з об'єкта на впливовий суб'єкт світової політики. Дедалі гостріше поставала проблематика європейської системи безпеки.

В основі нових підходів СРСР до проблем європейської безпеки лежала сформульована 1987 р. концепція загальноєвропейського дому. У ній знову підкреслювалися ключові тези про неподільність безпеки та прагнення до налагодження дружніх відносин із якомога більшою кількістю європейських країн. Керуючись подібними положеннями, СРСР узяв активну участь у:

- ⇒ роботі Стокгольмської конференції із засобів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі у 1986 р.;
- ⇒ Віденському раунді НБСЄ 1986–1989 рр.;
- ⇒ підготовці Договору про звичайні збройні сили у Європі 1990 р.

Однак замість спільного дому наслідком багато в чому саме радянської політики у сфері побудови європейської системи безпеки стали швидкі, неконтрольовані та непередбачувані зміни. Уже упродовж 1990–1991 рр. у Європі відбулося фактичне інституціональне оформлення завершення холодної війни: у листопаді 1990 р. в Парижі відбувся саміт НБСЄ, а у 1991 р. розпалися РЕВ, ОВД та сам Радянський Союз. Улітку 1991 р. розпочався болісний процес розпаду Югославії – конфлікт, який сформулює порядок денний уже нової – постбіполярної – Європи на багато років.

Висунута СРСР **концепція спільного дому** передбачала встановлення в Європі міждержавних відносин, заснованих на взаємній співпраці. У її основі лежали принципи нового політичного мислення та переоцінене поняття безпеки. Виходячи з того, що сучасна безпека має не лише військовий вимір та не може бути досягнута винятково військовими засобами, СРСР запропонував розвиток широких процесів міжнародної співпраці як найкращу альтернативу.

Ця концепція стала своєрідною проекцією положень нового політичного мислення на євразійські реалії та євразійську політику СРСР. Її основними елементами були:

- ⇒ визнання єдності Європи "від Атлантики до Уралу" в цивілізаційному та культурному сенсах;
- ⇒ визнання приналежності США та Канади до європейського безпекового простору;

⇒ заклик до зниження рівня протистояння й активізації співпраці в Європі;

⇒ реформування відносин між соціалістичними державами на основі принципів свободи вибору та невторчання;

⇒ формування в Європі мережі спільних просторів, що охоплювала б безпекові, економічні, правові та гуманітарні сфери міжнародних відносин.

Цей підхід, безумовно, сприяв завершенню холодної війни в Європі. Проте разом з тим він створив серію серйозних викликів безпеці самого СРСР, з якими той не зміг упоратися. Найсимволічнішим з них стало об'єднання Німеччини.

У жовтні 1989 р., у дні святкування 40-річчя НДР, у країні різко загострилася внутрішня обстановка у зв'язку з потужною хвилею еміграції: понад 100 тис. східних німців, переважно молодь, виїхали до ФРН через Угорщину та Чехословаччину, що відкрили свої кордони із Західною Європою. Водночас, наказ центральної влади стріляти в тих, хто намагався самовільно перебратися через Берлінську стіну до Західної Німеччини (загалом було вбито близько 200 молодих німців), викликав сплеск масових демонстрацій в усій країні, організованих лютеранською церквою. Глава НДР Ерік Хонеккер змушений був подати у відставку й невдовзі був заарештований. Новий керівник правлячої комуністичної партії Егон Кренц під тиском обставин дав дозвіл на ліквідацію кордону між Східним і Західним Берліном. Берлінський мур, що проіснував з 1961 р. як символ розколу Німеччини, було повалено натовпом населення обох частин міста протягом однієї ночі. Невдовзі було проведено й вільні багатопартійні вибори в НДР, внаслідок яких комуністична партія втратила свою монополію на владу.

Одразу ж постали питання про возз'єднання Німеччини й виведення з її східної частини контингенту радянської армії, що був головним військовим оплотом соціалістичної співдружності у Центральній і Східній Європі. Ці питання стали предметом активних переговорів радянського керівництва з політичними лідерами Західної Німеччини та США.

На початку грудня 1989 р. відбулася зустріч нового Президента США Джорджа Буша з Михайлом Горбачовим на радянському військовому кораблі поблизу о. Мальта. Після ретельного обговорення ситуації, що склалася в Європі, було досягнуто домовленості діяти обережно в питанні, що стосується об'єднання Німеччини, і не форсувати подій. Після цієї зустрічі відбулися консультації з політичними керівниками головних союзників США в Європі – Президентом Франції Франсуа Міттераном та прем'єр-міністром Великої Британії Маргарет Тетчер. Зустрічі показали, що Франція та Британія насторожено ставилися до ідеї об'єднання Німеччини, остерігаючись відродження ве-

лікої німецької держави у центрі Європи. Не бажаючи загострення на цій основі стосунків із США, вони намагалися схилити радянську сторону до спротиву процесу німецького об'єднання.

Радянське керівництво опинилося в непростій ситуації. Спротив СРСР об'єднанню Німеччини загрожував би йому новим загостренням стосунків зі Сполученими Штатами, з одного боку, й Німеччиною, з іншого, що було вкрай небезпечно на тлі ослаблення світових позицій Радянського Союзу. Згода ж на об'єднання неминуче призвела б до порушення балансу сил у Європі й остаточного розпаду соціалістичної співдружності. До того ж у самому радянському суспільстві більшість населення не була на той час психологічно готовою сприйняти ідею відродження великої Німеччини, пам'ятаючи уроки двох світових воєн, що починалися з німецької ініціативи.

На розв'язання проблеми вирішальний вплив здійснив розвиток подій у самій Німеччині. Канцлер ФРН Гельмут Коля, спираючись на підтримку США, вів наполегливу політику щодо об'єднання Німеччини, не залишаючи своїм опонентам у Європі практично жодних шансів на інший шлях виходу із ситуації, що склалася. Своїх західних союзників він переконував у тому, що об'єднана Німеччина залишиться під контролем Північноатлантичного блоку і в межах Європейського Співтовариства (що й сталося насправді). Перед Радянським Союзом він відкрив перспективу широких домовленостей, добросусідської співпраці і гарантій взаємної безпеки. Одночасно в самій Німеччині він, без попередніх консультацій зі своїми союзниками, оприлюднив план із 10 пунктів, за яким запропонував двом німецьким державам створити конфедеративні структури з метою утворення федерації, виходячи при цьому з перспективи нової державної єдності Німеччини.

Такі дії Г. Коля викликали гостру реакцію радянського керівництва, оскільки не були попередньо узгоджені ні з Радянським Союзом, ні із західноєвропейськими партнерами (насамперед, Великою Британією та Францією). Однак підтримка Г. Коля з боку США і небажання Британії та Франції йти на конфронтацію із ФРН і Сполученими Штатами (їхнім інтересам більше відповідала б конфронтація СРСР із США) поставили радянських керівників у скрутну ситуацію. Загострення стосунків із ФРН і США загрожувало підривом усього процесу примирення в Європі, ініційованого М. Горбачовим, що було особливо небажаним на тлі війни в Афганістані та складної внутрішньої обстановки в самому радянському суспільстві. До того ж не можна було не враховувати сильних прооб'єднавчих настроїв серед населення, насамперед молоді, Східної Німеччини. Ці настрої підтримували й заохочували нові політичні керівники НДР.

Переконавшись у неможливості протистояти процесу об'єднання Німеччини, Радянський Союз усіляко намагався хоч би вплинути на

нього. Із цією метою М. Горбачов запропонував провести переговори зацікавлених країн за формулою "чотири плюс два": чотири держави – переможниці у війні плюс дві німецькі держави. Однак політичні керівники Східної Німеччини стали на бік своїх західних співвітчизників, і переговори одразу ж звелися практично до формули "п'ять плюс один", себто протистояння радянській делегації всіх інших учасників переговорів. Радянська сторона, опинившись в ізоляції на переговорах, зробила спробу будь-що сповільнити процес об'єднання. Вона висунула пропозицію включити об'єднання Німеччини у загальну схему заходів щодо забезпечення миру на Європейському континенті. Однак ця ідея була відхилена учасниками переговорів. Так само зазнала невдачі і спроба СРСР перешкодити вступу об'єднаної Німеччини до НАТО. Запропонована радянською делегацією схема, за якою об'єднана Німеччина мала стати членом двох блоків – НАТО й Варшавського Договору – також не була підтримана: СРСР змушений був задовольнитися лише домовленістю про обмеження майбутніх німецьких збройних сил. Після закінчення переговорів події в Німеччині продовжували стрімко розвиватися. 19 серпня 1990 р. НДР ухвалила Конституцію Західної Німеччини. 3 жовтня в Берліні було зафіксовано акт остаточного об'єднання Німеччини. Спільні для обох частин Німеччини вибори, що відбулися 2 грудня, принесли загальну перемогу християнським демократам – Гельмуту Колю на заході, Лотару де Мезьєру на сході. Радянський Союз розпочав виведення свого військового контингенту зі Східної Німеччини.

Вихід Східної Німеччини із соціалістичної співдружності та її возз'єднання із Федеративною Республікою Німеччина завдали вирішального удару по всій європейській соціалістичній системі й підірвали вплив СРСР на Європейському континенті.

Таким чином, між 1985 та 1991 рр. концептуальні основи радянської зовнішньої політики кардинально змінилися.

При цьому вони залишилися занадто ідеалістичними. Традиційне для СРСР месіанське прагнення до поширення світом комунізму було змінено ідеалістичними цілями загальної всесвітньої співпраці задля розв'язання глобальних проблем людства.

Ці концептуальні зміни віддзеркалили глибоку кризу радянської ідеології, економіки та суспільного життя. Вони були покликані надати нового дихання радянській наддержаві, зменшити ризики та суспільні витрати, пов'язані із реалізацією зовнішньополітичної стратегії. Михайло Горбачов кардинально змінив обличчя радянської зовнішньої політики, спрямувавши її на досягнення ідеалів нового мислення, глобальної взаємозалежності, загальних людських цінностей і свободи зовнішньополітичного вибору. Практичні кроки, пов'язані із цим, включали демонтаж радянських ракет у Європі, асиметричне скорочення звичайних збройних сил СРСР, припинення підтримки комуні-

стичних урядів, відмову від доктрини Брежнєва, виведення військ з Афганістану, зміну форм участі у регіональних конфліктах та підтримку процесу об'єднання Німеччини.

Ці масштабні зміни призвели до не менш масштабних наслідків, які стали фатальними для Радянського Союзу та відкрили шлях до перебудови всього світового порядку. Однак важливо пам'ятати, що СРСР не стільки програв холодну війну, війну "вчорашню", із її ядерним протистоянням, ідеологічною боротьбою та регіональним протистоянням наддержав, як виявився неготовим до нових реалій війни "завтрашньої" – у світі економічної конкуренції, глобалізації та зростаючої взаємозалежності.

Пошукові завдання

Проаналізуйте основні причини та передумови перебудови в СРСР.

Якими були альтернативні шляхи розв'язання стратегічних проблем радянської зовнішньої політики?

Назвіть найважливішу, на вашу думку, зовнішньополітичну ініціативу М. Горбачова.

Чому більшість радянських ініціатив залишилися нереалізованими?

Хто, на вашу думку, найбільше виграв і найбільше програв від завершення холодної війни?

Література

Дубинин Ю., Мартынов Б., Юрьева Т. История международных отношений (1975–1991 гг.). – М., 2006.

Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.

Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918–2003 / А. Богатуров. – М., 2002–2004. – Т. 3, 4.

Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1988.

Beschloss M., Talbot S. At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War. – Boston, 1993.

Bunce V. Domestic Reform and International Change: The Gorbachev Reforms in Historical Perspective // International Organization. – 1993. – Vol. 47.

Checkel J. Ideas, Institutions, and the Gorbachev Foreign Policy Revolution // World Politics. – 1993. – Vol. 45.

Forsberg T. Power, Interests, and Trust: Explaining Gorbachev's Choices at the End of Cold War // Review of International Studies. – 1999. – Vol. 25.

Lebow R. The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism // International Organization. – 1994. – Vol. 48.

Розділ 14 Радянсько-американські відносини у 1980-х роках

У міжнародному курсі США повоєнної епохи виділяємо низку значимих етапів, що відрізняються між собою ступенем готовності певних адміністрацій Білого дому перенести антикомуністичну риторику в русло практичного втручання та реалізувати стратегічний план, що мав на меті перемогу західних демократій у протистоянні часів холодної війни:

1. Формування наступальної ідеології міжнародної політики в межах доктрини Трумена і стратегії стримування, спрямованих на глобальну протидію комунізму (від смерті Ф. Рузвельта до прямого воєнного втручання у В'єтнамі).

2. Період переосмислення і спроб усіма доступними механізмами знизити напруженість у двосторонніх американо-радянських відносинах та на міжнародній арені загалом в епоху президентства Р. Ніксона – Дж. Форда – Дж. Картера.

3. Перехід до вирішального наступу, спрямованого на остаточне подолання ідеології і практики марксизму-ленізму, послаблення радянських впливів у країнах третього світу, руйнацію ідеологічних заasad, на яких будувала свою внутрішню політику радянська влада, а також рішучу протидію так званій доктрині Брежнєва (1981–1984).

4. Поступове повернення до класичної дипломатії у відносинах із СРСР, виведення на завершальний етап двосторонніх переговорів з питань скорочення стратегічних озброєнь, розробка нової стратегії в межах адаптації до "виклику" перебудови і нового політичного мислення в Радянському Союзі (від 1985 до кінця 1991).

5. Пошуки нової стратегії у світі після цілковито несподіваного і непрогнозованого офіційним Вашингтоном поділу СРСР, цілеспрямований перехід до різноманітних форм впливу на нові незалежні держави пострадянського простору з метою зовнішньої ініціації ринкових реформ і демократизації суспільних відносин.

Витоки змін у підходах правлячих кіл Сполучених Штатів до відносин з Радянським Союзом у 80-х рр. ХХ ст. слід оцінювати у контексті двох окреслених вище етапів (3 і 4). Саме у цей період сформулювалася сутність позиції США щодо Радянського Союзу. Вона полягає у переході від неприйняття і гострої критики ідеології комунізму до її практичної руйнації. Уже на своїй першій прес-конференції у ролі глави держави 29 січня 1980 р. Р. Рейган заявив: "Із часів російської революції і дотепер радянські лідери підтвердили, що їх головною метою є поширення світової революції аж до створення однієї світової соціалістичної чи комуністичної держави". Усі зовнішньополітичні ініціативи адміністрації сорокового президента США базувалися на концепті протидії радянській загрози у всіх її вимірах, і, насамперед, ідеологічному та безпековому.

З іншого боку, такі прояви жорсткішого курсу щодо СРСР позначилися вже за часів адміністрації Дж. Форда, непослідовна політика якої завдала суттєвої шкоди певним проявам розрядки у радянсько-американських відносинах. Концептуальною основою для побудови відносин США із СРСР замість зниження напруженості в межах Гельсінських угод 1975 р. було висунуто гасло "мир з позиції сили".

Остаточна відмова від політики розрядки відбулася під кінець каденції адміністрації Дж. Картера, що здійснила спробу реалізувати президентську доктрину захисту прав людини, викликавши масштабну протидію з боку СРСР, керованого на той час пристарілою компартійною верхівкою, що втрачала зв'язок з реальністю. Внаслідок цього вкрай загострилося ідеологічне протистояння з Радянським Союзом й ускладнився переговорний процес у галузі стратегічних наступальних озброєнь. Політика адміністрації Дж. Картера щодо СРСР не відрізнялася послідовністю, періоди поліпшення двосторонніх відносин чергувалися із їх загостренням. Загалом же домінувало непримирненне політико-системне протистояння євро-американської моделі демократії та радянського авторитаризму. Початок 1980-х рр. характеризувався розгортанням вирішального етапу ідеологічного протистояння, на що були мобілізовані всі доступні обом наддержавам ресурси. Реалістична оцінка дозволяла прогнозувати, що ресурси були незрівнянно більшими у Сполучених Штатів та їх союзників, однак у Москві цей чинник не брався до уваги.

Значну частку відповідальності за припинення розрядки та реалізацію принципів Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі несе Радянський Союз. Утягнувшись у безглузду воєнну авантюру в Афганістані, що стала вершиною практичного впровадження доктрини Брежнєва, проголошеної у листопаді 1968 р. на п'ятому конгресі Польської Робітничої партії об'єднаної, СРСР поставив за мету будь-що зберегти цілісність соціалістичного табору, уживши жорстких заходів по відношенню до поширення антирадянських настроїв у Польщі. Суперництво із США за вплив у країнах третього світу (Ангола, Ефіопія, країни Близького Сходу, Нікарагуа, інші країни Центральної Америки), переважно у воєнно-політичній сфері, відмова від співпраці наддержав у врегулюванні регіональних криз, крайня заідеологізованість радянської зовнішньої політики, посилення впливу на її формування з боку військово-промислового комплексу, розміщення ракет SS-20 у європейській частині Радянського Союзу, факти серйозних порушень прав людини в СРСР надавали широкий набір аргументів противникам розрядки. Обов'язково слід брати до уваги зростаючий процес розладу у традиційних механізмах управління радянського гатунку, що супроводжувався сплеском політичного дисци-

дентства та дедалі більш масового незадоволення населення товарним дефіцитом на тлі цілеспрямованого американського пропагандистського впливу на громадян комуністичної наддержави.

Усе це накладалося на суб'єктивні фактори. До влади в США прийшов представник найконсервативнішого і найрадикальнішого крила в республіканській партії Р. Рейган, у той час як в СРСР владу здійснювали консерватори комуністичного гатунку із членів Політбюро ЦК КПРС, середній вік яких переріс 70-літню позначку і поступово наближався до показника у 80 років.

Закономірно, що у такій ситуації саме на початок 1980-х рр. припадає якісно новий етап у відносинах США із СРСР, що відзначався відкритою конфронтаційністю. Сталося це саме тоді, коли до влади у США прийшла республіканська адміністрація Р. Рейгана, що виходила у своїй політиці із правоконсервативних уявлень про розвиток сучасного світу і роль у ньому Сполучених Штатів. Цей етап характеризувався переглядом усіх концептуальних засад зовнішньої політики США, насамперед, стосовно СРСР. У політиці Вашингтона стала проявлятися опора на застосування всього комплексу методів економічного і силового тиску на Радянський Союз у всіх галузях, а також застосування таємних операцій проти тих політичних режимів у країнах третього світу, де існувала загроза радянського проникнення. Повернення до просування глобальних інтересів США у різних регіонах світу цілком прогнозовано викликало загострення відносин із другою світовою наддержавою – СРСР, керівництво якої на той час уже визначилося з "доцільністю" нового етапу ідеологічного наступу на міжнародній арені, у межах якого допускалося застосування військових інтервенцій. Жертвою цього загострення стали як загальнополітичні відносини між двома державами, питання обмеження гонки озброєнь та контролю над озброєннями, так навіть і сфера ядерного нерозповсюдження, у якій інтереси США та СРСР були дуже близькими.

14.1. Причини загострення радянсько-американських відносин

Зміна співвідношення сил у світі і поширення радянського впливу у деяких регіонах світу викликали помітне занепокоєння у політичних колах США. Консерватори вбачали у цій тенденції свідчення того, що розрядка перетворилась на "вулицю з одностороннім рухом" і сприяє радянській експансії. Фондація "Херітедж" й інші правоконсервативні об'єднання та організації організували у кінці 1970-х рр. масовану кампанію у мас-медіа, тиснучи на адміністрацію Дж. Картера та вимагаючи рішучої протидії посиленню радян-

ського впливу у світі (навіть шляхом відмови від розрядки, яка, на їх думку, себе не виправдала). Крім послаблення американських позицій у низці регіонів світу, вони зазначали провал політики США на Середньому Сході – в Ірані й Афганістані. Усі ці зміни праві політичні кола США аргументовано пов'язували з радянським проникненням і збурюванням соціальних революцій, а допомогу країнам третього світу з боку СРСР та його союзників подавали спробою витіснити США із цілих регіонів або послабити американські економічні, політичні та стратегічні позиції у них.

Ці тенденції розвивалися, з одного боку, на тлі відносного послаблення економічних позицій США у світовій системі капіталізму, посилення економічних протиріч у відносинах з Японією та західноєвропейськими союзниками, зростання залежності найбільшої світової економіки від імпорту сировини, особливо нафти, яка різко зросла у ціні впродовж 1970-х рр. Прагнення позбутися залежності від зовнішніх джерел енергоресурсів та сировини вело до посилення інтервенціоністських настроїв, намагання посилити свою військову присутність з метою реверсувати тенденцію до виникнення неприпустимої залежності США від зарубіжних джерел енергопостачання. Наслідком стало посилення тиску на адміністрацію США з метою активізації зовнішньої політики задля захисту американських "життєвих" інтересів.

Радянський Союз на цей час зазнає дедалі серйозніших проблем в економічній сфері, попри рекордні обсяги видобування нафти. Марксистсько-ленінська модель економічної політики демонструвала свою цілковиту неспроможність реалізувати широко пропаговані "переваги" над капіталізмом. Зростають складнощі соціального характеру, викликані сплесками товарного дефіциту. У суспільстві поступово, але невпинно накопичується потенціал опору існуючій політичній та економічній системі. Стало очевидним, що така політична система спроможна триматися винятково на засадах тоталітарних методів управління і жорсткого придушення інакомислення, що на цей час давали помітні збої.

Беремо до уваги і певне послаблення позицій США у третьому світі, спричинене зростаючим розколом у рівнях соціального забезпечення держав з розвинутою ринковою економікою та відповідним зростанням прагнення країн, що розвиваються, до економічної рівноправності. Консервативно налаштована частина правлячої еліти США вважала це прямим наслідком розрядки, визнання Вашингтоном стратегічного паритету із СРСР, ігнорування радянських ідеологічних підступів. Вона звинувачувала Радянський Союз у дестабілізації країн третього світу, намаганні розколоти НАТО і зазіханні на "життєво" важливі інтереси США.

Радянська активність у різних регіонах світу, очевидне посилення оборонного і наступального потенціалів збройних сил СРСР породжували у правих політичних колах США переконаність у радянській військовій загрозі і прагнення використати ідеологію антикомунізму для консолідації своїх відносин із союзниками та зміцнення позицій у світі загалом. Союзні та залежні держави Сполучені Штати прагнули долати до протидії Радянському Союзу.

Для різнопланового тиску на СРСР Вашингтон активно використовував усілякі можливості та механізми – від ускладнення економічного становища Радянського Союзу й економічного виснаження з метою обмежити його потенціал у зовнішній політиці до ускладнення уже існуючих проблем радянської зовнішньої політики. Зокрема, Сполучені Штати продовжували зближення з КНР, використовували економічні складнощі у східноєвропейських країнах – союзницях СРСР, політичну кризу у Польщі.

Особливо масштабною нагодою для тиску на СРСР виявилася воєнна операція радянських збройних сил в Афганістані, розпочата за прямим розпорядженням Політбюро ЦК КПРС без належного аналізу ситуації і можливих наслідків.

Оголошений ще адміністрацією Дж. Картера пакет санкцій проти СРСР містив бойкот олімпіади 1980 р. у Москві, ембарго на експорт зерна і технологій подвійного призначення до СРСР, а також украй негативно за своїми наслідками рішення відкликати з ратифікації у конгресі договір ОСО-2. Після введення на територію Афганістану радянських військ у грудні 1979 р. США почали надавати широку допомогу руху "моджахедів", фінансуючи, озброюючи і тренуючи їх загони переважно у таборах на території Пакистану. Особливо масштабного характеру ця допомога набула із приходом до влади у 1981 р. адміністрації Р. Рейгана в межах "хрестового походу" проти комунізму, проголошеного його адміністрацією під час візиту президента США до Великої Британії на початку червня 1982 р. 8 червня у Лондоні глава американської адміністрації пообіцяв зробити все можливе, аби відкинути комунізм на згарище історії.

Зміни у співвідношенні сил у світі суттєво вплинули на розміщення сил на внутрішньополітичній арені США, на політичну атмосферу навколо відносин із СРСР. У процесі зміни політичної конфігурації у Сполучених Штатах та очевидних провалів у міжнародному курсі адміністрації Дж. Картера значно активізувались правоконсервативні сили, невдоволені послабленням позицій США у світі. Вони прагнули повернення до силового курсу щодо СРСР та його союзників, різними методами обґрунтовуючи доцільність посилення позиції "яструбів" у політичному істеблшменті. В оцінках ситуації слід брати до

уваги той факт, що в умовах розрядки певним чином постраждали матеріальні інтереси багатьох великих компаній, що склали ядро ВПК США. Достатньо згадати про втрату ними багатомільярдних контрактів через підписання договору по ПРО, тому ВПК та його лобісти в конгресі й уряді прагнули повернути країну на шлях активнішої та жорсткішої зовнішньої політики з опорою на силу, що дозволило б, на їх думку, відновити гонку озброєнь та гарантувало б високі прибутки компаніям – виробникам озброєнь. На меті було також пригасити пацифістські настрої, що поширювалися у суспільстві після безславного завершення війни у В'єтнамі.

Зі свого боку, Політбюро ЦК КПРС мобілізувало слабнучі ресурси держави на проведення ідеологічного наступу в країнах третього світу, надання фінансової, воєнно-технічної і прямої воєнної допомоги повстанцям, що досягло піку у підтримці сандиністського режиму в Нікарагуа, прорадянського політичного режиму в Анголі тощо. Організуючи протидію радянським підступам, адміністрація Рейгана застосувала потенціал ЦРУ для надання масштабної допомоги антикомуністичним повстанцям у тій же Нікарагуа, підтримувала зв'язки із чилійським диктатором А. Піночетом та його візаві на Філіппінах Ф. Маркосом. Протистояння між СРСР і США почало набувати справді глобального характеру, загрожуючи стабільності і миру у світі.

У таких умовах в Америці постає низка нових антирадянських організацій, що виступали проти розрядки, – "Комітет з існуючої небезпеки", "Коаліція за мир з позиції сили" тощо. До їх складу увійшли впливові політики та громадські діячі, які мали у своєму розпорядженні великі фінансові ресурси. Свій внесок у формування у США атмосфери ворожості до комуністичної ідеології внесли і деякі діячі культури, зокрема й голлівудські.

Будь-яку невдачу на міжнародній арені вони подавали як стратегічний відступ і капітуляцію перед СРСР. Підтримувати розрядку стало ризикованим з огляду на внутрішньополітичні перспективи, а її прихильники у США зайняли пасивні, оборонні позиції, віддавши ініціативу на внутрішньополітичному полі правим силам.

Дещо подібне відбувалося і в СРСР, де посилювались позиції ідеологічних радикалів, що відстоювали доцільність активізації поширення ідеології комунізму в країнах третього світу. Раз по раз приймалися рішення, спрямовані на збурювання неспокою на теренах держав, які належали до так званої сфери впливів західних демократій.

Як наслідок, на рубежі 1970–80-х рр. суспільна думка у США дедалі більше схилилася до підтримки твердого курсу щодо СРСР. З іншого боку, непримиренність комуністичної верхівки до західних моделей демократії та ринкової економіки набувала нових підстав.

14.2. Посилення конфронтації між США та СРСР

Адміністрація Р. Рейгана з перших днів свого перебування при владі прагнула не тільки відновити провідну роль США у світі, але й здійснити фронтальний наступ на світові позиції СРСР, змінити глобальний статус-кво, що базувався на стратегічному паритеті і був закріплений низкою домовленостей часів розрядки. Завдання послаблення ідеологічного фундаменту існування СРСР стало головним для адміністрації Р. Рейгана на міжнародній арені і залишалося таким до другої половини 1980-х рр. Відтак, можемо говорити про перехід американської адміністрації від стратегії стримування до тотального тиску на СРСР з метою його примусу до проведення реформ політичної системи в демократичному напрямі.

У відповідь Радянський Союз не шукав компромісів, а докладав усіх зусиль для того, щоб витіснити Америку та її впливи з третього світу, стимулювати соціальні заворушення повсюдно й у такий спосіб, щоб вони набували антиамериканського спрямування. Із спеціальних фондів здійснювалося масштабне фінансування тих політичних груп і повстанців, що декларували намір будувати соціалізм.

У політиці нової республіканської адміністрації США на цьому тлі постає ідея, що полягала не просто у досягненні військової переваги над СРСР, але й у тому, щоб таким чином економічно знесилити Радянський Союз через нав'язування йому такої гонки озброєнь, яка б стала нездійсненною для соціалістичної системи. Саме під таким кутом зору слід розглядати проголошену президентом Р. Рейганом у березні 1983 р. стратегічну оборонну ініціативу (СОІ). Формально, це була довготермінова програма з використання космічного простору у воєнних цілях, що декларувала перенесення гонки озброєнь за межі земної атмосфери. Завдяки цій програмі керівництво США розраховувало не тільки реалізувати свою технологічну перевагу, суттєво випередити СРСР і примусити його виступати у ролі наздоганяючого, витрачаючи величезні ресурси, але й знекровити радянську економіку. При цьому мета послаблення ідеологічного фундаменту існування СРСР була вищим пріоритетом, допускаючи ігнорування фактора гарантованого взаємного знищення. А саме його врахування свого часу створило базу для стримування від спокуси застосувати зброю масового знищення. Утім, подальші історичні події засвідчили, що базовою метою програми СОІ було втягування СРСР у знесилюючу гонку озброєнь.

СРСР, відчуваючи свою зростаючу порівняну економічну слабкість і потенційну загрозу, що несла із собою СОІ, шукав шляхів для того, щоб уникнути небезпечної гонки озброєнь у космосі. У хід була запущена масована пропагандистська атака на тему миролюбної

традиції соціалізму у супроводі конкретних ініціатив. Із цією метою радянський уряд вніс на XXXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1981 р. пропозицію про підписання міжнародного договору, який заборонив би розміщення у космічному просторі будь-якої зброї. Через деякий час СРСР подав на розгляд Генеральної Асамблеї ООН проект договору про заборону застосування сили у космічному просторі та з космосу відносно Землі. Згідно із цим договором держави мали взяти на себе зобов'язання "не застосовувати силу та загрози її застосування у космічному і повітряному просторі та на Землі із використанням для цього космічних об'єктів, що знаходяться на орбітах навколо Землі, на небесних тілах або розміщених у космічному просторі якимось іншим чином, як засобів ураження". У 1984 р. радянський уряд виступив з новою ініціативою розпочати на рівні спеціально призначених делегацій радянсько-американські переговори із попередження мілітаризації космічного простору. Передбачалося, що в межах цих переговорів буде вирішено питання про взаємну повну відмову від протисупутникових систем, розгортання яких загрожувало системі раннього попередження про ракетний напад, а отже, – глобальній стабільності. Усі ці пропозиції СРСР зустріли негативну реакцію з боку адміністрації Р. Рейгана як такі, що вступали в суперечність із стратегією подолання комунізму.

Адміністрація Р. Рейгана розпочала розміщення ракет середньої дальності у Європі. Крім крилатих ракет, розгорталися 108 балістичних ракет "Першинг-2", що мали малий час підльоту до цілей на території СРСР і були дестабілізуючим чинником у стратегічному протистоянні США із СРСР. Цей крок мотивувався розміщенням у Європі радянських ракет середнього радіусу дії "СС-20". Вихід із ситуації пропонувався у вигляді "нульового варіанту" – цілковитого демонтажу як радянських, так й американських ракет середнього радіусу дії у Європі.

Жертвою нової стадії холодної війни між СРСР та США стали навіть зусилля у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, що мала відображати спільність інтересів наддержав. У межах широкомасштабної допомоги афганським моджахедам, яка здійснювалася переважно через територію Пакистану, США зняли санкції із цієї країни, призначені зупинити її військову ядерну програму. Наслідком стало створення пакистанського ядерного потенціалу і переведення його протистояння з Індією у наступні роки у ядерну площину.

Переговори із контролю над озброєннями фактично призупинилися, а періодичні викладення позицій із цих питань обома сторонами мали гостро-конфронтаційний характер.

В умовах постійної напруженості у радянсько-американських відносинах 1 вересня 1983 р. радянськими ВПС над о. Сахалін було збито південнокорейський пасажирський авіалайнер "Боїнг-747", внаслідок чого були численні людські жертви. Цей трагічний інцидент США використали для подальшого тиску на СРСР.

Негативний вплив на радянсько-американські відносини здійснив брак прямих контактів на вищому рівні, що відчувався практично впродовж усієї першої каденції Р. Рейгана. Ускладнювала ситуацію і зміна поколінь у радянському керівництві. Поганий стан здоров'я та смерть А. Брежнєва (1982), Ю. Андропова (1984) та К. Черненка (1985) і запекла боротьба за владу, що точилась у радянській верхівці, не сприяли поступу у радянсько-американських відносинах, не кажучи вже про серйозні прориви. Присутність на похоронах перших осіб СРСР представників адміністрації США були ледве не єдиними їх зустрічами з радянським керівництвом. Зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС К. Черненка із віце-президентом США Дж. Бушем (старшим) 14 лютого 1984 р. у Москві була пов'язана із приїздом американського посадовця на церемонію похорон Ю. Андропова. Упродовж 1981–1984 рр. відбулася також низка радянсько-американських зустрічей на рівні міністрів закордонних справ, під час яких сторони обмінялися думками з питань стану двосторонніх відносин.

Вашингтон шукав можливості звузити радянську сферу впливу, зазіхаючи навіть на такі традиційні регіони, як Центрально-Східна Європа, яка із часів Ялтинської конференції перебувала під контролем СРСР. Президент Р. Рейган добився відміни конгресом поправки Кларка, що забороняла США надавати допомогу антикомуністичним силам в країнах третього світу. Масштабна допомога з боку США афганським моджахедам, що воювали з радянським військовим контингентом в Афганістані та прорадянським урядом цієї країни, призвела до розростання конфлікту, серйозних втрат серед радянських військових і численних жертв серед мирного населення. Підтримка Вашингтоном "контрас" у неоголошеній війні проти уряду сандіністів у Нікарагуа, посилення ізоляції Куби, висадка американських військ на острів Гренада під приводом захисту американських громадян були свідченням рішучого наміру республіканської адміністрації витіснити радянський вплив і відновити своє домінування у регіоні Центральної Америки та Карибського басейну. Полею бою між СРСР та США за вплив в Африці стали Ангола та Мозамбік, Ефіопія й інші країни, де дві наддержави підтримували різні політичні угруповання. Це протистояння, хоча й відбувалося на світовій периферії, дуже сильно впливало на стан радянсько-американських відносин, унеможливаючи позитивний діалог із центральних питань, що стояли на порядку ден-

ному світової політики та двосторонніх відносин. США намагались активно впливати на складні внутрішньополітичні процеси, які відбувалися в Польщі, що призвели до кризи у керівництві країни у 1980–1981 рр. Підтримуючи опозиційний рух "Солідарність", США сподівалися на вихід Польщі з Варшавського договору і погіршення відносин Варшави й Москви. Після введення надзвичайного стану у ПНР у грудні 1981 р. Сполучені Штати здійснювали тиск на цю країну і ввели економічні санкції проти СРСР. Вони передбачали призупинення польотів компанії "Аерофлот" до США, уведення обмежень на заходження радянських суден у порти США, відкладання переговорів про нову двосторонню угоду щодо морського судноплавства та нової торговельної угоди з поставок зерна, обмеження продажу деяких видів устаткування для нафтової та газової промисловості. У червні 1982 р. президент Р. Рейган поширив санкції на європейські філії американських компаній і на європейські фірми, що працювали за американськими ліцензіями та продовжували поставляти устаткування для будівництва газопроводу Сибір – Західна Європа. США тиснули на своїх європейських партнерів, вимагаючи підвищення відсоткових ставок при кредитуванні торгівлі з Радянським Союзом й узгодженої політики Заходу щодо поставок сучасної техніки та технологій до СРСР. У квітні 1982 р. ставки за кредитами при експорті до СРСР було підвищено на 0,25–0,5 % річних. У жовтні 1982 р. на засіданні КОКОМ – Координаційного комітету з контролю за експортом стратегічних товарів до СРСР, – США подали список із майже 50 експортних товарів, які вважали за необхідне заборонити до експорту до Радянського Союзу. Вашингтон наполягав на перетворенні КОКОМ на постійно діючий орган, що здійснював би контроль за дотриманням відповідних обмежень. Метою було недопущення СРСР до новітніх технологій та устаткування. Водночас вирішувалися супутні завдання послаблення позицій європейських країн-конкурентів та знецінення економічної складової їх політики щодо СРСР.

Разом із тим, адміністрація Р. Рейгана у квітні 1981 р. скасувала ембарго на експорт зерна до СРСР, введений демократичною адміністрацією Дж. Картера у 1980 р., від наслідків якого страждали американські фермери, а у серпні 1983 р. підписала угоду щодо торгівлі сільгосптоварами. У грудні 1981 р. було подовжено угоди щодо співпраці з Радянським Союзом у галузі дослідження світового океану, охорони довкілля, охорони здоров'я та медичних досліджень, зокрема розробки штучного серця, а у серпні 1983 р. – угоди у галузі енергетики. Однак масштаби співпраці між двома країнами зменшилися порівняно з періодом розрядки (США скоротили обмін інформацією із СРСР навіть у галузі дослідження захворювань раком).

14.3. Радянсько-американські саміти у Женеві та Рейк'явіку

В історії радянсько-американських відносин після Другої світової війни середина 1980-х рр. була одним із найскладніших періодів. На цих відносинах негативно позначилися проблеми, що накопичилися раніше. Американська політика неоглобалізму та її протилежність у формі доктрини Брежнєва як фундаментальної основи для поширення радянських ідеологічних впливів на планеті рівною мірою спричиняли протистояння між СРСР та США щодо всього спектра проблем на глобальному та регіональному рівнях. Продовжувалася масована допомога США афганським повстанцям, які отримали у 1986 р. переносні зенітно-ракетні установки "Стінгер", що завдавали суттєвих втрат радянській авіації в Афганістані.

Однак на початку 1985 р. з'явилися ознаки того, що сторони готові поновити діалог. У січні 1985 р. у Женеві відбулася зустріч міністра закордонних справ СРСР А. Громика із державним секретарем США Дж. Шульцем. У березні 1985 р. у Женеві відновилися переговори радянської та американської делегацій щодо обмеження ядерних і космічних озброєнь. Віце-президент США Дж. Буш, що перебував у Москві у зв'язку із похороном К. Черненка, запропонував М. Горбачову від імені президента Р. Рейгана зустріч на найвищому рівні. Навесні й улітку 1985 р. відновилися контакти керівних працівників МЗС СРСР та держдепартаменту з проблем регіональних конфліктів. Зміни у радянсько-американських відносинах були пов'язані із приходом до влади у Радянському Союзі у 1985 р. М. Горбачова.

Усе це створювало загалом позитивну атмосферу для першої зустрічі на вищому рівні за багато років. Складнощі у її підготовці були пов'язані з відсутністю прогресу на радянсько-американських переговорах у Женеві щодо ядерних та космічних озброєнь. Саміти передували наради лідерів країн ОВД у Софії 22–23 жовтня 1985 р. та нарада президента США з керівниками Великої Британії, ФРН, Італії, Канади та Японії у Вашингтоні 24 жовтня того ж року.

Зустріч у Женеві було призначено на 19–21 листопада 1985 р. Проблема полягала як у принципово різних завданнях, що стояли перед США та СРСР на переговорах, так й у відсутності єдиного погляду на подальший розвиток взаємовідносин як у Вашингтоні, так і в Москві. СРСР головний акцент робив на припинення гонки озброєнь, насамперед, – космічних. США пропонували ширшу проблематику для обговорення, що містила також регіональні конфлікти, проблему прав людини, двосторонні відносини.

Саміт пройшов у доволі спокійній атмосфері. Більшість зустрічей відбувалася у присутності лише перекладачів і без офіційного протоколу,

що дало підстави журналістам називати їх зустрічами біля каміну. Незважаючи на попереднє небажання американської сторони, на зустрічі було прийнято офіційну спільну заяву, що містила низку принципових положень, які започаткували новий етап у радянсько-американських відносинах. У заяві сторони прийшли до спільного висновку, що ядерна війна не повинна бути розв'язана, у ній не може бути переможців. Вони визнали, що будь-який конфлікт між СРСР та США міг би мати катастрофічні наслідки і підкреслили важливість попередження війни між ними – ядерної чи звичайної. Було також домовлено, що жодна із сторін не добиватиметься військової переваги. Ці принципи стали основою для наступного етапу радянсько-американських відносин.

Обидві держави підтвердили, що їх метою є попередження гонки озброєнь у космосі та припинення її на Землі з метою зміцнення стратегічної стабільності. Було визначено, що сторони прагнуть домовитися про 50 % скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Було вирішено на експертному рівні узгодити питання щодо створення у двох столицях центрів зі зменшення ядерної небезпеки. Сторони також підтвердили свою відданість Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та готовність до всеосяжної та цілковитої заборони хімічної зброї та знищення її запасів.

Під час зустрічі порушувалися також питання регіональних конфліктів. М. Горбачов висловив готовність до їх обговорення, зокрема й до конструктивного розв'язання ситуації в Афганістані, що дозволить вивести радянські війська із цієї країни.

У двосторонніх відносинах зустріч у Женеві також принесла позитивні зрушення. Міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе та держсекретар Дж. Шульц підписали у Женеві *угоду щодо контактів й обмінів у сфері науки, освіти та культури*. Було оголошено про домовленість розпочати переговори про відновлення регулярного прямого авіаційного сполучення між СРСР та США, про відкриття генеральних консульств СРСР у Нью-Йорку та США – у Києві, про розширення співпраці у галузі охорони довкілля, про спільні наукові програми у галузі дослідження керованої термоядерної реакції та боротьби з раковими захворюваннями.

У ході зустрічі президент Р. Рейган запросив М. Горбачова відвідати Вашингтон з офіційним візитом у наступному, 1986 р. М. Горбачов запросив Р. Рейгана відвідати СРСР з візитом у відповідь у 1987 р.

Значення саміту у Женеві перевершує конкретні результати, досягнуті на ньому і виходить за їх межі. Це був проривний крок з того глухого кута, у який зайшли відносини двох країн. Хоча було очевидним, що швидко подолати наслідки багаторічної ворожості та взаємної недовіри неможливо.

Наступна зустріч на найвищому рівні, що мала відбутися у Вашингтоні, зіштовхнулася із серйозними складнощами на етапі підготовки. Делегації, що проводили переговори з ядерних і космічних озброєнь, упродовж року не змогли досягти позитивних результатів. США займали на переговорах жорстку позицію, вимагаючи від СРСР, по суті, односторонніх скорочень його стратегічних систем і не погоджуючись на обговорення питань щодо недопущення гонки озброєнь у космічному просторі. З огляду на це замість офіційного саміту у Вашингтоні було вирішено провести ще одну робочу зустріч десь на півшляху між столицями двох країн. Таким місцем було обрано столицю Ісландії Рейк'явік. Делегація Сполучених Штатів приїхала на переговори з дуже жорсткою позицією. Вашингтон вважав договір "ОСО-2" "мертвим" і проголошував "свободу рук" у питаннях складу своїх стратегічних ядерних сил.

Радянська делегація поставилася до переговорів із надзвичайною серйозністю. Негативні процеси в економіці СРСР вимагали якнайшвидшого відходу від протистояння із США. До складу делегації, крім М. Горбачова, який її очолював, увійшли міністр закордонних справ, начальник Генерального штабу. Радянська делегація підготувала низку пропозицій з ядерних та космічних озброєнь. Зокрема, пропонувалося на 50 % скоротити стратегічні озброєння і зберегти Договір щодо ПРО, відмовившись від гонки ядерних озброєнь у космосі. СРСР пропонував також вивести усі радянські ракети середньої дальності з Європи.

Переговори проходили у Рейк'явіку 15–16 жовтня 1986 р. і велися із широкого спектра проблем, основу яких складали проблеми ядерних і космічних озброєнь. Каменем спотикання на них стала програма СОІ, від якої президент Р. Рейган не бажав відмовлятися, тому переговори завершилися без досягнення позитивних результатів.

Однак вважати саміт у Рейк'явіку невдалим не варто. Обговорення ключових проблем війни і миру, ядерних озброєнь, їх скорочення та можливої ліквідації дозволило вийти за межі суто технічних проблем, висунути масштабні пропозиції, які згодом стали складовою радянсько-американських домовленостей.

Намагаючись вивести ситуацію із глухого кута, радянське керівництво запропонувало домовитися про знищення усіх радянських й американських засобів середньої дальності у Європі. Американські ракети середнього радіусу дії, розміщені у Європі, ставили під загрозу безпеку СРСР, бо досягали території СРСР за шість хвилин і були дестабілізуючим чинником, провокуючи, у випадку конфлікту, його ескалацію до рівня термоядерної війни.

У квітні 1987 р. під час переговорів міністрів закордонних справ двох країн СРСР запропонував знищити не тільки усі ракети серед-

нього радіусу дії у Європі, але й ракети меншої дальності, розміщені СРСР у Чехословаччині та НДР. На додаток М. Горбачов запропонував ліквідувати всі ракети середнього радіусу дії не тільки у Європі, але й в азіатській частині СРСР.

У вересні 1987 р. під час візиту Е. Шеварднадзе у Вашингтон, було оголошено про досягнення домовленості з підписання договору про цілковите знищення усіх ракет середнього та меншого радіусу дії та про готовність поновити переговори щодо заборони ядерних випробувань. Для остаточного узгодження договору й інших питань вашингтонського саміту відбулося ще три зустрічі на рівні міністрів закордонних справ – у Москві, у Вашингтоні та в Женеві.

Головним результатом вашингтонського саміту, що проходив із 7 по 10 грудня 1987 р., стало підписання *Договору про ракети середньої та меншої дальності* (РСМД), що передбачав ліквідацію ракет із радіусом дії від 500 до 5500 км, заборону їх виробництва та заходи взаємного контролю, включно з інспекціями на місцях. Договір мав історичне значення, уперше передбачаючи знищення цілого класу ядерних озброєнь, що відігравали дестабілізуючу роль у протистоянні двох наддержав. Безпрецедентні заходи контролю відображали зміну атмосфери у відносинах між двома країнами (докладніше про Договір РСМД див. с. 414).

На саміті у Вашингтоні домовилися також про дотримання Договору про ПРО та про ліміт стратегічних боезарядів (6 тис. од.) у Договорі СНО.

Після вашингтонської зустрічі у верхах протягом півроку відбулися чотири зустрічі міністрів закордонних справ СРСР та США. Виконуючи настанови лідерів двох держав, які у Вашингтоні висловили обмежений оптимізм щодо можливості підписання на наступному саміті договору щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь, вони, однак, не змогли добитися проривів у цьому ключовому питанні радянсько-американських взаємин.

При цьому ініціативний підхід демонструвала радянська сторона, у той час як адміністрація Р. Рейгана на останньому році каденції була більше стурбована внутрішньополітичними проблемами, зокрема наслідками скандалу "Іран-контрас". До того ж президент прагнув добитися ратифікації сенатом Договору про РСМД до початку візиту в Москву.

Найвагомішою подією між самітами у Вашингтоні та Москві стало підписання 14 квітня 1988 р. у Женеві, за сприяння СРСР та США, *угоди щодо врегулювання афганської проблеми*. Дж. Шульц та Е. Шеварнадзе підписали ці угоди як "свідки". Крім того, двоє міністрів підписали Декларацію про міжнародні гарантії.

Ці домовленості започаткували серію переговорів за участі СРСР та США щодо врегулювання конфліктів у третьому світі, пов'язаних із боротьбою двох наддержав за вплив у світі.

На московському саміті у червні 1988 р. не було досягнуто проривних результатів, оскільки Р. Рейган був налаштований не на конкретні переговори, а радше на демонстрацію здобутків республіканської адміністрації у відносинах з СРСР у переддень президентських виборів у Сполучених Штатах. Під час саміту відбувся обмін ратифікаційними грамотами Договору про РСМД та підписання низки угод у конкретних галузях.

У грудні 1988 р. М. Горбачов виступив в ООН, а після цього він зустрівся у Нью-Йорку із Р. Рейганом. Зустріч, у якій брав участь віце-президент Дж. Буш (ст.) обраний новим президентом США, мала переважно протокольний характер. Було підтверджено готовність двох сторін до продовження діалогу. Змістовним переговорам завадив також землетрус в СРСР, що змусив М. Горбачова терміново повернутися до Москви.

За період 1985–1988 рр. у радянсько-американських відносинах відбулися докорінні зміни. Вони пройшли шлях від гострого протистояння, що неодноразово ставило країни на межу прямого конфлікту, до активного діалогу із широкого кола питань, у межах якого обговорювалися і вирішувалися найгостріші проблеми міжнародних відносин. Поштовхом до цих змін стало нове політичне мислення у підходах до розв'язання міжнародних проблем, запроваджене радянським керівництвом.

14.4. Радянсько-американські відносини за президентства Дж. Буша (старшого)

Джордж Буш (ст.) мав досвід восьмирічного перебування на посту віце-президента США, а також директорства в ЦРУ. Він не поспішав із конкретними діями, а після вступу на посаду президента США у січні 1989 р. розпочав з аналізу нової ситуації у світі. Стратегія його адміністрації отримала назву **післястримування**. Вересневий візит Е. Шеварднадзе до США свідчив про наміри СРСР динамічно просуватися на шляху роззброєння й урегулювання світових проблем, але до зустрічі президентів на Мальті 2–3 грудня 1989 р. активних дій помітно не було. В оцінках позиції Дж. Буша (ст.) слід ураховувати його обережний прагматизм, коли йшлося про національну безпеку керованої ним держави. Ця риса робила президента стриманим, коли йшлося про перспективу поділу СРСР, штовхала до декларацій і дій, які багатьом здавалися парадоксальними. Під час перебування у травні 1989 р. на консультативній зустрічі країн – членів НАТО Дж. Буш задекларував свою готовність перейти від політики стримування до політики, яка працює у тому напрямі, щоб привести Радянський Со-

юз у співтовариство націй. Президент радше повчав Москву, ніж вдавався до тиску рейганівського типу. До цього його підштовхувала загальна ситуація у міжнародному співтоваристві, яке було у захопленні від зовнішньої політики М. Горбачова.

Численні ініціативи останнього (насамперед у сфері припинення випробувань ядерної зброї, відкликання радянських й американських військово-морських сил із Середземного моря, припинення розробки нових видів зброї масового знищення тощо) здобували йому прихильність серед пересічних виборців і президента. Це позначалося й на інших політиках, залежних від електорату, особливо в європейських країнах, "радянська" загроза для яких мала інше забарвлення. Як наслідок, представники США ще періоду Р. Рейгана часто залишалися у меншості при обговоренні радянських пропозицій на міжнародних форумах. Отже, прагнення зберегти міцний західний союз теж впливало на формування позиції Білого дому.

Аналітик із Фонду Карнегі Д. Сімес наприкінці 1988 р. зазначав: "Понад 40 років стратегія Америки підпорядковувалась одній всеохоплюючій ідеї – стримуванню радянських глобальних намірів проти Заходу". І тут же пропонував відмовитися від протистояння суперпотуг. У середині 1988 р. "Нью-Йорк таймс" проголосила: "Велика ідеологічна битва 20-го століття – між марксизмом і капіталізмом – підійшла до свого завершення". Відомий політолог Ч. Краутхеммер у жовтні 1988 р. писав, що пом'якшення Радянського Союзу буде найбільшою перемогою Заходу після Дня Перемоги.

Минув час, коли будь-яке американське втручання легко було виправдати "радянськими підступами", а з іншого боку – американська громадська думка однозначно заперечила б будь-які дії адміністрації Білого дому, що могли підірвати верховенство США у світі. Попри таку дилему навіть найвідвертіші прихильники американського верховенства на початку 90-х рр. базувалися на варіантних сценаріях американо-радянських відносин, майже не допускаючи появи на теренах СРСР низки нових суверенів. З. Бжезинський, наприклад, писав: "І справді, надто впадає в око, наскільки близькі потреби й інтереси двох країн: сили однієї компенсують слабкість іншої. Тільки через зважене стимулювання більшої співпраці, політично глибших й економічно органічніших відносин ці обидві великі держави можуть не лише послабити колізію, але й гарантувати, щоб Америка й далі відігравала роль, необхідну для світової системи". У такому дусі будувалися і його роздуми на теми "нової геостратегії" США.

Окремі аналітики намагалися ще за рік-півтора до поділу СРСР надати нового життя ідеям, автори яких розглядали біполярну систему як стабільнішу порівняно з багатополярністю періоду до Другої й особливо до Першої світових воєн. Відомий дослідник міжнародної полі-

тики К. Уолтц стверджував: "У світі із трьома чи більшою кількістю потуг існує можливість створення і розламу альянсів... Гнучкість об'єднання за таких обставин зміцнює національні стратегії: державна стратегія задовольняє партнера, допоки цей партнер не вийде з альянсу... Дипломатія альянсів у Європі в роки до Першої світової війни багата такими прикладами. З причини послаблення чи поразки головної держави можливе було потрясіння балансу сил, кожна держава змушена була пристосовувати стратегію і розміщення сил до цілей та побоювань партнерів". Багатополюсна система міжнародних відносин, на його погляд, спричинилася до початку Першої світової війни.

Ставши президентом у період найглибшої системної кризи соціалізму, Дж. Буш (ст.) де-факто виступив проти порушення статус-кво у міжнародних відносинах через розпад СРСР.

В обставині наближення краху Радянського Союзу представники вищого державного керівництва США продовжували будувати перспективи своєї зовнішньої політики в розрахунку на існування "видозміненого" Радянського Союзу. Про можливість його дезінтеграції і, відповідно, появи багатополюсного світу без СРСР фактично аж до серпня-грудня 1991 р. всерйоз в адміністрації Буша ніхто не заявляв.

Сьогодні можна стверджувати, що президент упродовж перших трьох років перебування у Білому домі виходив з можливості успіху перебудови в СРСР, здійснення ринкових реформ, поступової демократизації і вже самоплинного краху соціалізму в цій державі. У Вашингтоні робили ставку на завершення холодної війни перемогою Сполучених Штатів, але майже повністю відкидали можливість розпаду свого постійного суперника. Ключовою в оцінці бажаних і реальних наслідків завершення конфронтації була ідея краху марксизму-ленінізму, але не Радянського Союзу як суперпотуги.

Зовнішня політика Дж. Буша (ст.), як стало зрозуміло наприкінці 1991 р., будувалася на неточному прогнозі розвитку подій та невірній орієнтації на одну особу в Москві, тобто М. Горбачова. Ставши президентом у період найглибшої системної кризи соціалізму, Дж. Буш (ст.) намагався передбачити можливі загрози для національної безпеки США й зменшити їх рівень. Він де-факто виступив проти порушення статус-кво у міжнародних відносинах через розпад СРСР. Усвідомлюючи невизначеність потенційних загроз, президент став на шлях радше картерівського моралізаторства, ніж рейганівської наступальності.

З огляду на зазначені причини, поступовий розпад СРСР, який організаційно розгорнувся 1990 р. і завершився у Біловезькій пущі наприкінці 1991 р., на перших порах сприймався адміністрацією як неочікуваний процес з непередбачуваними наслідками. Несподівана перемога над головним суперником супроводжувалася суперечливи-

ми деклараціями американських діячів найвищого рангу і навіть незрозумілими для лідерів нових незалежних держав "уболіваннями" з приводу поділу Радянського Союзу. Водночас настав етап розгубленості у формулюваннях подальших цілей зовнішньополітичної стратегії Сполучених Штатів і методів їх реалізації. Насамперед, давалася ознака незвіданість перспективи для американської наддержави, призвичаєної до міжнародної діяльності в умовах гострого протистояння з гідним супротивником.

Переважала думка, висловлена професором Флоридського університету Дж. Лі Реєм: "Однак є підстави вважати, що М. Горбачов може досягти успіху у своїх зусиллях реформувати Радянський Союз. По-перше, він не самотній у своїй боротьбі, хоча й журналістська тенденція подавати політичні феномени у контексті інтригуючих особистостей здатна створити зворотне враження. Рух за реформи в Радянському Союзі є наслідком змін у світосприйнятті і поведінці широких верств радянського населення. По-друге, попри нищівну поразку реформаторських зусиль М. Хрущова, його заповіт нині міг би більше посприяти, ніж заважати, спробі реструктуризації радянського суспільства".

Американські політики й більшість політологів орієнтувалися на М. Горбачова ще й тому, що вважали практичну реалізацію його ідей на ниві роззброєння виграшною для національних інтересів Сполучених Штатів. Ішлося про зменшення бюджетних витрат на оборону, зниження бюджетного дефіциту, мінімізацію американської військової присутності у країнах третього світу після виходу з відти радянських контингентів, "неймовірність" переростання регіональних конфліктів у глобальну війну тощо. Такий контекст, знову-таки, брав гору над ідеєю остаточного розвалу СРСР. У всіх випадках американський президент публічно відверто підтримував М. Горбачова, називаючи його нове мислення хорошою базою для політичного полагодження проблем ліквідації наслідків періоду протистояння.

Водночас, відштовхуючись від досить поступливих, хоч і не завжди прогнозованих, ідей Генерального секретаря ЦК КПРС, новий глава американської адміністрації розробляв плани сприяння переходу Радянського Союзу та його "східноєвропейської імперії" до суспільної системи західного зразка. Психологічною насагою і правовою основою ухвалення рішень президенту послужив затверджений наприкінці 1989 р. Конгресом Акт про підтримку східноєвропейської демократії.

Події кінця 1989 р. спонукали до подальших пошуків варіантів нової зовнішньополітичної стратегії США. З'являлися перестороги про ймовірність відтворення тоталітаристських тенденцій у регіоні. Пов'язуючи таку перспективу з можливістю повалення М. Горбачова і приходу до влади "твердих марксистів-ленінців", Вашингтон повертає

свій курс на недопущення критичної дестабілізації Радянського Союзу, яка могла загрожувати глобальним хаосом.

"Безпрецедентні деталі" – такими словами охарактеризував журнал "Тайм" розповідь високопоставленого американського дипломата С. Телботта та відомого історика М. Бешлосса "На вищих рівнях. Внутрішня історія завершення холодної війни". Ця багато в чому сенсаційна книга справді дозволяє глянути на останній етап "формування нових американо-радянських відносин" через деталі, спонукальні мотиви, цілі й наслідки для американської зовнішньої політики контактів Дж. Буша (ст.) з М. Горбачовим.

Близьке знайомство віце-президента Дж. Буша (ст.) з М. Горбачовим відбулося у грудні 1987 р. у приміщенні радянського посольства у Вашингтоні. У Білий дім майбутній президент повернувся в автомобілі Генерального секретаря. Розмова між ними однозначно підтверджує думку про те, що Дж. Буш (ст.) вже тоді зробив ставку на останнього лідера СРСР стратегічною лінією у своїй політиці щодо цієї держави.

Поступово консультації, у тому числі й досить утаємничені, між Дж. Бушем (ст.) і М. Горбачовим увійдуть у традицію, а взаємна довіра стане такою високою, що, як пишуть С. Телботт і М. Бешлосс, "обидва втрачатимуть зв'язок зі своїми домашніми виборцями". Для радянського лідера з певного часу поради з американським президентом та деякими іншими керівниками Заходу стануть важливішими, ніж спроби знайти спільну мову з міцніючим Б. Єльциним. Очевидна прихильність Дж. Буша (ст.) до М. Горбачова ще у період президентства Р. Рейгана була використана ним як найважливіший засіб впливу на виборців під час кампанії 1988 р. Дж. Буш (ст.) цілком серйозно, як засвідчив подальший перебіг подій, ставився до власної обіцянки, даної М. Горбачову у грудневій дні 1987 р.: "Якщо мене оберуть, а я думаю так і станеться, Ви маєте розуміти моє прагнення поліпшити наші зв'язки".

Головне питання Дж. Буша було таким: "Чи буде перебудова після Горбачова?". Аналітики одностайно висловилися про те, що за М. Горбачова різко знизилася впливи КПРС і тому, мовляв, жоден з її жорстких лідерів неспроможний повернути колесо історії у зворотному напрямі. Хоча спробу путчу провідні політологи не відкидали, перспектива поділу СРСР всерйоз не обговорювалася.

Показовим у цьому контексті є документ "ОНБ-3" (Огляд національної безпеки), завершений у березні 1989 р. У ньому говорилося про необхідність зусиль США, щоб зробити невідворотною перебудову, допомогти Горбачову в інституціоналізації реформ. Досить побіжно автори огляду зазначили можливість перетворення СРСР у конкурентну суперпотугу. Вони керувалися перспективою існування СРСР упродовж тривалого періоду.

Позицію Дж. Буша (ст.) прояснюють його оцінки розмов під час прийому Е. Шеварднадзе. Глава Білого дому назвав нерозумною політику прискорення розвалу Варшавського договору та ставку на розпад СРСР, попри всі бажання: наслідком, вважали президент і його найближче оточення міг стати збурений місцевим націоналізмом мілітаризм й авторитаризм центру або ж ворожнеча з Росією, а тому слід дати М. Горбачову час для приведення всіх справ під контроль і руху у правильному напрямі.

Дещо в тіні залишається закрита зустріч лідерів двох наддержав – Дж. Буша (ст.) і М. Горбачова – на Мальті 1989 р., оскільки на ній не було підписано жодного документу, а інформацію про хід переговорів можна знайти хіба що в окремих тезах спогадів її учасників. Однак існують підстави погодитися з окремими дослідниками, які вважають цей саміт ознакою завершення холодної війни. Зауважимо, що Р. Рейган зустрічався з М. Горбачовим чотири рази, а Дж. Буш (ст.) для вироблення позиції зробив тривалу паузу майже в рік. У травні до Москви прибув держсекретар Дж. Бейкер, наслідком переговорів з яким стала погоджена спроба вийти у двосторонніх відносинах за межі стримування. Дж. Бейкер у своїх мемуарах зазначає, що під час перемовин із М. Горбачовим й Е. Шеварднадзе переконався у тому, що перебудова і нове мислення – це не просто слова, а тому запропонував Дж. Бушу (ст.) сприяти успіху нових процесів в СРСР. Інша причина зустрічі на Мальті – загроза вельветових революцій у Східній Європі. Побувавши у Варшаві, Дж. Буш (ст.) прийшов до висновку про доцільність невідкладної зустрічі з радянським керівником. Далі події відбувалися так: у липні радник президента США з питань національної безпеки Б. Скоукрофт через маршала С. Ахромєєва передав М. Горбачову особистого листа Дж. Буша, у якому той просив дочекатися його офіційного візиту до Вашингтона. На початку серпня М. Горбачов також особистим листом погодився провести перемовини в офіційній резиденції президента США або на одному з островів поблизу Іспанії. Дж. Буш не погодився. Тож було прийнято компромісне рішення: радянський й американський військовий кораблі підходять до берегів Мальти, і почергово на кожному з них відбуваються бесіди президентів. Урешті, зустріч відбувалася на підігнаному туди ж пасажирському лайнері "Максим Горький", що курсував у Середземному морі. Під час обговорення складних проблем у ставленні до Куби й інших країн Центральної Америки виникли перші розбіжності, які М. Горбачов дипломатично визначив плюралізмом думок. Щодо Нікарагуа домовилися сприяти вільним виборам. Обмінялися шпильками щодо Панам і Філіппін, а далі перейшли до Східної Європи та питання розколу Німеччини. Остаточних рішень прийнято не було, але стало зрозуміло, що Америка стає вільною у своєму виборі дій.

Укотре підтвердилося, що Сполучені Штати не мали на меті ділити СРСР. Було створено спільну групу з проблем інвестицій, яка б розробила документ про гарантії капіталовкладень, Дж. Буш (ст.) запропонував серйозний пакет економічного сприяння Радянському Союзу, прихований словами про співпрацю. Були зроблені кроки назустріч у питаннях обмеження стратегічних наступальних озброєнь, хімічної зброї тощо. Американські ініціативи стали несподіванкою для М. Горбачова і його делегації, чим були викликані загалом загальні риторичні фрази у відповідь на тему перебудови і нового мислення. Де-факто ж, на зустрічі всі переговори велися так, що могло скластися враження про готовність Білого дому піти на радянсько-американський кондомініум у світі. У практичному вимірі видимі результати були досягнуті в питаннях прориву до цілісного скорочення ядерної і хімічної зброї, проведення міжнародної конференції щодо Близького Сходу. Другий день зустрічі пройшов під акомпанемент розбіжностей у питанні ставлення до цінностей та можливого розколу Європи.

Відтак, "Мальта" відкрила принципово новий етап в американо-радянських відносинах, задавши лінію на їх деідеологізацію.

Підхід Дж. Буша (ст.) до прогнозованої спецслужбами дезінтеграції СРСР також проявився під час "закритої" зустрічі з радянським керівником на лайнері "Максим Горький", де серед головних була проблема Балтійських республік. З максимальною обережністю Дж. Буш (ст.) нагадав М. Горбачову, що США ніколи не визнавали законною анексацію Балтійських держав і зауважив: використання сили викличе протест з боку американців, а стриманість – розуміння.

У березні 1990 р. своїм указом президент СРСР запропонував повсталим литовцям здати зброю, на що надійшло суворе попередження Дж. Буша (ст.). Проте введення через три дні радянських танків у Вільнюс американський очільник зустрів для багатьох несподівано: "Я не збираюся бути президентом, який подає поневолеми народам фальшиве враження, що на випадок повстання вони одержать допомогу". Аналіз еволюції формування зовнішньополітичної стратегії президента дозволяє сприймати таку заяву як самозрозумілу. Тільки тиск громадськості змусив Дж. Буша (ст.) добиватися від М. Горбачова припинення збройних акцій.

Після того, як у Вільнюсі пролилася кров, прогорбачовська політика Дж. Буша (ст.) опинилася під загрозою. Він направляє президентові СРСР листа про можливість припинення економічної допомоги. Паралельно політична активність Б. Єльцина зумовлює прагнення Білого дому до зближення з ним. Переноситься дата заздалегідь домовленого американо-радянського саміту.

На прохання президента СРСР виділити кредит на закупівлю американського зерна американський лідер Дж. Буш (ст.) надсилав для

вивчення ситуації групу фахівців, які перед Москвою відвідали Київ. Там, як пишуть М. Бешлосс і С. Телботт, "націоналістичний" уряд виступив проти такого кредиту, оскільки він ляже на союзні республіки. І все ж американський лідер прислухався до М. Горбачова, а не до прихильників поділу Радянського Союзу на його території.

Вашингтонський саміт, що відбувся 31 травня – 1 червня 1990 р., значною мірою був присвячений проблемі об'єднання Німеччини. США наполягали на членстві Німеччини в НАТО, обіцяючи перегляд стратегії альянсу з урахуванням інтересів безпеки СРСР.

Ще одним випробуванням для нових відносин СРСР та США стала агресія С. Хусейна проти сусіднього Кувейту. Урешті-решт, після зустрічей Е. Шеварднадзе із Дж. Бейкером у Москві 3 серпня 1990 р. та переговорів М. Горбачова із Дж. Бушем (ст.) у Гельсінкі 9 вересня 1990 р. обидві країни виступили проти іракської агресії. СРСР віддавав перевагу дипломатичним методам урегулювання проблеми, але зрештою підтримав військову операцію "Буря в пустелі", у якій США відіграли провідну роль.

На московському саміті 30–31 липня 1991 р. сторони підписали *Договір СНО-1*. Протягом семи років СРСР та США мали скоротити кількість носіїв стратегічної ядерної зброї до 1600 одиниць, а боезарядів – до 6000 (на момент підписання СНО-1 СРСР мав 2500 носіїв та 10271 боезарядів, США – 2222 носії та 10371 боезарядів). Це був суттєвий крок до ядерного роззброєння. Під час саміту США зобов'язалися надати СРСР статус найбільшого сприяння у торгівлі, сторони заявили також про намір провести конференцію з урегулювання на Близькому Сході.

27 вересня 1991 року президент Дж. Буш (ст.) запропонував зняти з чергування тактичну ядерну зброю СРСР та США. М. Горбачов погодився.

Конференція щодо Близького Сходу, яка проходила у Мадриді 30 жовтня 1991 р., відбувалася на тлі прогресуючого розпаду СРСР, коли головною проблемою для США стало не допустити розповсюдження ядерної зброї та втрати єдиного контролю над колишнім радянським ядерним арсеналом.

14.5. "Українське питання" в американсько-радянських відносинах 1980-х – на початку 1990-х років

Розглянути окреслену проблему спеціально спонукає дуже значимий сьогодні аспект української політичної дійсності:

⇒ Серед лівих радикалів українського політикуму вкрай популярною є теза про те, що Радянський Союз згідно з відповідною державною стратегією "розвалили" Сполучені Штати.

Проте, ситуація була інакшою. Розгорнувши одразу із своїм приходом до влади активно наступальну антикомуністичну політику, Рональд Рейган з подання своїх радників поступово переконувався в тому, що найбільш впливають на СРСР аргументи, узяті з його етнонаціональної політики. Постулат професора Джорджтаунського університету А. Добрянського про те, що "вразливість росіян" знаходиться у сфері стосунків центру із союзними республіками й автономіями, став для Білого дому цього періоду важливим у здійсненні політики щодо СРСР, спрямованої на послаблення системних підвалин соціалізму радянського зразка. Сам президент при кожній нагоді ставив Україну одним з пріоритетів саме у згаданому вимірі. Декларативний характер мали заяви Р. Рейгана із цього приводу, на кшталт такої: "Ваша боротьба є нашою боротьбою! Ваші мрії є нашими мріями!". Під час другої передвиборної кампанії Р. Рейгана американські українці у своїй більшості агітували саме за нього.

Другий не менш значимий аспект проблеми полягав у тому, що:

⇒ У Вашингтоні до влади прийшов запеклий опонент комуністичної ідеології у той час, коли в СРСР владу здійснювало Політбюро, з об'єктивних причин неспроможне повернути ідеологічну імперію на шлях назрілих реформ.

Урешті, американське керівництво вміло скористалося саме для послаблення підвалин комуністичної системи:

⇒ Фундаментальними проблемами в життєдіяльності радянської економічної системи, яка на цей час фактично припинила розвиток й опинилася у стані глибокої депресії.

Існує низка фактів, які дозволяють стверджувати, що й у період Р. Рейгана офіційний Вашингтон загалом стримано ставився до вимог націоналістичних формувань щодо здобуття Україною незалежності. Традиційно навіть з приводу публічних акцій, присвячених ІV Універсалу УНР, за "відновлення незалежності" України висловлювалося кілька сенаторів та 10–15 членів палати представників. При цьому вони керувалися переважно метою привернення голосів виборців українського походження на наступних виборах, свідченням чого є те, що відповідні конгресмени балотувалися у штатах з високою густотою поселенців українського походження. Не існує підстав заперечувати щирість відповідних заяв Р. Рейгана, але не можна не бачити їх в основному загального змісту: "Божою допомогою Україна колись знову втішатиметься свободою і незалежністю" тощо. Відтак, у таких заявах містилося головне, а саме: Сполучені Штати в особі адміністрації Рейгана вбачали єдину можливість набуття Україною суверенності у гіпотетичному на той час об'єднанні української нації навколо цієї ідеї.

Підтверджується цей висновок і розмитими заявами Дж. Буша (ст.) як віце-президента США: "Про вас не забуто", "Україна здобуде волю" тощо. Водночас саме канцелярія Дж. Буша (ст.) усунула двох оунівців з Коаліції американських національностей під приводом їх антисемітизму. У зв'язку із цим змушений був саморозпуститися нью-йоркський комітет "Українці за вибір Буша". З приходом Дж. Буша (ст.) на вищу посаду в країні стане зрозумілою закономірність такої його позиції.

Тим часом, у міру наближення до 90-х рр., експерти держдепартаменту свою функцію в українському питанні, як свідчать опубліковані матеріали, зводили до таких тривожних попереджень: "Спроба українців відірватися від імперії може стати причиною розвалу всієї держави". Знайомство з документами держдепартаменту попередніх років дозволяє припустити, що на таку позицію Білий дім збивався під впливом неодноразових попереджень, що містилися у депешах і нотах американських дипломатів 80-х рр. Їх суть у тому, що офіційний Вашингтон буде мати надзвичайно серйозні складнощі вже у зв'язку із загрозою розвалу СРСР. Про таку можливість, утім, у цих матеріалах практично не йшлося.

СРСР як один із двох ключових акторів міжнародних відносин епохи холодної війни чітко базував свою політику на усвідомленні неможливості розпаду ідеологічної імперії. У Москві, на відміну від нинішніх декларацій комуністичних лідерів, на той час не безпідставно вважали, що Вашингтон обмежений у своїх можливих спробах сприяти розпаду СРСР через те, що наслідком цього могло стати несанкціоноване поширення ядерної зброї.

Утім, попри відсутність у державних діячів США яскраво вираженої зацікавленості у здобутті Україною незалежності, розуміння ними того, що Україна "є ключовою серед 15 республік, що формують федерацію", "бастіоном", який утримує Союз РСР, дозволяло підтримувати їх інтерес до українського питання. І саме цим визначався вирішальний аспект радянсько-американського протистояння в українському питанні. Ідеться про активну американську пропаганду засобами радіо на громадян України через радіостанцію "Свобода". У відповідь Москва посилювала контрпропагандистську діяльність, на що були зосереджені практично всі можливості Компартії України, яка відповідним чином спрямовувала дипломатію Української РСР.

З огляду на вищезазначене, слушним є висновок американських політологів кінця 1991 р.: "Урешті-решт, більшовики самі підписали собі смертний вирок. Жорстоко придушуючи всі прояви націоналізму

й політичного дисидентства, вони створили передумови для миттєвого колапсу комунізму й радянської держави через сім десятиліть. Коли настав кінець, ніхто не був готовий допомогти їм".

Американські політики, включаючи Р. Рейгана, до останніх днів просто не вірили в можливість такого колапсу. Ще за кілька тижнів до розвалу Союзу РСР, за свідченням відомого журналіста Т. Соренсена, "численні представники уряду США в Москві пропонували їм не харчі, паливо чи кошти, необхідні на зиму, а безкоштовні поради... Емісари Вашингтона проповідували доктрину порятунку (СРСР), імітуючи діяльність".

Навіть ті засоби масової інформації США, які вочевидь назовні демонстрували зацікавленість у розпаді Радянського Союзу, за два-три роки до того, як це стало історичним фактом, обмежувалися традиційними "співчуттями" населенню союзних республік. У цьому вони значною мірою йшли в одному напрямі з віце-президентом Дж. Бушем, уболіваючи більше за утримання М. Горбачова при владі. Свідченням цього служить, зокрема, використання ними на підтримку та для аргументації своїх оцінок становища в неросійських республіках СРСР заяв радянського лідера.

Таким чином, упродовж буремних 80-х рр. українське питання порушувалося в офіційних колах США в основному як один з вагомих аргументів в американсько-радянському протиборстві для дискредитації національної політики КПРС. При цьому якоїсь наскрізної лінії, що об'єднувала б підходи адміністрації Білого дому під керівництвом Р. Рейгана, Конгресу і держдепартаменту США, не було. Резолюція про тиждень поневолених націй таку роль виконати не могла з огляду на обмеженість поставлених у ній завдань та загальновідомий факт відносної другорядності резолюцій, що ухвалюються Конгресом порівняно із, скажімо, актами чи біллями.

Ситуація, за якої в умовах радянського варіанту імперії соціально-економічне становище рядових росіян і неросійських народів практично не відрізнялося, тобто відсутність класичних відносин "метрополія – колонія", підсилювала Вашингтон у думці про необхідність проведення курсу, спрямованого радше на послаблення Союзу РСР, корозію і поступову зміну системи, ніж розпад його як держави. Такому підходу сприяла й відсутність реальних підтверджень зовні помітного масового прагнення українців та інших народів до суверенної державності.

Керуючись національними інтересами, Вашингтон вважав, що поділ Радянського Союзу може призвести до збільшення кола проблем, які існували для Сполучених Штатів у період його існування.

Концептуально й практично політика США в українському питанні 80-х рр. проявлялася переважно як реакція на агресивні дії СРСР на міжнародній арені або посилення репресій і переслідувань усередині цієї колишньої наддержави. Цим теж визначався пріоритет загально-го осуду і рейганівського моралізаторства над рішучими політичними протестами та діями.

Наприкінці перебування Р. Рейгана при владі стало зрозуміло, що й він більше схилявся до того, щоб українцям були гарантовані права, зокрема конфесійні, у складі СРСР, а не у своїй незалежній державі.

Саме напередодні 1990-х рр. проблеми, що виникали у стосунках між Москвою і союзними республіками, подавалися майже винятково у світлі "етнічних заворушень". "Найгіршим" з можливих варіантів перебігу подій в СРСР внаслідок "негативного ставлення" М. Горбачова до етнічного націоналізму назвала "Уолл стріт джорнал" "швидку дезінтеграцію імперії".

Зовнішня політика адміністрації Дж. Буша (ст.) – яскраве підтвердження триваючої невизначеності американських верхів щодо незалежності союзних республік СРСР.

Донині зберігається переконаність у слабкій обізнаності Дж. Буша (ст.) у процесах, які відбувалися на той час у другій за кількістю населення і значенням радянській республіці. Відлітаючи з Москви до Києва 1 серпня 1991 р., американський президент керувався щонайбільше двома принципами:

⇒ в Україні мешкають переважно націоналісти, які не бажають розуміти намірів М. Горбачова;

⇒ авторитет США в Україні такий безумовний, що достатньо рішучої заяви американського президента, аби українське населення відмовилося від ставки на державну незалежність.

На практиці це мало такий вигляд. По-перше, президент США погодився на пропозицію лідерів СРСР здійснити поїздку до Києва в ескорті автомобілів центрального московського уряду, що дозволяло М. Горбачову і Дж. Бушу підкреслити, що Україна все ще залишалася частиною Радянського Союзу. По-друге, Дж. Буша ніяк не вразив той факт, що до Києва його супроводжували діячі невідповідного для таких візитів рангу. При цьому старший серед них Г. Янаєв продемонстрував цілковиту нездатність підтримувати розмову по суті, а коли настроєний на обмін думками глава Білого дому продемонстрував віце-президенту СРСР "дива техніки" у своєму повітряному командному центрі, той не найшов інших слів, окрім "дуже гарно" і "дуже цікаво". По-третє, лише в літаку президент почав сприймати інформацію своїх помічників про те, що 750 тис. американських

українців надзвичайно зацікавлені у здобутті незалежності їхньою прабатьківщиною. По-четверте, президент так і не зрозумів причин надзвичайно теплої прийоми з боку киян, пов'язуючи його винятково з тим, що він представляє великі Сполучені Штати і майже зовсім не допускаючи думки про те, що мешканці української столиці тим самим продемонстрували своє негативне ставлення до М. Горбачова і Союзу РСР. Розуміння приходило лише після ознайомлення з плакатами, які заповнили вулиці Києва, зокрема, таким: "Якщо бути часткою імперії так добре, то чому Америка вийшла зі складу однієї з них?". По-п'яте, прилетівши до української столиці, Дж. Буш обмежився менше ніж годинною розмовою з Л. Кравчуком та відмовився від традиційної прес-конференції після її завершення.

Проте найпоказовішим у тогочасному ставленні президента США до Радянського Союзу та потенційного розпаду керованої М. Горбачовим суперпотуги стало звернення американського керівника до Верховної Ради УРСР. Принагідно слід зауважити, що його текст, на підготовку якого було витрачено кілька тижнів, мав на меті сприяти переговорному процесу між Москвою і союзними республіками та наголосити на принциповому характері стратегічної лінії Сполучених Штатів на недопущення розпаду СРСР. Утім, ознайомившись з проектом звернення, президент вирішив внести поправки, щоб зробити промову "чутливішою до проблем М. Горбачова", які, мовляв, губилися в потоці слів про незалежність. Звертаючись до аудиторії, президент, між іншим, скористався і зверненням "радянські громадяни", а щодо Генерального секретаря ЦК КПРС висловився так: "Президент М. Горбачов досяг видатних успіхів, а його політика гласності, перебудови, демократизації спрямована на реалізацію цілей свободи, демократії та економічної свободи".

Дж. Буш (ст.) закликав українських депутатів до поліпшення зв'язків між союзними республіками. "Я приїхав сюди, – зазначив Буш, – аби сказати вам, що ми підтримуємо боротьбу за демократію та економічні реформи в цій великій країні, і я хотів би сьогодні пояснити вам ставлення США до цього складного і надихаючого періоду у вашій історії. Ми підтримуватимемо тих у центрі і в республіках, хто виступає за свободу, демократію й економічні свободи. Ми визначатимемо нашу підтримку на основі не персоналій, а принципів". Далі президент сказав те, що найбільше вразило прихильників української незалежності і згодом викликало критичну бурю у місцевій та діаспоральній українській пресі: "Свобода – це не те саме, що й незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне до незалежності, з тим щоб замінити колишню тиранію місцевим деспотизмом. Вони не

допомагатимуть тим, хто підтримує самовбивчий націоналізм, базований на етнічній ненависті".

Значна кількість застережень про можливість "хаосу" на теренах СРСР внаслідок його можливого поділу, як про це можна говорити з висоти сьогодення історичного знання, більше непокоїла адміністрації Р. Рейгана й особливо Дж. Буша (ст.), аніж потенційна незалежність союзних республік.

З певною часткою ностальгії вже в 1995 р. держсекретар У. Крістофер напише: "Радянська імперія відійшла, а з нею первинний імператив нашої безпеки минулого півстоліття – стримувати комуністичну експансію і водночас уникати ядерного голокосту".

Пошукові завдання

Проаналізуйте передумови і базові мотиви погіршення американо-радянських відносин.

У чому слід бачити особливості позицій США і СРСР у визначенні стратегії двосторонніх відносин?

Який з напрямів – економічний, безпековий чи політико-ідеологічний – було покладено в основу стратегії Р. Рейгана щодо СРСР?

Проаналізуйте роль країн третього світу в американо-радянських відносинах.

Охарактеризуйте доктрину Брежнєва.

Який вплив здійснило збройне втручання СРСР в Афганістані на загострення американо-радянських відносин?

З'ясуйте, у чому полягає вирішальна складова позиції адміністрації Р. Рейгана щодо СРСР.

Якою була ключова відмінність радянської і американської позицій щодо гонки озброєнь?

Наскільки аргументованими є твердження про пряму зацікавленість адміністрації США у поділі СРСР?

Визначте головні ідеї і домовленості на зустрічі М. Горбачова і Дж. Буша на "Мальті".

З'ясуйте, яке місце посідало українське питання в американо-радянських відносинах 80-х рр. XX ст.

У чому принципова сутність виступу президента Дж. Буша у Верховній Раді УРСР?

Література

Аппатов С.И. США и Европа: общие проблемы американской континентальной политики. Критический анализ буржуазной историографии США. – М., 1979.

Арриги Джованни. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени. – М., 2006.

Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. – М., 1997.

История внешней политики СССР. 1945–1985. – М., 1986.

Камінський Євген. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI століття. – К., 2008.

Рогов С.М. Советский Союз и США: поиск баланса интересов. – М., 1989.

Системная история международных отношений : В 2 т. – М., 2007. – Т. 2.

Українська державність у XX столітті. – К., 1996.

Beshloss R. Michael and Tallbott Strobe. At the Highest Leves. – Boston, 1993.

Bush George and Scowcroft Brent. A World Transformed. – N.-Y., 1998.

Kissinger Henry. Diplomacy. – N.-Y., 1994.

Kotkin Stephen. Armageddon Averted. The Soviet Collapse. 1970–2000. – N.-Y., 2006.

Russia and America. From Rivalry To Reconciliation / Ed. by G. Ginsburgs, A.Z. Rubinstein, and O.M. Smolansky. – N.-Y.; L., 1993.

Sakwa Richard. Russian Politics and Society. – L.; N.-Y., 1993.

Розділ 15 Загальноєвропейський процес і його роль у завершенні епохи блокового протистояння

15.1. Гельсінський процес на рубежі 70–80-х років ХХ століття

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі – саме так до 1995 р. називалась Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) – постала в період розрядки міжнародних відносин на початку 70-х рр. з метою забезпечення мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом. НБСЄ затвердилася як постійний вагомий фактор міжнародних відносин у Європі та віддзеркалювала ті зміни, що відбувалися на континенті.

Тривалий час НБСЄ перебувала в епіцентрі протистояння двох наддержав у Європі. Проте згодом вона сприяла відходу від жорсткого протистояння та подоланню розколу Європи. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. НБСЄ опинилась у фокусі дискусій щодо формування нової системи відносин у Європі після закінчення холодної війни. Гельсінський процес виник як суто декларативний режим, але невдовзі на його основі склалися нові режими політичного регулювання поведінки держав, і це спричинило зміни в усій системі міжнародних відносин у Європі.

Із самого початку гельсінський процес базувався на принципі, який діє і сьогодні: його учасники жорстко обстоювали свої позиції та національні інтереси. До кінця 80-х рр. ХХ ст. 35 держав – учасниць НБСЄ поділялися на п'ять груп: наддержави, дві німецькі держави, члени блоків, що займали особливу позицію (наприклад Франція і Румунія), інші країни – члени блоків, а також нейтральні країни та країни, що не приєдналися (так звана група Н + Н). Такий поділ країн – учасниць НБСЄ відійшов у минуле разом з епохою холодної війни.

Діяльність НБСЄ у 70–80-ті рр. характеризувалася деякими особливостями, які частково зберегли свою актуальність і в 90-х рр. ХХ ст.:

⇒ Гельсінський процес, як і рішення, що ним ухвалювалися, мали політичний, а не міжнародно-правовий характер, що в тих умовах сприяло життєздатності та гнучкості НБСЄ;

⇒ НБСЄ функціонувала як постійний процес, переговорний механізм, серія дипломатичних міжурядових форумів без створення постійних органів. Разом із тим для перевірки виконання рішень Заключного акта 1975 р. проводилися зустрічі-наради країн-учасниць, що стало першим кроком до майбутньої інституціоналізації гельсінського процесу;

⇒ процес НБСЄ мав, насамперед, позаблоковий характер, його учасниками були винятково держави, а не військові блоки чи організації. Це сприяло його самозбереженню в умовах кризових відносин між Сходом і Заходом, диференціації позицій країн-учасниць, розми-

ванню блокової дисципліни і, врешті-решт, подоланню блокового протистояння;

⇒ демократичний характер процесу забезпечувався певними правилами: усі країни-учасниці розглядалися як суверенні, незалежні, цілком рівноправні; рішення нарад ухвалювалися на основі консенсусу, що сприяло захисту інтересів усіх країн – як великих, так і малих. Разом із тим принцип консенсусу часто призводив до ускладнення пошуку балансу інтересів 35 держав, до того ж він надавав можливість блокувати рішення, які не влаштовували хоча б одну країну;

⇒ широкий підхід до міждержавної співпраці та безпекової проблематики у форматі "трьох кошків" (безпека, економічне та гуманітарне співробітництво) став інноваційним політичним проектом. Разом з тим "три кошики" стали не так результатом комплексної концепції безпеки, як підсумком жорстких дипломатичних торгів, компромісів між проблематикою власне безпеки (перший кошик) та гуманітарним компонентом (третій кошик). Другий кошик – економіка – взагалі ніколи не відігравав центральної ролі. До загального пакету НБСЄ не увійшли проблеми роззброєння. Утім, саме в межах гельсінського процесу успішно пройшли переговори щодо Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ, 1990);

⇒ суттєвим елементом гельсінського процесу стало формування групи Н + Н, діяльність якої позитивно вплинула на загальноєвропейський рух у 80-х рр. ХХ ст. та сприяла ерозії блокового протистояння (Австрія, Ватикан, Ірландія, Іспанія – до вступу в НАТО у 1982 р., Сан-Марино, Швейцарія, Швеція, Югославія);

⇒ наріжним каменем процесу НБСЄ залишалися 10 принципів Заключного акта 1975 р. ("Гельсінський декалог") – своєрідний кодекс взаємовідносин між державами. Головний компроміс Заключного акта було досягнуто між принципами непорушності кордонів та поваги до прав людини й основних свобод. Згодом це сприяло внутрішнім трансформаціям у країнах Східного блоку та врешті-решт призвело до ерозії територіального та політичного статус-кво в Європі;

⇒ поняття *Гельсінкі* стало символом діяльності дисидентів, правозахисників і неурядових організацій, які боролися за реалізацію положень Гельсінського акта, насамперед у гуманітарній сфері, прав людини й основних свобод, що сприяло виробленню концепції людського виміру НБСЄ.

Гельсінський процес базувався на основі балансу інтересів трьох груп країн: членів двох військово-політичних блоків (НАТО й ОВД), групи нейтральних країн та країн, що не приєдналися. Захід і Схід по-різному інтерпретували два фундаментальні принципи НБСЄ – неподільність безпеки й однакову значущість усіх компонентів безпеки (політичного, економічного та гуманітарного).

Схід намагався надати легітимності та закріпити територіальний і політичний статус-кво в Європі за допомогою так званих територіальних принципів (непорушність кордонів і територіальна цілісність), а також принципів суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи. Радянський Союз зосередив свої зусилля, насамперед, на втіленні в життя політичного розділу Заключного акта, на збереженні та поглибленні політичної розрядки, її поширенні на військову сферу. Згода СРСР на включення до Заключного акта гуманітарного компоненту була вимушена.

Західні країни намагалися максимально включити проблематику третього (гуманітарного) "кошика" в переговорний процес зі східноєвропейськими державами, домогтися розширення прав і свобод людини, а також лібералізації політичної системи соціалістичних країн Східної Європи. При цьому Захід концентрував свою увагу на реалізації принципів поваги до прав людини й основних свобод, рівноправ'я народів та їхнього права розпоряджатися своєю долею. Загалом для політики країн – членів НАТО, і насамперед США, НБСЄ була радше інструментом публічної дипломатії та засобом впливу на країни Східної Європи. Разом із тим НБСЄ не стала вагомою складовою політики Заходу в галузі європейської безпеки, що пояснює стриману позицію країн – членів НАТО щодо обговорення її військових аспектів у межах гельсінського процесу.

Перебудова відносин на Європейському континенті на основі принципів, що були узгоджені в Гельсінкі, виявилася досить суперечливим процесом, у межах якого повною мірою проявилися рецидивні конфронтації та блокового протистояння. Заключний акт не тільки відкривав нові можливості, а й містив зерна майбутніх складнощів. Різне розуміння лідерами Заходу й Сходу національних цілей і завдань, які зумовлювалися рішеннями НБСЄ, призвело до ускладнення реалізації гельсінських домовленостей.

Зіткнення пріоритетів й інтересів Заходу і Сходу було характерним для перших зустрічей країн – учасниць НБСЄ після Гельсінкі – у Белграді та Мадриді. Однак результати цих зустрічей були протилежними: провальними в Белграді та позитивними в Мадриді.

15.2. Мадридська зустріч країн – учасниць НБСЄ

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. панувало уявлення, що, ледь розпочавшись, гельсінський процес уже вичерпав свої можливості. Згорання політики розрядки, різке загострення міжнародної ситуації, зростання конфронтації та повернення до холодної війни – саме в

такій атмосфері проходила робота країн – учасниць НБСЄ в Мадриді. Вона затягнулася майже на три роки – з листопада 1980 р. до вересня 1983 р., незважаючи на те, що в ході підготовчої зустрічі щодо організації Мадридського форуму було ухвалено рішення завершити оформлення підсумкового документа не пізніше 5 березня 1981 р.

У ході підготовчих переговорів (Мадрид, 9 вересня – 10 листопада 1980) позиції Сходу й Заходу різко розійшлися у питаннях порядку денного та регламенту майбутньої зустрічі. Узгодження цих питань удалося досягти лише в перші дні роботи самого форуму, який розпочався в іспанській столиці 11 листопада 1980 р.

Із самого початку зустрічі розгорнулася суперечка щодо ретроспективних і перспективних завдань: обговорення виконань гельсінських зобов'язань та планів на майбутнє.

По-перше, країни – члени НАТО намагалися довести, що в умовах інтервенції Радянського Союзу в Афганістані, його активної участі у подіях в Анголі та інших конфліктах у країнах третього світу, позитивний розвиток загальноєвропейського процесу стає неможливим. При цьому західні країни спиралися на концепцію непогідності розрядки, коли її грубе порушення в інших регіонах світу призводить до згорання і на Європейському континенті. За всієї незаперечної логіки такої постановки питання слід зазначити, що розрядка в Європі досягла найбільших успіхів саме в першій половині 70-х рр., коли США вдалися до ескалації війни у В'єтнамі. Західна тактика мала й іншу мету – відволікти увагу учасників Мадридського форуму від підготовки до розміщення американських ракет середньої дальності відповідно до "подвійного" рішення сесії Ради НАТО у грудні 1979 р. І ця тактика дала результати: радянська дипломатія була змушена зосередитися на обороні та захисті своєї політики в Афганістані, розцінюючи претензії Заходу як втручання у внутрішні справи СРСР.

По-друге, Захід чинив масований тиск на східноєвропейські країни у сфері прав людини, усіляко підтримуючи тамтешній правозахисний рух. У цьому питанні Схід також перебував у стані "глухої" оборони, звинувачуючи Захід у втручанні у внутрішні справи соціалістичних країн та намагаючись віднайти контраргументи у прикладах порушення прав людини на Заході.

По-третє, вже в ході самої зустрічі, у зв'язку з політичною кризою у Польщі, заборону руху "Солідарність" та введенням у країні воєнного стану (грудень 1981) відбулося різке загострення ситуації. 9 лютого 1982 р. до Мадрида спеціально прибули міністри закордонних справ 19 країн Заходу, які піддали нищівній критиці дії польського керівництва, СРСР та поставили під сумнів доцільність продовження Мадридської зустрічі загалом.

На тлі конфронтаційної риторики в Мадриді крок за кроком тривало обговорення одного з найважливіших питань – заходів зміцнення довіри і безпеки та роззброєння. Ще у 1978 р. Франція висунула розгорнуту пропозицію проведення європейської конференції з питань роззброєння, що знайшло підтримку Німеччини й інших західноєвропейських країн. У свою чергу, у 1979 р. країни ОВД виступили з пропозиціями проведення конференції з питань воєнної розрядки та роззброєння в Європі. Скликання такої конференції стало для СРСР центральним завданням у ході мадридської зустрічі. У той час, коли СРСР та США вели справу до перетворення Мадридського форуму в арену непримиренних баталій, західноєвропейські країни сприяли конструктивному обговоренню проблеми зміцнення довіри та контролю над звичайним озброєнням у Європі. Це пояснювалося як зацікавленістю цих країн у розв'язанні даної проблематики, так і їхніми намірами віднайти шляхи пом'якшення негативних для Європи наслідків спалаху напруженості між наддержавами. Зрештою, учасники Мадридської зустрічі домовилися скликати на початку 1984 р. у Стокгольмі конференцію з питань зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі, що стало одним із найголовніших підсумків цього форуму.

Позитивну роль у Мадриді відіграли нейтральні країни та країни, що не приєдналися (група Н + Н). У грудні 1981 р. вони висунули спільний проект підсумкового документа, який містив уже узгоджені положення, а також компромісні формулювання питань, що залишалися відкритими. Цей проект був визнаний учасниками зустрічі як прийнятна основа для подальшої роботи. У березні 1983 р. представники групи Н + Н запропонували оновлений підсумковий документ, який і ліг в основу рішень Мадридської зустрічі. У травні 1983 р. Радянський Союз виявив готовність прийняти проект групи Н + Н та закликав усіх учасників зустрічі погодитися на такий компроміс. Улітку 1983 р. західні країни відійшли від своєї лінії на затягування Мадридської зустрічі та розпочали активний пошук компромісних рішень. Важливим кроком стала ініціатива країни – господарки конференції – Іспанії, яка у червні 1983 р. внесла пропозиції з питань, що залишалися неузгодженими. Це відкрило шлях до оформлення підсумкового документа, проект якого було узгоджено у липні 1983 р. 34 делегаціями окрім Мальти, яка ультимативно наполягала на власних пропозиціях щодо Середземномор'я. Це призвело до можливості ухвалення документа за формулою "35-1".

Низка компромісних редакційних поправок дозволила підписати підсумковий документ 6 вересня 1983 р. Він зафіксував конкретні домовленості, які були покликані сприяти оздоровленню ситуації в Європі та розвитку міждержавних відносин в усіх сферах,

що охоплювалися Гельсінським Заключним актом. Серед домовленостей були такі:

- ⇒ провести 30 липня – 1 серпня 1985 р. в Гельсінкі зустріч міністрів закордонних справ, присвячену 10-річчю НБСЄ;
- ⇒ скликати на початку 1984 р. у Стокгольмі конференцію про заходи зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі;
- ⇒ провести нову загальноєвропейську зустріч у Відні в 1986 р., а також низку інших багатосторонніх форумів – семінар з економічної, наукової та культурної співпраці в Середземномор'ї (Венеція, жовтень 1984);
- ⇒ зустрічі експертів з питань урегулювання міжнародних суперечок (Афіни, березень – квітень 1984);
- ⇒ нараду експертів з питань прав людини й основних свобод (Оттава, травень 1985);
- ⇒ зустрічі експертів з проблем контактів між людьми (Берн, квітень – травень 1986).

Загалом результати Мадридського форуму свідчили про те, що Гельсінському процесу вдалося підтвердити свою життєздатність у період відновлення холодної війни та сприяти пошуку спільних кроків щодо оздоровлення політичного клімату на Європейському континенті.

15.3. Стокгольмська конференція про заходи зі зміцнення довіри й безпеки та роззброєння в Європі

Визначальною у розвитку Гельсінського процесу стала Стокгольмська конференція про заходи зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі (січень 1984 – вересень 1986). Хід роботи конференції віддзеркалив початок кардинальних змін у відносинах між Сходом та Заходом у середині 80-х рр.

Перед початком конференції політична атмосфера в Європі досягла критичної позначки. Розміщення американських ракет у Західній Європі та контрзаходи Радянського Союзу, викладені в заяві Юрія Андропова від 25 листопада 1983 р., а також баталії навколо американської програми "зоряних воєн" відкинули Європу до найгірших часів холодної війни. Саме в такій атмосфері 17 січня 1984 р. розпочав свою роботу перший етап Стокгольмської конференції, мандат якої був визначений у Мадриді: поетапна реалізація нових, ефективних і конкретних заходів зміцнення довіри та безпеки з метою зменшення військового протистояння на Європейському континенті. Такі заходи мають бути суттєвими, забезпечуватися адекватними формами контролю й охоплювати всю Європу від Атлантики до Уралу, а також прилеглий морський район і повітряний простір.

Із самого початку конференції зіткнулися два протилежних підходи, дві філософії реалізації мадридського мандату. Радянські пропозиції передбачали, насамперед, заходи політичного та правового характеру:

- ⇒ зобов'язання ядерних держав не застосовувати першими ядерну зброю,
- ⇒ договір про невикористання військової сили та підтримку мирних відносин,
- ⇒ переговори про незбільшення та скорочення військових витрат,
- ⇒ створення без'ядерних зон у Європі,
- ⇒ розробку додаткових конкретних заходів зміцнення довіри тощо.

США й інші країни НАТО протиставили радянським пропозиціям, які вони критикували за декларативність і неконкретність, свій пакет із шести пунктів:

- ⇒ обмін інформацією про організацію та дислокацію військових сил;
- ⇒ обмін щорічними планами військової діяльності, що підлягає попередньому повідомленню;
- ⇒ попереднє повідомлення про військові маневри за 45 днів до їх початку;
- ⇒ запрошення спостерігачів на військові навчання, що підлягають попередньому повідомленню, проведення інспекцій на місцях;
- ⇒ поліпшення можливостей зв'язку.

Західні пропозиції базувалися на концепції транспарентності (прозорості) військової діяльності і були розцінені соціалістичними країнами як намагання отримувати інформацію розвідувального характеру, як легалізація шпигунської діяльності. До речі, пропозиції щодо "прозорості" не стосувалися території США, а також діяльності військово-морських сил та авіації морського базування країн НАТО.

Суттєва різниця в позиціях сторін призвела до того, що дискусія з процедурних питань розтягнулася на 18 місяців. Не зміг прискорити справу і запропонований 9 березня 1984 р. групою "Н + Н" компромісний варіант проекту підсумкового документа, який передбачав необхідність поєднання політичних і військових аспектів безпеки.

Позитивним зрушенням на конференції в Стокгольмі сприяли суттєві зміни зовнішньополітичної лінії Радянського Союзу після приходу до влади М. Горбачова. Перехід до нового політичного мислення благотворно позначився на всьому гельсінському процесі. Радянський Союз уперше погодився на таку форму контролю, як проведення інспекції на місцях. У середині 1986 р. сторонам удалося подолати розбіжності й узгодити компромісний підсумковий документ першого етапу Стокгольмської конференції, який був прийнятий 19 вересня. До речі, за чотири хвилини до опівночі було "зупинено годинник", що дозволило продовжити дискусію щодо остаточних формулювань підсумкового документа де-факто до 22 вересня.

Документ охоплював комплекс політичних і військово-технічних аспектів зміцнення взаємної довіри та безпеки, що сприяло зменшенню ризику військового конфлікту в Європі. У ньому містилася низка заходів щодо попереднього повідомлення, спостереження, обміну щорічними планами та здійснення інспекцій. Документ конкретизував принцип невикористання сили або погрози силою, насамперед невикористання військової сили.

Військова діяльність підлягала попередньому повідомленню за 42 дні до її початку, якщо в ній беруть участь щонайменше 13 тис. вояків або 300 танків; військово-повітряна діяльність підлягала попередженню у випадку 200 або більше літаковильотів у ході навчань (за оцінками спеціалістів, це положення стосувалося близько 90 % військово-повітряної діяльності в Європі). Попередженню підлягали також перекидання, переміщення та зосередження військ.

Щодо обміну щорічними планами військової діяльності, то військові навчання за участі понад 40 тис. осіб підлягали попередньому повідомленню за рік, а за участі 75 тис. – за два роки до їх проведення. Важливим положенням стало обов'язкове запрошення на військові заходи з участю понад 17 тис. чол. спостерігачів від усіх країн-учасниць.

Принципово новим елементом була домовленість про ефективні й адекватні форми перевірки, у тому числі про право кожної країни-учасниці проводити інспекції на території іншої держави з метою здійснення контролю за дотриманням узгоджених заходів. Це положення, яке на той час було революційним, згодом увійшло в усі договори та домовленості щодо контролю над озброєннями та роззброєнням. Результати Стокгольмської конференції стали вагомим кроком до пом'якшення напруженості й оздоровлення політичного клімату в Європі. Ішлося про початок нового етапу загальноєвропейського процесу на засадах відмови від догм холодної війни, повернення до політики розрядки та поступового подолання блокового протистояння.

15.4. Віденська зустріч країн – учасниць НБСЄ

Віденська зустріч країн – учасниць НБСЄ тривала понад два роки – із 4 листопада 1986 р. до 19 січня 1989 р. Саме на цей час припав завершальний етап в історії холодної війни. Перелому у процесі європейського розвитку безумовно сприяло нове політичне мислення, відмова Радянського Союзу від стереотипів класової боротьби на міжнародній арені та прийняття загальнолюдських цінностей як головного орієнтиру. Символами цього періоду стали Договір СРСР і США про ліквідацію ракет меншої та середньої дальності, а також підсумковий документ Віденської зустрічі НБСЄ.

У ході Віденської зустрічі вдалося відновити баланс між трьома "кошиками" гельсінських домовленостей. Усі аспекти загальноєвропейського процесу – політичний, військовий, економічний, гуманітарний – отримали свій розвиток на Віденській зустрічі. Радянський Союз демонстрував гнучкість у сфері безпеки та роззброєння, а також при вирішенні гуманітарних проблем. Цьому слугували прийняття Москвою принципу розумної достатності у сфері оборони, а також готовність розглядати проблему прав людини як невід'ємний елемент європейського процесу. Наступальна позиція Заходу щодо питань "третього кошика" супроводжувалася поступками в галузі роззброєння. Як і завжди, активною та конструктивною була позиція нейтральних країн і країн, що не приєдналися. Так, у травні 1988 р. вони внесли офіційний проект підсумкового документа. Особливого значення цьому кроку надав приїзд до Відня міністрів закордонних справ країн Н + Н. 3 січня 1989 р. вони внесли оновлений проект підсумкового документа, що сприяло завершенню Віденської зустрічі.

Іншою особливістю Віденської зустрічі стало те, що вперше позначилася тріщина в коаліціях держав, які базувалися на системній або блокувній солідарності. Так, найбільші суперечки щодо зв'язку майбутніх переговорів про звичайні збройні сили в Європі з гельсінським процесом точилися не між Сходом і Заходом, а між Францією та США. У липні 1988 р. до Відня прибули міністри закордонних справ Німеччини та Франції – Г. Геншер і Р. Дюма, які виступили проти затягування переговорів та за швидше завершення зустрічі. Різниця в позиціях Греції і Туреччини щодо мандату переговорів про звичайні збройні сили призвела до того, що цей мандат був узгоджений лише 15 січня 1989 р. – уже після офіційної "зупинки годинника" відповідних консультацій 10 січня. Болгарія, яку звинувачували у порушенні прав турецької меншини, не знайшла підтримки з боку своїх союзників. Угорщина ж піддала гострій критиці Румунію за утиски тамтешніх мадярів.

Віденська зустріч запропонувала порядок денний для Європи, здійснивши справжній прорив у двох критичних сферах – військовій та гуманітарній. Насамперед, було досягнуто домовленість про початок безпрецедентних переговорів про звичайні збройні сили в Європі – у межах процесу НБСЕ. Це стало вагомим кроком у поширенні політичної розрядки на військову сферу. Що стосується гуманітарної сфери, то у Відні вперше було сформульовано **концепцію людського виміру НБСЕ**.

У межах Віденської зустрічі із 17 лютого 1987 р. до 10 січня 1989 р. проходили консультації 23 країн – членів НАТО й ОВД, під час яких було вироблено мандат переговорів про звичайні збройні сили в Європі. Ішлося про нові переговори, що мали змінити переговори про

взаємне скорочення збройних сил й озброєнь у Центральній Європі, які безрезультатно проходили у Відні із жовтня 1973 р. (у них брало участь 19 держав; район скорочення охоплював території ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, НДР, Польщі та Чехословаччини).

Під час консультацій СРСР та інші країни ОВД зробили кроки, які сприяли розблокуванню переговорів і дали змогу вийти на взаємоприйнятний варіант домовленостей. Так, східноєвропейські країни домовилися перенести проблему скорочення особового складу збройних сил, а також військово-морських сил на наступні етапи переговорів про роззброєння в Європі. Вони погодилися також винести за межі мандату переговорів тактичну ядерну зброю. Водночас – і в цьому полягав досягнутий компроміс – озброєння та військова техніка "подвійного" призначення (тобто такі, що можуть використовувати ядерну зброю, – артилерійські та ракетні системи, літаки тощо) не виділялися в окрему категорію та не виключалися із предмета переговорів. Позитивно вплинула на хід консультацій також заява М. Горбачова в ООН 7 грудня 1988 р. про значне скорочення Радянським Союзом своїх збройних сил в односторонньому порядку. Усього в європейській частині СРСР скороченню підлягало 10 тис. танків, 8,5 тис. артилерійських систем, 800 бойових літаків; особовий склад збройних сил зменшувався на 500 тис. осіб.

10 січня 1989 р. на консультаціях був остаточно узгоджений мандат, який установлював мету переговорів – зміцнення стабільності та безпеки в Європі шляхом досягнення нижчих рівнів звичайних озброєнь, ліквідації існуючих асиметрій, а також потенціалу раптового нападу та початку великомасштабних наступальних дій. Переговори мали охоплювати всі види звичайних сил і техніки, у тому числі озброєння "подвійного" призначення. Ядерна зброя, як і хімічна та військово-морські сили, не входили до предмета переговорів.

Значно розширювалася географічна зона переговорів – район скорочення охоплював усю сухопутну територію країн-учасниць у Європі від Атлантики до Уралу, велику частину Туреччини, радянське Закавказзя, а також усі європейські острівні території країн-учасниць.

Був установлений взаємозв'язок переговорів із гельсінським процесом. По-перше, переговори 23 країн мали проходити в тому самому місці (Відень) і розпочинатися в той же час (6 березня 1989), що й переговори всіх 35 країн – учасниць НБСЕ про заходи зміцнення довіри і безпеки, рішення про проведення яких також було ухвалено у Відні. По-друге, передбачалося проведення регулярних зустрічей усіх країн – учасниць НБСЕ для обміну думками та інформацією щодо ходу переговорів про звичайні збройні сили в Європі. По-третє, результати переговорів мала розглянути наступна зустріч НБСЕ в Гельсінкі (1992).

Таким чином, рішення Віденської зустрічі започаткували процес контролю та скорочення звичайних збройних сил у Європі. Віденський мандат означав підготовку договору про ненапад між двома блоками.

Значним результатом Віденської зустрічі став розвиток людського виміру гельсінського процесу. Поняття людського виміру було визначено як *сукупність зобов'язань країн – учасниць НБСЕ відносно поваги всіх прав й основних свобод людини, контактів між людьми та інших питань гуманітарного характеру*.

Під час Віденського форуму вдалося подолати давні суперечки щодо пріоритетності тих чи інших прав та дійти згоди в тому, що усі цивільні, політичні, економічні, соціальні, культурні й інші права і свободи мають першочергове значення. Концептуально новим елементом стало положення про право громадян індивідуально або разом з іншими робити свій внесок у боротьбу за права людини. Іншим суттєвим моментом стала домовленість про заходи довіри у гуманітарній сфері – створення механізму обміну інформацією, думками, запитами, проведення зустрічей та консультацій (т. зв. віденського механізму) у зв'язку з реалізацією зобов'язань, пов'язаних з людським виміром НБСЕ. При цьому процедура консультацій мала обов'язковий характер. Країна, якій було направлено відповідний запит, мусила дати відповідь протягом 10 днів.

Віденський документ передбачав значне розширення контактів між громадянами країн-учасниць, спрощення порядку виїзду та в'їзду на їхню територію, забезпечення широкого обміну та поширення всіх видів інформації, у тому числі радіо- та телеінформації, поліпшення умов діяльності іноземних журналістів, сприяння співпраці й обміну в галузі культури та освіти, створенню культурних центрів й інститутів, співробітництву між університетами, науково-дослідницькими закладами та розвитку особистих контактів між діячами культури, науки й освіти.

Важливим досягненням Віденської зустрічі стало рішення про скликання Конференції з людського виміру НБСЕ, яка мала провести три наради: у Парижі (травень-червень 1989), у Копенгагені (червень 1990) та (що було неможливим ще кілька років до того) у Москві (вересень-жовтень 1991). Запропонований механізм дав змогу у майбутньому швидко просуватися на шляху нормотворення у сфері прав людини, формувати інститути й інструменти захисту цих прав, утілювати в життя задекларовані принципи та цінності.

Віденська зустріч посилила регламентуючу функцію НБСЕ у відносинах між Сходом і Заходом та започаткувала перехідний період в історії гельсінського процесу від протистояння до поступового формування системи спільних цінностей, зокрема у сфері прав людини та демократії.

15.5. Договір про звичайні збройні сили в Європі

Згідно з рішеннями Віденської зустрічі 9 березня 1989 р. у столиці Австрії розпочалися два паралельні переговорні процеси: переговори 35 країн – учасниць НБСЕ про заходи зміцнення довіри й безпеки, а також переговори 23 країн ОВД і НАТО про звичайні збройні сили в Європі.

Переговори 35 країн проводилися відповідно до мадридського мандату. По суті вони були продовженням Стокгольмської конференції і мали на меті розробку нового пакету взаємодоповнюючих заходів зміцнення довіри та безпеки в Європі. Роботі переговорів сприяло проведення семінару з військових доктрин (січень-лютий 1990), який був присвячений питанням дислокації, структури та діяльності звичайних збройних сил на Європейському континенті.

17 листопада 1990 р. країни-учасниці (34 країни – у зв'язку з об'єднанням Німеччини) прийняли Віденський документ, який практично замінив документ Стокгольмської конференції. Він передбачав такі нові заходи зміцнення довіри й безпеки:

- ⇒ щорічний обмін інформацією про структуру, чисельність і дислокацію збройних сил, озброєння, плани закупування військової техніки, а також про військові бюджети;
- ⇒ механізм консультацій і співпраці стосовно незвичайної військової діяльності. Цей механізм ставав інструментом Віденського центру із запобігання конфліктів (ЦЗК);
- ⇒ угоду про повідомлення та прояснення небезпечних інцидентів військового характеру (наприклад авіакатастроф);
- ⇒ домовленість про створення системи прямого зв'язку між країнами-учасницями з метою термінового передання важливих повідомлень у сфері контролю над озброєнням.

Новий пакет суттєвих заходів зміцнення довіри й безпеки став практичним кроком на шляху реалізації концепції військової відкритості, транспарентності та передбачуваності у військовій сфері, зміцнював довіру між усіма країнами – учасницями НБСЕ.

Найвідчутнішим проявом кардинальних змін на Європейському континенті стала підготовка та підписання 19 листопада 1990 р. в Парижі *Договору про звичайні збройні сили в Європі*, який набув чинності 9 листопада 1992 р. За одну годину офіційної церемонії підписання Договору в Єлисейському палаці на знищення було приречено десятки тисяч одиниць озброєнь і військової техніки – більше, ніж у будь-якій битві в історії людства. Договір став безпрецедентним й у плані територіального охоплення та жорстких заходів контролю. Холодна війна, що сорок років панувала в Європі, втрачала свою матеріальну базу.

В основі Договору лежить зобов'язання двох груп держав Заходу та Сходу (нагадаємо, що переговори у Відні велися на блоковій основі)

скоротити свої звичайні озброєння таким чином, щоб колективні верхні рівні для кожної із груп держав не перевищували: бойові танки – 20 тис. одиниць; бойові броньовані машини – 30; артилерійські системи (калібр 100 мм і вище) – 20; бойові літаки – 6,8; ударні вертольоти – 2 тис. одиниць.

Одночасно встановлювалася максимальна квота для кожної країни, яка коливалася від 33,3 % для танків і броньованих машин до 37,8 % для бойових літаків. Таким чином, у Радянського Союзу мало залишитися не більше 13,3 тис. танків, 20 тис. броньованих машин, 13,7 тис. артилерійських систем, 5150 бойових літаків та 1,5 тис. ударних вертольотів. Слід зазначити, що на завершальному етапі переговорів проблема максимальної квоти для однієї країни була найгострішою. Міністерство оборони СРСР вимагало встановити таку квоту на рівні 40 %. У цьому питанні Радянський Союз опинився наодинці і не знайшов підтримки ні на заході, ні на сході Європи. Проблему вдалося розв'язати лише під час вересневої 1990 р. зустрічі міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе та державного секретаря США Дж. Бейкера у Нью-Йорку.

Весь Європейський регіон "від Атлантики до Уралу" був поділений на чотири зони:

⇒ перша зона ("Центральна Європа") охоплювала Німеччину, країни Бенілюксу, Польщу, Угорщину, Чехословаччину;

⇒ друга зона поширювалася на Данію, Велику Британію, Францію, Італію і територію західних військових округів СРСР – Прикарпатського, Білоруського, Прибалтійського та Київського;

⇒ третя зона (т. зв. тиловий район) охоплювала Іспанію, Португалію, території Московського та Приволзько-Уральського військових округів СРСР;

⇒ "флангова зона", до якої належали Ісландія, Норвегія, Греція, Туреччина, Болгарія та Румунія, а також території Ленінградського, Одеського, Північнокавказького та Закавказького військових округів СРСР.

Договір установлював досить жорстку квоту для зони Центральної Європи з метою зменшити концентрацію озброєнь у перших стратегічних ешелонах можливого протистояння. Це компенсувалося відповідними послабленнями для флангової зони.

Кількість озброєнь, яка підлягала скороченню, обчислювалася як різниця між їх офіційно оголошеною наявністю на момент підписання Договору та визначеними груповими лімітами і сягала 50 тис. одиниць. Так, скороченню підлягали понад 19 тис. танків та 19 тис. броньованих машин. Дві третини скорочень припадало на країни ОВД, насамперед на Радянський Союз. За оцінками західних експертів, для

належного виконання Договору ці країни мали скоротити значно більшу кількість озброєнь. Проте Радянський Союз вдався до кроків, що суперечили духу та букві Договору. Напередодні його підписання з європейської частини країни було виведено за Урал 57 300 одиниць озброєнь, що підлягали скороченню, а також перепідпорядковано дві дивізії морської піхоти Військово-Морському флоту, аби на них не поширювалися умови Договору.

Істотні скорочення торкалися і країн Заходу. Так, квоти роззброєння Німеччини досягли 44–55 % у різних категоріях озброєнь. Кількість танків скорочувалася із 7 тис. до 4166 одиниць, броньованих машин – із 9,5 тис. до 6154. Важливою складовою Паризького договору стало зобов'язання уряду ФРН скоротити збройні сили об'єднаної Німеччини до 370 тис. осіб. Таким чином, військовий потенціал Німеччини зменшувався удвоє порівняно із сукупним потенціалом ФРН та НДР до об'єднання.

Договір установлював, що процес скорочення озброєнь триватиме 40 місяців і проходитиме в три етапи: на першому скорочується 25 % озброєнь, на другому – 60, на третьому – 100 %. Скорочення відбувається шляхом знищення, переобладнання для невійськових цілей (це стосувалося танків і броньованих машин), розміщення у стаціонарній експозиції, використання як наземних цілей або у процесі навчання.

З метою виконання Договору передбачалося запровадити регулярний обмін інформацією та жорстку систему контролю. Установлювалася широка система інспекцій на місцях без права відмови під час усього процесу скорочення озброєнь, а також протягом 24 місяців після його завершення. Лише на перших двох етапах скорочення було здійснено 1279 інспекційних поїздок.

Час, який минув від підписання Договору до початку його чинності, виявився тривалішим, ніж час підготовки самого Договору. Розпуск ОВД та розпад СРСР докорінним чином змінили стратегічну ситуацію в Європі. Розпочався процес пристосування ДЗЗСЄ до нових військово-політичних реалій. Введення в дію Договору стало можливим лише після розподілу квоти колишнього Радянського Союзу між його наступниками – Росією, Україною, Білоруссю, Молдовою, Грузією, Вірменією та Азербайджаном – у травні 1992 р. Процес скорочення озброєнь розпочався у листопаді 1992 р. і завершився у листопаді 1995 р. Уже на перших двох етапах (1992–1994) учасниками Договору було скорочено понад 35 тис. одиниць озброєння.

Підписання та реалізація ДЗЗСЄ створювали реальні передумови демонтажу біполярної конфронтаційної моделі безпеки, яка складалася десятиліттями в Європі та базувалася на військовій потузі. Рівновага сил від Атлантики до Уралу на низькому рівні, механізм роззброєння та

ефективного контролю стали суттєвими військово-політичними складовими пошуку нової загальноєвропейської структури безпеки.

Учасники Паризької наради НБСЕ погодилися, що не пізніше 1992 р., після наступної, Гельсінської, зустрічі НБСЕ, мають розпочатися нові переговори з роззброєння та зміцнення довіри і безпеки, які будуть відкриті для усіх країн – учасниць гельсінського процесу.

15.6. Паризька нарада країн – учасниць НБСЕ. Паризька хартія для нової Європи

Демократичні революції у країнах Центральної та Східної Європи, падіння Берлінського муру й об'єднання Німеччини стали етапними подіями процесу розвалу Ялтинсько-Потсдамської системи європейського порядку, завершення холодної війни та розколу Європи на антагоністичні табори. Ці події гостро поставили питання про забезпечення стабільності на континенті.

Стрімка зміна ситуації в Європі не залишилася без відповіді як на Сході, так і на Заході. Ще у 1989 р. Радянський Союз виступив з ініціативами скликання нового загальноєвропейського саміту НБСЕ, підготовки Договору між НАТО й ОВД, а також зміцнення та інституціалізації гельсінського процесу. У Москві виходили з необхідності синхронізувати процес об'єднання Німеччини трьома процесами:

- ⇒ скороченням військової присутності в Європі,
- ⇒ формуванням посиленних загальноєвропейських структур та інститутів безпеки і співпраці,
- ⇒ трансформацією військово-політичних блоків у політичні союзи.

Зі свого боку США, Франція, ФРН, Італія, Велика Британія та інші західні країни зробили суттєвий внесок у переосмислення змін на Європейському континенті та вироблення стратегії на майбутнє. Важливим кроком у цьому напрямі стала Лондонська декларація країн НАТО (червень 1990), яка виявила готовність Альянсу до глибокої трансформації цієї організації. Зокрема, була висловлена готовність підготувати спільну декларацію про відмову від агресії між країнами – членами НАТО й ОВД; успішно завершити переговори про скорочення звичайних збройних сил у Європі; розпочати інституціалізацію гельсінського процесу та зміцнити його роль у майбутній Європі.

Спільне бажання європейських країн знайти відповідь на виклики бурхливого часу прискорило підготовку до нової загальноєвропейської зустрічі у верхах. Уже в липні 1990 р. у Відні розпочав роботу підготовчий комітет саміту, який було вирішено провести у Парижі.

Нарада глав держав та урядів 34 країн – учасниць НБСЕ тривала з 19 по 21 листопада 1990 р. У французькій столиці був ухвалений без-

прецедентний для європейської політики пакет документів і рішень: *Паризька хартія для нової Європи, Спільна декларація 22 країн Варшавського Договору та НАТО, Договір про звичайні збройні сили в Європі*. Був підтверджений Віденський документ про заходи зміцнення довіри та безпеки. У контекст паризьких рішень органічно вписувався і Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини, який було підписано в Москві 12 вересня 1990 р.

Наріжним документом Наради стала Паризька хартія для нової Європи, яка констатувала: "Ера конфронтації та розколу Європи завершилася. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуватимуться на взаємній повазі та співробітництві". 34 країни – учасниці НБСЕ дійшли згоди та зафіксували єдині принципи європейського життя:

- ⇒ демократія, заснована на правах людини й основних свободах;
- ⇒ розвиток через економічну свободу та соціальну справедливість;
- ⇒ однакова безпека для всіх.

Уперше в історії гельсінського процесу заключний документ розпочинався з проблематики прав людини, демократії та верховенства закону. У ньому зафіксовано зобов'язання країн-учасниць будувати, консолідувати та зміцнювати демократію як єдину форму правління у країнах – учасницях НБСЕ. Підкреслювалося, що в основі демократії лежить повага до людської особистості та до верховенства закону; демократія має представницький і плюралістичний характер.

Важливим положенням Хартії стала формула: "Безпека є неподільною, і безпека кожної країни-учасниці нерозривно пов'язана з безпекою всіх інших". При цьому особливо наголошувалося, що у сфері безпеки за кожною країною залишається свобода вибору, яка має поважатися іншими країнами. Учасники Наради визнавали, що такі обов'язки держав, як утримання від погрози силою або застосування сили, з одного боку, і мирне врегулювання суперечок – з іншого, є суттєвими та взаємодоповнюючими факторами зміцнення міжнародного миру і безпеки.

Як спільну мету вперше було проголошено розвиток ринкової економіки, забезпечення стійкого економічного зростання, соціальної справедливості та зайнятості. Зазначалося, що економічна співпраця, заснована на ринковій економіці, є істотним елементом відносин між країнами, який сприятиме будівництву процвітаючої та єдиної Європи.

Паризька хартія поклала початок процесу інституціалізації НБСЕ. Було ухвалено принципове рішення про створення відповідних інститутів і структур Наради. Насамперед, ішлося про триступеневий механізм регулярних політичних консультацій:

- ⇒ зустрічі у верхах,
- ⇒ засідання Ради міністрів закордонних справ як центрального форуму політичних консультацій,
- ⇒ Комітет старших посадових осіб.

У Празі створювався Секретаріат НБСЄ, у Відні – Центр із запобігання конфліктів, у Варшаві – Бюро з вільних виборів. Передбачалося заснування Парламентської асамблеї НБСЄ. Разом з тим, слід зазначити, що в Парижі була реалізована концепція "слабких" інститутів, що позначилося на подальшому розвитку гельсінського процесу в 90-х рр. ХХ ст.

Ще одним важливим документом паризького пакету стала Спільна декларація 22 держав. Вона засвідчила подолання блокового менталітету. Запропонована Радянським Союзом у формі Договору між НАТО й ОВД, вона постала як багатостороння угода суверенних держав. 22 країни – учасниці ОВД та НАТО проголошували: у нову епоху, що відкривається в європейських відносинах, вони більше не є супротивниками і будуватимуть нові відносини партнерства та простягають один одному руку дружби. Політично і психологічно Декларація руйнувала образ ворога, який панував у Європі понад 40 років холодної війни.

Спільна декларація підтверджувала запевнення в утриманні від застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої країни, відмову від спроб змінити чинні кордони збройним шляхом. Фактично, ішлося про своєрідний багатосторонній пакт про ненапад.

Важливим положенням стала теза про право будь-якої країни бути або не бути учасницею союзних договорів. Це сприяло трансформації військово-політичної ситуації в Європі, вносило стабільність у процес розпуску Варшавського Договору.

Результати Паризького саміту продемонстрували, що в період закінчення холодної війни та народження нової системи європейських відносин, у період гострих соціальних катаклізмів і проявів нестабільності країни Сходу та Заходу виявили здатність до енергійних і нестандартних дій з метою стабілізації ситуації та плавного, еволюційного переходу до нового європейського порядку в мирних умовах, а не через війни та конфлікти, як це бувало в минулому. Не остання роль у цих зрушеннях належить гельсінському процесу. Як підкреслювалось у Паризькій хартії, хоробрість чоловіків і жінок, сила волі народів та міць ідей гельсінського Заключного акта відкрила нову епоху демократії, миру та єдності в Європі.

Отже, Паризька нарада НБСЄ на вищому рівні стала останньою зустріччю у форматі "старого" гельсінського процесу часів холодної війни та блокового протистояння. Вона стала найвищою точкою розвитку НБСЄ, його ролі та впливу в європейській політиці. Уже на початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався процес поступового витіснення гельсінського процесу на периферію європейської політики.

Один із головних чинників вагомої ролі НБСЄ в 70–80-х рр. полягав у тому, що Нарада виконувала важливу функцію регулювання відносин між Сходом та Заходом. Разом із тим багатосторонній гель-

сінський процес не мав системоформуючої функції, він не стільки впливав на формування відносин між Сходом та Заходом, скільки сам залежав від їх розвитку.

По-друге, у кінці 80-х рр. ХХ ст. НБСЄ опинилася на передньому плані європейської політики, виступила одним із важливих механізмів трансформації відносин між Сходом та Заходом, подолання холодної війни та блокового протистояння. Паризька хартія давала надію на подальшого зростання ролі НБСЄ, її перетворення в дієвий механізм не лише інституціоналізації, але й зближення між Сходом та Заходом, об'єднання Європейського континенту на основі формування загальноєвропейських просторів: політичного, безпекового, правового, гуманітарного, економічного тощо.

По-третє, у межах гельсінського процесу поступово сформувався унікальний механізм "звітності" та контролю за виконанням узятих країнами-учасницями зобов'язань:

⇒ Стокгольмський механізм інспекцій на місцях (1986) для контролю за військовою діяльністю країн-учасниць. Згодом цей механізм було суттєво розширено Віденськими документами про заходи зміцнення довіри і безпеки та відповідними заходами у межах ДЗЗСЄ (1990) і Договору про відкрите небо (1992);

⇒ Віденський механізм "людського виміру" (1989), доповнений процедурою міжнародного розслідування Московської наради Конференції з людського виміру (1991);

⇒ Берлінський механізм консультацій і співпраці з надзвичайних ситуацій (1991);

⇒ Механізм НБСЄ щодо мирного врегулювання суперечок ("механізм Валетти", 1991), трансформований у 1992 р. у Суд з примирення та арбітражу в межах НБСЄ.

Здавалося, усе це надавало гельсінському процесу нової якості та нових можливостей. Однак саме 1991 р. став роком переходу від "старої" до "нової" НБСЄ і, врешті-решт, до його поступового витіснення на периферію основних політичних процесів.

По-перше, НБСЄ втратила функцію переговорного форуму, у межах якого регулювалися відносини між Сходом і Заходом. "Схід" як організована група країн, здатна самостійно регулювати внутрішні процеси і представляти колективні інтереси на міжнародній арені перестав існувати.

По-друге, НБСЄ була хоч і важливим, але не єдиним механізмом трансформації міжнародних відносин у Європі. Дедалі важливішу роль відігравали Рада Європи, НАТО та ЄС. Рада Європи першою розпочала розширення на Схід, перетворившись у пан'європейську організацію. Поступово у країнах ЄС та НАТО остаточно сформувався консенсус щодо розширення цих організацій на Схід.

По-третє, країни Центральної та Східної Європи переорієнтували свій зовнішньополітичний курс на партнерські відносини із західними країнами, на вступ до західних організацій – НАТО та ЄС – що призвело до зменшення значущості багатосторонніх переговорів у форматі Схід-Захід.

Природним наслідком таких процесів стала зміна парадигми об'єднання Європи. Воно розпочалося не шляхом зближення Сходу і Заходу у форматі загальноєвропейських структур НБСЕ, а шляхом розширення західних структур – НАТО та ЄС – на схід європейського континенту. Усе це позбавляло НБСЕ головної функції, з якою пов'язувалися надії на формування сильної загальноєвропейської основи нової європейської архітектури.

Пошукові завдання

Проаналізуйте особливості Гельсінського процесу на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст.

Дослідіть роль групи "NTN" в Гельсінському процесі.

Охарактеризуйте Віденський "порядок денний для Європи".

Визначте основні параметри ДЗЗСЄ.

З'ясуйте роль Паризької Хартії для нової Європи.

Дослідіть роль НБСЕ у трансформації європейського порядку.

Література

Дубинин Ю.А., Мартынов Б.Ф., Юрьева Т.В. История международных отношений (1975–1991). – М., 2006.

Загорский А.В. Хельсинский процесс: Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. 1972–1991 гг. – М., 2005.

Кашлев Ю.Б. Общеєвропейский процесс вчера, сегодня, завтра. – М., 1990.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.) / Л.Ф. Гайдуків. – К., 2001.

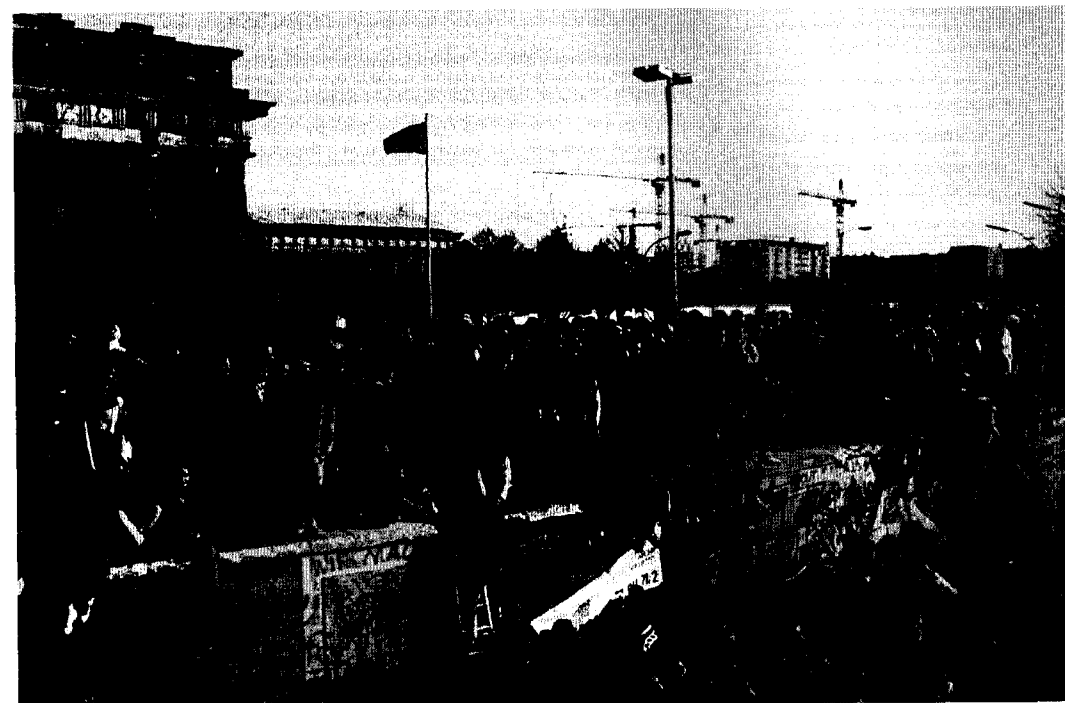
От Хельсинки до Будапешта. История СБСЕ/ОБСЕ в документах. 1973–1994 : В 3 т. – М., 1996, 1997.

Системная история международных отношений : В 4 т. – М., 2003. – Т. 3. – Гл. 10–11.

Chebali V.Y. La diplomatie de la détente : la CSCE, d'Helsinki à Vienne (1973–1989). – Bruxelles, 1989.

From Helsinki to Vienna: Basic Documents of the Helsinki Process / Ed. by A. Bloed. – Dordrecht; Boston; London, 1990.

Розділ 16 Об'єднання Німеччини

16.1. "Особливі відносини" між ФРН і НДР у 1980-ті роки

На початку 1970-х рр. ФРН, здійснюючи в умовах розрядки "нову східну політику", проголошену федеральним канцлером В. Брандтом (1969–1974) і продовжену його наступником Г. Шмідтом (1974–1982), була змушена укласти низку міжнародних договорів та підписати Гельсінський Заключний акт 1975 р. Тим самим вона юридично визнала й погодилася з тими реаліями у Центрально-Східній Європі, які склалися після Другої світової війни і становили невід'ємну складову Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, у тому числі із дводержавністю німецького народу.

Це недвозначно свідчило про зміцнення радянських позицій у європейській і світовій політиці й успіх радянського керівництва на чолі з А. Брежневим (1964–1982), яке розглядало розрядку міжнародної напруженості як засіб юридично закріпити політичні й територіальні зміни в Європі, що відбулися після Другої світової війни, домогтися міжнародно-правового визнання та легітимізації сфери радянського впливу у Центрально-Східній Європі й, водночас, розвивати і поглиблювати взаємини зі Сполученими Штатами та їхніми західноєвропейськими союзниками. Окрім політичних, Радянський Союз прагнув й економічних дивідендів у вигляді західних кредитів і технологій, передусім для освоєння покладів нафти і сировини в Сибіру та інших віддалених районах. Постачання нафти й природного газу в Європу дало б змогу імпортувати необхідні для СРСР якісні продовольчі та споживчі товари, виробляти які в достатній кількості не була спроможна планова соціалістична радянська економіка.

Парадокс полягав у тому, що найважливіша роль у реалізації цих планів відводилася саме ФРН, яка ще 1949 р. проголосила себе єдиною міжнародно-правовою спадкоємицею Третього рейху, розгромленого у Другій світовій війні. З усіх європейських держав ФРН була найбільше зацікавлена у пом'якшенні конфлікту між Сходом і Заходом, у розвитку економічних й культурних контактів та обмеженні озброєнь, оскільки лише такий розвиток подій міг привести Німеччину до об'єднання. Ще в листі-додатку до Московської угоди 1970 р. між Радянським Союзом і ФРН західнонімецький уряд підтвердив свій обов'язок домагатися такої ситуації в Європі, у якій німецький народ здобуде свою єдність шляхом вільного волевиявлення.

Шлях до об'єднання у нових умовах передбачав розвиток міжнародної співпраці ФРН одночасно в кількох площинах:

- ⇒ розбудова відносин із НДР;
- ⇒ погодження нової східної політики із союзниками по Європейських Співтовариствах і НАТО, передусім із США;
- ⇒ урахування позиції СРСР.

Такий підхід отримав назву **синхронізації** східної політики ФРН, яка означала точне врахування можливостей та інтересів інших країн для подолання розколу Німеччини.

На думку західних аналітиків, східнонімецький режим мав вигляд одного із найстабільніших у світі (Д. Хілс). Протести придушувалися брутальним застосуванням сили, вимушеною еміграцією політичних противників до Західної Німеччини та дозволами для суттєвої частини східнонімецького населення коротких поїздок на Захід, що давало можливість знизити суспільне напруження. За приблизними підрахунками, до 1987 р. у ФРН хоча б один раз у житті побувало від однієї п'ятої до чверті населення НДР.

Проте стабільність східнонімецького режиму була одночасно і його слабкістю. Адже він тримався на двох важливих факторах. Першим була готовність СРСР надати уряду НДР допомогу у випадку кризи та вжити будь-яких необхідних заходів, включаючи й застосування сили, з метою не допустити зміни статус-кво у Центрально-Східній Європі, який склався унаслідок Другої світової війни. Другим була пасивна згода населення країни, зумовлена військовою присутністю Радянського Союзу, терпіти правління СЄПН, але при збереженні достатньо високого рівня життя.

Підтримувати найвищий рівень добробуту серед соціалістичних країн при тому, що громадяни НДР порівнювали свій достаток не із сусідньою Польщею й Чехословаччиною, а з добробутом західних німців у ФРН, не здійснюючи серйозних економічних реформ, було складніше й складніше. Цим і скористалися західнонімецькі політики, застосовуючи "теорію магніту", яка з'явилася ще за часів К. Аденауера. Згідно з нею, рівень добробуту у ФРН, демократичні свободи тощо – усе це мало приваблювати НДР. Прив'язавши східного сусіда економічно, можна було поступово домагатися від нього поступок у політичній сфері. Такий підхід отримав назву **тактики малих кроків**.

Пріоритетними напрямками діяльності уряду ФРН щодо НДР стали розвиток і зміцнення німецько-німецьких відносин у всіх можливих сферах, зокрема, створення й розбудова спільних транспортних та енергетичних систем, ліній і засобів зв'язку, поглиблення економічних відносин тощо. При цьому всі вони були підпорядковані меті досягнення єдності нації.

На початок 1980-х рр. припадає розширення економічних стосунків між ФРН і НДР. У зв'язку із наростанням кризових явищ у східнонімецькій плановій соціалістичній економіці НДР змушена була йти на серйозні політичні поступки, ослаблення прикордонного режиму й режиму гуманітарного обміну заради отримання фінансової та економічної підтримки.

Вразлива позиція НДР на межі між демократичним Заходом і тоталітарним Сходом зумовила в початковий період розрядки суттєві розбіжності східнонімецького керівництва з Радянським Союзом у питаннях зовнішньої політики. Керівництво НДР розуміло, що політика розрядки збільшує можливості впливу з боку західних країн, передусім ФРН, що ставило під загрозу існування комуністичного режиму. Проте східнонімецькі лідери розуміли також, що від них мало що залежить у розвитку подій на міжнародній арені. З огляду на це вони мусили пристосовуватися до нових умов і спробували, зі свого боку, отримати низку поступок від західного сусіда. Однак, якщо для ФРН "німецьке питання" було абсолютно самостійним, то для НДР воно було частиною загальної стратегії стосовно Заходу, яка базувалася на протиборстві соціалізму й капіталізму в усіх сферах міжнародної діяльності. Висловлюючись за розвиток співпраці із ФРН, керівництво НДР рішуче відкидало будь-яку критику з її боку, яка стосувалася внутрішньополітичної ситуації, державного устрою, прав людини.

Зокрема, у промові лідера НДР, генерального секретаря СЄПН Е. Хонеккера (1976–1989), виголошеній 13 жовтня 1980 р., були сформульовані чотири вимоги до уряду ФРН, виконання яких розглядалося як передумова розвитку нормальних взаємин між двома німецькими державами. Отож, ФРН мала:

- ⇒ визнати громадянство НДР;
- ⇒ ліквідувати Центральне бюро з обліку порушень прав людини в НДР;
- ⇒ погодитися на перетворення постійних представництв ФРН у НДР і НДР у ФРН на посольства;
- ⇒ урегулювати проходження кордону по Ельбі на засадах міжнародного права, тобто по тальвегу або по осі фарватера.

Перша вимога була пов'язана з тим, що західнонімецький Федеральний конституційний суд у Карлсруе 1966 р. ухвалив рішення про єдине німецьке громадянство, право на яке визначає винятково уряд ФРН. Тим самим була поставлена під питання важлива складова східнонімецького державного суверенітету. Те саме стосувалося й питання кордону. Ще в липні 1973 р. Федеральний конституційний суд ФРН рекомендував розглядати кордон між двома німецькими державами по аналогії до того, що пролягав між землями ФРН, оголосивши принципи міжнародного права непридатними для даного випадку. Аналогічним чином пункт про постійні представництва в *Угоді між НДР та ФРН* 1972 р. розглядався східнонімецьким керівництвом як тимчасова поступка, на яку воно змушене було піти, щоб закріпити у договірний спосіб суверенітет НДР, і від якої треба всіма силами позбавитися в майбутньому. Нарешті, існування та діяльність Центрального бюро з

обліку порушень прав людини в НДР абсолютно справедливо розглядалися як спроба систематизації компрометуючої інформації щодо зловживань східнонімецьких керівників, яка згодом могла б бути використана для їх судового переслідування. У своїх вимогах Е. Хонеккер посилався на Гельсінський Заключний акт, зокрема, закріплений ним принцип взаємного невтручання держав у внутрішні справи одна одної.

Чудово розуміючи складність економічного становища НДР, західнонімецькі урядовці просто не звертали увагу на волення своїх східних колег. І вже у грудні 1981 р. під час першої міжнімецької зустрічі на вищому рівні між Е. Хонеккером і Г. Шмідтом, яка відбувалася біля озера Вербелінзее під Берліном, зазначені вимоги не згадувалися. У підсумковому комюніке лише наголошувалося на необхідності продовження роботи з демаркації кордону. Тут же вперше прозвучала формула про загальну відповідальність, щоб із німецької землі ніколи більше не виходила небезпека війни. У 1983 р. було відновлено переговори між ФРН і НДР щодо укладення *Угоди про співпрацю у сфері культури*, яка була підписана у травні 1986 р. Поступово лібералізувався прикордонний контроль, зростала кількість туристичних поїздок громадян НДР до ФРН.

Так відбувалося перетворення німецько-німецьких відносин у самостійну політичну величину, незалежну від стану взаємин між двома наддержавами біполярного світу. Виник особливий міжнародний режим, що змушував інших міжнародних акторів розглядати НДР в окремих сферах як де-юре частину Федеративної Республіки. Таким чином, з одного боку, фактично ставився під сумнів суверенітет східнонімецької держави, а з іншого – створювалася одностороння залежність НДР від ФРН.

Прикладом може слугувати двостороння торгівля. На ФРН та Західний Берлін припадало 27 % зовнішньоторговельного обігу НДР із капіталістичними країнами. Обсяг загальної торгівлі між двома німецькими державами перевищив у 1980-ті рр. 15 млрд німецьких марок. Федеративна Республіка стала другим за значенням після Радянського Союзу торговельним партнером НДР. Що ж стосується ФРН, то на частку торгівлі зі східнонімецьким сусідом припадало лише 1,5 % її товарообігу, а серед торговельних партнерів НДР посідала лише п'ятнадцяте місце.

Така диспропорція стала можливою через те, що уряд ФРН надав НДР низку переваг, яких були позбавлені інші країни Центрально-Східної Європи. Зокрема, важливою особливістю торговельних відносин між НДР і ФРН було те, що вони регулювалися не лише відповідними двосторонніми угодами, але й особливим протоколом ЄЕС "Про внутрішньонімецьку торгівлю і пов'язані з нею питання" від 25 березня 1957 р. Цей протокол був складовою частиною *Римського Договору*

1957 р. про створення ЄЕС і мав таку ж саму міжнародно-правову силу. Згідно із параграфом 1 цього протоколу, торгівля між ФРН та НДР не належала до зовнішньої торгівлі, а обидві держави не були закордоном одна для одної.

Очевидними є переваги, які отримала від цього НДР. Насамперед, це відсутність митних зборів, що дозволило НДР заощадити, за найскромнішими підрахунками, 8,8 млрд німецьких марок. Крім того, НДР могла отримувати додатковий прибуток від поставок до ФРН сільськогосподарської продукції за значно вищими, ніж на світовому ринку, закупівельними цінами ЄЕС. За законодавством ФРН, східнонімецькі товари обкладалися пільговим ПДВ, а знижка податку з обігу складала 11 %. Це, у свою чергу, вело до здешевлення східнонімецьких товарів і підвищення їхньої конкурентоспроможності. Не випадково, у західній економічній літературі говорилося про НДР як про фактично асоційованого члена ЄЕС, що не мав правового статусу асоційованого членства.

Зі свого боку, партійно-державне керівництво НДР, яке завжди дуже чутливо реагувало на будь-які спроби західнонімецьких правлячих кіл ущемити суверенітет республіки, у питаннях економічних зв'язків відмовлялося бачити очевидні протиріччя між "особливим" характером міжнімецької торгівлі, з одного боку, і декларованими правами й амбіціями суверенної держави, з іншого.

З політичних міркувань ФРН стала практично єдиним західним кредитором східнонімецької економіки, одночасно прив'язуючи до себе сусіда у фінансовому відношенні. Так, 1 і 7 червня 1983 р. у Мюнхені за безпосередньої участі ультраконсервативного керівника земельного уряду Баварії Г.-Й. Штрауса було підписано угоди про надання Баварським земельним банком кредиту НДР у розмірі 1 млрд німецьких марок терміном на п'ять років. Улітку наступного року консорціум західнонімецьких банків, включаючи і "Дойче Банк", надав НДР наступний кредит на суму 950 млн німецьких марок під гарантію федерального уряду. Між двома державами існувала особлива угода, у межах якої НДР користувалася безвідсотковим кредитом (т. зв. свінг), верхня межа якого була визначена у 850 млн німецьких марок.

Одночасно Західна Німеччина скуповувала в інших партнерів НДР її боргові зобов'язання та векселі з метою сконцентрувати у власних руках усю її зовнішню заборгованість, що стрімко зростала.

До кінця 1970-х рр. для радянського керівництва став очевидним дестабілізуючий вплив політики розрядки на внутрішньополітичну ситуацію в СРСР. Балансування на межі війни і миру вважалися для Москви безпечнішим, аніж небезпека західного впливу, складовою якою була нова східна політика ФРН. Це й зумовило поворот зовнішньої політики Радянського Союзу до посилення своїх позицій у країнах, що звільнили-

ся від колоніальної залежності, навіть за допомогою військового втручання, як це було в Афганістані, та до продовження гонки озброєнь, зокрема шляхом розташування ракет СС-20 у Східній Європі.

Посилення міжнародної напруженості призвело до серйозних ускладнень у стосунках між керівництвом НДР і Радянського Союзу, бо значно підривало авторитет Е. Хонеккера в очах співгромадян, який і без того був невисоким. Крім цього, відмова від розрядки звала б до мінімуму самостійність керівництва НДР. У зв'язку з початком нового витка конфронтації у відносинах між СРСР та США, пов'язаної з розташуванням американських ракет середньої дальності у країнах Західної Європи, у тому числі й у ФРН, лідер НДР у 1983 р. проголосив політику обмеження збитків, яка, фактично, означала продовження розрядки у внутрішньонімецьких взаєминах.

Ще у вересні 1981 р. канцлер ФРН Г. Шмідт запропонував Е. Хонеккеру відвідати ФРН, що пізніше було підтверджене Г. Кодем. Незважаючи на відверте радянське невдоволення, Е. Хонеккер у 1984 р. до останньої миті планував свій візит до ФРН і відмовився від нього лише тоді, коли сам пересвідчився в його безперспективності. Це було своєрідним викликом Радянському Союзу. Реакція західнонімецького уряду на відносну самостійність НДР не забарилася: Східна Німеччина отримала два кредити на загальну суму близько 2 млрд марок.

Щоб заспокоїти керівництво СРСР, яке в кожному кроці НДР стосовно ФРН убачало приховану мету німецького об'єднання, уже в жовтні 1984 р. Е. Хонеккер в центральному органі СЄПН проголосив тезу, що об'єднання соціалізму і капіталізму так само неможливе, як поєднання вогню і води, яка набула широкого розголосу. В основі такої ідеологізованої позиції лежала концепція створення міжнародної коаліції розуму і реалізму, розроблена на початку 1980-х рр. за активної участі Інституту міжнародної політики НДР. Вона передбачала кооперацію з усіма миролюбними силами в капіталістичних країнах, що розглядалася як співпраця не на міждержавному, а на міжсистемному рівні. Цікаво, що пізніше саме ця концепція, розроблена східнонімецькими ідеологами для виправдання власних загравань із ФРН, стала підґрунтям нового політичного мислення, яке виникло в СРСР у період перебудови й у вирішальний спосіб призвело до тих змін у міжнародних відносинах, які підривали самі засади існування східнонімецького комуністичного режиму.

У першій половині 1980-х рр. міжнімецькі стосунки з рангу офіційних міжурядових перемістилися у сферу суспільних, міжпартійних відносин. Початок цьому поклали взаємини між західнонімецькою СДПН та східнонімецькою СЄПН. У 1983 р. відбулася зустріч Е. Хонеккера з керівниками соціал-демократів В. Брандтом і Г. Фогелем; згодом такі зустрічі набули регулярного характеру:

⇒ у 1985 р. з'явився спільний проект обох партій про створення в Європі зони, вільної від хімічної зброї;

⇒ у 1986 р. – документ під назвою "Принципи створення без'ядерного коридору в Центральній Європі";

⇒ у 1988 р. – звернення до держав – учасниць НБСЕ з пропозицією про створення в Центральній Європі зони довіри та безпеки.

На відміну від НДР, чия прихильність до обмеженої та контрольованої розрядки була зумовлена тактичними інтересами збереження режиму і певної самостійності керівництва, ФРН у запровадженні політики розрядки ставила стратегічну мету об'єднання Німеччини. За таких умов особливого значення для ФРН набули відносини із США, які, у свою чергу, базували власну політику в Європі на принципі диференціювання – заохочення тих держав, чия політика відповідала інтересам Сполучених Штатів, і покарання тих, чий дії їм суперечили. Щоб обмежити зовнішньополітичні дії Радянського Союзу, ФРН посіла помірковану позицію щодо антирадянських заходів США і НАТО, висунула теорію подільності розрядки між Європою і країнами, що звільнилися та підпали під радянський вплив, продовжувала економічну співпрацю і політичний діалог з Москвою. Саме канцлер ФРН Г. Шмідт у липні 1980 р., одразу після початку радянської інтервенції в Афганістані, схилив керівництво СРСР до переговорів із США про ядерні ракети середньої дальності, а пізніше Г. Коль переконав американське керівництво в необхідності висунення нульового варіанту, який був знехтуваний Радянським Союзом.

Сполучені Штати давали ФРН можливість маневрувати в таких умовах. Щодо Радянського Союзу, то він, як і завжди, розглядав НДР, з її повної згоди, як слухняного виконавця своєї волі. І це ще більше знецінювало державний суверенітет НДР, керівництво якої бачило в розміщенні радянських ракет додаткові гарантії утримання монополіної позиції СЄПН у країні.

У той же час ФРН залишала за собою право одноосібно визначати стратегію розвитку стосунків між двома німецькими державами. У другій половині 1980-х рр. в адміністрації федерального канцлера створюється так звана Робоча група 22, куди входили міністр внутрішньонімецьких стосунків, керівник постійного представництва ФРН в НДР, статс-секретар МЗС ФРН, західноберлінський сенатор, вищі чини спецслужб і поліції. Фактично, це був реальний механізм втілення німецької політики.

Важливою подією у цих відносинах став візит Е. Хонеккера до ФРН у вересні 1987 р. Головною темою його переговорів з канцлером ФРН Г. Коєм була проблема зміцнення миру та безпеки в Європі. Керівники висловилися за повагу до незалежності й самостійності кожної з держав у їхніх внутрішніх і зовнішніх стосунках. Під час візиту було підписано

угоди про науково-технічну співпрацю, охорону довкілля, обмін інформацією та досвідом у сфері захисту від ядерного випромінювання.

Незважаючи на істотні поступки з боку ФРН, її нова східна політика виправдала себе з погляду західнонімецьких національних інтересів, а радянське керівництво та його східнонімецькі союзники змушені були зайняти оборонну позицію. До середини 1980-х рр. у керівництві ФРН поступово формується уявлення про те, що європейський мирний порядок є ідеальним засобом для возз'єднання Німеччини. Побудувати загальноєвропейський дім можна, лише подолавши розкол Німеччини мирним шляхом. Міністр внутрішніх справ ФРН В. Шойбле заявив: "Наша німецька політика є водночас європейською політикою, наша європейська політика – водночас німецькою політикою", тому західнонімецький уряд тоді намагався "європеїзувати" німецьке питання. Воно стає складовою як політики безпеки ФРН, так і її стосунків із західноєвропейськими партнерами в межах Європейських Співтовариств та НАТО.

16.2. Перебугова в СРСР і криза в НДР

У другій половині 1980-х рр. Радянський Союз у черговий раз зіткнувся з необхідністю модернізації своєї політичної та економічної системи. Проте для модернізації соціалізму необхідні були радикальне ослаблення напруженості між Сходом і Заходом та розвиток конструктивної співпраці між ними. Розпад командно-адміністративної системи і пов'язана із цим економічна й соціальна криза наприкінці 1980-х рр. змусили радянських керівників поступово відмовитися від прагнення диктувати свою волю центральноєвропейським народам, зосередившись на пошуку зовнішніх фінансових і матеріальних ресурсів для розв'язання внутрішніх тимчасових, як тоді їм здавалося, складнощів. Це й зумовило зміни в черговий раз у радянській зовнішній політиці, які отримали назву **нове політичне мислення**. У листопаді 1986 р. М. Горбачов у своїй закритій для друку промові на зустрічі керівників соціалістичних країн у Москві закликав будувати стосунки між цими державами на засадах цілковитої рівності та невтручання у внутрішні справи, оскільки концепція загального європейського дому й заміна класових принципів на пріоритет загальнолюдських цінностей поступово зближували Схід із Заходом і були несумісними з радянським контролем над країнами Східної Європи. Цей виступ більшість західних держав розцінила як відмову від доктрини Брежнєва.

Зрозуміло, що така ініціатива наштовхнулася на негативне ставлення керівництва тих держав ЦСЄ, де влада місцевих комуністич-

них режимів стабільно вимагала силової підтримки з боку СРСР. Верхівка СЄПН на чолі з Е. Хонеккером справедливо побачила в новій ситуації загрозу власному перебуванню при владі, хоча після подій 17 червня 1953 р. опозиційний рух у країні ніколи не набував не те що революційних, але й просто стабільних організаційно інституалізованих форм, на відміну від ЧССР, де роками нелегально діяли об'єднання інтелектуалів, чи ПНР, де навіть виникла некоммуністична профспілка "Солідарність". Проте громадяни НДР так само роками могли, просто включаючи телевізор, наочно бачити не лише заповнені якісними західними товарами прилавки західнонімецьких крамниць, але й уже готові інституційні моделі та форми суспільного життя, які треба було просто перенести на східнонімецький ґрунт. Це означало, що, якщо СРСР не повернеться до доктрини обмеженого суверенітету, то подолання розколу Німеччини ставало лише справою часу.

Керівництво НДР протидіяло таким процесам усіма силами. Були різко обмежені інформаційні контакти з Радянським Союзом, заборонені продажі радянських газет і журналів тощо. Проте замість виправлення ситуації це лише підривало взаєморозуміння з радянськими керівниками, викликало особисті непорозуміння між Е. Хонеккером й М. Горбачовим.

Разом із тим, негативна позиція керівництва НДР щодо нового політичного мислення в міжнародних відносинах, будівництва спільного європейського дому тощо, яка дедалі більше суперечила очікуванням східнонімецького населення, не могла не позначитися на міжнімецьких відносинах, які у цей період стали помітно відставати від змін на Європейському континенті. Саме це і вилилося в одну з причин, що зумовили кризу і призвели до руйнації політичних та економічних засад східнонімецької держави.

Слід зазначити, що з початком перебудови і формування нового політичного мислення в Радянському Союзі та інших східноєвропейських країнах власне питання про об'єднання Німеччини навіть не порушувалося. Вважалося, що існування двох німецьких держав є фундаментальним стабілізуючим чинником для тієї системи міжнародних відносин, яка склалася після Другої світової війни і була остаточно закріплена у Гельсінському Заключному акті 1975 р. й інших угодах тих років. А тому навіть можливість німецького об'єднання суперечить інтересам СРСР і його союзників, воно не може бути допущене за жодних умов. НДР розглядалася як найважливіша ланка ОВД, "форпост" соціалізму в Європі, при цьому на її території зберігалася найпотужніше угруповання радянських військ за межами СРСР.

Розуміючи, що постійно уникати питання про поділеність Німеччини в діалозі з країнами Заходу стає дедалі важче, М. Горбачов шукав

компромісні формули. Скажімо, в одному з інтерв'ю 1987 р. він, у принципі, не виключав можливості возз'єднання німецької нації, але вважав порушення цього питання в політичній площині передчасним і шкідливим.

Проте наростання економічних складнощів усередині СРСР змушувало до активної економічної співпраці із Західною Німеччиною, яка постійно ув'язувала поступки в економічних питаннях з фактичною відмовою СРСР від впливу на політичні процеси у Східній Німеччині.

У січні 1988 р., вперше за п'ять років, відбувся візит міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе до Бонна, у жовтні канцлер ФРН Г. Коль відвідав Москву. В офіційних документах за підсумками візиту федерального канцлера зазначалося, що Г. Коль висловив відому концепцію уряду ФРН щодо стосунків двох німецьких держав. Він говорив про неприродний поділ німецької нації, можливості подолання розколу їхньої батьківщини мирним шляхом. М. Горбачов же, зі свого боку, визнаючи історичність ситуації, що склалася у німецькому питанні, говорив про недопустимість і катастрофічність для Європи спроб розмити кордон між суверенними німецькими державами.

Візит радянського лідера до ФРН у червні 1989 р. пройшов з великим успіхом. У комюніке візиту зазначалося, що Федеративна Республіка Німеччина і Радянський Союз розглядають першорядним завданням своєї політики долучення до існуючих історичних традицій і, тим самим – сприяння подоланню розколу Європи. Основною темою радянсько-західнонімецьких переговорів у червні 1989 р. було, безумовно, об'єднання Німеччини. Г. Коль підкреслив, що відповідно до західнонімецької конституції німецький народ виявляє свою волю: в умовах вільного самовизначення відновити єдність і свободу Німеччини. У відповідь М. Горбачов наголосив, що дві держави підбивають підсумок післявоєнного періоду і відкривають новий розділ у своїх стосунках. Пізніше, на прес-конференції, радянський керівник зазначив, що Берлінський мур може впасти, коли зникнуть передумови, які його породили. У ході візиту було підписано одинадцять угод, серед яких головним політичним документом стала *Спільна заява*, що зафіксувала спільне бачення перспектив розвитку загальноєвропейського процесу та відносин між СРСР і ФРН. При підписанні цього документа М. Горбачов виходив із того, що в загальноєвропейському домі й надалі існуватимуть дві німецькі держави як його рівноправні члени.

На відміну від СРСР, позиція США у питаннях можливого об'єднання була набагато сприятливішою. Адже протягом усієї післявоєнної історії США намагалися зберегти ініціативу у змінах у Європі. Особливо це стосувалося німецького питання. Для США основними напрямками політики щодо Німеччини були, з одного боку, підтримка союзницьких

взасмин із ФРН, з іншого – дестабілізація ситуації в НДР. До другої половини 1980-х рр. питання об'єднання двох німецьких держав адміністрацією США не висувалося. Проте після того, як керівництво ФРН недвозначно поставило мету об'єднання, Сполучені Штати змушені були виробити власну позицію щодо цього, а також спрогнозувати реакцію Радянського Союзу. Об'єднана Німеччина розглядалася США та їхніми європейськими союзниками як загроза наявному військово-політичному балансу сил у західному блоці. Економічне та фінансове зміцнення ФРН могло зумовити переважання її в ЄЕС. Водночас США дбали про збереження НАТО й участь у цій організації німецької держави, оскільки нейтралітет Німеччини, сплачений за її об'єднання, міг би підірвати засади трансатлантичних зобов'язань США в галузі безпеки. З огляду на це результати візиту М. Горбачова до ФРН не могли не насторожити США. Аби заспокоїти американську адміністрацію, міністру закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншеру довелося розголосити характер домовленостей. У свою чергу М. Горбачов під час зустрічі з Е. Хонеккером у кінці липня 1989 р. знову підкреслив значення існування НДР для розвитку соціалізму і зміцнення миру в Європі. Західноєвропейські країни, загалом не відкидаючи думку США, розраховували на противагу об'єднаної Німеччині залучити до європейських структур інші, передусім східноєвропейські, держави.

Таким чином, ще у першій половині 1989 р. перспектива німецького об'єднання розглядалася всіма зацікавленими сторонами дуже далекою, майже неможливою, такою, що могла б реалізуватися лише в умовах корінної зміни співвідношення сил у Європі.

16.3. Пагіння Берлінського муру

Тим часом у НДР назривала політична криза, яку посилювало невдоволення значної частини населення низьким, порівняно з ФРН, рівнем життя, а також обмеженнями на виїзд за кордон. З травня 1989 р. Угорщина почала ліквідувати захисні споруди на кордоні з Австрією. Скориставшись із цього, поодиночі і сім'ями, спочатку тоньким струмком, а згодом і цілою хвилею бажаючі залишити НДР, переважно молоді, мобільні, матеріально забезпечені, освічені громадяни НДР прямували через Угорщину та Австрію до ФРН. У постійному представництві ФРН у Берліні, у західнонімецьких посольствах у Празі, Будапешті, Варшаві дедалі більша кількість східних німців намагалася отримати дозвіл виїхати на постійне проживання до ФРН.

У Будапешті у спеціально організованих таборах очікували виїзду близько 1500 людей, їхня чисельність щодня зростала і перевищила

3500 на початку вересня. Таке велике скупчення біженців створювало проблеми для уряду Угорської Республіки, який 10 вересня 1989 р. без узгодження з НДР ухвалив рішення надати всім бажаючим можливість залишити країну в західному напрямі, а 11 вересня на кордоні з Австрією було піднято шлагбауми, і туди рушили біженці. На кінець місяця їхня кількість перевищувала 25 тис. Аналогічна ситуація склалася у Чехословаччині й Польщі. За втручання міністра закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншера, громадян НДР, які знайшли притулок у посольствах ФРН у Празі та Варшаві, було переправлено транзитом через НДР до ФРН.

При цьому ФРН не соромилася використовувати "дипломатію чекової книжки". Коли 25 серпня 1989 р. прем'єр-міністр Угорщини М. Немет і міністр закордонних справ Г. Горн проводили у замку Гюмніх біля Бонна переговори з Г. Кодем і Г.-Д. Геншером щодо проблеми східнонімецьких біженців у західнонімецькому посольстві в Будапешті та поінформували своїх західнонімецьких партнерів про свій намір дозволити біженцям виїзд на Захід через австрійський кордон, Г. Коль відразу запропонував Угорщині кредит у розмірі 500 млн німецьких марок.

У жовтні 1989 р. кількість східних німців, які легально й нелегально залишили країну, перевищила 200 тис. Одночасно почався широкий рух протесту східних німців проти політики уряду. У містах НДР проходили мітинги та демонстрації. Найбільшою активністю вирізнялися жителі Лейпцига і Дрездена. Євангельсько-лютеранська церква, неформальні об'єднання та угруповання змогли консолідувати противників режиму Е. Хонеккера. Непокірні піддавалися арештам, грошовим штрафам. Однак на більше репресивна машина НДР вже була нездатна: параліч органів держбезпеки був наслідком глибокої кризи СЕПН та її верхівки.

У такій атмосфері уряд Е. Хонеккера 6–7 жовтня 1989 р. організував святкування 40-річчя республіки, де була присутня й радянська делегація на чолі з М. Горбачовим. У великій маніфестації на центральній вулиці східного Берліна Унтер-ден-Лінден брали участь представники всіх округів республіки, переважно молоді активісти. Проте їхні гасла не були святковими: "Перебудова!", "Горбачов!", "Горбачов, врятуй нас ще раз!"

У промові на урочистому засіданні в Палаці республіки Генеральний секретар ЦК КПРС характеризував НДР як давнього друга і союзника, говорив про довіру і солідарність, яка утвердилася між братніми партіями, країнами і народами – у той час, коли партійна верхівка НДР забороняла розповсюджувати у країні радянські книги й періодичні видання політичного змісту. М. Горбачов підтвердив один з головних принципів нового політичного мислення – принцип неутру-

чання у внутрішні справи інших суверенних держав, але публічно попередив Е. Хонеккера, виголосивши відоме німецьке прислів'я, яке в його устах з огляду на подальші події набуло пророчої ваги: "Того, хто запізнюється, карає життя".

І вже 9 жовтня у Лейпцигу пройшла 100-тисячна маніфестація під гаслом "Ми – народ", спрямована проти політичної монополії СЄПН. У НДР розпочався процес, який не міг не призвести до кардинальних соціально-політичних змін, хоча керівництво країни не бажало цього помічати. Натомість німецькі комуністи намагалися врегулювати кризову ситуацію звичними кадровими перестановками. 17 жовтня політбюро ЦК СЄПН звільнило Е. Хонеккера з посади генерального секретаря партії. Наступного дня пленум ЦК усунув його з усіх державних посад. Його наступником став Егон Кренц.

Таким чином, подальші розходження поглядів М. Горбачова і Е. Хонеккера призвели до відчуження обох країн, яке завершилося відкритим розривом між ними у жовтні 1989 р. та усуненням керівника НДР. Однак це не врятувало східнонімецький режим, і ситуація продовжувала загострюватися. Наприкінці жовтня в Лейпцигу в демонстрації протесту взяли участь 300 тис. чол., а 4 листопада близько мільйона жителів Східного Берліна вийшли на демонстрацію за вільні вибори й дотримання прав людини. Хвиля протесту дедалі міцнішала.

У ніч на 9 листопада 1989 р. було повідомлено про рішення Ради міністрів НДР дозволити всім, хто бажає, виїхати до ФРН чи до Західного Берліна без спеціального дозволу, що фактично стало відкриттям кордону. Почалося руйнування Берлінського муру. Цей символ холодної війни і глобального протистояння Сходу й Заходу упав, а з ним зник і поділ Берліна на Східний і Західний. Через фантастичний збіг адміністративних прорахунків і небажання на жодному з відповідальних щаблів розгадушеного східнонімецького бюрократичного апарату взяти на себе відповідальність, керівництво НДР, фактично, віддало вулиці право вирішувати власну долю та долю своєї держави.

Поспішне відкриття кордонів НДР з ФРН і Західним Берліном свідчило про розгубленість, яка охопила вище керівництво республіки, про бажання будь-що стабілізувати ситуацію. Проте значення цієї події для майбутнього обох німецьких держав було величезним. Можливість вільного пересування стала початком стрімкого піднесення національної самосвідомості громадян НДР, охоплених ідеєю належності до єдиної німецької нації. Мільйони східних німців, які побували на Заході й повернулися додому, на власні очі могли переконатися, наскільки великою є різниця в рівнях життя. Одночасно після подій 9 листопада і 22 грудня – дня відкриття Бранденбурзької брами у Берліні – ФРН отримала прямий потужний канал впливу на громадську думку НДР.

В апараті радянського МЗС і ЦК партії аж до падіння Берлінського муру панувало відносно затишшя щодо німецького питання, тому день 9 листопада 1989 р. став для радянських партапаратників "громом серед ясного неба". Представники жорсткої лінії вважали, що тут потрібно задіяти радянські війська, але для М. Горбачова й Е. Шеварднадзе це було абсолютно неприйнятним. Ще в червні 1989 р. Е. Шеварднадзе у бесіді з держсекретарем США Дж. Бейкером заявив, що застосування сили у Східній Європі означало б розгром демократичного руху і кінець перебудови. Примара військового конфлікту в центрі Європи з перспективою розростання була несумісною з горбачовським образом Європи як спільного дому. Тож СРСР не втручався: радянські війська отримали вказівку за будь-яких обставин залишатися в казармах.

16.4. Внутрішні аспекти об'єднання Німеччини

У НДР розпочалися масові викриття корупції і зловживань комуністичної номенклатури. Це призвело до повсюдного зміщення керівників регіональних і місцевих органів влади, ліквідації так званого Демократичного блоку партій у парламенті й саморозпуску Національного фронту – наймасовішої громадсько-політичної організації у країні. Рішенням Народної Палати від 1 грудня 1989 р. із Конституції країни було вилучено статтю про провідну роль СЄПН. Тим самим було ліквідовано комуністичну монополію на владу. До лютого 1990 р. СЄПН втратила більшість своїх членів.

З крахом СЄПН стався загальний розлад органів влади усіх рівнів. Це паралізувало роботу навіть локального самоврядування. Промовистим є той факт, що у січні 1990 р. міська рада Східного Берліна була змушена звернутися до західноберлінського Сенату з проханням організувати вивезення сміття з міста. Тобто, за відсутності всеохоплюючого контролю партійного апарату вона виявилася нездатною виконувати навіть базові функції.

Паралельно розпочалася масова втеча населення у ФРН. Цей потік не зменшувався ні на день. У листопаді 1989 р. НДР залишили 130 тис. чол. – один відсоток населення країни. Приблизно стільки ж їх було у грудні, а за січень 1990 р. з НДР виїхало 58 тис. чол., тобто кожного дня до Західної Німеччини переїздило щонайменше 2 тис. чол., насамперед молодих і з гарною освітою.

Реакцією населення на загрозу анархії у країні стала переорієнтація з лозунгів створення в НДР демократичного соціалізму на вимоги приєднання до ФРН як найпростішої можливості розв'язати існуючі

проблеми. Уже 8 січня 1990 р. 100 тис. жителів Лейпцига вийшли на вулиці під лозунгами "Ми – єдиний народ!" "Німеччина – єдина батьківщина!", а 15 січня під цими закличками зібралися 150 тис. Аналогічні мітинги відбувалися і в інших містах країни, лише 22 січня у них узяли участь понад 200 тис. чол.

Спроба 13–14 листопада сформувати уряд національної довіри на чолі з колишнім секретарем Дрезденської окружної організації СЄПН Гансом Модровим як особою, що не заплямувала себе корупцією й зберегла довіру широких верств населення, не мала особливої перспективи. Те саме стосувалося й уряду національної відповідальності, який постав під його керівництвом 5 лютого 1990 р. і до якого було включено вісім міністрів від опозиційних партій. У країні наростав рух, спрямований на об'єднання із ФРН.

Декларації Г. Модрова щодо якісно нового добросусідства, кооперативного співіснування та створення договірної співтовариства з ФРН були сприйняті громадськістю як чергова спроба втечі від політичної відповідальності, оскільки ставало дедалі зрозуміліше, що НДР неспроможна надалі підтримувати рівень добробуту своїх громадян власними силами. Е. Кренц ще під час свого першого візиту до Москви як новообраний перший секретар ЦК СЄПН, розмовляючи із М. Горбачовим, назвав деякі цифри щодо зовнішньої заборгованості НДР. Загальний борг перед Заходом уже складав 26,5 млрд дол, причому валютний баланс країни мав дефіцит у 12,1 млрд дол.

Цікаво, що протоколіст у цьому місці записав: "Товариш Горбачов запитав здивовано, чи ці цифри відповідають дійсності. Він не уявляв собі, що ситуація є такою складною". Тобто, відірвані від життя радянські керівники самі поступово втрачали адекватне уявлення про те, наскільки глибокою є криза, з якою їм доводилося мати справу. Лише сплата відсотків вимагала 4,5 млрд дол, що відповідало 62 % загального експортного доходу НДР. Країна жила вище своїх можливостей, починаючи з початку 1970-х рр. Якби перестали надходити нові кредити, то рівень життя, на думку Е. Кренца, відразу впав би на 30 %. Він уже давно роздумував над зверненням до МВФ, але його зупиняв страх перед перспективою західного контролю за східнонімецькою економікою. Проте тепер сподіватися на допомогу СРСР, який сам переживав не найкращі часи, було марно.

Вирішальну роль у зміні настроїв населення відіграла німецька політика ФРН, спрямована на створення спільних німецько-німецьких суспільних інститутів. Цьому сприяла відміна візового режиму для в'їзду до НДР західних німців.

Після падіння муру уряд ФРН під проводом Г. Коля дотримувався стратегії, сформульованої канцлером у промові перед Бундестагом

8 листопада 1989 р. Широкомасштабна економічна допомога Східній Німеччині зумовлювалася здійсненням там далекоюсяжних політичних реформ: проведенням вільних виборів, ліквідацією конституційної монополії на владу з боку СЄПН, дозволом діяльності незалежних політичних партій. Що стосується перспективи об'єднання, то західнонімецький канцлер наполягав на вільному волевиявленні східнонімецького населення, маючи переконання, що за умови вільного вибору воно висловиться за об'єднання.

Уряд ФРН послідовно продовжував приймати все нові й нові хвилі біженців із НДР, незважаючи на небезпеку перенапруження своїх систем соціальної допомоги, і з такою ж упертістю відмовляв східнонімецькому керівництву у наданні кредитів до проведення глибоких політичних і ринкових реформ. Тим самим йому вдалося дестабілізувати уряд НДР під проводом Г. Модрова та викликати громадську дискусію про перспективу об'єднання.

28 листопада 1989 р. федеральний канцлер виступив у Бундестазі з програмою розвитку німецько-німецьких відносин, яка отримала назву "Десять пунктів Г. Коля". На відміну від декларацій, висловлених східнонімецьким прем'єром, тут прямо передбачалося через конфедерацію перейти до федеративного устрою єдиної німецької держави шляхом створення спільних економічних структур і суспільних інститутів за передумови проведення вільних виборів у НДР. Політика "малих кроків" у подоланні поділу мала бути замінена новими формами інституційної співпраці, починаючи від спільних урядових комісій та спільного парламентського представництва.

Г. Коль погоджувався надати широкомасштабну допомогу для Східної Німеччини, але за умови, що буде ухвалено і безповоротно проведено ґрунтовну зміну політичної та економічної системи НДР. Ішлося, насамперед, про проведення вільних виборів без надання гарантій подальшому пануванню СЄПН і ліквідацію планової економіки. "Ми не збираємось стабілізувати те, що вже не має підтримки", – висловився з цього приводу канцлер.

Реалізуючи свій план, 19 грудня Г. Коль із тріумфом відвідав Дрезден, де провів з Г. Модровим переговори про соціальні, культурні й економічні відносини між обома країнами. Вислухавши побажання східнонімецького уряду щодо мільярдних кредитів, глава уряду ФРН наголосив на можливості фінансової підтримки стабілізації НДР лише за умови подальших перетворень. Зате у промові біля руїн церкви Фрауенкірхе перед багатотисячним натовпом він багато говорив про єдність німецької нації. Захоплений прийом східнонімецького населення, з одного боку, дозволив Г. Колю залишитися провідною фігурою у власній партії під час виборів до Бундестагу 1990 р., а з іншого

– допоміг східному ХДС вийти на провідні позиції у ході передвиборної кампанії напередодні перших вільних виборів у НДР.

Західнонімецькому канцлеру вдалося шістьма виступами у найбільших містах НДР зібрати аудиторію понад 1 млн чол., що складало майже 10 % виборців. У своїх промовах він публічно висловився за приєднання Східної Німеччини до ФРН на підставі ст. 23 Основного Закону ФРН. Уряд Г. Модрова опинився перед важким вибором – його неспроможність загальмувати загальну анархію та спад рівня життя населення загрожувала новими соціальними потрясіннями. Кредити ж для фінансування додаткових соціальних витрат збанкрутілої соціалістичної держави він міг отримати лише від ФРН за умови проведення глибоких політичних реформ у Східній Німеччині.

З огляду на це східнонімецький уряд був змушений розширювати співпрацю із ФРН та проводити подальші політичні реформи попри те, що це підточувало самі основи його існування. У січні 1990 р. обома німецькими державами були створені спільні комісії з питань будівництва і планування міст, охорони довкілля, транспорту. У лютому розпочали роботу аналогічні органи з інтенсифікації співпраці у галузі сільського й лісового господарства, туризму, культури. Було створено спільну групу співробітників міністерств юстиції обох країн з метою підготовки змін у законодавстві НДР. Були організовані спільні семінари і зустрічі західнонімецьких підприємців та їхніх колег з усе ще одержавленої економіки НДР. Активно стимулювався розвиток контактів між землями ФРН й округами НДР, між окремими містами й громадами.

На тлі паралічу владних структур Східної Німеччини особливе значення мала підтримка західнонімецькими партіями, громадськими організаціями та групами інтересів створення і діяльності власних партій-двійників у НДР. У лютому лідерами східнонімецьких консервативних партій при особистій підтримці канцлера Г. Коля було створено "Передвиборчий союз", пізніше перетворений у передвиборчий блок "Альянс за Німеччину". Тоді ж аналогічним чином західнонімецькі соціал-демократи допомогли відновити в НДР діяльність окремої від СЕПН-ПДС Соціал-демократичної партії. Навіть малочисельний баварський ХСС створив з багатьох консервативних груп у НДР свого аналога – Німецький соціальний союз. Вільна Демократична партія ФРН вибрала у партнери східнонімецьку Ліберально-демократичну партію, а Партія зелених встановила тісні зв'язки зі східнонімецьким Союзом 90. Безперервно надавалася матеріальна підтримка. СДПН та ХДС навіть створили у Бонні власні штаби для координації матеріальної допомоги, яку їхні місцеві осередки надавали колегам з НДР. Конкретних партнерів на Сході отримали окремі земельні організації.

Під тиском вимог ФРН та громадської думки усередині країни уряд Г. Модрова був змушений у межах "круглого столу" – неформального форуму старих східнонімецьких політичних партій та нових опозиційних груп, що утворилися у ході заворушень та падіння Берлінського муру, – узгодити конкретний термін перших вільних виборів до Народної Палати на 18 травня 1990 р. Тепер Г. Модров чекав, що Г. Коль буде змушений виконати дані у Дрездені обіцянки всеосяжної допомоги. Проте Г. Коль відхилив прохання Г. Модрова про термінову допомогу у розмірі 15 млрд марок, запропонувавши лише розпочати переговори щодо їх надання.

Таким чином західнонімецький канцлер вигравав час, оскільки фінансове становище НДР погіршувалося з кожним днем. Подальшій дискредитації уряду Г. Модрова сприяла його спроба зберегти при владі старі кадри, особливо апарат ненависної населенню східнонімецької таємної поліції Штазі. Десятки тисяч демонстрантів 15 січня розгромили приміщення центральних структур Штазі у Східному Берліні. Уряд Г. Модрова дедалі більше втрачав контроль над ситуацією в усіх сферах життя і ту певну підтримку населення НДР, якою користувався на початку свого правління. Наростання проблем змусило уряд перенести очікувані вибори з травня на 18 березня.

Коли Г. Модров, намагаючись залишитися при владі, за результатами короткого візиту до Москви і зустрічі з М. Горбачовим представив 1 лютого 1990 р. концепцію поетапного створення конфедерації НДР та ФРН після невизначено довгого перехідного періоду (спочатку пропонувалося укласти договір про співпрацю і добросусідство, потім створити конфедерацію і лише згодом – єдину державу у вигляді німецької федерації чи німецького союзу, причому новостворена держава мала вийти з військових блоків і стати нейтральною, а права і відповідальність чотирьох держав-переможниць повинні бути збережені), Г. Коль запропонував негайно розпочати переговори про валютний союз обох держав, відкинувши принцип поступового зближення.

Це була кардинальна зміна курсу. Адже побудова конфедеративних структур, а також прийняття Східної Німеччини до ЄС як етапи на шляху до об'єднання мали за передумову загальну життєздатність НДР. А створення валютного й економічного союзу, навпаки, забило у Східної Німеччини значну частину її державного суверенітету, зокрема над державно-правовим регулюванням власного економічного простору та валютно-фінансової сфери. ФРН зобов'язалася взяти на себе вирішення низки як внутрішніх (відродження нормальних умов господарювання), так і зовнішніх (торговельний баланс і зовнішній борг) проблем НДР.

Під час переговорів, що відбулися у Бонні 13–14 лютого 1990 р., тверда позиція уряду Г. Коля, який єдиним прийнятним сценарієм вважав уведення в НДР західнонімецької марки і відмову Східної Німеччини від

самостійної грошової політики, змусила східнонімецьку сторону піти на поступки та прийняти всі вимоги західнонімецького канцлера. Через кілька днів, 27 лютого, представники усіх фракцій Народної Палати НДР підтримали *Угоду про створення валютного й економічного союзу*.

Наступним завданням Г. Коля стало приведення до влади у НДР політичних сил, які були б здатні послідовно підтримати об'єднання зі східнонімецького боку й активно співпрацювати з його урядом для реалізації цієї мети. Найоптимальнішим був би прихід до влади східнонімецького ХДС. Проте ситуація у Східній Німеччині не відповідала достатньою мірою очікуванням канцлера: опитування громадської думки свідчило, що східнонімецька СДПН може отримати 44 % голосів на виборах і, тим самим, відчутно випередити східний ХДС, який ледве набрав 20 %. З огляду на це керівництво "Альянсу за Німеччину" довго намагалося знайти тему, яка могла б створити чіткий імідж угруповання в очах громадськості і зробити його більш конкурентноспроможним, ніж СДПН. Такою темою було обрано проблему об'єднання. За тиждень до виборів "Альянс" офіційно приєднався до позиції західнонімецького блоку ХДС/ХСС, яка передбачала об'єднання на підставі ст. 23 Основного Закону ФРН.

Щоб підтримати своїх східнонімецьких партнерів, 13 березня на мітингу виборців у Коттбусі канцлер ФРН пішов іще далі, запропонувавши східнонімецьким виборцям можливість обміну їхньої неконвертованої східної марки на західну за курсом один до одного. Ця пропозиція глави уряду ФРН різко підняла авторитет "Альянсу" в очах виборців, й у ході голосування вони, фактично, підтримали пропонуваній Г. Колям шлях до єдності. При рівні участі у виборах 93 % виборців, "Альянс за Німеччину" отримав 48, СДПН – лише 22, а ПДС – 16 %, причому більшість із них у Східному Берліні.

Після цього, маючи у Народній Палаті 192 голоси із 400, "Альянс" міг сформувавати уряд, який спрямував би свої зусилля на швидке об'єднання із ФРН на основі ст. 23 Основного Закону ФРН. Створивши велику коаліцію із СДПН, "Альянс" зібрав дві третини голосів у Народній Палаті, необхідних для конституційних змін. Новий східнонімецький коаліційний уряд Л. де Мезьєра, що складався із християнських демократів, соціал-демократів, лібералів, представників "Демократичного соціального союзу" та "Демократичного прориву", узяв курс на об'єднання з ФРН.

Правові аспекти об'єднання були врегульовані низкою угод, ратифікованих Народною Палатою НДР та західнонімецьким Бундестагом. До них належать:

⇒ *Договір про створення валютного, економічного і соціального союзу*, укладений 18 травня 1990 р. (набрав чинності 1 липня, включивши НДР у правовий, економічний, грошовий і соціальний простір ФРН);

⇒ *Конституційний закон про створення земель у Німецькій Демократичній республіці (Закон про запровадження земель)* від 22 липня 1990 р.;

⇒ *Рішення Народної Палати про вступ НДР до ФРН згідно зі ст. 23 Основного Закону* від 23 серпня 1990 р.;

⇒ *Угода про загальнонімецькі вибори* від 3 серпня 1990 р.;

⇒ підсумковий *Договір про відновлення державної єдності (Договір про об'єднання)* від 31 серпня 1990 р.

16.5. Зовнішні аспекти об'єднання Німеччини

Урегульовуючи міжнародні аспекти подолання німецької дводержавності, дипломатія ФРН мала одночасно зважати на зовнішні чинники. Якщо внутрішні аспекти об'єднання були визнані всім світом справою самих німців, то зовнішні стали предметом дипломатичної боротьби. Міжнародні аспекти об'єднання зачіпали, насамперед, інтереси чотирьох держав – переможниць у Другій світовій війні, які у післявоєнний період в умовах холодної війни продовжували обмежувати суверенітет двох створених ними німецьких держав. Зрозуміло, зіткнувшись з перспективою об'єднання, держави-переможниці прагнули втримати існуючий статус-кво, тобто поділ Німеччини, а у випадку неможливості – зберегти максимальну кількість засобів впливу щодо об'єднаної ФРН. При цьому західні держави, насамперед США, жорстко ставили вимогу членства об'єднаної Німеччини в НАТО, а Франція – ще й активної інтеграції ФРН до західноєвропейських структур. Західноєвропейська й атлантична інтеграція мали гарантувати, що німецьке об'єднання не порушить безпеки сусідів.

Необхідно зазначити, що до листопада 1989 р. західні політики активно порушували німецьке питання у публічних заявах. Слід, однак, визнати, що їхня підтримка німецького прагнення до єдності далеко не завжди була щирою. В умовах холодної війни поділ Німеччини став одним із засобів тиску в ідеологічній боротьбі із комуністичними режимами в СРСР та країнах Центрально-Східної Європи. Адже не існувало кращої дискредитації комунізму як ідеології та політичної практики, ніж відгородження власних громадян від світу Берлінським муром. До цього додавався викуп Федеративною Республікою політичних в'язнів із НДР. За звільнення 33750 осіб і возз'єднання 250 сімей ФРН заплатила урядові НДР понад 3,5 млрд німецьких марок. Мур став символом того процесу, який пізніше З. Бжезинський справедливо назвав втратою комуністичними режимами свого морального права на існування як гуманістичної альтернативи ліберальним демократіям з їхньою ринковою економікою.

Однак використовувати німецьку проблему в ідеологічному протистоянні й бачити перед собою реальну перспективу об'єднання – дві різні речі. Колишній прем'єр-міністр Великої Британії Е. Гіт цілком відверто характеризував ставлення західних урядів до німецького питання так: "Зрозуміло, ми казали, що віримо у німецьке об'єднання, оскільки знали, що воно ніколи не відбудеться". Тобто, поділена Німеччина і для західноєвропейських союзників ФРН здавалася прийнятнішою у зовнішньополітичному плані. "Рівновага страху" й існування НДР вважалися за морально, можливо, й не дуже обґрунтовану, але все ж гарантію стабільності на європейському континенті при одночасному залученні ФРН до західної системи союзів.

Зі свого боку СРСР, економіка якого перебувала у стані швидко прогресуючого падіння, а політична система – у пошуку нових цінностей на заміну дискредитованій комуністично-тоталітарній ідеології, сподівався отримати політичні гарантії безпеки, не маючи змоги гарантувати її, як раніше, переважно за допомогою військових важелів. Для цього радянське керівництво прагнуло посісти чільне місце в європейському політичному процесі, забезпечити сприятливі зовнішньополітичні умови для проведення внутрішніх реформ та одержання фінансової підтримки країн Заходу. Не треба забувати, що головним кредитором там була саме ФРН.

Не буде перебільшенням сказати, що реальність перспективи об'єднання була усвідомлена провідними політиками всіх зацікавлених держав лише після того, як її змалював 28 листопада 1989 р. Г. Коль у своїх "Десяти пунктах". На його думку, внутрішньонімецький об'єднавчий процес мав стати складовою частиною загальноєвропейського процесу та відносин між Сходом і Заходом. А для цього було необхідно заручитися підтримкою Європейських Співтовариств щодо входу до них НДР та інших держав Центральної, Східної та Південної Європи, які проводять реформи.

Глава уряду ФРН наголосив також на необхідності посилення гелісінського процесу за рахунок, наприклад, створення нових інституцій для координації економічної співпраці між Сходом і Заходом та захисту довкілля. Він висловив також підтримку подальших кроків у роззброєнні та контролі над озброєннями з метою створення стану миру у Європі, який сприяв би реалізації німецького об'єднання.

Узагальнюючи свої "Десять пунктів", німецький канцлер проголосив, що вони дають можливість прив'язати німецьке питання до загальноєвропейського розвитку і відносин Схід-Захід в органічному процесі, який урахує інтереси всіх зацікавлених сторін та прокладає дорогу мирному і вільному розвитку в Європі.

Програма із десяти пунктів дозволила Г. Колю перейняти лідерство щодо можливих концепцій розв'язання німецького питання у громад-

ській думці не лише ФРН, але й НДР. До програми практично відразу ж приєднався міністр закордонних справ у коаліційному уряді ФРН Г.-Д. Геншер і його Вільна демократична партія (ВДП). Таким чином, програма набула статусу офіційного курсу західнонімецького уряду.

Цілеспрямоване проголошення напередодні радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні на Мальті 2–3 грудня 1989 р. лідером Західної Німеччини програми із десяти пунктів, що передбачала послідовне, сходинка за сходинкою, створення федеративного устрою між ФРН і НДР, було глибоко продуманим кроком, який дозволив перейти у наступ у стратегічному плані. Г. Колю вдалося перехопити ініціативу в обговоренні німецького питання та поставити СРСР, Сполучені Штати і їхніх західних союзників у роль оборонців. Тим самим була створена протидія тій ролі об'єкта на майбутніх переговорах, яка передбачалася для обох німецьких держав з боку інших учасників, зокрема СРСР, Франції, Великої Британії та, меншою мірою, США.

Виступ федерального канцлера не дозволив перетворити зустріч на Мальті у переговори великих держав щодо забезпечення статус-кво на континенті. У листі до американського президента Дж. Буша з цього приводу він зазначив, що вдалося запобігти перетворенню Мальти на другу Ялту.

Хоча у програмі Г. Коля наголошувалося на намаганні врахувати інтереси сторін, залучених у процес подолання розколу Німеччини, і надати йому сталого й винятково мирного характеру, у вищих урядових колах більшості західних країн та у Радянському Союзі провідні політики насторожено ставилися до ідеї возз'єднання двох німецьких держав.

Зокрема, значну занепокоєність викликала відсутність у цьому програмному документі західнонімецьких гарантій щодо стабільності існуючих кордонів із сусідами обох німецьких держав. Процес німецько-німецького зближення беззастережно підтримали лише президент США Дж. Буш, прем'єр-міністри Іспанії Ф. Гонсалес й Канади Б. Малруні.

Хоча для Франції та Великої Британії цілі уряду ФРН і події в обох німецьких державах й були зрозумілими, проте не розглядалися як такі, що відповідають їхнім інтересам. Адже, на їхню думку, розвиток подій у напрямі об'єднання мав неминуче призвести до серйозних структурних змін у Європі, порушити рівновагу та завдати шкоди миру, стабільності й безпеці на континенті. З огляду на це, і президент Франції Ф. Міттеран, і прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер намагалися максимально сповільнити швидкість об'єднавчого процесу. Не бажаючи загострення через це стосунків у межах НАТО, у тому числі й із США, вони намагалися максимально використати радянський спротив перспективі об'єднання.

Американська адміністрація Дж. Буша (старшого) не мала застережень щодо самого об'єднання, але спробувала поставити об'єднав-

чий процес під контроль та не допустити анархії у його перебігу. Остаточна позиція США щодо об'єднання була сформульована на саміті НАТО 4 грудня 1989 р. у заяві президента Дж. Буша про "нову" Європу та "новий" атлантичний дух. Проголошуючи завданням НАТО закріплення результатів мирних революцій у Центрально-Східній Європі і створення структурних рамок для подальших мирних змін, Дж. Буш запропонував чотири фундаментальних положення, на які мало спиратися німецьке об'єднання. По-перше, німецький народ мав сам вирішувати, у якій формі і за якою моделлю реалізувати своє право на самовизначення, тобто, недвозначно відкидалися права чотирьох держав-переможниць у цій площині. По-друге, об'єднання мало відбуватися при подальшій активній участі ФРН у НАТО та ЄС, а об'єднана Німеччина мала обов'язково враховувати свої права та відповідальність у межах західних союзів. По-третє, заходи у напрямі об'єднання мали реалізовуватися мирно, поступово і крок за кроком. По-четверте, у питанні кордонів об'єднана Німеччина мала підтвердити свою відданість Гельсінському Заключному акту. Дж. Буш наголосив також, що Сполучені Штати і надалі утримуватимуть значні військові формування у Європі та залишаться європейською державою.

Американська військова присутність, основу якої складали підрозділи, стаціонаровані на теренах ФРН – майже 200 тис. із понад 320 тис. американських солдатів, розміщених з європейського боку Атлантики – мала стати гарантією того, що США і надалі будуть відігравати одну із центральних ролей у європейських справах.

Справжня вісь, що встановилася між Бонном і Вашингтоном, зробила неможливою публічну критику німецького просування до єдності з боку їхніх союзників по НАТО. Відсутність американської підтримки зводила нанівець будь-які антинімецькі ініціативи з британського або французького боку.

Довше всіх тривав спротив СРСР. Радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим, на словах визнаючи право народів на самовизначення на основі процесу НБСЄ, дипломатично застерігало перед непотрібним, на його думку, поспіхом в об'єднанні. Оскільки у радянському суспільстві більшість населення не була на той час психологічно готовою прийняти ідею, висловлюючись тогочасною радянською термінологією, відродження великої Німеччини, 9 грудня 1989 р. М. Горбачов запевняв Пленум ЦК КПРС, що Радянський Союз не залишить НДР напризволяще, оскільки вона є стратегічним союзником по ОВД. А ще трохи раніше, 6 листопада 1989 р., у телефонній розмові з радянським послом у Східному Берліні В. Котчемасовим М. Горбачов наголосив: "Наш народ ніколи не простить нам, якщо ми втратимо НДР". 5 грудня 1989 р. відбулася зустріч Г.-Д. Геншера з М. Горба-

човим. Міністр закордонних справ ФРН запевнив радянського керівника, що його країна твердо дотримується принципу непорушності кордонів у Європі та поважає суверенне право народу НДР самостійно визначати розвиток республіки. М. Горбачов, у свою чергу, виявив занепокоєність лавиноподібним наростанням відцентрових процесів у міжнімецьких відносинах. У досить відвертій формі він висловив Г.-Д. Геншеру своє невдоволення виступом Г. Коля у Бундестазі з планом об'єднання Німеччини на конфедеративних засадах без попередніх консультацій з партнерами. Особливе занепокоєння радянського керівництва викликала ідея оборонної конфедерації та мова про вільний вибір щодо приналежності до союзів.

Проте, внутрішній розвиток у НДР й подальше наростання кризових явищ змусили і радянське керівництво розпочати опрацювання можливих сценаріїв та власних підходів на випадок продовження об'єднувачого процесу. Уперше офіційна позиція радянського керівництва щодо врегулювання зовнішніх аспектів німецько-німецького об'єднання була викладена Е. Шеварднадзе у промові в Європарламенті 19 грудня 1989 р. Він заявив про право німецького народу на самовизначення у політичній, економічній та соціальній сферах, а також про те, що німецькою територією є, власне, територія ФРН, НДР та Західного Берліна (тобто, виключалися будь-які претензії на кордони 1938 р.). Як ключову вимогу СРСР до німецького єднання міністр визначив збереження стабільності на континенті в умовах поступової трансформації блокової системи безпеки у загальноєвропейську.

Прийняття американської ідеї про поглиблення внутрішньонімецької співпраці як шляху до розв'язання німецького питання, яку ще у грудні 1987 р. відкидали і НДР, і СРСР, свідчило про готовність радянського уряду до компромісів й обмеженість ефективних політичних засобів впливу з його боку на нову ситуацію. Дипломатичні кола країн Заходу сприйняли зміну у радянському підході як практичну готовність Кремля поступово відійти від доктрини Брежнєва та по-лишити свою сферу впливу у Центральній Європі.

Уразливість позиції СРСР виявилася у тому, що його керівництво намагалось базувати легітимність свого підходу на наголошуванні прав країн-переможниць через майже півстоліття після закінчення Другої світової війни. Однак, за нових умов ці права вже не були дієвим засобом впливу на німецьке врегулювання, а їх підкреслення в односторонньому порядку, без підтримки США та відкритої підтримки Великої Британії і Франції, сприймалося як релікт із фразеології холодної війни.

Згодом Москва проголосила підтримку еволюційних змін за умови суворого дотримання існуючих на континенті територіально-політичних реалій, засуджувала втручання ФРН у передвиборчу боротьбу в

НДР, висувала ідею нейтралітету об'єднаної Німеччини, вимагала від неї демілітаризації, докорінної перебудови економічних та інших зв'язків зі Східною Європою, продовження перебування на німецькій землі союзницьких військ, діяльності військових місій зв'язку, збереження чинності Чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна 1971 р. тощо. Одночасно, як уже зазначалося, уряд НДР спробував після консультації з М. Горбачовим перехопити ініціативу в об'єднавчому процесі і опублікував новий, на цей раз федеративний, **план Модрова**, що мав відкинути перспективу об'єднання у невизначене майбутнє.

10 лютого 1990 р. відбувся візит у Москву Г. Коля й Г.-Д. Геншера, які провели переговори з М. Горбачовим та Е. Шеварднадзе. Головною метою Г. Коля було переконати М. Горбачова в тому, що НДР рухається до краху. Добитися стабілізації становища в НДР, на думку канцлера, можна було тільки через створення валютного, економічного й соціального союзу. Після завершення переговорів радянська сторона заявила: між СРСР, ФРН і НДР немає розбіжностей з приводу того, що питання про єдність німецької нації мають вирішувати самі німці. Під час бесіди у вузькому колі Г. Коля отримав згоду М. Горбачова на приєднання до ФРН п'яти нових східних земель: Бранденбурга, Мекленбурга-Передньої Померанії, Саксонії, Тюрингії та Саксонії-Ангальт на основі ст. 23 Основного Закону ФРН. Обговорювалися також питання про непорушність кордонів у Європі та про військово-політичний статус майбутньої об'єднаної Німеччини. І М. Горбачов, і Е. Шеварднадзе в черговий раз зауважили, що в сучасних умовах німецьку проблему можна вирішити тільки в контексті загальноєвропейського розвитку, з урахуванням безпеки та інтересів як сусідів, так й інших держав Європи і світу.

Ключовою на цих переговорах постала проблема безпеки, тому було погоджено обговорити з усіма зацікавленими сторонами питання про належність майбутнього утворення до військово-політичних блоків. Найбільшим каменем спотикання став майбутній військово-політичний статус Німеччини. Г. Коля беззастережно відкинув ідею нейтралітету країни і проблема збереження членства Німеччини в НАТО стала провідною у радянсько-західнонімецьких переговорах щодо зовнішніх аспектів німецького об'єднання. Канцлер погодився з тим, що у процесі об'єднання німцям НДР і ФРН треба буде враховувати інтереси безпеки СРСР. Щоб посилити свою позицію, через день після закінчення переговорів Москва в ультимативній формі вказала Заходу, що спроби поширення сфери НАТО на схід за рахунок території НДР можуть покласти край переговорам із роззброєння та різко загострити міжнародну обстановку. Трохи пізніше в офіційному повідомленні для преси за підсумками зустрічі М. Горбачова з головою

Ради міністрів НДР Г. Модровом говорилося, що з боку М. Горбачова з усією твердістю було заявлено про неприйнятність членства майбутньої Німеччини в НАТО.

У відповідь уряд Г. Коля змушений був удатися до додаткових заходів. Щоб попередити цю і майбутні подібні ініціативи, західнонімецький уряд знову вжив "дипломатію чекової книжки". На початку 1990 р. Г. Коля у листі до М. Горбачова нагадав про свої обіцянки організувати термінові поставки продовольства до СРСР, зроблені ще у червні минулого, 1989 р. Через два тижні ФРН запропонувала просубсидіювати широкомасштабну закупку у неї продовольства, виділивши з цією метою 220 млн німецьких марок. Після отримання матеріальної та фінансової допомоги позиція СРСР у німецькому питанні відразу стала лагіднішою, і під час переговорів щодо "відкритого неба" між НАТО й ОВД в Оттаві 13 лютого 1990 р. (у той самий день, коли Г. Коля запропонував Г. Модрову створити валютно-економічний союз обох німецьких держав) було досягнуто домовленості про початок консультацій щодо зовнішніх аспектів відновлення німецької єдності, включаючи питання безпеки держав-сусідів, та щодо формули дипломатичних переговорів.

Початковий задум полягав у реалізації формули "чотири плюс два", тобто СРСР, США, Велика Британія і Франція мали провести переговори з двома німецькими державами й укласти договір. Проте дипломатам із МЗС ФРН вдалося домогтися заміни формули переговорів на "два плюс чотири": ФРН та НДР плюс США, СРСР, Велика Британія і Франція. При цьому підкреслювалося, що всі питання, пов'язані з внутрішніми аспектами об'єднання, включаючи його терміни, мали вирішувати лише НДР і ФРН, а зовнішньополітичні проблеми обговорюватимуться представниками шести країн та за участю Польщі при розгляді питань кордонів. Формула "два плюс чотири" остаточно зафіксувала той факт, що об'єднання є внутрішньою справою обох німецьких держав, а інші зацікавлені сторони не мають права втручатися у внутрішньонімецькі аспекти об'єднавчого процесу, що стало перемогою західнонімецької дипломатії.

Мандат переговорів, вироблений в Оттаві, відповідав новій ситуації та закріпив новий розподіл сил, причетних до об'єднання. Суттєво обмежувалися можливості держав-переможниць, особливо СРСР, впливати на хід подій. Визнання за німецьким народом права на самовизначення після об'єднання чітко підпорядковувало його реалізацію розвитку внутрішньополітичного процесу на території обох німецьких держав. Фактично, уже на цьому етапі керівництво СРСР допускало можливість вільного вибору об'єднаною Німеччиною своєї приналежності до регіональних об'єднань і військових союзів, тобто її євроатлантичної інтеграції.

Однак, навіть усвідомивши вразливість своєї позиції, радянська сторона й далі вела себе непослідовно, знову і знову поверталася до тези про відповідальність чотирьох держав-переможниць за всю Німеччину (маючи на увазі формальні правові засади), намагалася пов'язати згоду на об'єднання Німеччини з вимогою її виходу з НАТО й перетворення на позаблокову державу, що мало б серйозно послабити Організацію і в перспективі призвести до припинення американської військової присутності в Європі.

Фактично, такий підхід був спробою повернення до плану, запропонованого Радянським урядом під проводом Й. Сталіна у ноті до урядів США, Великої Британії та Франції від 10 березня 1952 р. Відомо, що свого часу західнонімецький уряд К. Аденауера рішуче відмовився від такої перспективи, розуміючи, що нейтралізація переможеної у двох війнах держави з найбільшим людським й економічним потенціалом у Європі є нереалістичною і призведе лише до того, що вона в черговий раз спробує взяти реванш, балансує між двома блоками у холодній війні.

З огляду на це радянські пропозиції не знайшли розуміння не лише у ФРН, але й у США та інших її союзників по НАТО, а колишній американський держсекретар Г. Кіссінджер неначе підсумував їхні аргументи, стверджуючи, що нейтральна Німеччина становила б велику небезпеку не лише для СРСР, але й для інших сусідів, бо увійшовши до НАТО, вона була б пов'язана новими обмеженнями озброєнь в усій Європі, а ставши нейтральною, стала б військовою силою, яка не контролюється.

Одночасну ж участь об'єднаної Німеччини в ОВД і НАТО, про яку як найгірше, але все-таки прийнятне розв'язання намагалася говорити радянське керівництво, західні держави взагалі не брали до уваги, цілком справедливо вважаючи її просто безглуздою. Очевидно, і сам М. Горбачов, і його оточення дивилися на такий варіант лише як на тимчасовий, як на засіб піднести широким верствам радянської громадськості не дуже приємні новини "у красивій обгортці" і всупереч очевидним фактам мати можливість і надалі твердити, що післявоєнні реалії мало змінилися.

Ці та подальші прорахунки (пропозиції щодо загальноєвропейського референдуму з питань єднання німців, демонстрація готовності до формування радянсько-британсько-французького союзу у складі "шістки" тощо) послаблювали вплив СРСР на німецьке врегулювання. Такі підходи радянської дипломатії лише віддзеркалювали невідготовленість радянського керівництва як до історичних змін у Німеччині, так і до системної кризи в СРСР та інших державах соціалістичного табору. Це не означає, що у Москві не було важелів, щоб вплинути на

події у Центрально-Східній Європі у вигідному для себе сенсі. Радянське керівництво могло, наприклад, поставити ФРН перед вибором між об'єднанням та членством у НАТО і розіграти, таким чином, її прагнення до об'єднання проти членства в альянсі. Воно могло змусити німецьких політиків серйозно сприймати альтернативу: або прийняття радянських побажань, або глибока міжнародна криза.

У такому разі СРСР мав би вжити примусових заходів проти НДР, що, по-перше, суперечило ідеалістичним концептуальним засадам політики уряду М. Горбачова, а, по-друге, загрожувало ізолювати СРСР на міжнародній арені у той час, як через системну кризу всередині країни він особливо потребував міжнародної підтримки. Отже, Радянський Союз не був готовий до нового витка конфронтації із Заходом.

Не виключено, що напередодні виборів у ФРН Г. Коль міг би піти на значні поступки, аж до призупинення німецького членства у військовій організації НАТО за французькою моделлю. З іншого боку, навіть за таких умов навряд чи його уряд погодився б розширити мандат переговорів "два плюс чотири" на суто внутрішньонімецькі проблеми. Тобто, навряд чи можна було б чекати від його уряду недоторканності результатів східнонімецької земельної реформи чи відмови від переслідувань за кримінальні злочини, скоєні співробітниками Штазі або іншими державними службовцями НДР за санкцією власного керівництва. З огляду на це, не можна погодитися зі звинуваченнями на адресу М. Горбачова, що він не поставив цих проблем на порядок денний переговорів, які висувуються багатьма колишніми радянськими дипломатами та російськими істориками.

За умов швидкого просування процесу об'єднання у Східній Німеччині нові пропозиції СРСР формулювалися нашвидкуруч. У кінці 1989 – на початку 1990 рр. його керівництво все ще сподівалося, що об'єднання НДР і ФРН затягнеться на довгі роки, що громадяни НДР залишаться прихильними до збереження першої соціалістичної держави на німецькій землі, що Захід гальмуватиме об'єднання, особливо Франція і Велика Британія – через традиційне суперництво з ФРН, що Республіка Польща і Чехословаччина підтримають вимогу не надавати об'єднаній Німеччині членства в НАТО.

Усе ж усі ці чинники не спрацювали. Темпи об'єднання зумовлювала воля громадян НДР. При цьому поступ німецько-німецького зближення випередив процес утворення нових структур безпеки. Тактика затягування переговорного процесу, яку обрало радянське керівництво, не лише не виправдала себе, а мала для Радянського Союзу особливі наслідки. Швидкоплинність німецького єднання значно прискорила відцентрові сили в ОВД. З виведенням радянських військ із Польщі і Чехосло-

важчии повністю знецінювалася головна перевага Москви у європейській політиці – перебування радянських військ на території НДР.

Відмовившись від впливу на внутрішні аспекти об'єднання чи, у всякому разі, оголосивши їх справою двох німецьких держав, інші зацікавлені актори мусили лише поспішати за швидким формуванням спільних правової, економічної, політичної, партійної та інших соціальних систем у межах німецько-німецьких відносин, що і складало власне об'єднавчий процес.

Переговори між представниками двох німецьких держав та чотирьох країн-переможниць у Другій світовій війні відбулися у чотири етапи, починаючи з 5 травня 1990 р. Їх завершенням стало підписання 12 вересня 1990 р. у Москві *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини*.

На початку консультацій шість делегацій-учасниць узгодили програму переговорів, що включала проблему кордонів, питання військово-політичної безпеки, статус Берліна та міжнародно-правове регулювання ліквідації прав й обов'язків чотирьох держав щодо Німеччини.

У питанні кордонів Г. Коля спочатку висловлювався дуже стримано та не хотів зв'язувати себе додатковими зобов'язаннями. Німецький уряд використовував дуже розмиту дипломатичну формулу про стабільність існуючих кордонів на континенті і їхню зміну за добровільною згодою зацікавлених сторін відповідно до Заключного Гельсінського акта. Проте, коли стало зрозуміло, що така поведінка може завести переговори у глухий кут, канцлер був змушений переглянути власну позицію і провести через Бундестаг та Народну Палату НДР рішення від 21 червня 1990 р., згідно з яким кордон між об'єднаною Німеччиною та Республікою Польща мав бути остаточно врегульований договором обох країн і проходити по лінії кордону НДР.

Найважче було врегулювати ті аспекти німецького єднання, що стосувалися проблем безпеки в Європі. Адже саме вони викликали найсуттєвіші розбіжності у позиціях західних держав та Радянського Союзу, оскільки інтереси безпеки СРСР виявлялися зачепленими найбільшою мірою. ФРН та США стояли перед двома найважливішими завданнями. З одного боку, вони мали випрацювати як чітку, реалістичну позицію щодо зовнішньополітичної орієнтації об'єднаної Німеччини, з якою могли б погодитися інші учасники переговорів, зокрема Радянський Союз, так і стратегію, що дозволила б затвердити таке розв'язання у процесі "два плюс чотири". А з іншого – ішлося про те, як отримати згоду ослабленого, але все ще достатньо сильного СРСР на швидку зміну співвідношення сил на європейському континенті не

на його користь. Сполучені Штати прагнули консолідувати демократичні зміни у Європі, зменшити радянську військову присутність у центральній-східній частині континенту і зовсім ліквідувати її у Німеччині. Американські військові формування, проте, мали й надалі розміщуватися на німецькій землі, хоч і в дещо зменшеній кількості.

Уряду Г. Коля було зрозуміло, що об'єднання може бути реалізоване тільки у випадку, якщо європейські союзники ФРН і Радянський Союз не лише сприятимуть об'єднавчому процесу, але й активно підтримуватимуть його, тому між ФРН і США виник своєрідний поділ обов'язків. Сполучені Штати як світова держава мали узгодити із СРСР ті проблеми німецької єдності, що були пов'язані із безпекою, а ФРН – забезпечити розв'язання фінансових проблем.

У процесі об'єднання ФРН тісно співпрацювала із США також у рамках НАТО, домоглася зняття французьких застережень в обмін на свою готовність до поглиблення інтеграції та створення валютно-економічного союзу у форматі ЄС. Західній Німеччині вдавалося одночасно підтримувати найкращі відносини з урядом М. Горбачова в СРСР та тісні контакти зі своїми західними союзниками. США та ФРН прагнули провести об'єднання на західних умовах, але щоб СРСР сприйняв це з переконанням, що він продовжує й надалі відігравати відповідну своїй вазі, хоча й меншу, ніж раніше, роль у європейських справах. Із цією метою ФРН за підтримки США знову використала надання дозованої фінансової допомоги як політичний важіль. Ця тема була порушена Е. Шеварднадзе під час його візиту до Бонна 4 травня 1990 р. Радянський міністр цікавився можливістю отримання фінансових кредитів, які Радянський Союз міг би використати на закупку товарів за кордоном. Хоча це й означало підйом рівня радянської заборгованості, але уряд М. Горбачова потребував коштів, щоб хоч якось зменшувати напругу у країні.

Німецьке керівництво вирішило скористатися ситуацією, розраховавши, що оскільки у січні швидка допомога продовольством допомогла зняти невдоволення М. Горбачова щодо плану Г. Коля та подій навколо зустрічі на Мальті у грудні 1989 р., то тепер, у ситуації різкого загострення економічних проблем, радянське керівництво навряд чи зможе дозволити собі піти на конфронтацію, сподіваючись на фінансову підтримку. Німецькому керівництву стало відомо, що СРСР потребує кредитів на загальну суму щонайменше 20 млрд марок та сподівається, крім того, на гарантії західних урядів, які, розвіявши чутки про фінансову неплатоспроможність Радянського Союзу, відкрили б, таким чином, дорогу до прямих банківських кредитів.

Треба зазначити, що саме наприкінці 1990 – на початку 1991 рр. на міжнародних фінансових ринках серйозно похитнулася довіра до спроможності Радянського Союзу обслуговувати вже отримані кредити, оскільки він більше не здійснював вчасних виплат за своїми фінансовими зобов'язаннями. Зовнішній борг Радянського Союзу склав у цей період близько 23 млрд німецьких марок, чверть цієї суми було отримано від ФРН, за нею йшли Японія, Італія, Франція, Австрія і Велика Британія. У СРСР виникла криза взаємних заборгованостей, подібна до тієї, яка у набагато більших розмірах розпочалася в НДР.

Вважалося, що Радянський Союз потребує кредиту як мінімум у 2 млрд німецьких марок терміном на 15 років, щоб зміцнити платоспроможність та не допустити визнання банкрутом на міжнародних фінансових ринках. Західнонімецький уряд пообіцяв надати відповідні кредити за умови, що вони стануть частиною загального пакету допомоги при розв'язанні німецького питання. Усього уряд Г. Коля був готовий надати до 5 млрд німецьких марок у форматі "пакету єдності". ФРН обіцяла також посприяти створенню міжнародного консорціуму щодо надання ще більших кредитів.

Е. Шеварднадзе погодився на такі умови. Тут же було домовлено про зустріч між радянським президентом та німецьким канцлером на батьківщині М. Горбачова в Ставропольському краї. Таким чином, німецька ініціатива з фінансовою допомогою своєчасно використала важкий економічний стан СРСР.

Німецькі пропозиції, що зводилися у кінцевому підсумку до радянських поступок у військово-політичній сфері в обмін на масовану фінансову, економічну та гуманітарну допомогу, були повністю прийняті радянською стороною. Під час зустрічі радянського міністра закордонних справ Е. Шеварднадзе з його німецьким колегою Г.-Д. Геншером у Женеві 23 травня 1990 р. німецькій стороні було запропоноване позитивне розв'язання німецького питання за умови врахування радянських інтересів у сфері військової безпеки (остаточне розв'язання проблеми кордонів, реформування НАТО, тимчасове нерозповсюдження на територію НДР військової діяльності НАТО, виведення з німецької території ядерної зброї, відмова ФРН від набуття усіх видів зброї масового знищення, значне одностороннє скорочення бундесверу) та невідкладної допомоги СРСР з боку західних країн у розмірі 20 млрд дол.

Німецький уряд розпочав активні дипломатичні зусилля в межах міжнародних інституцій, у тому числі ЄС і НАТО, та сімки найрозвиненіших промислових держав Заходу з метою організувати максимально можливе виконання радянських умов. Зокрема, Європей-

ська Рада на рівні глав держав й урядів країн ЄС 25–26 червня 1990 р. у Дубліні ухвалила надати Радянському Союзу низку кредитів на двосторонній основі, підкресливши зацікавленість в успіху розпочатих М. Горбачовим політичних й економічних реформ в СРСР. На сесії Ради НАТО на рівні глав держав та урядів, що 5–6 липня відбулася у Лондоні, було ухвалено декларацію, де підкреслювалося: НАТО має випрацювати нову стратегію блоку, яка зменшила б присутність військ поблизу кордонів і їхню опору на ядерну зброю, а крім того, НАТО й ОВД мають виступити із заявами про взаємну відмову від застосування сили й розпочати переговори про радикальне скорочення звичайних збройних сил у Європі. На економічній зустрічі у верхах в техаському місті Х'юстоні 9–10 липня глави держав та урядів семи західних найрозвиненіших промислових країн (США, Канада, ФРН, Велика Британія, Франція, Італія та Японія) висловили у своїй *Політичній заяві* готовність підтримати зусилля з проведення політичних й економічних реформ в СРСР, надавши кредити на двосторонній основі.

Задоволення основних радянських вимог створило передумови для подальшого просування переговорного процесу. 14 липня 1990 р. до Москви прибули канцлер ФРН Г. Коль, міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер та міністр фінансів Т. Вайгель. Переговори, які мали дати відповіді на питання про статус об'єднаної Німеччини та її відносини з Радянським Союзом, розпочалися у Москві, продовжилися на батьківщині М. Горбачова Ставропольщині та завершилися на урядовій дачі в Архизі поблизу Железноводська на Кавказі. Урешті-решт Г. Коль та М. Горбачов під час зустрічей у Ставрополі й Архизі 16 липня 1990 р. прийшли до згоди, що ухвалення рішення про те, чи жити в єдиній державі, є виключним правом німецького народу, та що справою самих німців є визначення часу й шляху об'єднання. Таким чином, майбутній об'єднаній німецькій державі надавалася цілковита свобода вибору у питаннях вступу до союзів, а фактично – членства об'єднаної Німеччини у НАТО. Як своєрідну "подяку" за цю згоду Німеччина зобов'язалася надати СРСР близько 35 млрд німецьких марок у різних формах, включаючи пряму економічну допомогу СРСР, гарантії німецького федерального уряду щодо приватних кредитів, витрати, пов'язані з перебуванням Західної групи військ на німецькій території протягом узгодженого часу, з її виведенням на батьківщину та забезпеченням там житлом тощо.

При цьому Г. Коль не керувався у своїй політиці економічними калькуляціями. Ніхто у його уряді не робив серйозного аналізу стосовно економічної допомоги СРСР й того, яким чином 15–20 млрд дол,

згоду на виділення яких через міжнародні фінансові інституції він прагнув отримати від інших західних урядів, можуть реально допомогти радянській перебудові. Так само ніхто у німецькому уряді серйозно не обдумував наслідки реалізації рішення про створення політичного союзу західноєвропейських країн та його подальший вплив на політику на континенті. Для Г. Коля не це було важливим. Його головний мотив в обох випадках мав чисто політичний характер. Він потребував політичних кроків, які сприяли б створенню атмосфери довіри у відносинах з партнерами. Німецький канцлер виступав за політичний союз у форматі ЄС, оскільки вірив у європейські ідеали і дотримувався думки: ФРН має нині продемонструвати, що вона ставить об'єднану Європу вище національних прагнень. Сприяючи наданню кредитів для уряду М. Горбачова, Г. Коль вважав, що радянський лідер потребує західної підтримки, щоб не бути відстороненим від влади консервативними комуністичними угрупованнями. А продовження правління М. Горбачова глава уряду ФРН слушно вважав найважливішою передумовою швидкої реалізації німецького об'єднання. Якщо ж інші західні уряди не піддавалися на вмовляння, то Г. Коль так чи інакше досягав своєї мети – показати, що він зробив усе можливе, щоб домогтися надання кредитів.

У кінцевому підсумку ішлося про загальну розбудову довіри між ФРН та іншими сторонами, залученими у процес німецького об'єднання. Саме послідовна розбудова довіри у відносинах дозволила схилити інших акторів, у тому числі й Радянський Союз, погодитися з результатами німецького об'єднаної процесу. СРСР мав вивести свої війська протягом трьох-чотирьох років. На цей час гарантувався певний статус-кво: структури НАТО не могли розповсюджуватися на колишню територію НДР, а західні держави мали й надалі залишатися у Західному Берліні. Уряд ФРН зобов'язався скоротити чисельність бундесверу до 370 тис. чол. та остаточно відмовитися від претензій мати ядерну та інші види зброї масового знищення й засоби їхньої доставки будь-коли у майбутньому. Окрім того, було узгоджено фундаментальні ідеї майбутнього "Великого договору" між СРСР та ФРН, покликано визначити магістральний розвиток радянсько-німецьких відносин на перспективу, і встановлено термін його підписання у жовтні – листопаді 1990 р. Усе це мало врівноважити згоду СРСР на членство об'єднаної Німеччини в НАТО та на розміщення в колишній НДР неінтегрованих у НАТО підрозділів бундесверу безпосередньо після об'єднання.

На момент зустрічі в Архизі результат переговорів був передбачуваним. Внутрішнє становище в СРСР, ситуація в НДР та інших державах

Східної Європи, постійний тиск західних партнерів залишали радянському керівництву обмежений набір засобів. Ставши заручником політики нового мислення, відмовляючись від будь-яких кроків, які могли б спровокувати навіть найменше загострення обстановки і критику за кордоном, керівництво СРСР ще більше звузило політичні рамки своїх дій. Окрім того, воно серйозно усвідомило, що співпраця з об'єднаною Німеччиною, хай і членом НАТО, набагато вигідніша для Радянського Союзу, аніж конфронтація з непередбачуваними наслідками.

16.6. Договір "два плюс чотири" й остаточне розв'язання німецької проблеми

Зустріч в Архизі практично відкрила шлях до завершення переговорів "шістки" й остаточного оформлення зовнішніх аспектів об'єднання. Вона засвідчила, з одного боку, зменшення ролі Радянського Союзу у світі як наддержави, з іншого – спробу СРСР отримати широкомасштабну допомогу Заходу для виведення країни з кризи та стабілізації внутрішньополітичного становища. Послаблення радянських позицій пояснюється також бажанням інтегруватися у систему європейського економічної й політичної співпраці, а також розрахунком на майбутні привілейовані відносини з єдиною Німеччиною.

Наслідком переговорів за формулою "два плюс чотири" став підписаний у Москві 12 вересня 1990 р. *Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини*, яким усувалися зовнішньополітичні заперечення щодо перспективи об'єднання двох німецьких держав. Він зробив можливим введення в дію трьох внутрішньонімецьких угод, про які йшлося вище. Одночасно цим договором ліквідувався чотиристоронній статус і відновлювався суверенітет країни. Договір містив також остаточні гарантії німецьких кордонів, відмову Німеччини від зброї масового знищення, обмеження збройних сил країни, виведення ненімецьких збройних сил з території колишньої НДР та визначення умов їхнього функціонування у перехідний період, заборону розміщення ядерної зброї у землях, що входили до Східної Німеччини.

Договір "два плюс чотири" чітко визначив статус об'єднаної німецької держави, її територію, кордони, права і відповідальність. У Європі не створювалася нова держава, але розширювалася Федеративна Республіка Німеччина, яка існувала з 1949 р. Зовнішні кордони об'єднаної Німеччини були проголошені остаточними, що було закріплено у відповідних документах, підписаних ФРН із Польщею та Чехією. Німеччина зобов'язалася не висувати жодних територіальних претен-

зій до інших держав, проголосила, що з її території буде виходити тільки мир. Важливе значення має відмова Німеччини від виробництва, володіння, розповсюдження і використання ядерної, хімічної та біологічної зброї. Застерігалось, що чисельність бундесверу до 1994 р. буде скорочена до 370 тис. військовослужбовців, що й було зроблено.

Незважаючи на те, що питання взаємовідносин між ФРН і СРСР були винесені в окремих "Великий договір", у ст. 5 визначався статус території колишньої НДР під час перебування та після виведення з неї радянських військ. У нових федеральних землях до моменту цілковитого виведення радянських військ могли розташовуватися тільки німецькі війська територіальної оборони, не інтегровані у союзницькі структури НАТО, а після виведення – німецькі війська, які входять до НАТО, але без носіїв ядерної зброї. Внаслідок дипломатичних дискусій ст. 5 було доповнено пунктом, за яким ядерна зброя не повинна розташовуватися у нових землях і після 1994 р. Договір не зачепив право об'єднаної Німеччини на участь у союзах, у такий спосіб підтвердивши членство ФРН у НАТО.

Об'єднана Німеччина отримала цілковитий суверенітет не тільки у внутрішніх, а й у міжнародних справах внаслідок відмови чотирьох держав від своїх прав і відповідальності щодо Берліна й Німеччини загалом та від чотиристоронніх угод за підсумками Другої світової війни.

Менше ніж через місяць, 3 жовтня 1990 р., на будинку німецького рейхстагу у Берліні було піднято чорно-червоно-золотий прапор. Землі колишньої НДР Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт і Тюрингія, а також Берлін стали частиною Федеративної Республіки Німеччини. Новий статус було закріплено проведенням 14 жовтня виборів до ландтагів (парламентів) п'яти нових земель. Тим самим їх було інтегровано у федеральний устрій країни. Паралельно, на перших виборах до загальнонімецького Бундестагу переконливу перемогу в обох частинах країни отримала правляча коаліція християнських і вільних демократів, що свідчило про загальну підтримку населенням обраного курсу.

Починаючи з 1991 р., 3 жовтня німці відзначають "День німецької єдності" – національне свято ФРН (раніше ФРН святкувала як День німецької єдності 17 червня, коли 1953 р. відбулося народне повстання в НДР, у ході якого вперше у післявоєнний період прозвучали політичні вимоги об'єднання двох німецьких держав).

Підписання *Договору про добросусідство, партнерство та співробітництво* між ФРН та СРСР 9 листопада 1990 р., а також укладання у жовтні того ж року угод про умови перебування на німецькій території і виведення звідти радянських військ були наслідком остаточного розв'язання

німецького питання. Утім, таке врегулювання відносин з Німеччиною не було рівнозначним укладанню мирного договору за підсумками Другої світової війни, оскільки не зачепило всіх аспектів взаємовідносин між державами, зокрема, проблем міжнародно-правової відповідальності за розв'язання Другої світової війни, відшкодування збитків, повернення культурних цінностей тощо. На проведених достроково 2 грудня 1990 р. перших після 1945 р. спільних виборах до Бундестагу переконливу перевагу отримала урядова коаліція ХДС/ХСС і ВДП, й 17 січня 1991 р. Г. Коль був у черговий раз обраний федеральним канцлером уже об'єднаної Німеччини. Неочікувано для багатьох аналітиків процес об'єднання Німеччини виявився швидкоплинним – воно сталося через 329 днів після падіння Берлінського муру.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що німецькому об'єднанню належить важлива роль у масштабних геополітичних змінах, які сталися у Європі на початку 1990-х рр. Розглядаючи події у Німеччині у контексті інших, впливовіших факторів, у тому числі розпаду Радянського Союзу, саморозпуску ОВД й Ради економічної взаємодопомоги, активного розширення НАТО у східному напрямку та поступової, але послідовної інтеграції країн Центрально-Східної Європи до (раніше) західноєвропейських інституцій, зокрема ЄС, Ради Європи, ЗЄС, слід підкреслити, що власне німецьке об'єднання ознаменувало якісний перехід від внутрішніх революційних перетворень у соціалістичних країнах ЦСЄ до змін на міжнародній арені – розвалу соціалістичного табору та зламу ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин. Тобто, саме об'єднання стало тим рубежем, після якого крах соціалізму як суспільного ладу у країнах ЦСЄ набрав неминучого характеру.

Проте об'єднання Німеччини не було безпосереднім результатом західнонімецької зовнішньої політики. Процес німецького об'єднання був наслідком, насамперед, низки революційних змін, які відбувалися в СРСР та країнах Центрально-Східної Європи. Ці зміни були революціями тією мірою, якою вони відбувалися під тиском масових народних рухів, охоплених програмною ідеєю, що, з одного боку, була скерована проти правлячої комуністичної верхівки, а з іншого – орієнтувалася на західні політичні моделі.

Аналізуючи звинувачення на адресу радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим, що воно, нібито, без бою відмовилося від НДР, потрібно сказати, що крах НДР не був наслідком фатального збігу обставин, він був запрограмований усією повоєнною історією цієї першої соціалістичної держави на німецькій землі. Економічна неспроможність забезпечити високий рівень добробуту, співвимірний із рівнем життя у ФРН; політична система, що цілеспрямовано відчувала

громадян від політичної ініціативи й самоорганізації; повна залежність від радянської військової присутності та запопадливості східнонімецького керівництва перед Радянським Союзом, що переходила будь-які розумні межі; замовчування гострих політичних, економічних і, не в останню чергу, екологічних проблем; величезний зовнішній борг та фінансове банкрутство східнонімецької держави – усе це сприяло тому, що політична активність східнонімецьких громадян врешті вихлюпнулася у напрямі приєднання до ФРН.

Змінити хід подій могло лише збройне втручання Радянського Союзу, але до цього не був готовий ані М. Горбачов, ані його оточення. Перебуваючи під тиском зростаючих економічних, соціальних, етнонаціональних проблем та, відповідно, дедалі ширшої критики всередині держави, як це дуже часто буває, вони зробили ставку на досягнення здобутків у зовнішній сфері. Збройне втручання в НДР перекреслило б усі ці плани і призвело б до нової хвилі конфронтації Радянського Союзу із Заходом, для якої СРСР вже не мав економічних та інших матеріальних ресурсів. Що значно важливіше, населення СРСР активного віку перестало сприймати Захід як ворога, а отже, відповідні ресурси вже не можна було отримати простим "закручуванням гайок", посилаючись на зовнішню загрозу. За таких умов курс М. Горбачова, спрямований на відмову від втручання у німецьке питання в обмін на фінансову компенсацію з боку ФРН, очевидно, був найменшим злом, найоптимальнішим з погляду керівника великої і безнадійно хворої держави.

Пошукові завдання

У чому полягала "синхронізація" східної політики ФРН у 1970 – 80-ті рр.?

Які чинники сприяли внутрішній стабільності політичного режиму в колишній НДР? Які з них у кінцевому підсумку призвели до падіння східнонімецького комуністичного режиму?

Розкрийте основні положення "теорії магніту" й "тактики малих кроків" у політиці ФРН щодо НДР.

Якою була реакція східнонімецького керівництва, очолюваного Е. Хонеккером, на перебування в СРСР й запровадження нового політичного мислення у відносинах Радянського Союзу з країнами ЦСЄ?

Викладіть позицію радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим щодо перспективи німецького об'єднання до падіння Берлінського муру.

Складіть коротку хронологічну таблицю подій, які в кінцевому підсумку призвели до падіння Берлінського муру (починаючи з весни 1989 р.).

Чому ліквідація монопольного владного становища СЄПН призвела до стрімкого розвалу суспільних інститутів, системи влади й народного господарства НДР? Чи було об'єднання єдиним можливим виходом із ситуації, що склалася?

Викладіть коротко еволюцію позицій чотирьох держав-переможниць у Другій світовій війні щодо перспективи об'єднання двох німецьких держав у період між падінням берлінського муру й набранням чинності Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини.

Яких заходів і підходів уживав уряд ФРН на чолі з Г. Кодем, щоб домогтися згоди держав-переможниць на об'єднання двох німецьких держав?

Які кроки ФРН сприяли швидкій зміні позиції СРСР на користь об'єднання?

Якими двосторонніми угодами було врегульовано внутрішньонімецькі аспекти об'єднання?

Викладіть основні положення Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини. Чому іноді його називають Договором "два плюс чотири"?

Література

Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. – М., 2005.

Власов С.Н. Европейская безопасность в контексте германских интересов /АН УССР. Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран. – Киев, 1991.

Есин Е.М., Александров В.В. Объединение Германии и провал германской политики советского руководства. – М., 1995.

Кондратюк С.В. Европейська політика об'єднаної Німеччини. – К., 2004.

Кривонос Р.А. Німеччина у структурі європейської співпраці. – К., 2004.

Крушинський В.Ю. Німецька проблема в міжнародних відносинах // Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті роки). – К., 1999. – С. 75–96.

Кудряченко А.І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991). – К., 1996.

Максимычев И.Ф. Объединенная Германия как фактор европейской безопасности. – М., 1997.

Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: Концепции и реалии 80-х годов. – М., 1989.

Павлов Н.В. Германия на пути в третье тысячелетие. Пособие по страноведению. – М., 2001.

Петрушев А.И. Германия в XX веке. – М., 2004.

Филитов А.М. Германский вопрос: От раскола к объединению: Новое прочтение. – М., 1993.

Шульце Х. Краткая история Германии / Пер. с нем. – М., 2004.

Ash Th.G. Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. – München, 1993.

Bredow W. v., Jäger T. Neue deutsche Aussenpolitik: nationale Interessen in internationalen Beziehungen. – Opladen, 1993.

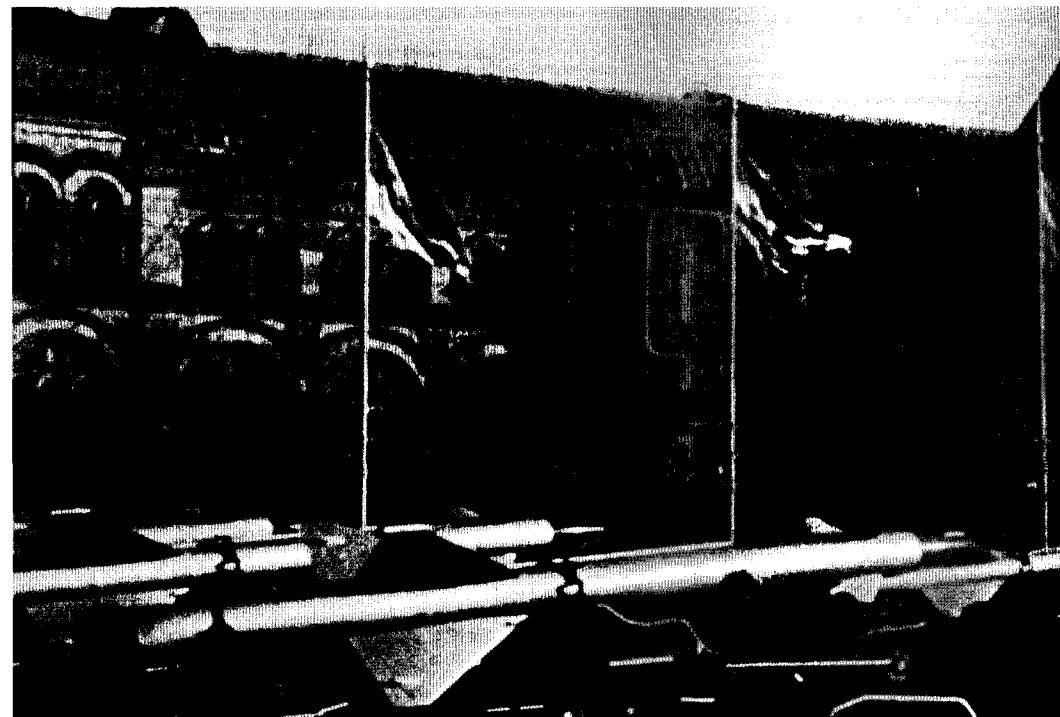
Hacke Ch. Weltmacht wieder Willen. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. – Frankfurt/M.; Berlin, 1993.

McAdams A.J. Germany Divided. From the Wall to Reunification. – Princeton; New Jersey, 1994.

Pfetsch F.R. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949 – 1992: von der Spaltung zur Vereinigung. – München, 1993.

Розділ 17

Питання роззброєння у 80-ті – на початку 90-х років XX століття

У 80-ті рр. XX ст. відбувся перехід від обмеження зростання запасів зброї масового знищення (ЗМЗ) до ліквідації цілого класу такої зброї та ініціювання роззброєння у сфері так званої звичайної зброї. Принциповою передумовою такої еволюції було нове ставлення до проблеми контролю за виконанням угод про роззброєння. Ще із 60-х рр. XX ст. на переговорах ішлося про два методи: національні технічні заходи та міжнародні заходи. Перший означав контроль з використанням головним чином супутників спостереження (ними володіли СРСР та США), другий – надсилання міжнародних інспекторів до держави, яку підозрювали у порушенні режиму відповідної угоди. До середини 80-х рр. СРСР виступав проти проведення іноземних інспекцій на його території, позбавляючись переваг від інспектування західних держав, тому у 60–70-ті рр. заходи контролю за виконанням угод про обмеження ЗМЗ здійснювалися за допомогою супутників або шляхом скликання спеціальних комісій, які обговорювали підозри щодо можливих порушень. В останньому випадку остаточне рішення ухвалювала Рада Безпеки ООН.

Тільки у другій половині 80-х рр. СРСР відкрив свою територію для іноземних інспекторів. У практику увійшли поняття *інспекція на місці* та *інспекція за вимогою*. Перша проводилася на місці подій у короткий термін після виникнення підозри, інша здійснювалася після подання заяви тій чи іншій державі з вимогою проведення інспекції, від якої держава практично не могла відмовитися, не порушуючи чинного режиму угод із роззброєння.

На Стокгольмській конференції із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі у 1986 р. СРСР уперше погодився на проведення тричі на рік взаємних інспекцій за вимогою. А згодом, за *Договором про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності (РСМД)* 1987 р., така практика була застосована щодо роззброєння у сфері ЗМЗ.

Згодом сторони домовилися на додаток до інспекцій на місці та супутникового спостереження використовувати повітряне спостереження ("відкрите небо"). Ці зрушення позначили поворотний пункт у забезпеченні процесу роззброєння ефективними засобами контролю.

17.1. Радянсько-американські переговори зі стратегічних і космічних озброєнь

Стан переговорного процесу з обмеження озброєнь за першу половину 1980-х рр. досяг найнижчої точки з кінця 1960-х рр. Загальне загострення радянсько-американських відносин на рубежі 70–80-х рр. та зняття з ратифікації у Сенаті США Договору ОСО-2 створили

вкрай несприятливу атмосферу для переговорів зі стратегічних наступальних озброєнь. Спроби знизити загальний рівень ядерної загрози та досягти нових домовленостей у галузі стратегічних наступальних озброєнь суттєво ускладнилися з приходом до влади у США в 1981 р. адміністрації Р. Рейгана. Уже під час виборчої кампанії 1980 р. республіканці жорстко критикували Договір ОСО-2. І хоча у березні 1981 р. адміністрація Р. Рейгана оголосила, що буде виконувати положення ОСО-2 та Договору про ПРО, але на рівні публічних заяв американські посадовці проголошували, що у США немає ні юридичних, ані моральних зобов'язань щодо дотримання Договорів ОСО-1 та ОСО-2. Президент Р. Рейган у виступі перед випускниками воєнної академії у Вест-Пойнт у травні 1981 р. заявив, що вестиме переговори із СРСР щодо скорочення озброєнь з позиції сили, а Договір ОСО-2 назвав мертвим. Відмовившись від ратифікації Договору ОСО-2, адміністрація Р. Рейгана почала здійснювати плани модернізації та нарощування всіх компонентів стратегічних сил США. На пропозицію А. Брежнєва, передану через дипломатичні канали, відновити переговори з обмеження стратегічних озброєнь та засобів середньої дальності у Європі позитивної відповіді не надійшло. Республіканська адміністрація ігнорувала вже визначені переговорні формати, що успішно зарекомендували себе у 1970-х рр. Замість цього нова адміністрація США доводила свою думку з питань стратегічних озброєнь через публічні заяви та "витоки" у мас-медіа. У 1981 р. вперше не отримав традиційної аудієнції у президента США міністр закордонних справ СРСР А. Громико, який перебував у Нью-Йорку у зв'язку із сесією Генеральної Асамблеї ООН. У переговорному процесі з ОСО виникла пауза, що тривала півтора року.

Повернутися до обговорення цих проблем удалося лише 29 червня 1982 р., коли в Женеві розпочалися офіційні переговори щодо обмеження та скорочення стратегічних озброєнь. Перед відновленням переговорів, у травні 1982 р., президент Р. Рейган запропонував перейти від обмеження стратегічних наступальних озброєнь до їх скорочення. Пропозиції США зводилися до скорочення стратегічних ядерних боезарядів на одну третину. Формально це звучало привабливо, але конкретні пропозиції Вашингтона зводилися до вибіркового скорочень у тих класах носіїв, де це було вигідно Сполученим Штатам. Так, на першому етапі пропонувалося скоротити кількість радянських й американських балістичних ракет наземного та морського базування до 850 одиниць, а кількість боезарядів на них – до 5 тис. одиниць, з них боеголовки міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування – до 2,5 тис. одиниць. Оскільки в СРСР на наземні МБР припадало 70 % боеголовок, а у США – 20, то радянський потенціал

слід було б скоротити на 50–60 %, а США мали б можливість навіть збільшити кількість боєзарядів на власних МБР. До того ж, ці пропозиції не передбачали скорочення стратегічної авіації, яка становила 24 % носіїв стратегічної ядерної зброї США і лише 6 % – в СРСР.

Сполучені Штати пропонували поділити стратегічні носії на "ті, що летять швидко" (балістичні ракети), та "ті, що летять повільно" (важкі бомбардувальники, крилаті ракети повітряного базування). Якби всі ці пропозиції американської сторони були прийняті, то США отримали б над СРСР перевагу у носіях – у півтора рази, а у боєзарядах – у три рази. У майбутньому США пропонували обмежити сукупну вагу, що доставляється усіма стратегічними носіями до цілі, 3,5 тисячами тон. Внаслідок того, що СРСР мав більше "важких" МБР, ця пропозиція також мала односторонній характер. Вашингтон вимагав зараховувати радянський середній бомбардувальник ТУ-22М до стратегічних авіаційних носіїв, хоча його радіус дії не перевищував 5,5 тис. км. Водночас нові типи стратегічних бомбардувальників, крилаті ракети та нові типи балістичних ракет для підводних човнів виключалися б зі сфери обмежень. Внаслідок цього СРСР мусив суттєво скоротити свій стратегічний арсенал, а США могли не тільки його нарощувати, але й якісно вдосконалювати. Методи контролю за виконанням майбутніх домовленостей мали б включати, на думку американської сторони, не тільки національні засоби, але й інспекції на місцях, що радянська сторона вважала неприйнятним.

Радянська сторона на переговорах закликала до всеосяжних скорочень, що мали охоплювати всі компоненти стратегічних озброєнь – бомбардувальники, МБР на підводних човнах та МБР наземного базування. СРСР виступав проти розгортання нових систем стратегічних озброєнь, за паралельне скорочення як стратегічних арсеналів СРСР і США, так і ядерних озброєнь театрів військових дій (ТВД) у Європі та Азії. СРСР пропонував симетричне скорочення усіх засобів доставки стратегічної зброї на 25 % – до 1800 одиниць. Радянська сторона готова була піти на встановлення підрівней у 1000 носіїв із боєзарядами індивідуального наведення, включно із 700 МБР. СРСР принципово виступав за заборону й обмеження розгортання нових видів стратегічних озброєнь, їх модернізацію. Зокрема, пропонувалося заборонити створення крилатих ракет усіх видів базування із дальністю понад 600 км.

Республіканська адміністрація взяла курс на жорстку конфронтацію із СРСР і намагалася випередити його у широкомасштабній гонці ракетно-ядерних озброєнь, яку планувалося поширити і на космос. Стратегічна оборонна ініціатива, проголошена Президентом Р. Рейганом 23 березня 1983 р. і підтверджена у президентській директиві № 119, підписаній у січні 1984 р., передбачала створення системи

протиракетної оборони з елементами космічного базування. Реалізація цих планів загрожувала зламати стратегічний паритет і призвести до загальної дестабілізації відносин між двома ядерними суперпотугами. На першому етапі передбачалося здійснити широку науково-дослідну програму з метою вивчення можливостей створення космічного щита, віднайти засоби захисту від наступальних балістичних міжконтинентальних ракет, що зробить ядерну зброю непотрібною. При цьому Р. Рейган заявив, що в разі успішної розробки такої системи протиракетної оборони США будуть готові поділитися її технологією із СРСР.

Радянський Союз сприймав СОІ не просто як технологічний виклик з боку США, а як спробу суперника забезпечити собі військову та науково-технічну перевагу шляхом створення принципово нових видів і систем зброї та засобів бойового управління нею, які переважали б усі наявні озброєння за своєю ефективністю.

СОІ передбачала об'єднання цілої низки технологій у галузях створення лазерної техніки, двигунів, пучкової зброї, оптики та швидкодіючих комп'ютерів. Уже на перші п'ять років роботи над СОІ передбачалося виділити 26 млрд дол, а загальні оцінки вартості СОІ коливалися від 500 млрд до 1 трлн дол. Для здійснення СОІ у Пентагоні була створена спеціальна організація на чолі з генерал-лейтенантом Дж. Абрагамсоном, яка підпорядковувалася безпосередньо міністру оборони США. Ще 1 вересня 1982 р. було сформоване космічне командування, яке мало займатися розробкою стратегії космічних військових операцій. У березні 1985 р. США запропонували взяти участь у програмі СОІ своїм союзникам. Активну співпрацю здійснювали Велика Британія, ФРН, Італія, Японія, Ізраїль. У межах СОІ велися випробування окремих систем зброї. У вересні 1985 р. відбулося перше випробування потужної лазерної установки. Пізніше були проведені випробування лазерів, які знищували повітряні цілі. На ядерному полігоні у штаті Невада проводилися підземні ядерні вибухи з метою створення ще потужнішого рентгенівського лазера з ядерним накачуванням. У 1984–1985 рр. були здійснені перші випробування системи АСАТ, призначеної для ураження об'єктів на навколосемній орбіті.

СРСР прагнув уникнути нової широкомасштабної гонки ракетно-ядерних озброєнь, перенесення її в космічний простір, відчуваючи свою економічну слабкість. У 1981 р. Радянський Союз погодився продовжити переговори щодо обмеження стратегічних озброєнь й у зв'язку із цим пропонував домовитися про обмеження розгортання нових стратегічних підводних човнів. Водночас Радянський Союз намагався будь-що зупинити реалізацію СОІ, вбачаючи в ній головну загрозу світовому балансу сил, на який спиралася радянська зовнішня політика. Він розглядав СОІ як замах на узгоджене на початку

70-х рр. розуміння того, що в умовах паритету у стратегічних наступальних силах набуття однією зі сторін додаткового оборонного потенціалу стало б рівноцінним набуттю нею потенціалу випереджаючого ядерного удару. Це підривало б стратегічний паритет і дестабілізувало стратегічну обстановку загалом, змушуючи іншу сторону до заходів у відповідь – або нарощуючи стратегічний наступальний потенціал, або шляхом створення власної потужної системи ПРО. У будь-якому випадку це вело до некерованої гонки ядерних озброєнь і зростання загрози ядерної війни.

Відсутність прогресу в радянсько-американських переговорах щодо обмеження ядерних озброєнь у Європі призвела до початку розгортання з 1983 р. в Західній Європі 572 ракет-носіїв середнього радіусу дії. СРСР вийшов із переговорного процесу, а також із переговорів щодо скорочення стратегічних озброєнь і продовжив нарощування своїх ядерних засобів у Європі.

Кардинальні зміни у сфері стратегічних ядерних озброєнь були пов'язані зі зміною радянського політичного керівництва у середині 1980-х рр. і приходом до влади у Радянському Союзі М. Горбачова. Комбінація тиску з боку США і їх союзників та зростаючі внутрішні політичні й економічні проблеми змусили нове керівництво СРСР до суттєвих змін у зовнішній політиці загалом й у сфері ядерних озброєнь, зокрема. Концепція нового політичного мислення, розробка нових підходів СРСР до зовнішньої політики відкрили шлях до виходу із глухого кута у сфері ракетно-ядерних і космічних озброєнь.

Початок у березні 1985 р. у Женеві радянсько-американських переговорів щодо обмеження ядерних і космічних озброєнь, відновлення у тому ж році контактів високопоставлених радянських дипломатів зі своїми американськими колегами з проблем регіональної безпеки уможливили проведення у новій атмосфері саміту за участі Р. Рейгана і М. Горбачова у Женеві у листопаді 1985 р. Хоча конкретних угод підписано не було, але у спільному комюніке сторони погодилися, що у ядерній війні не може бути переможців і вона не повинна бути розв'язана. Дві держави домовилися не прагнути військової переваги і принципово погодилися на 50 % скорочення стратегічних ядерних озброєнь. Вони також підтвердили, що прагнутимуть попередити гонку озброєнь у космічному просторі і припинити її на Землі, зміцнити стратегічну стабільність. Новий саміт планувалося провести у Вашингтоні, але у зв'язку із застоєм на переговорах із космічних та ядерних озброєнь його перенесли на жовтень 1986 р. у столицю Ісландії Рейк'явік. На цьому саміті сторони стояли на межі досягнення радикальних скорочень стратегічних наступальних озброєнь, але небажання президента Р. Рейгана відмовитись від СОІ не дозволило дійти конкретних домовленостей.

17.2. Проблема ракет середньої дальності в Європі

Перші ракети середньої дальності з'явилися в Європі ще у 50-х рр. ХХ ст. У 1954–1958 рр. США розмістили у Великій Британії, Італії та Туреччині балістичні ракети середньої дальності "Тор" і "Юпітер", а у ФРН – "Матадор". У 1959–1961 рр. СРСР розмістив балістичні ракети СС-4 та СС-5. З урахуванням авіаційних засобів доставки протягом двох десятиліть у Європі існував приблизний паритет щодо ядерних засобів середньої дальності. З кінця 70-х рр. СРСР почав розміщувати нові ракети РСД-10 (СС-20 за американською класифікацією), оснащені трьома ядерними боєголовками. Їхня дальність – 5,5 тис. км – давала змогу вражати найвіддаленіші куточки Європи. Країни НАТО сприйняли це як загрозу своїй безпеці, оскільки СС-20 переважали всі інші системи середнього радіусу дії. Для відновлення порушеної, на їхню думку, рівноваги, США запропонували розмістити у західноєвропейських країнах 572 ракети середньої дальності – 108 ракет "Першинг-2" та 464 крилаті ракети "Томагавк". Щодо останнього питання між західноєвропейськими членами НАТО не було єдності. На нараді у верхівках у Гваделупі ще у січні 1979 р. США, Велика Британія, Франція та ФРН ухвалили "подвійне" рішення: готуватися до розміщення американських ракет й одночасно розпочати переговори із СРСР. Ця пропозиція була висунута канцлером ФРН Г. Шмідтом, який зважав на серйозну опозицію розміщенню нових "євроракет" усередині країни. Сильний спротив цим планам існував у Бельгії, Нідерландах й інших країнах – членах НАТО. 12 грудня 1979 р. НАТО формально підтвердило "подвійне" рішення, яке передбачало розміщення 572 американських ракет у 1983–1985 рр. і паралельно – проведення переговорів із СРСР, за результатами яких таке розміщення могло не відбутися.

Ці засоби формально мали параметри, що не дозволяли включити їх у формат переговорів щодо стратегічних ядерних озброєнь, але для СРСР вони становили стратегічну загрозу, бо досягали цілей на європейській території СРСР. Особливо дестабілізуючу роль відігравали балістичні ракети "Першинг-2", малий підлітний час яких (6–10 хв) ускладнював ухвалення своєчасних рішень щодо заходів у відповідь. Тому СРСР після ухвалення цього рішення НАТО виступив із закликом до США розпочати переговори щодо обмеження засобів середнього радіусу дії в Європі. 17 жовтня 1980 р. у Женеві розпочалися радянсько-американські переговори щодо обмеження ядерних озброєнь у Європі. Переговори були перервані у зв'язку зі зміною адміністрації США, а нова адміністрація на чолі з Р. Рейганом не поспішала їх відновлювати, переглядаючи свої підходи до проблеми контролю над озброєннями загалом.

Радянські пропозиції про оголошення загального мораторію на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності Вашингтон не сприйняв. Лише в умовах масового руху противників гонки озброєнь у Європі, який набирив сили в багатьох західно-європейських країнах, адміністрація Р. Рейгана вирішила змінити свою думку, і 30 листопада 1981 р. переговори в Женеві поновилися. Перед відкриттям переговорів Р. Рейган запропонував нульовий варіант розв'язання проблеми ядерних озброєнь середньої дальності в Європі. Він заявив, що Сполучені Штати готові відмовитися від розміщення нових "євроракет", якщо Радянський Союз знищить усі свої ракети СС-20, а також ракети СС-4 та СС-5, причому не тільки в європейській, а й в азіатській частині країни. На думку радянської сторони, це дало б США більш ніж подвійну перевагу у носіях середньої дальності та триразову – у ядерних боезарядах.

СРСР був готовий вивести з Європи як свої ядерні засоби середньої дальності, так і тактичні. Однак такий підхід суперечив позиції НАТО, яка розглядала свою тактичну ядерну зброю в Європі як засіб, що врівноважував перевагу радянського блоку у звичайних озброєннях, особливо у танках. У березні 1982 р. Радянський Союз увів односторонній мораторій на розгортання ядерних озброєнь середньої дальності в європейській частині СРСР, дія якого мала тривати або до досягнення угоди із США, або до початку практичної підготовки Вашингтона до розміщення "євроракет". У травні 1982 р. Москва оголосила, що починає скорочення ракет середньої дальності; у грудні СРСР запропонував залишити в європейській частині країни стільки ракет середньої дальності, скільки їх мали Велика Британія та Франція. Радянський Союз обіцяв також мати однакову з НАТО загальну кількість ядерних озброєнь у Європі – як у носіях, так і у боезарядах. Однак ця пропозиція не задовольнила США і в березні 1983 р. вони висунули так званий проміжний варіант, який передбачав розміщення нових американських ракет середньої дальності в Європі, а СРСР мав би свої скорочувати. До того ж, цей варіант не передбачав зарахування засобів середньої дальності Великої Британії та Франції, американських літаків середнього радіусу дії, але враховував радянські озброєння, розташовані у східних районах СРСР. У листопаді 1983 р. США запропонували домовитися про рівний глобальний граничний рівень у 420 ядерних боеголовки, розміщених у Європі, але без урахування ядерної зброї Великої Британії та Франції.

Позиція СРСР базувалася на твердженні, що ракети РСД-10 розміщуються на заміну застарілих ракет Р-12 і Р-14, розгорнутих СРСР у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Радянський Союз вважав свої

системи середньої дальності засобами стримування систем передового базування НАТО, які включали понад 700 американських літаків-носіїв ядерної зброї, а також британські та французькі ядерні сили: 64 ракети з ядерними боезарядами і 55 бомбардувальників Великої Британії та 98 ракет і 46 бомбардувальників Франції. СРСР пропонував рівну кількість ядерних боезарядів на радянських ракетах середньої дальності у Європі та засобах середньої дальності країн НАТО. Цей підхід виявився неприйнятним для США та їх союзників по НАТО. Велика Британія та Франція відмовилися включати британські та французькі ядерні озброєння у баланс загального заліку.

Після дворічних безрезультатних переговорів США у листопаді 1983 р. почали розгортати свої засоби середньої дальності у Європі – балістичні ракети "Першинг-2" та крилаті ракети на території ФРН, крилаті ракети на території Італії та Великої Британії. У такій ситуації 23 листопада 1983 р. делегація СРСР оголосила про припинення переговорів без визначення терміну їх відновлення. 24 листопада у заяві Ю. Андропова йшлося про спільні з країнами ОВД заходи у відповідь. Було скасовано мораторій на розгортання радянських засобів середньої дальності в європейській частині СРСР; почалася підготовка до розміщення на території НДР та ЧССР оперативно-тактичних ракет підвищеної дальності; СРСР посилив присутність своїх ударних ядерних підводних човнів поблизу берегів США. Фактично це означало ядерні гонки в Європі і загострення як радянсько-американських відносин, так і відносин між Сходом і Заходом загалом. Позначилося це і на сфері стратегічних озброєнь. У жовтні 1984 р. Міністерство оборони СРСР оголосило, що Радянський Союз розгортає крилаті ракети великої дальності на стратегічних бомбардувальниках і підводних човнах.

Відновлені 12 березня 1985 р. женецькі переговори з усього комплексу питань, що стосувалися ядерних і космічних озброєнь, дали змогу вивести із глухого кута і проблему ракет середньої дальності. Важливими були й переговори під час радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні у Рейк'явіку 15–16 жовтня 1986 р. На ній Радянський Союз запропонував узяти за основу нульовий варіант, тобто домовитися про знищення всіх радянських та американських ракет середньої дальності в Європі.

Прориву на переговорах удалося досягти під час візиту міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе до Вашингтона 15–18 вересня 1987 р. Це була принципова домовленість про підписання договору щодо ліквідації американських і радянських ракет середньої та меншої дальності.

17.3. Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності

7 грудня 1987 р. під час візиту М. Горбачова до Вашингтона були підписані *Договір між СРСР і США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності* (Договір щодо РСД та РМД), а також *Меморандум про домовленість щодо встановлення вихідних даних* у зв'язку із цим Договором, *Протокол про процедури, які регулюють ліквідацію ракетних засобів*, що підпадають під дію Договору, та *Протокол про інспекції* у зв'язку з Договором. Відповідно до Договору з радянської сторони ліквідації підлягали 826 одиниць РСД (РСД-10, Р-12, Р-14, відомі у США відповідно як СС-20, СС-4 та СС-5) і з боку США – 689 РСД ("Першинг-2" та ВGM-109G). Ліквідації підлягали також 926 радянських (ОТР-22 та ОТР-23) і 170 американських ("Першинг-1А") ракет меншої дальності.

Договір передбачав широкі заходи контролю за його виконанням і право на інспекції на території СРСР, НДР, ЧССР і США з тим, щоб гарантувати його виконання у повному обсязі та дотримання заборони виробництва таких ракет. Серед заходів контролю передбачалося здійснення інспекцій з перевірки вихідних даних, інспекцій з підтвердження факту ліквідації ракетних операційних баз і ракетних допоміжних об'єктів, інспекцій за невиробництвом ракет, інспекції у місцях ліквідації РСД та РМД, а також інспекції на квотній основі, що здійснюються протягом 13 років на всіх ракетних операційних базах і ракетних допоміжних об'єктах (за винятком об'єктів з виробництва ракет). Для реалізації контролю було створено Спеціальну контрольну комісію. Договір був безстроковим, і його реалізація означала ліквідацію двох класів ядерних ракет: тобто це був істотний крок до ядерного роззброєння.

17.4. Переговори щодо заборони ядерних випробувань

Тристоронні переговори СРСР, США та Великої Британії щодо заборони ядерних випробувань були покликані розвинути успіхи Московського договору 1963 р. про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, Договору 1974 р. між СРСР та США щодо обмеження підземних випробувань ядерної зброї та Договору 1976 р. між СРСР і США про підземні ядерні вибухи у мирних цілях. Незважаючи на серйозний прогрес, досягнутий на цих переговорах, у 1980 р. вони були перервані західними учасниками. Далось взнаки загальне загострення відносин між Сходом та Заходом. З приходом до влади адміністрації Р. Рейгана шанси на відновлення переговорів ще зменшилися. У липні 1982 р. адміністрація США оголосила про своє рішення не відновлювати тристоронні переговори.

Намагаючись зрушити проблему з місця, СРСР із 6 серпня 1985 р. оголосив односторонній мораторій на проведення всіх своїх ядерних вибухів. Він подовжувався кілька разів і тривав до 3 лютого 1987 р., коли у відповідь на 25-й ядерний вибух, здійснений США з серпня 1985 р., мораторій було скасовано.

Проблема заборони ядерних випробувань обговорювалася під час радянсько-американських самітів у Женеві (листопад 1985) та Рейк'явіку (жовтень 1986), а також під час візиту прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер до СРСР у березні 1987 р. Однак лише під час візиту до Вашингтона міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе у вересні 1987 р. вдалося домовитися про початок радянсько-американських переговорів щодо обмеження та припинення ядерних випробувань. Переговори почалися 9 листопада 1987 р. в Женеві. Фактично, затягування переговорного процесу із цієї життєво важливої для світової безпеки проблеми було наслідком загального погіршення радянсько-американських відносин у 1980-х рр. та зростання напруженості у світі.

17.5. Договір СНО-1 (Старт-1)

Результатом підписання Вашингтонського Договору щодо РСМД, що вимагав безпрецедентної відкритості і довіри між сторонами, став прорив у відносинах Москви та Вашингтону, який мав далекосяжні наслідки як для сфери контролю над озброєннями, так і для радянсько-американських відносин загалом. Позитивні зміни в атмосфері радянсько-американських відносин уможливили відновлення й успішне завершення переговорів з підписання важливого договору у сфері стратегічних наступальних озброєнь.

31 липня 1991 р., під час візиту президента США Дж. Буша (ст.) в СРСР Радянський Союз і Сполучені Штати підписали *Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь* (СНО-1). Цей договір став результатом дев'ятирічних переговорів, у ході яких шляхом взаємних поступок і компромісів було розроблено правила заліку боезарядів та носіїв у рамках установлених лімітів. Договір СНО-1 мав 2 додатки, 6 протоколів та меморандум розуміння. Із Договором пов'язані кілька документів: спільні заяви, односторонні заяви, декларації й обмін листами.

Згідно із СНО-1 сторони мали у три етапи скоротити свої стратегічні наступальні озброєння до рівних рівнів протягом семи років з дати набуття Договором чинності. Перший етап тривав 36 місяців з моменту набуття Договором чинності, другий – завершувався після 60 місяців, а третій – після 84 місяців.

Внаслідок скорочень арсенал кожної зі сторін не повинен був перевищувати 1600 стратегічних носіїв та 6000 боезарядів. З них кількість встановлених боезарядів на балістичних ракетах не повинно було перевищувати 4900 одиниць, а для Радянського Союзу встановлювався ліміт у 1540 боезарядів на 154 "важких" міжконтинентальних балістичних ракетах (МБР). Для боезарядів, розміщених на мобільних МБР встановлювався ліміт у 1100 одиниць. Сумарна вага, що закидається розгорнутими МБР наземного базування та балістичними ракетами, розміщеними на підводних човнах (БРПЧ) не повинна була перевищувати 3600 тонн. Усі ліміти носіїв та боезарядів стосувалися розгорнутих МБР, БРПЧ та їх пускових установок.

Договір СНО-1 передбачав скорочення наполовину розгорнутих важких МБР та встановлених на них боезарядів. Загальна кількість пускових шахт для таких ракет не повинна була перевищувати 154. Заборонялося збільшувати стартову вагу та вагу, що закидається, у таких ракетах.

Згідно з Договором СНО-1, стратегічні наступальні озброєння не можуть передаватися третім державам. Заборонялося також розміщення таких озброєнь за межами національної території на постійній основі. Водночас СНО-1 дозволяв тимчасове базування важких бомбардувальників на території інших країн за умови сповіщення про таке розміщення, а також заходження у порти інших держав стратегічних підводних човнів.

Договір СНО-1 мав діяти протягом 15 років із можливістю подовження на 5-річні періоди. Радянська сторона зробила заяву, згідно з якою Договір СНО-1 міг діяти лише за умови дотримання положень Договору про ПРО 1972 р. Право на вихід із Договору СНО-1 внаслідок надзвичайних обставин, що загрожують вищим інтересам держави-учасниці, поширювалося також на ситуацію, пов'язану із виходом однієї зі сторін із Договору про ПРО або його порушення однією зі сторін.

Договір СНО-1 став першим договором у галузі стратегічних наступальних озброєнь, що передбачав не тільки обмеження, але й суттєві скорочення як носіїв, так і ядерних боезарядів. Це був важливий крок на шляху скорочення ядерних арсеналів та зниження загрози виникнення термоядерної війни.

СНО-1 став базовим документом, на основі якого розроблялися нові договори у галузі стратегічних наступальних озброєнь, зокрема, СНО-2. Він також став останнім договором у галузі стратегічних ядерних озброєнь, підписаних Радянським Союзом. Підвівши ризику під ядерними перегонами у галузі стратегічних наступальних озброєнь між двома наддержавами, Договір СНО-1 відкрив нові можливості для подальшого скорочення ядерної зброї, накопиченої в арсеналах ядерних держав у роки протистояння.

17.6. Проблема скорочення звичайних збройних сил у Європі

Як продовження гельсінського процесу, рішень Мадридської зустрічі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у Європі відбувся перехід від розвитку заходів взаємної довіри до здійснення конкретних кроків з роззброєння. Був ініційований новий переговорний процес щодо скорочення звичайних озброєнь. До переговорів залучалися держави – члени НАТО й ОВД, чие військове протистояння і створювало загрозу європейській безпеці. Переговори мали відновити рівновагу між Заходом і Сходом, оскільки західні держави вважали перевагу ОВД у звичайних озброєннях головною причиною небезпеки в Європі. Крім того, вони вбачали можливість скоротити військову присутність СРСР у Східній Європі.

Усередині НАТО виявилися розбіжності щодо визначення характеру переговорів. США розглядали їх як продовження переговорів про взаємне та збалансоване скорочення сил між НАТО й ОВД. У свою чергу більшість європейських членів НАТО і, насамперед, Франція вписували ці переговори в контекст рішень Мадридської зустрічі та Стокгольмської конференції, наполягаючи на участі всіх 35 учасників НБСЕ. 11 грудня 1986 р. члени Північноатлантичного союзу ухвалили узгоджене рішення про порядок проведення між представниками двох військових блоків переговорів зі скорочення звичайних озброєнь у форматі НБСЕ, але за участі лише 23 держав. США погодилися офіційно згорнути переговори щодо взаємного та збалансованого скорочення до відкриття переговорів у Відні.

16 липня 1988 р. ОВД визначилась із пропозиціями стосовно майбутніх переговорів: обмін інформацією про збройні сили держав-учасниць, ліквідація дисбалансу сторін в озброєннях, створення зони зменшеної концентрації озброєнь по лінії зіткнення військових блоків. СРСР, зі свого боку, також визнав існування дисбалансу в озброєннях та погодився на його ліквідацію.

9 березня 1989 р. у Відні відкрилися переговори щодо звичайних озброєнь у Європі. Вони проводилися у межах НБСЕ, але участь у них брали лише 23 держави, що входили до НАТО й ОВД. Результатом переговорів став *Договір про звичайні озброєння в Європі*, який було підписано 19 листопада 1990 р.; 9 листопада 1992 р. він набрав чинності.

Згідно з Договором протягом 40 місяців кожна група держав мала скоротити свої озброєння до визначених сукупних обсягів, які визначалися, зокрема, у 20 тис. танків, 30 тис. бронемашин, 20 тис. артистерем, 6,8 тис. бойових літаків, 2 тис. ударних гелікоптерів для кожної зі сторін. Крім того, визначалися обсяги для окремих держав усередині кожного блоку. Жодна держава не мала права на більш ніж третину від визначених квот за кожним видом озброєння, що становило

13,3 тис. танків, 20 тис. бронемашин, 13,7 тис. артсистем, 5150 бойових літаків, 1,5 тис. ударних гелікоптерів. Усі надлишки мали бути знищені. Причому держави ОВД мали знищити приблизно у дев'ять разів більше одиниць, ніж члени НАТО.

Знищення озброєнь контролювалося інспекціями за вимогою без права відмови з боку держави, у якій інспекція мала проводитися. Такий режим інспекцій започатковувався не лише на термін реалізації Договору, а й ще на два роки після його закінчення.

Для запобігання надмірній концентрації озброєнь у певних регіонах Європи у Договорі було передбачено виділити чотири зони, для кожної з яких також визначалися максимальні обсяги з усіх видів озброєнь.

Кардинальні зміни, що відбулися у світі та в Європі на початку 90-х рр. ХХ ст., поставили нові питання щодо реалізації Договору і привели до перегляду й доповнення деяких його положень. Проте принципова основа – зниження рівня збройного протистояння провідних держав Європи – залишилася.

17.7. Переговори із заборони хімічної зброї

Хімічна зброя як зброя масового знищення стала відомою ще на початку ХХ ст. і вперше була застосована під час Першої світової війни. Надмірна жорстокість у застосуванні та сумніви щодо ефективності хімічної зброї з боку військових викликали пропозиції про відмову від неї. У 1925 р. було підписано Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних засобів, який, однак, не забороняв виробляти та накопичувати хімічну зброю, тому після Другої світової війни проблема цілковитої заборони такої зброї посіла чільне місце у процесі роззброєння.

У березні 1972 р. в Комітеті ООН з роззброєння група соціалістичних країн, серед яких була й УРСР, виступила з проектом Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної зброї та про їх знищення.

З 1976 р. в Женеві розпочалися радянсько-американські переговори про заборону хімічної зброї. Паралельно ця проблема обговорювалася у ширшому масштабі – на сесіях ГА ООН, у Комітеті з роззброєння і згодом на Конференції з роззброєння.

Принциповим питанням на женевських переговорах стало визначення засобів контролю за реалізацією домовленостей. У перших проектах Конвенції про хімічну зброю СРСР пропонував утворити спеціальну комісію, що мала розглядати претензії сторін та передавати результати розгляду для рішення РБ ООН. Західні держави вимагали застосовувати інспекції на місці, із чим радянська сторона не погоджувалася.

У 1977 р. СРСР запропонував удосконалити засоби супутникового контролю, який допомагав виявити виробництво чи випробування хімічної зброї. Згодом сторони узгодили присутність іноземних експертів на спеціальних промислових об'єктах для знищення хімічної зброї.

У 1980–1984 рр. переговори фактично припинилися через поновлення конфронтації, а також через відсутність компромісу щодо проведення інспекцій за вимогою на об'єктах виробництва хімічної зброї. У 1982 р. адміністрація Р. Рейгана оголосила програму модернізації хімічної зброї та припинила 16-річний мораторій на її виробництво. Головним елементом нової програми стало створення бінарної зброї, що складається з безпечних компонентів й утворює токсичні речовини лише у момент застосування.

Західні держави виступали проти проведення інспекцій за вимогою на комерційних підприємствах, побоюючись порушення комерційної таємниці. У 1984 р. США запропонували проект Конвенції про хімічну зброю, що передбачав інспекції лише на підприємствах державної власності чи контрольованих державою.

Лише після 1985 р. переговори із заборони хімічної зброї було розблоковано. У вересні 1986 р. СРСР уперше погодився із самою ідеєю інспекцій на місці та за вимогою. На початку 1988 р. сторони домовилися про проведення міжнародних інспекцій працівниками технічного секретаріату запланованої міжнародної організації із заборони хімічної зброї, що мала складатися з представників держав – учасниць Конвенції.

Під час Вашингтонського саміту США та СРСР 30 травня – 5 червня 1990 р. було укладено Угоду про ліквідацію протягом 12 років 80 % запасів хімічної зброї сторін та про заборону виробляти хімічну зброю у майбутньому.

13 січня 1993 р. в Парижі було відкрито для підписання Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та знищення її запасів. Конвенція проголошує саме знищення запасів, а не їх обмеження чи скорочення. Отже, ліквідації підлягає цілий тип озброєння, до того ж ЗМЗ. Протягом 10 років держави, що мають хімічну зброю, повинні знищити усі свої запаси, а ті, що не мали її у минулому, відмовляються від володіння хімічною зброєю в майбутньому.

Конвенція передбачає жорсткі заходи контролю за імплементацією, які контролюються створеною за документом міжнародною організацією із заборони хімічної зброї. На будь-якому об'єкті на території держави – учасниці Конвенції може бути проведено інспекцію з ініціативи іншої держави, яка має обґрунтовані підозри щодо виробництва або складування на цьому об'єкті хімічної зброї. Таким чином, для контролю за дотриманням зобов'язань із роззброєння у галузі хімічної зброї використовуються інспекції за вимогою.

Водночас слід зазначити, що деякі держави, які мають можливості для виробництва хімічної зброї, не підписали Конвенцію. Зокрема, низка арабських держав пов'язували свою участь у Конвенції з приєднанням Ізраїлю до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави.

Таким чином, 80-ті рр. ХХ ст. принесли суттєві зміни у процес роззброєння, позначивши перехід від обмеження до скорочення та навіть ліквідації деяких типів і видів ЗМЗ. До цього процесу було залучено і звичайні озброєння, що разом зі створенням ефективних заходів контролю дало змогу досягти значного прогресу у справі, життєво важливій для всього людства.

Гнучкіша позиція СРСР на переговорах з ядерних і космічних озброєнь у 1980-х рр., а потому і суттєві поступки радянської сторони диктувалися послабленням стану радянської економіки, початком кризи радянської системи загалом.

Пошукові завдання

Проаналізуйте вплив ракет середньої дальності на стратегічну ситуацію у світі.

Дайте оцінку нульовому варіанту вирішення проблеми РСД.

Дослідіть революційний характер Договору про РСМД.

Визначте вплив СОІ на стратегічну стабільність у світі.

Проаналізуйте характер впливу загострення радянсько-американських відносин на початку 1980-х рр. на переговори щодо контролю над озброєнням.

Література

Абаренков В.П., Красулин Б.П. Разоружение. – М., 1988.

Горбачёв М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1988.

Дипломатический словарь : В 3 т. – М., 1985.

История внешней политики СССР. 1945-1985. – М., 1986.

Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.

Системная история международных отношений в четырёх томах. События и документы / Под ред. А. Богатунова. – М., 2002–2004. – Т. 4.

Українська дипломатична енциклопедія : У 2 т. – К., 2004.

James A. Baker, III with Thomas M. De Frank. The Politics of Diplomacy. – N.-Y., 1995.

Michael R. Beschloss and Strobe Talbott. At the Highest Levels. – Bouldet, 1993.

Розділ 18 Країни третього світу у світовій політиці

18.1. Країни третього світу в умовах завершення епохи біполярності

Процес деколонізації значно змінив сутність міжнародних відносин, у яких раніше домінував біполярний конфлікт. Наддержави, як і решта суб'єктів міжнародних відносин, мали враховувати той факт, що кількість учасників світового порядку зростає вдвічі, а після 1960 р. – більше, ніж утричі. Спільною рисою для переважної більшості цих нових учасників стала проблема економічної відсталості. Перед ними постало завдання поєднання незалежності із початком економічного зростання. Зі звільненням від метрополій нові політичні сили в цих країнах, які отримали керівництво, мали довести свою спроможність після перемоги над колоніалізмом, покласти край політичній залежності й економічній експлуатації, разом з тим розпочати нову епоху економічного зростання і добробуту.

У такому контексті деколонізація змінила ситуацію в кількох розрізах, які проектувалися на міжнародні відносини – *поява нової сфери міжнародних відносин змушувала наддержави змінювати форму їх конфлікту і розширювати його масштаби*. Країни третього світу дедалі активніше перетворювалися на об'єкти суперництва наддержав у процесі розбудови/розширення сфери їхнього впливу на глобальному рівні. З іншого боку, для самих країн третього світу актуалізувалося питання вибору стратегії розвитку, тобто як країна зможе через допомогу однієї з наддержав ефективніше вирішувати проблеми власного розвитку: та, що опанувала форми політико-економічної організації, властиві ринковій економіці, або, навпаки, та, що наслідувала методи реального соціалізму.

Біполярний конфлікт перетворювався на суперництво, за якого питання необхідності вибору між моделями розвитку з очевидним наміром сприяти тому, щоб цей вибір безпосередньо впливав на міжнародне значення однієї з наддержав. Одночасно спостерігається тенденція до зростання взаємозв'язку між країнами, що отримали незалежність, паралельно із тенденцією до неприєднання, яка розглядалася як альтернатива залежності, як надія на вільний розвиток.

Питання деколонізації не виявилися проблематичними для Сполучених Штатів, які завжди боролися з європейським імперіалізмом, а принцип самоврядування був проголошений В. Вільсоном як одна з кардинальних умов нової американської політики, що була підтверджена Ф. Рузвельтом під час Другої світової війни. Ці принципи де-що втрачали своє значення зі становленням фінансово-економічного впливу Сполучених Штатів у Латинській Америці з одночасним становленням глобалістської політики Ф. Рузвельта за часів Другої сві-

тової війни. "Великий план" Ф. Рузвельта часто трактувався як спосіб заміни відвертого колоніалізму менш помітним, але відчутнішим впливом. Заява Дж. Даллеса на засіданні Ради Національної Безпеки 1 листопада 1956 р. є тому підтвердженням: "Протягом багатьох років Сполучені Штати балансували між обставинами, з одного боку, зберігати свої давні й міцні відносини зі своїми англійськими та французькими союзниками, з іншого, – спробою заручитися дружбою та згодою країн, які щойно звільнилися. ... Більше ми не в змозі балансувати на цій тонкій межі. Якщо ми зараз не зміцнимо наше лідерство у відносинах із цими країнами, то вони повернуться на бік Радянського Союзу".

Радянський Союз базував свою присутність у країнах третього світу на ідеологічних засадах, які лише зовні могли трансформуватися в ідеологію звільнення. З геополітичного погляду СРСР користувався доволі обмеженим впливом. Так, у Східній Азії вплив останнього був сильним у Кореї і В'єтнамі, але він був підірваний латентним суперництвом із КНР. В острівних державах Південно-Східної Азії вони займали маргінальні позиції, у зв'язку з тим, що Філіппіни були тісно пов'язані із Сполученими Штатами, а в Індонезії Сухарто підірвав надії на радянський вплив. Радянський Союз розраховував на дружні відносини з Індією на засадах дипломатичної та технічної співпраці, оскільки запропонувати нерівноправні відносини молодій незалежній країні із численними проблемами державництва й розвитку СРСР не наважувався.

Спроби СРСР замінити англо-французьку присутність на Близькому та Середньому Сході виявилися малопродуктивними через американське втручання та встановлення в Туреччині режиму, який був тісно пов'язаний із Заходом. Іран же висловлював незадоволення радянським тиском, а країни – виробники нафти виявляли недовіру до економічного конкурента, який нав'язував концепції політичних перетворень. Радянський Союз проводив традиційну політику допомоги та співпраці з Єгиптом, Сирією та Іраком. Відкривалися можливості для проникнення в Латинську Америку: у Чилі у 1973 р., перемога революції на Кубі перетворила її на справжній форпост радянського впливу в Західній півкулі.

Ці геополітичні кордони, хоча і змінювалися, однак були достатньо визначеними та стримувалися американською протидією. На Африканському континенті в повній мірі проявлялося суперництво СРСР із Заходом. Нові керівники африканських країн із довірою ставилися до Радянського Союзу, який не брав участі в колонізації, більше того, сприймався як взірць боротьби із колоніалізмом. Саме тому Африка перетворилася на арену суперництва, боротьби за втягнення молодих незалежних держав у різні моделі розвитку. З цією

метою Радянський Союз намагався їх переконати, що його модель є єдиною можливою для потреб африканських країн.

Основними формами залучення країн до радянської моделі управління й розвитку були:

⇒ програми прискореної індустріалізації (з акцентом на розбудові масштабних промислових об'єктів, зокрема, Асуанська гребля або сталеливарні заводи в Бхїлаї та Бокаро в Індії або в Ель-Хаджар в Алжирі);

⇒ довготермінове кредитування під невеликі відсотки на чітких умовах відмови від багатосторонніх угод і надання переваги двостороннім договорам з тим, щоб радянські кредити не розподілялися серед численних учасників, а сприяли зміцненню прямих зв'язків (на початок 1960-х рр. 25 країн третього світу отримали радянські кредити на суму 6 млрд дол, з яких дві третини на економічну допомогу, а одна – на закупівлю озброєнь);

⇒ постачання/закупівля озброєнь.

Політика демонстрації силової присутності не передбачала дійсне ведення бойових дій, але вимагала наявності численних баз по всьому світі для того, щоб сила із демонстративної могла у разі необхідності перетворитися на реальну. Так з'явилися нові форми радянського втручання, які виражалися в поставках озброєнь для формування нових армій молодих країн в обмін на створення низки військово-морських баз у дружніх країнах від Індійського океану до Північної Атлантики. За кілька років радянський вплив значно зріс, особливо в Африці. Після Єгипту, Судану, Танзанії, Замбії, Зімбабве, Уганди, Мадагаскару, Сомалі, згодом Ефіопії, Алжир і Лівія встановили тісні відносини із Радянським Союзом, що, власне, не заважало дистанціюватися від радянської моделі соціально-економічного устрою, а іноді дистанціюватися і від умов співпраці, коли умови Заходу були менш обтяжливими. Так, на кінець 1970-х рр. поступово збільшувався розрив між економічними можливостями і політичними амбіціями Радянського Союзу. Імпорт із країн третього світу до СРСР і країн радянського блоку знижувався, коливаючись від одного до двох відсотків. У структурі імпорту переважала сировина (90 % усього імпорту), а експортувалися промислові товари, вироби металургії, обладнання, озброєння. У 1978 р., коли в радянській системі накопичувалися кризові явища, економічна підтримка Радянського Союзу країнам третього світу складала менше 5 % від загального обсягу зовнішньої допомоги.

На початок 1980-х рр. Радянський Союз переважно користувався контролем над країнами, що отримали незалежність після 1975 р. й перебували у стані громадянської війни, а окремі політичні сили зверталися по допомогу до СРСР, як Ангола, Мозамбік, Ефіопія.

З іншого боку, політика Заходу в колоніальній сфері була такою давньою, що нетривалий період становлення незалежності не міг викоринити наявність потужних зв'язків. Вплив колишніх колоніальних держав залишався, лише набував інших форм. Франція, залишивши свої колонії, змогла прив'язати країни колишньої колоніальної імперії до системи французького франка, французької культури й економіки (Французьке Співтовариство, зокрема). Поступово напруга гострої фази етапу деколонізації спадала і французи набували навіть статусу гарантів внутрішньополітичної стабільності в місцевих конфліктах між різними державами або їхніми кланами в боротьбі за владу.

У британських колоніях практика управління на основі автономії не сприяла інтеграції між колонізаторами і колонізованим населенням, тому одразу після отримання незалежності в усіх країнах, що звільнилися, крім Родезії, відбулася зміна правлячих угруповань. Саме ці країни і були найбільшими прихильниками комуністичного розвитку, але вони складали меншість порівняно з країнами, що перебували під впливом США.

На Близькому та Середньому Сході за винятком Єгипту часів Насера, Сполучені Штати утримували контроль через союз із Саудівською Аравією. В Іраку, навпаки, після революції 1958 р. зростали сили прокомуністичних сил (партія Баас, зокрема). В Африці Сполучені Штати підтримували разом з британським урядом еміра ас-Сенусі в Лівії (до революції 1969 р. під керівництвом полковника Муамара Каддафі, що змінила курс країни в бік СРСР), також мали військово-повітряну базу Улус-Філд і розпочали експлуатацію лівійських нафтових ресурсів. США мали тісні зв'язки з Тунісом та султаном Марокко, ПАР. Сполученим Штатам вдалося нав'язати своє розв'язання важливої для Африки кризи: вони підтримали втручання ООН з метою збереження єдності Конго, покрили більшість витрат, надали допомогу уряду Леопольдвіля (Кіншаса), коли його очолив С. Мобуту. СРСР у цей час припинив виплату кредитів, щоб висловити свою опозицію здійсненій акції, яку підтримало більшість членів Організації.

Радянський Союз надавав допомогу в обмежених розмірах, переважно у формі надсилання технічних спеціалістів, які діяли без прив'язки до місцевого соціально-економічного контексту, не створювалися основи для накопичення капіталів, що забезпечувало б безперервність зростання.

Там, де еліти керували в умовах ринкової економіки та традиційної експлуатації дешевої робочої сили (своєрідний неокolonіалізм), досягалися, на противагу, вагоміші результати. Така політика включала країни третього світу в орбіту країн, що розвиваються.

Водночас, не можна стверджувати, що в усіх випадках ухвалювалися вірні і чіткі рішення. Переплетіння політичних, економічних і стратегічних факторів перетворило перехідний період для країн третього світу у надзвичайно непростий та неоднозначний. Відбувається розширення всередині самих країн третього світу: найбільш бідні країни, що не мали багатих природних ресурсів, дедалі більше маргіналізувалися у процесі економічного розвитку, інші азіатські, латиноамериканські й африканські країни демонстрували "економічні дива" і досягали прогресу в умовах життя.

18.2. Завершення процесу деколонізації

Проблема Намібії в міжнародних відносинах. Колишня німецька колонія – Південно-Західна Африка, у грудні 1920 р. була передана під мандат Ліги Націй Південноафриканському Союзу (сучасна ПАР). 27 жовтня 1966 р. мандат ПАР був анульований ООН, створена Рада ООН щодо Намібії, а країна оголошена територією, незаконно окупованою ПАР. У 1968–1969 рр. у дусі апартеїду був ухвалений **план Огденгала** щодо розподілу країни на територію для білих та хоумленди для етнічних груп. У 1975 р. представники цих маріонеткових місцевих органів влади були скликані в м. Віндхуці на так звану конференцію Турнхалле для вироблення конституції країни. Ці плани, а також організовані після конференції вибори 1978 р., не отримали підтримки міжнародного співтовариства. У 1976 р. ООН визнала створену у 1960 р. Народну організацію Південно-Західної Африки (СВАПО) єдиним законним урядом намібійського народу.

На основі пропозицій спеціальної Контактної групи, до якої входили представники Канади, Великої Британії, США, ФРН та Франції був розроблений план ООН з урегулювання намібійського питання. Він передбачав:

- ⇒ припинення протистояння конфлікуючих сторін;
- ⇒ виведення збройних сил, їх скорочення і демобілізацію;
- ⇒ скасування дискримінаційних законів;
- ⇒ звільнення політичних в'язнів;
- ⇒ надання політичним засланням права повернення до Намібії, проведення вільних і справедливих виборів під контролем ООН;
- ⇒ ухвалення установчими зборами конституції та проголошення незалежності Намібії.

У вересні 1978 р. план був ухвалений Радою Безпеки. Також було ухвалено резолюцію № 435, за якою передбачалося створення спеціальної групи ООН для надання допомоги в перехідний період. Проте

ПАР не поспішала з виконанням пунктів цього плану. Вона зв'язувала незалежність Намібії з виведенням кубинських військ з Анголи.

Упродовж 1970-х рр. СВАПО обирає тактику ведення партизанської війни й у 1973 р. формує бойову організацію СВАПО – Народно-визвольну армію Намібії (ПЛАН). Загалом за 25 років боротьби за незалежність СВАПО, поступаючись в озброєннях супротивнику, доволі успішно вела збройну боротьбу та протистояла військовій силі ПАР.

У 1989 р. після досягнення пакету домовленостей між СРСР, США, Кубою, ПАР, Анголою та СВАПО щодо врегулювання на південному заході Африки під наглядом міжнародного контингенту ЮНТАГ відбулися перші загальні вибори. На виборах більшість голосів отримала СВАПО (90 %). Вибори були визнані ООН вільними та справедливими. 21 березня 1990 р. була проголошена незалежність Намібії.

Громадянська війна в Анголі. З кінця XV ст. Ангола була колонією Португалії. У 1960 р., після того, як у Луанді спалахнуло повстання проти колонізаторів, в Анголі почалася громадянська війна. 11 листопада 1975 р. колишня португальська колонія – Ангола отримала незалежність і негайно була втягнута у тривалу та спустошливу громадянську війну. Президентом країни був обраний лідер Народного руху за звільнення Анголи (МПЛА) Антоніо Аугустіньо Нето. МПЛА – найбільша політична партія країни, була створена в 1956 р. на базі кількох демократичних і прогресивних організацій. Антоніо Аугустіньо Нето керував МПЛА з 1962 р. Він же був у 1975–1979 рр. першим президентом незалежної Анголи.

З вересня 1979 р. головою МПЛА став Жозеф Едуарду душ Сантуш. Він же був у цей час президентом і головнокомандуючим збройними силами Анголи. Велика частина керівників, членів і активістів МПЛА належить до народу мбунду. Ще однією впливовою політичною партією був Національний союз за повне звільнення Анголи (УНІТА) на чолі з її лідером Жонасом Савімбі. УНІТА була заснована в 1966 р. в південних районах Анголи. Велика частина керівництва, членів й активістів УНІТА, належить до народу овимбунду. УНІТА користувалася впливом переважно на сході і півдні країни і протистояла МПЛА. Загони УНІТА нараховували близько 30 тис. бійців, мали сучасне озброєння.

Мирну угоду про припинення громадянської війни було підписано лише в травні 1991 р. У вересні 1992 р. в Анголі були проведені багатопартійні президентські і парламентські вибори, які закінчилися перемогою МПЛА. УНІТА відмовилася визнати результати виборів, після чого в листопаді 1992 р. в Анголі була знову розв'язана громадянська війна.

Війна в Ефіопії. Початок ефіопсько-еритрейського конфлікту. Під час колоніального поділу Тропічної і Південної Африки тільки трьома дер-

жам удавалося зберегти свою незалежність: Ефіопії, Південно-Африканській Республіці і Ліберії.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. країна бере курс на проведення збалансованої зовнішньої політики, яка знаходить своє вираження у:

- ⇒ налагодженні зв'язків із провідними капіталістичними країнами;
- ⇒ встановленні відносин із СРСР;
- ⇒ вступі в 1923 р. в Лігу Націй.

У 1935 р. суверенна держава, член Ліги Націй, Ефіопія стає першою жертвою фашистської агресії. Після Другої світової війни Ефіопія стає однією з країн – засновниць ООН, а в 1952 р. вона возз'єднується з колишньою італійською колонією Еритреєю. До початку 1970-х рр. в Ефіопії зберігається абсолютистська монархічна влада. Ефіопія стає одним з найбільших одержувачів американської військової допомоги, форпостом США у Східній Африці.

У лютому 1974 р. у країні починаються революційні хвилювання, які очолюють збройні сили. Внаслідок військового перевороту 12 вересня 1974 р. імператор Хайле Селассіє I був позбавлений влади, що перейшла до рук Тимчасового військового уряду, який очолив підполковник Менгісту Хайле Маріам. З лютого 1977 по травень 1991 р. він був президентом країни.

З вересня 1987 р. країна отримує нову назву – Народна Демократична Республіка Ефіопія. У країні виникає революційна ситуація, пов'язана з небажанням даного уряду розв'язувати численні проблеми політичного, соціального й економічного характеру. Серед них можна виділити:

- ⇒ національне питання;
- ⇒ питання насильної осілости кочового населення;
- ⇒ питання державного устрою – перехід від унітарної форми до федеративної.

У різних провінціях країни поступово виникають етнополітичні опозиційні організації, які стають на шлях відкритої боротьби проти уряду Менгісту Хайле Маріама.

На початку 1991 р. ситуація різко загострюється. У травні військової формування однієї з найбільших опозиційних організацій – Народного фронту звільнення Тиграя (НФЗТ) штурмують столицю країни Аддис-Абебу і скидають уряд.

Союзник НФЗТ Народний фронт звільнення Еритреї (НФЗЕ) встановлює контроль над територією своєї провінції. У квітні 1993 р., Еритрея проголошує свою незалежність, погодившись при цьому будувати свої відносини з Ефіопією на конфедеративних основах.

Скинувши колишній уряд, представники різних фронтів зібралися в липні 1991 р. на організовану ними конференцію. На ній було ухвалене рішення сформувавши єдиний Революційно-демократичний

фронт ефіопських народів (РДФЕН) і розробити програму подальших дій. Ця програма отримала назву "Хартія перехідного періоду" і стала тимчасовим Основним законом країни. Вона передбачала введення багатопартійної системи, багатокласової економіки, декларувала право народів і народностей на самовизначення аж до відділення. В ухваленій у грудні 1994 р. постійно діючій конституції це право, при виконанні необхідних процедур, було закріплено за дев'ятьма суб'єктами нової федеративної Ефіопії.

Перехідний період закінчився у травні 1995 р., коли відповідно до нової конституції у країні пройшли на багатопартійній основі вибори до органів державної влади. Президентом країни став лідер НФЗТ Мелес Зенауї.

Громадянська війна в Сомалі. 21 жовтня 1969 р. майор Мохамед Сіад Барре, спираючись на підтримку військових, захопив владу в Сомалі. Прийшовши до влади, С. Барре вигнав з країни італійських колонізаторів і розпочав побудову соціалізму. СРСР надавав Сомалі зброю і гуманітарну допомогу. Зброю диктатор використовував для війни із сусідньою Ефіопією, яка також "будувала соціалізм". СРСР запропонував країнам укласти мир. У відповідь С. Барре вислав із країни радянських фахівців і розпустив щойно створені колгоспи. С. Барре був типовим диктатором. У 1990 р. його скинули. Прихопивши із собою державну скарбницю, він утік в Італію.

Громадянська війна у формі міжкланових конфліктів виникає в Сомалі після повалення президента С. Барре в січні 1991 р. Тимчасово виконуючим обов'язки президента був призначений Алі Махді Мухамед.

Конфлікт виник у зв'язку з тим, що генерал Мохамед Фарах Айдід не визнавав Алі Махді Мухамеда тимчасово виконуючим обов'язки президента. Ситуація погіршувалася наявністю у країні збройних формувань, які не контролювалися ні Алі Махді Мухамедом, ні Мухамедом Фарахом Айдідом. Гостроту конфлікту посилювала збройна боротьба між різними угрупованнями, що перешкоджала наданню міжнародної гуманітарної допомоги сомалійському населенню.

Суперечка між Великою Британією та Аргентиною через Фолклендські (Мальвінські) острови та війна між ними 1982 р. Фолклендські острови розташовані в Південній Атлантиці і складаються із двох великих і 200 невеличких островів. У 1820 р. острови перейшли до зони впливу Аргентини. У 1833 р. після проведення на островах військової операції Велика Британія проголосила їх своєю колонією. Із того часу Аргентина домагається повернення цих територій під свій суверенітет.

Фолклендська криза виникає 2 квітня 1982 р. коли на Фолклендські острови, що належали Великій Британії, висадилися аргентинські війська. Уряд Аргентини проголосив цю територію своєю, але заявив,

що готовий піти на переговори з Великою Британією, якщо Аргентина поверне собі суверенітет над островами.

Протягом попереднього року Аргентина, до влади в якій прийшла військова хунта генерала А. Гальтієрі, настирливо домагалася права на освоєння й експлуатацію цього регіону. Військова акція режиму А. Гальтієрі торкнулася не так економічних, як геополітичних інтересів Великої Британії, її статусу великої держави.

Реакція уряду М. Тетчер була блискавичною і жорсткою. Велика Британія пішла по шляху збройного розв'язання цього конфлікту. У район Фолклендських островів було направлено дві третини воєнно-морського флоту й один експедиційний корпус. Велика Британія вступила у війну, основний театр дій якої знаходився у 8 тис. миль від неї, у далекій Південній Атлантиці. Усі одинадцять тижнів, протягом яких тривав цей конфлікт, М. Тетчер здійснювала особисте керівництво політичним, матеріальним і дипломатичним забезпеченням військових операцій і цілком підтвердила свою репутацію "залізної леді". Швидко, вдале завершення війни з мінімальними втратами значно зміцнило рейтинг Консервативної партії й особистий вплив М. Тетчер.

Англійські війська оволоділи островами. 15 червня 1982 р. було підписано тимчасову угоду про припинення воєнних дій й евакуацію залишків аргентинських військ. Хоча Аргентина і не відмовилася від свого суверенітету над островами.

18.3. Основні напрями діяльності Руху неприєднання у 1980-х – на початку 1990-х років

Визначальним принципом діяльності Руху неприєднання із часів заснування у 1961 р. залишався нейтралізм, який означав, за словами президента Єгипту Садата, бути поза блоками та докладати зусиль до їхнього зближення. Упродовж 1960-х рр. активний нейтралізм країн Руху неприєднання, особливо африканських країн, які зібралися у 1958 р. на першу конференцію африканських країн, перетворився на інструмент антиколоніалізму. Перші кроки на шляху незалежності країн Африки довели вірність обраного курсу.

Наприкінці 1970-х рр. міжнародні відносини стали такими складними, що більшість країн, які не приєдналися і мали боротися за нейтралізм, були тісно пов'язані в економічному або військово-політичному плані з одним із блоків, у яких визначальну роль відігравали наддержави. Важливою в цьому аспекті є трансформація базових засад Руху в даний період. Річ у тому, що на конференції в Белграді 1961 р., де було офіційно заявлено про заснування руху країн, які не приєдналися,

поняття *неприєднання* трактувалося достатньо жорстко: на увазі малися країни, що не брали участі в багатосторонніх військових союзах і не мали тісних воєнних зв'язків з великими державами. Протягом 1970-х рр. переважало ширше трактування концепції руху: країни, що безпосередньо й активно не брали участі в багатосторонніх угодах, проголошувалися такими, що не приєдналися, і могли брати участь у конференціях руху. У такий спосіб створювалися можливості для розширення складу учасників Руху, а його вплив на міжнародні відносини міг зростати. Водночас створити систему регулярних консультацій, що могла б зміцнити політичний курс коаліції, також не вдалося в ході конференцій, які скликалися з різною періодичністю.

Разом з тим, руху вдалося завдяки такій доволі гнучкій концепції завоювати ведучі позиції в ООН, тобто коаліція змогла протистояти переважанню Сполучених Штатів у даній організації та протистояти спробам Радянського Союзу встановити свою гегемонію в ній. Власне, така ситуація відкривала можливості для здійснення вирішального впливу на ухвалення резолюцій Генеральної Асамблеї ООН.

У країн третього світу були спільні інтереси, проблеми економічного розвитку, зокрема, що надавало їм певної політичної ваги, але в політичному плані їх самих розділяли такі глибинні суперечності, що концепція неприєднання потребувала коректив.

Початок процесу розрядки, здавалося, створював усі підстави для розвитку Руху неприєднання, на практиці ж він звужував сутність самого принципу *неприєднання*, оскільки основні учасники міжнародних відносин самі взялися за розв'язання головних вузлів протиріччя. З огляду на це на початок 1980-х рр. підсумок діяльності Руху неприєднання виявився не таким значним, радше може йтися про втрачені можливості. Так, на цей момент Рух налічував 80 активних членів, а в широкому контексті може йтися про близько 100 учасників, якщо враховувати спостерігачів (Німеччина, Канада, Італія, Австралія, Іспанія, Нідерланди тощо) та запрошених для участі в окремих конференціях. У загальних рисах, рух мав кількісну силу, але практично не мав можливостей діяти ефективно.

На порядок денний виходить боротьба країн третього світу за свої позиції в межах процесу формування нового міжнародного економічного порядку й розгортання проблематики взаємин Південь – Північ. Поряд із комплексом проблем економічного характеру Рух неприєднання мав глобальну програму боротьби за мир і роззброєння, виступаючи за загальне і повне роззброєння великих держав. Учасники Руху активно підтримують у цей період ідею цілковитого ядерного роззброєння, встановлення без'ядерного статусу південної півкулі. Одночасно вони наполягають на розробці додаткових гарантій незастосу-

нання ядерної зброї ядерними державами, виконання зобов'язань щодо передачі технологій мирного використання атомної енергії.

Початок 1990-х рр. і розпад біполярної структури міжнародних відносин поставив перед учасниками Руху проблему визначення базових засад коаліції держав, з огляду на зникнення полюсів неприєднання.

У 1990-ті рр. основоположними в діяльності Руху неприєднання стають економічні аспекти. Програма утворення нового економічного порядку була висунута Рухом ще 20 років тому, однак тоді вона розглядалася в межах протистояння Схід – Захід і фактично виходила за межі неприєднання. Поступово характер відносин щодо утворення нового міжнародного економічного порядку пересунувся з осі Схід – Захід на вісь Південь – Північ.

У вересні 1991 р. відбулася підготовча конференція міністрів закордонних справ країн, що не приєдналися, в Аккрі (Гана). Вона підтвердила місце проведення X конференції глав держав й урядів країн, що не приєдналися, місцем проведення конференції було обрано Індонезію.

Із 3 по 8 вересня 1991 р. відбувся X саміт Руху неприєднання. Головним питанням конференції було питання про подальшу концепцію розвитку Руху неприєднання. Секретар Народного бюро із зовнішніх зв'язків та міжнародної співпраці Лівії Ібрагім Мухаммед Бішарі, виступаючи на конференції, заявив, що після розвалу східного блоку питання про приєднання не актуальне і треба вести пошуки інших напрямів діяльності руху.

Багатостороння підтримка зусиль країн, що розвиваються, з подолання відсталості та постійна увага до раціонального використання зовнішньої допомоги стали основними рисами співпраці в межах Руху неприєднання. Рух поступово починає орієнтувати учасників на посилення активності у формуванні нової системи міжнародних відносин, де принципи співпраці і партнерства між Півднем і Північчю створили б умови для забезпечення сталого розвитку, а також для активізації боротьби проти війни, насильства, безробіття, голоду, хвороб.

18.4. Особливості розвитку відносин Південь – Північ

Перед країнами, що отримали політичну незалежність, гостро постало питання економічного розвитку, проведення індустріалізації, зростання виробничого і сільськогосподарського потенціалів, поліпшення торговельних відносин з розвиненими індустріальними країнами, особливо у сфері експорту сировини, головного багатства кра-

їн, що розвиваються. Результати були неоптимістичними, якщо взяти до уваги демографічне зростання, внаслідок якого загальне зростання валового національного продукту (ВНП) призводило до зменшення доходу на душу населення. З 1950 по 1967 рр. доход на душу населення у країнах, що розвиваються, разом узятих, у середньому на рік зріс на 2,8 % (ураховуючи дуже різкий контраст між самими країнами), за цей же період експорт 22 країн, що розвиваються, зростав щорічно на 4 %, а експорт п'яти найрозвиненіших країн світу (США, Велика Британія, Федеративна Республіка Німеччина, Франція та Італія) за цей же період зріс на 9 % на рік. Нафтова криза внаслідок арабсько-ізраїльської війни 1973 р. змінила це співвідношення лише частково і тимчасово, оскільки країни – виробники нафти перетворилися на особливу категорію країн, що розвиваються.

Причини такої ситуації переважно визначаються характером експорту з країн, що розвиваються: цінами на сировину, які встановлюються переважно ринком, а не виробниками, різницею між попитом на товари широкого вжитку, що імпортуються в розвинені країни, і попитом на товари тривалого використання, що імпортувалися до країн, що розвиваються. У другій половині 1970-х рр. ціни на сировину (за винятком нафти) падали, а на промислові товари зростали. Співвідношення між прибутками від експорту і витратами на імпорт ставало менш сприятливим для країн третього світу.

Другий аспект проблеми стосується непрофесійного керівництва економікою в країнах, які щойно отримали незалежність. Значних витрат потребували апарат управління, що формувався, та чисельні збройні сили; прагнення виробляти товари з незначними витратами, і відповідно низької якості, через що вони не користувалися значним і попитом ані на внутрішньому, ані на міжнародному ринку, політика протекціонізму й автаркії зумовлювала зростання витрат – усе це призводило до погіршення загальної ситуації.

Велику роль відіграла проблема капіталів. Для здійснення інвестицій в економіку країни необхідне накопичення капіталу, яке за колоніального періоду відбувалося винятково в інтересах метрополії, а нові держави вимушені були починати накопичення з низького рівня або звертатися за допомогою до світового ринку за жорсткого контролю та умов фінансових інституцій – МВФ і Світового банку. Фінанси могли надходити й у вигляді міжнародної допомоги, але політика кооперації лише розпочиналася і її засади не відповідали потребам великої кількості країн третього світу, які її потребували. Ці країни сподівалися, що з політичних міркувань у країни третього світу спря-

монуватимуться значні ресурси або міжнародний капітал знайде вигідним вкладати інвестиції у країни, що розвиваються.

Водночас, це передбачало радикальну зміну економічних умов в окремих країнах, і, насамперед, подолання переконання, що міжнародний капітал, особливо у формі транснаціональних корпорацій, є новою формою колоніалізму – неокolonіалізмом.

Саме ці обставини пояснюють складнощі встановлення економічних і політичних відносин між промислово розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Відносини ускладнювалися і застарілою недовірою до західних країн, з огляду на колоніальне минуле, неготовністю розвинених країн розв'язувати економічні проблеми, що вимагали довготермінових і багатосторонніх проектів. Промислово розвинені країни були переконані, що мають достатньо політичного й економічного потенціалу, щоб встановлювати умови міжнародної торгівлі. Саме тому до 1973 р. вони проводили протекціоністську політику, особливо щодо сільськогосподарської продукції країн, що розвиваються, які складають основну частину їхнього експорту, і завдяки яким вони могли б зайняти своє місце на міжнародному ринку товарів, оскільки відсутнім був ринок для їхньої промислової продукції – виробництво її тільки починалося.

Виникає проблема взаємин по осі Південь – Північ, яку пов'язують із загальними умовами взаємодії промислово розвинених країн та країн, що розвиваються. Питання їхньої взаємодії спочатку розглядалося винятково в контексті економічної допомоги молодим незалежним державам, але із часом термін Південь – Північ дедалі частіше застосовується до характеристики конфронтації (у т. ч. і політичної), як синонім суперечностей між багатими країнами Півночі й бідними країнами Півдня.

Дедалі частіше характерною рисою взаємин Південь – Північ визначається проблема відсталості країн Півдня. У світовій літературі, що присвячена дослідженню причин відсталості, зазвичай виділяють внутрішні й зовнішні перешкоди розвитку, які тісно пов'язані.

Серед внутрішніх причин відсталості країн, що розвиваються, виділяються:

- ⇒ "стадійне" відставання традиційних східних суспільств, що мають власний механізм відтворення та власні закономірності еволюції;
- ⇒ несумісність традиційних східних суспільств із класичною ринковою економікою;
- ⇒ дуже високі темпи щорічного приросту населення (зростання вдвічі його чисельності упродовж 1970–1980-х рр.), що випереджають темпи виробництва продовольства;

⇒ збереження багатоукладності (гетерогенності) місцевої економіки;

⇒ помилки та прорахунки лідерів країн, що розвиваються, у виборі та здійсненні стратегії соціально-економічного розвитку (першочерговий розвиток важкої промисловості, зокрема, переважання проектів індустріалізації над розвитком сільськогосподарської сфери).

Серед зовнішніх факторів відсталості виокремлюються:

- ⇒ колоніалізм і його наслідки;
- ⇒ вилучення надлишкового продукту, який вивозився в економічні центри країн з розвинутою ринковою економікою;
- ⇒ руйнівна для слабкорозвинених країн конкуренція на світовому ринку, цінові пропорції якого не відповідають реальним вартісним співвідношенням, що складаються в умовах відкритої економіки країн, які розвиваються;
- ⇒ асиметричність взаємозалежності розвинених країн і тих, що розвиваються, внаслідок чого виникнення економічних криз відбувається не з огляду на накопичення протиріч їх власного виробничого процесу, а через економічні струси в інших.

Характерною рисою відносин Південь – Північ було і залишається зростання розриву між колишніми колоніями та колишніми метрополіями. Посилюється економічна залежність країн, що розвиваються, від розвинених країн, яка набуває різних форм – технологічних, фінансових, торговельних. На початок 1990-х рр. зовнішня заборгованість країн третього світу перевищувала 1 трлн дол та стрімко зростає.

Відсталість країн, що розвиваються, проявляється у різних формах і визначається кількома параметрами. Параметри бідності в основних регіонах країн, які розвиваються, сильно різняться, що дозволяє говорити про такі категорії як *відносна бідність* й *абсолютна бідність*. У світі існує більш-менш визнана шкала відсталості, що була розроблена у 1971 р. спеціальною робочою групою Комітету з планування розвитку ООН.

Виокремлюючи у 1971 р. 25 "типових" найменш розвинених країн світу (Афганістан, Ботсвана, Бурунді, Бутан, Буркіна-Фасо, Гаїті, Малаві, Малаї, Нігер, Сомалі, Судан, Руанда, Чад, Ефіопія тощо) група використовувала три основних критерії:

- ⇒ щорічний валовий національний продукт на душу населення – не більше 100 дол;
- ⇒ частка обробної промисловості у ВВП – до 10 %;
- ⇒ коефіцієнт писемності населення у віці старше 15 років – до 20 %.

До сьогодні ці параметри залишаються незмінними. Відповідно до цієї шкали, рівень концентрації масової бідності найвищий у країнах Тропічної Африки. Тут зосереджено третину найменш розвинених країн світу, у яких ВВП на душу населення складає 200 дол на рік. Поряд з ними знаходяться окремі азіатські країни (Афганістан, Бангладеш тощо), окремі країни Латинської Америки та Океанії. Звісно, критерії відсталості не обмежуються цими трьома факторами. Окремі вчені вирізняють показник середньої тривалості життя як узагальнюючу характеристику рівня життя: розрив між країнами Тропічної Африки і Західної Європи сягає 30 років.

Однією з найгостріших проблем міжнародних економічних відносин є проблема заборгованості (понад 1 трлн дол). Усі країни-боржники умовно поділяються на три групи. Першу групу складають країни, які заборгували такі значні суми, що вносять дисбаланс у саму міжнародну фінансову систему. До цієї групи належать такі латиноамериканські країни як Бразилія, Мексика тощо. Другу групу складають найвідсталіші країни з наднизьким рівнем прибутку, більшість з яких розташована на південь від Сахари. Проблеми, які постають перед ними, складніші за ті, що постають перед країнами першої групи. Незважаючи на невеликі суми їхнього боргу, вони не в змозі виплачувати відсотки кредиторам. До третьої групи належать країни, що доволі успішно вирішують проблему боргів. Наприклад, Індія, досвід якої демонструє приклад успішної економічної політики і політики управління боргами.

Щодо питання географії відсталості, то тут також визначається тенденція до гетерогенності простору країн, що розвиваються. Так, країни Африканського континенту складають абсолютну більшість в переліку найбідніших країн світу – 26 із 36. На кінець 1980-х рр. на Африку припадало не більше 10 % світового сільськогосподарського виробництва; 1,5 – промислового виробництва; 2 % світового виробництва послуг. Якщо у країнах Латинської Америки навчалася близько 45 % дітей шкільного віку, в Азії – 35, то у країнах Тропічної Африки – лише 11 %. Третина її населення вважалася неписьменною. У 40 % африканців щорічний прибуток складав 250 дол (що нижче офіційної межі бідності). Лише від малярії вмирало 1 млн африканців. Аналіз показників, що характеризують рівень, якість та спосіб життя мешканців континенту дозволяє виділити кілька груп країн, де проблеми відсталості визначаються різною гостротою: окремо виділяється ПАР – індустріально розвинена країна, щодо якої відсталість застосовувати некоректно; країни Магрибу, Єгипет, Зімбабве, Габон й кілька інших, у яких повільно, але послідовно з часів неза-

лежності простежується адаптація до індустріального й науково-технічного прогресу; нарешті, 26 найменш розвинених країн, економіка яких знаходиться у вкрай важкому стані.

В Азії країни, що розвиваються, суттєво різняться між собою як за рівнем, так і за особливостями соціально-економічного розвитку, що помітно відображається у розмірі ВВП на душу населення. Важко назвати такими, що розвиваються, нафтовидобувні країни Близького Сходу (ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія), ВВП на душу населення в яких на початок 1990-х рр. перевищував цей показник країн Заходу, а також нові індустріальні країни (Південна Корея, Таїланд). Окремо стоїть Індія, що за розмірами ВВП входить до першої десятки країн світу, але за рівнем життя населення займає одне з останніх місць. В Азії відсталість асоціюється з такими країнами як Афганістан, Бангладеш, Мальдіви, Бутан, Непал та ін.

Характерною особливістю країн Латинської Америки є той факт, що протягом 1980-х рр. капіталізм остаточно утвердився як панівний спосіб виробництва, незважаючи на боргову кризу і суттєве падіння виробництва. Доволі розвинені ринкові відносини сформувалися в переважній більшості країн регіону. Поглиблення процесу індустріалізації у таких великих країнах як Бразилія, Аргентина, Мексика, сприяли швидкому формуванню базових галузей виробництва. Помітні результати були досягнуті в сільському господарстві у зв'язку із розгортанням "зеленої революції". Проте за загальними досягненнями криються колосальні розриви в темпах розвитку промисловості, сільського господарства, сфери послуг. Результати, що досягли Бразилія, Аргентина, Мексика, Колумбія виглядають особливо привабливо на тлі застійних процесів у Гаїті, Гватемалі, на Кубі тощо.

Таким чином, нерівномірність процесів господарського розвитку країн Півдня має чіткий просторовий вираз. Більше того, упродовж 1980-х рр., на початок 1990-х (а згодом протягом 1990-х рр.) світовий Південь уже не існував як єдине ціле. Країни та регіони, що належали до господарської периферії, суттєво диференціювалися за рівнями розвитку і за потенційними можливостями соціально-економічного розвитку.

Основними формами взаємин у межах так званого діалогу Південь – Північ стали переговорний процес щодо формування нового економічного порядку, із переглядом правил міжнародної торгівлі і збільшення безвідплатних субсидій для країн Півдня. Цей переговорний процес успішно здійснювався до середини 1960-х рр., але за результатами нафтової кризи 1973 р. зайшов у безвихідь. На початок 1980-х рр. він фактично перетворився на монолог окремих коаліцій країн, що розвиваються, які вимагали торговельних пре-

ференцій. При цьому Північ виявляв мало зацікавленості й готовності йти назустріч їм.

Власне, країни третього світу вважали ООН найвдалішим місцем, де можна було б виступити із пропозицією реформування світового ринку. Уже у грудні 1960 р. Генеральна Асамблея заявила, що 1970-ті рр. мають стати десятиліттям розвитку, що є умовою миру та стабільності у світі. У 1962 р. в резолюції ООН була запропонована формула "Торгівля, а не допомога", що означало заміну гуманітарного підходу методами, які більше відповідають відповідному характеру економічних відносин.

ООН у 1964 р. (23 березня – 15 червня) провела в Женеві конференцію з проблем торгівлі і розвитку, відому як ЮНКТАД, під час якої вперше були розглянуті найважливіші економічні й політичні аспекти проблеми розвитку. На конференції обговорювалися пропозиції реформування міжнародної економічної системи, відповідно до яких необхідно було, щоб країни, які розвиваються, відкрили свої двері для експорту й інтегрувалися в економічні процеси зростання. Більш необхідним було, щоб індустріально розвинені країни гарантували сприятливі ціни на сировину та сільськогосподарську продукцію, що експортувалася з країн, які розвиваються; виплачували субсидії країнам, які не готові до торговельного обміну; пішли на зниження мит на тропічні й субтропічні продукти; провели реорганізацію ГАТТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі), яка сприяла б торгівлі з країнами, що розвиваються.

Країни радянського блоку, що також нещодавно звільнилися від колоніальної залежності, не брали участі в діалозі в межах ЮНКТАД. У форматі конференції, що збрала представників 123 держав, утворилася так звана "група 77", у межах якої учасники Руху неприєднання прагнули досягти єдності позицій у сфері економіки за відсутності такої в політичній сфері. Вага країн, які розвиваються, в ООН була такою значною, що дозволила здійснити інституалізацію відносин між ними та розвиненими країнами: ЮНКТАД було перетворено на постійний консультативний орган, який розробляв рамкові умови для проведення переговорів.

Діалог був жорстким і тривалим. Наполегливість, навіть агресивність політики "групи 77" (зокрема, на засіданні в Алжирі у 1967) призвела до зворотних результатів. Індустріально розвинені країни не були зацікавлені піти на поступки, які могли виявитися неефективними або були використані політичними супротивниками. Дійсного успіху вдалося досягти лише на конференції ЮНКТАД у Делі у 1968 р., коли розвинені країни зобов'язалися щорічно нараховувати

1 % власного ВВП країнам, що розвиваються, як допомогу їхньому економічному розвитку.

Зростання цін на нафту під час першого нафтового шоку 1973 р. призвело до зміни ситуації. Наступного року розвинені країни ухвалили пропозицію, запропоновану завдяки переважанню у "групі 77" країн з поміркованим підходом, відповідно до якого необхідно було розпочати обговорення засад нового міжнародного економічного порядку. Це питання було центральним на засіданні Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1974 р., коли обговорювалася "Хартія економічних прав і обов'язків держав". Із цього моменту був поновлений, хоча й зі значними складнощами, конструктивний діалог.

Із часом характер відносин між промислово розвиненими країнами і такими, що розвиваються, змінювався. Країни, що розвиваються, розв'язували основну проблему їхнього економічного життя з різними успіхами. Вважати їх однорідною групою, що вимагає однакового підходу, ставало дедалі складніше. Країни третього світу не були однорідною спільнотою.

У зв'язку із цим виникає нова проблема: у центрі уваги опинилися не відносини між промислово розвиненими країнами і країнами третього світу, а співвідношення між Північчю і Півднем – завжди багата Північ, і Південь, що має проблеми економічного розвитку і не має можливості зробити прорив.

У 1978 р. неофіційна група політичних діячів світового масштабу, яку назвали "Незалежною комісією з проблем міжнародного розвитку" під керівництвом Віллі Брандта, колишнього канцлера ФРН, розпочала вивчати проблему. Результати дослідження були опубліковані на початку 1980 р. в роботі під назвою "Доповідь Брандта. Північ – Південь. Проблема виживання". Загальна концепція зазначала, що співвідношення Південь – Північ є важливою проблемою майбутнього.

У 1980-ті рр. складнощі міжнародного життя й кардинальні зміни в системі міжнародних відносин перетворили цю проблему на маргінальну, що стосувалася невеликої кількості країн. На початку 1990-х рр., коли структура світової системи була підірвана в основі і з'явилися нові зони відсталості, проблему відносин між Північчю та Півднем, розвиненими країнами і такими, що розвиваються, стали вважати основоположною для будь-якого світового порядку, особливо в контексті боргової залежності останніх.

У таких умовах вирізняються два аспекти проблеми діалогу:

- ⇒ по-перше, механізми допомоги окремим країнам Півночі розвитку країн Півдня;
- ⇒ по-друге, формування діалогу Південь – Південь.

Так, ураховуючи незацікавленість у 1980-х рр. розвинених країн іти на преференційні умови торгівлі й фінансування процесів розвитку країн третього світу, Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) активно включилися до розробки і фінансування структурних перетворень у країнах, що розвиваються. Надання позик і допомоги зумовлювалося згодою на запровадження спеціальних програм. Однак з огляду на нецільову витрату коштів і звинувачення на адресу цих фінансових структур в обмеженні суверенних прав держав у проведенні внутрішньої політики, лише посилювалася проблема заборгованості країн – отримувачів такої допомоги.

Міжнародні фінансові інститути не є монополістами у сфері формування нових відносин між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Політика окремих західних держав, наприклад Франції, щодо третього світу має традиційну специфіку. Наприклад, пропозиції неформального об'єднання західноєвропейських політиків соціал-демократичного спрямування – "Стокгольмська ініціатива" 1991 р., що закликала збільшити фінансову допомогу Півдню в розмірі 1 % ВВП країн Півночі, але в політичній практиці такі пропозиції переважно залишаються ініціативами концептуального характеру.

У 1964 р. Європейське економічне співтовариство розпочало проводити політику сприяння розвитку. 18 колишніх французьких колоній підписали конвенцію в Яунде (Камерун), завдяки якій було створено Фонд розвитку, але, насамперед, конвенція відображала намір ЄС з більшою відповідальністю розв'язувати проблеми країн, що розвиваються. Уперше конвенція Яунде була змінена у 1974 р. Ломейською конвенцією, яка охоплювала вже 46 країн Африки, Карибського та Тихоокеанського басейну (АКТ). Із цього моменту відносини між ЄС і країнами АКТ регулювалися шляхом внесення поправок до Ломейської конвенції, що сприяло стабілізації торгівлі й раціональнішій допомозі.

Протягом 1980-х рр. самі країни третього світу дедалі більше схиляються до думки про важливість розширення економічної співпраці між самими країнами Півдня для підтримання структурних перетворень. Прикладом спроб розв'язання проблем розвитку на основі залучення фінансових ресурсів країн – представників третього світу є ресурси країн – експортерів нафти через діяльність Фонду міжнародного розвитку, що був створений у 1976 р. членами ОПЕК. Першопочатково діяльність Фонду мала сприяти економічній незалежності країн Півдня від західних країн. За роки свого існування Фонд

ОПЕК надав різним країнам, що розвиваються, фінансову допомогу й пільгові позики на загальну суму близько 5 млрд дол. Їх отримали кілька десятків держав з найменшим доходом на душу населення, зокрема, країни на південь від Сахари. Спільно з іншими арабськими фондами ОПЕК протягом десяти років фінансувала половину проектів ЄС в Африканському регіоні. Найбільша частина коштів була вкладена в розвиток сільського господарства. У 1980-ті рр. країни Півдня покладали значні надії на допомогу Фонду, але основна частина нафтодоларів спрямовувалася у вигляді банківських інвестицій не в країни Півдня, а в країни Заходу. На країни, що розвиваються, на початок 1980-х рр. припадало лише 17 % закордонних інвестицій членів ОПЕК. Власне, допомога Фонду ОПЕК не принесла донорам безпосередніх економічних переваг, але вона була важливим інструментом їхньої політики. Зокрема, підтримка лінії ОПЕК у міжнародній дискусії з енергетичної проблеми у 1970–1980-х рр. Більше того, країни ОПЕК є політично неоднорідними, тому різняться цілі й об'єкти надання допомоги: Ірак, Іран, Лівія прагнули посилити антизахідну спрямованість політики третього світу, у той час, коли князівства Аравійського півострова опиралися поширенню впливу ісламу в Тропічній Африці.

Іншим прикладом формування діалогу Південь – Південь є діяльність створеного у 1989 р. найрозвиненішими країнами Азії, Африки і Латинської Америки об'єднання "група 15", до складу якого увійшли Аргентина, Бразилія, Чилі, Зімбабве, Індія, Малайзія, Нігерія, Перу, Сенегал, Венесуела, Алжир, Єгипет, Індонезія, Ямайка і Мексика. Члени "групи 15" прагнули взаємного розширення торговельно-економічної співпраці, а також встановлення постійного діалогу зі світовими державами "Великої сімки".

Пошукові завдання

Проаналізуйте роль і місце країн третього світу в міжнародних відносинах 1945–1991 рр.

Дайте оцінку діяльності Руху неприєднання у 1980-х рр., визначте рівні ефективності й впливу на розв'язання актуальних проблем міжнародних відносин.

Визначте основні параметри відносин Південь – Північ.

Проаналізуйте основні причини протиріч Південь – Північ.

Визначте потенціал позитивного впливу діалогу Південь – Південь на розв'язання комплексу проблем у межах діалогу Південь – Північ.

Література

Дзисохов А.С. "Третий мир" и урегулирование геополитических проблем современности. – М., 1996.

Ди Нольфо Э. История международных отношений. 1918–1999 : в 2 т. / Пер. с итал. Г.М. Михайловой, Т.В. Павловой ; под ред. М.М. Наринского. – М., 2003.

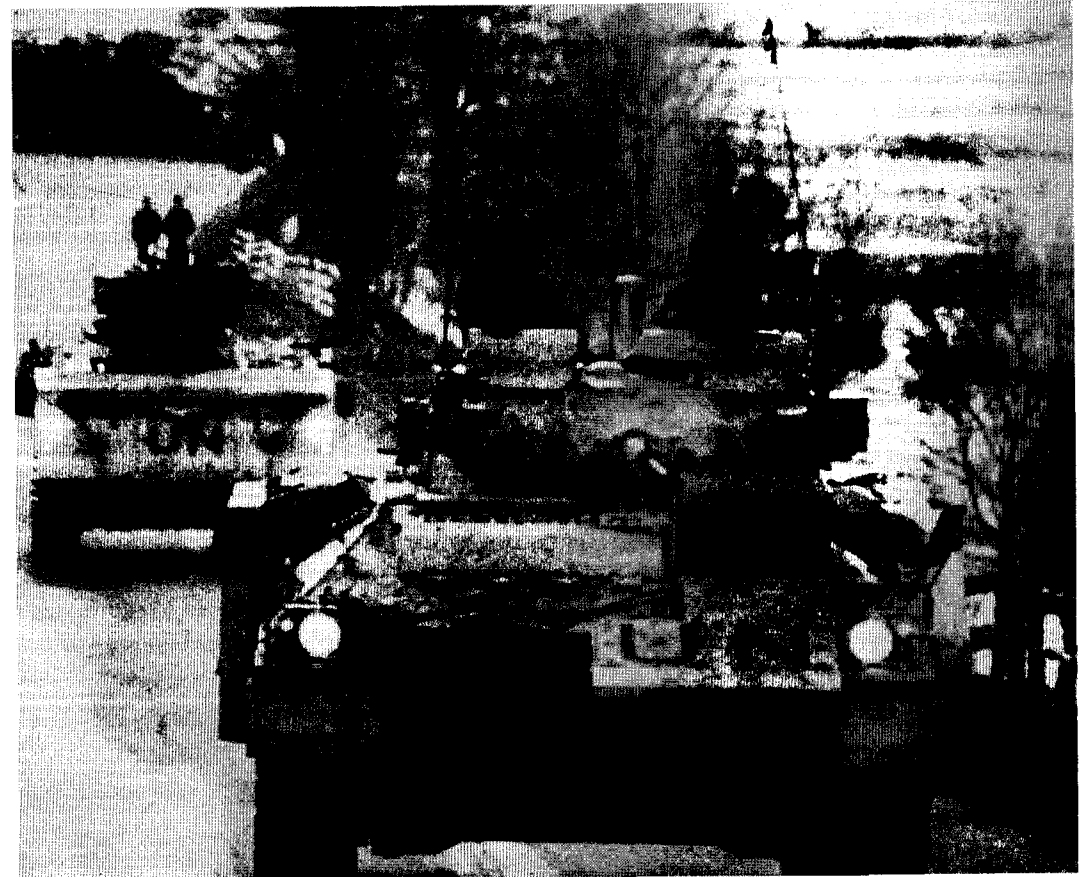
Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века. – М., 1997.

Кулагин В. Рождение мирового порядка // Международная жизнь. – 1994. – № 4.

Симония Н. Север – Юг. К конфронтации или сотрудничеству // Азия и Африка сегодня. – 1992. – № 2.

Широков Г. "Третий мир" – стратегия развития // Азия и Африка сегодня. – 1992. – № 3.

Розділ 19 Глобальні інститути міжнародної співпраці у світовій політиці

19.1. Підвищення ефективності діяльності ООН

Розрядка міжнародної напруженості 70-х рр. ХХ ст. не означала докорінного оздоровлення політичного клімату у світі і в ООН. Атмосфера взаємної недовіри у стосунках між США та СРСР породжувала нові прояви загострення суперечностей, що неминуче ускладнювало міжнародні відносини. Так, ставши президентом, Рональд Рейган у 1981 р. характеризував Радянський Союз, як країну, що у своїй політиці не дотримується моральних принципів і для досягнення своїх цілей може піти на будь-який злочин. У 1983 р. президент США озвучив свою відому характеристику Радянського Союзу як імперії зла.

Провідні західні держави, що робили найбільші внески до бюджету ООН, але були в меншості в Генеральній Асамблеї, відверто критикували порядки в ООН, а деякі почали затримувати свої внески, що створювало загрозу фінансової кризи в Організації. У 1984 р. США вийшли з ЮНЕСКО, аргументуючи цей крок невдоволенням антизахідною орієнтацією керівництва, зокрема підтримкою нового інформаційного порядку, який загрожував свободі преси. Через рік Велика Британія і Сингапур також вийшли зі складу ЮНЕСКО. Отже, у першій половині 80-х рр. холодна війна тривала, що проявлялося й у сфері гонки озброєнь. Не вдавалося врегулювати довготривалі конфлікти такі, як близькосхідний, кіпрський, проблема Намібії, ірано-іракська війна. Ситуація у світі погіршувалася також загрозливими симптомами економічної, соціальної та політичної ситуації у багатьох країнах, які розвиваються. Новий міжнародний економічний порядок, до якого закликали країни, що розвиваються, не знаходив розуміння і підтримки з боку провідних західних держав. Спецуповноваження і програми ООН проявляли нездатність забезпечити потреби молодих незалежних держав. Складність проблем, що постали перед ООН на початку 80-х рр., знайшла відверте віддзеркалення в першій доповіді Переса де Куельяра як Генерального секретаря (кінець 1982). Він характеризував Раду Безпеки як нездатну вживати рішучі дії з розв'язання міжнародних конфліктів. Критикуючи позиції деяких постійних членів Ради Безпеки, Генеральний секретар делікатно наголошував, що навіть у разі одностайного ухвалення резолюцій вони ігнорувалися тими, хто відчував себе достатньо сильними діяти таким чином. Перес де Куельяр проголосив своєю першочерговою метою зробити ООН здатною до виконання її першорядної функції – колективні дії для миру і безпеки.

Радикальний поворот до оздоровлення політичного клімату у світі і завершення холодної війни відбувся у другій половині 80-х рр.

Оновлення політичного керівництва в СРСР породило нове політичне мислення і у внутрішній та зовнішній політиці Радянського Союзу. М. Горбачов ініціював широкий комплекс заходів щодо перебудови стосунків із Заходом і, зокрема, зміцненню ООН, як інструменту підтримання миру і безпеки.

Характеризуючи ставлення СРСР до ООН, радянський керівник наголошував: "Ми надаємо серйозного значення Організації Об'єднаних Націй і будемо продовжувати всіляко сприяти підвищенню її ролі у світових справах, зміцнювати авторитет і престиж цього унікального та найбільш представницького форуму держав. Найголовніше сьогодні – позбавити людство від загрози ядерної катастрофи, настирливо і послідовно вести справу до ліквідації ядерної та інших видів зброї масового знищення, створення міцної всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, у межах якої було б забезпечено право кожної держави, усіх людей на вільний розвиток і процвітання. Саме специфіка ООН як глобальної й універсальної організації створює умови для розгляду проблеми всеохоплюючої системи міжнародного миру і безпеки, яка б охоплювала всі основні сфери світової політики: воєнну, політичну, економічну, екологічну та гуманітарну".

Політики і засоби масової інформації Заходу позитивно оцінили радянські пропозиції щодо підвищення ефективності діяльності ООН. Заступник Генерального секретаря Бріан Уркварт підкреслював, що Радянський Союз став ентузіастом миротворчих операцій ООН, виявив бажання зміцнити і розширити матеріальні основи підтримання та зміцнення миру, рішуче підтримав незалежну роль Генерального секретаря і зробив позитивні ремарки стосовно Міжнародного суду. На його думку, радянські ініціативи створили надзвичайні нові можливості змусити ООН краще працювати.

Конструктивні радянсько-американські переговори на найвищому рівні, виведення в 1988–1989 рр. радянських військ з Афганістану, одностороннє виведення радянських військ зі Східної Європи, істотне скорочення збройних сил й інші позитивні кроки у сфері міжнародних відносин переконливо свідчили про кінець холодної війни і якісне оздоровлення ситуації у світі.

Визначальне значення мало поліпшення відносин між постійними членами Ради Безпеки, особливо між СРСР та США. У травні 1988 р. в Москві відбувся четвертий саміт лідерів двох держав. На запитання англійського журналіста: "Ви ще вірите, що перебуваєте в імперії зла?", Р. Рейган упевнено і швидко відповів: "Ні".

9 листопада 1989 р. було зруйновано Берлінську стіну – один із символів холодної війни.

Завершення сорокалітнього глобального протистояння справило позитивний вплив на всю багатосторонню діяльність ООН й особливо на сферу підтримання миру та безпеки. Рада Безпеки стала здатною функціонувати як колегіальний орган, на який Статутом покладено головну відповідальність за збереження миру. Була одностайно ухвалена резолюція про припинення ірано-іракської війни, яка виношувалася майже вісім років. З'явилися зрушення в переговорах з проблем Намібії і ситуацією в Анголі. Супротивники на Кіпрі погодилися повернутися до столу переговорів. Визначився прогрес у розв'язанні конфлікту у Камбоджі, включаючи виведення в'єтнамських сил. Поведінка країн, що розвиваються, стала менш ідеологізованою і більш прагматичною. Африканські країни вперше визнали свою власну відповідальність за те, що трапилося в їх країнах. Дух прагматизму поширився в дебатах в ООН, які стали резонансними і конструктивнішими.

Узагальнюючи діяльність ООН у другій половині 80-х рр., Перес де Куельяр зазначав, що "ефективність ООН не може більше викликати сумніву... Закінчився своєрідний політичний льодовий період". У той же час Генеральний секретар звернув увагу на те, що перед Організацією стоять складні завдання, бо існують конфлікти, національні суперечності, політична й економічна нерівність, ігнорування прав людини та зростаюча загроза нашій планеті. З'явилися нові загрози: поширення ядерної зброї та інших засобів масового знищення, наркотики, тероризм, епідемії, СНІД, посухи, глобальне потепління. Отже, поряд із проблемою забезпечення миру виникла проблема виживання людства. Зрозуміло, що подолання нових викликів і загроз можливе було у разі об'єднання колективних зусиль урядів і народів. І найкращим міжнародним інструментом для досягнення назрілих життєво важливих цілей залишалася ООН, система Організації, включаючи спеціалізовані установи і численні програми. Проте ця унікальна система потребувала серйозного реформування для адаптації до реалій часу. Наприкінці 80-х рр. XX ст. серед шляхів підвищення ефективності діяльності ООН на передньому плані були такі рекомендації: активізація Воєнно-штабного комітету, розробка теоретичних і практичних засад операцій з підтримання миру, підвищення рівня переговорів щодо розв'язання складних проблем, ширше використання методу міжнародного посередництва і можливостей Міжнародного суду, ширше залучення до врегулювання конфліктів громадських і неурядових міжнародних організацій, зміцнення керівної ланки Секретаріату шляхом упровадження одного або двох заступників Генерального секретаря. Порушувалося питання про створення комісії або групи висококваліфікованих фахівців для розробки рекомендацій

для керівництва Секретаріату. Ішлося також про необхідність радикального підвищення рівня професіоналізму співробітників Секретаріату і зміцнення стосунків центрального апарату ООН зі спеціалізованими установами та програмами, що володіли надто широкою автономією.

19.2. Розвиток миротворчості та превентивної дипломатії

Миротворча діяльність ООН на всіх історичних етапах будувалася з урахуванням особливостей і характеру конфліктів, а також політичної ситуації у світі. Вирішальну роль відігравав стан стосунків між Сходом і Заходом, між постійними членами Ради Безпеки.

Миротворча діяльність відбувалася в різних формах: превентивна дипломатія, миротворчість, операції з підтримання миру, постконфліктне миробудівництво тощо.

Під миротворчістю маються на увазі дії, спрямовані на досягнення угоди між конфліктуючими сторонами, головним чином, за допомогою мирних засобів, передбачених гл. VI Статуту ООН. Стаття 33 гл. VI перераховує їх: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або інші заходи за вибором самих учасників конфлікту. Усі ці методи розв'язання конфліктів не є винаходом ООН. Вони застосовувалися у практиці міжнародного життя задовго до утворення Організації. Статут лише визначає ці методи і рекомендує їх до використання.

За своїм змістом із цілями та засобами миротворчість багато в чому збігається з превентивною дипломатією, що передбачає дії щодо запобігання виникненню суперечок, їх переростанню у конфлікти і локалізації конфліктів у разі їх виникнення. Деякі автори не безпідставно об'єднують ці дві форми миротворчої діяльності в один вид під назвою *превентивна дипломатія*.

У 1982 р. Генеральна Асамблея ухвалила *Манільську Декларацію про мирне врегулювання міжнародних конфліктів*, основи якої були закладені сесією Спецкомітету з питань Статуту ООН, що відбулася в Манілі 1980 р. У Декларації були узагальнені всі принципи мирного врегулювання конфліктів, які до того часу фігурували у Статуті ООН (ст. 33) й інших документах Об'єднаних Націй.

Хоч у своїй основі положення Манільської Декларації не містили нових ідей і принципів, усе ж вона мала велике значення, бо був досягнутий консенсус держав щодо вдосконалення процесу мирного врегулювання конфліктів. Шляхи і методи розв'язання суперечок були конкретизовані в Декларації 1988 р., куди увійшло положення про попередження й усунення суперечок і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій сфері.

19.3. Підтримання миру: сутність, правові основи й особливості

Головним напрямом миротворчої діяльності ООН у 80-ті рр. ХХ ст. були операції з підтримання миру.

За кількістю і характером миротворчих операцій 80-ті рр. ХХ ст. можна поділити на два періоди: до і після 1988 р., що фактично збігається з останніми роками холодної війни і часом після її завершення. У 80-ті рр. продовжувалися такі довготривалі операції, як: UNTSO – Організація ООН для спостереження за виконанням умов перемир'я на Близькому Сході (із червня 1948), UNMOGIP – група військових спостерігачів в Індії й Пакистані (із січня 1949), UNFICYP – Сили ООН для підтримання миру на Кіпрі, UNDOF – сили ООН для спостереження за роз'єднанням (у зв'язку з арабо-ізраїльською війною 1973, із червня 1974), UNIFIL – Тимчасові сили ООН в Лівані (з березня 1978).

У другому періоді (після 1988) ООН додатково здійснювала такі операції, як UNYOMAP – Місія добрих послуг ООН в Афганістані й Пакистані (квітень 1988 – березень 1990), UNIMOUY – Група військових спостерігачів ООН в Ірані й Іраку (серпень 1988 – лютий 1991), UNAVEM-1 – Перша перевірна місія ООН в Анголі (січень 1989 – червень 1991), UNTAY – група ООН для надання допомоги в перехідний період (Намібія, 1989 – березень 1990), ONUCA – група спостереження ООН у Центральній Америці (листопад 1989 – січень 1992) тощо. Одним із яскравих прикладів миротворчості та превентивної дипломатії 80-х рр. є історія врегулювання ірано-іракського конфлікту, що вибухнув у 1980 р.

Уже 22 вересня 1980 р. у зв'язку з початком воєнних дій Генеральний секретар Перес де Куельяр закликав обидві сторони проявити стриманість і запропонував послуги для врегулювання конфлікту. Він звернувся до Ради Безпеки з проханням терміново розглянути це питання. У період з 1980 по 1986 рр. Рада Безпеки ухвалила сім резолюцій, спрямованих на припинення воєнних дій і залагодження конфлікту. У квітні 1985 р. Генеральний секретар здійснив поїздку до Тегерана і Багдада, де обговорив план мирного врегулювання.

З березня 1984 р. по серпень 1988 р. Генеральний секретар відрядив сім місій з розслідування питання про застосування хімічної зброї в ході конфлікту. У вересні 1987 р. він здійснив ще одну миротворчу місію в Іран та Ірак. З 25 серпня по 13 вересня 1988 р. під егідою Генерального секретаря відбулася серія безпосередніх переговорів міністрів закордонних справ Ірану й Іраку.

Інтенсивні дипломатичні зусилля в Нью-Йорку докладалися і протягом 1989 р. Діяльність Генерального секретаря сприяла втіленню в життя резолюції Ради Безпеки щодо врегулювання ірано-іракського конфлікту.

Конвенцію ООН щодо сутності операцій з підтримання миру ґрунтовно виклав на початку 80-х рр. заступник Генерального секретаря Б. Уркварт, який протягом багатьох років безпосередньо відповідав за цю сферу діяльності Організації. Він так характеризував операції з підтримання миру: "Використання Об'єднаними Націями воєнного персоналу й угруповань не як бойової сили, а як механізму припинення ворожнечі й буфера між конфліктуючими силами. Фактично, вони є створеною міжнародними зусиллями передумовою для припинення воєнних дій конфліктуючих сторін і механізмом виконання угоди про припинення вогню".

У міжнародному лексиконі усталилися два поняття, два визначення дій ООН щодо врегулювання конфліктів: *peace-keeping*, і *peacemaking* (підтримання миру і зміцнення миру). Іноді ці поняття вживаються без необхідного врахування сутності миротворчої діяльності ООН. Деякі автори їх ототожнюють, змішують. Слід пам'ятати, що підтримання миру – це дії, пов'язані з розгортанням у районі конфлікту груп спостерігачів, військових контингентів, а після закінчення холодної війни і поліцейського або цивільного персоналу ООН з метою сприяння дотриманню досягнутих угод про припинення вогню. Головна мета підтримання – припинити кровопролиття, роз'єднати конфліктуючі сторони. Зміцнення миру спрямоване на остаточне врегулювання конфлікту політичними методами, шляхом переговорів й укладання відповідних угод.

Аналізуючи правові основи операцій з підтримання миру, слід згадати, насамперед, ст. 29 Статуту, що передбачає: Рада Безпеки може утворювати такі допоміжні органи, які вона визначає необхідними для виконання своїх функцій. Статті 39 і 42 уповноважують Раду Безпеки визначити заходи підтримання або відновлення миру й безпеки. Стаття 43 Статуту зобов'язує всіх членів ООН надавати в розпорядження Ради Безпеки на її вимогу і згідно з окремою угодою збройні сили, допомогу та відповідні засоби обслуговування для підтримання міжнародного миру і безпеки.

Отже, хоч безпосередньо про операції з підтримання миру у статті не йдеться, усе ж породжений реаліями цей вид миротворчої діяльності є цілком легітимним і побудованим на положеннях й ідеях Статуту ООН. Операції ООН з підтримання миру базуються на тих правових основах, що й передбачена колективна безпека. Проте цілі, умови й характер використання збройних сил в операціях істотно відрізняються від принципів колективної безпеки.

Для правильного розуміння сутності операцій з підтримання миру необхідно враховувати зміни, що відбулися у ставленні ООН до застосування сили. Для цього треба прослідкувати еволюцію миротворчої діяльності.

Операції періоду холодної війни мали такі особливості:

⇒ Для проведення операції необхідна була, насамперед, згода конфліктуючих сторін на розміщення сил ООН. Операції не проводилися насильно, без бажання держав, що втягнуті в конфлікт. З ними, зокрема, погоджувалося питання щодо учасників операції, тобто країн, які рекомендувалися Радою Безпеки.

⇒ Необхідна згода відповідних держав на участь в операції.

⇒ Відповідно до Статуту ООН діяв принцип незастосування сили.

⇒ Сили ООН були озброєні легкою зброєю, що могла застосовуватися лише з метою самооборони.

⇒ Операції ООН були нейтральними, сили контингенту не повинні були втручатися у внутрішні справи країни перебування. Вони також не мали використовуватися в інтересах однієї конфліктуючої сторони проти іншої. З метою забезпечення неупередженості операцій контингенти постійних членів Ради Безпеки зазвичай не залучалися.

⇒ Необхідною є співпраця конфліктуючих сторін з контингентом ООН. Без відповідної підтримки конфліктуючих сторін можливості ефективної діяльності сил ООН стають мінімальними.

⇒ Операції ООН здійснювалися лише за рішенням Ради Безпеки або, за виняткових обставин, Генеральною Асамблеєю.

⇒ Неодмінною умовою операцій було командування Генерального секретаря ООН. Не всі дії міжнародного співтовариства, проведені навіть за згодою Ради Безпеки, були юридично операціями ООН з підтримання миру, якщо командування і фінансування здійснювалося самими учасниками операції (наприклад, операція "Буря в пустелі" у зв'язку з агресією Іраку проти Кувейту).

⇒ Збройні сили контингентів ООН не були призначені для будь-якої участі в бойових діях. За своїм характером вони більше були схожі на поліцейські сили.

⇒ Операції ніколи не мали на меті когось розгромити, перемогти чи покарати. Вони були спрямовані на те, щоб сприяти припиненню війни, створити умови для мирного розв'язання конфлікту, не допустити його ескалації.

Важливо зазначити, що із 13 операцій ООН з підтримання миру, які мали місце до 1988 р., усі, крім однієї, були пов'язані з конфліктами, що виникли через розвал колоніальної системи. Конфлікти іншого характеру, у тому числі між Сходом і Заходом, і розв'язувалися зазвичай поза межами ООН.

Для розуміння сутності операцій періоду холодної війни варто враховувати, що більше половини з них здійснювалося неозброєними воєнними спостерігачами. А у разі направлення збройного контингенту передбачалося використовувати його тільки для самооборони.

19.4. Еволюція теорії та практики операцій з підтримання миру

Із середини 1988 р. кількість миротворчих операцій різко зростає. Тільки протягом 1988–1989 рр. було розгорнуто п'ять нових операцій. Зростання масштабів миротворчої діяльності ООН зумовлювалося позитивним впливом завершення холодної війни на оздоровлення політичного клімату у світі та в ООН. Зміцнення дієздатності механізму у сфері підтримання миру наочно проявилось у зменшенні застосування права вето в Раді Безпеки. З 1945 р. по травень 1990 р. вето накладали: СРСР – 114 разів, США – 69, Велика Британія – 30, Франція – 18, Китай – 3.

У період з 1984 р. по травень 1990 р. право вето жодного разу не застосовувалося Радянським Союзом і Китаєм. США накладали вето 32 рази. З червня 1990 р. по травень 1993 р. право вето взагалі не застосовувалося. Це свідчило про істотне зближення позицій постійних членів Ради Безпеки щодо шляхів урегулювання міжнародних конфліктів, зокрема, шляхом проведення операцій з підтримання миру.

Після закінчення холодної війни змінився характер, зміст і завдання операцій. Значною мірою це зумовлювалося еволюцією самих конфліктів, які переважно були внутрідержавними і викликані загостренням політичних, економічних, соціальних проблем, міжнаціональними, міжетнічними, міжрелігійними суперечностями. Зростала кількість біженців і переміщених осіб. Так, у 1987 р. нараховувалося 13 млн біженців. Ще більше було переміщених осіб, які не залишали кордони держави, але змушені були шукати притулку в іншій місцевості.

Інша характерна риса новітніх конфліктів полягала в розвалі державних інституцій, безвладді. За таких обставин найважливішим завданням ООН стала гуманітарна допомога населенню конфліктних зон. Роль буфера між конфліктними сторонами виявилася недостатньою. Нові завдання миротворчих операцій передбачали: надання гуманітарної допомоги, координацію діяльності з економічного відродження країни конфлікту, сприяння подоланню соціально-економічних, культурних причин конфлікту, захист прав людини, контроль за проведенням виборів, створення нових поліцейських сил, контроль за роботою адміністративних структур тощо.

У нових умовах перед ООН постали складні питання щодо стратегії, тактики миротворчої діяльності, методів урегулювання внутрідержавних конфліктів.

Одне з таких питань стосується втручання ООН у внутрідержавні конфлікти. Адже за Статутом внутрідержавні конфлікти є внутрішньою справою країни, а ООН не повинна втручатися у внутрішні справи країн – членів організації. У той же час очевидно, що ООН не

може бути лише спостерігачем міжетнічної ворожнечі, яка виливається у кровопролиття. Адаптуючись до реалій, ООН, визначаючи свою позицію стосовно того чи іншого внутрідержавного конфлікту, керується такими факторами: якщо у країні відбувається масове порушення прав людини або якщо конфліктна ситуація переростає в загрозу міжнародному миру і безпеці, то ООН розглядає конфліктну ситуацію не тільки як внутрішню справу, а і як міжнародну проблему та може ухвалити рішення про втручання, проведення операції з підтримання миру в тій чи іншій формі (розгортання контингенту ООН в зоні конфлікту, направлення місії спостереження, здійснення гуманітарної допомоги тощо).

Ще складнішим є питання про застосування сили у миротворчій діяльності.

За Статутом ООН може застосовувати збройну силу лише проти агресора. Проте специфіка ситуацій зумовила певні відступи від загально визнаного принципу. Так, було розширено визначення *самооборона*. Переважає думка, що до самооборони належать випадки, коли озброєні особи перешкоджають миротворцям у здійсненні їх обов'язків. Усе ж до застосування сили миротворці зверталися лише у виняткових обставинах і дуже обмежено. Утвердилася думка, що сила може застосовуватися лише в мінімально необхідних межах.

Так, у квітні 1989 р. в Намібії сила була застосована проти груп, які стали перешкодою для успіху операції ООН з підтримання миру і проведення виборів.

Сформувався поняття *примушення до миру*. Це примусові дії проти тих, хто створює загрозу миру, порушує мир або здійснює акти агресії, а також тих, хто ставить під загрозу життя людей, як миротворців, так і цивільного населення. Якщо у країні конфлікту відбувається масове порушення прав людини, прав національних меншин, беззаконня, кровопролиття, або коли влада неспроможна відновити мир і безпеку, то Рада Безпеки може розглянути питання про застосування сили для відновлення порядку й урегулювання конфлікту.

Ураховуючи обмеженість своїх власних можливостей щодо проведення масштабних воєнних операцій, Рада Безпеки практикувала делегування примусових повноважень групам держав або НАТО. Так, у зв'язку з агресією Іраку проти Кувейту у 1990 р. Рада Безпеки уповноважила групу держав застосувати силу для звільнення окупованої території від агресорів.

Еволюція операцій проявилася і в тому, що у разі необхідності розгортання сил ООН у зоні конфлікту може бути здійснено за згодою чи на прохання однієї конфліктуючої сторони. Життя засвідчило також доцільність залучення контингентів великих держав, насамперед, по-

стійних членів Ради Безпеки з метою підвищення авторитету й ефективності миротворчих операцій.

Досвід новітніх операцій довів корисність активного залучення регіональних організацій до врегулювання конфліктів.

Як свідчить аналіз уроків миротворчої діяльності ООН, її ефективність й успішність на різних етапах була неоднозначною. Протягом першої половини 80-х рр. XX ст. ефективність дій падає до найнижчого рівня, а з другої половини 80-х рр. істотно зростає. Серед успішних операцій фігурують дії ООН в Афганістані і Пакистані, Ірані й Іраку, Анголі й Намібії, у Нікарагуа, Камбоджі тощо.

До найважливіших звершень ООН у 80-х рр. належать: припинення війни між Іраном й Іраком, укладання Женевських угод, що привело до виведення радянських військ з Афганістану та отримання незалежності Намібією. Визнанням ролі Сил ООН було присудження у 1988 р. Нобелівської премії миру Збройним силам Організації.

Миротворча діяльність ООН у 80-х рр. сприяла врегулюванню низки конфліктів, допомогла знизити й обмежити рівень протистояння конфліктуючих сторін, ООН проявила свою здатність не тільки зберегти, але й зміцнювати мир у багатьох ситуаціях. Добре зарекомендувала себе така нова форма миротворчої діяльності, як контроль за проведенням виборів під егідою ООН.

У той же час реалії життя висвітлили низку складних проблем, від яких залежала успішність миротворчої діяльності:

- ⇒ необхідність усебічної розробки теоретичних засад здійснення операцій з підтримання миру з урегулювання внутрідержавних конфліктів, особливо питання про втручання ООН і критерії обмеженого застосування сили;
- ⇒ вибірковість у підході до визначення об'єкту операції;
- ⇒ ґрунтовний розрахунок завдань і реальних можливостей ООН;
- ⇒ адекватне фінансове забезпечення миротворчої діяльності;
- ⇒ підвищення фахової підготовки миротворців, зокрема володіння іноземними мовами тощо.

19.5. Проблема роззброєння в діяльності ООН

Місце проблеми роззброєння в діяльності ООН змінювалося під впливом розвитку міжнародних відносин після закінчення Другої світової війни. З одного боку, держави мали орієнтацію Статуту ООН, що передбачав не роззброєння, а лише регулювання озброєнь. Проте небезпечне розкручення гонки озброєнь й особливо поява такого засобу масового знищення, як атомна бомба, зумовили докорінний перегляд ставлення до цієї проблеми.

У 1949 р. Радянський Союз здійснив випробування своєї першої атомної бомби і став після США другою у світі ядерною державою. У 1952 р. членом "ядерного клубу" стала Велика Британія, а на початку 60-х рр. – Франція, Китай. "Атомний" ажіотаж захопив й інші країни. У 1965 р. в період війни Пакистану з Індією за Кашмір, один з впливових пакистанських політиків З. Бхутто (згодом президент) заявив: "Пакистанці будуть годуватися травою і листям або навіть голодувати, але в країні буде створено свою бомбу".

У гонку озброєнь втягнулися і слабкорозвинені країни. Так, війнні витрати краї Африки за 1957–1977 рр. збільшилися у 22 рази. В африканських країнах витрати на війнні цілі у шість разів перевищували витрати на медицину й у два рази – на освіту.

За даними ООН, починаючи з 1978 р., на війнні цілі у світі щоденно витрачалось понад мільярд доларів. На початку 1990-х рр. світові війнні витрати склали близько 1 трлн дол на рік, або 2 млн дол у хвилину. За деякими підрахунками вже у 70-ті рр. сукупна вибухова міць світових запасів стратегічної ядерної зброї становила 1,3 млн атомних бомб, скинутих на Хіросіму. А сукупна сила тактичної зброї дорівнювала 50 тис. таких бомб. Це було достатньо для багаторазового знищення усього людства.

Нова загроза проявлялася в поширенні ядерної та іншої зброї масового знищення.

Внаслідок шаленої гонки ядерних озброєнь людство опинилося перед дилемою виживання, бо утворилися загрози, що поставили питання про саме існування людського роду. Ось чому проблема роззброєння посідала одне із центральних місць у багатоплановій діяльності ООН. Було сформовано широку систему органів, які займалися різними аспектами роззброєння.

Головні питання, пов'язані з роззброєнням, обговорювалися на Генеральній Асамблеї в ході загальних дискусій. Професійне, конкретне обговорення різних аспектів роззброєння відбувається в Першому комітеті ГА. Комісія ООН з роззброєння – допоміжний дорадчий орган, який зосереджує увагу на специфічних питаннях роззброєння і готує рекомендації з різних проблем роззброєння. Учасниками комісії є всі членами ООН.

У Женеві функціонує Конференція з роззброєння (до 1984 р. називалася Комітетом з роззброєння). Вона не є органом ООН, але щорічно звітує ГА. Конференція розробляє проекти міжнародних угод у галузі роззброєння.

Інститут ООН з досліджень роззброєння (Женева) – це автономна установа, створена ГА у 1980 р. для ведення незалежних досліджень з роззброєння і споріднених проблем.

Важливою ланкою в механізмі ООН з роззброєння є Секретаріат. У 1966 р. тут було створено Відділ з питань роззброєння. У 1976 р. він був перетворений у Центр з роззброєння, який функціонував у межах Департаменту з політичних питань і Ради Безпеки. У 1982 р. Центр реорганізовано в самостійний Департамент з питань роззброєння, очолюваний заступником Генерального Секретаря, що свідчило про зростання ролі і місця проблеми роззброєння в діяльності ООН. До функцій Департаменту входить оперативне обслуговування Конференції з роззброєння, Першого комітету ГА й інших органів, що займаються роззброєнням.

Проблемою роззброєння займаються також інші спеціалізовані установи ООН. Так, МАГАТЕ забезпечує гарантії стосовно ядерних матеріалів і контроль за дотриманням Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968). ЮНЕСКО здійснює діяльність у галузі інформації й освіти з питань роззброєння (конференції, симпозиуми, публікації тощо). Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) проводить наукову розробку з проблем хімічної та бактеріологічної зброї. Міжнародна організація праці (МОП) займається соціально-економічними аспектами роззброєння. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) вивчає вплив гонки озброєнь на довкілля.

У роки холодної війни проблема роззброєння посідала провідне місце в порядку денному ООН і проявлялася тенденція до зростання зусиль для досягнення певних результатів. Так, якщо в 60-ті рр. ГА ухвалила всього кілька резолюцій із цієї проблематики, то в середині 70-х рр. – понад 20, у 1980 р. – понад 40, а на 41-й сесії ГА (1986) – близько 70.

Про активізацію діяльності ООН у сфері роззброєння свідчать і такі факти: упродовж трьох років – 1974–1976 – функціонувало 15 органів з роззброєння, які провели 46 сесій; протягом трьох років – 1979–1981 – нараховувалося близько 40 відповідних комітетів, комісій експертних груп, що провели 140 засідань.

Визначними подіями у сфері боротьби ООН за роззброєння стали спеціальні сесії ГА з роззброєння: у 1978, 1982 і 1988 рр.

Перша спеціальна сесія з роззброєння відбулася у Нью-Йорку в період із 23 травня по 1 липня 1978 р. Це був найбільший і найповніший форум держав, присвячений проблемі роззброєння. Уперше в історії було узгоджено загальну стратегію щодо роззброєння. У заключному документі спецсесії наголошувалося, що "справжній і тривалий мир може бути створений з допомогою ефективно... системи, передбаченої Статутом Об'єднаних Націй, і швидким та істотним скороченням озброєнь і збройних сил... на шляху до обов'язкового і повного роззброєння під ефективним міжнародним контролем".

Важливість ухвалених рішень полягала в тому, що підкреслювалося значення роззброєння для міжнародного миру і безпеки і констатувалася першочергова відповідальність ООН у забезпеченні роззброєння. Наголошувалося, що угоди з обмеження озброєнь мають передбачати адекватні засоби контролю, прийнятні для всіх сторін.

Перша спецсесія висловила за утворення окремого Департаменту в справах роззброєння. 7 червня – 10 липня відбулася друга спеціальна сесія ГА з роззброєння, у роботі якої брали участь представники 140 держав і серед них 19 глав держав та 50 міністрів закордонних справ. Хоч через загострення міжнародної напруженості сесія не змогла ухвалити якісь нові важливі рішення, усе ж вона відіграла значну роль, оскільки однотайно підтвердила заключний документ першої спецсесії. Вагомим підсумком другої спецсесії було проголошення 80-х рр. Другою декадою роззброєння – Всесвітньої кампанії за роззброєння. Мета кампанії полягала в тому, щоб посилити підтримку дій ООН з боку світової громадськості. В інтересах сприяння світовій кампанії за роззброєння Генеральна Асамблея утворила три центри:

⇒ Регіональний центр за мир і роззброєння в Африці (у Того);

⇒ Регіональний центр за мир, роззброєння і розвиток в Латинській Америці та Карибському регіоні (у Перу);

⇒ Регіональний центр за мир і роззброєння в Азії (у Непалі). Генеральна Асамблея також проголосила, що щорічно тиждень, починаючи з 24 жовтня (Дня ООН), буде присвячуватися проблемі роззброєння.

31 травня – 25 червня 1988 р. відбулася третя спеціальна сесія ГА з роззброєння, учасниками якої стали 159 членів ООН. На сесії було обговорено широке коло актуальних питань: роззброєння звичайних збройних сил, морські озброєння, хімічна зброя, ядерні озброєння, контроль за виробництвом хімічної або ядерної зброї, роль ООН у сфері контролю за озброєнням і роззброєнням.

Ситуація на третій сесії була менш конфронтаційною, ніж на другій. Відбувався позитивний вплив поліпшення радянсько-американських відносин. Проте на перешкоді до досягнення угоди з корінних питань стали гострі національні та регіональні інтереси. Значення третьої спецсесії полягало, насамперед, у тому, що вона привернула увагу світової громадськості до назрілих питань роззброєння, зокрема, до проблеми контролю за роззброєнням.

Отже, у роки завершення холодної війни і переходу до конструктивної співпраці в міжнародних відносинах у дебатах обговорювалися найгостріші аспекти проблеми роззброєння. Центральне місце посідали питання, пов'язані з ядерною зброєю: заборона виробництва, випробування, поширення та застосування ядерної зброї, ліквідація наявних запасів ядерної зброї, запобігання мілітаризації космічного

простору. Ішлося також про заборону хімічної, біологічної та інших засобів масового знищення. Належна увага приділялася скороченню звичайних озброєнь і збройних сил. Обговорювалися питання, пов'язані з проблемою роззброєння, а саме, скорочення воєнних бюджетів, направлення коштів з воєнної сфери на економічний та соціальний розвиток тощо. Одним з найскладніших щодо досягнення консенсусу було питання про форми, методи і рівень контролю за дотриманням укладених угод у сфері роззброєння. Тупцювання на місці або невтішні підсумки зусиль щодо розв'язання різних аспектів проблеми роззброєння зумовлювалися суперечностями в підходах, розходженнях у цілях і позиціях країн – членів ООН.

Проблема роззброєння перебувала в центрі глобального протистояння Схід – Захід, яке пізніше у зв'язку з кількісними і якісними змінами у світі та в ООН, доповнилися також суперечностями Північ – Південь.

Коли великі держави – члени "ядерного клубу" усвідомили безглуздість і безперспективність шаленої гонки озброєнь та порушили питання про недопущення поширення ядерної зброї, країни третього світу вбачали в таких пропозиціях політику, спрямовану на утвердження ядерного гегемонізму постійних членів й обмеження прав та інтересів неядерних держав. Вони відхиляли також зусилля з обговорення в ООН гонки звичайних озброєнь і виступали проти обмежень у міжнародній торгівлі зброєю.

Оскільки країни третього світу кількісно переважали в Генеральній Асамблеї досягти консенсусу з багатьох питань з озброєння було надзвичайно важко.

У пошуках сприятливих умов для обговорення різних аспектів роззброєння утворювалися окремі форуми, групи, комісії в обмеженому складі учасників:

⇒ Конференція експертів з виявлення ядерних випробувань (Женева, 1958);

⇒ Конференція проти продовження випробувань ядерної зброї (Женева, 1958–1962);

⇒ Тристоронні переговори про заборону випробувань (Москва, 1963) та ін.

Усі ці органи були утворені завдяки радянсько-американським угодам. Технічно вони не були підрозділами ООН, хоч деякі з них були схвалені Генеральною Асамблеєю і надсилали звіти в ООН.

Конкретними результатами були двосторонні радянсько-американські переговори. Фактично, усі угоди з контролю за озброєннями протягом 60–70-х рр. були досягнуті за межами ООН і завжди після двосторонніх переговорів між двома наддержавами. Потім ці угоди чи договори надсилалися органам ООН для схвалення.

Важливими досягненнями на шляху розв'язання різних проблем, пов'язаних з гонкою озброєнь і роззброєнням були:

↳ *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.* (набрав чинності у 1970);

↳ *Договір про заборону розміщення на дні морів й океанів та в їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення* (1971);

⇒ *Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї і про їх знищення* (1972);

⇒ *Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності* (1987) тощо.

Під егідою ООН докладалися зусилля з утворення без'ядерних зон у різних регіонах світу. У 1959 р. 12 країн, включаючи США та СРСР, підписали Договір, що проголосив Антарктику зоною, вільною від ядерної зброї.

У 1967 р. був досягнутий Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці.

У 1961 р. Генеральна Асамблея запропонувала всім країнам розглядати Африканський континент як без'ядерну зону.

В ООН обговорювалися пропозиції про створення без'ядерних зон на Близькому Сході, у Південній Азії, на Балканах, у Середземному морі, центральній і північній Європі та в Індійському океані.

Розвиток міжнародних відносин, урізноманітнення їхніх форм та проявів розширюють коло суб'єктів світової політики. Поряд зі звичними державами активними учасниками світових політичних процесів стають численні міжнародні організації. Глобальні інститути міжнародної співпраці займають серед них особливе місце: вони наділені можливостями впливати на розв'язання найбільш масштабних, глобальних проблем людства. Побудовані на різних принципах, вони об'єднані завданням "впорядкувати" розвиток світової політики, особливо за часів криз.

Завдяки цим функціям їх часто ототожнюють зі "світовим урядом", що, звичайно, є перебільшенням. Ці інститути – інструменти світової політики, які не придатні до вироблення та нав'язування універсальних норм поведінки. Проте час від часу вони доводять власну ефективність при розв'язанні специфічних проблем. З огляду на те, що межі "важливих" та "неважливих" проявів сучасної політики децю стираються, транснаціональні форми взаємодії руйнують традиційне уявлення про міжнародні відносини як справу винятково high politics, значення цих інститутів зростає.

19.6. "Велика сімка"

Нинішня основна мішень антиглобалістів, так звана "велика вісімка" (або Group of 8, G 8) – результат розширення "великої сімки" – є уособленням, символом процесів зростання взаємозалежності й організованих спроб держав ними управляти. Цей специфічний інститут світової політики виник як одна з експериментальних відповідей на численні виклики початку 1970-х рр., серед яких найсерйознішими були нафтова криза 1973 р., занепад Бреттон-Вудської системи та криза, що невдовзі вразила економіку капіталістичних країн. Початок усьому поклала зустріч міністрів фінансів чотирьох держав – США, Великої Британії, Німеччини та Франції – у бібліотеці Білого дому 25 березня 1973 р. (т. зв. бібліотечна зустріч). Згодом до них приєднався міністр фінансів Японії. Утворена таким чином "Група п'яти" час від часу розширювалася за рахунок керівників центробанків відповідних держав, набувши через два роки формального характеру.

У 1975 р. глави урядів шести найрозвиненіших з них зібралися у передмісті Парижу Рамбуїє за ініціативою Президента Франції Валері Жискар д'Естена для обговорення можливих спільних дій. Такі зустрічі було вирішено проводити щорічно, а наступного року до США, Великої Британії, Франції, Італії, Японії та ФРН приєдналася Канада, внаслідок чого виникла "група семи". Президент Європейської Комісії також бере участь у роботі саміту із 1977 р.; поряд із цим до роботи "групи семи" запрошено лідера держави, що головує у Європейській Раді.

Із часів саміту в Неаполі 1994 р. президент Росії проводив консультації з учасниками "групи семи" після їхніх зустрічей; а 1997 р. Російська Федерація офіційно приєдналася до "групи семи" на запрошення прем'єр-міністра Великої Британії та президента США. Таким чином, "група семи" перетворилася на "групу восьми". Сьогодні на частку країн – членів "групи восьми" припадає близько 65 % світового ВВП, 14 – населення світу, 72 % світових витрат на озброєння.

"Велика сімка", на відміну від міжнародних організацій, не мала сталої структури, бюрократичного апарату чи спеціалізованих установ. Цей інститут і донині має підкреслено неформальний характер. Його члени щорічно перебирають на себе функції головуючого за принципом ротації, беручи на себе відповідальність за організацію наступного саміту.

За часів холодної війни в діяльності "великої сімки" можна виокремити три основні етапи. Перший з них тривав із 1975 до 1980 рр. і характеризувався пріоритетною увагою до фінансових й економічних проблем. Друга половина 1970-х рр. створила численні виклики сві-

товому економічному ладу, і його перебудова потребувала скоординованих зусиль найбільших економік капіталістичного світу. Ключовими тут стали саміти в Рамбуйє (1975), Токіо (1979) та Венеції (1980). На першому розглядалися проблеми глобальних системних економічних перетворень, зокрема реформи світової валютної системи; два останні були присвячені зростанню ціни на нафту та дефіциту енергоносіїв. Саміт у Венеції натякнув на поступове розширення порядку денного самітів за рахунок політичних питань (серед інших там обговорювалися проблеми міжнародного тероризму та радянського вторгнення в Афганістан). Становлення нового формату спілкування, визначення меж його можливостей і відносних переваг – характерні риси діяльності "сімки" у другій половині 1970-х рр.

Другий етап діяльності "великої сімки" – 1981–1988 рр. – характеризується зростанням уваги до політичних питань та проблем безпеки. Контроль над озброєннями, ситуація на Близькому Сході, згодом – перебудова в СРСР – стають на порядку денному. Зі змінами геополітичної ситуації та внутрішньополітичними перетвореннями в СРСР "сімка" отримала додаткові можливості впливу, які використовувалися для розширення економічної допомоги, реструктуризації боргів, перебудови системи міжнародних економічних відносин. На саміті в Токіо 1986 р. окремо розглядалася Чорнобильська катастрофа та її наслідки.

Третій, найкоротший, етап – 1989–1991 рр. – був, тим не менш, дуже важливим. Три зустрічі – у Парижі, Лондоні та Х'юстоні – охоплювали найважливіші проблеми світової політики: реформи у Східній Європі, об'єднання Німеччини, розпад Югославії, війну в Перській затоці та ситуацію в СРСР. Саме в цей час унікальність "великої сімки" максимально дається взнаки, відкриваючи можливості для оперативної координації дій у складних умовах світової політики наприкінці холодної війни. Цей формат співпраці дозволив збільшити довіру на особистому рівні, унести передбачуваність у дії партнерів і завдяки цьому – пом'якшити ефекти від руйнації світового політичного порядку.

Нині на порядку денному "великої сімки" (нині – "групи восьми") стоять доволі різноманітні питання. Традиційні проблеми міжнародної безпеки та світової економіки доповнюються останнім часом транснаціональними загрозами, екологічними негараздами, боротьбою з бідністю, поширенням хвороб тощо.

Діяльність "великої сімки" викликає чимало різноманітних оцінок. Основні з них такі:

⇒ Втілення "американського лідерства", своєрідний додатковий механізм для реалізації політики США з підтримкою великих держав.

⇒ Модель "союзу рівних", що виходить із приблизної однакової вразливості країн – членів "групи восьми" до нових загроз, наявності

в них спільних демократичних принципів і здатності на цій основі ухвалювати узгоджені політичні рішення.

⇒ Реалізація демократичного інституціоналізму – втілення принципів взаємозалежності й активної роботи міжнародних організацій та інститутів, за підтримки національних бюрократій і суспільств.

⇒ Модель "колективного управління", що підкреслює зростаючу здатність форуму регулювати нові проблеми, породжені глобалізацією завдяки його поступовій інституалізації, постійному повторенню питань та чіткому порядку денному.

⇒ Модель "групової гегемонії", що розглядає діяльність "групи восьми" як своєрідну колективну гегемонію розвинених країн.

Кожна з моделей, імовірно, містить раціональні елементи. "Сімка" була одночасно й відповіддю на виклики глобалізації та зростаючої взаємозалежності; й інструментом збереження впливу держав у світовій політиці; і засобом колективного управління тенденціями світової політики. Завдяки своїй демократичності, гнучкості та неформальності вона забезпечувала інструменти для швидкого реагування на проблеми будь-якої складності в кожному регіоні світу. "Сімка" сприяла демократизації Іспанії (одразу після повалення диктатури Франко), супроводжувала мирний розпад СРСР, підтримувала процеси лібералізації на Балканах та в Індонезії тощо. Деякою мірою "Група семи" компенсувала той вакуум, що час від часу виникав у міжнародній системі через неефективність ООН.

Однак, незважаючи на вражаючий список питань на порядку денному, "велика сімка" ніколи не була світовим урядом. Навіть попри тенденції останніх років до розширення представництва та конкретизації численних проблем, що обговорюються, діяльність сьогоденної "групи восьми" залишається епізодичною та малоефективною (втілюються на практиці лише близько 45 % зобов'язань, узятих урядами держав-членів під час самітів). Імовірно, найефективнішою традиційно залишається сфера економічної співпраці, насамперед виходячи із майже повної ідентичності довготермінових інтересів країн-членів. Маючи потужні та динамічні економіки, засновані на принципах ринку та відкритості, та контролюючи більшу частину світового економічного потенціалу, ці країни здатні проводити узгоджену економічну та фінансову політику, особливо в періоди криз. Власне, перші рішення саміту 1975 р. стосувалися виходу з економічної кризи та стали зразком для численних нових сфер співпраці.

Незважаючи на складнощі та проблеми, "група восьми" залишається впливовим форумом, де лідери найпотужніших держав щорічно мають можливість обмінятися думками стосовно найактуальніших проблем сучасності.

19.7. Міжнародні фінансові організації

Вплив процесів глобалізації на світову економічну систему загострює проблеми нерівномірного економічного розвитку, бідності, економічної відсталості. Вони набувають політичних проявів, створюють виклики для політичної стабільності та глобальної безпеки.

Розв'язувати подібні проблеми покликані міжнародні фінансові інститути, основними з яких є:

⇒ **Міжнародний валютний фонд (МВФ)** – міжнародна організація, що покликана регулювати валютно-кредитні відносини між державами-членами та надавати їм фінансову допомогу шляхом виділення коротко- та середньотермінових кредитів. Фонд є спеціалізованою установою ООН.

⇒ **Світовий банк (СБ)** – багатостороння кредитна установа, метою якої є допомога країнам, що розвиваються, у здійсненні структурних перетворень.

⇒ **Регіональні банки розвитку.**

Регіональні банки відіграють роль у підтримці фінансової стабільності в окремих регіонах, і не входять до глобальних інститутів. На відміну від них, МВФ та Група Світового банку завдяки концентрації потужних фінансових ресурсів, відкритості їхнього використання та масштабам діяльності, є важливими інструментами глобальної міжнародної співпраці.

МВФ є потужним інститутом фінансового регулювання у світовому масштабі. Його статутний капітал складає близько 350 млрд дол США, завдяки чому він може відносно ефективно впливати на фінансову ситуацію в різних країнах та у світі загалом у періоди криз.

Основні цілі діяльності МВФ:

- ⇒ сприяння міжнародній співпраці у валютно-фінансовій сфері;
- ⇒ сприяння розширенню та збалансованому зростанню міжнародної торгівлі;
- ⇒ забезпечення стабільності валют і недопущення знецінення валют з метою отримання конкурентних переваг;
- ⇒ допомогу у створенні багатосторонньої системи розрахунків між державами-членами;
- ⇒ надання позик країнам-членам для усунення платіжних дисбалансів.

Структура управління Фондом та процес ухвалення рішень наділяють визначальною роллю великі промислові країни. Найбільшу кількість голосів мають США (близько 17 %), Німеччина (6), Японія (6), Велика Британія (5), Франція (5), Саудівська Аравія (3,5), Італія (3), Росія (2,7 %). На частку країн – членів ЄС припадає близько 28 % голосів, на частку 29 країн – членів Організації економічної співпраці та роз-

витку – близько 63, у той час як на частку інших країн, що складають 85 % загальної кількості членів МВФ, – лише 37 %.

Діяльність Фонду упродовж останніх десятиліть (найбільшою мірою після кризи 1982 р.) спрямована на підтримку стабільності світової фінансової системи шляхом надання кредитів країнам, що їх потребують, в обмін на виконання ними низки умов. Ці умови в їхньому сучасному вигляді були сформульовані наприкінці 1980-х рр. американським Інститутом світової економіки й отримали назву "Вашингтонського консенсусу". У їх основі лежать вимоги щодо жорсткої бюджетної дисципліни, пріоритетності суспільних видатків, розширення бази оподаткування, лібералізації торгівлі, приватизації та зміцнення прав власності.

Такий підхід частково дозволяв розв'язувати проблеми зовнішнього боргу, але в той же час спровокував спад виробництва, масові банкрутства, крах системи соціального забезпечення, зростання безробіття, наприклад, у країнах Латинської Америки у 1990-х рр. Фінансова криза кінця 1990-х рр. поставила під сумнів дієвість та ефективність Вашингтонського консенсусу. Спрямовані на загальну лібералізацію економіки вимоги МВФ далеко не завжди враховують особливості різних економічних систем; відзначаються шаблонністю та відсутністю гнучкості. "Монтерейський консенсус" 2002 р. лише частково розв'язав ці проблеми. Разом із незбалансованою системою ухвалення рішень це робить роботу Фонду такою, що не повно відповідає фінансовим викликам глобалізації.

Група Світового банку є іншим ключовим елементом системи міжнародних фінансових інститутів. Заснована тим самим Бреттон-Вудським договором 1944 р., що й МВФ, вона об'єднує 184 держави та 5 організацій: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК), Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій (БАГІ) та Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів.

На відміну від МВФ, Світовий банк надає довготермінову допомогу, але лише країнам, що розвиваються. У період 1968–1981 рр. основною метою Банку була боротьба з бідністю. У 1980–1990-х рр. пріоритети роботи змістилися в бік управління борговими зобов'язаннями та структурних реформ. Основна перевага цього інституту полягає у суттєво знижених відсоткових ставках за кредитами.

Спрямовуючи увагу на фінансові проблеми країн, що розвиваються, Світовий банк сприяє проведенню таких реформ:

- ⇒ посилення урядів і підготовка кваліфікованих урядовців;
- ⇒ побудова правових систем, які сприяли б захисту права власності та заохочували б ведення бізнесу;
- ⇒ розвиток фінансових систем;
- ⇒ боротьба із корупцією;

⇒ розвиток освітніх програм і діяльності інститутів громадянського суспільства.

За останні 50 років Світовий банк виділив близько 500 млрд дол США фінансової допомоги, що є величезною сумою. Ефективність цієї допомоги, однак, не завжди досягала бажаних рівнів. Діяльність Світового банку характеризується приблизно такими самими проблемами, що й робота МВФ. Його звинувачують у фактичній підтримці незбалансованої фінансової політики на користь великих держав, насамперед США.

Складнощі виникатимуть і в майбутньому, насамперед через зміну основних параметрів світової фінансової системи та поступовий занепад гегемонії долара США. Тим не менш, рівноцінної альтернативи СБ та МВФ у сучасному світі не існує, що порушить проблему реформування цих інститутів, але не відмови від них.

19.8. Організація економічного співробітництва та розвитку

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) об'єднує тридцять країн із високим рівнем розвитку, що поділяють принципи представницької демократії та ринкової економіки. Організація була заснована 1948 р. під назвою Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) як елемент реалізації плану Маршала. У 1961 році з ухваленням Конвенції отримала сучасну назву. Штаб-квартира ОЕСР знаходиться у Парижі.

Діяльністю ОЕСР керує Рада, до якої входить по одному представнику від кожної країни, а також представник Європейської комісії. Рішення ухвалюються Радою на основі консенсусу. Головою Ради є Генеральний секретар. Раді підпорядкований Виконавчий комітет, який спостерігає за втіленням рішень. Постійно діючим апаратом є Секретаріат.

Пріоритетними сферами роботи цієї специфічної організації залишаються соціальна й економічна, до яких останнім часом додалися проблеми екології. Формат роботи – багатостороння співпраця, націлена на обмін досвідом, напрацювання спільних підходів до важливих проблем і підготовку на їх основі рішень рекомендаційного характеру. Важливу роль у цьому відіграє Секретаріат, що займається збором, обробкою та розповсюдженням інформації стосовно прогнозів економічного розвитку, поточних соціальних проблем, статистики торгівлі, розвитку сільського господарства, технологій, податкової політики тощо. ОЕСР є одним із найавторитетніших джерел статистичних даних у цих галузях.

Особливістю поточної роботи ОЕСР є надзвичайно високий ступінь активності мережевих структур та, з іншого боку, низький рівень бюрократизації. До роботи організації залучено велику кількість незалежних

експертів, науковців і вузькопрофільних спеціалістів. Це дозволяє Організації бути своєрідним науковим й інформаційним центром – щорічно під її егідою публікуються близько 500 книг, серед яких найавторитетнішими є *The OECD Economic Outlook* (публікується двічі на рік), *The Main Economic Indicators* (щомісячно), *The Factbook* (щорічно). Кожного року ОЕСР організовує представницький форум за участі численних представників бізнесу, профспілок, громадських організацій; та збори Міністерської ради, у яких беруть участь міністри економік країн-членів.

Як бачимо, ОЕСР дещо відрізняється за напрямками своєї роботи як від "Групи восьми", так і від глобальних фінансових інститутів. Фокус уваги зміщено до проблем суспільного характеру, як економічних, так і діяльності інститутів громадянського суспільства, розв'язання гострих внутрішніх проблем тощо. У той же час, рівень ухвалення рішень є не таким високим, як у "Групі восьми". З іншого боку, на відміну від останньої, ОЕСР має постійно діючий і дуже активний Секретаріат, що організовує поточну роботу.

Це, з одного боку, створює проблеми з утіленням рішень, що ухвалюються, тим більше, що вони мають характер рекомендацій. З іншого – періодично виникає проблема нестачі ресурсів, оскільки ОЕСР позбавлена фінансових можливостей, які можна було б зіставити із ресурсами МВФ чи СБ. У цих умовах часто виникає проблема пошуку консенсусу між достатньо великою кількістю держав-членів, які до того ж дедалі більшою мірою різняться рівнями економічного розвитку та характером проблем, що виникають.

У той же час, основне слабке місце ОЕСР – рекомендаційний характер рішень – частково компенсується ефективними механізмами моніторингу та взаємодії між країнами. Натомість до переваг ОЕСР належать: здатність ефективного аналізу тенденцій розвитку в різноманітних сферах суспільного життя; можливості розробки аналітичної основи для ухвалення рішень (у т. ч. і в межах "Групи восьми"); міждисциплінарність діяльності; розвинені форми "горизонтальної" взаємодії тощо.

Основною місією ОЕСР залишається сприяння економічному зростанню країн-членів, розвиток і зниження бідності у країнах, що не є членами Організації. Основні завдання закріплені у Конвенції ОЕСР (підписана 14 грудня 1960 р. в Парижі, набула чинності 30 вересня 1961 р.) та містить:

- ⇒ забезпечення якнайвищого та стійкого економічного розвитку, зайнятості, рівня життя у країнах-членах, підтримка фінансової стабільності, необхідної для розвитку світової економіки;
- ⇒ сприяння економічному розвитку всіх країн;
- ⇒ сприяння розвитку світової торгівлі на багатосторонній, недискримінаційній основі.

Сьогодні ОЕСР покликана вирішувати економічні проблеми не тільки Європи, але й усього світу, що надає їй діяльності глобального характеру.

Пошукові завдання

Проаналізуйте діяльність глобальних інститутів співпраці у сучасному світі?

Визначте, які проблеми найкраще розв'язуються за їх допомогою?

З'ясуйте роль глобальних інститутів співпраці у зовнішній політиці України?

Література

Галі Бутрос Бутрос. Повестка дня для мира. – 1992. – № 4.

Куэльяр Хавьер Перес де. Доклад Генерального Секретаря о работе организации. – Нью-Йорк, ООН, 1988.

Ларионова М.В. Актуальные проблемы глобального управления: "Группа восьми" и международные многосторонние институты. – М., 2007.

Луков В.Б. "Группа восьми". – М., 2004

Робертс Адам. Кризы миротворческой деятельности ООН // *Survival.* – 1994. – V. 36, № 3.

Стиглиц Дж. Многообразные инструменты, шире цели: движение к поствашингтонскому консенсусу // *Вопросы экономики.* – 1998, № 8.

Федоров В.Н. ООН и проблемы войны и мира. – М., 1988.

Bayne N. Staying Together: The G8 Summit Confronts the 21st century. – Ashgate Publishing, 2005.

Bergsten C.F., Henning C.R. Global Economic Leadership and the Group of Seven. Institute for International Economics. – Washington DC, 1996.

Brian Urquhart. Problems and prospects of the United Nations // *International Journal.* – 1989. – Vol. XLIV, № 4. – Autumn.

Ikenberry G.J. Salvaging the G-7 // *Foreign Affairs.* – 1993. – 72:2. – P. 132.39.

Riggs R.E., Plano J.C. The United Nations International organization and World Politics. – Chicago, 1988.

Rikhye I.Y. The Theory and Practice of peacekeeping. – L., 1984.

The Blue Helmets: A Review of United Nations Peacekeeping. – N.-Y., 1990.

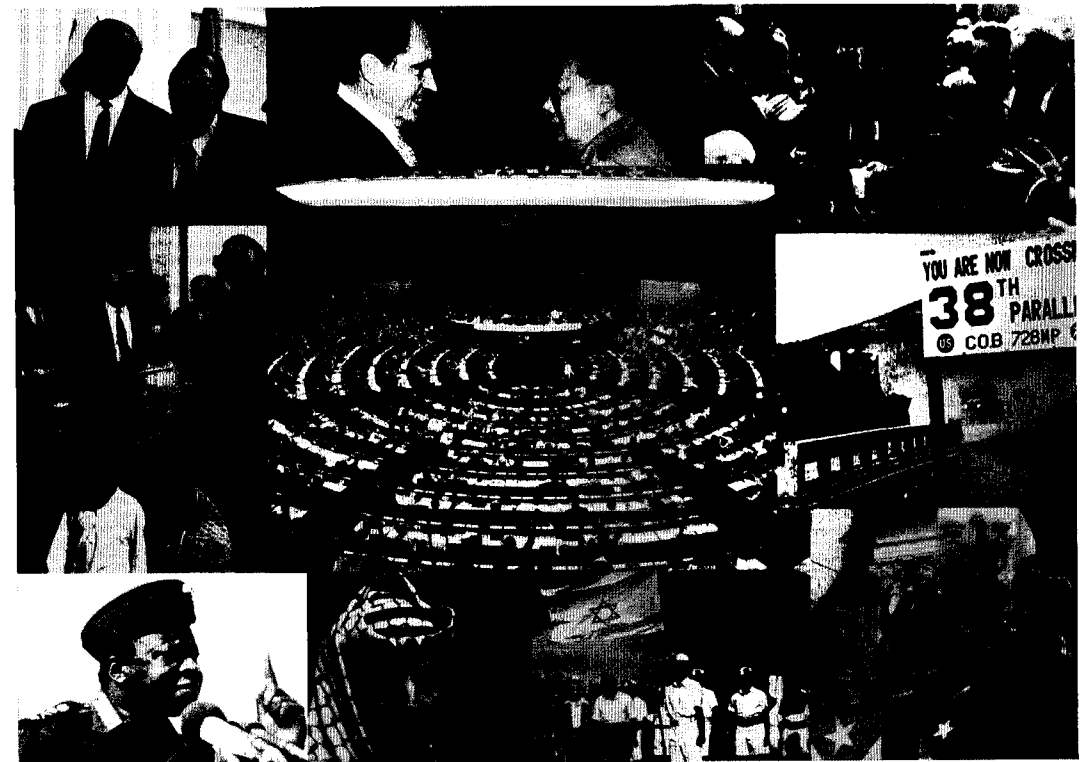
William J. Durch (ed.) The evolution of UN Peacekeeping: Cases Studies and Comparative Analyses. – N.-Y., 1993.

<http://www.oecd.org>.

<http://www.g8.utoronto.ca>.

<http://www.imf.org>.

Частина IV ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (1945–1991)

Розділ 20	
Країни Східної Європи в міжнародних відносинах	469
Розділ 21	
Інтеграційні процеси в Західній Європі: від Європейських співтовариств до Європейського Союзу.....	517
Розділ 22	
Близький та Середній Схід у системі міжнародних відносин	561
Розділ 23	
Міжнародні відносини у Східній Азії	633
Розділ 24	
Міжнародні відносини у Південній Азії	671
Розділ 25	
Міжнародні відносини в Південно-Східній Азії (1945–1991)	711
Розділ 26	
Латинська Америка в міжнародних відносинах	743
Розділ 27	
Міжнародні відносини на Африканському континенті.....	771
Розділ 28	
Українська РСР на міжнародній арені	809

Розділ 20

Країни Східної Європи в міжнародних відносинах

20.1. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в міжнародних відносинах у перші повоєнні роки

Принципова позиція союзників (СРСР, США, Великої Британії) щодо звільнених країн Західної і Східної Європи (тут термін Східна Європа використовується так, як його вживали в перші післявоєнні роки, зокрема в ООН. За сучасною термінологією ці країни належать до регіону Центральної та Східної Європи) була викладена на конференції в Ялті (1945) в "Декларації про звільнену Європу". У Декларації підкреслювалося, що три держави проводитимуть взаємні консультації з питань створення демократичних режимів у звільнених країнах, викоренення нацизму і фашизму, вільного вибору народами форми правління, демократичних установ. Положення Декларації, підготовленої американськими дипломатами, виходили із західного розуміння демократії. Американський учасник конференції в Ялті Ч. Болен пізніше дивувався, чому СРСР погодився на цей текст. В. Молотов згадував, що текст видався йому "надмірним". Проте Й. Сталін наказав погодитися, оскільки "ми зможемо виконувати його згодом по-своєму. Річ у співвідношенні сил". І справді, післявоєнна політика СРСР в регіоні свідчила, що там, де співвідношення сил складалося на користь СРСР, Й. Сталін неухильно нав'язував свою волю. Більшість керівників комуністичних партій країн ЦСЄ прийняли "правила гри" і, принаймні на початку існування європейської соціалістичної системи, неухильно виконували накази з Москви. Прагнучи посилити привабливість реального соціалізму, відношення між країнами соціалістичного табору, або співдружності, на Сході почали називати міжнародними відносинами нового типу, основою яких тоді вважалися ідейна єдність, принцип пролетарського (згодом – соціалістичного) інтернаціоналізму, інші принципи комуністичної ідеології.

Перші ідеї поділу Європи на сфери впливу виникли під час спілкування Й. Сталіна й В. Черчилля на переговорах у Москві та в Тегерані. Саме між ними на Ялтинській конференції були визначені принципи та частки сторін у такому розподілі.

Принциповими опонентами створення сфер впливу в ЦСЄ тоді залишалися США, що завжди наголошували на праві всіх народів на самовизначення. А існування сфер впливу було перешкодою на шляху здійснення економічної політики "відкритих дверей", де вирішальне слово було б за найбільш економічно потужною державою. З огляду на це і повоєнний устрій Центральної та Південно-Східної Європи формувався поступово та з особливостями, зумовленими становищем у різних країнах регіону.

У територіальному плані основою післявоєнних змін стали Паризька мирна конференція, що проходила з 29 липня по 15 жовтня 1946 р.

Серед держав, з якими переможці підписували мирні угоди, були три країни регіону – Румунія, Болгарія та Угорщина. Крім цього, на Потсдамській конференції, що проходила із 17 липня по 2 серпня 1945 р. було вирішено питання західного кордону Польщі. Окремими угодами вирішувалися проблеми територіального розмежування СРСР і Чехословаччини, Югославії й Італії, деяких інших країн. Делегація УРСР також узяла участь в обговоренні та підписанні мирних угод із союзниками Німеччини. Отже, ці договори вважаються правовою основою формування сучасних західних і південно-західних кордонів України.

Сенсом цих змін було повернення до стану, що існував до початку загарбань – на початок 1938, 1940 чи 1941 рр. залежно від країн.

Паризькі мирні договори 1947 р. побудовані однотипно. Вони склалися з преамбули і рішень: територіального, політичного, військового, економічного, про репарації і реституції. Завершальні положення стосувалися виконання і тлумачення договорів, порядку їх ратифікації і набуття чинності. У додатках до кожного договору містилися роз'яснення щодо деяких важливих питань до статей договорів і спеціальні положення, що стосувалися промислової, літературної і художньої власності, контрактів, укладених до війни, термінам давності тощо. Договори з Болгарією, Угорщиною і Румунією містили також спеціальні положення, що стосувалися Дунаю, статус якого остаточно був визначений на конференції в Белграді в липні – серпні 1948 р. Усі Паризькі мирні договори 1947, окрім мирного договору з Фінляндією (яка не була окупована), мали положення про терміни виведення союзних військ.

У Румунії з вересня 1944 р. до березня 1945 р. існував окупаційний режим, здійснюваний радянськими військами. У березні 1945 р. комуністи повністю усунули з політичної арени країни своїх опонентів, і сформували практично однопартійний комуністичний уряд. На Московській сесії міністрів закордонних справ 1945 р. представники США і Великої Британії його визнали.

Мирний договір союзників з Румунією був підписаний 10 лютого і набув чинності 15 вересня 1947 р. Згідно з ним кордони Румунії встановлювалися за станом на початок 1941 р., за винятком його румунсько-угорської ділянки, де на користь Румунії від Угорщини переходила Трансильванія з понад 1,5-мільйонним угорським населенням. У майбутньому ця передача стала підґрунтям для загострення румунсько-угорських відносин.

Паризький мирний договір підтвердив легітимність включення до складу СРСР Бессарабії та Північної Буковини, окупованих Румунією у 1918 р., відібраних у неї СРСР у 1940 р. і знову зайнятих Румунією влітку 1941 р. Сам договір не містив опису лінії проходження кордону, а базувався на даних дрібномасштабної карти, що була додатком

до Договору і стала причиною виникнення складностей у процесі територіального розмежування, зокрема у дельті Дунаю. З огляду на це 4 лютого 1948 р. між урядами СРСР та Румунії було укладено Протокол про уточнення проходження лінії державного кордону. На виконання цього протоколу 23 травня 1948 р. спеціальним протоколом Румунія передала СРСР острів Зміїний (румунська назва – Шерпілор), розташований у Чорному морі на схід від гирла Дунаю у 35 км від берегів СРСР та у 36 км від берегів Румунії. Упродовж 1948–1949 рр. радянсько-румунська комісія, створена відповідно до Протоколу від 4 лютого 1948 р. здійснила демаркацію радянсько-румунського державного кордону. 25 листопада 1949 р. було укладено остаточний радянсько-румунський договір про режим державного кордону.

Мирний договір із Болгарією теж підтверджував її кордони за станом на початок 1941 р. Хоча претензії Греції на болгарські території у північно-східній частині Фракії і не були задоволені завдяки підтримці з боку СРСР, проте і Болгарія не здобула бажаних нею Західної Фракії та виходу до узбережжя Егейського моря.

В Угорщині був найменший серед східноєвропейських держав рівень популярності лівих (і комуністичних) ідей. Можливо, це було однією з причин того, що Угорщина була змушена передати Трансильванію Румунії та південну Словаччину з понад півмільйонним угорським населенням Чехословаччини. "Вирівнювання" кордону з СРСР у Закарпатті, призвело до того, що понад 100 тис. угорців стали громадянами СРСР. Лише з Австрією та Югославією кордони визначалися в тому стані, у якому вони були на початок 1941 р.

У зв'язку з бажанням Чехословаччини депортувати зі Словаччини всіх угромовних жителів виникла серйозна проблема у чехословацько-угорських відносинах. Третина усіх угорців, що опинилися на словацькій території, висловили бажання переїхати до Угорщини. У лютому 1946 р. угорський уряд підписав угоду про обмін громадянами із сусідніми державами.

У відносинах з Польщею, Чехословаччиною та Югославією процес формування впливу СРСР мав свої особливості. У перші повоєнні роки помітним було зближення позицій СРСР і Чехословаччини та Югославії на міжнародній арені.

Ще в період Другої світової війни, перебуваючи в еміграції, державні керівники Чехословаччини вважали за необхідне в повоєнний час зробити все, щоб досягти злагоди між Західною Європою та СРСР. На їх думку саме Чехословаччина мала б стати сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Чехословацький уряд пішов на передачу СРСР Карпатської України (Підкарпатської Русі), яка з вересня 1919 р. входила до складу чехос-

ловацької держави до її захоплення Німеччиною. Основою для такого рішення чехословацького керівництва стали події 26 листопада 1944 р., коли з'їзд Народних комітетів Закарпаття у Мукачевому прийняв Маніфест про вихід краю зі складу ЧСР та возз'єднання його з УРСР. 5 квітня 1945 р. у Кошице на першому засіданні коаліційного уряду Національного Фронту ЧСР було проголошено, що питання про Карпатську Україну буде вирішено відповідно до волі населення Карпатської України. 29 червня того ж року урядова делегація ЧСР на чолі з прем'єром Владиславом Фірлінгером підписала в Москві радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про її возз'єднання з радянською Україною.

22 листопада Московський договір був ратифікований тимчасовими Національними Зборами ЧСР, а 27 листопада – Президією Верховної Ради СРСР. Таким чином, було завершено возз'єднання всіх українських земель у складі однієї держави. СРСР здобував стратегічно важливий вихід до Середньо-Дунайської низовини.

Державою з найпотужнішим комуністичним рухом у регіоні ЦСЄ була Югославія. На той момент керівництво Демократичної федеративної Югославії (ДФЮ) було офіційно визнано провідними державами антигітлерівської коаліції, що відобразилося у роботі спеціальних військових місій Великої Британії та США (з 1943) та СРСР (з 1944) при штабі Й. Броз Тіто. Перший зовнішньополітичний крок югославської держави після Другої світової війни був пов'язаний з ООН, коли у квітні-травні 1945 р. делегація ДФЮ у Сан-Франциско взяла участь у її конференції як повноправний член. Уже вкінці червня Югославія підписала угоду про формування ООН та ратифікувала її у серпні того ж року, тобто раніше за СРСР і Велику Британію.

У березні 1945 р. Радянський Союз підтримав створення Демократичного тимчасового уряду Югославії та проголошення наприкінці листопада Федеративної Народної Республіки Югославія. Уряду Югославії була необхідна допомога у питаннях післявоєнного врегулювання із сусідніми країнами – з Італією (приналежність провінції Юлійська Країна з портом Трієст) та з Австрією (приналежність Карінтії). 11 квітня 1945 р. у Москві Й. Броз Тіто підписав *Договір про дружбу, взаємну допомогу і повоєнне співробітництво між СРСР і Югославією*. Наприкінці квітня 1945 р. Народно-визвольна армія Югославії разом із італійськими частинами, що перейшли на бік югославських партизан, захопила ці території й зіштовхнулася з британськими військами, що просувалися з Північної Італії. 9 червня 1945 р. у Белграді було підписано угоду між урядами США, Великої Британії та Югославії про запровадження тимчасової військової адміністрації у Венеції-Юлійській Країні. У Юлійській Країні югославські війська

відійшли за "лінію Моргана", що поділяла спірну територію на західну ("А") та східну ("Б") зони.

Паризький мирний договір з Італією змінив кордони між Італією і Югославією на користь останньої: до Югославії відійшли півострів Істрія і частина Юлійської Країни, м. Фіуме (Ріска), комуна Зара з прилеглими островами, острів Палагруджа з прилеглими островами. Трієст був перетворений на так звану Вільну територію (згодом за італо-югославською угодою від 5 жовтня 1954 р., Трієст і зона з населенням близько 290 тис. чол. були передані під управління Італії, а зона з населенням близько 70 тис. чол. – Югославії). Італія визнала незалежність і суверенітет Албанії. Остаточо цю проблему було урегульовано лише 10 листопада 1975 р. в італійському м. Озімо укладанням югославо-італійської угоди про територіальне розмежування.

У післявоєнний період Захід убачав у Й. Броз Тіто балканського "міні-Сталіна". Там зовнішня політика Югославії після Другої світової війни сприймалася як "найбільш стереотипна мімікрія сталінської поведінки, наповнена стандартною лайкою та провокаціями, зверненими до західних держав."

З давніх часів країни, що розташовувалися на Балканському півострові, відігравали важливу військову і політичну роль. Їх вигідне географічне положення дозволяло контролювати фактично все Середземне море, що пов'язує Європу, Африку і Близький Схід, тому балканські держави завжди привертали увагу могутніших держав, які боролися за сфери впливу. До стратегічно важливих держав належала й **Албанія**.

Першою країною, що визнала у травні 1945 р. Албанію, стала Югославія. Слідом за нею у жовтні-листопаді 1945 р. Албанію визнали Польща, Болгарія і Чехословаччина.

10 листопада 1945 р. голова радянської військової місії в Албанії полковник С. Соколов від імені уряду СРСР передав Міністерству закордонних справ Албанії ноту про визнання Радянським Союзом нового албанського уряду. А в грудні 1945 р. між СРСР та Албанією були встановлені дипломатичні відносини в повному обсязі. США та Велика Британія визнали Албанію 12 листопада 1945 р.

Повоєнні зміни в Албанії та Югославії викликали занепокоєність західних країн. Е. Іден в листі до В. Черчилля висловив стурбованість через спроби росіян зробити Балкани комуністичними. У зв'язку із цим активізувалася діяльність британських спецслужб. Найвідомішою спробою Великої Британії з повалення комуністичного режиму в Албанії стала операція з організації там масових заворушень 1946 р., успіху якої завадила інформація радянського розвідника Кіма Філбі.

11 січня 1946 р., після перемоги на виборах до Установчих зборів у грудні 1945 р. Демократичного фронту Албанії (ДФА), країна була

проголошена Народною Республікою Албанія (НРА). У березні того ж року НРА прийняла конституцію. У рішеннях V пленуму ЦК компартії Албанії (лютий-березень 1946) підкреслювалася необхідність орієнтації країни на СРСР. Велика роль у політиці Албанії відводилася і Югославії, як своєрідному гаранту.

У липні 1947 р. в Москві відбулася перша зустріч генерального секретаря ЦК Комуністичної партії Албанії Е. Ходжі з Й. Сталіним. Було підписано угоду про надання Албанії допомоги кредитами, промисловим устаткуванням, підготовкою фахівців. Пільговий кредит, наданий країні, склав 6 млн дол, тобто перевищував репарації від Італії. Під час цієї зустрічі було ухвалено рішення і про надання Тирані озброєння, причому безкоштовно. 11 серпня 1947 р. Е. Ходжа був нагороджений радянським урядом Орденом Суворова 1-го ступеня.

Візит албанської урядової делегації викликав певну напруженість у Белграді. Побоювання втратити вплив у сусідній країні стали причиною активізації дій Югославії. Під її тиском у рядах державного і партійного апарату Албанії було проведено хвилю чисток. Деякі албанські політичні діячі, що підтримували зближення з СРСР, зазнали репресій, а звинувачені в антиюгославській діяльності були страчені.

У грудні 1947 р. Албанію відвідали начальник штабу югославської армії К. Поповіч і два заступники начальника Політуправління югославської армії. Метою їх візиту було введення в район Корч однієї югославської дивізії, на додаток до авіапункту, що вже знаходився там, нібито для спільного захисту південних кордонів Албанії від нападу з боку Греції.

Ці дії викликали активний протест західних країн і негативну реакцію СРСР. Якщо перші побоювалися розширення радянської сфери впливу, то незадоволеність радянського керівництва була викликана тією обставиною, що Белград ухвалив це рішення без попереднього узгодження з Москвою.

У середині квітня 1948 р. в Албанії було отримано копію листа ЦК ВКП (б) від 27 березня зі звинуваченнями КПЮ і її лідерів в антирадянській лінії, опортуністичних помилках і ревізії найважливіших положень марксизму-ленінізму.

Перед Албанією постало питання – з ким бути далі. Рішення було ухвалене на користь СРСР. 1 липня 1948 р. албанський уряд оголосив про анулювання договорів з Югославією і про депортацію із країни понад півтисячі югославських радників.

Новий політичний курс, вибраний країною, почався новими чистками у партійних лавах і перейменуванні Комуністичної партії Албанії (за особистою порадою Й. Сталіна) на Албанську партію праці (АПП).

Найбільший пакет торговельно-економічних угод між СРСР й Албанією було підписано в квітні 1957 р. Радянський уряд звільнив Албанію від необхідності сплати заборгованості за кредитами, сума яких на той час складала 422 млн руб.

Складним був процес територіального розмежування повоєнної Польщі. Напад нацистської Німеччини на СРСР перетворив польський емігрантський уряд та радянське керівництво на ситуативних союзників. Угода між ними від 30 липня 1941 р., підписана в Лондоні, декларувала, що СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі як такі, що втратили чинність. Це фактично означало, що радянська сторона зобов'язалася після перемоги над Німеччиною повернути Польщі всі території, які вона окупувала у вересні 1939 р.

Проте, коли 1941 р. для СРСР період поразок закінчився, то він знову зайняв тверду позицію, що західноукраїнські і західнобілоруські землі мають залишитися у складі відповідних радянських республік. У відповідь польський уряд у Лондоні 23 лютого 1943 р. оголосив про необхідність повернення Польщі до кордонів, які існували на 1 вересня 1939 р. Тоді радянська сторона вперше послалася на лорда Керзона, який зазначав, що Польща не може претендувати на українські і білоруські землі. СРСР також заявив, що оскільки емігрантський уряд не відображає думку всього польського народу, то радянський уряд буде шукати порозуміння з іншими політичними силами в Польщі, під якими розумілися прорадянські сили.

Для СРСР складалася сприятлива ситуація, щоб підтвердити після війни свій західний кордон, визначений договором з Німеччиною від 28 вересня 1939 р. До того ж США і Велика Британія були більше зацікавлені у радянській активності на Східному фронті, ніж у принциповому захисті польських інтересів.

Щоб запобігти тиску з боку союзників по антигітлерівській коаліції, СРСР пов'язав проблему визнання розмежування з Польщею по "лінії Керзона" з отриманням на свою користь території Пруссії з м. Кенігсберг.

У середині літа 1944 р. радянські війська вступили на територію Польщі у Люблінському воєводстві, а 22 липня створений у Москві комуністами, лівими соціалістами і людовцями Польський Комітет Національного Визволення (вищий тимчасовий орган виконавчої влади) у першому польському звільненому м. Хелм ухвалив маніфест, де пропонувалося, що східний кордон Польщі має бути врегульований так: польські землі – Польщі, українські, білоруські литовські – радянським Україні, Білорусі й Литві.

27 липня 1944 р. між радянським урядом і ПКНВ було підписано угоду про радянсько-польський кордон, у ст. 1 якої зазначалося, що

за основу сторони взяли "лінію Керзона". Причому СРСР погоджувався на незначні територіальні поступки від неї на користь Польщі. Ці ж домовленості, підтверджені на Кримській і Потсдамській конференціях глав держав антигітлерівської коаліції, були продубльовані в підписаному у Москві 16 серпня 1945 р. договорі між СРСР та Тимчасовим урядом національної єдності Польщі.

Зміни державних кордонів під час та після Другої світової війни стали причиною складних міграційних проблем. Так, формування радянсько-польського кордону супроводжувалося значним переміщенням населення, оскільки чимало поляків мешкало на Правобережній Україні, Волині та у Східній Галичині, а у складі Польщі залишилося кілька історичних українських земель.

У період до 1946 рр. трохи менше 1 млн поляків переселилися до Польщі. До УРСР переїхало близько півмільйона українців. На польській території залишилося приблизно 200 тис. українців.

Для остаточного розв'язання цього питання у березні 1947 р. польське керівництво на чолі з Владіславом Гомулкою ухвалило рішення про проведення операції "Вісла" – масового виселення залишків українського населення до районів на заході та півночі, які Польща одержала від Німеччини. Звідти ж було виселено 2 млн німців. Приводом для проведення "Вісли" стало вбивство силами УПА 27 березня заступника міністра оборони Польщі генерала К. Сверчевського.

Акція "Вісла" пройшла з 28 квітня по 28 липня 1947 р. і не викликала обурення з боку польського населення та політичної еліти. Лише у серпні 1990 р. польський парламент виступив зі спеціальною заявою, де цю акцію насильницького переселення було засуджено.

Кордон по Одеру – Нейсе став сучасним кордоном між Німеччиною і Польщею. Лінія кордону проходить по річках Одер (Одру) і Нейсе (Ніса Лужицька), але біля Балтійського моря відхиляється на захід, щоб охопити місто Щецин.

Кордон був встановлений на Потсдамській конференції 1945 р., хоча його лінія приблизно відповідає західному кордону Польщі в XI ст. Головною причиною перенесення кордону на захід було прагнення СРСР компенсувати Польщі території Західної України і Західної Білорусії, анексовані ним у 1939 р. Польський уряд в еміграції був проти перенесення кордону.

Німецька Демократична Республіка офіційно визнала кордон по Одеру – Нейсе у 1950 р. ФРН визнала її де-факто у 1970 р., а де-юре у 1990 р., оскільки визнання кордону з Польщею було умовою об'єднання Німеччини.

З територій, які за рішеннями Потсдамської конференції увійшли до складу Польщі, Чехословаччини та СРСР було переселено близько

10 млн німців до західних зон Німеччини. Переселене німецьке населення створило організації переселенців із Судетської обл., Померанії, Східної Пруссії та Сілезії, які до початку 70-х рр. були найвпливовішою групою у зовнішній політиці ФРН.

Зовнішньополітичні вимоги цих організацій зводилися до ревізії східних кордонів ФРН із ЧСР, невизнання кордону по Одеру – Нейсе між НДР і ПНР та повернення переселенцям громадянських прав і власності в місцях колишнього проживання.

У перші післявоєнні роки в зовнішній політиці європейських країн зберігався дух союзних стосунків, сформований у спільній боротьбі з фашистською Німеччиною. Провідною лінією зовнішньої політики європейських держав було запобігання відродженню німецького мілітаризму. У 1943–1949 рр. СРСР уклав із країнами регіону низку договорів, що передбачали запобігання німецькій загрозі. Країни регіону підписали аналогічні договори між собою, що створило мережу угод, які зобов'язували країни-учасниці до проведення взаємних консультацій з питань зовнішньої політики, а також до розвитку різнобічної співпраці. Між державами регіону було підписано 35 договорів, які визначили їх стосунки після Другої світової війни.

У 1947–1948 рр. активні переговори про укладання договорів, спрямованих проти німецької загрози вели із Францією Чехословаччина та Польща.

Початок холодної війни став на заваді реалізації цих планів.

Країни ЦСЄ почали орієнтуватися на Радянський Союз у зовнішній політиці й узгоджувати з ним свої зовнішньополітичні кроки. Активність проявляли країни – члени ООН: Чехословаччина, Польща, Югославія. Вони активно сприяли прийняттю до ООН решти країн регіону – Албанії, Болгарії, Румунії, Угорщини.

Проте поступово у державах регіону стали складатися політичні системи авторитарного або тоталітарного типу. На Сході Європи цей державний лад отримав назву народної демократії. Далеко не завжди тоталітаризм був насаджений. Часто він мав цілком місцеве коріння. Саме в цей час у державах регіону почався процес, який у сфері внутрішньополітичного розвитку характеризувався радянізацією, а у зовнішньополітичній – перетворенням цих країн на сателітів, повністю підконтрольних СРСР.

Початком формування системи зв'язків у регіоні став процес укладання договорів про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу. 12 грудня 1943 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір, 11 квітня 1945 р. – радянсько-югославський, 21 квітня – радянсько-польський. Договірні сторони зобов'язувалися не брати участі в жодному союзі чи коаліції, спрямованому проти однієї з них.

Першою державою на цьому шляху стала Югославія, що уклала угоди спочатку з Польщею (18 березня 1946), а згодом із ЧСР (9 травня 1946). 8 грудня 1947 р., був підписаний югославсько-угорський та 21 грудня – югославсько-румунський договори, що були спрямовані не лише проти Німеччини, але й передбачали механізм надання допомоги у боротьбі проти будь-якого агресора, 24 січня 1948 р. аналогічний договір уклали між собою Угорщина та Румунія.

9 липня 1946 р. Югославія підписала союзний договір з Албанією. 8 серпня та 27 листопада 1947 р. Югославія уклала відповідні договори з Болгарією. Після укладання союзних польсько-чехословацького (10 березня 1947) та болгаро-албанського (16 грудня 1947) договорів чітко окреслилися контури нового союзу держав ЦСЄ.

У 1948 р. відбулася перша загальна консультаційна нарада країн Центральної та Південно-Східної Європи. 23–24 червня у Варшаві зібралися міністри закордонних справ Албанії, Болгарії, Чехословаччини, Польщі, Югославії, Румунії, Угорщини і СРСР, щоб обговорити німецьке питання.

В основі змін структури міжнародних відносин ЦПСЄ знаходилися внутрішні процеси в країнах регіону. У 1945–1949 рр. там за підтримки СРСР багатопартійна система поступово замінювалася на однопартійну. З урядів під різним приводом витіснялися представники партій некомуністичного спрямування, хоча під час Другої світової війни вони брали участь в опорі фашистським окупантам і вважалися, згідно з рішеннями Ялтинської декларації, антифашистськими. У Радянському Союзі були переконані, що дружніми країни можуть бути лише тоді, коли ними керують ідеологічно близькі до комуністів партії. Такими із самого початку були Албанія і Югославія. Проте некомуністичні партії мали значний вплив в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Болгарії. У Румунії ж формально до 31 грудня 1947 р. існувала монархія.

Витіснення представників некомуністичних партій з урядів і парламентів у країнах ЦСЄ проходило часто шляхом проведення інспірованих і показових судових процесів над ними, звинувачень їх у змовах, у прислугуванні імперіалістам або у шпигунстві. У цих методах відобразилося засвоєння сумного досвіду Радянського Союзу, принесеного численними радянськими радниками.

Так, на початку 1947 р. в Угорщині був арештований лідер партії дрібних селянських господарів Б. Ковач, восени 1947 р. розкриті "змови" буржуазних партій у Румунії, Словаччині, Болгарії. У лютому 1948 р. в Празі було сформовано однопартійний комуністичний уряд. Представники некомуністичних партій не чинили опору й емігрували з країни, налякані повідомленнями про концентрацію радянських військ в окупаційних зонах сусідніх Австрії і Німеччини.

Загальні соціально-економічні тенденції 1946–1947 рр. у країнах Європи набували дедалі песимістичніших рис. Були зруйновані традиційні економічні зв'язки, не вистачало інвестицій, панувало безробіття та бідність. Такі процеси відбувалися навіть у тих країнах, на території яких не було військових дій. Особливо ж складною була ситуація в Німеччині, Нідерландах і Бельгії, що серйозно постраждали від бойових дій. Виснаженими після війни були Велика Британія та Франція. Існувало побоювання зростання впливу комуністичних партій у Західній Європі і приходу них до влади, особливо у Франції й Італії. США спочатку надавали політичну та економічну підтримку окремим країнам континенту, але очевидною була і потреба в серйозній економічній допомозі Західній Європі.

Сполучені Штати розробили системний план допомоги у післявоєнній реконструкції усій Європі, включно з Радянським Союзом та країнами Східної Європи. У виступі державного секретаря США Дж. Маршалла 5 червня 1947 р. ішлося про готовність США надати допомогу Європі загалом, тобто коло країн – реципієнтів допомоги не окреслювалося. Однак частина американських експертів була переконана, що СРСР відмовиться від участі у програмі реконструкції. Сам Дж. Маршалл вважав, що згода СРСР на участь у плані означатиме його кінець. У ході роботи конференції, яка почалася 1 липня 1948 р., стало зрозумілим, що план повністю не задовольняє СРСР, наприклад, можливість повного моніторингу економіки країни-реципієнта з боку США. Радянський Союз припускав, що Сполучені Штати, реалізуючи свої амбіції, після економічної допомоги підуть на посилення і військово-політичного впливу в регіоні. Керівник радянської делегації В. Молотов у своєму виступі конференції назвав план Маршалла планом поневолення Європи і 2 липня 1948 р. радянська делегація залишила конференцію. Від прийняття плану Маршалла відразу ж відмовилася Югославія, повністю підтримавши СРСР. Уряди інших держав, наприклад, Румунії, зайняли нерішучу позицію і звернулися за порадою до Москви. Польське керівництво, у тому числі і комуністи, висловили зацікавленість у прийнятті умов плану. Чехословацький уряд, очолюваний комуністом Клементом Готвальдом спочатку одногосно вирішив погодитися на американські умови. Однак згодом змушений був переглянути своє рішення, коли чехословацька делегація почула в Москві, що приєднання до плану Маршалла буде розглядатися СРСР як ворожа дія, що суперечить союзному договору.

Західна Європа отримала близько 17 млрд дол США і стала швидко розвиватися. Помітно підвищився життєвий рівень більшості західно-європейського населення.

Щодо країн Центральної і Східної Європи, то радянська допомога, була незіставна за розмірами з допомогою США Західній Європі. СРСР тільки почав відновлення зруйнованої під час війни власної економіки. Усе ж таки, в окремих випадках, коли це передбачало негайні політичні дивіденди, то така допомога надавалася. Так, у 1947 р. у зв'язку з катастрофічною засухою Чехословацьчина, Румунія, Югославія та деякі інші країни отримали зерно із СРСР, який скористався нагодою прорекламувати цей факт для пропаганди успіхів колгоспного ладу.

У процесі формування блокових відносин на Сході Європи в СРСР виникла потреба у створенні нового, ідеологічного знаряддя для об'єднання держав ЦСЄ та прокомуністичних сил решти Європи, на зміну розпущеному у 1943 р. Комінтерну. Таким знаряддям мало стати Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформ), засноване на нараді дев'яти провідних компартій Європи (радянської, польської, югославської, чехословацької, болгарської, румунської, угорської, італійської, французької), яка проходила 22–27 вересня 1947 р. у містечку Шклярська Поремба поблизу польського Вроцлава.

Створення Комінформу позначило новий етап у протистоянні між Заходом і Сходом у Європі. У виступі голови делегації ВКП(б) А. Жданова констатувався розкол миру на два протилежні блоки і підкреслювалася необхідність об'єднання всіх сил для боротьби з імперіалістами і паліями нової війни. Доповідь А. Жданова на першій нараді Комінформу у вересні 1947 р. стала, певною мірою, відповіддю на фултонську промову В. Черчилля 1946 р. А. Жданов відзначив дві головні тенденції в розвитку міжнародних відносин після війни – формування двох антагоністичних таборів і можливість їх мирного співіснування. Основу першого блоку, за твердженням А. Жданова, імперіалістичних й антидемократичних країн, склали США, Велика Британія і Франція, яким протистоять демократичні й антиімперіалістичні держави на чолі з СРСР. Проте в той же час він зробив важливий крок, заявивши про можливість довготривалого співіснування двох систем, капіталістичної і соціалістичної, що теоретично передбачало і можливість їх співпраці. Таким чином, заявляючи про можливість домовлятися і дотримувати зобов'язань, дані країнами з різних таборів, один з лідерів Радянського Союзу пропонував формалізувати поділ Європи на сфери впливу. На Заході це розцінили як сигнал до розв'язування холодної війни, рубіж конфронтаційного періоду у взаєминах між США і СРСР.

До Комінформу увійшли комуністичні і робітничі партії країн Східної Європи (крім Албанії), а також дві найбільші компартії Західної Європи – французька й італійська. Кожна партія мала б очолити трудящих для побудови (у Східній Європі) або завоювання (у Західній Європі) соціалізму. Югославські представники, зокрема, гостро кри-

тикували КПФ і КПІ за пасивність з революційними перетвореннями у Франції й Італії. У січні 1948 р. було вирішено створити друкований орган Комінформу – газету "За міцний мир, за народну демократію!". Її редакцію було розміщено у Белграді.

Створюючи цю організацію, СРСР переслідував мету дисциплінувати своїх союзників у Східній Європі і реставрувати принципи Комінтерну. На думку ВКП(б), настав час для прискорення темпів "соціалістичних перетворень" – колективізації, індустріалізації і культурної революції. Остання, як свідчили події 1946–1948 рр. в СРСР, означала не тільки розповсюдження освіти і масової культури, а й посилення боротьби зі "згубними впливами Заходу", з "космополітизмом", що особливо болісно сприймалося в країнах, які сторіччями ділили культурні традиції Західної Європи. На першому ж засіданні Комінформу делегація Чехословаччини зазнала гострої критики з боку делегацій СРСР та Югославії за зволікання з остаточним захопленням влади і надмірну відданість традиціям парламентаризму. Під цим тиском на листопадовому пленумі ЦК КПЧ 1947 р. був узятий курс на встановлення комуністичної диктатури в країні.

20.2. Створення Ради економічної взаємодопомоги й Організації Варшавського договору

Системна політика з уніфікації економік країн регіону мала б здійснюватися через спеціалізовану економічну організацію. Таким інструментом стала Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), яку було створено за рішенням економічної наради представників Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР і Чехословаччини (Москва, 5–8 січня 1949). У лютому 1949 р. до РЕВ увійшла Албанія (з 1961 односторонньо перестала брати участь у роботі Ради), у вересні 1950 – НДР, у червні 1962 – Монголія, у липні 1972 – Куба, у 1978 р. – В'єтнам.

Створення РЕВ стало відповіддю на прийняття західними державами плану Маршалла і було спрямоване на використання планування, щоб прив'язати економіку східноєвропейських країн до потреб СРСР та одне одного. Економіки держав-членів перебували в полоні жорсткої системи планування шляхом встановлення національних контрольних цифр і визначення для кожного окремого підприємства виробничих завдань.

Завдання цієї організації передбачали: розвиток торговельних стосунків, надання взаємної технічної допомоги, обмін сировиною, товарами, машинами тощо. Унікальність утворення РЕВ полягає у тому, що вона почала свою роботу без затвердження статуту або підписан-

ня базової угоди. Саме ця обставина давала підстави дослідникам говорити, що справжня робота РЕВ почалася тільки з початку 60-х рр., після ухвалення на 12-тій сесії РЕВ у грудні 1959 р. статуту, який регламентував роботу організації. На повну ж потужність РЕВ почала працювати лише з кінця 60-х рр. після остаточного формування структури організації та її складу. Організація оголошувалася відкритою для решти країн Європи. Проте положення Статуту РЕВ серйозно обмежили можливості її розширення. Так, у преамбулі Статуту прямо проголошувалося, що економічне співробітництво держав-членів розвивається на користь побудови соціалізму і комунізму. При цьому членом РЕВ могла стати будь-яка країна, яка поділяє її мету і принципи та виявила згоду прийняти на себе зобов'язання, що містяться у Статуті РЕВ. Звичайно, це виключало вступ до РЕВ держав з ринковою економікою. У Статуті також ішлося про сприяння соціалістичній економічній інтеграції, соціалістичному розподілу праці.

З 1964 р. в роботі органів РЕВ брала участь СФРЮ, з деяких питань співпрацюючи в Раді на рівні країни-члена. У роботі РЕВ брали участь КНДР, Фінляндія (з 1973), Ірак і Мексика (з 1975), спостерігачами були країни так званої соціалістичної орієнтації – Ангола, Афганістан, Ефіопія, НДРС, Нікарагуа, ЛНДР і Мозамбик.

До кінця 80-х рр. РЕВ підтримувала в різних формах стосунки з понад 50-ма міжнародними, міжурядовими і неурядовими економічними та науково-технічними організаціями. У жовтні 1974 р. РЕВ набула статусу спостерігача в ООН.

Найвищим органом РЕВ була сесія Ради. З кінця 60-х рр. делегації країн очолювалися главами урядів. Виконавчий комітет (створений у 1962) був головним виконавчим органом РЕВ. Найактивніший період роботи РЕВ припадає на кінець 60-х – 70-ті рр.

Галузево РЕВ складалася із трьох комітетів: зі співпраці в галузі планової діяльності; із науково-технічної співпраці (утворені у 1971); зі співпраці в галузі матеріально-технічного постачання (утворений у 1974). У структурі РЕВ функціонувало близько 20 постійних комісій: з електроенергії, використання атомної енергії у мирних цілях, чорної металургії, кольорової металургії, нафтової і газової промисловості, вугільної промисловості, машинобудування, хімічної промисловості, сільського господарства, транспорту тощо.

Секретаріат РЕВ був адміністративним органом. Місцеперебування штаб-квартири організації було визначено у Москві. Роботою Секретаріату керував Секретар РЕВ і його заступники. Секретар – головний посадовець, який представляв РЕВ перед офіційними особами й організаціями країн – членів РЕВ й інших країн, а також перед міжнародними організаціями.

У складі РЕВ працювали Інститут стандартизації і Міжнародний інститут економічних проблем світової соціалістичної системи.

Розвиток економічної організації східноєвропейських держав був нерівномірним. Так, основна структура РЕВ у її реальному наповненні складалася лише на 1970–1971 рр. Різні держави відігравали в роботі Ради різну роль, так само, як і по-різному здобували від участі в такій роботі. При цьому СРСР був, в основному, сировинним постачальником для країн-партнерів. Разом із тим, саме СРСР встановлював "правила гри", особливо наполягаючи на розвитку планової економіки, яка, власне, і привела і Раду та її членів у безвихідь.

Після Другої світової війни СРСР здійснював контроль над збройними силами східноєвропейських держав через своїх радників та офіцерів, які отримали підготовку в СРСР і вважалися надійними. Призначення поляка за національністю маршала К. Рокоссовського на посаду міністра оборони Польщі мало численні аналогії на нижчих рівнях. У 1952 р. ця політика була доповнена створенням військового координаційного комітету, головою якого став М. Булганін, а на конференції, проведеній у Варшаві в кінці того ж року, було створено об'єднаний генеральний штаб із місцеперебуванням у Кракові на чолі з радянським генералітетом.

На початку травня 1955 р. було оголошено про ратифікацію Лондонського та Паризького договорів і СРСР негайно розірвав британо-радянську 1942 р. та франко-радянську 1944 р. союзні угоди. А у Варшаві 11–14 травня 1955 р. відбулася конференція країн восьми країн ЦСЄ та КНР. У заключній заяві щодо підсумків конференції стверджувалося, що у випадку реалізації угоди про ремілітаризацію Західної Німеччини, країни народної демократії будуть змушені вжити спільних заходів для створення об'єднаних збройних сил й організації їхнього командування. Конференція закінчилася підписанням договору про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу між СРСР, Болгарією, Албанією, НДР, Польщею, Угорщиною, Румунією та ЧССР. За всіма ознаками цей договір копіював Атлантичний пакт, а його положення передбачали організацію єдиного командування збройними силами. Щоб не вразити польських і чеських інтересів, було домовлено, що можливість участі НДР у єдиному командуванні буде розглянута пізніше. Укладання такого договору доповнювало двосторонні угоди про політичну і військову співпрацю між державами східного табору. Загалом, Варшавський договір складався з преамбули й 11 статей.

Текст договору містив положення, відсутні у двосторонніх угодах: про політичні консультативні органи, про створення об'єднаних збройних сил й об'єднаного командування.

Договір набув чинності 5 червня 1955 р. після передачі ратифікаційних грамот усіма учасниками ОВД на зберігання уряду Польщі – країни, де було підписано угоду. Термін дії договору визначався у 20 років, і якщо не було заяв про його денонсацію, то мав продовжуватися на наступні 10 років. Дія угоди про організацію блоку була пролонгована у 1975 і 1985 рр. Албанія з 1962 р. в роботі Організації ВД не брала участі й у вересні 1968 р. в односторонньому порядку денонсувала Договір.

Після подій в Угорщині 1956 р. правового статусу набуло розміщення радянських військ на території країн Східної Європи. У 1956–1957 рр. відповідні угоди Радянський Союз підписав з Польщею, НДР, Угорщиною і Румунією, а у 1968 р. – з Чехословаччиною. Тепер присутність радянських військ у країнах Східної Європи могла виправдовуватися не тимчасовими обставинами післявоєнного врегулювання, а умовами Договору.

Серед іншого, Договір регламентував присутність радянських військ у Румунії й Угорщині, де в іншому випадку у них не було б юридичних підстав для перебування після закінчення терміну дії окупаційних прав, як це було з Австрією, яка відновила свій суверенітет 1955 р.

Організація держав, що складалася на основі ВД, отримала назву Організації Варшавського Договору (ОВД). Декларативно вона мала оборонний характер. Як і РЕВ, ОВД декларувала відкритість для приєднання інших держав. Її Статут визначав, що організація нікому не загрожує, не претендує на чужі території і не втручається у внутрішні справи інших держав. Заявлялося, що мета ОВД повністю відповідає меті ООН, сформульованій у її Статуті.

Стаття 5 визначала організаційну структуру блоку, на чолі якої знаходився Політичний консультативний комітет (ПКК). У ПКК, як вищому політичному органі ОВД, представлені всі її учасники, а на його нарадах брали участь генеральні і перші секретарі ЦК партій та глави урядів країн-учасниць.

Військова організація учасників ОВД включала Комітет міністрів оборони (КМО), Об'єднані збройні сили (ОЗС), Об'єднане командування (ОК). Першим начальником ОЗС став маршал І. Конев.

Велике значення в діяльності ОВД посідали спільні навчання, які були одним з методів досягнення єдності поглядів з питань військового мистецтва, організації операцій і бойових дій ОЗС. Найбільшими спільними навчаннями були: "Квартет" (1963), "Жовтневий штурм" (1965), "Ватава" (1966), "Родопи" (1967), "Шумава" (1968), "Північ" (1968), "Неман" (1968), "Одру – Ніса" (1969), "Братерство по зброї" (1970), "Щит-72" (1972) й ін.

Однак найрезонансніші операції членів ОВД були здійснені не на полігонах, а проти населення країн-союзниць.

Після смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. нове керівництво СРСР усвідомило потребу змін, відходу від догматизму. Радянський Союз став наполегливо рекомендувати урядам країн регіону провести внутрішні реформи.

16–17 червня 1953 р. у Східному Берліні відбулися масові заворушення, викликані перебоями у постачанні населенню продуктів харчування та підвищенням норм праці на промислових підприємствах. Однак справжньою несподіванкою для СРСР стало те, що вони проходили під гаслами відставки уряду НДР, проведення вільних демократичних виборів і були підтримані робітниками інших промислових центрів країни – від 300 до 372 тис. чол.

Напередодні цих подій, 30 травня – 1 червня, відбулися масові акції протесту щодо несправедливої грошової реформи в ЧССР та Польщі.

Несподіваний і швидкий розвиток подій налякав східнонімецьке керівництво, яке одразу попросило про допомогу СРСР. Опівдні 17 червня 1953 р. проти страйкуючих було кинуте дві радянські танкові дивізії та підрозділи східнонімецької поліції. Внаслідок зіткнень загинула 21 людина, сотні були поранені, понад 400 активних учасників страйку засуджено до ув'язнення, а 16 осіб за рішенням радянського військово-польового суду було страчено. Пленум правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини 21 червня оголосив, що події спричинені фашистською провокацією проти НДР, були справою підбурювачів із ФРН, серед яких назване прізвище К. Аденауера.

Незважаючи на спроби стабілізувати становище, східні німці почали тисячами залишати свою країну.

Східноберлінські події та конфлікт з Югославією змусили СРСР переглянути практику відносин зі східноєвропейськими країнами: невдовзі СРСР відмовився від репарацій і скоротив німецькі витрати на утримання своїх військ, а 33 великих німецьких підприємства, що стали радянською власністю, були повернені уряду НДР. Ці зміни зумовили й інші: у 1954 р. були розпущені всі змішані підприємства, у яких СРСР після закінчення війни мав частку – колишню німецьку власність – у Румунії, Угорщині, Болгарії, Югославії.

Величезний резонанс не тільки в СРСР, а й у всьому соціалістичному таборі мав XX з'їзд КПРС і доповідь М. Хрущова, у якій був розвінчаний культ особи Й. Сталіна та засуджений репресивний стиль його керівництва, злочини і насильство.

Під час роботи XX з'їзду КПРС припинив своє існування Комінформ, хоча офіційно про його розпуск оголосили лише 18 квітня 1956 р. Пріснувавши практично вісім років, провівши три наради, ця організація нічим конструктивним в історії не відзначилася. Сумнозвісні резолюції з приводу конфлікту з Югославією, войовничий догматизм, недемок-

ратичність у процесах ухвалення рішень ще більше підірвали привабливість лівих ідей у країнах Європи та решти світу. З огляду на це на зміну організаційній структурі, що об'єднувала б комуністичні партії різних країн, приходять не менш специфічна форма міжпартійної співпраці – Наради представників комуністичних і робітничих партій.

СРСР намагався розширювати свою військову присутність у країнах регіону. Особлива увага була приділена узбережжю Адріатичного моря. Середземноморський регіон входив у зону суперництва між великими державами. Територією Балканського півострова проходила лінія поділу між Південним флангом НАТО і радянським блоком. Особлива ситуація в регіоні склалася з входженням у 1952 р. Туреччини і Греції до НАТО та приєднання до цих країн Югославії у 1953 р. У таких умовах можливість з боку Туреччини контролювати протоки Босфор і Дарданелли – єдиний південний морський шлях, що пов'язує СРСР з іншими морями і світовим океаном, постійну присутність у Середземному морі 6-го американського флоту створювали безпосередню загрозу для безпеки СРСР.

Перші кроки, спрямовані на зміну становища, що склалося, були зроблені на початку 1950-х рр. Відповідно до Рішення Ради міністрів СРСР від 15 березня 1955 р. для ведення радіотехнічної розвідки і підготовки військовослужбовців на албанському острові Сазан був розгорнений 46-й Морський загін особливого призначення у складі 30 радянських військовослужбовців, який проіснував там до грудня 1960 р.

Ще в кінці травня 1954 р. до Албанії прибув загін радянських військових кораблів, на чолі із флагманом Чорноморського флоту – крейсером "Адмірал Нахимов". Цей візит став початком широкої стратегії радянського проникнення в Середземномор'я. У травні-червні 1956 р. та у серпні 1957 р. албанські порти з офіційними візитами відвідували загони чорноморських кораблів у складі крейсерів, есмінців, сторожових кораблів. Почав реалізовуватися план створення постійного пункту базування радянських кораблів в Албанії. Відповідно до рішень Ради міністрів СРСР від 26 липня 1957 р. та від 22 квітня 1959 р. в затоці Вльора почала створюватися радянська військово-морська база та будуватися військовий аеродром. Маршал Г. Жуков, який відвідав у жовтні 1957 р. Албанію, у телеграмі до ЦК КПРС (25 жовтня 1957) писав: "Особливої уваги заслуговує питання оборони морського побережжя Албанії і використання його для базування підводних човнів з метою їх дій у Середземному морі... Порт Вльора, база підводних човнів, що будується там ... зі стратегічного погляду є винятково вигідними для всього соціалістичного табору".

Побажання про зміцнення побережжя Адріатичного моря і створення у Вльорі могутньої військово-морської бази були висловлені і

керівництвом Албанії. Так, згідно з телеграмою Г. Жукова, албанське керівництво заявило таке: "ЦК партії праці просить ЦК КПРС і Радянський уряд перетворити військово-морську базу у Вльорі в потужну військово-морську базу для дій проти військово-морських сил НАТО в Середземному морі. Ми вважаємо, що перша лінія оборони Одеси і Севастополя має проходити тут, у нас по Адріатичному узбережжю. Позитивне рішення з перетворення Вльори на могутню військово-морську базу є мрією всього нашого албанського народу, і воно буде прийняте з ентузіазмом".

У 1958 р. на албанському узбережжі була розгорнена радіодалекомір-на та гідрофізична партія гідрографічного забезпечення Чорноморського флоту. Улітку 1958 р. до бухти Паши-ліман Вльорської затоки прибули чотири радянські підводні човни і плавбаза "Немчинов". Ці судна, згідно з угодою, мали бути згодом передані ВМС Албанії. У грудні 1958 р. до Вльорської затоки прибули ще вісім підводних човнів і плавбаза "В. Котельніков". Усі прибулі кораблі були зведені в 40-у окрему бригаду підводних човнів. Бригада оперативно підпорядковувалася командувачу ЧФ. У 1960 р. в районі затоки Вльора було побудовано довгохвильову передавальну радіостанцію зв'язку з підводними човнами.

Близькість бази до Суецького каналу і комунікацій НАТО в Середземному морі, насамперед, в Італії і Греції мало для Радянського Союзу важливе стратегічне значення і викликало обґрунтований неспокій США і їх союзників.

Вершиною в албано-радянських відносинах став візит М. Хрущова до Албанії у травні 1959 р. Це був перший візит до країни вищого радянського керівника. Проте період ейфорії незабаром минув.

20.3. Радянсько-югославський конфлікт. Нормалізація радянсько-югославських відносин

Першою кризою всередині східного блоку стали процеси, викликані спробами керівництва Югославії вести самостійну політику в деяких аспектах внутрішньої та зовнішньої політики. Спроби СРСР встановити цілковитий контроль над діяльністю національних урядів Східної Європи у Югославії напружилися на напрочуд жорсткий опір.

Після Другої світової війни Югославія відігравала важливу роль південно-східного форпосту прорадянської політики, ставши активним учасником холодної війни на боці СРСР. У той період югославське керівництво будувало тоталітарну систему, яка дуже нагадувала радянську. На цьому шляху воно знаходило цілковиту підтримку з боку СРСР. Проте в деяких галузях Югославія вела себе доволі самостійно.

Вона не проводила колективізації сільського господарства, погоджувалася на існування дрібних приватних господарств у промисловості, зберігала широкий доступ представників непролетарських верств населення до компартії.

Під час візитів Й. Броз Тіто до СРСР навесні 1945 р. та у травні-червні 1946 р., між Радянським Союзом та Югославією було укладено договори про політичну й економічну співпрацю, а також торговельну угоду. СРСР постачав у Югославію 100 % її потреб у металопрокаті та понад 50 % її імпорту нафтопродуктів. До цього слід додати безвідплатне постачання хлібопродуктів, допомогу у відновленні залізничної й автодорожньої мереж, розмінування Дунаю та відновлення найважливіших мостів радянськими саперами.

Невдовзі у радянсько-югославських відносинах назріли питання, розв'язання яких вимагало рівноправного підходу. Наприклад, промова Й. Броз Тіто у Любляні 27 травня 1945 р. із закликом до великих держав про відмову від сфер впливу, викликала різко негативну реакцію Й. Сталіна. Югославія критикувала запропонований СРСР в ООН у 1946 р. "Пакт п'ятьох" разом з американськими спробами перетворити ООН на наддержавну силу. З палестинського питання Югославія в 1946 р. голосувала за створення на колишній підмандатній території єдиної держави, тоді як СРСР та США проголосували за створення двох окремих держав. Під час радянсько-югославських переговорів у Москві 1946 р. виявилися різні погляди сторін на умови, за якими мали працювати змішані радянсько-югославські підприємства і банк, на питання використання та вивозу до СРСР югославської сировини, а також з приводу статусу радянських цивільних і військових фахівців у Югославії. Розбіжності у питанні про сировину, яку Югославія продавала до СРСР за цінами нижчими, ніж світові, стало головною причиною того, що угоду про товарообмін між двома країнами на 1948 р. не було підписано. Югославська сторона мала зауваження щодо дій радянських фахівців, звертаючи увагу на те, що в деяких випадках вони поводитися не як радники, а як представники адміністрації. Югославський уряд також вважав за доцільне зменшити кількісний склад радянських радників.

Загострення радянсько-югославських відносин відбулося після переговорів у лютому 1948 р. у Москві радянської, югославської та болгарської делегацій, очолюваними відповідно Й. Сталіним, Є. Карделем та Г. Димитровим. Й. Сталін зажадав терміново розпочати об'єднання Болгарії та Югославії у федеративну державу. На зустрічі з югославським та болгарським керівництвом у Москві в лютому 1948 р. Й. Сталін звинуватив обидва керівництва у тому, що радянське керівництво з газет дізнається про югославсько-болгарські ідеї замінити

плановану федерацію двох країн формуванням набагато ширшої конфедерації країн регіону, але в майбутньому. Ситуація, що склалася, обговорювалася на засіданні Політбюро ЦК КПЮ 1 березня 1948 р. Тут також висловлювалися серйозні зауваження з приводу ставлення Й. Сталіна і його найближчого оточення до керівників компартій Югославії та Болгарії. На засіданні Й. Броз Тіто констатував, що відносини між ФНРЮ та СРСР зайшли у безвихідь. Як згодом стало відомо, один з учасників засідання, член Політбюро ЦК КПЮ, генерал-лейтенант С. Жуйовіч передав власноручну стенограму цього засідання радянському послу в Белграді О. Лаврентьєву. Після цього Радянський уряд 18 березня повідомив уряд Югославії про відкликання своїх цивільних радників, а 19 – військових фахівців через те, що вони оточені ворожістю. Із цього приводу Й. Броз Тіто надіслав листа міністру оборони СРСР, заступнику Голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіну зі спробою пояснити помилковість висновків радянської сторони та кроків, зроблених на цій основі. Відповідь надійшла 27 березня у вигляді листа, який підписали Й. Сталін і В. Молотов. У листі засуджувалася внутрішня та зовнішня політика Югославії, зазначалося, що керівництво КПЮ дозволяє собі антирадянські вислови, провадить політику розчинення партії у Народному фронті та сприяє зростанню капіталістичних елементів на селі та в місті. Стверджувалося також, що в югославському уряді знаходиться англійський шпигун – заступник міністра закордонних справ В. Велебіт, що ускладнює радянсько-югославські міждержавні зносини. Копії листа було надіслано всім компартіям, що входили до Інформбюро.

У квітні 1948 р. відбувся Пленум ЦК КПЮ, який відхилив усі звинувачення, що містилися в листі Й. Сталіна і В. Молотова, і сформулював ставлення до конфлікту, що назрівав.

У листі-відповіді до радянського керівництва Й. Броз Тіто підкреслював, що оцінки ЦК ВКП(б) ґрунтуються на неточній інформації та наклепах, пункт за пунктом давалися відповіді та пояснення на всі звинувачення, пропонувалося розв'язати спірні проблеми шляхом переговорів представників обох Центральних Комітетів у Белграді. У новому листі від 4 травня 1948 р. Й. Сталін відхилив пропозицію Компартії Югославії розглянути у двосторонньому порядку існуючі розбіжності та заявив, що ця справа буде розглянута на нараді Інформбюро. 27 та 28 червня в Бухаресті відбулася нарада Інформаційного бюро комуністичних та робочих партій, що ухвалила резолюцію "Про становище у Комуністичній партії Югославії". Резолюція загалом повторювала звинувачення на адресу КПЮ, які висувалися в листі Й. Сталіна і В. Молотова від 27 березня 1948 р. Стверджувалося: у ЦК КПЮ мають місце антирадянські настрої, заперечування зрос-

тання класової боротьби в Югославії є опортуністичною помилкою тощо. Різкій критиці піддавалося керівництво КПЮ за те, що воно не вело курс на колективізацію сільського господарства, у той же час другий закон про націоналізацію оголошувався авантюричним. Неприйняття критики ЦК ВКП(б) було розцінено найтяжчим злочином. Наприкінці резолюції зазначалося, що "завдання здорових елементів, вірних марксизму-ленінізму, інтернаціональним традиціям Югославської компартії, єдиному соціалістичному фронту... полягає в тому, щоб змусити своїх нинішніх керівників відкрито і чесно визнати свої помилки та виправити їх, відмовитися від націоналізму, повернутися до інтернаціоналізму й усебічно зміцнювати єдиний соціалістичний фронт проти імперіалізму, або, якщо нинішні керівники КПЮ виявляться нездатними на це, – змінити їх (курсив наш – М. К.) і висунути нове, інтернаціоналістичне керівництво КПЮ". Ухвалення резолюції призвело до тривалої ізоляції КПЮ в міжнародному комуністичному русі та в тій частині міжнародного робітничого руху, що перебувала під впливом СРСР.

У липні 1948 р. відбувся V з'їзд КПЮ. З'їзд заслухав й обговорив політичний звіт ЦК, ухвалив нові Статут та Програму партії. У програмі, зокрема, йшлося про те, що КПЮ буде соціалістичне суспільство, керуючись ученням марксизму-ленінізму, досвідом міжнародного комуністичного руху ВКП(б) та власним досвідом. Разом з тим, V з'їзд відхилив критику на адресу керівництва КПЮ, що містилася в резолюції Інформбюро. Свій виступ на з'їзді Й. Броз Тіто завершив словами, що югославські комуністи зроблять усе можливе, щоб поліпшити відносини між КПЮ та ВКП(б). Переважна більшість членів КПЮ, спілки комуністичної молоді Югославії та безпартійних, на мітингах, які проходили до і після з'їзду, підтримали рішення КПЮ і засудили резолюцію Інформбюро. Разом з тим, роками виховуючись у любові до Росії, потім Радянського Союзу, у вірі в Й. Сталіна, вони висловлювали надію на якнайшвидшу нормалізацію стосунків між двома країнами, сприймаючи ці події як катастрофічну помилку.

На міжнародній арені ФНРЮ деякий час підтримувала СРСР і країни народної демократії. Югославія взяла участь у Нараді міністрів закордонних справ восьми держав народної демократії з німецького питання, що проходила у Варшаві 23–24 червня 1948 р. Разом з Болгарією, Угорщиною, Румунією, СРСР, УРСР та Чехословаччиною, ФНРЮ виступила на Дунайській конференції у Белграді на початку серпня 1948 р. за демократичне розв'язання дунайської проблеми.

Пропагандистська кампанія проти Югославії в пресі СРСР та країн народної демократії, інспірована рішеннями наради Інформбюро, розпочалася восени 1948 р. Виступаючи на урочистому засіданні Московської міськради 6 листопада 1948 р., В. Молотов сказав: "Можна

не сумніватися, що Комуністична партія Югославії, спираючись на свої інтернаціональні традиції, знайде шляхи, щоб Югославія змогла знову уніти в дружню сім'ю, яка об'єднує СРСР і країни народної демократії". Наприкінці 1948 р. посилювався й економічний тиск на Югославію. 27 грудня у Москві був підписаний радянсько-югославський протокол про взаємні поставки товарів на 1949 р., який передбачав скорочення товарообігу між двома країнами у вісім разів порівняно з 1948 р. У повідомленні для преси це пояснювалося недружньою політикою югославського уряду щодо Радянського Союзу, яка зробила неможливою широку економічну співпрацю. Цією ж причиною обґрунтовувалося і рішення не запрошувати Югославію на економічну нараду представників СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії і Чехословаччини, що відбулася в Москві в січні 1949 р., на якій було утворено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ).

У самій Югославії було багато прихильників резолюції Інформбюро. На IV Пленумі ЦК КПЮ (червень 1951), який розглянув питання "Про подальше зміцнення правосуддя і законності", доповідач О. Ранкович, міністр внутрішніх справ ФНРЮ повідомляв, що з червня 1948 р. по червень 1951 р. було заарештовано 8403 прихильники резолюції. Однак у середині 80-х рр. у Югославії були опубліковані точніші дані. Згідно з ними, за підтримку резолюції Інформбюро репресіям піддалися 55 343 члени КПЮ: з них 21 880 учасників народно-визвольної війни; 4153 військовослужбовців; 1722 співробітники МВС та служби безпеки; 1189 представників органів влади, профспілок, молодіжних організацій; 2616 керівників організацій КПЮ та 6 членів ЦК КПЮ.

Улітку 1949 р. югославські органи безпеки заарештували кілька колишніх білоемігрантів, що після закінчення війни одержали радянське громадянство але продовжували мешкати у ФНРЮ. Із цього приводу відбувся обмін жорсткими заявами між двома країнами. Радянську ноту від 18 серпня 1949 р. у ФНРЮ було сприйнято як ультиматум. Югославські війська було приведено до повної бойової готовності, а в напрямку північного кордону проведені великі військові маневри. Незважаючи на ультиматум, на початку грудня 1949 р. у м. Сараєво відбувся судовий процес, на якому було засуджено 11 радянських громадян – колишніх білоемігрантів, яких звинуватили у шпигунській діяльності проти Югославії на користь СРСР. У ході конфлікту з Югославії було вислано близько 900 радянських громадян – колишніх білоемігрантів, за звинуваченням у шпигунстві на користь СРСР.

По іншій бік конфлікту, у низці країн Центральної та Південно-Східної Європи у 1949 р. відбулися сфальсифіковані судові процеси над звинуваченими в антидержавній діяльності міністром внутрішніх справ, заступником Голови Ради Міністрів Албанії, членом Політбюро

ЦК АПП К. Дзодзе, міністром закордонних справ Угорщини Л. Райком, Першим заступником Голови Ради Міністрів Болгарії, членом Політбюро ЦК БКП Т. Костовим та над іншими керівними працівниками цих та інших країн народної демократії. Усіх їх було також звинувачено і в шпигунських зв'язках з югославськими спецслужбами. Посилаючись на дані будапештського "процесу", СРСР 28 вересня 1949 р. в односторонньому порядку денонсував радянсько-югославський договір про дружбу та післявоєнну співпрацю. Протиприродно для загальної міжнародної практики здійснювалися дипломатичні відносини між СРСР та ФНРЮ. 9 жовтня 1949 р. у шпигунській діяльності та зв'язках з Л. Райком було звинувачено та вислано з СРСР посла Югославії К. Мразовіча. У листопаді за "підривною діяльністю" було вислано нового посла Л. Латіновича. У свою чергу, югославський уряд звинуватив в антиюгославській діяльності та вислав з країни радянського консула в Загребі І. Владимірова, помічника військового аташе І. Зеньковича, кореспондента Радінформбюро В. Кірсанова. З початку конфлікту до 1955 р. за югославськими даними було знешкоджено понад тисячу шпигунів, диверсантів і терористів, закинутих із СРСР та інших країн Східної Європи. У цей час на кордонах ФНРЮ було зареєстровано 7877 прикордонних інцидентів. За югославськими даними з 24 червня 1948 р. по 1 червня 1950 р. кількість висланих із країн Східної Європи та СРСР югославських дипломатів і представників становила 145 чол. Деяких з них, усупереч статусу дипломатичної недоторканості, було заарештовано та засуджено.

У другій половині листопада 1949 р. в Будапешті відбулася третя нарада Інформбюро, на якій було ухвалено резолюцію "Югославська компартія в руках убивць і шпигунів". Вона будувалася на надуманих і провокаційних звинуваченнях проти югославського керівництва. Зазначалося: за час, який минув після наради Інформбюро у червні 1948 р., завершився перехід "кліки" Тіто від буржуазного націоналізму до фашизму та прямої зради національних інтересів Югославії; цей перехід не був випадковим, а вчинений за вказівкою англо-американських імперіалістів. Стверджувалося, що боротьба проти кліки Тіто є інтернаціональним обов'язком усіх комуністичних і робітничих партій. Наслідком цієї резолюції стала блокада Югославії з боку СРСР та країн народної демократії, були припинені практично всі контакти з нею. Югославські організації та представники були виключені з Всесвітньої Ради Миру, Міжнародної демократичної федерації жінок, Всесвітньої федерації демократичної молоді, Міжнародної спілки студентів. Слід зауважити, що з кінця 1945 р. і до початку 1949 р., порівняно з іншими народно-демократичними країнами, у Югославії найпоширеніше застосовувалася радянська модель будівництва со-

ціалізму (крім сільського господарства). У той час "югославська специфіка" в державному та господарському будівництві більше підкреслювалася на словах, ніж вона існувала насправді. У той період економіка Югославії зіштовхувалася зі значними складнощами. Якщо у 1947 р. обсяг торгівлі ФНРЮ з східноєвропейськими країнами та СРСР становив понад половини всього її зовнішньоторговельного обігу, то у 1949 р. він скоротився до 14 %, а в 1950 р. упав до нуля. Тільки у 1949 р. СРСР та його союзники розірвали 46 міждержавних угод з Югославією. У самій Югославії порушення принципу добровільності й інші помилки під час проведення насильницької колективізації а також посухи 1950 та 1952 рр. призвели до спаду виробництва сільськогосподарської продукції та масових протестів з боку селян. Ситуація ускладнювалася зростанням витрат на оборону ФНРЮ, які склали до 23 % національного прибутку. З другої половини 1949 р., а особливо після ухвалення Будапештської резолюції Інформбюро, у Югославії позначився відхід від копіювання радянської моделі побудови соціалізму. З 1950 р. у країні почали впроваджуватися нові форми господарювання. Було проведено часткову децентралізацію керівництва та планування економікою, надано більше самостійності підприємствам. Колективізацію було припинено, почався поступовий розпуск задруг – сільгоспкооперативів. Політичні й економічні зміни, що відбулися у ФНРЮ, були закріплені у рішеннях VI з'їзду КПЮ (листопад 1952). Сама партія була перейменована у Союз комуністів Югославії (СКЮ). Було скасовано програму та статут, ухвалені V з'їздом КПЮ. На з'їзді були обґрунтовані та систематизовані причини конфлікту між СРСР, Інформбюро та Югославією, які аналізувалися керівництвом країни з кінця 1949 р. Антирадянська пропаганда дедалі частіше почала з'являтися на сторінках югославської преси. З кінця 1949 р. країни Заходу почали змінювати своє ставлення до ФНРЮ. Югославія, у свою чергу, розширювала співпрацю з ними. Усуваючи перешкоди на цьому шляху, Югославія пішла на деякі поступки, першою з яких було припинення 9 червня 1949 р. підтримки Демократичної армії Греції – партизанських загонів під керівництвом компартії Греції. У вересні 1949 р. була досягнута домовленість про надання з боку США першого кредиту для ФНРЮ. Конфлікт 1948 р. з усіма своїми наслідками мав велике значення для відносин між блоками. З відокремленням Югославії від східного блоку для неї не залишилося вибору у визначенні зовнішньополітичного курсу. Країна була приречена на балансування між двома блоками держав. Офіційно США почали підтримувати Югославію з листопада 1949 р. На IV сесії Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1949 р., ФНРЮ за підтримки США було обрано членом Ради Безпеки ООН, у той час, коли проти цієї

пропозиції голосували СРСР та його східноєвропейські союзники. Улітку 1950 р. США зняли з Югославії ембарго на експорт туди озброєння, матеріалів і засобів для його виготовлення. На цей період припадають спільні із США розробка та виробництво зразків озброєння та військової техніки у ФНРЮ. У січні 1951 р. між Югославією та США було підписано угоду про економічну співпрацю, а в 14 листопада цього ж року – угоду про військову допомогу. У другій половині 1951 р. МЗС ФНРЮ видало "Білу книгу" про агресивні дії урядів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії й Албанії щодо Югославії. Після дискусій у політичному комітеті ГА ООН 15 листопада 1951 р. було ухвалено резолюцію з вимогою про нормалізацію відносин Югославії із СРСР та східноєвропейським блоком. На VI сесії ГА ООН представник Югославії виступив з протестом проти антиюгославської політики соціалістичних країн. По цій доповіді Генеральна Асамблея 1 грудня 1951 р. ухвалила резолюцію на підтримку Югославії. 28 лютого 1953 р. ФНРЮ підписала угоду про дружбу та співпрацю (Анкарська угода), а 9 серпня 1954 р. – договір про союз, політичну співпрацю та взаємодопомогу (Бледська угода) із цими країнами. Згідно з положеннями цих угод, між Югославією, Туреччиною та Грецією встановлювалася всебічна співпраця, й у випадку збройної агресії проти однієї зі сторін інші сторони угоди мали надати їй усіляку допомогу, включаючи і військову. Це була кульмінація зближення Югославії із Заходом, яка отримала назву Балканського пакту Югославії із Грецією та Туреччиною, які були членами НАТО. І на Сході, і на Заході цей крок Югославії був сприйнятий як її приєднання до південного флангу НАТО.

Югославське керівництво шукало вихід зі становища, що склалося, у контактах та солідарності з країнами Азії й Африки, які здобули свободу. При цьому варіант нейтралітету воно відкинуло одразу, як відступ від ідеї боротьби за мир. Виходячи з потреби зміцнення своєї позиції на міжнародній арені та запобігання подальших звинувачень зі Сходу, югославське керівництво почало пошуки позиції, яка не була б пов'язана з жодним із блоків. Ним стала активна участь Югославії у роботі Руху неприєднання, основи якого було закладено на Делійській конференції азіатських країн 1947 р., а продовжено на Бандунзькій конференції афро-азіатських держав у 1955 р. Офіційні ЗМІ Югославії розповсюджували інформацію, що вона була засновником цього руху. Однак ФНРЮ приєдналася до нього у 1956 р. після зустрічі Й. Броз Тіто, М. Насера та Д. Неру, коли було підписано Бріонську декларацію 1956 р. Одночасно Югославія відмовилася від військової допомоги США та співпраці з ними в цій галузі. Балканський пакт перестав існувати вже з 1959 р. через непродовження терміну його дії.

До середини 1953 р. у радянсько-югославських відносинах змін не відбувалося. Хоча Й. Сталін ніколи офіційно не висловлювався з приводу конфлікту з Югославією, саме він вирішував усі найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики і був ініціатором конфронтації з керівництвом КПЮ, тому і нормалізація радянсько-югославських відносин стала можливою лише після його смерті. Уже у червні 1953 р. на зібранні Дунайської комісії було обрано югославського генерального секретаря, наступного року порідшали прикордонні інциденти та були ліквідовані "комінформівські" газети із закликами до повалення Й. Броз Тіто, а ЦК КПКР створив комісію для об'єктивного вивчення внутрішнього становища в Югославії. Уряд СРСР 6 червня 1953 р. запропонував Югославії обмінятися послами, обов'язки яких до цього часу виконували повірені у справах. Югославська сторона прийняла цю пропозицію. СРСР визнав за необхідне зняти зі свого боку напругу, які призвели до конфлікту між двома країнами. В ухваленій наприкінці травня 1954 р. Постанові Президії ЦК КПКР зазначалося, що розрив відносин із Югославією завдав шкоди як Югославії, так і Радянському Союзу. ЦК КПКР визнавав за необхідне вступити до переговорів з керівництвом Югославії з метою нормалізації відносин між обома країнами. Центральні комітети комуністичних і робітничих партій Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Італії, Китаю, Польщі, Румунії, Франції, Чехословаччини одержали рекомендації з Москви в цьому ж дусі і підтримали ініціативу. Тільки Компартія Греції не вибачила югославському керівництву "зраду" Демократичної армії Греції у 1949 р. і довгі роки відмовлялася від контактів із СКЮ. У жовтні 1954 р. відновилися радянсько-югославські торговельні відносини. Тоді ж радянський уряд інформував югославського посла, що з метою поліпшення відносин та зміцнення зв'язків між народами двох країн, ужито необхідних заходів із забезпечення належним чином висвітлення питань, щодо Югославії в пресі та по радіо. Згодом було досягнуто домовленість про візит до Югославії радянської партійно-урядової делегації.

Край радянсько-югославському конфлікту 1948–1956 рр. формально було покладено міждержавними та міжпартійними документами, які здобули назви Белградська декларація та Московська заява.

Перший документ – Белградську декларацію, було підписано під час візиту М. Хрущова до Югославії у травні-червні 1955 р. Ним СРСР та ФНРЮ офіційно погоджувалися нормалізувати двосторонні міждержавні відносини. Під час візиту Й. Броз Тіто до СРСР у червні 1956 р., було підписано Московську заяву – документ, яким КПКР та СКЮ відновлювали та нормалізували міжпартійні відносини. Московська заява та Белградська декларація великою мірою повернули радянсько-югославські відносини до нормального русла.

Після підписання цих документів СРСР вилучив із практики відносин зі східноєвропейськими країнами ті проблеми, які у випадку з Югославією призвели до розширення конфлікту, а саме питання цін на сировину, спільних підприємств і радників. Ціни на сировину було наближено до реальних, ліквідовано змішані підприємства в соціалістичних країнах, які будувалися на репараційній частці СРСР, значна частина їх активів була передана безоплатно цим країнам. У 1956 р. Радянський Союз відкликав усіх своїх радників із соціалістичних країн. Проте у повній мірі й остаточно провину СРСР за конфлікт визнав тільки М. Горбачов під час візиту до СФРЮ у травні 1988 р.

Однак ідеї з резолюцій Інформбюро не були у той час відкинуті повністю. Подвійна політика Радянського Союзу щодо Югославії виявилася за часів угорських подій 1956 р. Після підписання постконфліктних документів між СРСР та ФНРЮ, ЦК КПКР 3 вересня 1956 р. надіслав таємного циркулярного листа Центральним комітетам комуністичних і робітничих партій Східної Європи. У листі, зокрема, зазначалося, що між КПКР та СКЮ існують суттєві ідеологічні розбіжності, містилося застереження від механічного копіювання югославського досвіду. Окремо було підкреслено, що і після налагодження відносин із СКЮ, ЦК КПКР продовжує вважати його партією ревізійністського спрямування. Під час будапештських подій у жовтні 1956 р., коли було розгромлено кілька посольств східноєвропейських країн, цей лист потрапив до рук британської розвідки, яка і передала його югославським представникам. Уривки листа були надруковані у белградській газеті "Борба" 12 жовтня 1956 р. і викликали дуже негативну реакцію в Югославії. Наступного дня після цього Й. Броз Тіто у своїй промові у м. Пула завдав жорсткої критики по політиці СРСР та його союзників в Угорщині і на міжнародній арені.

20.4. Події 1956 року в Угорщині. Операція "Вихор"

Серед багатьох причин, які привели країну до трагічних подій 1956 р., насамперед, слід відзначити порушення законності та практику репресивних методів керування суспільством з боку неосталінського керівництва правлячої Угорської партії трудящих (УПТ). У країні панував культ особи М. Ракоши, атмосфера загальної недовіри та підозри. Украй непопулярними були масові насильницькі виселення людей з міст та ліквідація заможних селян. Усього з 1952 по 1955 рр. переслідувань зазнало понад мільйон громадян (при населенні – 9,5 млн чол.).

Керівництвом держави на чолі з М. Ракоши були допущені грубі прорахунки та необґрунтованість планових завдань, процвітав волю-

итаризм і суб'єктивізм. У практичній діяльності угорські вожді спиралися на тезу про самозабезпечення країни та необхідність форсування розвитку переважно важкої промисловості. У розрахунки не бралися те, що у держави не було ні необхідних ресурсів, ні корисних копалин, ні робочої сили. Керівництво прагнуло будь-що досягти головної мети – перетворити Угорщину в країну чавуну і сталі.

Нереальність і хибність виробничих планів призводила до необхідності постійного їх виправлення. Так, завдання другого року (1952) п'ятирічного плану було підвищене вдвоє порівняно з минулим. У деяких галузях було поставлене завдання добитися стрибкоподібного зростання. Наприклад, у чорній металургії припускалося збільшити обсяг виробництва на 162 % при початковому плані 15 %.

Помики економічної політики особливо тяжко відбилися на сільському господарстві, перед яким були поставлені взаємовиключні цілі: здійснення насильницької колективізації паралельно зі зростанням обсягу виробництва продукції. До того ж розміри сільськогосподарських поставок й оподаткування селян призвели у 1952 р. до занедбання майже 2/3 селянських господарств. Внаслідок такої політики знижувався життєвий рівень життя народу: реальна заробітна плата зменшувалася, а ціни зростали. Постійні посилення на досвід Радянського Союзу посилювали невдоволення угорців. Після викриття культу особи Сталіна УПТ намагалася переглянути свою політичну лінію, але керівництво певний час залишалося без змін. Необхідність проведення реформ привела до висунення на посаду голови уряду Імре Надя, який виступив із програмою розв'язання наболілих національних проблем.

Центрами діяльності опозиції стали вищі навчальні заклади Будапешта. Наслідком активної пропагандистської роботи серед молоді таких гуртків, як "Оперативний комітет" (економічний університет), "Колгосп" (філологічний університет) тощо, стало проведення 23 жовтня 1956 р. масштабної студентської демонстрації, молодь вийшла на вулиці під гаслами модернізації соціалізму, з національними й антирадянськими гаслами.

Того ж дня біля польського посольства зібрався мітинг, на якому пролунали заявля про підтримку політичних змін у Польщі. Демонстрації і мітинги у столиці загострили політичну ситуацію в країні. Перші постріли почулися біля Будинку радіо, який почали штурмувати повстанці. Озброєні загони опозиції режиму захопили кілька автобаз та підприємств, арсенал, телеграф, редакцію газети "Сабад неп" й інші об'єкти. Було атаковано артилерійське училище, заводи, що виробляли зброю, військові заклади, поліцейські дільниці та військкомати. Однією з головних опорних баз повстанців стали казарми ім. Кіліана, де знаходилися військові частини. Запеклі бої охопили рі-

зні райони Будапешта. За період військових сутичок загинуло кілька сотень чоловік, значну частину яких становила молодь.

У ніч із 23 на 24 жовтня ЦК УПТ ухвалив рішення звернутися до СРСР за допомогою. У країні було обрано Військовий комітет.

Перші радянські військові частини стали прибувати до Будапешта вже на світанку 24 жовтня.

25 жовтня на посаду першого секретаря партії було обрано Я. Кадара, але єдності як у ЦК, так і в уряді цим кроком досягти не вдалося. Переважали невпевненість і розгубленість. Група І. Надя займала подвійну позицію: з одного боку, вона підтримувала пропозицію про необхідність запросити допомогу у Радянської Армії, а з іншого, – протидіяла її здійсненню. 28 жовтня І. Надь виступив по радіо із закликом про повсюдне припинення вогню, а також зажадав виведення радянських військ із Будапешта.

Другий етап подій розгорнувся одразу ж після виведення з міста радянських військових підрозділів. 30 жовтня повстанці взяли штурмом будапештський міський комітет партії. Після захоплення будинку всіх його захисників було розстріляно. На вулицях столиці розпочалося справжнє полювання на службовців держбезпеки, партійних функціонерів і їх родини.

Прагнучи до ліквідації всього того, що було пов'язане з тоталітарним режимом, голова уряду І. Надь ухвалив низку важливих рішень: проголосив "вічний нейтралітет" Угорщини та вихід її з ОВД, розпустив УПТ. Головним напрямом зовнішньополітичного курсу уряду декларується відхід від односторонньої орієнтації на СРСР, проголошується необхідність інтегрування в існуючі західноєвропейські економічні структури. Дня координації протидії радянським військам було створено спеціальний штаб опору на чолі з генералом Б. Кіраєм. Між повстанцями та посольствами країн НАТО були встановлені тісні контакти.

У місті Сольнок група політичних діячів прорадянської орієнтації А. Апро, І. Кошта, Ф. Мюнїх та інші, на чолі з Я. Кадаром 3 листопада після тривалої наради вирішила проголосити створення революційного робітничо-селянського уряду і звернулася за допомогою до радянського керівництва. Головною метою нового уряду був розгром контрреволюції та відродження соціалізму в країні. На промислових підприємствах почали створюватися озброєні робітничі загони.

Відгукнувшись на "запрошення" нового уряду, радянські війська 4 листопада увійшли до Будапешта. Розпочалася операція придушення угорських заворушень, яка отримала кодову назву "Вихор". Командуючий загонами опору генерал Б. Кірай віддав наказ чинити опір окупантам. Керівництвом повстанців була проведена прес-конференція для західних журналістів, де вони закликали надати їм військову та полі-

тичну підтримку з боку НАТО. Опір розрізнених загонів угорських повстанців продовжувався ще до 10 листопада. І. Надь змушений був просити притулку в посольстві Югославії, а генерал Б. Кірай взагалі залишив країну. Розрізнені залишки повстанців відступали в гори з метою розпочати партизанські дії проти окупантів.

Однак придушення військового опору Радянською Армією не сприяло встановленню спокою в Угорщині. Уже 14 листопада представники робітничих рад двадцяти п'яти будапештських підприємств утворили "Центральну робітничу раду", за закликом якої розпочалося бойкотування дій нової адміністрації.

Ці тижні, які протягом трьох десятиліть називали контрреволюційним заколотом, були повстанням проти тоталітарного режиму. Після повалення влади Угорської соціалістичної робочої партії (УСРП) в 1989 р. День 23 жовтня стали відзначати як національне свято.

Безпосередньо у боях загинуло близько 3 тис. заколотників. За ви роками військово-польових судів з 4 листопада 1956 р. по 31 липня 1957 р. було страчено близько 500 чол. Приблизно 30 тис. угорців було засуджено до різних термінів ув'язнення. У 1958 р. було страчено Імре Надя та керівника військового заколоту Пала Малетера.

Втрати радянських військ становили 720 вбитими та 1540 пораненими. Угорське повстання придушувала радянська 38-а армія у складі десяти дивізій та тисячі танків.

Придушення угорської революції полегшувалося стриманою позицією Заходу, хоча 4 листопада керівництво повстанців звернулося до НАТО з проханням про військову та політичну підтримку. Однак ще 26 жовтня 1956 р. президент США Дуайт Ейзенхауер інформував М. Хрущова про відсутність інтересу до угорської проблеми, оскільки це внутрішня справа радянського блоку. Взагалі, угорські події для американського керівництва були несподіваними, щоб надати воєнну допомогу Угорщині США мали заручитися згодою союзників по НАТО, але Франція та Велика Британія були зайняті війною в Єгипті. І все ж, 12 грудня 1956 р. більшістю голосів XI сесія ГА ООН звинуватила СРСР у порушенні політичної незалежності Угорщини.

Події в НДР, Польщі, Угорщині поставили СРСР перед необхідністю визначити свою позицію щодо країн соціалістичного табору. 30 жовтня 1956 р. з'явилася "Декларація уряду Союзу РСР про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби та співпраці між Радянським Союзом й іншими соціалістичними державами". Окрім повторення ідеологічних постулатів про будівництво стосунків між соціалістичними державами згідно з принципами пролетарського інтернаціоналізму, Декларація містила визнання наявності в мину-

лому чималих порушень і помилок, які зменшували принцип рівноправ'я в цих стосунках.

У зв'язку із цим від імені уряду СРСР пропонувалося обговорити стан економічних стосунків між соціалістичними країнами, щоб усунути будь-яку можливість порушення принципу національного суверенітету. Пропонувалося також розглянути питання про доцільність подальшого перебування в цих країнах радників з СРСР. Уряд Радянського Союзу висловив готовність розглянути питання про розміщення радянських військ в Угорщині, Румунії і Польщі. Інакше кажучи, ішлося про розв'язання проблем, які тривалий час погіршували стосунки східноєвропейських соціалістичних країн із СРСР, а саме проблем, пов'язаних з радянським втручанням у справи країн регіону. У Декларації було вперше офіційно використаний термін *співдружність* замість *табору*. Останній почав рідше застосовуватися, бо мав військове забарвлення. Окрема частина Декларації цілком присвячувалася подіям в Угорщині.

У плані виконання Декларації невдовзі відбулися переговори з економічних питань, але радянські війська та радники і надалі залишилися в країнах соціалізму, демонструючи їх залежність від СРСР.

Восени 1956 р. було формально розпущено Інформаційне бюро комуністичних і робочих партій.

20.5. Особливості зовнішньополітичного курсу Албанії та Румунії

Прийнято вважати, що радянсько-албанські розбіжності почалися з огляду на неприйняття албанцями критики Й. Сталіна ХХ з'їздом КПРС. Однак не це було головною причиною конфлікту між двома партіями. До того ж практика засвідчила, що ставлення до цієї проблеми в окремих країнах було досить-таки своєрідним (у Монголії лише у 1989 р. постало питання про демонтаж пам'ятників Сталіну), що не заважало їм підтримувати не тільки нормальні дипломатичні зв'язки з СРСР, але і розвивати співпрацю в усіх напрямках.

Істотнішими були розбіжності між Албанською партією праці (АПП) і КПРС, викликані їх оцінками того, що відбувалося у ФНРЮ і навколо неї. Албано-югославські політичні відносини за весь час існування двох держав були напруженими з причини становища албанської національної меншини в Югославії. Тільки у роки Другої світової війни спільні визвольні й антифашистські цілі посприяли встановленню взаєморозуміння. Проте незабаром розбіжності у питаннях економічної співпраці, що загострилися у 1947 р., підтримка керівниками КПЮ члена Політбюро ЦК АПП К. Дзодзе на противагу Е. Ходжі, солідарність Ти-

рани з радянським керівництвом у його конфлікті з Й. Броз Тіто і згодою з резолюцією Інформбюро про Компартію Югославії привели до різкого погіршення албансько-югославських контактів. Проте ні тій, ні іншій стороні і в голову не приходило їх припинити взагалі. Крутий поворот у радянсько-югославських відносинах у 1955 р. був для албанців багато в чому несподіваним. Нерозуміння, насамперед, викликав розвиток співпраці Радянського Союзу з ФНРЮ, на яку в Албанії дивилися як на свого ідеологічного антипода. І в СРСР не знаходили правильного розуміння суті і мотивів албансько-югославських розбіжностей.

В офіційному албанському трактуванні розриву у вуста М. Хрущова вкладаються слова: "Ми вчиняємо з вами так, як вчинили з Югославією". Невідомо, чи було це сказано насправді, але те, що помилка Й. Сталіна була повторена, причому в різкішій формі, безперечно.

Виходячи з концепції керівної ролі КПРС, що панувала у той час, в міжнародному робочому і комуністичному русі, а точніше, з патерналістського підходу до інших, особливо невеликих за чисельністю партій, М. Хрущов і його оточення почали "підказувати" албанським керівникам, як їм поводитися з Югославією, на які поступки йти, кого відновлювати в АПП, кого реабілітувати, кому з політичних біженців дозволити повернутися до Албанії. Усе це, ураховуючи складність і запутаність ситуації, не могло не викликати роздратування в Албанії і не затьмарити атмосферу довіри, що характеризувала двосторонню взаємодію. З'явилися також побоювання у зв'язку з можливим прямим втручанням СРСР у вирішення кадрових питань у вищому ешелоні політичного керівництва Албанії. На це нашаровувалися і періодично виникаючі складнощі в економічній співпраці, випадки ігнорування албанських інтересів офіційними радянськими особами при розгляді питань міжнародної політики. Спочатку все зовні виглядало безхмарно, що і засвідчив візит радянської партійно-урядової делегації вищого рівня до Тирани влітку 1959 р.

Коли в кінці 50-х рр. ХХ ст. в лавах міжнародного комуністичного руху виявилися розбіжності, АПП, випробувавши на собі наслідки довірного тлумачення Москвою права кожної партії на власну думку, суверенітет і самостійність, почала солідаризуватися з особливою лінією компартії Китаю, яка продемонструвала, на відміну від радянської сторони, більше розуміння албанських проблем.

Проте до бухарестської наради керівників комуністичних і робочих партій у червні 1960 р. албанці, які прибули на III з'їзд Румунської робочої партії, не виражали відкритої незгоди з позицією своїх союзників. Однак у Бухаресті делегація АПП не прийняла пропозиції про колективне засудження КПК. Із цієї миті силові методи впливу на Албанію стали визначальними в тодішній політиці Москви. У той період, ще

не ризикуючи виступити відкрито проти найбільшої компартії Сходу, М. Хрущов вирішив зробити це побічно, "покаравши" норовливу Албанію. Із затримкою і не в повному обсязі задовольняються її прохання про додатковий продаж зерна, у якому вона гостро мала потребу у зв'язку з неврожаєм. Тирані довелося звернутися за допомогою до Франції. Не були задоволені заявки Албанії і на радянські трактори. Ці дії давали негативний ефект, вели до відкритої конфронтації.

На нараді 81 комуністичної і робочої партії в Москві в листопаді 1960 р. Е. Ходжа виступив з розгорненим викладом позиції АПП про мирне співіснування держав з різним суспільним устроєм, про форми переходу до соціалізму, про критику Й. Сталіна. Із цими поглядами не погодилися делегація КПРС, представники більшості інших партій. Власна, відмінна від інших думка албанців, що викликала ідеологічні розбіжності, була розцінена як зрада, як кроки, що заслуговують суворих санкцій. Наслідком стало анулювання радянською стороною вже узгоджених кредитів на третій п'ятирічний план (1961–1965), вимога дострокової сплати наданих раніше кредитів, відкликання фахівців, що працювали в народному господарстві Албанії, позбавлення албанських студентів права продовжувати навчання в навчальних закладах СРСР.

Під натиском хрущовського керівництва вже на початку 1961 р. всі соціалістичні країни, окрім Угорщини, заморозили кредити, які вони надали раніше Албанії, і пішли шляхом обмеження економічної співпраці.

Характерно, що у засобах масової інформації СРСР, Албанії, країн соціалістичної співдружності, та й Заходу про ці події практично не згадувалося. В Албанії інформація про розбіжності з Радянським Союзом доводилася до населення головним чином каналами внутрішньопартійної пропаганди.

Уперше за багато років почали використовуватися недружні дії стосовно дипломатичних й інших представників СРСР у Тирани. У першій половині 1961 р. напружена обстановка створилася навколо військово-морської бази у Вльорі, а також на кількох підводних човнах, на яких у навчальних цілях діяли сумісні радянсько-албанські екіпажі. Радянські моряки змушені були проходити службу в атмосфері підозрілості, постійних перевірок. ЦК КПРС навіть звернувся до них зі спеціальним листом, закликаючи гідно виконувати свій службовий обов'язок у складних умовах. У травні 1961 р. було ухвалено рішення про недоцільність збереження військово-морської бази у Вльорі, і 4 червня 1961 р. кораблі під командуванням адмірала В. Касатонова залишили албанські води. За кілька годин до цього із двох підводних човнів зі змішаними екіпажами були видворені ра-

днінські моряки. Човни залишилися у складі албанського ВМФ. На базі у Вльорі були залишені чотири підводні човни, плавбаза "Немчинов" і берегова інфраструктура. Передані албанцям радянські підводні човни несли бойове чергування в Адріатичному морі, а з 1963 р. їх екіпажі комплектувалися китайськими моряками.

Ліквідація бази у Вльорі максимально загострила атмосферу в радянсько-албанських відносинах. Усі спроби сторін у ході зустрічей на різних рівнях до й особливо після 4 червня 1961 р. якось змінити ситуацію на краще успіху не мали. Радянська сторона прагнула змусити албанців визнати помилки, заперечуючи власну провину. До середини 1961 р. в Москві був розроблений план силового вирішення албанської проблеми. Він передбачав скидання Е. Ходжі за допомогою албанських комуністів і їх подальше звернення до СРСР і країн ОВД із проханням про військову допомогу. Після цього, війська СРСР й інших соціалістичних країн, окрім Румунії, що відмовилася від участі в операції, мали увійти до Албанії з півночі і сходу – через Югославію і з півдня – через Іонічне море. "Звільнення" Албанії планувалося здійснити восени 1962 р. Проте таким планам стала на заваді Карибська криза.

Навесні 1962 р., під час чергової зустріч Е. Ходжі і прем'єра країни М. Шеху з китайськими лідерами Мао Цзедунем і Чжоу Еньлаєм була досягнута домовленість про всебічну допомогу Албанії з боку КНР. Після цього до країни почали прибувати китайські військові радники, озброєння, боєприпаси. У терміновому порядку будувалися підземні сховища, прикордонні укріплення, які охопили до 1968 р. практично всю суходольну частину кордонів країни. Одночасно було проведено чергове "чищення" партійних лав, насамперед, державного апарату. Внаслідок цього у 1960–1962 рр. було оновлено до 70 % складу ЦК і керівництва більшості міністерств і відомств.

Головна роль у радянському плані "десталінізації" країни відводилася югославському лідеру Й. Броз Тіто. В СРСР вважали, що албанокитайський альянс, антиюгославська політика і пропаганда Тирани про "пригноблення албанців у Косово" змусять Белград піти на співпрацю з СРСР. У липні 1962 р. М. Хрущов запитав у Й. Броз Тіто дозволу на пропуск військ ОВД через Югославію до албанських кордонів. Проте, незважаючи на конфронтацію з Албанією, югославське керівництво не пішло на такий крок. Більше того, Й. Броз Тіто конфіденційно інформував Дж. Неру, Г. Насера і А. Сукарно про намір СРСР "провчити" Тирани. Побоюючись розголосу своїх дій, Москва змушена була відступити, а конфлікт СРСР із США навколо Куби змінив геополітичні пріоритети.

У жовтні 1961 р. на XXII з'їзді КПРС у Звітній доповіді, виступах делегатів і гостей АПП була піддана гострому засудженню. Допускалися випадки особистого характеру проти окремих албанських діячів.

Завершальне слово Першого секретаря ЦК КПРС в частині, що стосується Албанії, було таким грубим, що "наймоцішніші" вирази довелося видаляти із стенограми.

ЦК АПП вже під час з'їзду виступив зі спростуванням звинувачень, висунутих проти партії і лінії її керівництва, а 7 листопада 1961 р. Е. Ходжа на урочистому засіданні в Тирані, присвяченому 20-й річниці з дня утворення АПП і 44-им роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, понад половини своєї доповіді, відвів оцінці особи М. Хрущова, засуджуючи його за створення культу власної персони, за невиправдані претензії на роль архітектора перемоги над фашизмом, за примирення з югославським ревізіонізмом, за антима-рксистські погляди взагалі.

Подальший розвиток конфлікту перейшов на міждержавні відносини. 25 листопада 1961 р. заступник міністра закордонних справ М. Фірюбін зробив дві усні заяви тимчасовому повіреному в справах НРА в СРСР Г. Мазі. Перше містило інформацію про відгук радянського посла, у другому висувалася вимога припинити розповсюдження Заяви ЦК АПП від 20 жовтня, доповіді Е. Ходжі від 7 листопада й інших матеріалів.

3 грудня Н. Фірюбін зробив нову усну заяву Г. Мазі про ухвалене Радянським урядом рішення відкликати весь персонал установ СРСР в НРА, а також про вимогу, щоб весь персонал посольства та торговельний радник Албанії в Москві залишили територію Радянського Союзу. 4 грудня МЗС НРА в ноті посольству СРСР в Тирані висловило подив і жаль свого уряду у зв'язку з відкликанням радянського посла і здивування та глибоке обурення з приводу видворення албанського. У ноті виражався рішучий протест, а дії радянської сторони характеризувалися як абсолютно несправедливі, безпідставні, такі, що суперечать принципам міжнародного права.

Не без тиску з боку СРСР більшість соціалістичних країн Європи застосували репресивні заходи до Албанії. Проте жодна з них не припинила відносини, обмежившись зниженням рівня дипломатичного представництва.

10 грудня 1961 р. в редакційній статті органу ЦК АПП газети "Зері і популлит", озаглавленої "Небачений акт у відносинах між соціалістичними країнами", засуджувалися методи тиску на Албанію, які застосовував М. Хрущов особисто із часу бухарестської наради, що відбулася в червні 1960 р. Невдача зі спробою нав'язати свої погляди керівництву АПП, говорилося в ній, штовхнула його на шлях помсти.

Албанські делегації після цього лише кілька раз відвідували СРСР: у 1961 р., беручи участь у V Міжнародному конгресі профспілок, і в

1963 р. – у Всесвітньому конгресі жінок. Протягом деякого часу в посольських особняках у Москві і Тирані знаходилися по три людини технічного персоналу, але потім за ініціативою албанців і вони були відкликані. Відбувся цілковитий розрив усіх відносин.

Участь Албанії в РЕВ також припинилася, але двосторонні економічні зв'язки з європейськими соціалістичними країнами були збережені. Після введення військ держав ОВД до Чехословаччини НРА заявила про вихід і з цієї організації.

Настав період взаємного відчуження. До 1978 р. Албанія підтримувала тісні відносини з КНР. Після початку нормалізації американо-китайських відносин країна припинила орієнтацію на КНР і почала розвивати зв'язки з В'єтнамом. Протягом кількох наступних років Албанія перебувала майже в повній політичній ізоляції.

Ситуація зазнала позитивної динаміки лише з весни 1985 р. В Албанії і в СРСР в один і той же час до державного керівництва прийшли нові лідери. Очевидною стала неприпустимість розповсюдження ідеологічних розбіжностей на міждержавні зв'язки. З січня 1990 р. в заявах албанських офіційних осіб почали з'являтися висловлювання про можливе відновлення дипломатичних відносин із СРСР. А в промові на X пленумі ЦК АПП 17 квітня 1990 р. Голова Президії Народних зборів НСРА та першого секретаря ЦК АПП Раміза Алії містилася пропозиція про початок діалогу. Тодішній міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе погодився на таку пропозицію. У червні-липні 1990 р. на зустрічах делегацій МЗС СРСР й Албанії в Софії і Тирані була досягнута домовленість про нормалізацію двосторонніх відносин. А в лютому (Тирана) та квітні (Москва) 1991 р. були відновлені діяльності посольств у столицях обох країн.

Румунія. Провідну роль у відході Румунії від східного блоку відіграв Георгій Георгіу-Деж, який у 1944–1946 рр. обіймав посаду міністра транспорту, зігравши (на початку 1945) одну з головних ролей у процесі усунення від влади прем'єр-міністра останнього багатопартійного уряду Румунії Ніколае Радеску та у формуванні винятково комуністичного уряду. Г. Георгіу-Деж обійняв посаду генерального секретаря ЦК КПР у 1945 р., але отримав цілковиту владу в партії лише у 1952 р., коли йому вдалося зняти з посад, репресувати та стратити Анну Паукер (партійного лідера післявоєнного періоду) і представників так званої "московської фракції". У період радянсько-югославського конфлікту він чітко став на позицію СРСР, був співдоповідачем на Бухарестській нараді Інформбюро з югославського питання, жорстко засудивши дії югославського керівництва. У 1955 р. Г. Георгіу-Деж залишив посаду прем'єр-міністра країни, а у 1961 р. обійняв посаду голови Державної ради Румунії.

У 1957 р. з Румунії були виведені радянські війська. У 1964 р. в радянському журналі "Економічне життя" з'явилася стаття, де було подано проект створення міждержавного економічного комплексу в зоні нижнього Дунаю. Цю суто наукову публікацію румунське керівництво розцінило як замах на самостійність країни. Незабаром румунські комуністи на своїх зборах почули закритий лист ЦК РРП зі звинуваченнями на адресу Москви і КПРС. У період керівництва Г. Георгіу-Дежа було покладено початок "особливому" курсу партії і країни. На VII з'їзді РРП уперше відкрито заговорили про "румунський шлях" до соціалізму.

Стурбований реформами М. Хрущова, Г. Георгіу-Деж почав проводити політику відносно автономії Румунії в межах ОВД. За часів Г. Георгіу-Дежа в Румунії пройшла хвиля масових репресій (1949–1952). Праця ув'язнених румунів широко використовувалася на будівництві каналу Дунай – Чорне море. Румунський лідер намагався проводити політику в інтересах своєї країни без огляду на інтереси міжнародного комуністичного руху, як це вимагалось керівництвом СРСР. З 1964 р. за ініціативи Г. Георгіу-Дежа Румунія розпочала програму широкомасштабної індустріалізації всупереч наполяганням СРСР залишатися сільськогосподарським постачальником.

Останніми роками свого правління поза лінією країн Східного блоку Г. Георгіу-Деж нормалізував стосунки із західними країнами, включаючи США. Особливо активні зусилля зовнішньої політики Румунії цього періоду були спрямовані на розвиток відносин із Францією. З 1964 р. Румунія дедалі більше зацікавленості проявляла у відносинах з КНР, яка, у свою чергу, дедалі більше погіршувала відносини із СРСР. Курс Г. Георгіу-Дежа продовжив Ніколае Чаушеску. Він проводив "особливий курс" Румунії на міжнародній арені та наполягав на "особливому статусі" РРП у світовому комуністичному русі. Н. Чаушеску виступив із засудженням уведення у 1968 р. до Чехословаччини військ ОВД і в деяких інших питаннях також дотримувався незалежного від Москви курсу в зовнішній і внутрішній політиці. Зокрема, у 1984 р. Румунія стала єдиною країною – учасником РЕВ, що не бойкотувала Олімпіаду в Лос-Анджелесі. Н. Чаушеску широко залучав кредити країн Заходу. У спробі виправити ситуацію в країні був проведений референдум про законодавчу заборону на залучення іноземних кредитів, а з 1980 р. виплата боргів за кредитами стала головним пріоритетом економіки Румунії. Внаслідок цього до 1989 р. – фактично за кілька місяців до повалення режиму Н. Чаушеску – Румунії вдалося розрахуватися практично з усіма західними кредиторами. До цього часу Румунія, за деякими оцінками, стала чи не найбіднішою

країною Східного блоку, не враховуючи Албанію. Н. Чаушеску розвивав тісні взаємини Румунії із Францією, США, КНР. Через Румунію та Албанію КНР планувала здійснювати активну європейську політику, спрямовану проти СРСР. Складності у відносинах з Румунією змусили СРСР відкрити паромну переправу Іллічівськ – Варна в обхід румунських залізничних шляхів на південь Європи.

У Румунії існував культ особи Н. Чаушеску. За багатьма свідченнями, Н. Чаушеску і сам щиро вірив у власну популярність серед народу.

20.6. "Празька весна" 1968 року. Доктрина Брежнєва

Події у Чехословаччині, як і в інших країнах на Сході Європи, були тісно пов'язані зі становищем у Радянському Союзі. Зняття з посади у жовтні 1964 р. М. Хрущова завершило період "політичної відлиги". Не зміну йому прийшов період панування доктрини Брежнєва, згідно з якою СРСР перебирав на себе відповідальність за захист завоювань соціалізму в країнах східного блоку.

Однією з головних причин кризи в Чехословаччині була утопічність проголошених КПЧ на початку 60-х рр. планів переходу до комунізму, що викликало обґрунтоване недовір'я з боку населення до керівництва партії на чолі з А. Новотним. Ліберальне крило КПЧ критикувало політику А. Новотного, який одночасно обіймав посаду президента Чехословаччини. У січні 1968 р. на пленумі компартії його було усунено від керівництва КПЧ і на посаду першого секретаря обрано реформатора О. Дубчека. Нові лідери партії розробили широку програму політичних й економічних реформ, покликаних створити нове обличчя соціалізму, так званий соціалізм із людським обличчям.

У країні почали виникати нові громадсько-політичні організації реформаторського напрямку: "Клуб активних непартійних", "Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність" ("К-231"), "Коло незалежних письменників" тощо. Почав утілюватися в життя лозунг "Профспілки без комуністів", а Чехословацька спілка молоді розколася майже на двадцять молодіжних об'єднань. У Словаччині загострилася національна проблема.

5 квітня 1968 р. новим керівництвом КПЧ було ухвалено "Програму дій КПЧ", у реалізації якої керівництво СРСР побачило загрозу для всієї системи відносин усередині блоку. Опублікування програми реформування соціалізму, офіційне скасування у травні цензури, діяльність дисидентських клубів, підготовчого комітету з відновлення соціал-демократичної партії, Товариства захисту прав людини – усе, що

отримало назву "празької весни" – усе викликало стурбованість у керівників держав ОВД.

На черговій зустрічі керівників п'яти країн ОВД (18 серпня 1968) були схвалені оцінки та пропозиції Л. Брежнєва, згідно з якими необхідно було покласти край діяльності чехословацьких реформаторів. Обґрунтовуючи необхідність військового втручання у внутрішні справи країни, керівництво СРСР спиралося на лист, з яким звернувся до нього деякі політичні діячі Чехословаччини з проханням військового захисту соціалізму. Атмосферу загострювали повідомлення засобів масової інформації про підготовку контрреволюційного перевороту в ЧССР.

Роздуми над тим, яким чином діяти, займали радянських лідерів весь липень і половину серпня 1968 р. На засіданні керівників східноєвропейських держав у Варшаві, на якому не були присутні чеська і румунська сторони, було вирішено, що плановані в Чехословаччині реформи призведуть до втрати керівної ролі комуністичної партії. За підсумками цієї наради відбулася радянсько-чехословацька зустріч, проведена (за наполяганням чехословацької сторони) у Чехословаччині, у м. Чієрна-над-Тісою. Вона проходила 29 липня – 3 серпня, а відразу після неї наступна нарада, цього разу в Братиславі, усіх членів ОВД, за винятком Румунії. Напередодні зустрічі в Чієрні-над-Тісою ЗМІ СРСР поширили заяву про знайдений на чеській території таємний склад американської зброї.

У ніч із 20 на 21 серпня війська п'яти держав ОВД – СРСР Угорщини, НДР, Польщі та Болгарії (болгарські частини увійшли до Чехословаччини з території СРСР, Угорщини та НДР) – перейшли кордони Чехословаччини, спираючись на те, що їх, нібито, запросила "група членів КПЧ й уряду" для відвернення загрози контрреволюції. З боку країн ОВД операція отримала кодову назву "Дунай" і тривала із серпня по листопад 1968 р. Окупацію країни здійснювало близько 210 тис. військовослужбовців за підтримки бронетанкових частин, авіації та сил спеціального призначення. Швидко були захоплені найважливіші стратегічні пункти: аеродроми, вокзали, радіо, телебачення, ЦК КПЧ, резиденція уряду, Академія наук, МЗС тощо. Також було конфісковано зброю міліції.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії союзників по ОВД як такі, що суперечать принципам взаємовідносин між соціалістичними державами і нормам міжнародного права. Оголошене по радіо о 1:30 ночі 21 серпня 1968 р. "Звернення до народу Чехословаччини" закликало населення дотримуватися спокою і не чинити опору військам вторгнення.

Чехословацькі керівники О. Дубчек, Й. Смірковський, О. Черник, Ф. Кригел, Й. Шпачек були заарештовані і літаком відправлені до СРСР. За перші три дні вторгнення на вулицях міст загинуло близько 30 і було поранено понад 300 чол. Президент А. Свобода наказав армії дотримуватися спокою, не виходити з казарм, не чинити опору військам союзників. Населення зустрівало цю акцію з подивом, яке переросло в обурення. Населення вдавалося до акцій громадянської непокороти.

В одному із цехів празького заводу ЧКД у Височанах 22 серпня 1968 р. відбувся надзвичайний (XIV) з'їзд КПЧ, він обрав керівні органи партії, до яких увійшли, зокрема, усі заарештовані лідери. Також були ухвалені резолюції та звернення до комуністичних і робітничих партій світу, де засуджувалося введення військ ОВД. Аналогічні рішення були ухвалені 26 серпня на з'їзді комуністів Словаччини. Національні збори й уряд Чехословаччини визнали оцінки Височанського з'їзду КПЧ і висловили негативне ставлення до радянського втручання у внутрішні справи країни.

Уже 23 серпня, згідно з рішенням з'їзду, було проведено загальнонаціональний одноденний страйк протесту. В усій країні припинилася робота.

Президент ЧССР А. Свобода й інші державні особи 23 серпня прибули до Москви, де під тиском були змушені підписати "Програму виходу з кризової ситуації" із 15 пунктів. Чехословацька сторона брала на себе зобов'язання визнати недійсними рішення Височанського з'їзду КПЧ та припинити процес реформ у партії та країні.

На переговорах у Москві ішлося про шляхи нормалізації становища в країні й умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини. Військові підрозділи решти країн ОВД були виведені в середині листопада 1968 р. Спираючись на радянську підтримку, консервативні сили в КПЧ перейшли у наступ, у ході якого з керівництва партії, уряду та Національного фронту поступово усувалися прихильники реформ. З розробленої ними програми вдалося здійснити лише перетворення ЧССР на федерацію двох республік – Чеської та Словацької.

Окупація Чехословаччини військами ОВД була засуджена урядами багатьох країн світу. Представники багатьох країн в ООН вимагали негайного виведення іноземних військ і негайного звільнення заарештованих чехословацьких лідерів. 21 серпня 1968 р. відбулося засідання Ради Безпеки ООН, на якому обговорювалося чехословацьке питання. Десятьма голосами "за", двома – "проти" (три – утрималися) була ухвалена резолюція, яка засуджувала інтервенцію і зажадала від окупантів негайного виведення своїх військ із території ЧССР.

22 серпня міністр закордонних справ країни І. Гаєк заявив в ООН рішучий протест проти вторгнення в країну військ ОВД. Проте цю резолюцію було заветовано радянським представником.

Операція країн ОВД в Чехословаччині черговий раз припинила спробу побудови на сході Європи соціалізму з людським обличчям. На Заході почали говорити про існування доктрини Брежнєва, або доктрини обмеженого суверенітету. Ішлося про сприйняття ключової тези з виступу Л. Брежнєва на V з'їзді ПОРП у Варшаві 12 листопада 1968 р., де він зазначив, що СРСР має не тільки право, але й обов'язок втрутитися у внутрішні справи країн, у яких виникає загроза завоюванням соціалізму. Таким чином, СРСР привласнив собі право визначати межі допустимих перетворень у країнах східного блоку.

Ця політика була поверненням до сталінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму або обмеженого суверенітету.

У політичному сенсі доктрина Брежнєва послабила єдність країн ОВД. Румунія й Албанія не погодилися з принципами доктрини Брежнєва через її ігнорування національного суверенітету. Румунія підтвердила цілковитий національний контроль над своїми збройними силами, а Албанія, яка з початку 60-х рр. перестала брати активну участь у діяльності ОВД, після листопадової заяви Л. Брежнєва 1968 р., повністю відійшла від східноєвропейської співпраці.

Найбільші у Європі поза радянським блоком комуністичні партії Італії, Франції й Іспанії засудили і радянське вторгнення у Чехословаччину й ідеї доктрини Брежнєва щодо запровадження ідеологічного контролю над іноземними комуністичними партіями. Італійська й іспанська комуністичні партії із цього часу почали пошук моделі соціалізму, яка б відрізнялася від радянської. Комуністичні партії Західної Європи тепер не були в змозі пропагувати ідеї держави робітників та селян і з цього часу почали шукати новий ідеал, яким став "єврокомунізм", що доктринально не був пов'язаний з радянською комуністичною моделлю.

Офіційно кінець існування доктрини Брежнєва було покладено заявами М. Горбачова кінця 1988 – початку 1989 рр. про неприпустимість втручання у внутрішні справи східноєвропейських держав з боку СРСР і відмову від будь-яких ідей обмеження суверенітету. Лише 4 грудня 1989 р., коли в ЧССР перемогла "оксамитова революція", керівники СРСР, НДР, Болгарії та Угорщини ухвалили заяву, що засуджувала введення військ ОВД, як втручання у внутрішні справи Чехословаччини, радянські війська тоді почали назавжди залишати територію ЧССР.

Перемога прихильників доктрини Брежнєва на тому етапі історичного розвитку перекрила шлях реформам у соціалістичних кра-

їнах, зміцнила позиції догматичних сил, посилила імперські риси радянської зовнішньої політики. КПЧ втратила вплив серед населення країни, керівництво економікою було доведено до застійних тенденцій, що значно збільшило відставання Чехословаччини від розвинених країн.

20.7. Особливості відносин у соціалістичному таборі у 70–80-х роках ХХ століття

Для держав ЦСЄ 70–80-ті рр. стали періодом стагнації у суспільно-політичній та економічній сферах життя суспільства. Це неминуче мало відбитися й на зовнішньополітичних стосунках. На берлінській конференції комуністичних партій Європи 29–30 червня 1976 р. в Москві в заключному комюніке після дискусій було вилучено вислів "пролетарський інтернаціоналізм", як такий, що ставав виправданням доктрини обмеженого суверенітету стосовно країн ЦСЄ, і визнати принципи рівності і суверенної незалежності кожної партії, а також повагу до вільного вибору різних шляхів у боротьбі за соціалізм. Централізоване адміністрування не забезпечувало ефективності існуючих зв'язків, заважало реформуванню господарства. Цілковито вичерпала себе стара модель економічних зв'язків, що ґрунтувалася на вивезенні палива та сировини із СРСР і постачанні до нього оборонної продукції.

Кризовий період настав для відносин між Угорщиною та Румунією навколо угорської меншини в Трансильванії, між Югославією та Болгарією навколо македонської проблеми, між Югославією та Албанією з приводу становища етнічних албанців в автономному краї Косово. Ускладнилися стосунки між Угорщиною та Чехословаччиною, між ЧСР і НДР, між Польщею та НДР. Держави – члени РЕВ мали загальну зацікавленість у розширенні торгівлі між собою, але одночасно виявляли цікавість до торгівлі з країнами за межами блоку, а тому і до виробництва товарів для них. Деякі потреби держав регіону могли бути задоволені лише за рахунок торгівлі із Заходом. Беззаперечними були і політичні вигоди від комерційної диверсифікації, що зменшила б економічну залежність від одного або двох сусідів. СРСР сам подав приклад, уклавши в 1972 р. угоду із Сполученими Штатами про поглиблення обсягу російсько-американської торгівлі до 1975 р. (ця угода було денонсовано СРСР на початку 1975 р., після того, як конгрес США вніс до Закону про реформу торгівлі 1974 р. поправку, пов'язавши розширення російсько-американської торгівлі з пом'якшенням еміграційної політики СРСР. Автор поправки сенатор Генрі Джексон сподівався полегшити еміграцію євреїв із СРСР, але досяг успіху лише

в забороні торгівлі між двома країнами). З 1973 р. РЕВ вів переговори з ЄЕС про угоди між ЄЕС і конкретними державами – членами РЕВ, що передбачали скорочення обмежуючих квот й упровадження режиму найбільшого сприяння. Після енергетичної кризи початку 70-х рр. ХХ ст. західні країни дуже приваблювала можливість збільшення обсягу закупівель нафти у Європі, а не на Близькому Сході.

Розширення торгівлі між Сходом і Заходом збіглося з підвищенням світових цін на сировину і посиленням інфляції на Заході. Східна Європа, що мала приховану інфляцію в економіці своїх країн із причин внутрішнього порядку, постала перед вибором: імпортувати додаткову інфляцію разом із західними товарами і сировиною або скоротити торгівлю. Коли Румунія, що направила половину обсягу своєї зовнішньої торгівлі до країн, які не входять в РЕВ, розробляла в 1975 р. новий п'ятирічний план, то вона змінила свої первинні наміри, скоротивши передбачувану частку торгівлі із Заходом, але, не бажаючи повертатися до РЕВ, почала розширювати торгівлю з країнами третього світу і з цією метою у 1976 р. вступила до Руху неприєднання.

І хоча вище радянське керівництво, зокрема міністр закордонних справ А. Громико, неодноразово заперечували існування доктрина Брежнєва, усе ж лідери держав ЦСЄ після чехословацьких подій добре усвідомлювали, що чекає на їхні народи в разі її реалізації. Коли організований "Солідарністю" страйковий робітничий рух у Польщі восени 1981 р. став загрожувати самим підвалинам тоталітарного режиму, то СРСР негайно вдався до політичного і військового тиску й економічного шантажу щодо цієї країни.

На території Східної Польщі й Західної Білорусі відбулися широкомасштабні військові навчання в межах ОВД – "Союз-81" та "Захід". На початку грудня СРСР пообіцяв, що наступного, 1982 р. Польща отримає лише 4,1 млн т нафти замість передбачуваних 13,1 млн т, а поставки інших видів сировини будуть скорочені на 75 %. Це означало крах польської економіки, але ще більшими жертвами могла б обернутися інтервенція Радянської армії, що планувалася на середину грудня 1981 р.

Випереджаючи небажаний для Польщі розвиток подій, Державна рада республіки в ніч на 13 грудня ухвалила рішення про запровадження на всій території країни військового стану, уся повнота влади перейшла до Військової ради національного порятунку під керівництвом міністра оборони Войцеха Ярузельського. Пізніше він згадував, що з гарнізонів було виведено майже 2 тис. танків, 4 тис. бронетранспортерів. Проте ці сили були виведені, за його словами, лише з однією метою – не допустити уведення частин радянської армії, що вже були сконцентровані на радянсько-польському кордоні.

20.8. Вплив перебування в СРСР на міжнародні відносини в регіоні

У кінці 80-х рр. XX ст. у країнах Східної Європи пройшли "оксамитові революції". У 1988 р. радикальні зміни відбулися в Угорщині: 76-річний Янош Кадар пішов у відставку, після чого новий лідер оголосив про початок радикальних реформ в економічному і політичному житті країни. У жовтні 1989 р. Угорська Соціалістична Республіка позбавляється від слова "соціалістична". Демократизація в Угорщині безпосередньо торкнулася інтересів НДР: через її територію східні німці дістали можливість проникати у ФРН і просити там політичний притулок. Тисячі "перебіжчиків" дестабілізували ситуацію на кордонах.

У жовтні 1989 р. М. Горбачов відвідує Східний Берлін для участі у святкуванні 40-ліття утворення НДР. У цей час східні німці не припиняли акцій протесту, вимагаючи радикальних реформ. М. Горбачов особисто схвалив курс на реформування НДР. Проте процеси вже не контролювалися ні Берліном, ні Москвою. 9 листопада впав Берлінський мур, який ділив Берлін на західний і східний. Східні німці вперше з 1961 р. дістали можливість вільно переходити кордон із Західною Німеччиною.

У листопаді чехи і словаки, які спостерігали за подіями в Німеччині, вийшли на вулиці міст і змусили комуністичну партію віддати владу. "Переворот" у Чехословаччині увійшов до історії під назвою "оксамитові революції". Колишній дисидент В. Гавел, прийшовши до влади, відмовився виконувати зовнішньополітичні зобов'язання Чехословаччини, як члена соціалістичної співдружності. Він закрив тренувальні табори спецслужб, де готувалися представники національно-визвольних рухів країн третього світу, що часто вдавалися до терористичних заходів, припинив їм і таким державам, як Лівія і Сирія, продаж пластику чехословацького виробництва. ЧССР стала першою із соціалістичних країн, що нормалізувала відносини з Ізраїлем. На початку 1990 р. СРСР досяг угоди із ЧССР вивести свої війська з території країни.

На відміну від Чехословаччини, Угорщини, НДР, Болгарії і Польщі кривавою вийшла румунська революція. Авторитарний режим Н. Чаушеску не хотів без бою здавати свої позиції. Катализатором революції в Румунії стали проблеми становища угорської меншини у цій державі. Рятуючись від багатотисячного натовпу мітингуючих біля телецентру в Бухаресті, Н. Чаушеску утік зі столиці зі своєю дружиною Оленою (яка відіграла в його правлінні важливу політичну роль) на вертольоті, потім вони продовжили втечу на автомобілі. Проте у невеликому містечку Тирговіште їх затримав військовий підрозділ, що перейшов на бік повсталих. Там же був організований військовий трибунал, що засудив Ніколає та Олену Чаушеску до розстрілу за звинува-

ченням у геноциді проти свого народу і підриві національної економіки. Вирок був виконаний у той же день. Відеозапис страти подружжя Чаушеску згодом демонструвався в багатьох країнах світу.

Протягом кількох місяців в усіх країнах Східної і Центральної Європи, що перебували у сфері впливу СРСР, комуністи втратили владу.

На своїй 46 сесії, що проходила у червні 1991 р. у Будапешті припинила існування РЕВ унаслідок процесів руйнування "східного" блоку і пошуку окремими країнами власної моделі економічного розвитку.

У військово-політичній галузі такі процеси відбулися і з Організацією Варшавського Договору, що припинила своє існування у липні 1991 р. на зустрічі керівників країн блоку на найвищому рівні у Празі.

До середини осені 1989 р. західні аналітики вважали, що ортодоксальна вісь Східний Берлін – Прага після падіння тоталітарних режимів у Польщі й Угорщині зможе певний час зберігатися в недоторканому вигляді. Проте практичні кроки керівництва НДР мали руйнівні наслідки: тільки із січня по листопад 1989 р. країну залишило 317 тис. осіб, які втекли через території Угорщини, Австрії та ЧССР до ФРН. Комуністичні лідери НДР удалися до зовнішньополітичних демаршів щодо Угорщини та заборони виїзду з НДР до Чехословаччини. Це викликало громадське обурення: у Дрездені, Лейпцигу та Берліні почалися масові акції з вимогами політичних реформ, демократії та свободи.

У лютому 1991 р. Угорщиною, Польщею, Чехословаччиною, до яких пізніше приєдналися Словенія та Румунія було утворено нову регіональну організацію під назвою Вишеградська група. Спочатку її називали Вишеградським трикутником. Її основною метою було утворення зони вільної торгівлі у Центральній Європі і ліквідація до 2000 р. усіх митних обмежень у торгівлі між учасниками. Усі члени Вишеградської групи декларували бажання приєднатися до західноєвропейських інтеграційних процесів.

СРСР уже не міг впливати на події так, як це було у 50–60-ті рр. Розпад соціалістичного блоку і поява нових дійових осіб на європейській арені стали реальністю і змусили лідерів США й СРСР узятися за розробку нової стратегії для Європи. Необхідно було дати чітку відповідь на питання про майбутнє НАТО, ОБСЄ, ОВД і відреагувати на конфігурацію сил, що змінилася, у регіоні. Для Центральної та Східної Європи настав новий історичний період.

Пошукові завдання

Проаналізуйте причини розподілу Європи на сфери впливу.

Виділіть закономірності післявоєнного становища країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Сформулюйте основні причини криз усередині Східного блоку.
Визначте наслідки радянсько-югославського конфлікту.
З'ясуйте причини та наслідки "особливих позицій" Албанії та Румунії.
Охарактеризуйте діяльність РЕВ й ОВД.

Література

- Боффа Дж.* История Советского Союза : В 2 т. – М., 1990.
- Быстрова Н.Е.* СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.). – М., 2007.
- Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года. – М., 2000. – Кн. 1, 2.
- Россия (СССР) в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины XX века / Под ред. *В.А. Золотарева.* – М., 2000.
- Системная история международных отношений. 1918–2000 : В 4 т. – М., 2000.
- Советская внешняя политика в годы "холодной войны" (1945–1985 гг.) Новое прочтение. – М., 1995.
- Современные международные отношения и мировая политика / Под ред. *А.В. Торкунова.* – М., 2004.
- Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. : В 3 т. – М., 2000–2002. – Т. 1, 2.
- Glenny, Misha.* Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers. – L., 1999.
- Ramet, Sabrina Petra.* Eastern Europe. – Blooming, 1998.
- Stokes, Gale.* Three Eras of Political Change in Eastern Europe. – N.-Y., 1997.

Розділ 21 Інтеграційні процеси в Західній Європі: від Європейських співтовариств до Європейського Союзу

21.1. Федералістський рух у Західній Європі. Створення Рагу Європи

Сучасні програмні орієнтири ЄС тісно пов'язані з історією становлення європейської ідеї у філософському та суспільно-політичному вимірі. В основу концепції економічного та політичного об'єднання Європи покладені погляди як теоретиків, так і практиків європейської інтеграції – Жана Монне, Конрада Аденауера, Робера Шумана, Вальтера Хальштейна, Альгіде де Гаспері, Жоржа Помпиду, Ганса-Дітріха Геншера, Еміліо Колombo, Лео Тіндемманса, Жака Делора, Франсуа Міттерана та ін.

Уперше питання про практичну реалізацію гасла об'єднання Європи було поставлено після Першої світової війни. Для цього існувала ціла низка об'єктивних причин. Європа стала основним полем битв Першої світової війни, що призвело до економічної та соціально-політичної нестабільності в багатьох європейських країнах. Дедалі частіше в наукових і політичних колах говорили про загальну європейську кризу. Досить швидкі темпи індустріалізації в Росії на тлі економічної кризи в Європі не додавали європейським політикам оптимізму. У цих умовах вихід із кризової ситуації багатьом бачився на шляху об'єднання Європи. Скасування митних бар'єрів між європейськими державами дало б можливість зміцнити їхню економіку, ліквідувати аграрну кризу та безробіття.

Найактивнішу роль у пропаганді ідеї об'єднаної Європи в постверсальський період відіграв Пан'європейський союз, заснований 1923 р. у Відні австрійським графом Ріхардом Н. фон Куденхове-Калергі. В основу діяльності Союзу лягли викладені Р. Куденхове-Калергі у книзі "Пан-Європа" положення, що передбачали збереження за Європою провідної ролі на противагу як зростаючому впливу більшовицької Росії, так й економічному домінуванню США.

Перший пан'європейський конгрес зібрався у жовтні 1926 р. у Відні. На ньому були присутні 2 тис. делегатів із 24 країн. У діяльності Союзу, незважаючи на його неофіційний характер, брали участь банкіри, промисловці, політичні діячі різних напрямів, учені та публіцисти (Луї Лущер, Анрі де Жувенель, Едуард Ерріо, Леон Блюм, Ернест Мерсії у Франції; Конрад Аденауер, Роберт Бош, Генріх та Томас Манн у Німеччині; Франческо Нітті, Джузеппе Сарагат в Італії; Стефан Цвейг в Австрії; Томаш Масарик та Едуард Бенеш у Чехословаччині). Секції Пан'європейського союзу постали майже в усіх європейських країнах.

Активну роль у діяльності Пан'європейського союзу у 30-ті рр. ХХ ст. відігравав французький міністр закордонних справ Арістід Бріан. У Франції в цей час досить жваво обговорювалися питання

франко-німецького зближення, насамперед на економічній основі. За планами А. Бріана та канцлера Німеччини Густава Штретземана франко-німецький союз мав стати ядром економічного об'єднання європейських держав. Виступаючи на конференції Ліги Націй 5 вересня 1929 р., А. Бріан висунув проект меморандуму про "Європейський федеральний союз". Нове європейське об'єднання планувалося у формі конфедерації зі спільними органами управління, компетенція яких не мала обмежувати національний суверенітет держав-членів. Прихильниками тіснішого інтеграційного об'єднання, очолюваного інтеграційним урядом із широкими повноваженнями, були французькі соціалісти під проводом Леона Блюма.

Якщо Франція та Німеччина активно просували в цей час ідею європейської інтеграції (остання бачила в цьому можливість подолання принизливих умов Версальської системи), то представники Великої Британії досить стримано оцінювали значення таких проєктів. У цей період основна мета політичних лідерів Англії полягала в посиленні Британської імперії з опорою на її ресурси, хоча були й прихильники європейської ідеї, зокрема В. Черчилль.

США тоді лише частково підтримували об'єднання Європи. Президент Г. Гувер схвалив економічні аспекти меморандуму Бріана, але категорично відкинув політичний характер можливого союзу і перспективу посилення в ньому ролі Франції.

Єдиною вдалою спробою реалізувати проєкт об'єднаної Європи в міжвоєнний період було укладання в 1921 р. Угоди про економічний союз між Бельгією та Люксембургом (БЛЕС), що передбачав координацію внутрішньої та зовнішньоекономічної політики двох країн.

Завершення Другої світової війни стало відправним пунктом у розробці нових проєктів об'єднаної Європи. У вересні 1946 р. В. Черчилль у своїй історичній промові в університеті м. Цюріха згадав ідею "Сполучених Штатів Європи". Це був перший після Другої світової війни виступ офіційного діяча такого рівня, що закликав до спільних зусиль у європейському будівництві.

Одночасно численні політичні сили в Європі виступили на підтримку європейського об'єднання, яке часто розглядалося як альтернатива імперіалізму США та комунізму Радянського Союзу. Найбільшу активність виявили соціалісти, ліберали та соціал-християни, які заснували наприкінці 40-х рр. ХХ ст. цілу низку організацій: "Соціалістичний рух за Сполучені Штати Європи", "Європейська ліга економічного співробітництва", "Митний та економічний союз". У 1947 р. було відновлено діяльність Пан'європейського союзу.

Однак, наполегливо пропагуючи ідеї об'єднання Європи, фактично жодна з новопосталих організацій не передбачила у своїх програмних до-

кументах практичні шляхи реалізації цих ідей. Саме це, поряд із цілковитою відсутністю єдності серед правлячих кіл європейських держав щодо форм, методів і кінцевої мети європейської інтеграції, зумовило неефективність та безрезультатність повоєнних проєктів європейської співпраці.

Маючи на меті власні інтереси, провідні держави Західної Європи не бажали переглядати традиційні зовнішньополітичні концепції заради недостатньо визначеної та досить аморфної ідеї об'єднаної Європи. Франція, що в перші повоєнні роки виявила найбільшу зацікавленість у європейських інтеграційних проєктах, так і не змогла запропонувати такий варіант інтеграції, який би задовольнив інші європейські країни та США. Численні повоєнні французькі проєкти передбачали не тільки безумовне лідерство Франції, а й цілковиту ізоляцію від цих проєктів Німеччини, аж до відокремлення від неї таких регіонів, як Рур та Саар, проти чого категорично виступали Нідерланди та США, що фактично заволоділо реалізацію загальноєвропейської ідеї у глухий кут.

Французькі та бельгійські пропозиції щодо подальшого розвитку і розширення політичної й економічної співпраці на принципах наднаціональної європейської федерації не підтримували й політичні кола Великої Британії, яка, у свою чергу, висловлювала відверті зазіхання на лідерство серед інших західноєвропейських держав та особливі відносини із США. Саме в цьому контексті слід розглядати ініціативу В. Черчилля щодо об'єднаної Європи, у якій Великій Британії разом із США відводилася роль гаранта європейської стабільності.

У той же час, паралельно з активним поширенням загальноєвропейської ідеї у свідомості широких мас населення Західної Європи в регіоні назрівали процеси, які не тільки на тривалий час зняли з порядку денного ідею загальноєвропейського об'єднання, а й сприяли розколу Європи та формуванню блокової політики. Політика протистояння двох різних політичних систем під час холодної війни призвела до того, що Європа фактично перетворилася на арену випробування сил. З одного боку, Радянський Союз намагався продемонструвати переваги соціалістичного будівництва у країнах Східної Європи, з іншого – США докладали зусиль, аби зупинити поширення комуністичного впливу на західну частину Європи.

Підтримуючи ідею об'єднання Європи, США мали на меті, насамперед, подолання економічних складнощів і пов'язаної з ними політичної нестабільності в західноєвропейських країнах. Доктрина Трумена (12 березня 1947) уперше встановила взаємозв'язок між наявністю економічних і соціальних складнощів і зростаючим впливом лівих політичних сил у повоєнній Європі, насамперед у таких країнах, як Франція, Бельгія, Італія та Греція. Розвиваючи ідею президента США Г. Трумена щодо надання економічної та фінансової допомоги Греції

та Туреччині, державний секретар США Дж. Маршалл запропонував у своєму виступі в Гарвардському університеті 5 червня 1947 р. поширити цю допомогу на інші країни Європи. Ухвалена на конференції в Парижі в липні 1947 р. Європейська програма оздоровлення, або план Маршалла, охоплювала 16 західноєвропейських країн, які виявили бажання взяти в ній участь. З 1948 по 1952 рр. в межах програми США надали фінансову допомогу на суму 11,8 млрд дол, 2/3 якої отримали Велика Британія, Франція, Італія та ФРН.

Значення плану Маршалла полягало не тільки в оздоровленні та модернізації економіки країн Західної Європи, це був важливий крок уперед на шляху європейської інтеграції. У квітні 1948 р. для ефективного розподілу американської допомоги 16 західноєвропейських країн утворили Європейську організацію економічного співробітництва (ЄОЕС). Виконуючи функцію координації національних економічних програм, ЄОЕС фактично створила передумови для самостійних європейських інтеграційних ініціатив у майбутньому, відігравши роль своєрідного тренувального майданчика, де прихильники європейської ідеї вперше змогли в такому масштабі перевірити можливості співпраці, що виходить за межі виключно національних інтересів.

У травні 1948 р. в Гаазі відбувся перший конгрес європейського руху, який зібрав близько 800 політичних діячів із 15 країн Західної Європи. Конгрес розробив програму подальшого політичного, економічного та військового об'єднання. Для сприяння цьому процесу розрізнені організації європейців об'єдналися в європейський рух, що мав національні ради в усіх країнах – учасниках плану Маршалла. Почесними головами європейського руху були обрані В. Черчилль, А. Блюм, П.-А. Спаак, А. де Гаспері та дещо пізніше – К. Аденауер. Важливим результатом діяльності конгресу в Гаазі стало утворення 5 травня 1949 р. Ради Європи – першої самостійної європейської організації, яка мала розв'язувати важливі загальноєвропейські політичні та правові проблеми, особливо у сфері захисту прав людини. Статут Ради Європи був підписаний у Лондоні 10 західноєвропейськими країнами і став своєрідним компромісом між франко-бельгійським федералістським підходом й англійським баченням європейського об'єднання.

21.2. План Шумана. Утворення ЄОВС

Одночасно з розширенням економічної та політичної співпраці в 1947–1948 рр. західноєвропейські країни підписали низку військово-політичних угод. 17 березня 1948 р. на основі Дюнкерського пакту (англо-французький договір про союз та взаємодопомогу від 4 берез-

ня 1947) був підписаний *Брюссельський договір* про утворення Західного союзу. Крім розширення географічних меж (приєднання країн Бенілюксу), планувалося, що Західний союз з військово-політичної організації згодом переросте в економічний та митний союз (це завдання так і не було досягнуто через негативну позицію Великої Британії). Якщо Дюнкерський пакт основною метою проголошував запобігання можливій агресії з боку Німеччини, то цілі Західного союзу мали загальніший характер (проти будь-якої можливої агресії), що надавало йому антирадянського забарвлення. На практиці ж десятків дивізій Західного союзу, що розташовувалися в Німеччині, не могли реально протистояти СРСР, який тримав 22 дивізії у країнах Центральної Європи та, у разі необхідності, міг збільшити їх до 100.

Таким чином, Брюссельський договір став, фактично, етапом утворення Північноатлантичного союзу. Після подій 1948 р. у Празі та Берліні США ухвалили резолюцію Ванденберга, яка, долаючи американську традиційну ізоляціоністську позицію, дозволила США укласти військово-політичні альянси в мирний час. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні був підписаний *Північноатлантичний договір* між п'ятьма країнами Західного Союзу, США, Канадою, Італією, Португалією, Ісландією, Норвегією та Данією. Цей акт призвів до остаточного поділу Європи, західна частина якої стала майже повністю залежною від США не тільки в економічному та політичному, а й у воєнному плані.

Наявність у США ядерної зброї давала їм можливість досить твердо гарантувати безпеку країнам західноєвропейського регіону. Ситуація дещо змінилася, коли СРСР провів перші ядерні випробування. Використання США ядерної зброї у випадку конфлікту в Західній Європі автоматично ставило під загрозу безпеку самих Сполучених Штатів. У цих умовах США активізували політику, спрямовану на формування в Західній Європі достатньо автономного у воєнному плані центру сили, який міг би самостійно протистояти радянській агресії. Війна в Кореї, що розпочалася в червні 1950 р., ще раз продемонструвала, що таке відкрите протистояння цілком вірогідне.

Проте формування такого західноєвропейського центру сили було неможливе без участі Західної Німеччини. У мозаїці американської європейської стратегії ФРН займала ключове місце, оскільки саме німецький націоналізм і реваншизм та можливе франко-німецьке протистояння могли змінити баланс сил у Європі на користь СРСР. І хоча ФРН перебувала під багатьма економічними та політичними обмеженнями, а європейська політика Франції базувалася передусім на принципах запобігання відродженню німецького милітаризму, усе ж США активно проводили політику, спрямовану на франко-німецьке зближення та залучення Західної Німеччини до процесів західноєвро-

пейської інтеграції. Саме з ініціативи США на конференції міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції та США в Парижі в листопаді 1949 р. було ухвалено рішення про вступ ФРН до ЄОЕС. У 1951 р. ФРН стала членом Ради Європи.

Оскільки процес включення Західної Німеччини в систему союзів західних держав став незворотним, то Франція, побоюючись розв'язання німецького питання всупереч її інтересам, вирішила виступити із власною дипломатичною ініціативою. На початку травня 1950 р. Генеральним комісаром планування Ж. Монне для французького кабінету міністрів було підготовлено секретний меморандум, який став основою проголошеної 9 травня 1950 р. Декларації Р. Шумана, міністра закордонних справ Франції. Основною тезою декларації стала необхідність поступового об'єднання Європи для запобігання нових війн і забезпечення миру на континенті. Головною умовою об'єднання мало стати усунення багатовікової ворожнечі між Францією та Німеччиною. Першим кроком у процесі створення європейської федерації повинно було стати економічне об'єднання, а саме інтеграція франко-німецького виробництва вугілля та сталі, об'єднання регіону, який історично був кузницею війн на європейському континенті. Планувалося створити нову організацію для формування спільного ринку цих двох галузей важкої промисловості.

На думку авторів декларації, міждержавну співпрацю, яка показала себе малоефективною у межах Ради Європи, необхідно було доповнити наднаціональними формами співробітництва. Це дало б можливість, з одного боку, дещо послабити опір громадської думки у Франції щодо участі ФРН у європейських структурах, а з іншого – забезпечити французький і міжнародний контроль над німецькою економікою, що мало стати гарантією проти німецького реваншизму.

Французьку ініціативу з ентузіазмом сприйняли в Німеччині з огляду на можливість не тільки відродити свій військовий потенціал, а й брати рівноправну участь у діяльності європейських структур (так, після ратифікації угоди про ЄОВС було ліквідовано Міжнародний орган з Руру). США, у свою чергу, розглядали план Шумана як логічне продовження плану Маршалла, як етап залучення Західної Німеччини до європейських та атлантичних структур.

У європейських країнах до цієї ідеї ставлення виявилось різним. Уряд Великої Британії не погоджувався на утворення організації, що мала б такі широкі повноваження та владу. Велика Британія, у свою чергу, пропонувала підпорядкувати Верховний орган ЄОВС Комітету міністрів Ради Європи та надати учасникам цього органу право вето. Зрозуміло, що цей проект було відкинуто представниками Франції, ФРН та Італії. Однією з основних причин підтримки проекту у країнах Бенілюксу та

Італії був високий рівень концентрації капіталів і взаємозалежність європейських монополій у вугільній та металургійній галузях.

Договір про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), підписаний у Парижі 18 квітня 1951 р. представниками Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембурга, став першим практичним кроком у реалізації ідеї наднаціонального об'єднання Європи. Згідно з умовами договору головними функціями об'єднання мали бути регулювання видобутку та розподілу вугілля, залізної руди, збуту продукції чорної металургії, поступове утворення спільного ринку для цих видів продукції, відмова від митних зборів. Функціонування ЄОВС продемонструвало економічну доцільність об'єднання: лібералізація торгівлі привела до стимулювання розвитку та модернізації промислового потенціалу. Успішне функціонування ЄОВС стало поштовхом для подальшої інтенсифікації зв'язків і розширення сфер інтеграції.

21.3. Посилення інтеграційних процесів у Західній Європі. Утворення ЄЕС та ЄАВТ

Після вдалого експерименту з ЄОВС в 1950–1952 рр. були спроби втілення в життя інтеграційних проектів в інших секторах економіки, таких як сільське господарство, транспорт, охорона здоров'я (Європейське об'єднання транспорту, Європейське сільськогосподарське об'єднання, Європейське співробітництво з охорони здоров'я). Розроблені з ініціативи Франції, ці проекти не були реалізовані через недостатню підтримку правлячих і фінансово-промислових кіл інших європейських держав.

Водночас в умовах протистояння двох систем, що майже відверто проявилось під час війни 1950–1953 рр. у Кореї, США надавали великого значення зростанню частки Західної Європи в загальній структурі оборони союзників. Таку роль країни Західної Європи могли виконувати лише за умови подальшого розвитку військово-політичної інтеграції та залучення до цих процесів Західної Німеччини. Останнє неодмінно передбачало розв'язання проблеми переозброєння ФРН, що викликало серйозне занепокоєння у країнах Європи, особливо Франції.

Шукаючи вихід із цієї ситуації, В. Черчилль у серпні 1950 р. на засіданні Ради Європи запропонував створити європейську армію, що мала підпорядковуватися спільному європейському командуванню на чолі з міністром оборони. Розвиваючи цю ідею, США пропонували здійснити переозброєння ФРН в межах інтегрованих атлантичних збройних сил, що дало б змогу включити до них західнонімецькі

збройні контингенти, не відтворюючи при цьому автономні збройні сили ФРН та її генеральний штаб.

Намагаючись зберегти керівну роль у західноєвропейських інтеграційних процесах, Франція і цього разу стала ініціатором переговорів з питань військово-політичної інтеграції. Улітку 1950 р. Ж. Монне подав міністру закордонних справ Франції Р. Шуману та прем'єр-міністру Франції Р. Плевену розширений план, що охоплював питання спільної європейської оборони і передбачав утворення європейської армії, підпорядкованої європейським політичним структурам. Цей проект з ініціативи Р. Плевена був розглянутий і схвалений Національною Асамблеєю Франції 24 жовтня 1950 р. Переговори в межах ЄОВС у присутності наглядців з Великої Британії, Данії, Норвегії, США та Канади розпочалися 15 лютого 1951 р. у Парижі й завершилися 27 травня 1952 р. підписанням Договору про Європейське оборонне співтовариство (ЄОС), до якого ввійшли шість країн – членів ЄОВС.

Договір передбачав утворення інтегрованих європейських збройних сил у розмірі 40 дивізій зі спільним генеральним штабом. Вищим керівним органом ЄОС була Рада міністрів, яка мала ухвалювати рішення одностайно. Напередодні підписання Договору про ЄОС, 26 травня 1952 р. Велика Британія, Франція та США підписали Угоду про скасування окупаційного режиму для Німеччини. Це давало останній можливість стати практично рівноправним членом новоствореної військово-політичної організації. Передбачалося, що 10 із 12 західнонімецьких дивізій, які утворювалися, будуть інтегровані до ЄОС. Обмеження полягало в тому, що західнонімецькі дивізії мали перебувати під командуванням вищих офіцерів – негромадян ФРН.

Наступним кроком після утворення ЄОС мало стати поширення інтеграції на політичну сферу. У вересні 1952 р. у Люксембурзі представники країн – членів ЄОВС розробили основні принципи, а 10 березня 1953 р. ухвалили проект Договору про Європейське політичне співтовариство (ЄПС). Це мав бути принциповий крок уперед, який міг би привести до формування політичного союзу. Передбачалося, що ЄПС мало стати керівною структурою європейської інтеграції, відповідальною за координацію монетарної, фінансової та зовнішньої політики країн-членів. Крім того, на обговорення було винесено варіант Європейської конституції.

Доля проекту політичної співпраці була тісно пов'язана із процесом ратифікації договору про ЄОС. Попри достатньо швидку ратифікацію документа рештою учасників договору, серйозні складнощі виникли у Франції. Військові поразки в Індокитаї загострили дискусію щодо обмеження суверенітету країни у військово-політичній сфері, сильними залякалися й побоювання щодо порушення рівноваги в Європі на ко-

ристь Західної Німеччини. Намагаючись здобути додаткові гарантії, що запобігли б можливому франко-німецькому протистоянню в Європі, французький уряд Р. Мейєра звернувся до Великої Британії з пропозицією приєднатися до ЄОС. Досить стримане ставлення англійських правлячих кіл до формування таких європейських об'єднань наднаціонального характеру, як ЄОС та ЄПС, з одного боку, та негативна реакція ліних сил та голлістів у самій Франції щодо питання ремілітаризації Німеччини – з іншого, унеможливили реалізацію цих двох проектів. 30 серпня 1954 р. Національна асамблея Франції не ратифікувала договір про ЄОС, тож відпала і необхідність обговорення проекту ЄПС.

Негативна позиція Великої Британії щодо ЄОС означала не категоричну відмову від ідеї військово-політичної співпраці в Європі, а, радше, незгоду з наднаціональним характером об'єднання. Отже, фактично заблокувавши проект європейської армії, Велика Британія, в особі міністра закордонних справ А. Ідена, запропонувала розвивати цей напрям західноєвропейської інтеграції на основі вже існуючого з 1948 р. Західного союзу із залученням до нього ФРН та Італії. З одного боку, це зберігало б атлантичну орієнтацію європейського інтеграційного процесу, а з іншого – забезпечувало певний франко-британський спільний контроль над західнонімецькими збройними силами.

23 жовтня 1954 р. в Парижі були підписані угоди про реорганізацію Брюссельського пакту за рахунок приєднання до нього ФРН та Італії й утворення Західноєвропейського союзу (ЗЄС). На практиці ЗЄС став лише перехідним етапом на шляху залучення ФРН до Північноатлантичного союзу (травень 1955). Передавши свої збройні сили в розпорядження НАТО, ЗЄС фактично прирікав себе на цілковиту неефективність і контроль з боку США протягом наступних трьох десятиліть. Усі спроби Франції у 60–70-ті рр. реанімувати ЗЄС не дали практичних результатів. Лише зближення позицій Франції та США із ключових міжнародних проблем та розширення взаємодії Франції з військовою організацією НАТО в 80-ті рр. створили передумови для активізації ЗЄС.

Таким чином, з усіх спроб утворення перших наднаціональних європейських співтовариств реально втілено в життя було лише план Шумана. Переконавшись у неможливості створення наднаціонального військово-політичного об'єднання континентальної Європи, прихильники інтеграції в західноєвропейських країнах сконцентрували основну увагу на сфері економіки. Подальша концентрація виробництва потребувала виходу за вузькі межі національних ринків і розвитку міжнародної співпраці. Значно активізувалися в цей час спроби західноєвропейських країн об'єднати зусилля в галузі атомної енергетики. У 1956 р. було утворено Міжнародне агентство з атомної енергії, а в 1954 р. у Женеві – Європейська рада з ядерних досліджень. Найбі-

льшу активність у цьому напрямі виявляла Франція, яка бачила у відповідних проектах можливість спільного фінансування виробництва французької атомної бомби. ФРН та Нідерланди, у свою чергу, схилилися до розширення інтеграції в межах спільного ринку.

У червні 1955 р. в м. Мессіні (Італія) відбулася перша після провалу проекту європейської армії конференція міністрів закордонних справ шести держав. На її розгляд був поданий підготовлений представниками країн Бенілюксу меморандум Бейєна – Спаака-Беха. Саме він став основою фінального комюніке, що фактично відкрило новий етап європейської інтеграції. У Мессіні було ухвалено рішення про утворення спільного ринку, що мав об'єднати енергетичні ресурси, транспорт, сільське господарство західноєвропейських країн. Міжурядовий комітет на чолі з П.-А. Спааком, утворений по завершенні роботи конференції, розробив і представив у травні 1956 р. у Венеції проект майбутнього об'єднання.

Активізація в 1956 р. західноєвропейських інтеграційних ініціатив не в останню чергу зумовлювалася міжнародними подіями. Придушення народного повстання у Будапешті та поразка англо-франко-ізраїльської інтервенції в Єгипті засвідчили перманентний характер радянської загрози, а також спричинили загострення відносин між США та їхніми західноєвропейськими партнерами. Проголосивши доктрину Ейзенхауера, США не тільки не підтримали колоніальну політику своїх партнерів, а й висловили намір потіснити їх на Близькому Сході.

25 березня 1957 р. у Римі були підписані договори щодо утворення двох нових міжнародних інтеграційних об'єднань – Європейського економічного співтовариства ("Спільного ринку") та Європейського співтовариства з атомної енергії ("Євратом"). Римські договори, що набули чинності 1 січня 1958 р., визначили перспективи спільної економічної та науково-технічної діяльності шести країн. Основними завданнями об'єднань стали утворення спільного ринку та поступове зближення економічної політики держав-членів, усебічний розвиток економічної діяльності, стабільність і зростання життєвого рівня у співтовариствах. Досягнення цієї мети планувалося протягом 12-річного перехідного періоду, що поділявся на три етапи й передбачав:

- ⇒ поступове скасування митних зборів і кількісних обмежень у торгівлі;
- ⇒ поступове введення спільних митних тарифів і формування спільної торговельної політики щодо третіх країн;
- ⇒ скасування перешкод для вільного пересування товарів, робочої сили, послуг та капіталів;
- ⇒ проведення спільної політики в окремих галузях економіки, як то спільна сільськогосподарська політика та політика в галузі транспорту;

↳ гармонізація законодавства цих країн для забезпечення функціонування Спільного ринку.

Договір про ЄЕС передбачав утворення Європейського соціального фонду та Європейського інвестиційного банку.

Договір про Євратом ставив за мету розв'язання проблеми енергетичних ресурсів для Західної Європи, викликану новими вимогами науково-технічної революції та активізацією національно-визвольних рухів на Близькому Сході. Франція при цьому розраховувала використати фінансові ресурси партнерів для розвитку власної атомної промисловості, надавши їй європейського статусу, й одночасно перешкодити утворенню національної атомної промисловості в інших країнах Західної Європи, особливо у ФРН.

Активізація процесу європейського будівництва поставила питання про його географічні кордони. Уже на етапі утворення західноєвропейських інтеграційних об'єднань Велика Британія відмовилася брати в них участь. Дотримуючись концепції "трьох кіл", Велика Британія розглядала Європу лише як складову частину атлантичної інтеграції і прагнула залучити європейські структури до ширших міжнародних об'єднань, залежних від США.

Проте майже до кінця 1958 р. країни "малої Європи" пов'язували майбутнє європейського будівництва саме з Великою Британією, яка була членом ЗЕС, а з 1954 р. – асоційованим членом ЄОВС. Після конференції в Мессіні, що ухвалила рішення про побудову Спільного ринку, Велику Британію запросили взяти участь у роботі Комітету Спаака. У жовтні 1955 р. був утворений Комітет підтримки Сполучених Штатів Європи на чолі із Ж. Монне, який, об'єднавши політичних діячів країн ЄОВС та Англії, активно сприяв втіленню в життя федералістських принципів європейського будівництва. Остаточний розрив між країнами ЄОВС та Англією позначився після висунення Англією в липні 1956 р. проекту Європейської економічної асоціації, що передбачав об'єднання країн ЄОВС із 11 іншими країнами – членами ЄОЕС, створеної згідно з планом Маршалла в 1948 р. Проект не передбачав ані запровадження спільних зовнішніх тарифів, ані проведення спільних політик. Переговори із цього питання збіглися у часі з приходом до влади у Франції генерала де Голля, який, спираючись на підтримку канцлера ФРН К. Аденауера, наполіг на дотриманні умов Римських угод, згрупувавши країни "малої Європи" навколо Франції.

Щоб запобігти приєднанню до ЄЕС інших країн ЄОЕС, Велика Британія ініціювала підписання 4 січня 1960 р. Стокгольмської конвенції, що утворювала Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). До неї увійшли такі країни, як Данія, Швеція, Норвегія, Португалія, що мали тісні економічні зв'язки з Великою Британією, й Австрія та

Швейцарія, які фактично опинилися в ізоляції після утворення ЄЕС. У 1961 р. до ЄАВТ в ролі асоційованого учасника приєдналася Фінляндія (набула повноправного членства у 1986), у 1970 р. – Ісландія, у 1991 р. – Ліхтенштейн. Основна ідея та фундаментальні структури ЄАВТ принципово відрізняються від ЄЕС, оскільки головною метою об'єднання було лише скасування митних бар'єрів усередині об'єднання та побудова зони вільної торгівлі, такі довготермінові цілі, як формування спільного ринку та запровадження єдиних митних тарифів щодо третіх країн, не ставилися.

21.4. Особливості європейської інтеграції в 60-ті роки ХХ століття

Невдовзі стало зрозумілим, що в економічному плані ЄАВТ не в змозі конкурувати з ЄЕС та здійснювати на нього будь-який вплив. Більше того, частка Спільного ринку, формування якого ЄЕС розпочав у березні 1960 р., у зовнішній торгівлі країн ЄАВТ постійно зростала. Це відбувалося на тлі падіння торговельної активності як у межах ЄАВТ, так і Співдружності, де такі найбагатші домініони, як Австралія та Нова Зеландія, розпочавши індустріалізацію своєї економіки, дедалі більше орієнтувалися на співпрацю із США та Японією. Ще важливішими були політичні зміни, що зумовили відхід Великої Британії від концепції "трьох кіл", запропонованої наприкінці 40-х рр., згідно з якою Англія мала виступати ланкою, що поєднувала англосаксонський світ, Британську співдружність та об'єднану Європу. Прийшло розуміння того, що Велика Британія втратила статус першорядної держави і перетворилася у велику державу другого рангу. Ослаблення англійського впливу у Співдружності та криза особливих відносин із США після суецьких подій 1956 р. супроводжувалися зростаючою ізоляцією Лондона в континентальній Європі, формуванням франко-німецької осі та виношуванням планів європейського політичного будівництва без участі Великої Британії. Усе це вимагало від країни корегування зовнішньополітичного курсу, у тому числі його європейської складової. Наприкінці 50-х рр. розробляється концепція зон зосередження, згідно з якою першочергові інтереси країни пов'язувалися із Західною Європою та Північною Америкою. Поява цієї концепції призвела до сильної європеїзації зовнішньої політики Великої Британії.

Занепокоєння різким зростанням ролі "шістки" висловлювали й інші учасники ЄАВТ. Так, Данія опікувалася майбутнім своїх торговельних відносин з Німеччиною, оскільки запровадження спільної сільськогосподарської політики ЄЕС підривало данський сільськогосподарський

експорт у Західну Німеччину, що складало значну частку її прибутків. Ренту учасників організації лякала й можливість одноосібного приєднання Великої Британії до ЄЕС та розвал ЄАВТ. Прагматично оцінивши свої прорахунки, Велика Британія, Данія, Ірландія та Норвегія 9 серпня 1961 р. подали заявку на вступ до ЄЕС, а Австрія, Швеція, Швейцарія та Португалія – на отримання асоційованого статусу.

Переговори були досить складними й зосередилися на питаннях сільського господарства, єдиних тарифів і відносин із країнами Співдружності. Велика Британія наполягала на збільшенні перехідного періоду з 12 до 15 років, зменшення на 20 % єдиних торговельних тарифів, вільному ввезенні сільськогосподарської продукції та сировини із країн Співдружності, а також прийнятті останніх до ЄЕС. Загалом, країни "малої Європи" схвально поставилися до прийняття нових членів ЄЕС. Країни Бенілюкс та Італія бачили в цьому як комерційні переваги, так і противагу можливій франко-німецькій гегемонії. Промислові та торговельні кола ФРН розраховували на зростання експорту своєї продукції до Великої Британії та скандинавських країн. Німеччина навіть погодилася з принципами Спільної сільськогосподарської політики (ССП), що становило одну з умов Франції щодо прийняття Англії до ЄЕС. Тим більшим було невдоволення канцлера К. Аденауера, коли французький президент без погодження зі своїми партнерами на прес-конференції 14 січня 1963 р. наклав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС.

Основна причина такої позиції Франції полягала у прагненні зберегти політичну рівновагу та закріпити свої економічні та політичні позиції у Співтоваристві. Саме на цей період приходиться посилення політичних відносин між Францією та ФРН, закріплене підписанням 22 січня 1963 р. Єлисейського договору. Прийняття Великої Британії до ЄЕС призвело б до зміни балансу сил в об'єднанні. Значний вплив відіграв й американський чинник, а саме "особливі" відносини Великої Британії та Сполучених Штатів. Вступ Великої Британії до Співтовариств призвів би до посилення атлантичної складової та зростання впливу Сполучених Штатів на інтеграційні процеси в Західній Європі. Свідченням цього були англо-американські домовленості в Нассау (18–21 грудня 1962) щодо двосторонньої співпраці в ядерній галузі та створення багатосторонніх ядерних сил у НАТО, що, на думку президента Франції Ш. де Голля, ішло в розріз з англо-французькими переговорами про співпрацю у формуванні західноєвропейських ядерних сил.

Проте спроби країн ЄАВТ стати членами ЄЕС не припинялися. 11 травня 1967 р. Велика Британія, Данія, Ірландія та Норвегія вдруге подали заявку на вступ до ЄЕС. Економічні та політичні мотиви, що зумовили таке рішення уряду Гарольда Вільсона, фактично не змінилися з 1961 р., однак були значно обмежені британські вимоги

щодо її вступу до ЄЕС. Англія погоджувалася приєднатися до всіх договорів й ініціатив, що запроваджувалися у межах Співтовариств, у тому числі до Спільної сільськогосподарської політики. Вона визнавала міжнародне значення Співтовариств у політичній сфері та зобов'язувалася сприяти в майбутньому процесу політичного об'єднання Європи. Крім того, Лондон уже не висував вимоги вступу Англії до ЄЕС у єдиному блоці з країнами ЄАВТ та Співдружності.

Незважаючи на таку трансформацію європейської політики Англії, позиція офіційної Франції лишалася незмінною. Вплинути на вето де Голля від 27 листопада 1967 р. не змогли ані сприятлива позиція інших п'яти країн – членів ЄЕС, ані зростаюча внутрішньополітична опозиція в самій Франції. І хоча де Голлю цього разу ще вдалося не допустити Англію в ЄЕС, усе ж стало зрозуміло, що внутрішня рівновага у Співтоваристві суттєво порушена.

Іншим викликом, що постав перед Співтовариствами на початку 60-х рр., було питання про активізацію політичної співпраці. Незважаючи на невдалі спроби ЄОС та ЄПС, членам ЄЕС була зрозуміла необхідність поширення інтеграції на політичну сферу. Уперше питання координації зовнішньої політики було розглянуто в 1959 р. на зустрічі міністрів закордонних справ, які ухвалили рішення щодо проведення регулярних зустрічей керівників зовнішньополітичних відомств країн – членів ЄЕС.

У лютому 1961 р. під час зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ЄЕС було утворено спеціальний комітет експертів, який мав розробити проект політичного союзу в межах ЄЕС. Головою комітету було обрано посла Франції у Данії Крістіана Фуше. У листопаді 1961 р. в межах комітету Франція висунула план Фуше, що передбачав утворення системи інституцій з координації зовнішньої політики й оборони, співпраці в галузі політики й економіки, захисту прав людини: Ради (регулярні зустрічі глав держав та урядів), Парламенту та постійної Європейської політичної комісії. Проте проект був відображенням голлівської інтерпретації європейського інтеграційного процесу як руху до "Європи вітчизн": в основу ухвалення рішень у союзі було покладено міждержавний підхід. План Фуше не був затверджений, оскільки викликав негативну реакцію країн "малої Європи". Країни Бенілюксу й Італія побачили в ньому загрозу протиставлення вже існуючим інституціям – ЄЕС, Євратому та ЄОВС. Ці країни виступали і за посилення наднаціонального характеру політичної співпраці. За непокоєння викликав і той факт, що новостворений союз певною мірою міг розглядатися як альтернатива НАТО, оскільки процедура ухвалення військово-політичних і зовнішньополітичних рішень не була прив'язана до їх розв'язання в межах Північноатлантичного Альянсу.

Начальним у першій половині 60-х рр. ХХ ст. стало й питання про реформування організаційної структури Співтовариств через постійне дублювання функцій органів ЄОВС, Євратому та ЄЕС. Ще в січні 1958 р. після набрання чинності Римських договорів було ухвалено рішення, що Асамблея стане спільним органом для трьох співтовариств. Її склад було розширено із 78 представників національних парламентів до 142 депутатів. 30 березня 1962 р. Асамблею було перейменовано в Європейський парламент. З 1 січня 1958 р. спільним для трьох структур став і Суд ЄЕС. Таким чином, уже в 1958 р. було зроблено перший крок до злиття основних органів Співтовариств.

Наступним кроком стала ініційована в листопаді 1964 р. урядом ФРН пропозиція про злиття виконавчих органів трьох співтовариств: злиття Вищого керівного органу ЄОВС, Комісій ЄЕС та Євратому й утворення єдиної Ради міністрів Співтовариств. Планувалося значно розширити повноваження Європарламенту, який пропонувалося наділити правом ухвалювати закони, затверджувати бюджет Співтовариств та ратифіковувати договори, підписані ЄЕС із третіми країнами. 8 квітня 1965 р. у Брюсселі було підписано *Договір про злиття виконавчих органів ЄЕС, ЄОВС та Євратому*, що привело до утворення єдиної Європейської комісії та Ради ЄЕС. Проте угода набула чинності лише 1 липня 1967 р. після подолання інституційної кризи 1965–1966 рр. Німецька ініціатива стала проявом зіткнення двох концепцій європейського будівництва – "Європи вітчизни" генерала де Голля та "Європейської вітчизни". Саме боротьба прихильників міждержавного та наднаціонального шляхів розвитку ЄЕС стала причиною першої серйозної інституційної кризи в ЄЕС навесні 1965 р.

Приводом для цього стали різні підходи. У травні 1965 р. голова Європейської комісії В. Хальштейн запропонував перейти до фінансування спільної сільськогосподарської політики через спеціальний фонд. Фактично, ішлося про утворення спільного бюджету ЄЕС, який би формувався не за рахунок внесків держав-членів, а з інших надходжень: національних митних зборів від торгівлі країн-членів із третіми країнами та від податків на сільськогосподарську продукцію. Розпоряджалася б цими коштами Комісія, а контроль мав здійснюватися Європейським парламентом. Пропозиція В. Хальштейна мала подвійний ефект – забезпечення функціонування аграрної політики та розширення повноважень Європейської комісії та Європейського парламенту. Проте у Франції ця пропозиція була сприйнята негативно через очевидне збільшення повноважень Комісії, яка б формувала і контролювала фінансові потоки, та її перетворення у структуру на зразок Європейського уряду.

Іншим чинником, що призвів до кризи всередині Співтовариств, стало питання про механізми ухвалення рішень у ЄЕС. Згідно з Римсь-

ким договором з 1 січня 1966 р. мав розпочатися третій етап перехідного періоду, коли країни-учасниці відмовитися б від одноставного голосування та перейшли б до ухвалення рішень більшістю голосів. Президент Франції Ш. де Голль виступив проти зміни процедури ухвалення рішень, а із 30 червня 1965 р. Франція впродовж семи місяців паралізувала діяльність Співтовариств, бойкотуючи засідання керівних органів ЄЕС. Ця інституційна криза увійшла в історію європейської інтеграції під назвою кризи "порожнього стільця". Для запобігання розколу Співтовариств інші країни-члени були змушені прийняти ультимативні вимоги Франції і в січні 1966 р. в Люксембурзі було досягнуто згоди. Основні положення домовленості враховували майже всі претензії Франції: "Люксембурзький компроміс" полягав у збереженні принципу одноставності та відмові від переходу до ухвалення рішень кваліфікованою більшістю. Фактично, Францією була проведена ревізія Римських договорів на користь власним інтересам. Прийняття "Люксембурзького компромісу" означало перемогу голлістського підходу до інтеграції над федеративним принципом побудови європейської інтеграції.

Наприкінці 60-х рр. знову на порядку денному постало питання про розширення ЄЕС, оскільки, незважаючи на друге вето де Голля у 1967 р., спроби Великої Британії увійти в Співтовариства продовжувалися. Можливим це стало через зміну влади у Франції. У квітні 1969 р. після студентських заворушень і поразки на референдумі про регіональну реформу та реформу Сенату президент Франції Ш. де Голль подав у відставку. З приходом до влади нового президента Франції Жоржа Помпіду було проведено певні корективи французького зовнішньополітичного курсу. Фінансово ослаблена Франція, особливо після подій травня 1968 р., уже не могла, перебуваючи майже в цілковитій ізоляції, диктувати свою політику всьому Співтовариству.

На відміну від де Голля, Ж. Помпіду вважав, що участь Англії в ЄЕС неминуча і навіть бажана для Франції як чинник стримування ФРН та гарантування розвитку Співтовариств як Європи суверенних держав. Саме в контексті франко-німецьких відносин французький уряд і розглядав питання про розширення ЄЕС. Французька позиція ґрунтувалася й на факті зміни політичного керівництва у ФРН та приході до влади СДПН на чолі з В. Брандтом. Завдяки "новій східній політиці" ФРН вийшла на перше місце в торгівлі з країнами соціалістичного табору, що призвело й до різкого зростання економічної ваги Німеччини у Співтовариствах.

Активізувалася і зовнішня політика Великої Британії, яка виступила ініціатором спільних англо-французьких проектів у галузі виробництва озброєнь та військового планування. Усе це мало переконати Францію у зміні підходів Великої Британії щодо участі в європейських структурах.

Першою зустріччю країн – членів ЄЕС на найвищому рівні після зміни політичного керівництва у Франції стала конференція глав держав й урядів, що проходила в Гаазі 1–2 грудня 1969 р. Зустріч у Гаазі стала важливим етапом у розвитку Співтовариств, оскільки згідно з Римськими договорами саме наприкінці 1969 р. завершився перехідний 12-річний етап європейського будівництва. Постало питання про вироблення нових цілей і завдань для ЄЕС на наступне десятиріччя. Однак головною перешкодою для нормального функціонування Співтовариств залишалася проблема членства Великої Британії. Після вето 1967 р., коли Франція була в ізоляції, її партнери по ЄЕС головною умовою подальшого поглиблення інтеграції та остаточного врегулювання питання ССП ставили її згоду на розширення Спільного ринку. Розуміючи необхідність компромісу, Ж. Помпіду запропонував французький варіант розширення – за умови завершення та поглиблення ЄЕС. Так цей підхід і набув остаточної назви завершення, поглиблення та розширення ЄЕС. Під завершенням малося на увазі розв'язання суперечливих питань: функціонування ССП та бюджетне врегулювання; під поглибленням розумілося поширення інтеграції на інші сфери співпраці – гармонізація валютних політик держав – членів Співтовариств.

Розв'язання суперечливих питань у ЄЕС відкрило Великій Британії шлях до членства. З 1970 р. розпочалися переговори з країнами – претендентами на вступ до ЄЕС, що проходили у два етапи: перший передбачав погодження позицій шести країн ЄЕС із цього питання; другий – підготовку договорів з кандидатами. 22 січня 1972 р. в Брюсселі міністрами закордонних справ Великої Британії, Данії, Ірландії та Норвегії було підписано відповідні угоди про приєднання цих країн до ЄЕС. З 1 січня 1973 р. після ратифікації договорів до складу ЄЕС увійшли Велика Британія, Данія та Ірландія. У Данії та Ірландії було проведено референдуми, у Великій Британії рішення було затверджено парламентом. Під час референдуму у Норвегії, що пройшов у вересні 1972 р., 53,5 % населення висловилися проти приєднання країни до Спільного ринку. Референдум щодо розширення ЄЕС проходив й у Франції та був використаний Ж. Помпіду як чинник консолідації політичних сил у країні та, певною мірою, як перестрахування у випадку непередбачуваної політики Великої Британії.

Така позиція французького президента мала реальні підстави. Відразу ж після перемоги лейбористів на виборах 25 лютого 1974 р. уряд Г. Вільсона (1974–1976) висунув до Співтовариства вимогу переглянути статті Договору 1972 р. про приєднання Великої Британії до ЄЕС стосовно ССП, формування бюджету й торгівлі з країнами Співдружності. З метою здійснення тиску на своїх континентальних партнерів 5 червня 1975 р. у Великій Британії був проведений референдум,

який хоча й засвідчив підтримку населенням позиції уряду з перерахованих питань, але й одночасно продемонстрував бажання англійців залишитися у складі ЄЕС. Принципово не відрізнялася від курсу Г. Вільсона і європейська політика іншого лейбористського уряду на чолі з Д. Каллаганом (1976–1979).

Після приєднання Великої Британії, Данії й Ірландії до ЄЕС постало питання про майбутнє Європейської асоціації вільної торгівлі. Багато членів ЄАВТ не могли претендувати на членство у Співтовариствах через свій нейтральний статус, інші – через внутрішні соціально-політичні проблеми. У 1973 р. між ЄЕС та країнами ЄАВТ, включаючи Норвегію, було підписано угоди про вільну торгівлю.

21.5. План Ж. Помпіду та розвиток ЄЕС у 70-ті роки ХХ століття

Утілення в життя проекту Спільного ринку передбачало 12-річний перехідний період, що складався із трьох етапів (1958–1961, 1962–1965, 1966–1969). До 1968 р. частково були виконані перші два завдання Спільного ринку: ліквідація митних бар'єрів до 1 липня 1968 р., що дало змогу вчетверо збільшити обсяги внутрішньої торгівлі, та введення єдиних зовнішніх тарифів у торгівлі з третіми країнами. З виконанням третього завдання Спільного ринку, пов'язаного з формуванням Спільної сільськогосподарської політики, наприкінці 60-х рр. виникли серйозні складнощі. ССП опинилася в центрі боротьби між "протекціоністами" та прихильниками вільного пересування товарів у межах ЄЕС. Це протистояння спричинювалося складними суперечностями між принципами вільного ринку й адміністративної системи управління сільським господарством.

Механізм ССП базувався на трьох важливих принципах: єдність аграрного ринку; комунітарні преференції (зобов'язання закуповувати сільськогосподарську продукцію, насамперед, у країнах ЄЕС); фінансова солідарність. Формування митного союзу, спільної торговельної політики щодо третіх країн та спільної сільськогосподарської політики становили до кінця 60-х рр. три найважливіші напрями європейського будівництва. Ліквідація внутрішніх бар'єрів мала лягти в основу процесу активної економічної інтеграції, яка, у свою чергу, зумовила б інтеграцію політичну.

Зустріч на вищому рівні в Гаазі (1–2 грудня 1969) відкрила новий етап у процесі європейського будівництва. Саме тут країни ЄЕС схвалили розроблену Ж. Помпіду концепцію завершення, розширення та поглиблення інтеграції, яка мала вивести Європейські співтовариства на якісно новий рівень.

Концепція передбачала виконання трьох важливих завдань:

- ⇒ завершення реалізації завдань перехідного періоду, насамперед, остаточне врегулювання питань фінансування ССП;
- ⇒ розширення географічних меж ЄЕС за рахунок приєднання Великої Британії, Данії та Ірландії;
- ⇒ поглиблення європейського інтеграційного процесу, що передбачало перехід до економічного та валютного союзу, інтенсифікацію співпраці в галузі наукових досліджень і промисловості, реформування Європейського соціального фонду.

На саміті в Гаазі було розв'язано складне питання шляхів фінансування спільної сільськогосподарської політики, яке в 1965 р. призвело до кризи в ЄЕС. Так, було ухвалено рішення про принципи формування спільного бюджету ЄЕС, підконтрольного Європейській комісії та Європейському парламенту. Бюджет мав формуватися не за рахунок внесків держав-членів, як це було раніше, а за рахунок інших ресурсів (кошти від експорту сільськогосподарської продукції, спільний митний тариф Співтовариств, частка податку на додану вартість). Цих ресурсів було достатньо як для фінансування ССП, так і для запровадження інших спільних політик ЄЕС. Значно посилилася роль комунітарних інституцій у бюджетному питанні, оскільки проект бюджету готувався Комісією та затверджувався Європейським парламентом.

У жовтні 1972 р. на саміті в Парижі країни ЄЕС ухвалили широку програму спільних дій щодо поглиблення інтеграційних процесів:

- ⇒ утворення економічного та монетарного союзу не пізніше кінця 1980 р.;
- ⇒ створення фондів регіонального розвитку;
- ⇒ активізація соціальних програм;
- ⇒ формування спільної наукової, технологічної та промислової політики;
- ⇒ вироблення спільної енергетичної політики;
- ⇒ формування спільної позиції на майбутніх переговорах у межах ГАТТ (раунд Ніксона);
- ⇒ формування до кінця десятиріччя політичного союзу.

Ці рішення базувалися на заздалегідь розроблених пропозиціях. 8 березня 1970 р. була опублікована доповідь прем'єр-міністра Люксембурга П'єра Вернера, у якій обґрунтовувалася можливість утворення економічного та валютного союзу. Програма, розрахована на 10 років, передбачала гармонізацію економічних політик, системи оподаткування, єдине представництво Співтовариств у міжнародних фінансових організаціях, інституційні перетворення у вигляді формування комунітарної системи центральних банків, запровадження єдиної європейської валюти до 31 грудня 1980 р. 27 жовтня 1970 р.

міністри закордонних справ країн – членів ЄЕС схвалили доповідь Давін'йона, що передбачала формування механізму консультацій та обміну інформацією в галузі зовнішньої політики.

Більша частина цих планів, й особливо терміни їхнього виконання, так і залишилися на папері. Нафтова, монетарна та сільськогосподарська кризи, що вразили світову економіку в період з 1973 по 1984 рр., не тільки перешкодили виконанню запланованих завдань, а й поставили Європейські співтовариства перед необхідністю переглянути деякі з них.

Нафтові кризи (перша – осінь 1973, друга – 1979–1981) призвели до чотирикратного підвищення цін та довели їх на світлу арабську нафту до 34 дол за барель, що фактично змусило країни ЄЕС відмовитися від проведення спільної енергетичної політики.

Найбільшою невдачею європейського інтеграційного процесу 70-х рр. можна назвати провал планів побудови економічного та валютного союзу. Слабкою стороною плану Вернера була залежність економік членів Співтовариств від долара США. Цей проект формувався з урахуванням особливостей Бреттон-Вудської системи, у якій на початку 70-х рр. розпочалася криза. В умовах нестабільності валютних ринків (1971 р. – девальвація долара США та французького франка, вимушена ревальвація німецької марки) у квітні 1972 р. на зустрічі в Базелі країни – члени ЄЕС розробили пакет стабілізаційних заходів й ухвалили рішення про запровадження системи "валютної змії" – узгоджених коливань валют країн – членів ЄЕС одна до одної та у визначених межах щодо долара США. Проте через глобальні зміни у світовій економіці експеримент виявився невдалим.

Нестабільність і коливання американського долара спричинили крах 8 січня 1976 р. Бреттон-Вудської монетарної системи, що, у свою чергу, сприяло кризі європейської системи "валютної змії". Ураховавши попередні невдачі, Європейська рада на засіданні у Бремені (6–7 липня 1978) схвалила франко-німецьку ініціативу щодо формування Європейської валютної системи (ЄВС), яка невдовзі розпочала свою роботу (з 13 березня 1979). Основним наслідком діяльності ЄВС стало введення єдиної європейської розрахункової одиниці (екю).

Світова криза викликала значні складнощі в економіці країн Європейських співтовариств. Зростання цін на зернові культури та перетворення ЄЕС з 1981 р. їх на чистого експортера неминуче призвело до загострення конкурентної боротьби із США. Середньорічні темпи промислового виробництва в ЄЕС упали з + 5,1 % в середині 60-х рр. до – 1,6 % в 1982 р. Рівень безробіття збільшився із 3 % у 1973 р. до 10 % у 1984 р. Інфляція досягла двозначних цифр у періоди нафтових криз. Значно зріс дефіцит торговельного балансу.

У цих умовах країни ЄЕС активізували політичну співпрацю. Утворений відповідно до рішень Гаазького саміту 1969 р. комітет Давіньйона (Етьєн Давіньйон – бельгійський дипломат, голова комітету) розробив пропозиції щодо подальшої політичної уніфікації Співтовариств й утворення спеціальних механізмів зовнішньополітичної співпраці. Для запобігання конфлікту, подібному тому, що виник на початку 60-х рр. навколо плану Фуше, було вирішено розвивати політичну співпрацю поза комунітарними формами співробітництва. Цей комплекс координаційних дій дістав назву Європейського політичного співробітництва (ЄПС) і мав існувати й розвиватися поза офіційною системою органів Європейських співтовариств.

Ухвалені в Гаазі рішення визначили два шляхи інтеграційного процесу в ЄЕС:

⇒ торговельно-економічна інтеграція на базі існуючих структур, яка мала привести на кінцевому етапі до формування наднаціональних структур і побудови економічного та валютного союзу.

⇒ зовнішньополітична інтеграція, що повинна була розвиватися на основі системи Європейської політичної співпраці, тобто поза системою офіційних органів ЄЕС, на базі міждержавного співробітництва.

Саме з ухваленням у Люксембурзі 27 жовтня 1970 р. плану Давіньйона розпочинається історія ЄПС, що проіснувало до 1993 р., коли згідно з Маастрихтським договором було запроваджено спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС.

Основною метою ЄПС було проголошено забезпечення взаєморозуміння та солідарності з основних проблем міжнародної політики шляхом обміну інформацією та проведення регулярних консультацій, гармонізації поглядів, що, проте, не передбачало вироблення спільної позиції Співтовариств щодо міжнародних питань. Рішення, досягнуті в ході консультацій, мали лише рекомендаційний характер. Доволі жорстко обмежувалася й компетенція системи ЄПС. По-перше, вона не мала поширюватися на внутрішні проблеми країн ЄС, а також проблеми, що вони вважають сферою своїх інтересів; по-друге, вона не могла розглядати економічні та валютні проблеми; по-третє, не поширювалася на сферу міжнародної безпеки та військово-політичної співпраці із третіми країнами.

Протягом першої половини 70-х рр. були сформовані механізми ЄПС, що передбачали:

⇒ регулярні (чотири рази на рік) зовнішньополітичні консультації міністрів закордонних справ країн – членів ЄЕС;

⇒ щоквартальні засідання Політичного комітету (утворений у 1974), що складався з голів політичних департаментів міністерств закордонних справ країн-учасниць. До функцій Комітету належало по-

передне погодження проектів документів перед їх розглядом міністрами закордонних справ;

⇒ систему європейських кореспондентів (передбачалося утворення посади європейського кореспондента в кожному міністерстві закордонних справ) для забезпечення постійного обміну інформацією;

⇒ проведення конференцій, зустрічей у посольствах, місіях.

Планувалося опосередковане задіяння інституцій ЄЕС – Європейської комісії та Парламенту. У разі зв'язку обговорюваних питань зі сферою відповідальності Співтовариств, потрібно було звертатися за консультацією до Комісії. Передбачалися й неформальні (раз на півроку) зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ЄПС із Політичним комітетом Європарламенту. Таким чином, розвиток європейської політичної інтеграції спрямовувався на пошук взаємоприйнятних форм співпраці в межах існуючих інститутів ЄС за рахунок перерозподілу повноважень та посилення ефективності роботи інтеграційних структур.

На саміті в Копенгагені (14–15 грудня 1973) ЄЕС ухвалили "Декларацію європейської ідентичності", що передбачала можливість екстрених зустрічей на найвищому рівні. З ініціативи президента Франції В.Ж. д'Естена саміт у Парижі (9–10 грудня 1974) ухвалив рішення про утворення Європейської ради, у межах якої мали проводитися регулярні зустрічі на рівні глав держав й урядів країн ЄЕС для розв'язання найважливіших економічних і політичних питань. На Європейську раду покладалося завдання забезпечити взаємодію офіційних структур ЄЕС у системі ЄПС. Саме Європейська рада погодила питання проведення прямих виборів до Європейського парламенту (Рим, грудень 1975 та Брюссель, липень 1976); утворення ЄВС (Копенгаген, квітень, Бремен, липень і Брюссель, грудень 1978); встановлення обмежень на імпорт нафти (Страсбург, червень 1979); проведення першої реформи ССП (Брюссель, березень 1984 р.); урегулювання англійської частки в бюджеті ЄЕС (Фонтенбло, червень 1984). Таким чином, Європейська Рада консенсусом ухвалює лише принципові рішення, залишаючи на розгляд міністрів технічні деталі.

Незважаючи на появу цілої низки зовнішньополітичних проектів, співпраця у цій сфері розвивалася шляхом емпіричного пошуку найсприятливіших форм співпраці. У грудні 1975 р. було опубліковано доповідь групи експертів на чолі із прем'єр-міністром Бельгії Лео Тіндемansom, у якій на розгляд урядів країн – членів ЄЕС була представлена система заходів для формування ЄС:

⇒ Утворення єдиного центру ухвалення рішень: механізми Європейської політичної співпраці та ЄЕС мали розвиватися в межах спільних інституцій.

☞ Збільшення повноважень наднаціональних органів ЄЕС – Комісії та Європарламенту, який мав отримати право бюджетної ініціативи.

☞ Формування економічного та валютного союзу.

☞ Започаткування спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи співпрацю з проблем військово-промислового виробництва.

Передбачаючи всі складнощі, що можуть виникнути, особливо в останньому питанні (Ірландія не є членом НАТО та ЗЄС, Данія не є членом ЗЄС, Франція вийшла з військової організації НАТО), Л. Тіндемманс запропонував поділити країни ЄЕС на ті, що вже готові до політичної та монетарної інтеграції, та ті, що не можуть перейти до неї ("Європа двох швидкостей").

Занадто масштабні та сміливі на той час федералістські пропозиції Л. Тіндемманса не були сприйняті у багатьох країнах-членах. Так, протести викликали спроби підсилення наднаціонального характеру Співтовариств. Поширення співпраці на сферу зовнішньої політики й оборони сприйняли із занепокоєнням у політичних колах США та європейських атлантистів, таких як Велика Британія і Данія. Проект Тіндемманса не був ухвалений, хоча деякі його положення було враховано у 80-ті рр. при підготовці проектів документів про ЄС.

Із започаткуванням системи Європейського політичного співробітництва поступово стає традицією зовнішньополітична координація та вироблення спільних підходів країн – членів ЄЕС щодо нагальних проблем міжнародних відносин, що становили взаємний інтерес. Основними напрямками співпраці "дев'ятки" в межах ЄПС були трансатлантичні відносини, відносини із країнами соціалістичного табору, Близького Сходу та Середземномор'я, країнами, що розвиваються.

Саме в цей період зростають суперечності у трансатлантичних відносинах. Розбіжності, які в часи жорсткого блокового протистояння (1940–1960-ті) ховалися під спільною турботою про зміцнення трансатлантичної єдності, з першими успіхами економічної консолідації стимулювали рішучіше відстоювання власних поглядів з боку членів Співтовариств. Проте, прагнучи впровадити в життя пріоритетні національні інтереси, західноєвропейські країни зіштовхнулися із проблемою, що їх можливості впливу на міжнародну спільноту значно менші, ніж у їх союзника, а їх залежність від стану відносин між двома супердержавами заважає проведенню самостійної зовнішньої політики. Відповідь на зовнішні виклики та захист європейських інтересів незалежно від позиції США потребували створення власного форуму для зовнішньополітичних консультацій і співпраці. Отже, саме Вашингтон став одним з головних каталізаторів політичної інтеграції в ЄЕС.

Ставлення США до ідеї політичної автономії Західної Європи було негативним. Адміністрація Р. Ніксона зробила спроби повернути розвиток політичної інтеграції в ЄЕС усередину структур НАТО, свідченням чого стала висунута у квітні 1973 р. ініціатива держсекретаря США Г. Кіссінджера щодо підписання нової Атлантичної хартії. Проте реакція США призвела до зворотного ефекту – об'єднання Європи у спробах усунути залежність від американської гегемонії, особливо у питаннях відносин із країнами соціалістичного табору та Близькосхідного конфлікту.

Відмінними виявилися оцінки трансатлантичними союзниками арабо-ізраїльської війни 1973 р. Якщо США розглядали близькосхідну кризу як виклик глобальній рівновазі сил та посилення впливу Радянського Союзу, то європейців хвилювали проблеми забезпечення нафтових надходжень для потреб національних економік і можливий зрив процесу розрядки в Європі. Декларація ЄЕС щодо близькосхідної кризи, ухвалена 6 листопада 1973 р., у більшій мірі відстоювала арабські позиції. Активізувалися переговори країн ЄЕС із країнами – членами ОПЕК та державами Східного та Південного Середземномор'я, що призвело до започаткування в 1974 р. Євро-арабського діалогу та встановлення тісних контактів з Лігою арабських держав.

На початку 70-х рр. відбуваються і перші спроби інституціоналізації трансатлантичних відносин: сторони ухвалили рішення про проведення неформальних консультацій між США та ЄЕС як на вищому рівні, так і на рівні міністрів закордонних справ. З 1974 р. у практику увійшов взаємний обмін інформацією: США інформували про власну думку перед зустрічами ЄПС, а Президія ЄПС інформувала про результати переговорів, а також ухвалені рішення у форматі політичної співпраці. Обмін інформацією відбувався через посольства США в головуючих почергово країнах ЄПС, що зміцнювало роль цього європейського інституту в міжнародних відносинах.

З іншого боку, закладені із самого початку недоліки та слабкі сторони механізму ЄПС і розбіжності між країнами-членами робили можливим американське втручання у процес ухвалення рішень: головним інструментом впливу слугували саме двосторонні відносини з окремими країнами – членами ЄЕС.

Одним з найуспішніших прикладів функціонування ЄПС в 70-ті рр. стало формування спільної позиції країн-членів під час підготовки та проведення Наради з безпеки та співробітництва у Європі (1973–1975). Політичним комітетом ЄПС було сформовано спеціальну робочу групу для дослідження питань європейської безпеки, приділивши основну увагу проблемі поліпшення відносин з радянським табором. Особлива роль відводилася Комісії ЄЕС, що брала участь у засіданнях

робочої групи при виробленні спільних підходів з питань економічної співпраці та співробітництва у сфері науки, технології та охорони довкілля. Єдиним речником країн – членів ЄЕС на форумі НБСЕ був представник головної в об'єднанні країни. На вимогу західноєвропейських держав до порядку денного Наради також були включені такі питання, як права людини, свобода особистості, поглядів, руху тощо. Гельсінський заключний акт від 1 серпня 1975 р., у якому було зафіксовано досягнуті домовленості з питань безпеки та співпраці у Європі, було підписано не лише кожною країною – членом ЄЕС, а й від імені Співтовариств головою Ради міністрів.

Активізувалася й політика ЄЕС стосовно країн, що розвиваються. Вагоме місце у спільних політиках Співтовариств посідала допомога у розвитку. Для продовження ініціативи ЄЕС на встановлення тісніших контактів із колишніми колоніями в 1963 р. була підписана Конвенція в Яунде (Камерун) про надання пільгового статусу 18 країнам Африки та Тихоокеанського регіону (у 1969 р. було ухвалено другу Яундську конвенцію). Розширення Співтовариств в 1973 р. суттєво збільшило кількість асоційованих країн за рахунок колишніх англійських колоній, що стало причиною перегляду Яундських конвенцій та укладання 28 лютого 1975 р. в Ломе (Того) країнами – членами ЄЕС та 46 країнами АКТ нової Конвенції, що започаткувала формування в ЄЕС масштабної системи допомоги у розвитку. Конвенція містила зобов'язання ЄЕС надавати країнам АКТ економічну допомогу та поширити на них торговельні преференції, у тому числі відкрити для них свої ринки сільськогосподарської та частково промислової продукції.

Таким чином, незважаючи на певні складнощі, з якими зіштовхнулися Європейські співтовариства в питаннях політичної співпраці, загальні результати європейського інтеграційного процесу були значними. Країни Західної Європи в досить короткий термін не тільки відновили свій економічний потенціал, а й перетворилися на впливовий центр сили, який поряд із США та СРСР намагався сформулювати та проводити самостійну зовнішню політику, що відображала б спільні західноєвропейські інтереси та цінності.

21.6. Проблеми реформування ЄЕС у 80-ті роки. Єдиний Європейський акт

Сповільнення темпів європейських інтеграційних процесів і незадовільний розвиток Співтовариств у 70-ті рр. загострили дискусії щодо перегляду шляхів розвитку ЄЕС у наступному десятилітті та виходу з інституційної кризи.

Саме в цей час Західна Європа зіштовхнулася з низкою серйозних викликів. По-перше, негативні наслідки для європейської інтеграції мали дві значні економічні кризи, найглибші із часів світової економічної кризи 1929–1933 рр., та розвал Бреттон-Вудської системи, через що провалилися плани будівництва Європейського економічного та валютного союзу. Падіння ділової активності, зниження темпів зростання виробництва, інфляція, безробіття призвели до сповільнення інтеграції та посламили протиріччя між її учасниками. Дедалі частіше держави вдавалися до заходів прихованого протекціонізму, опосередковано захищаючи національні економіки.

Другим викликом, що постав перед ЄЕС, були інституційна неузгодженість та криза механізму ухвалення рішень. Люксембурзький компроміс 1966 р., згідно з яким держави зберегли право вето у разі загрози їх життєвим інтересам, призвів до паралічу Співтовариств. Навіть у питаннях, де дозволялося голосування більшістю голосів, спрацьовувала інерційність, і рішення ухвалювалися одноставно. Загострилася і проблема існування поза правовим полем ЄЕС багатьох нових чи реформованих інституцій, оскільки установчі засади Співтовариств не змінювалися з 1957 р. (започаткування ЄПС та ЄВС, утворення в 1974 р. Європейської ради, проведення в 1979 р. перших прямих виборів до Європейського парламенту, що призвело до посилення федералістського руху за побудову ЄС).

Третім викликом став процес розширення ЄЕС. Переговори із Грецією, Іспанією та Португалією і перспективи зростання Співтовариств до об'єднання 12 країн вимагали проведення серйозних інституційних реформ, організаційних за своєю суттю. Проте це слугувало приводом для деяких країн поставити питання про якісні інституційні перетворення.

Виходячи із цього, проблеми, які на той час перебували у центрі уваги держав – членів ЄЕС та складали сутність інтеграційних процесів, слід поділити на дві групи. До першої належали проблеми, пов'язані зі Спільною сільськогосподарською політикою, бюджетом та фінансовою системою ЄЕС, до другої – з розбудовою макроекономічних механізмів і структур на комунітарному рівні, співпрацею у нових сферах та розвитком інституцій Співтовариств.

Серед питань стратегічного характеру чільне місце посідали перспективи розвитку Європейської валютної системи, що почала функціонувати в 1979 р. За короткий час свого існування ЄВС призвела до суттєвої конвергенції у макроекономічній політиці держав – членів ЄЕС, яка, власне, і створювала підґрунтя для переходу європейської інтеграції на якісно новий рівень – побудови економічного та валют-

ного союзу. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені в червні 1981 р. під час зустрічі глав держав й урядів ЄЕС у Люксембурзі. Кілька делегацій на чолі з представниками ФРН запропонували якнайшвидше розпочати активну реалізацію програми створення єдиного ринку, яку ще в середині 70-х рр. розробила Комісія Європейських співтовариств з метою поглиблення інтеграції через повне усунення всіх перешкод для вільного руху товарів і капіталів. Ця ініціатива відображала позицію прихильників розбудови інтеграційного об'єднання за допомогою ринкових механізмів та інтеграційних процесів на рівні соціальних творень (насамперед, господарських суб'єктів), а формування інституційних структур, регулюючих механізмів на міждержавному або навіть наднаціональному рівні мало лише оформлювати вже наявні транснаціональні системи відносин.

Альтернативний погляд полягав у необхідності активного втручання в інтеграційні процеси держав, яким, мовляв, належить створювати відповідні нормативні умови й інституції. Цю позицію на саміті в Люксембурзі відстоювала французька делегація, яка запропонувала доповнити існуючий у ЄС спільний ринок товарів *європейським соціальним простором*, тобто спільною політикою держав – членів ЄЕС у соціальній сфері. Меморандум французького уряду від 8 жовтня 1981 р. містив докладну характеристику поняття соціального простору. Документ пропонував зробити боротьбу з безробіттям одним з офіційних пріоритетів ЄЕС, заради якого пропонувалося розпочати на комунітарному рівні європейську промислову політику, спрямовану на стимулювання економічного розвитку шляхом активного втручання в ринкові механізми. На думку авторів документа, важливим інструментом такого втручання мала стати ЄВС на наступному етапі її розвитку, а саме через створення єдиного резервного й, із часом, емісійного центра держав – членів ЄВС.

Проте на початку 80-х рр. ЄЕС з об'єктивних причин не були здатні здійснити такі масштабні перетворення своїх інституцій. До проблеми слабкої економічної кон'юнктури додавалися складні процеси пристосування нових членів – Данії, Ірландії та Великої Британії – до внутрішніх механізмів Співтовариств. Кризова ситуація, що склалася з приводу внесків Великої Британії до бюджету ЄЕС, вимагала зосередження на поточних проблемах функціонування усталених інституцій міждержавної співпраці, залишаючи на віддалену перспективу реформи стратегічного характеру.

З огляду на жорстку позицію уряду М. Тетчер ситуація зберігала відносну стабільність лише завдяки компромісу, що його було досягнуто у травні 1980 р. на зустрічі міністрів закордонних справ держав

– членів ЄЕС. Ця угода, окрім разових фінансових компенсацій Великої Британії, зобов'язувала членів Співтовариств до 1982 р. розпочати реформування ССП та фінансової системи ЄЕС, і, таким чином, докорінно змінити умови членства для Великої Британії та запобігти виникненню подібних проблем з новими кандидатами, зокрема з Іспанією та Португалією.

Упродовж 1981–1982 рр. шляхом дискусій між прибічниками та противниками реформ усе ж удалося визначити основні напрями майбутніх перетворень, а саме: зростання витрат на ССП мало залишатися в межах загального збільшення бюджету ЄЕС, а виділення коштів на нові напрями спільної політики держав ЄЕС повинно було здійснюватися за рахунок перерозподілу наявного бюджету. Проте перспектива вступу до Співтовариств країн Іберійського півострова змусила пізніше всі держави, і, передусім, донорів бюджету, погодитися із загальним підвищенням їхніх внесків.

Саме географічне розширення ЄЕС зумовило необхідність змін у механізмі ухвалення комунітарних рішень та в інституційних засадах діяльності Співтовариств. Крім того, загальні системні зміни в міжнародних відносинах вимагали від членів ЄЕС активізувати співпрацю у сфері їхньої зовнішньої політики та політики безпеки. Для розв'язання проблем інституційних перетворень й удосконалення нормативної бази діяльності Співтовариств наприкінці 1981 р. уряди ФРН та Італії оприлюднили два спільних документи – проект "Європейського акта" та "Заяву з питань європейської інтеграції" – з пропозиціями конкретних дій у цьому напрямі.

У **плані Геншера – Коломбо** державам – членам ЄЕС пропонувалося прийняти формальне зобов'язання узгоджувати свою зовнішню політику з найважливіших міжнародних проблем, створити постійний Секретаріат у системі міждержавних консультацій з питань зовнішньої політики та надати Раді міністрів закордонних справ повноваження обговорювати проблеми безпеки в їхньому політичному аспекті. З метою підвищення ефективності механізму ухвалення рішень пропонувався поступовий перехід до голосування більшістю на засіданнях Ради міністрів та інших органів політичного керівництва ЄЕС. Ця пропозиція мала на меті запобігти повторенню ситуації, коли одна держава могла демонстративно блокувати ухвалення рішень, що неодноразово траплялося в діяльності інституцій Співтовариств. Висловлювалися і рекомендації про залучення на постійній основі Європейського парламенту перед ухваленням принципових рішень Радою міністрів та Комісією Європейських співтовариств.

Пропозиції ФРН та Італії мали компромісний характер, оскільки в багатьох аспектах збігалися з поглядами на зміст інституційних реформ інших членів ЄЕС, у тому числі найбільш консервативно налаштованих Франції та Великої Британії. Саме через те, що ці пропозиції були оптимально можливим знаменником бажаного консенсусу, з переходом у першій половині 1983 р. до ФРН функцій головуючого в ЄЕС значно активізувався процес інституційних перетворень і поступового розв'язання внутрішніх проблем функціонування.

Результативним виявилось засідання Європейської ради у червні 1983 р. у Штутгарті. Принциповим досягненням було встановлення напрямів реформи, яка, за згодою більшості держав – членів ЄЕС, мала відбутися до приєднання Іспанії та Португалії до Співтовариств. Заключний документ саміту – "Урочиста декларація про Європейський Союз" – підтверджував політичну волю членів ЄЕС перетворити Співтовариства на більш інтегроване угруповання, яке отримало офіційну назву **Європейський Союз**. Важливим було й рішення про визнання неофіційного органу ЄЕС – Європейської ради – як центра ухвалення політичних рішень. Разом із тим, у Декларації визнавалася необхідність підвищення ролі Європейського парламенту та ширше застосування процедури утримання при голосуванні з питань, що не мають принципового характеру. У питаннях співпраці у сфері зовнішньої політики та політики безпеки члени ЄЕС визнали пріоритетним узгодження своїх позицій з найважливіших питань світової політики.

Заради розв'язання проблем ССП та механізмів фінансування ЄЕС, що розглядалися противниками реформ як передумова змін у системі ухвалення рішень і структурі Співтовариств, уперше у практиці ЄЕС була запропонована надзвичайна процедура об'єднання всіх питань у єдиний пакет, та, незважаючи на цей надзвичайний захід, процес узгодження позицій і пошуку компромісних варіантів виявився дуже повільним.

Останні місяці 1983 р. – початок 1984 р. були позначені низкою важливих переговорів. Лише наприкінці березня 1984 р. Європейська рада на своєму засіданні у Брюсселі розв'язала більшість питань, що входили до "ганноверського пакета". Ключовим рішенням, яке відкрило перспективи подолання суперечностей з інших питань, було чергове збільшення бюджету Європейських співтовариств, за рахунок чого планувалося фінансувати вступ до ЄЕС Іспанії та Португалії. Кінцевий термін для закінчення переговорів з цими кандидатами був призначений на жовтень 1984 р. Саме невідкладність проблем географічного розширення зумовила укладання нової компенсаційної угоди з Великою Британією. Проте цього разу, на відміну від попере-

днього компромісу, фінансові компенсації були обмежені не часом, а обсягом наявних коштів бюджету ЄЕС.

Водночас, використовуючи прогрес у розв'язанні фінансових суперечок з приводу внесків до бюджету Співтовариств, держави-донори досягли певних зрушень у питанні докорінної зміни системи внутрішніх фондів загалом. З метою сприяння становленню єдиного макроекономічного простору, забезпеченню необхідного рівня цілісності ринків товарів, капіталів і робочої сили було ухвалено рішення про значне розширення сфери відповідальності та фінансових можливостей Європейського фонду регіонального розвитку, завданням якого була допомога депресивним регіонам із занепадаючими традиційними галузями промисловості. Було запроваджено гнучкішу процедуру фінансування проектів, погоджені заходи щодо поліпшення координації національних комунітарних програм. Важливим є й те, що Комісія ЄЕС отримала додаткові повноваження з розподілу коштів цих фондів. Логічним продовженням цих перетворень стало рішення про застосування спрощених митних процедур і прикордонного контролю для товарів та громадян країн – членів ЄЕС.

Політична воля та бажання зберегти позитивні здобутки європейської інтеграції зумовили ухвалення Європейською радою у другій половині 1984 р. рішення про проведення реформи системи інституцій та внесення змін до установчих договорів Співтовариств. Каталізатором цих процесів став Європейський парламент, у якому в 1981 р. було створено інституційну комісію для модифікації установчих договорів ЄЕС. Після трьох років роботи комісії 14 лютого 1984 р. Європейський парламент ухвалив проект Договору про ЄС і представив його на розгляд Ради міністрів та Європейської ради. Базисом документу був федералістський підхід до інтеграції, що стало причиною його неприйняття в ряді країн-членів. Однак, узявши цей проект за основу, за ініціативи президента Франції Ф. Міттерана на саміті Європейської ради у Фонтенбло було ухвалено рішення про створення спеціального Комітету з питань розробки основних положень майбутнього документа, який уперше від підписання Римських угод 1957 р. мав змінити політико-правові основи Європейських співтовариств.

Незважаючи на те, що завдання Комітету Дуджа не були занадто амбіційними й обмежувалися лише помірним еволюційним розвитком існуючих норм й інституцій з метою їх пристосування до вимог часу, його робота проходила у важких дискусіях. Прореформаторську позицію зайняли країни Бенілюксу, Франція, ФРН, Італія, у той час як Греція, Велика Британія, Данія намагалися протидіяти будь-яким до-

корінним змінам. Проте експертний комітет виявився здатним представити свою доповідь політичним лідерам. Спираючись на попередні результати переговорів, на саміті Європейської ради, що проходив у червні 1985 р. у Мілані, нарешті було відкрито шлях до формальних переговорів з розробки тексту документа.

Підготовча робота скликаної в 1985 р. міжурядової конференції проходила паралельно у двох групах. Перша група, до складу якої увійшли керівники політичних департаментів міністерств закордонних справ країн-учасниць, мала розробити проект у галузі політичної співпраці. Друга група на основі пропозицій Європейської комісії мала розробити поправки до Римського договору. Після чисельних засідань експертів у грудні 1985 р. переговори були завершені. Європейська рада ухвалила принципове рішення, що положення про ЄПС та поправки до Римського договору мають бути поєднані в одному документі, що знайшло відображення в його назві – **Єдиний європейський акт (ЄЄА)**.

Підписання ЄЄА відбулося 17 лютого 1986 р. Головною метою документа було підвести правову базу під ті зміни, що відбулися в ЄЕС за 30 років його функціонування, та закласти основи для нового етапу інтеграції. Документ складався із 34 статей, які доповнювали чи повністю міняли статті Римського договору. Крім ЄЄА, на конференції був ухвалений Заключний акт, що складався із близько 20 заяв урядів – уточнень позицій країн-членів щодо окремих питань.

На відміну від проекту Договору про ЄС, ухваленого Європарламентом, в основу цього документа було покладено принцип міждержавної співпраці. До найсуттєвіших надбань ЄЄА належать такі:

⇒ Відкинувши попередні пропозиції про будівництво ЄС як передчасні, акт у той же час закріпив дату остаточної побудови спільного внутрішнього ринку Союзу – 31 грудня 1992 р. Саме із цього моменту територія всіх країн – членів ЄЕС перетворювалася в єдиний простір без внутрішніх кордонів (вільне пересування товарів, капіталу, осіб і послуг).

⇒ ЄЄА розширив компетенції ЄЕС, доповнивши їх низкою нових спільних політик: науково-технічною; транспортною; питаннями охорони довкілля (створення Європейської агенції із захисту довкілля); співробітництва в економічній та валютній політиці (зміцнення ЄВС та екю та в майбутньому перехід до економічного та валютного союзу і спільної грошової одиниці); регіонального розвитку (зменшення розриву у розвитку між регіонами за рахунок структурних фондів ЄЕС (Європейського фонду орієнтації та гарантій у галузі сільського господарства, Європейського соціального фонду, Євро-

пейського фонду регіонального розвитку, фондів Європейського інвестиційного банку).

⇒ Уходження Європейського політичного співробітництва до правового поля ЄЕС: розширення компетенції ЄЕС на сферу зовнішньої політики та політичних аспектів безпеки, створення постійного Секретаріату системи міжурядових консультацій з питань зовнішньої політики (ЄПС).

⇒ Зміни в інституційному механізмі ЄЕС: юридичне закріплення за Європейською радою статусу вищого органа політичного керівництва ЄЕС; розширення практики застосування принципу більшості при голосуванні в Раді міністрів ЄЕС та встановлення переліку питань, щодо яких рішення мають ухвалюватися одностайно; розширення ролі Європейського парламенту в системі ухвалення рішень органами ЄЕС, надання цьому представницькому інституту деяких законодавчих функцій, насамперед у питаннях приєднання до ЄЕС нових членів й укладання угод про асоціацію.

21.7. Маастрихтський договір й утворення Європейського Союзу

З набуттям чинності ЄЄА 1 липня 1987 р. після ратифікації всіма учасниками Європейські співтовариства отримали стабільну інституційну основу для свого подальшого розвитку. Трансформація структури інституцій і механізму ухвалення рішень, початок якої пов'язується із "Люксембурзьким компромісом" 1966 р., призвела до зміни балансу сил на користь Європейської ради та Ради міністрів. Водночас Комісія ЄЕС, що до цього моменту уособлювала наднаціональний елемент політичного механізму ЄЕС, відійшла на другий план, поступившись місцем Європейському парламенту. Саме ця інституція у 80-ті рр. стала ініціатором поступового перетворення ЄЕС на конфедеративне об'єднання держав Центральної та Західної Європи.

Положення ЄЄА мали перехідний характер, оскільки не створювали нових інтеграційних відносин, а лише відображали той рівень координації, взаємозалежності й обмінів, що його було досягнуто протягом попередніх років існування Європейських співтовариств. Проте це створювало умови для динамічного розвитку глобальніших за своїми наслідками інтеграційних проектів.

Міланський саміт 1985 р. виявився результативним у плані створення в межах ЄС єдиного ринку товарів, капіталів і робочої сили. Глави держав й урядів країн – членів ЄЕС схвалили "Білу книгу" Комі-

сії ЄЕС, де йшлося про першочергові та довготермінові заходи щодо реалізації цього стратегічного проекту, і доручили Раді міністрів розробити докладну програму дій з метою усунення фактичних і юридичних обмежень для вільного руху капіталів, створення єдиного ринку фінансових послуг, гармонізації податкових систем.

У лютому 1987 р. Європейська комісія оприлюднила свій варіант нового пакета реформ ССП та фінансової системи, що було своєчасним з огляду на наслідки приєднання до ЄЕС Іспанії та Португалії й необхідності практичної реалізації проекту єдиного ринку як попередньої стадії валютно-економічного союзу. Центральною концепцією пакета була ідея повернення ринковим механізмам ролі головного регулюючого інструмента ССП. Із цією метою проголошувалося завдання поступового переходу від стимулювання виробництва через інститут гарантованих цін до його обмеження шляхом відповідної цінової політики, надання дотацій і введення системи квотування аграрної продукції. Важливою була й пропозиція Комісії ввести для обчислення внесків держав до бюджету Співтовариств нового показника, який би ураховував розмір ВВП країни-члена в абсолютному та відносному вимірах.

Пропозиції Комісії були досить радикальними, тому й наštовхнулися на рішучу протидію основних одержувачів коштів із бюджету Співтовариств у межах механізмів ССП – Великої Британії, Італії, Данії, проте були схвально зустрінуті у ФРН та Нідерландах. Зважаючи на цю суперечку, усі спроби перевести реформу ССП у площину конкретних дій на той час мали відносно невеликі шанси на успіх, водночас плани лібералізації ринків капіталів у ЄЕС спиралися на підтримку більшості членів Співтовариств. Саме ці плани розглядалися прихильниками більш інтегрованої Європи як передумова подальшого перетворення континенту на єдине угруповання. Майже відразу після того, як процес гармонізації нормативної бази та лібералізації ринків капіталів почався в багатьох країнах ЄЕС, відновилися спроби повернутися до реалізації стратегічного проекту створення економічного та валютного союзу.

Виходячи із цього, Європейська рада доручила Комісії ЄЕС підготувати протягом 1987 р. доповідь про подальший розвиток ЄВС у зв'язку з досягненнями у сфері гармонізації макроекономічної політики її членів і конвергенції самих економічних систем держав Співтовариств. У липні 1987 р. вперше в історії ЄЕС міністри економіки і фінансів узгодили єдиний план заходів макроекономічного характеру, мета якого полягала у підтримці сприятливої економічної кон'юнктури та протидії деяким проявам можливого спаду в країнах ЄВС.

Для підтримання короткотермінових заходів відповідними довготерміновими структурними змінами, на засіданні Європейської ради у Брюсселі у червні 1987 р. було вирішено збільшити обсяги фінансування структурного фонду ЄЕС, що об'єктивно мало сприяти процесам економічної конвергенції.

У вересні 1987 р. держави, що входили до ЄВС, підписали угоду про вдосконалення механізму їхньої співпраці. Для підвищення ефективності ЄВС були вжиті заходи з кращого розподілу взаємних зобов'язань, відповідальності та витрат, пов'язаних з утриманням паритету національних валют. Збільшився і фонд взаємного кредитування центральних банків, змінилася процедура надання кредитів, яка відтепер забезпечувала майже автоматичне кредитування країн зі "слабкою" валютою, що, власне, і було головним досягненням на шляху до валютного союзу. Значною мірою ця угода була зумовлена ситуацією на міжнародних валютних ринках, де в той час спостерігалася тенденція до падіння долара США відносно європейських валют, що для механізмів ЄВС було загрозою стабільності.

Саме вплив зовнішніх економічних і політичних чинників зумовив швидкий хід наступних подій навколо проекту валютно-економічного союзу, практична реалізація якого розпочалася взимку 1988 р. після рішення Європейської ради в Ганновері створити експертну комісію з питань подальшого розвитку ЄВС на чолі з головою Європейської комісії Ж. Делором.

Важливість зовнішнього чинника для розвитку європейської інтеграції доводить доля не менш вагомого за своїми потенційними наслідками проекту реформи бюджетної системи. За рішеннями Брюссельського саміту Європейської Ради (лютий 1988) у бюджеті ЄЕС мало з'явитися нове джерело фінансування, до розрахунку якого планувалося включати показники ВВП кожної держави – члена ЄЕС. Це рішення, за умов його реалізації, не тільки підвищувало автономність комунітарних інститутів й агенцій, а й розширювало коло потенційних платників до бюджету. Утім, на відміну від проекту валютного союзу, плани реформи бюджетної системи ЄЕС не були підкріплені конкретними діями держав-членів, оскільки низка наступних подій як у Європі, так й у світі суттєво змінила пріоритети та напрями інтеграційної політики.

Значні міжнародно-політичні зміни, що відбулися в кінці 80-х рр., поставили Європейські співтовариства перед необхідністю розв'язання трьох важливих питань:

⇒ забезпечення подальшого вростання об'єднаної Німеччини в європейські інтеграційні процеси;

↳ сприяння економічним і політичним реформам у країнах Центральної та Східної Європи;

↳ вироблення ефективного механізму співпраці у сфері зовнішньої політики й оборони, що стало особливо актуальним у зв'язку з можливим переглядом на той момент європейської політики США та невизначеності долі НАТО загалом.

У січні 1989 р. голова Комісії ЄЕС Ж. Делор запропонував план утворення "Європейського економічного простору", згідно з яким з 1 січня 1993 р. після формування внутрішнього ринку мав розпочатися наступний етап у будівництві валютно-економічного союзу ЄЕС. Передбачалося введення стійкого обмінного курсу європейських валют й утворення європейської системи центральних банків (Єврофед). Ця система повинна була визначити основні напрями валютно-фінансової політики Співтовариств. Широке повноваження мали бути надані Раді міністрів фінансів й економіки (Екофін), яка розглядала б питання узгодження і координації державних бюджетів країн ЄС. Таким чином, Екофін мав отримати повноваження як у законодавчій, так і у виконавчій галузях, без достатнього контролю з боку Європарламенту. Проект був підтриманий представниками Франції, Великої Британії та Данії і мав привести до моделі майбутньої Європи із сильною виконавчою владою.

Прихильники "конфедералізації" ЄЕС наполягали на принципах народовладдя і на рівномірному розподілі влади на законодавчу, виконавчу й судову. У цьому контексті передбачалося розширити повноваження Європарламенту, зробити його в перспективі двопалатним (з Палатою національностей, що мала захищати права малих країн). Тільки в такому випадку, як вважали країни Бенілюксу, Італія та ФРН, можливо було б зберегти в системі майбутніх відносин країн – членів ЄЕС принцип народовладдя і баланс між виконавчою та законодавчою гілками влади.

Римська сесія Європейської ради (жовтень 1990) висловилася за прискорення утворення ЄС і визначила терміни другого етапу формування валютно-економічного союзу ЄС (з 1 січня 1994), розглядаючи його як перехідний період створення паритету валют і вирівнювання економіки всіх країн – членів ЄЕС. Передбачалося завершити формування єдиного внутрішнього ринку, ратифікувати змінений Римський договір, забезпечити незалежність центральних національних банків, заборонити фінансування дефіциту шляхом емісії, утворити новий валютно-фінансовий орган, що складався б із національних центральних банків і Європейського центрального банку.

Виконання зазначених завдань мало стати необхідною умовою переходу до політичного союзу. У спільній німецько-французькій заяві, зробленій у лютому 1991 р., концепція і загальні цілі політичного союзу розглядалися крізь призму формування спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗПБ), що мала охоплювати всі аспекти зовнішніх зносин. Для забезпечення спільної політики безпеки і політичної співпраці в документі передбачалося, що кінцевою метою такої діяльності має стати спільна європейська оборона, без якої утворення ЄС лишилося б незавершеним. Разом із тим мали повністю зберігатися зобов'язання західноєвропейських країн у межах Північноатлантичного альянсу.

Передбачалося також, що країни – члени ЄЕС повинні широко використовувати можливості Західноєвропейського союзу (ЗЄС), який би став з'єднувальною ланкою у співпраці між політичним союзом ЄС і НАТО, засобом забезпечення взаємного посилення європейських і трансатлантичних структур безпеки, зберігаючи при цьому всі досягнення ЗЄС, що мав стати реально функціонуючою організацією з договірною основою і чіткими взаємними зобов'язаннями у сфері оборони.

Франко-німецька ініціатива виявила серйозні розбіжності в позиціях країн – членів ЄЕС щодо ролі ЗЄС. Франція, ФРН, Бельгія, Іспанія, Італія, Греція і Люксембург вважали, що ЗЄС мав відігравати роль мосту між політичним союзом ЄС і НАТО і стати складовою частиною майбутнього політичного союзу 12 країн ЄС. Проте проти цього виступили Велика Британія, Данія і Нідерланди. Крім того, серед кандидатів на прийняття до ЄС більшість становили нейтральні та позаблокові країни (Австрія, Швеція, Фінляндія, Мальта). Невизначеності ЗЄС додавали й перспективи розширення ЄС на Схід та входження до нього країн Центральної та Східної Європи.

На міжурядових конференціях з питань утворення валютно-економічного і політичного союзів ЄЕС, що розпочалися у грудні 1990 р. в Римі, були сформульовані основні організаційно-правові принципи оформлення цих союзів: політичний союз має бути заснований на солідарності країн-членів, цілковитій реалізації економічної та соціальної єдності, справедливій рівновазі між відповідальністю держав і Співтовариств, інституційній рівновазі всередині ЄЕС, на єдності зовнішньополітичних акцій, що проводяться Співтовариствами у межах політики у сфері зовнішніх зносин, безпеки, економіки та розвитку.

На Римській сесії Європейської ради (грудень 1990) обговорювалося питання внутрішнього розвитку ЄЕС. З метою посилення ролі Європарламенту передбачалося:

- ↳ удосконалення процедури співпраці між Радою ЄЕС та Парламентом у питаннях укладання міжнародних угод;
- ↳ участь Парламенту у призначенні членів та голови Європейської комісії;
- ↳ розширення повноважень Європарламенту в галузі бюджетного контролю і фінансової відповідальності;
- ↳ тісніший контроль за проведенням політики Співтовариств;
- ↳ ведення розслідувань щодо справ Співтовариств.

З метою удосконалення процедури ухвалення рішень передбачалося необхідність урахування таких моментів, як принцип консенсусу при узгодженні загальних напрямів діяльності і принцип кваліфікованої більшості при проведенні відповідних політик. Згодом мала бути визначена роль ЄЕС у розв'язанні питань оборони без дискримінації прав держав-членів та їхніх міжнародних зобов'язань, насамперед у межах НАТО.

На рубежі 80–90-х рр. до підписання Маастрихтських угод важливим результатом діяльності Співтовариств і, насамперед, Європейського парламенту в галузі захисту прав людини як усередині ЄЕС, так і на міжнародній арені стало ухвалення Парламентом у 1989 р. Декларації про основні права і свободи. Цей документ значно переважав за обсягом і змістом договірні зобов'язання стосовно захисту прав людини, що містилися в установчих документах ЄЕС, Спільній декларації ЄЕС 1977 р. та преамбулі ЄС. Разом із тим Декларація розглядала проблеми політико-правової інтерпретації природи і значення Співтовариств, зокрема співвідношення загальноєвропейського та національних правопорядків держав-членів.

У червні 1989 р. Комісія ЄЕС оприлюднила результати діяльності Союзу за п'ятирічний період. Із 279 заходів, запропонованих у "Білій книзі" КЕС (1985) для завершення формування єдиного внутрішнього ринку, Європейська рада провела 127. Крім того, ще низка програм проходила фінальну стадію багатоетапного процесу ухвалення рішень. Усього, таким чином, понад 50 % рекомендацій програми "Європа – 1992" набули форми директив й інших нормативних актів ЄС.

Проте ці успіхи мали в той час більш теоретичне, ніж практичне значення. По-перше, правові акти ЄЕС мали бути імplementовані в національні законодавства держав-членів і тільки після цього втілені в практику. За даними Комісії, на початок вересня 1989 р. усього у 12 країнах набрало чинності 68 директив, тобто менше половини, і лише сім з них реально впроваджувалися на території ЄЕС. По-друге, значення різних заходів для утворення єдиного внутрішнього ринку було далеко не однаковим: так, введення повної свободи пе-

ресування капіталів (що мало бути здійснене в 1990–1992) мало значно більше ваги, ніж інші акції.

Та все ж, незважаючи на ці складнощі, значно важливішим були не терміни реалізації програми, а динаміка просування ЄЕС на основних напрямках інтеграції. Це стосувалося не тільки утворення єдиного ринку, а й таких засадничих рішень, як утворення економічного і валютного союзу й, особливо, політичного союзу. У грудні 1990 р. в Римі одночасно відкрилися дві міжурядові конференції (з питань економічного і валютного союзу та політичної співпраці), що мали завершити підготовку договору про ЄС до кінця 1991 р. з тим, щоб у 1992 р. він був ратифікований і набрав чинності з 1 січня 1993 р. одночасно з уведенням у дію єдиного внутрішнього ринку. Однак практичне обговорення умов договору викликало нову хвилю суперечностей між країнами – членами ЄЕС. Це демонструвало, що пошук компромісу і встановлення консенсусу хоча й неминучі, але потребують значно більше часу, ніж передбачалося.

Підписання Маастрихтського договору про створення ЄС ознаменувало новий етап розвитку європейської інтеграції. Його необхідність обґрунтовувалася ще в ЄС, який передбачав еволюцію Співтовариств і поглиблення інтеграції в 1992–1993 рр. (початок функціонування єдиного внутрішнього ринку та другого етапу побудови економічного та валютного союзу). Положення ЄС могли лише орієнтувати країни-учасниці на досягнення окремих перспектив, проте не могли надати ЄЕС нової якості та максимально прискорити інтеграційні процеси. Маастрихтський договір у цьому плані був набагато більш визначеним та сміливішим, ніж відповідні розділи ЄС. Важливе значення мало й те, що поняття *Європейський Союз* із символу перетворилося в юридично закріплену формулу.

На зустрічі глав держав й урядів країн – членів ЄЕС, що проходила в грудні 1991 р. в Маастрихті, було ухвалено два документи: *Договір про Європейський Союз* і *Заключний акт про валютно-фінансовий союз*, що мав силу договору. 7 лютого 1992 р. в Маастрихті відбулося підписання цих документів 12 країнами ЄЕС, результатом чого стало внесення доповнень та змін до установчих документів Європейських співтовариств (Паризького договору 1951 р. та Римських договорів 1957 р.) і значне поглиблення та розширення сфери діяльності ЄЕС.

Згідно з Маастрихтським договором на основі Європейських співтовариств (Європейського об'єднання вугілля та сталі, Євратому та Європейського економічного співтовариства) і системи Європейського політичного співробітництва утворювалася нова структура – ЄС. Цілями Союзу проголошувалося:

↳ сприяння економічному та соціальному прогресу шляхом побудови простору без внутрішніх кордонів;

↳ посилення економічного і соціального зближення та створення економічного й валютного союзу з подальшим уведенням спільної валюти;

↳ утвердження ідентичності ЄС на міжнародній арені шляхом проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки з можливим визначенням у майбутньому спільної оборонної політики;

⇒ зміцнення захисту прав й інтересів громадян країн-членів шляхом упровадження інституту громадянства ЄС та розширення співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ, що включало в себе проведення спільної імміграційної і візової політики та співробітництво між судовими, правоохоронними і митними органами.

Структура ЄС складається із трьох опор – Європейського співтовариства, спільної зовнішньої політики і політики безпеки, співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ. У той же час ЄС, загалом, не отримав статусу юридичної особи, правосуб'єктність залишилася лише за першою опорою ЄС – Європейським Співтовариством.

Маастрихтський договір – це значний крок уперед на шляху утворення спільної державності (конфедеративної, а в перспективі, можливо, і федеративної). При цьому необхідно звернути увагу на принципи, що визначають відносини між Союзом і державами-членами, розроблені в Маастрихтському договорі: пріоритет права Співтовариства над національним правом, пряма дія правових актів Співтовариства як відносно державних закладів, так і юридичних та фізичних осіб. В основу функціонування ЄС було покладено принцип субсидіарності, що стосувався розподілу повноважень між Союзом та країнами-членами. Відповідно до цього принципу повноваження організації (крім сфер, які належать до її виключної компетенції) поширюються лише на питання, що не можуть бути ефективно розв'язані на національному рівні.

Маастрихтським договором вносилися зміни до інституційної структури та механізмів ухвалення рішень у ЄС. Було посилено роль Європейської комісії та Європейського парламенту, якому, крім консультативних функцій, надавалося право брати участь в ухваленні рішень у ЄС, у тому числі з питань функціонування єдиного внутрішнього ринку. Змінювалася і процедура призначення Європейської комісії: голова й інші члени Комісії перед тим, як бути призначеними спільним рішенням держав-членів, мали отримати вотум довіри від Європарламенту. Згідно зі ст. 189 "б" Комісія ЄС має представляти проекти законодавчих актів як до Ради міністрів, так і до Європар-

ламенту, причому обидва вони мають право ухвалювати і відхиляти проекти. У структурі ЄС з'явилися й нові інституції – було створено Комітет регіонів і запроваджено посаду омбудсмена. Договір розширив поле застосування голосування кваліфікованою більшістю в Раді міністрів у Європейському співтоваристві, у той же час характер ухвалення рішень у межах другої та третьої опор залишився міждержавним, заснованим на принципі одностайності.

Вагоме місце в Маастрихтських угодах посіло питання перспектив економічного та валютного союзу, досягнення якого передбачалося у три етапи:

⇒ лібералізація фінансового ринку, поліпшення координації економічної політики, розвиток співпраці між центральними банками держав-членів (1 липня 1990 – 31 грудня 1993);

⇒ досягнення значного ступеня конвергенції економічних і валютних політик держав-членів, заснування Європейського валютного інституту (ЄВІ) та забезпечення автономії національних центральних банків (1 січня 1994 – 31 грудня 1998);

⇒ з 1 січня 1999 р. заміна ЄВІ Європейським центральним банком, остаточна фіксація валютних курсів та перехід до єдиної європейської валюти.

Маастрихтські угоди визначили чотири критерії валютно-фінансової конвергенції, обов'язкові для вступу країн до ЄВС:

⇒ стабільність цін (рівень інфляції не повинен перевищувати більше ніж на 1,5 % середній рівень інфляції трьох членів ЄС з найнижчими показниками інфляції);

⇒ стабільність державних фінансів (дефіцит бюджету не вище 3 % ВВП, державний борг не більше 60 % ВВП);

⇒ рівень відсоткових ставок за довготерміновими кредитами не більше 2 % від рівня, досягнутого трьома країнами з найнижчими відсотковими ставками;

⇒ дотримання встановлених меж коливань обмінних курсів без девальвацій упродовж двох років.

Важливе значення в Договорі про ЄС мав розд. V, у якому регулювалися питання спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗПБ) – ініціативи, що мала замінити функціонуючу з 1969 р. систему ЄПС. Одним із завдань ЄС проголошувалося утвердження ідентичності Союзу на міжнародній арені, зокрема шляхом здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи визначення спільної оборонної політики, яка може сприяти створенню спільної оборони.

На відміну від комунітарних політик Європейського співтовариства, основою СЗПБ є міждержавна співпраця із незначною роллю наднаціональних інституцій – Європейський парламент виконує лише консультативні функції, а Європейська комісія втрачає право законодавчої ініціативи. Головні органи СЗПБ – Європейська рада та Рада міністрів, рішення у яких ухвалюються одностайно. Європейська рада визначає принципи, основні напрями та спільні стратегії СЗПБ, їх імплементація доручена Раді міністрів шляхом формування спільних позицій та узгодження спільних дій.

Згідно з Маастрихтськими домовленостями відбулася і реанімація ЗЄС, який мав стати невід'ємною частиною розвитку ЄС та його другої опори. У той же час, у Договорі існувало окреме положення, згідно з яким оборонна політика Союзу мала поважати зобов'язання окремих держав-членів, які є одночасно членами Північноатлантичного блоку, і не мала суперечити загальній політиці безпеки, встановленій у межах НАТО. 10 грудня 1991 р. під час саміту Європейської Ради в Маастрихті була ухвалена Маастрихтська Декларація ЗЄС "Роль Західноєвропейського союзу та його відносини з Європейським Союзом та Північноатлантичним альянсом". У документі проголошувалося, що ЗЄС буде розвиватися як військовий компонент ЄС та як чинник, що підсилюватиме європейську опору Атлантичного альянсу. З одного боку, ЗЄС мав стати з'єднуючою ланкою у стосунках НАТО та ЄС. З іншого боку, подвійність і невизначеність у конфігурації європейської безпеки та розподілі повноважень у відносинах НАТО – ЗЄС – ЄС стала дестабілізуючим чинником у трансатлантичних відносинах та спричинила негативну реакцію з боку США.

Маастрихтський договір мав бути ратифікований протягом 1992 р. і набрати чинності з 1 січня 1993 р. разом з уведенням єдиного внутрішнього ринку. Проте процес ратифікації був значно ускладнений позицією окремих країн-членів. У Франції, ФРН, Іспанії та Португалії, наприклад, необхідністю попереднього перегляду національних конституцій для їх узгодження з положеннями Договору (передача частки суверенітету комунітарним органам). У таких країнах, як Франція, Данія та Ірландія питання ратифікації договору було винесено на референдум, що активізувало дебати в політичних і громадських колах цих країн. Так, у Франції – країні – засновниці ЄЕС – перевага голосів на користь Договору виявилася мінімальною (51 %). Зі значними складнощами проходила ратифікація і в британському парламенті, проблему ухвалення документа прем'єр-міністр Дж. Мейджор пов'язав із вотумом довіри уряду.

Найбільші складнощі виникли у Данії, де під час першого референдуму 2 липня 1992 р. більшість населення (50,7 %) проголосувала проти участі країни в ЄС. На засіданні Європейської ради в Единбурзі (грудень 1992) було ухвалено "Протокол про деякі положення стосовно Данії", згідно з яким країна мала право відмовитися від участі у третьому етапі побудови економічного і валютного союзу та проведенні спільної оборонної політики ЄС. Позитивні результати другого референдуму від 18 травня 1993 р. уможливили позитивне завершення ратифікаційного процесу.

Набуття Маастрихтським договором чинності з 1 листопада 1993 р. ознаменувало народження ЄС, початок якісно нового етапу європейської інтеграції у напрямі розбудови єдиного політичного, економічного та валютно-фінансового союзу країн Західної Європи з населенням у 350 млн осіб.

Пошукові завдання

З'ясуйте історичні передумови та рушійні сили інтеграційних процесів у Західній Європі.

Проаналізуйте погляди "атлантистів" та "європеїстів" на майбутнє європейської інтеграції.

Охарактеризуйте роль американського чинника в еволюції європейських інтеграційних процесів.

Розкрийте причини провалу проєктів Європейського оборонного співтовариства та Європейського політичного співтовариства у 50-ті рр. ХХ ст.

Проаналізуйте еволюцію політики Великої Британії щодо ЄЕС.

Дослідіть переваги і недоліки системи Європейського політичного співробітництва.

Охарактеризуйте наслідки розширення 80-х рр. для Європейських співтовариств.

Визначте місце Європейського парламенту та Європейської комісії в інституційній системі ЄС.

З'ясуйте вплив Маастрихтського договору на процес європейської інтеграції.

Література

Арах М. Европейский Союз. Видение политического объединения. – М., 1998.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англ. М. Марченко. – К., 2006.

Європейський Союз. Консолідовані договори / За наук. ред. В.І. Муровіава. – К., 1999.

История европейской интеграции (1945–1994) / Под ред. А.С. Намалювой, Б. Эмерсон. – М., 1995.

Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи формування. – К., 2001.

Крушинський В.Ю. Британська Європа чи Європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К., 2003.

Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского Союза. – М., 1998.

США – Западная Европа: партнерство и соперничество / Под ред. Ю.П. Давыдова. – М., 1978.

Топорнин Б.Н. Европейское право. – М., 1998.

Cromwell W. The United States and the European Pillar: The Strained Alliance. – L., 1992.

Nuttall S. European Political Cooperation. – Oxford., 1992.

Policy-Making in the European Union / Ed. by Helen Wallace and William Wallace. – Oxford, 2000.

Розділ 22

Близький та Середній Схід у системі міжнародних відносин

22.1. Особливості Близького та Середнього Сходу як регіональної підсистеми міжнародних відносин

У період після закінчення Другої світової війни особливого значення набувають зв'язки і взаємовідносини між глобальною системою та регіональними підсистемами міжнародних відносин. З початку XIX ст. найважливішою підсистемою міжнародних відносин була європейська, Вігенська. Стосовно інших підсистем, зокрема близькосхідної, то на цей період про них можна говорити з великою часткою умовності.

Перші ознаки формування Близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин стали помітними після закінчення Першої світової війни, але вона, як й інші регіональні підсистеми, розвивалася в тенденції як майбутня складова цілого – глобальної системи міжнародних відносин. Після завершення Першої світової війни тривав процес становлення цієї єдиної глобальної системи. Світ в основному ще складався з кількох підсистем, між якими існувала певна градація, ієрархія. Європейська система продовжувала залишатися центральною як за значущістю держав, що входили до її складу, так і з урахуванням економічних, політичних і військово-стратегічних чинників, за рівнем організації, ступенем зрілості, розгалуженістю зв'язків. Порівняно з нею рівень організації периферійних систем, зокрема азіатсько-тихоокеанської (Вашингтонської), Латиноамериканської, Близькосхідної, був значно нижчим.

Будь-яка регіональна підсистема є політико-географічним комплексом з розвиненими зв'язками між елементами, які її складають. Критерії підсистем мають відповідати певним умовам, зокрема, масштаби підсистеми повинні обмежуватися переважно географічним регіоном; підсистема має включати як мінімум три міжнародні дійові особи; у своїй сукупності вона повинна визнаватися іншими міжнародними дійовими особами як специфічна спільнота, частина глобальної системи; учасники підсистеми самі повинні визнавати себе такими.

Повністю сформована регіональна система відзначається високим ступенем взаємозалежності. Визначальними є фактори:

- ⇒ *регіональної взаємозалежності*, які викликають потребу у співпраці, результатом дії такого типу факторів є створення регіональних інституцій для розв'язання спільних проблем;
- ⇒ *колективної ідентичності*, сумісності цінностей політичних і культурно-цивілізаційних, внутрішньополітичних пріоритетів регіональних держав;
- ⇒ *зовнішньополітичної ідентичності*. Регіональна система характеризується становленням у ній особливого *регіонального порядку* як сукупності механізмів забезпечення безпеки.

Держави регіональної підсистеми, з одного боку, здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, що мають свою власну динаміку та є відносно незалежними від глобальної системи міжнародних відносин. З іншого, існує тісний зв'язок між регіональною підсистемою і системою глобальною. Таким чином, будь-яка регіональна підсистема відтворює системні якості, особливості, закономірності функціонування і розвитку глобальної системи, володіє її якісною визначеністю, системно-структурними характеристиками. У такому сенсі Близькосхідна регіональна система була в усіх відношеннях підсистемою Ялтинсько-Потсдамської системи міждержавних відносин. З огляду на це, для розуміння логіки міжнародно-політичних процесів у межах Близькосхідної системи в період, що розглядається, ключовим є поняття *біполярності*.

Дослідження міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході передбачає врахування таких факторів, як:

- ⇒ взаємовідносини країн регіону;
- ⇒ політика зовнішньорегіональних сил у регіоні, взаємовідносини країн регіону та зовнішньорегіональних сил,
- ⇒ особлива роль та місце регіону у глобальній системі міжнародних відносин, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній картині світу.

Поняття *Близькосхідний регіон* є одночасно як досить сталим, так і таким, що продовжує викликати гострі наукові дискусії, має певною мірою умовний характер внаслідок відсутності чітких природних меж, які б відокремлювали цей регіон від інших, тобто відсутності будь-якого стандартного прикордонного розмежування, згідно з яким його можна було б точно визначити географічно. До того ж визначення кордонів регіону у різні періоди часу відрізнялися.

Питання визначення меж Близькосхідного регіону неодноразово порушувалося у світовій історіографії. На сьогодні теж існують певні відмінності в його тлумаченні. Це потребує необхідності обґрунтування включення тих чи інших країн до цієї політико-географічної одиниці, що полегшує формування базових засад національної політики щодо цих країн з погляду національних інтересів і специфіки регіональних міжнародних відносин.

До Близькосхідного регіону одностайно відносили Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ірак, Сирію, Ліван, територію нинішньої Палестинської Автономії, а також країни Аравійського півострова. Умовно такий підхід можна визначити як *вузькорегіональний*.

Існує й інший, *розширений* підхід. До поняття *розширений регіон Близького Сходу та Північної Африки* ("Великий" Близький Схід) включають усі країни – члени Ліги арабських держав, у тому числі й північноафриканські – Лівію, Алжир, Туніс, Марокко, Мавританію, Судан, Джибуті.

Різні держави у певні історичні періоди по-різному визначали кордони регіону. Розуміння етимології та використання термінів *Близький Схід* та *Середній Схід* можливе лише у контексті політики держав, що мали визначальний вплив у регіоні.

Завдяки британському й американському впливу у світовому політичному лексиконі закріпився термін *Середній Схід* (англ. *Middle East*, франц. *Moyen-Orient*, араб. *аш-шарк аль-аусат*). В СРСР на офіційному рівні використовувався термін *Близький та Середній Схід*. Для Кремля така назва була логічною, адже так позначалися території, розташовані уздовж південного та південно-західного кордонів СРСР, де і перетинались інтереси двох наддержав.

Спроба визначення меж Близького Сходу відповідно до загальносвітових уявлень неможлива внаслідок відмінностей між так званими французькою економічною географією, традиційною англійською школою й американським географічним розумінням. До того ж доволі неодноточними є тези про традиційну англійську школу, зважаючи на суперечливу еволюцію назви регіону у Великій Британії, та сучасне американське географічне розуміння Близького Сходу, яке не збігається з географічним розумінням регіону державним департаментом США.

Історія питання окреслення меж регіону Близького та Середнього Сходу свідчить, що термін завжди був європоцентричним і не враховував власне внутрішні регіональні процеси. Поділ світу на Захід і Схід чітко закріпився, ще починаючи із часів Римської імперії. Римляни називали Сходом територію та народи, розташовані за крайніми східними кордонами Імперії, причому по мірі поглинання окремих східних територій Римом, вони переставали розглядатися як Схід і ставали Заходом.

З XIV ст. для Європи "Схід" починався з володінь Османської імперії.

Епоха Великих географічних відкриттів призвела до виокремлення європейцями *Далекого Сходу*, під яким розуміли Китай, Японію, Малайзію. А наприкінці XIX ст. в Європі виокремлювали два "східних" питання – *далекосхідне*, викликане японсько-китайською війною, та *близькосхідне*, пов'язане з внутрішніми кризами в Османській імперії.

У 1902 р. побачила світ книга *"Близький Схід"* ("The Nearer East") англійського археолога Д. Хогарта. До складу Близького Сходу він включав Албанію, Македонію, південь Сербії, Болгарію, Грецію, Єгипет, усі Османські володіння в Азії, включно з Аравійським півостровом та двома третинами Ірану зі смугою пустелі та гір між Каспійським морем й Індійським океаном.

Автором терміна *Середній Схід* (*Middle East*) тривалий час вважали американського геополітика А. Мехена. Він ужив цей термін у статті

"Перська затока та міжнародні відносини", опублікованій у часописі "National Review" (Лондон) у вересні 1902 р. Автор не визначив чіткі межі свого "Середнього Сходу". Загалом, термін стосувався, насамперед, Перської затоки – простору, що відігравав ключову роль в обороні частини морського шляху від Суецького каналу до Сингапуру.

Проте насправді термін Середній Схід був уперше використаний британським генералом Т. Гордоном у статті "Проблема Середнього Сходу", опублікованій в англійському часописі "Nineteenth Century" у 1900 р. Тут автор аналізував проблеми оборони Індії у зв'язку з територіями Персії та Афганістану, які він і назвав цим терміном. Більше того, як випливає з манери викладу Т. Гордона, він не вигадав сам термін (що, наприклад, говорив про себе А. Мехен, який раніше не зустрічав його у вжитку і не був знайомий зі статтею Т. Гордона). Отже, на момент виходу статті генерала Т. Гордона термін *Середній Схід* був доволі поширеною назвою для позначення підступів до Індії, але саме він уперше використав його у друкованому джерелі.

Популяризації терміна Середній Схід сприяла серія статей у лондонській газеті "Таймс" у 1902 р. під назвою "Середньосхідне питання" ("The Middle East Question"). Автор статей В. Чироль називав Середнім Сходом західні та північні підступи до Індії, тобто, він поширив мехенівське "морське" тлумачення Середнього Сходу на великий сухопутний простір. Під підступами до Індії В. Чироль розумів Персію, Перську затоку, Ірак, східне узбережжя Аравійського півострова, Афганістан і Тибет. У своїй книзі "Середньосхідне питання, або деякі політичні проблеми оборони Індії" В. Чироль визначає Середній Схід як райони Азії, які простягаються до кордонів Індії або контролюють підступи до Індії, і які, відповідно, пов'язані з проблемами політичної та військової оборони Індії.

Внаслідок балканських війн 1912–1913 рр. та Першої світової війни Туреччина – серцевина тодішнього Близького Сходу – втратила більшість європейських володінь та арабські території. Британія отримала мандат на Палестину, Трансйорданію й Ірак, Франція – на Сирію та Ліван. Для Британії ці колишні турецькі землі почали означати власне підступи до Індії, таким чином, *Середній Схід* почав перекривати *Близький*.

Виникла плутанина з назвами і на офіційному рівні. У 1920 р. Королівське географічне товариство вирішило, що Близький Схід означає лише Балкани, а Середній Схід – це територія від Босфору до східних кордонів Індії. Проте, у 1921 р. міністр у справах колоній В. Черчилль створив у Міністерстві колоній відділ Середнього Сходу (Middle Eastern Department), який мав займатися лише Палестиною, Синаєм, Аравійським півостровом та Суецьким каналом.

Напередодні Другої світової війни британське керівництво сформувало підрозділ Королівських військово-повітряних сил – Командування Середнього Сходу (Middle East Command) зі штаб-квартирою в Каїрі, до сфери відповідальності якого належали Єгипет, Судан та Кенія. У випадку війни Командування мало відповідати також за Палестину, Трансйорданію, Ірак, Аден та Мальту. У 1941–1942 рр. Командування Середнього Сходу відповідало й за Ефіопію, Сомалі, Еритрею, Лівію, Грецію, Крит, Ірак й Іран. В умовах війни це призвело до широкого використання терміна Середній Схід щодо цих територій.

Після Другої світової війни було здійснено низку спроб з боку англійських парламентарів припинити тенденцію розширення Середнього Сходу та відновити назву Близький Схід, однак уряд Британії утримався від зміни діючої термінології, мотивуючи це тим, що термін Середній Схід для позначення арабського світу та деяких сусідніх країн є зручним і немає причин порушувати усталену практику. У 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії К. Етлі визначив Середній Схід як територію Єгипту, Палестини, Кіренаїки, Сирії та Лівану, Трансйорданії, Іраку й Аравійського півострова, а також Персії та Туреччини. У 1951 р. британські урядовці віднесли до Середнього Сходу Єгипет, Туреччину, Ірак, Іран, Сирію, Ліван, Йорданію, Ізраїль, Саудівську Аравію, Договірний Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, Маскат, Аденський протекторат і Ємен.

У Сполучених Штатах тривалий час дотримувалися традиційного поділу на три Сходи. У 50-х рр. ХХ ст. деякі авторитетні картографічні видання США зображали Близький Схід від західного кордону Єгипту до східного кордону Ірану, а Середній Схід – від західного кордону Афганістану до східного кордону Бірми.

Уперше керівництво США зіштовхнулося з проблемою визначення меж Середнього Сходу наприкінці 50-х рр. ХХ ст., коли ухвалювалася доктрина Ейзенхауера та відбулася ліванська криза (1957–1958) й революція в Іраку (1958). Резолюція Конгресу про надання військової та економічної допомоги країнам у регіоні Середнього Сходу (the general area of the Middle East) пройшла з таким визначенням державного секретаря Д. Даллеса: *територія, що простягається від Лівії на заході та Пакистану на сході, Туреччини на півночі й Аравійського півострову на півдні, а також включає Судан та Ефіопію*. Однак у серпні 1958 р. Д. Ейзенхауер на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН під час виступу згадував лише про Близький Схід. Держдепартамент США пояснив: Близький Схід та Середній Схід є взаємозамінними термінами для позначення території, що включає Єгипет, Сирію, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію та монархії Перської затоки.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. в американській і західноєвропейській літературі розгорнулася дискусія стосовно меж регіону, поштовхом до якої стало рішення Великої Британії щодо виведення своїх збройних сил з району Перської затоки. У США передбачалося розширення сфери американського впливу в регіоні і відповідне розширення змісту терміна Близький Схід.

Радянський підхід теж містив певну невизначеність, адже регіональне мислення взагалі було неприродним для СРСР, тому що комуністична зовнішня політика ґрунтувалася на класовому підході. Ще у 1932 р. Й. Сталін писав, що немає більше єдиного Сходу, с, принаймні, *три категорії колоніальних та залежних країн Сходу*, залежно від чисельності пролетаріату та рівня промислового розвитку.

Після закінчення Другої світової війни радянська історіографія вважала Близький Схід узагальненою назвою країн, розташованих на межі Європи, Азії та Африки [Єгипет, Сирію, Судан, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію, Ємен (до об'єднання – Північний і Південний Ємен), Кувейт, Катар, Оман, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Кіпр]. До країн Середнього Сходу належали Туреччина, Іран й Афганістан. У довіднику 1990 р. "Країни Близького Сходу" термін уживається для позначення регіону, що простягається від Єгипту на заході до Іраку на сході, і від Туреччини на півночі до країн Аравійського півострова на півдні.

Широке трактування географічних меж Близькосхідного регіону враховує, крім географічних, чинники політичного, військово-політичного й економічного характеру.

Афганістан посідає певне проміжне місце між кількома регіонами. За різних обставин ця країна може належати як до Близького та Середнього Сходу, так і до Центральної чи Південної Азії. Віднесення Афганістану до регіону Південної Азії аргументується тим, що, починаючи з 80-х рр. ХХ ст., ситуацію в Афганістані визначали сили, пов'язані з Пакистаном, а також його вступом до Південно-Азіатської асоціації регіональної співпраці 3 квітня 2007 р. Стосовно Афганістану та Пакистану найчастіше вважалося, що, хоча ці країни межують з Іраном на сході й мають особливу зацікавленість у розв'язанні проблеми безпеки Перської затоки (передусім, Туреччина та Пакистан), головні їхні інтереси зосереджені на інших напрямках, а внесок у розв'язання проблеми безпеки Близького Сходу загалом, та, зокрема, Перської затоки, може бути визначений як дії сусідніх держав.

Головним критерієм тлумачення термінів Близький Схід і Середній Схід протягом минулого століття були стратегічні інтереси великих держав – Великої Британії, США та СРСР. На початку ХХ ст. викорис-

тання цих назв слугувало для позначення проблемних питань оборони Індії (Середній Схід) та питань безпеки володінь Османської імперії (Близький Схід). Згодом терміни трактувалися так, як це було зручно на даний момент, і кожного разу використання цих понять потребувало додаткового уточнення їхнього змісту.

Можна стверджувати, що власне Близький Схід або Середній Схід спочатку сприймався не тільки як об'єктивно існуючий політико-географічний регіон, а як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії та Африки, де реалізується політика тієї чи іншої зовнішньорегіональної держави.

Можливість достатньо широкого трактування географічних меж Близькосхідного регіону визначалася тими обставинами, що після закінчення Другої світової війни він ще перебував у стадії формування. За основу, крім географічних факторів, має братися вся сукупність політичних, військово-політичних й економічних проблем. Без розширеного трактування його меж неможливо досліджувати еволюцію міжнародних відносин у цьому регіоні.

Формування Близькосхідної регіональної системи активізується після закінчення Другої світової війни і було пов'язане, насамперед, з державотворчими процесами в регіоні.

До початку 70-х рр. XX ст. в основному був завершений процес формування Близькосхідної регіональної системи як певної політико-географічної цілісності з іманентними їй принципами функціонування та взаємодії із зовнішнім світом і як органічної складової частини міжнародних відносин. Визначилися її структура та політичні суб'єкти.

До Близькосхідної регіональної системи належать усі країни – члени Ліги арабських держав (за винятком країн Магрибу, Джибуті, Сомалі й Співдружності Коморських островів), Держава Ізраїль, та, з урахуванням величезного впливу на арабський світ, неарабський Іран. Правомірність включення до Близькосхідної регіональної системи Ірану, який традиційно відносили до Середнього Сходу, пов'язана з характером його взаємодій у регіоні та його суттєвим значенням як регіонального центру сили.

Країни Близькосхідного регіону поєднує географічне сусідство, цивілізаційна, етнічна та мовна спорідненість (за винятком Ірану), релігійна та культурна схожість, спільне історичне минуле, наявність спільних завдань у галузі зовнішньої політики та забезпеченні безпеки.

Складність сприйняття Близького та Середнього Сходу як цілісного міжнародно-політичного регіону зумовлена, з одного боку, наявністю чітко окреслених субрегіонів, зокрема Перської затоки, Північної Африки, які водночас є самостійними підсистемами міждержавних від-

носин, так і складовими частинами Близькосхідної регіональної системи, з іншого – субрегіональною "взаємопроникністю".

Безумовно, основу Близькосхідної системи складають **арабські держави**. За територіальною ознакою арабські країни поділяються на три великі субрегіони: **африканський, східно-середземноморський та аравійський**. Африканська зона арабського світу включає в себе країни Магрибу (Алжир, Марокко, Мавританію, Туніс та Лівію), Єгипет і Судан. До арабських країн Східного Середземномор'я слід віднести Сирію, Ліван, Йорданію та Ірак. Решта арабських країн входить до аравійської зони.

Близькосхідні проблеми органічно пов'язані із ситуацією у Середземномор'ї, Південній Європі, Південній Азії (Афганістан, Пакистан) головним чином, у контексті боротьби з міжнародним тероризмом. Ця спільнота держав з геополітичного погляду є важливим компонентом сучасних міжнародних відносин і світової економіки.

У період, що досліджується, комплекс проблем Близькосхідного регіону посідає особливе місце серед найактуальніших питань міжнародних відносин.

Особливостями Близького та Середнього Сходу як регіональної підсистеми міжнародних відносин є:

- ⇒ відсутність загальнорегіональних органів;
- ⇒ наявність як доцентрових, так і відцентрових тенденцій;
- ⇒ підвищена конфліктогенність регіону.

У повоєнний період особливої ваги в системі міжнародних відносин набуває комплекс проблем Близькосхідного регіону. Насамперед, це зумовлювалося чинниками геополітичного й гео економічного характеру. Головне місце серед них належить "нафтовому фактору"; у регіоні зосереджено 2/3 розвіданих світових запасів палива.

Після Другої світової війни Велика Британія і Франція поступилися своїми позиціями в цьому регіоні, натомість зміцнили позиції США та активізувалася близькосхідна політика СРСР. Згодом регіон став ареною протистояння двох наддержав.

Головні цілі політики Сполучених Штатів у регіоні – забезпечення доступу до нафти; підтримка внутрішньої стабільності країн, що розглядалася як вирішальний чинник у забезпеченні доступу до нафти; протидія радянському втручання; гарантування безпеки Ізраїлю та прозахідних режимів регіону – майже не зазнали еволюції.

Радянська наддержава проводила там політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій і впливу. Для позиції СРСР із проблеми регіональної безпеки були характерними антиамериканська спрямованість, політика підтримки національно-визвольних рухів.

Після Другої світової війни завершився крах мандатної системи на Близькому Сході.

Сирія і Ліван до жовтня 1918 р. входили до складу Османської імперії. У жовтні 1918 р. турецькі війська залишили Сирію і Ліван, але ще здовго до цього відповідно до угоди "Сайкс-Піко" (1916) Велика Британія та Франція підготували поділ арабських провінцій Османської імперії. Сирія і Ліван увійшли до сфери впливу Франції.

У квітні 1920 р. на конференції в Сан-Ремо було ухвалене рішення про передання Франції мандата на Сирію і Ліван.

Формально Сирія і Ліван отримали незалежність у роки Другої світової війни від керівництва "Вільної Франції", 27 вересня і 26 листопада 1941 р., відповідно. У лютому 1945 р. вони оголосили війну Німеччині і Японії, увійшли до складу Об'єднаних Націй. У березні 1945 р. Сирія і Ліван узяли участь у створенні Ліги арабських держав (ЛАД).

Однак, незважаючи на проголошення державного суверенітету, присутність французьких військ на території Сирії й Лівану тривала, що ставило обидві країни в пряму політичну залежність від колишньої метрополії.

На початку 1945 р. уряди Сирії й Лівану виступили з вимогою про виведення з їхніх територій іноземних військ. У відповідь уряд Франції заявив, що зробить це лише після того, як у Сирії й Лівані будуть забезпечуватися особливі привілеї Франції. Сирія і Ліван відмовилися прийняти ці умови. 6 травня 1945 р. в Бейруті висадився новий контингент французьких військ, спалахнули заворушення, відбулися збройні сутички. Під приводом припинення подальшого кровопролиття Велика Британія ввела свої війська в Сирію і Ліван.

"Посередництво" Лондона, насправді, призвело до встановлення в Сирії і Лівані англо-французького кондомініуму. У грудні 1945 р. Велика Британія і Франція підписали угоду про подальшу спільну окупацію Сирії і Лівану. Терміни евакуації англо-французьких військ не були визначені.

У лютому 1946 р. Сирія і Ліван винесли питання про негайну евакуацію англо-французьких військ на обговорення Ради Безпеки ООН. Цю вимогу активно підтримали Радянський Союз, Польща, Єгипет і Мексика. Проте запропонована США резолюція фактично заблокувала розв'язання проблеми. Саме тоді СРСР уперше в історії ООН використав право вето.

Незважаючи на те, що Рада Безпеки так і не змогла ухвалити якогось конкретного рішення, усе ж сам факт порушення й обговорення питання про виведення іноземних військ із території незалежних держав змусив Велику Британію і Францію розпочати евакуацію своїх військових контингентів із Сирії й Лівану.

17 квітня 1946 р. всі іноземні війська покинули територію Сирії, а 31 грудня 1946 р. були виведені з Лівану.

Великій Британії вдалося зберегти свою військову присутність в Іраку і Йорданії. У березні 1946 р. Йорданія була проголошена незалежною державою.

Після краху мандатної системи й утворення незалежних арабських держав посилювалися доцентрові тенденції в міжарабських відносинах. Цьому сприяла й консолідація арабських країн у зв'язку із загостренням палестинської проблеми.

Спочатку ініціаторами об'єднання стали представники Хашимітів – правлячої династії в Йорданії та Іраку. Проте їхні плани "Великої Сирії" та "Родючого півмісяця" були відкинуті іншими арабськими країнами. Ініціативу об'єднання взяв на себе Єгипет.

Восени 1944 р. в Олександрії на установчій конференції арабських країн було підписано так званий *Олександрійський протокол*, що передбачав створення *Ліги арабських держав*.

Статут Ліги підписали 22 березня 1945 Єгипет, Сирія, Трансйорданія (до 03.04.49), Ірак і Ліван (Ємен підписав Статут у травні). Статут зафіксував цілі й завдання організації: розвиток відносин між арабськими країнами на основі поваги до незалежності і суверенітету, співпраця в галузі економіки, соціальної та культурної сферах. Передбачалася також координація зовнішньополітичних курсів арабських країн.

Принципами діяльності ЛАД проголошувалися: добровільність відносин між державами, взаємна повага до суверенітету і незалежності, суверенна рівність держав, заборона використання сили для розв'язання суперечок.

Із самого початку існування ЛАД центральною проблемою в її діяльності стала палестинська.

22.2. Створення Держави Ізраїль. Ескалація арабо-ізраїльського конфлікту

Арабо-ізраїльський конфлікт є не тільки найтривалішим та найскладнішим для врегулювання регіональним конфліктом глобального значення, але й ключем до розуміння та подолання цілого комплексу проблем безпеки в міжрегіональному та світовому масштабі. Він відіграв роль одного з найбільших чинників дестабілізації міжнародної безпеки не тільки у Близькосхідному регіоні, але й у світі загалом. Внаслідок свого тривалого та складного розвитку він не тільки неодноразово змінював геополітичну ситуацію у Близькосхідному регіоні, але й призводив до масштабних змін у системі світової політики, як у сфері традиційної військової безпеки, так і в міжнародно-правовій, енергетичній, екологічній, гуманітарній сферах, у кінцевому випадку призводячи до розмивання основ існуючого на той час міжнародного порядку.

Особливістю арабо-ізраїльського конфлікту є те, що він із самого початку виникає під впливом зовнішніх сил, які сприяли переселенню євреїв у Палестину, а потім створенню Держави Ізраїль. Отже, його дослідження передбачає врахування не тільки таких факторів, як відносини країн регіону, але й політики зовнішньорегіональних сил, взаємовідносини країн регіону та зовнішньорегіональних сил, а також особливої ролі та місця регіону в глобальній системі міжнародних відносин, у системній еволюції міжнародних відносин, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній картині світу.

Арабо-ізраїльський конфлікт має давнє історичне, соціально-політичне, цивілізаційне, релігійне та психологічне коріння. Його сутність і перебіг відображали практично всі найважливіші суперечності Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Для розуміння еволюції конфлікту ключовими є поняття біполярності Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, а з початком формування постбіполярної системи міжнародних відносин – її структурні характеристики.

Ідея створення Держави Ізраїль, як і саме єврейське питання, має давню історію. Феномен єврейства полягає в тому, що народ зі стародавньою культурою та звичаями, специфічною вірою і високим рівнем самоідентифікації упродовж тривалого часу існував в умовах втрати не тільки державності, але й власної території, оскільки у II ст. н. е. був вигнаний з території Палестини римською владою. Він спромігся не піддатись асиміляції в умовах соціально-політичного та культурного домінування інших релігійних систем або національно-державних утворень і не втратити самоідентифікації. Протягом століть неодноразово робилися спроби організувати повернення євреїв на землю предків з використанням релігійно-містичної мотивації, опори на пророцтва, але всі ці спроби зазнавали краху.

Ідея створення єврейської держави отримує концептуалізацію в межах Вестфальської державоцентристської парадигми, у якій за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править держава-нація, а домінуючим принципом міжнародних відносин стають засади національного суверенітету. Із формуванням національних держав і зростанням національної самосвідомості загострюється, а наприкінці XIX ст. набуває політичного значення єврейське питання, що знаходить відображення у прагненні до отримання державного статусу.

Ще в умовах кризи Віденської системи міжнародних відносин з 80-х рр. XIX ст. переселення євреїв у Палестину набуває систематичного й організованого характеру, що було пов'язано як з поширенням ідеології політичного сїонізму, так й антисемітизму. Хоча сам

термін *антисемітизм* уводиться в обіг із 70-х рр. XIX ст., до того ж від самого початку був ужитий неправильно, оскільки мовою тодішньої расової теорії *семітами* називали широке коло неєвропейських етнічних груп, зокрема арабів. Існування проявів антиєврейського расизму має давню історію, євреїв неодноразово переслідували, виганяли з багатьох країн Європи. Антисемітизм відрізняється від більшості форм расизму, оскільки робить наголос не на "нижчості" євреїв, а на притаманній їм ворожості до інтересів несєвреїв, приписуючи їм не тільки такі характеристики, як біологічне виродження, але й прагнення загарбання всього світу.

У 1882 р. побачила світ робота одного з ідеологів політичного сїонізму російського єврея А. Пінскера "Самоемансипація", а в 1896 р. – відоміша праця австро-угорського єврея Т. Герцля "Єврейська держава", у якій була сформульована ідея створення єврейської держави, місця, де євреї зможуть позбутись антисемітизму. Роком пізніше, у 1897 р. відбувається I Світовий сїоністський конгрес у Базелі і розпочинаються, з одного боку, переговори керівництва Всесвітньої сїоністської організації з Османською імперією, до складу якої входила Палестина, щодо переселення євреїв, з іншого – їх стихійне переселення на територію Палестини. Цьому сприяла і так звана декларація Бальфура, документа, направленою міністром закордонних справ Великої Британії А. Бальфуром голові Британського єврейського співтовариства лорду А. Ротшильду для передачі в Сїоністську федерацію, оприлюдненою в листопаді 1917 р. У декларації зазначалося, що уряд Британії підтримує створення національного осередку для єврейського народу в Палестині при умові, що це не порушить прав інших общин.

У роки Першої світової війни Палестина була окупована Великою Британією, яка в 1922 р. отримала мандат на управління цією територією. Підтримка єврейської еміграції з боку країни-мандатарія призвела до збільшення єврейської частини населення Палестини з 9 % в 1917 р. до 28 % в 1937 р. та до арабо-єврейського протистояння.

У період кризи Версальського порядку (1933–1939) лідери сїоністського руху вимушено співпрацювали з німецьким нацизмом, який обіцяв створити умови для переселення євреїв до Палестини, одночасно перетворивши антисемітизм на державну політику і практичний шлях розв'язання єврейського питання, наслідком чого стало знищення майже шести мільйонів євреїв.

Нова можливість розбудови самостійної держави виникла в повоєнні роки на хвилі переділу світу та формування нового міжнародного порядку. Підтримка цієї ідеї світовим співтовариством зміцніла з огляду на жахливе винищення євреїв під час Другої світової війни – так званий Холокост.

До листопада 1945 р. обстановка в Палестині різко загострилася. Вона характеризувалася посиленням англо-єврейського й арабо-єврейського протистояння. Створювалися нелегальні єврейські організації, які здійснювали диверсійно-терористичні акції.

У ситуації, що склалася, уряд Великої Британії змушений був піти на створення **англо-американської комісії з палестинської проблеми**. Проте Рада ЛАД у червні 1946 р. відкинула рекомендації комісії. Негативною були реакція сіоністських кіл, оскільки їх не задовольняло збереження мандатного режиму управління Палестиною. Спроби Великої Британії знайти компроміс у розв'язанні проблеми також не мали успіху. Тим часом ситуація в Палестині продовжувала загострюватися, посилювались акти тероризму. У квітні 1948 р. сталася різанина в арабському селищі Дейр-Ясін, інші акти терору проти арабів. Велика Британія у 1947 р. винесла палестинську проблему на обговорення ООН. При цьому вона розраховувала використати механізм голосування ООН на свою користь і продовжити мандат на Палестину.

Питання про створення незалежної єврейської держави було порушено на другій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Саме на цій сесії розпочалося протистояння з палестинської проблеми США та СРСР з одного боку і Великої Британії – з іншого.

З квітня 1947 р. по травень 1948 р. палестинська проблема багаторазово обговорювалася на сесіях Генеральної Асамблеї ООН і засіданнях Ради Безпеки ООН. США підтримували ідею створення в Палестині єврейської держави. Радянський Союз спершу виступив за скасування мандата Великої Британії на Палестину, виведення звідси англійських військ та створення двоєдиної арабо-ізраїльської федеративної держави. Однак ця пропозиція була відкинута як арабськими, так і єврейськими представниками. Згодом Радянський Союз висловився за створення на території Палестини двох незалежних держав.

У квітні 1947 р. ГА ООН ухвалила рішення створити Спеціальний комітет ООН у справах Палестини, до складу якого увійшли представники Австралії, Канади, Гватемали, Індії, Ірану, Нідерландів, Перу, Швеції, Чехословаччини, Уругваю та Югославії. 7 з 11 його членів підписали звіт, що рекомендував утворити на території Палестини дві держави – арабську і єврейську та надати Міжнародний статус Єрусалиму.

Спеціальний комітет у справах Палестини схвалив 25 квітня 1947 р. план її *поділу*, більшістю голосів ухвалений *другою сесією ГА ООН*, що проходила у Нью-Йорку із 16 вересня по 29 листопада 1947 р. 29 листопада 1949 р. було ухвалено *резольцію 181/П*, за яку проголосували 33 країни, включаючи СРСР і США, проти – 13 (усі арабські країни, Афганістан, Туреччина, Пакистан, Індія, Куба та Греція), 10 утрималися, включаючи Велику Британію.

Відповідно до резолюції 181/П на колишній підмандатній території Палестини мали утворитися **дві держави – єврейська** (площа 14,1 тис. км – 56 % території Палестини, населення 1 008 800 чол.) й **арабська** (площа 11,1 тис. кв. км – 4,1 % території Палестини, населення 758 520 чол.). В окрему міжнародну зону виділялося місто **Єрусалим та його околиці** (1 % території Палестини, населення 205 230 чол.). Згідно із цією ж резолюцією скасовувався англійський мандат на Палестину. Був визначений термін виведення англійських військ – до 1 серпня 1948 р. Передбачалося проголосити незалежність обох держав не пізніше 1 жовтня 1948 р.

Таким чином, в арабському регіоні мала постати єврейська держава, амбіції якої невпинно штовхали її до відкритого протистояння з арабським світом. Уже цих чинників було досить для виникнення конфлікту, але до них додалися ще й незважені, а часто відкрито ворожі зовнішньополітичні кроки арабських країн й ігнорування обома сторонами конфлікту інтересів арабського населення Палестини, втручання зовнірешіональних держав. Усе це разом і породило **арабо-ізраїльський конфлікт**.

Отже, на території Палестини мали утворитися дві держави: Ізраїль і Палестина. Така перспектива задовольняла зовнішньополітичні інтереси як США, так і СРСР. Вони прагнули закріпитися у багатому на нафту регіоні, і "плацдармом" для цього мав стати Ізраїль. Основною перешкодою для реалізації радянської й американської близькосхідної політики було домінування в цьому регіоні Великої Британії, що й зумовило тимчасовий збіг їх позицій. Велика Британія ж, прагнучи зберегти свої позиції на Близькому Сході, пропонувала створити одну єврейсько-арабську державу з особливим внутрішнім устроєм.

Проте між двома сесіями ГА ООН Сполучені Штати кардинально змінили свою позицію на користь Великої Британії. Проаналізувавши загальносвітову кон'юнктуру, у Вашингтоні дійшли висновку, що посилення впливу СРСР на Близькому Сході може мати вкрай небажані для США наслідки, про що яскраво свідчила ситуація у Східній Європі. Крім того, США сподівалися на певні поступки з боку Великої Британії. Тож у Вашингтоні визнали за необхідне взяти курс на політичний і військово-стратегічний союз із арабським світом, а не державою євреїв у Палестині, яка ще не існувала.

Це і спричинило відмову США від підтримки рішення другої сесії ГА ООН про створення двох незалежних держав на території Палестини. Цього разу США рішуче обстоювали ідею створення єдиної єврейсько-арабської держави. Приклад Сполучених Штатів у цьому наслідували інші держави, і зокрема, країни Латинської Америки.

Таким чином, утворився англо-американський блок, що становив не менш ніж 80 % складу всіх делегацій. Це означало, що ідею створення в Палестині незалежної єврейської держави поховано. Однак багато в чому завдяки рішучим і винахідливим діям голови української делегації В. Тарасенка позачергова сесія Генеральної Асамблеї в Нью-Йорку ухвалила де-юре рішення попередньої, другої сесії Генеральної Асамблеї ООН 1947 р. про створення на території Палестини єврейської держави. Єдиною можливістю зберегти чинність цього рішення було не допустити голосування на позачерговій сесії англійського проекту резолюції до 18-ї год 14 травня 1948 р., як того вимагав регламент сесії. І цією можливістю скористався В. Тарасенко, якому вдалося зірвати голосування сесії з англійського проекту.

Того ж дня в Тель-Авіві було проголошено **конституювання незалежної Держави Ізраїль** та створено його перший тимчасовий уряд на чолі з Бен-Гуріоном. Розпочалася розбудова нової держави. Цю державу одразу визнали США й СРСР.

Тим часом арабські країни готувалися до війни. Ще у грудні 1947 р. з метою протидії поділу Палестини була створена **Армія визволення Палестини**, три тисячі бійців якої були направлені в Палестину в січні 1948 р.

Велика Британія вирішила не перешкоджати розв'язуванню арабо-єврейського конфлікту і заявила, що з 15 травня 1948 р. (наступного дня після проголошення Держави Ізраїль) вона припиняє чинність свого мандата на Палестину.

У той самий день на територію Палестини вступили регулярні війська Єгипту, Іраку, Сирії, Йорданії та Лівану. Уряди цих країн, а також Саудівської Аравії та Ємену оголосили війну Ізраїлю. Розпочалася **перша арабо-ізраїльська війна** (палестинська війна, або війна за незалежність Ізраїлю).

Війна в Палестині точилася до весни 1949 р. з перервами, пов'язаними з посередницькими зусиллями ООН (діяльність шведського графа Ф. Бернадота – першого в історії ООН офіційного посередника у врегулюванні збройного конфлікту, убитого у вересні 1948 р. в Єрусалимі членами єврейської радикальної терористичної організації).

Арабську єдність підірвали гострі суперечності. Армія визволення Палестини підкорялася великому муфтію Єрусалима. З усіх арабських країн лише одна Йорданія мала сучасну армію – Арабський легіон, яким командував англієць генерал Глабб. Король Йорданії формально був головнокомандувачем арабських збройних сил.

Однак, незважаючи на розкол арабських сил і якісну перевагу армії Ізраїлю, на початковому етапі воєнні дії в Палестині розвивалися на користь арабських країн. Арабський легіон завоював центральну

частину Палестини, включаючи стару частину Єрусалима. Іракські війська здобули низку міст (Наблус, Дженін), єгипетська війська зайняли Беер-шеву.

Ізраїль спирався на підтримку світового співтовариства у вигляді військової допомоги, що її надавали у тому числі і Сполучені Штати й СРСР, та заможної і впливової єврейської діаспори.

Із трибуни ООН радянський, а також український представники вимагали виведення арабських військ з території Ізраїлю. Значну допомогу надали Ізраїлю Чехословаччина, Угорщина, Польща, Румунія, Болгарія.

Ізраїль завдав арабам низку поразок і захопив значну частину територій, виділених ООН для створення арабської палестинської держави, частину Єрусалима. Західний берег річки Йордан і східна частина Єрусалима були анексовані Йорданією. Сектор Газа відійшов під контроль Єгипту.

Війна завершилася в лютому-липні 1949 р. укладанням Ізраїлем угод про перемир'я з Єгиптом (24 лютого), Йорданією (3 квітня), Сирією (20 липня). Угоди мали тимчасовий характер і не врегулювали остаточно територіальні питання. Переговори проходили на грецькому острові Родос за посередництва представників ООН. Делегати арабських країн спілкувалися з ізраїльською делегацією лише через представників ООН, підкреслюючи так своє невизнання законності існування Держави Ізраїль. Згідно з угодами про перемир'я між Ізраїлем й арабськими країнами були встановлені тимчасові кордони, по обидві боки яких створювалися демілітаризовані зони. Контроль за дотриманням перемир'я покладался на **спеціальну комісію ООН**.

Отже, головним наслідком першої арабо-ізраїльської війни стало виникнення **арабо-ізраїльського конфлікту** – регіонального конфлікту глобального значення, **проблеми близькосхідного врегулювання** – однієї із ключових проблем післявоєнних міжнародних відносин.

Проблема близькосхідного врегулювання має кілька тісно пов'язаних один з одним аспектів.

Перший аспект – **національний**, або палестинський, стосується питання національного самовизначення арабського палестинського народу. Для розв'язання головних проблем, які, власне, і призводили до загострення конфлікту, і були почасти суто політичними, почасти юридичними, замало було того нормативного багажу, що міститься в сучасному міжнародному праві. Такими проблемами є:

- ⇒ утворення арабо-палестинської держави,
- ⇒ статус м. Єрусалима,
- ⇒ повернення палестинських біженців,
- ⇒ єврейські поселення на палестинських територіях.

Другий аспект – **регіональний**. Близькосхідний конфлікт на рівні регіональному – це конфлікт між Ізраїлем й арабськими країнами. Він поділяється на блоки, кожний з яких будується на базі взаємин Ізраїлю і тієї чи іншої арабської сторони, насамперед, Єгипту, Іраку, Сирії, Йорданії, Лівану. Поряд з палестинською проблемою, загальноєвропейською першопричиною конфлікту, конфліктні відносини Ізраїлю з арабськими країнами були головним гальмівним елементом у мирних трансформаціях у регіоні.

Третій – **міжнародний** аспект – полягає в тому, що у зв'язку зі значенням даного регіону в системі міжнародних відносин у близькосхідний конфлікт із самого початку були втягнуті й зовнішньорегіональні країни, насамперед, наддержави. Це справляло негативний, певною мірою каталізуючий вплив на його розвиток.

Отже, близькосхідний конфлікт є цілим комплексом конфліктних відносин, у центрі яких перебувала Держава Ізраїль. Її опонентами були як держави – представники арабського й ісламського світу, так і численні недержавні актори. Виходячи із цього, можна виокремити кілька вимірів цього складного явища:

- ⇒ палестино-ізраїльський конфлікт як першопричина та центральна ланка арабо-ізраїльського протистояння;
- ⇒ конфлікт Ізраїлю з арабськими державами;
- ⇒ конфлікт Ізраїлю з неарабськими державами регіону, насамперед, Іраном, та недержавними акторами, зокрема радикальними ісламськими угрупованнями, такими, як "Талібан", "Хезболла", Ісламський рух опору ХАМАЗ.

Специфікою близькосхідного конфлікту стало співіснування конфліктів різних поколінь. Конфлікт між Ізраїлем й арабськими країнами, який неодноразово призводив до повномасштабних арабо-ізраїльських війн (1948–1949, 1956, 1967, 1973), є класичним прикладом регіонального конфлікту, характерного для періоду холодної війни. Протистояння Ізраїлю з палестинцями є конфліктом сучасного типу, у якому між-етнічні протиріччя визначають динаміку конфліктних взаємовідносин.

Палестинська проблема дедалі більше загострювалася. Рішення про створення арабської палестинської держави не було виконане внаслідок таких причин:

- ⇒ окупації Ізраїлем значної частини території палестинської держави;
- ⇒ роз'єднаності арабських країн, поділу між Єгиптом і Йорданією частини території палестинської держави;
- ⇒ втручання наддержав, які змагалися за втягнення цього регіону у свої сфери впливу.

Внаслідок арабо-ізраїльської війни 1948–1949 рр. близько 1 млн палестинців стали біженцями. Усі спроби посередницької комісії ООН добитися хоча б часткової репатріації біженців, що відповідало рішенням ГА ООН, не мали успіху. Наприкінці 1951 р. посередницька комісія склала свої повноваження. Згідно з рішенням ООН було створено спеціальне Агентство Об'єднаних Націй з надання допомоги біженцям та їхнього працевлаштування (ЮНРВА).

Суецька криза стала наступною фазою розвитку близькосхідного конфлікту.

Головним змістом політичного життя Єгипту в повоснний період стала боротьба за скасування нерівноправного англо-єгипетського договору 1936 р. Вона набрала форми партизанської війни проти англійської військової присутності.

У липні 1952 р. патріотично налаштовані єгипетські офіцери внаслідок військового перевороту повалили режим короля Фарука і проголосили створення республіки. У 1954 р. було підписано англо-єгипетську угоду про виведення англійських військ і ліквідацію англійської військової бази на території Єгипту. Угода поклала край 72-річній окупації країни (британські війська увійшли в Каїр 14 вересня 1882).

У галузі зовнішньої політики нове керівництво взяло курс на нейтралітет і неучасть у військових блоках. Воно намагалося балансувати між двома наддержавами, запобігаючи зміцненню в Єгипті позицій США або СРСР, використовувати британо-американське суперництво на Близькому Сході.

Спочатку нове єгипетське керівництво не відкидало можливості нормалізації відносин з Ізраїлем, навіть підписавши з ним протокол щодо намірів. Однак головним фактором дестабілізації відносин між двома країнами була діяльність палестинських партизан із сектора Газа, який відійшов до Єгипту після першої арабо-ізраїльської війни і став місцем масового скупчення палестинців та центром їх опору. У 1953–1956 рр. Ізраїль завдає проти них збройних ударів, започаткувавши тим самим тактику жорстких асиметричних ударів у відповідь на підривні дії з боку палестинців.

Відносини між Єгиптом й Ізраїлем загострилися після масованої акції відплати з боку ізраїльтян проти Гази 28 лютого 1955 р. З висуненням на перші ролі у країні Гамаль Абдель Насера (1918–1970) зростає підтримка Єгипту палестинського руху упору.

Каїр убачав у нерозв'язаності проблеми близькосхідного врегулювання можливий чинник підвищення своєї ролі в арабському світі, тому велику увагу став приділяти зміцненню єгипетського військового потенціалу. У вересні 1955 р. були підписані угоди про поставки

Єгипту зброї із СРСР, Чехословаччини й Польщі. Це викликало негативну реакцію з боку США і Великої Британії.

Захід не влаштувало й негативне ставлення Єгипту до Багдадського пакту. Утворення пакту було започатковано підписанням у Багдаді 24 лютого 1955 р. *Договору про спільну безпеку й оборону* між Іраком та Туреччиною. Того ж року до Багдадського пакту приєдналися Велика Британія (5 квітня), Пакистан (23 вересня), Іран (3 листопада).

Урядом Єгипту було заплановано будівництво Асуанської греблі з метою зрошення засушливих земель і спорудження потужної енергетичної бази для промисловості. У лютому 1956 р. була досягнута угода про надання Єгипту Міжнародним банком реконструкції й розвитку позики в розмірі 200 млн дол за умови, що 70 млн будуть надані у вигляді "допомоги" США й Великою Британією.

Посилення антизахідної спрямованості зовнішньополітичного курсу Г. Насера, що, зокрема, знайшло відображення у встановленні дипломатичних відносин із Чехословаччиною, Польщею, Румунією, НДР і КНР, отриманні від них озброєнь, відмові від приєднання до Багдадського пакту, підтримці палестинських партизан і, нарешті, участі Г. Насера в липні 1956 р. в зустрічі з Й. Тіто та Дж. Неру на Бріоні призвело до негативної реакції з боку США і погіршення американо-єгипетських відносин. У липні 1956 р. державний секретар США Д. Даллес заявив про відмову надання позики. Уряд Єгипту опинився перед загрозою зриву будівництва життєво важливого для країни об'єкта. Престижу президента Єгипту Г. Насера було завдано серйозного удару.

Г. Насер не забарився з відповіддю. Виступаючи на мітингу з нагоди річниці єгипетської революції 26 липня 1956 р., він заявив про націоналізацію компанії Суецького каналу, термін концесії якої закінчувався в 1969 р.

Із часу свого відкриття в 1869 р. канал мав виняткове стратегічне значення для великих держав, насамперед, для Великої Британії, забезпечуючи найкоротший шлях з метрополії до Індії. У роки Другої світової війни він забезпечував війська союзників у Північній Африці, підтримання зв'язків з колоніями в Азії та Східній Африці. Після здобуття Індією незалежності Суецький канал перетворюється на найважливіший шлях транспортування нафти з Близького Сходу в Європу та Північну Америку.

Уряди Франції, власниці значної частини акцій компанії, і Великої Британії, основного користувача каналом, розпочали військові приготування з метою силового тиску на Єгипет. США, зацікавлені в підтриманні гарних відносин з арабськими країнами – експортерами нафти, зайняли стриманішу позицію.

Питання Суецького каналу обговорювалося на міжнародній конференції в Лондоні в серпні 1956 р. за участю 18 країн, що забезпечували 95 % судноплавства каналом [США стали співавтором проекту врегулювання суецького питання (план Даллеса), що передбачав створення міжнародного органу з управління Суецьким каналом]. За цей проект висловилися більшість, проти – СРСР, Індія, Індонезія та Цейлон. Єгипетський уряд відкинув саму ідею інтернаціоналізації каналу, тоді було запропоноване тимчасове рішення – створити асоціацію користувачів каналу для управління ним. 15 вересня Г. Насер відхилив і цей проект. Ухвалена Радою Безпеки ООН 12 вересня 1956 р. резолюція містила шість принципів мирного урегулювання конфлікту, що передбачали визнання суверенітету Єгипту над каналом, свободу транзитного судноплавства, визначення прав на транзитне мито, порядок арбітражу. Визнання принципу управління каналом асоціацією користувачів перешкодило радянське вето.

Внаслідок таємних англо-франко-ізраїльських переговорів склалась антиєгипетська коаліція. План військової операції (кодова назва "Мушкетер") передбачав вторгнення Ізраїлю в зону Суецького каналу, а потім військове втручання Франції та Великої Британії для розмежування ворогуючих сторін.

У ніч на 30 жовтня 1956 р. ізраїльські збройні сили під приводом боротьби з палестинськими партизанами завдали раптового удару по Єгипту. 30 жовтня Велика Британія і Франція поставили ультиматум Єгипту й Ізраїлю з вимогою відведення військ на 16 км від Суецького каналу. Єгипет відхилив ультиматум.

Того ж дня в Раді Безпеки ООН обговорювався американський проект резолюції, що передбачав відведення ізраїльських військ за демаркаційну лінію і невикористання сили франко-англійською стороною. Однак Велика Британія і Франція наклали вето на цю резолюцію. Була відхилена і майже ідентична за змістом радянська пропозиція.

31 жовтня англо-французькі війська почали військові дії.

2 листопада 1956 р. на надзвичайній сесії ГА ООН 64 країни проголосували за припинення вогню, проти висловилися 5 (Франція, Велика Британія, Ізраїль, Нова Зеландія та Австралія).

Велика Британія, Франція та Ізраїль продовжували розгортати бойові дії. Англо-французька авіація здійснювала масовані бомбардування Каїра, Олександрії та міст у зоні каналу.

5 листопада Англія і Франція розпочали окупацію зони Суецького каналу, висадивши десант у районі Порт-Саїда.

У той же день радянський уряд після невдалих спроб схилити США до спільного виступу звернувся до Англії, Франції й Ізраїлю з ультима-

тинною вимогою негайно припинити воєнні дії й попередив про небезпечні наслідки, до яких може призвести продовження інтервенції. У посланні до англійського прем'єр-міністра зазначалася можливість застосування сучасної, особливо ракетної, зброї, зокрема зауважувалося, що війна в Єгипті може перекинутися на інші країни й перерости в третю світову війну. Далі констатовувалося, що Радянський Союз сповнений рішучості з допомогою застосування сили завдати нищівного удару агресорам і відновити мир на Близькому Сході. У ноті, адресованій Ізраїлю, порушувалося питання і про саме існування цієї держави. Радянський посол отримав вказівку залишити Ізраїль.

Через 22 год після вручення послань радянського уряду главам урядів Англії та Франції воєнні дії були припинені.

6 листопада президент США Д. Ейзенхауер також виступив із вимогою припинення воєнних дій.

7 листопада 1956 р. Генеральна Асамблея ООН 64 голосами (12 представників утрималися) проголосувала за формування міжнародних сил ООН для контролю за виведенням військ Англії, Франції й Ізраїлю з єгипетської території. 15 листопада в Єгипет прибули перші підрозділи військ ООН. Відповіддю на спробу використати питання про терміни евакуації для тиску на Єгипет стало радянське попередження про те, що СРСР не буде перешкоджати виїзду радянських громадян-добровольців, що побажали взяти участь у боротьбі єгипетського народу за незалежність.

22 грудня 1956 р. виведення англо-французьких військ завершилося. Ізраїль ще майже три місяці окупував частину єгипетської території, однак під міжнародним тиском у березні 1957 р. мусив вивести свої війська.

Під час війни арабські країни підтримали Єгипет. Більшість їх розірвала відносини з Великою Британією і Францією.

Провал троїстої агресії мав велике міжнародне значення. Успіх вільної боротьби єгипетського народу прискорив розпад колоніальних систем. Різко зріс авторитет Єгипту та його президента Г. Насера, що став визнаним лідером арабського світу. Ослабли позиції Великої Британії та Франції на Близькому Сході.

Близькосхідний регіон посідає одне з найважливіших місць на міжнародній дипломатичній арені, ставши однією з головних арен суперництва двох наддержав – США і Радянського Союзу, на відміну від Європи, яка вже була поділена "залізною завісою". Арабо-ізраїльський конфлікт остаточно перетворюється на визначальний для багатьох регіональних і світових політичних процесів.

5 січня 1957 р. у щорічному посланні до конгресу президент США запропонував йому ухвалити резолюцію, відому як **доктрина Ейзенхау-**

ера. Вона передбачала право президента використовувати силу на Близькому Сході в разі "прямого" комуністичного нападу або агресії з боку "країни, що контролюється міжнародним комунізмом". Президент мав отримати повноваження надати арабським країнам, що приймуть доктрину Ейзенхауера, допомогу в розмірі 200 млн дол. Проте більшість арабських країн відмовилася прийняти доктрину.

СРСР зміцнив свої позиції в регіоні. Він забезпечував фінансову підтримку будівництву Асуанської греблі. 26 січня Єгипет і СРСР підписали угоду про економічну й технічну співпрацю.

Війна стимулювала доцентрові тенденції в арабському світі. 1 лютого 1958 р. було підписано угоду про об'єднання Єгипту й Сирії в унітарну державу – **Об'єднану Арабську Республіку (ОАР)**. Створення ОАР розглядалося як перший крок на шляху до загальної арабської єдності. Після утворення ОАР до неї приєднався Ємен на правах федерації. Однак ОАР фактично припинила своє існування в 1961 р. після повероту в Сирії.

Велика Британія виявила активність у створенні об'єднання монархічних режимів, де при владі перебували представники династії Хашимітів. 14 лютого 1958 р. було проголошено створення **Хашимітської Арабської Федерації** у складі Іраку і Йорданії. За вимогою Лондона головою федерації став король Іраку Фейсал II, прем'єр-міністром – Нурі Саїд. Таким чином, головна роль у цьому союзі відводилася Іраку. Саудівській Аравії також було запропоновано вступити у федерацію. Вона відмовилася і заявила про нейтралітет щодо ірако-йорданського союзу й ОАР.

Федерація виявилася нежиттєздатною. Військово-політична інтеграція, координація зовнішньополітичної діяльності й економічна співпраця просувалися дуже мляво. Іракський режим бачив у федерації засіб абсорбції Йорданії, що загострювало ірако-йорданські суперечності.

Посилювався революційний рух у Лівані. Під час війни 1956 р. уряд Лівану відмовився розірвати дипломатичні відносини із Францією. Ліван визнав доктрину Ейзенхауера. Курс уряду викликав рух протесту, до якого були втягнуті широкі верстви населення. У травні 1958 р. у країні вибухнула гостра політична криза, загальний страйк переріс у повстання.

Режим президента К. Шамуна звернувся по допомогу до США. Вашингтон спрямував до берегів Лівану кораблі 6-го американського флоту. Водночас було вирішено використати механізм Багдадського пакту. Нарада військової комісії Багдадського пакту ухвалила рішення про надання допомоги уряду Лівану. Іракський уряд почав вербувати "добровольців" для вирядження в Ліван.

Це прискорило революційний вибух у самому Іраку. Військові частини, що готувалися для відправлення в Ліван, повернули зброю про-

ти монархічного режиму. 14 липня 1958 р. штурмом був здобутий королівський палац, король Фейсал та всі члени королівської сім'ї загинули. Згодом така ж доля спіткала і прем'єр-міністра Нурі Саїда.

Ірак було проголошено незалежною республікою. Республіканська влада заявила про вихід із Хашимітської федерації й Багдадського пакту.

Президент Лівану й король Йорданії звернулися до США і Великої Британії з проханням про допомогу. 15 липня 1958 р. США почали висадку свого 20-тисячного контингенту в Лівані. 17 липня 1958 р. Велика Британія направила війська в Йорданію. Проте вже в жовтні 1958 р. США вивели свої війська з Лівану. Новим президентом країни став Ф. Шихаб. Уряд очолив Р. Караме. У листопаді 1958 р. завершилася евакуація англійських військ із Йорданії.

22.3. "Шестиденна війна" 1967 р. "Війна Судного дня" 1973 р.

Наприкінці 60-х рр. конфронтація по лінії Схід – Захід після відносної стабілізації в Європі поширилася на Близький Схід. СРСР посилював політичну й військову підтримку радикальним, "антиімперіалістичним" режимам арабських країн. США зробили ставку на Ізраїль і так звані помірковані арабські режими.

Обидві наддержави були зацікавлені в гарантованому та стабільному каналі для збуту зброї, яким і став Близький та Середній Схід.

У радикально-націоналістичних колах Ізраїлю проголошувалася мета створення "Великого Ізраїлю" (Ерец Ісраель), що мав включити територію від Нілу до Євфрату. Ізраїль отримував сучасну зброю з Великої Британії, Франції та ФРН, а з 1962 р. із США, створював власну військову промисловість, ядерну зброю.

Водночас непримиренну позицію щодо самого факту існування Ізраїлю займали арабські країни, які висунули гасло: "Скинути Ізраїль у море!".

Нерозв'язаною залишалася палестинська проблема, тривав процес формування палестинського руху опору.

Важливим приводом до початку війни стало загострення проблеми водних ресурсів. Об'єктом зіткнень стала річка Йордан – ключове джерело прісної води для Ізраїлю та Палестини. Відповіддю на спроби Ізраїлю одностороннього відведення русла Йордану для зрошення пустелі Негев у 1964 р. стали не тільки три загальноарабські наради у верхах протягом 1964–1965 рр., що рішуче висловилися проти реалізації цього наміру, але й дії арабських країн щодо відводу русла річки у напрямку Йорданії та Сирії. Навесні та влітку 1965 р. збройні сили

Ізраїлю розпочали військові дії з метою знищення результатів цих робіт. Це призвело до того, що локальні сутички на ізраїльсько-сирійському кордоні почали переростати в бої місцевого значення.

У лютому 1966 р. до влади в Сирії прийшло ліве крило Партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ), що проголосило курс на будівництво соціалізму і всебічний розвиток відносин із СРСР. Сирія, як і Єгипет, активно використовувала палестинський фактор для зміцнення своїх позицій в арабському світі, надавала військову та фінансову підтримку створеній 1964 р. Організації визволення Палестини (ОВП). Ця організація розпочала партизанські операції проти Ізраїлю з території Сирії. Ізраїль вдався до акцій покарання щодо Сирії.

7 квітня стався прикордонний інцидент між Ізраїлем і Сирією на Голанських висотах з участю артилерії, танків та літаків. Зав'язався повітряний бій над Дамаском, у якому було збито шість сирійських літаків. 16 квітня ізраїльські літаки вторглися у повітряний простір Єгипту.

СРСР закликав арабські країни створити спільний фронт проти Ізраїлю, основою якого мали стати Єгипет, Сирія, Ірак й Алжир. У травні 1967 р. в Москві перебувала єгипетська делегація на чолі з головою парламенту А. Садатом. Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Подгорний передав йому інформацію радянської розвідки про те, що Ізраїль сконцентрував свої війська на кордоні із Сирією і має намір завдати удару по цій країні в період між 18 і 28 травня (як з'ясувалося згодом, ця інформація була хибною).

Арабські країни вжили відповідних заходів. Раніше, у листопаді 1966 р., Сирія підписала з Єгиптом пакт про спільну оборону. Наприкінці травня й на початку червня 1967 р. аналогічні угоди з Єгиптом підписали Йорданія й Ірак. Про свою готовність прийти на допомогу в разі ізраїльської агресії заявили уряди Алжиру, Кувейту, Ємену, Лівії та Судану.

У травні 1967 р. Єгипет ухвалив рішення про підсилення синайського угруповання військ і призов резервістів. Однак у випадку загострення обстановки єгипетські війська не могли увійти в зіткнення із супротивником, бо в прикордонній смузі згідно з угодою про припинення вогню з 1956 р. дислокувалися Надзвичайні сили ООН із 400 солдатів – норвежців, шведів, югославів, індійців, бразильців і канадців. Єгипетське командування звернулося до Генерального секретаря ООН У Тана з вимогою відведення цих військ від кордону. У Тан дав наказ зовсім їх вивести. Протягом п'яти днів війська ООН покинули Єгипет, а їхні позиції зайняли єгипетські збройні сили. 22 травня президент Г. Насер оголосив про закриття Акабської затоки для ізраїльських та інших суден, що доставляють в Ізраїль страте-

гічні вантажі. Цей захід серйозно вразив інтереси Ізраїлю, ураховуючи той факт, що він одержував морським шляхом 80 % свого імпорту нафти й інших життєво важливих продуктів. Ізраїльський уряд оголосив цю ситуацію *casus belli* (привід до війни).

Виведення із Синаю військ ООН і тимчасове закриття Акабської затоки, ланцюг ворожих Ізраїлю дій з боку арабських країн стали приводом для початку воєнних дій.

Удосвіта 5 червня 1967 р. Ізраїль без оголошення війни напав на Єгипет, Сирію та Йорданію. Війна була короткою, майже блискавичною й отримала назву шестиденної. Ізраїльські винищувачі завдали бомбового удару по авіабазах Єгипту й Сирії, ліквідувавши майже всі бойові літаки цих країн. Потім сухопутні війська Ізраїлю перейшли в наступ й окупували найважливіші стратегічні райони – Синайський півострів на півдні, Голанські висоти на півночі, Західний берег річки Йордан на сході.

Незважаючи на ухвалення Радою Безпеки ООН 6, 7 і 9 червня резолюцій про негайне припинення вогню, ізраїльська армія продовжувала бойові дії.

Радянський Союз зажадав від Ізраїлю негайно припинити воєнні дії й вивести війська за лінію перемир'я. 10 червня радянський уряд інформував уряд Ізраїлю, що в разі продовження бойових дій СРСР спільно з іншими миролюбними країнами вживе необхідних заходів для припинення агресії. Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем, утративши тим самим канал взаємодії з однією зі сторін конфлікту. Увечері 10 червня бойові дії були припинені.

На засіданнях Ради Безпеки ООН у жовтні 1967 р. Радянський Союз наполягав на негайному виведенні ізраїльських військ з окупованих територій без укладання миру з Ізраїлем. США, Канада та інші країни дотримувалися думки, що укладання миру має бути попередньою умовою виведення ізраїльських військ. Дискусія зайшла у глухий кут, і її було відкладено.

У листопаді 1967 р. дискусія відновилася, але Радянський Союз залишався на попередніх позиціях. Тоді Велика Британія запропонувала компромісний проект резолюції, який і було ухвалено. 22 листопада 1967 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 242, що визначила принципи політичного врегулювання близькосхідного конфлікту. У преамбулі резолюції зазначалося про неприпустимість набуття території шляхом війни. У резолюції викладалися основні **принципи врегулювання**:

- ⇒ виведення ізраїльських військ з окупованих територій;
- ⇒ припинення стану війни між арабськими країнами й Ізраїлем;
- ⇒ забезпечення свободи судноплавства по міжнародних водних шляхах;

- ⇒ досягнення справедливого врегулювання проблеми біженців;
- ⇒ забезпечення територіальної недоторканості й політичної незалежності кожної держави в даному регіоні.

Радянський Союз охарактеризував дії Ізраїлю як акт неприхованої агресії. Уряди і громадськість країн Заходу розцінили ці події інакше, і в резолюції Ради Безпеки ООН № 242 слово *агресія* було відсутнє.

Червнева війна 1967 р. завершилася серйозною воєнною поразкою арабських країн. Ізраїль захопив Західний берег річки Йордан, сектор Газа, а також Синайський півострів (Єгипет) і Голанські висоти (Сирія). Внаслідок цієї війни площа ізраїльської держави збільшилася із 20 800 кв. км до 89 859 кв. км. Кількість палестинських біженців зростає ще на 400 тис. чол. (до початку війни 1967 – 1 млн 344 тис. осіб), понад мільйон арабів, що проживало на окупованих територіях, опинилися під ізраїльською юрисдикцією, внаслідок чого виникає потужний міграційний рух. На окупованих територіях уряд Ізраїлю розпочинає облаштування поселень з метою створення буферної зони. Ізраїль отримав гарантований контроль над водними ресурсами. Ще одним важливим наслідком війни стало посилення **релігійного** аспекту конфлікту внаслідок захоплення Ізраїлем Східного Єрусалиму.

До перемоги Ізраїлю, поряд з раптовістю нападу, осначеністю ізраїльської армії сучасним озброєнням, кращою підготовленістю до ведення бойових дій, взаємодією з розвідувальними органами США і НАТО, спричинилися слабкі й недостатньо скоординовані дії Єгипту, Сирії та Йорданії, зумовлені як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними помилками керівництва.

Єгипет, Сирія та Йорданія отримали значну фінансову допомогу від нафтодобуваючих арабських країн для подолання економічних складнощів, викликаних війною й окупацією арабських територій. Арабські країни продовжили політику бойкоту Ізраїлю.

Внаслідок шестиденної війни арабо-ізраїльський конфлікт остаточно стає вузловою проблемою безпеки Близькосхідного регіону.

Маючи на меті відновити свій авторитет в арабському світі, Радянський Союз розпочав масовані поставки озброєнь у цей регіон. Протягом двох років єгипетська армія була відновлена. У квітні 1969 р. Єгипет розпочав обстріл ізраїльських військ на Синаї. Однак Ізраїль знищив артилерію Єгипту й установив контроль над його повітряним простором. На прохання Г. Насера для захисту повітряного простору Єгипту було направлено близько 15 тис. радянських військовослужбовців.

Зміцнювалися радянські контакти з ОВП.

Боротьба палестинського народу має тривалу історію. Можна виділити кілька етапів розвитку ПРО:

⇒ 40-ві – 50-ті рр. XX ст. – зародження ПРО, поява перших палестинських організацій, формування перших груп партизанів (федаїнів). У 1958 р. Ясир Арафат (1929–2004) виступає з ініціативою створення ФАТХ ("Рух за визволення Палестини").

⇒ 60-ті рр. XX ст. – становлення ПРО. Створення в 1964 р. під егідою ЛАД Організації визволення Палестини стало свідченням прагнення арабських держав надати палестино-ізраїльському конфлікту статусу конфлікту міжнародного. Згідно з Палестинською національною хартією, ухваленою в 1964 р., ця організація об'єднує всіх палестинців. У цьому документі була сформульована кінцева мета боротьби – створення арабської держави на всій території Палестини. Створення ОВП стало наслідком розвитку двох різних тенденцій. З одного боку – відродження у формі ПРО палестинського національно-визвольного руху. З іншого – прагнення деяких арабських країн використати палестинський рух опору для зміцнення власних позицій в арабському світі.

⇒ 70-ті рр. XX ст. – формування реалістичнішої програми і перетворення на помітний чинник міжнародних відносин. У 1974 р. ОВП поставила проміжне завдання – на першому етапі створити арабську державу на тій частині Палестини, яку буде визволено – так звана **концепція обмеженої державності**. У середині 70-х рр. ОВП стає повноправним членом ЛАД, близько 100 держав визнають її єдиним законним представником палестинського народу.

У той же час терористична діяльність екстремістських елементів ОВП дискредитувала її в очах світового співтовариства. Суперечності між урядами арабських країн й ОВП, яка поводитися як держава в державі, усіляко розпалювалися Ізраїлем. У 1970 р. загострилися відносини між ПРО і керівництвом Йорданії, де палестинці становили понад половини населення. Сутички між йорданською армією та палестинцями переросли у справжню війну, пік якої припав на вересень 1970 р.

Зусилля ЛАД і Єгипту з припинення бойових дій були безрезультативними. Збройні загони ОВП наприкінці 1970 р. були витіснені з Йорданії і перейшли в Ліван, що стало катализатором початку громадянської війни в цій країні в 1975 р.

Відбулися зміни і в політиці Єгипту щодо близькосхідного врегулювання.

Після смерті Г. Насера у вересні 1970 р. президентом Єгипту став А. Садат (1918–1981). Спершу він продовжив політику співпраці із СРСР. 27 травня 1971 р. в Каїрі був підписаний *Договір про дружбу і співробітництво між Єгиптом і СРСР*.

Водночас уживалися заходи, спрямовані на зближення із США. Єгипетсько-американські контакти здійснювалися двома каналами:

офіційно – між відомствами закордонних справ і неофіційно – між розвідками двох країн.

У червні 1972 р. Єгипет відмовився від послуг радянських військових фахівців, але продовжував отримувати радянську військову допомогу. Готуючись до нової війни на Близькому Сході, А. Садат прагнув зробити її обмеженою. Про це не була поінформована Сирія, незважаючи на створення об'єднаного військового командування.

6 жовтня 1973 р., у день єврейського свята Йом Кіпур (Судний день), збройні сили Єгипту й Сирії атакували позиції Ізраїлю. Разом з Єгиптом і Сирією у воєнних діях брали участь військові частини й підрозділи Іраку, Марокко, Саудівської Аравії, Алжиру, Кувейту, Тунісу, Судану та Йорданії.

У перший же день воєнних дій друга і третя єгипетські армії переправилися на східний берег Суецького каналу та прорвали лінію оборони Ізраїлю (лінію Барлева). 7 жовтня єгипетські війська здобули плацдарми на Синаї. Сирійська армія просунулася на Голанських висотах, визволила місто Кунейтру.

У ході "жовтневої війни" Радянський Союз надав значну військову й політичну допомогу збройним силам Єгипту та Сирії. Ефективно діяли повітряний і морський "мости" постачань їх радянською зброєю.

Активно використовувалася арабськими країнами "нафтова зброя". 17 жовтня 1973 р. на зустрічі країн – членів ОПЕК у Кувейті було ухвалене рішення про скорочення розмірів видобутку нафти й ембарго на її поставки в країни, що не справляють тиск на Ізраїль у питаннях визволення окупованих територій (США, Нідерланди, Португалія, Південно-Африканська Республіка).

12 жовтня прем'єр-міністр Ізраїлю Г. Меїр (1898–1978) звернулася до США з проханням про негайні поставки зброї та спорядження. Сполучені Штати невідкладно надали Тель-Авіву військову допомогу по повітряному "мосту".

Спираючись на американську підтримку й отямившись після раптового нападу, Ізраїль перейшов у контрнаступ. Скориставшись отриманою з американського супутника інформацією про розрив лінії фронту між другою і третьою єгипетськими арміями, ізраїльські війська 15 жовтня просунулися в тил єгипетських військ, форсували Суецький канал, захопили плацдарм на його західному березі. Третя єгипетська армія опинилася в оточенні, виникла загроза блокади Суецу.

8 жовтня 1973 р. представник США в ООН вніс пропозицію про припинення вогню з відведенням військ на вихідні позиції. Однак СРСР наполягав на залишенні військ на позиціях, що склалися.

У ніч на 20 жовтня А. Садат "від імені єгипетського народу" звернувся до радянського посла за сприянням у припиненні вогню.

20-21 жовтня в Москві перебував державний секретар США Г. Кіссінджер. Сторони досягли домовленості про внесення на розгляд Ради Безпеки ООН спільної резолюції та про скликання конференції з питань близькосхідного врегулювання за участю США й СРСР.

22 жовтня Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 338, що передбачала припинення воєнних дій і виконання резолюції Ради Безпеки № 242.

Однак на південній ділянці єгипетсько-ізраїльського фронту воєнні дії тривали. Радянський Союз 24 жовтня попередив Ізраїль про тяжкі наслідки агресивних дій, що порушують рішення Ради Безпеки ООН. У стан бойової готовності були приведені радянські ВПС. Водночас радянське керівництво повідомило президента США про можливі наслідки неприпинення Ізраїлем воєнних дій.

США, привівши свої війська в стан повної бойової готовності, вдалися до тиску на Ізраїль, щоб зупинити його наступ на Синаї.

11 листопада на 101-му кілометрі дороги Каїр – Суец був підписаний єгипетсько-ізраїльський протокол про припинення вогню.

21 грудня 1973 р. в Женеві згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН № 338 почала роботу мирна конференція з Близького Сходу. У ній узяли участь представники Єгипту, Йорданії, Ізраїлю, США та СРСР. Сирія, спочатку погодившись на проведення конференції, не направила в Женеву своїх представників, але зберегла за собою право участі.

У грудні 1973 р. відбулися два відкритих та одне закрите засідання на рівні міністрів закордонних справ. Після цього Генеральний секретар ООН повідомив про досягнення згоди щодо продовження роботи конференції та створення військової робочої групи для обговорення питання про роз'єднання військ.

31 травня 1974 р. в Женеві на засіданні військової робочої групи була підписана сирійсько-ізраїльська угода про роз'єднання військ на Голанських висотах, яка передбачала виведення ізраїльських військ із сирійських територій, захоплених у 1973 р., та з частини територій, окупованих у 1967 р. Передбачалося також розміщення спостерігачів ООН у зоні роз'єднання військ.

Зустрічі й консультації учасників конференції тривали до жовтня 1974 р. Восени 1974 р. робота конференції була фактично припинена, хоча відповідне рішення формально не ухвалювалося.

До припинення роботи конференції спричинилися як непримиренні суперечності між Ізраїлем й арабськими країнами, так і втручання

великих держав та їхня конфронтація на Близькому Сході, що ускладнювала процес близькосхідного врегулювання.

Після "жовтневої війни" почалося поступове зближення Єгипту із США й одночасне погіршення єгипетсько-радянських відносин. Завдяки "*човниковій дипломатії*" державного секретаря США Г. Кіссінджера, серії його візитів до Ізраїлю та арабських країн 4 вересня 1975 р. Єгипет й Ізраїль підписали *Синайську угоду*. Єгипет зобов'язався не вдаватися до воєнних дій проти Ізраїлю й відкрити Суецький канал, Ізраїль повернув Єгипту частину його території в районі Червоного моря. У березні 1976 р. Єгипет денонсував договір із СРСР.

Отже, у другій половині 70-х рр. склалися передумови для сепаратного розв'язання Єгиптом проблеми близькосхідного врегулювання.

Наприкінці 70-х рр. XX ст. дедалі зрозумілішою ставала безперспективність силових методів урегулювання близькосхідного конфлікту, неможливість для арабських країн керуватися прийнятою на озброєння ще в 1967 р. на нараді у верхах ЛАД у м. Хартумі (Судан) політикою "трих ні" – "ні" миру з Ізраїлем, "ні" переговорам з Ізраїлем, "ні" визнанню Ізраїлю. У той же час внутрішні та зовнішні фактори спонукали й Ізраїль шукати шляхи мирного врегулювання. Першим на шлях мирного врегулювання стає Єгипет.

Президент Єгипту А. Садат, який прийшов до влади у 1970 р., зорієнтував свою політику на припинення виснажливої для єгипетської економіки війни з Ізраїлем, повернення територій, окупованих Ізраїлем у 1967 р. мирним шляхом і незалежно від позицій інших арабських країн, модернізацію єгипетської економіки шляхом імпорту західної технології і залучення західного капіталу.

Для Ізраїлю в цей період також виникла необхідність зниження напруження арабо-ізраїльського протистояння, яке відображалося на внутрішньому житті країни економічними складнощами, проблемами в управлінні окупованих територій й активізацією тероризму. Існували розбіжності у підходах до проблеми близькосхідного врегулювання у правлячих колах Ізраїлю, що знайшло відображення в протистоянні таких політичних угруповань, як "Лікуд" та Партія праці.

У 1977 р. до влади в Ізраїлі приходять блок "Лікуд", який визнав прийнятним повернення частини єгипетської території в обмін на нормалізацію єгипетсько-ізраїльських відносин.

Ізраїльсько-єгипетське зближення було викликане і зовнішніми факторами, зокрема змінами в позиції США, в упровадженні ними рівноваженішого курсу в арабо-ізраїльському конфлікті (так званий рівновіддалений курс), об'єктивною необхідністю виведення конфлікту зі стадії військової конфронтації, насамперед, для забезпечення безпе-

ребійних постачань близькосхідних енергоресурсів. Дедалі зрозумілішим ставала безперспективність силових методів урегулювання близькосхідного конфлікту.

Президент Єгипту А. Садат 9 листопада 1977 р. зробив заяву, що він готовий зустрітися з ізраїльськими керівниками для досягнення миру на Близькому Сході.

19–21 листопада відбувся візит А. Садата в Єрусалим, у грудні 1977 р. – серія зустрічей представників Єгипту, Ізраїлю і США.

Арабські країни поставилися до ініціативи А. Садата неоднозначно. Деякі, зокрема Оман, підтримали її. Більшість, так звані **помірквані**, зайняли очікувальну позицію, на словах засуджуючи А. Садата. **Радикали** ж закликали до ізоляції Єгипту в арабському світі, і на деякий час їм удалося нав'язати свою позицію всім членам ЛАД.

2–4 грудня 1977 р. відбулася нарада керівників Алжиру, Лівії, НДРС, Сирії та ОВП, що засудила ініціативу А. Садата й ухвалила рішення про невизнання результатів переговорів і розірвання відносин з Єгиптом. Був створений **Фронт стійкості та протугії**.

4 січня 1978 р. А. Садат зустрівся з прем'єр-міністром Ізраїлю М. Бегіном.

16–17 вересня 1978 р. в Кемп-Девіді відбулася зустріч президента США Д. Картера, президента Єгипту А. Садата і прем'єр-міністра Ізраїлю М. Бегіна. 17 вересня сторони підписали два документи – *"Рамки миру на Близькому Сході"* і *"Рамки для укладання мирного договору між Єгиптом й Ізраїлем"*. Президент США підписав ці документи формально як "свідок". "Рамки миру..." передбачали розв'язання палестинської проблеми шляхом надання обмеженого самоврядування палестинцям Західного берега річки Йордан і сектора Газа. Ці території, однак, протягом п'яти років мали залишатися під управлінням ізраїльської адміністрації. Таким чином, автономія надавалася населенню, а не території. Не було розв'язано питання про майбутнє Єрусалима й Голанських висот. Не згадувалася ОВП, право палестинського народу на самовизначення.

Д. Картер назвав цей мир справедливим, М. Бегін охарактеризував підписання кемп-девідських угод як найважливішу подію після Віденського конгресу 1815 р., А. Садат – як велику перемогу Єгипту, Ізраїлю й усього людства. Ці три політичні діячі стали лауреатами Нобелівської премії миру.

Найпослідовнішими супротивниками кемп-девідського процесу стали учасники так званого Фронту стійкості і протидії (Сирія, Лівія, Ірак, Алжир, НДРС й ОВП). Ірак ініціював проведення загальноарабської зустрічі "у верхах" для того, щоб змусити Єгипет відмовитися від кемп-девідського курсу.

На нараді в Багдаді в жовтні-листопаді 1978 р. в повній мірі виявилися протиріччя між арабськими країнами щодо проблеми арабсько-ізраїльського врегулювання, палестинської проблеми, що було відображенням розколу в арабському світі. Сирія й ОВП першими закликали до вжиття заходів з бойкотування Єгипту. 2 листопада було узгоджено систему можливих заходів у відповідь на єгипетсько-ізраїльське зближення. Було вирішено призупинити членство Єгипту в ЛАД, змінити місцеперебування штаб-квартири ЛАД, здійснити економічний бойкот Єгипту. Однак у підсумковому документі наради не містилося формулювань, прямо засуджуючих Єгипет. Тільки в березні 1979 р. на Багдадській нараді міністрів закордонних справ ЛАД були включені формулювання про те, що Єгипет вийшов із загальноарабських рядів і відмовився від загальноарабського завдання з визволення арабських окупованих територій. Членам ЛАД було рекомендовано розірвати політичні і дипломатичні відносини з Єгиптом.

Ізоляція Єгипту в арабському світі завдала йому політичних, економічних і моральних збитків. Це мало негативні наслідки і для стану міжарабських відносин.

Кемп-девідський процес активізував миротворчий пошук на Близькому Сході. 26 березня 1979 р. у Вашингтоні було підписано *мирний договір між Єгиптом й Ізраїлем*. Президент Д. Картер знову відіграв роль "свідка". Договір складався з преамбули, дев'яти статей і додатків. У преамбулі йшлося про необхідність установаження справедливого та тривалого миру на Близькому Сході згідно з резолюціями Ради Безпеки ООН № 242 та 338.

Договір передбачав відновлення суверенітету Єгипту над Синайським півостровом після завершення виведення звідти ізраїльських військ, яке мало відбутися протягом трьох років. Для забезпечення виконання договору Єгипет, Ізраїль і США домовилися про розміщення на Синайському півострові сил і спостерігачів ООН. Договір передбачав встановлення нормальних дипломатичних, економічних і культурних відносин між Єгиптом й Ізраїлем.

До договору додавалися роз'яснення про його пріоритетний характер порівняно з усіма зобов'язаннями Єгипту.

Кемп-девідські угоди й Вашингтонський мирний договір, налагодження стратегічної співпраці між Ізраїлем і США посилили позиції провідних країн Заходу, зокрема США, на Близькому Сході. Позиції СРСР значно похитнулися.

Кемп-девідський процес завдав удару по єдності арабських країн, подальше розмежування тривало, що дістало відображення в утворенні у 1980-ті рр. арабських субрегіональних організацій економічного й політичного спрямування.

Посилюються відцентрові тенденції в арабській субрегіональній системі. Утнорилося кілька приблизно рівнозначних у військово-економічному плані держав – потенційних центрів сили. До них належать: Саудівська Аравія, Ірак, Сирія, Лівія, Алжир, Марокко. Між ними розпочалася боротьба за лідерство, при цьому кожна зі сторін активно використовувала палестинську проблему, намагаючись стати ініціатором її врегулювання.

Знизилася політична активність ОВП, яка опинилася у стані глибокої кризи, посилилася боротьба між окремими угрупованнями, що входили до її складу.

Дезінтеграція арабського світу дозволила Ізраїлю здійснити заходи, спрямовані на зміну регіонального балансу сил на свою користь. У 1978 і 1982 рр. він здійснює вторгнення в Ліван, у 1980 р. анексує Східний Єрусалим, у 1981 р. бомбардує іракський центр ядерних досліджень, у 1982 р. здійснює агресію проти Лівану, внаслідок якої фактично була ліквідована головна база сил ПРО, що розміщувалася на ліванській території, у 1985 р. завдає бомбового удару по штаб-квартирі ОВП в Тунісі.

Військовий та політичний тиск Ізраїлю змусив арабів шукати мирні шляхи урегулювання палестинської проблеми. Активізувалася діяльність у цьому напрямі ізраїльської, арабської та американської дипломатії. Арабські країни й ОВП починають поступово усвідомлювати необхідність пошуків компромісних шляхів розблокування конфлікту.

22.4. Розвиток міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході у 80-х – на початку 90-х років. Проблема арабо-ізраїльського врегулювання

Комплекс проблем регіону Близького та Середнього Сходу у 1980-ті – 1991 рр. посідає особливе місце серед найактуальніших питань міжнародних відносин. Дедалі важливішим стає всеосяжне врегулювання тривалого арабо-ізраїльського конфлікту і розв'язання проблеми арабського народу Палестини – серцевини даного конфлікту. Нерозв'язаність цієї ключової проблеми значною мірою була причиною того, що Близькосхідний регіон як і раніше залишався місцем накопичення "горючого матеріалу", який у будь-який момент міг запалати і перерости в пожежу нової війни. Крім арабо-ізраїльського конфлікту, у регіоні були й інші проблеми. Упродовж восьми років тривала ірано-іракська війна (1980–1988). Одним з істотних елементів близькосхідної реальності другої половини 70-х – початку 90-х рр. став внут-

рішньоліванській конфлікт, який внаслідок різних обставин здійснював дестабілізуючий вплив на весь комплекс близькосхідних проблем, і, насамперед, на динаміку близькосхідного конфлікту. Неврегульованою залишалася **курдська проблема** – проблема одного з найчисленніших у світі народів, позбавленого власної державності.

Наприкінці 70-х рр. відбувається трансформація структури арабської субрегіональної системи в дифузну. Єгипет опинився в ізоляції в арабському світі, хоч і в тимчасовій. Це стало наслідком єгипетсько-ізраїльського зближення, підписання кемп-девідських угод (1978) та мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем (березень 1979).

Завдяки укладанню договору між Єгиптом й Ізраїлем було припинено стан війни, встановлені постійні кордони, укладено мир. Цей договір, з погляду короткотермінових результатів, вигідніший Ізраїлю, у довготерміновій перспективі відіграв позитивну роль у єгипетсько-ізраїльських відносинах і фактично став початком процесу врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Єгипетський шлях урегулювання відносин з Ізраїлем виявився в історичній перспективі найрезультативнішим і конструктивнішим шляхом розв'язання арабо-ізраїльського конфлікту, яким у 90-ті рр. пішли ОВП та Йорданія.

Географію арабо-ізраїльського конфлікту розширило перенесення палестино-ізраїльського протистояння на територію Лівану. Починаючи з 1968 р., ОВП й інші палестинські угруповання створюють у Південному Лівані бази для здійснення диверсій проти Ізраїлю. Він відповідав обмеженими військовими ударами та знищенням лідерів палестинців. У березні 1978 р. члени ФАТХ убили американського туриста, а потім, захопивши два автобуси з туристами, здійснили збройний рейд на територію Ізраїлю. У відповідь ізраїльські війська окупували Південь Лівану з метою знищення баз палестинців. Реакцією світового співтовариства стало ухвалення РБ ООН Резолюцій № 425 і 426 з вимогою виведення ізраїльських військ та створення міжнародних сил для спостереження за виконанням умов перемир'я.

Нове загострення ізраїльсько-палестинських відносин на півдні Лівану починається в 1981 р. Члени ФАТХ здійснюють замах на посла Ізраїлю у Великій Британії, 6 червня 1982 р. Ізраїль розпочинає військові дії в Лівані проти ОВП. До Лівану в ролі посланця "доброї волі" прибув спеціальний представник американського президента Ф. Хабіб, за його посередництва була досягнута угода про евакуацію формувань ОВП з Бейруту. Штаб-квартиру ОВП було перенесено до Тунісу. Наприкінці вересня 1982 р. ізраїльські війська у Бейруті були замінені багатонаціональними силами, до складу яких входили американські, британські, французькі та італійські війська.

Завершення військової фази цього конфлікту супроводжувалося злочинами проти людства. Незважаючи на гарантії безпеки палестинцям, які залишалися в таборах на території Лівану з боку Ф. Хабіба, "фалангісти" – члени ліванської християнської збройної організації, яка співпрацювала з Ізраїлем, здійснили різанину в палестинських таборах Сабра і Шатіла, знищивши, за різними підрахунками, від 700 до 3,5 тис. людей.

Внаслідок військових дій Ізраїлю проти Лівану в 1982 р., фактично була ліквідована головна база сил палестинського руху опору, що розміщувалася на ліванській території. Знизилася політична активність ОВП, яка опинилася у стані глибокої кризи, посилилася боротьба між окремими угрупованнями, що входили до її складу.

У вересні 1982 р. Р. Рейган висуває свій план розв'язання палестинської проблеми (план Рейгана), що зводився до асоціації з Йорданією Західного берега і сектора Газа на основі автономії. Переговори мали відбуватися між Йорданією й Ізраїлем без участі ОВП. Р. Рейган підтвердив, що США не будуть підтримувати створення незалежної палестинської держави.

Військовий і політичний тиск Ізраїлю та США змусив арабів активізувати зусилля з пошуку мирних шляхів врегулювання палестинської проблеми.

7 серпня 1981 р. саудівське керівництво виступило з важливою ініціативою – комплексним планом близькосхідного врегулювання, так званим планом Фахда. Він передбачав:

- ⇒ вихід Ізраїлю з усіх арабських територій, окупованих у 1967 р., включаючи арабську частину Єрусалиму;
- ⇒ ліквідацію всіх єврейських поселень, побудованих з 1967 р. на окупованих територіях;
- ⇒ гарантію свободи відправлення обрядів у святих місцях представниками всіх релігій;
- ⇒ визнання права палестинського народу на повернення на батьківщину і виплату збитків тим, хто не має бажання повернутися;
- ⇒ передачу Західного берега ріки Йордан та сектору Газа під опіку ООН на перехідний період, що не перевищує кількох місяців;
- ⇒ утворення палестинської держави зі столицею у Східному Єрусалимі;
- ⇒ визнання права всіх держав регіону жити у мирі;
- ⇒ допомогу ООН у здійсненні гарантій виконання зазначених принципів.

Таким чином, в основу плану Фахда було покладено тезу про необхідність близькосхідного врегулювання і розв'язання палестинської

проблеми мирним шляхом. Передбачалася можливість визнання арабськими державами Ізраїлю.

План Фахда викликав гостру дискусію. Нарада глав держав й урядів арабських країн, що розпочала роботу у Фесі (Марокко) у 1981 р., через кілька годин внаслідок гострих протиріч між ними зупинила роботу.

Нарада відновила роботу на початку вересня 1982 р. Внаслідок активних зусиль з боку саудівської дипломатії на нараді було ухвалено загальноарабську програму врегулювання, яку підтримали дев'ятнадцять арабських країн та ОВП. В основу плану, який було розроблено представниками Саудівської Аравії, Сирії та Тунісу, було покладено план Фахда. У ньому була чітко сформульована позиція ЛАД щодо палестинської проблеми – арабському народу Палестини має бути забезпечено право на самовизначення і на здійснення його невід'ємних прав під керівництвом ОВП – його єдиного законного представника.

Ухвалення **Феського плану** – плану політичного врегулювання близькосхідної проблеми, стало важливою подією в історії ЛАД. План було схвалено світовим співтовариством, міжнародними та регіональними організаціями.

Однак, ухваливши цей план, ЛАД виявилася неспроможною здійснити ефективні зусилля з його реалізації. Це було зумовлено ситуацією в арабському світі у зв'язку з ірано-іракською війною, що посилювала розбіжності між арабськими країнами, ізоляцією Єгипту.

У середині 80-х рр. ситуація в арабському світі була досить складною та запутаною. Тенденціям до політичного врегулювання близькосхідного конфлікту протистояли відцентрові сили, прагнення знову повернутися до визнання необхідності та можливості тільки військового шляху врегулювання.

XIII Нарада глав держав й урядів арабських країн у Касабланці (Марокко) в серпні 1985 р. підтримала ідею скликання міжнародної конференції з проблем Близькому Сходу за участю всіх зацікавлених сторін. У 1987 р. ідею проведення конференції по Близькому Сходу підтримав Єгипет.

Ізоляція Єгипту в арабському світі після підписання ним кемп-девідських угод (1978) та Вашингтонського мирного договору з Ізраїлем (1979) стала додатковим фактором дезінтеграції арабського світу та зміщення регіонального балансу сил на користь Ізраїлю. Однак внаслідок цілеспрямованої та послідовної політики нового єгипетського керівництва на чолі з Х. Мубараком центросилові потенції Єгипту в регіоні поступово відновлювалися. У 1982 р. були відновлені єгипетсько-іракські дипломатичні відносини. Єгипет здійснює кроки для нормалізації відносин з поміркованими арабськими режимами й

ОВП. У 1984 р. Єгипет поновлює в повному обсязі стосунки з Йорданією, було відновлено його членство в Організації Ісламська конференція (ОІК). Повернення Єгипту в арабські лави без розриву його стосунків з Ізраїлем було обумовлено, зокрема тим, що самі арабські країни відчували в цьому нагальну потребу, зважаючи на погіршення ситуації в арабському світі.

Паралельно зближенню з арабськими державами Х. Мубарак здійснює спроби оживити процес близькосхідного врегулювання, насамперед, урегулювання палестинської проблеми.

У червні 1988 р. арабські країни на нараді глав держав й урядів арабських країн в Алжирі висловилися на користь пошуків компромісів з Ізраїлем у близькосхідному врегулюванні. Було знову підтверджено, що основою врегулювання має стати Феський план. Крім того, було розроблено загальноарабську програму допомоги "інтифади" – повстанню палестинців на окупованих територіях, яке розпочалося в 1987 р. Було сформовано загальноарабський комітет для підтримки повстання.

Палестинська проблема – ключова проблема та основа **близькосхідного конфлікту**. Її суть полягала спочатку в міжобщинному конфлікті на території Палестини, а потім у конфлікті між Ізраїлем і палестинцями як етнополітичному й етнотериторіальному протистоянню, пов'язаному із забезпеченням права арабського народу Палестини на державність.

Теоретично можливими залишалися три варіанти розв'язання палестинської проблеми:

- ⇒ так званий *ізраїльський варіант*, тобто автономія палестинців у складі Ізраїлю;
- ⇒ *йорданський варіант* – створення йордано-палестинської конфедерації;
- ⇒ створення палестинської держави.

Періоду 80-х рр. ХХ ст. була притаманна тенденція до посилення впливу палестинського чинника як на зовнішньополітичний курс Ізраїлю, так і на внутрішньополітичну ситуацію у країні. Особливий вплив на розвиток ситуації на Близькому Сході і на трансформацію ізраїльської концепції врегулювання близькосхідного конфлікту мали **інтифада** та **мирний наступ** ОВП, що обумовило поглиблення процесу поляризації політичних сил Ізраїлю.

У 80-х рр. арабські країни й Ізраїль просунулися у справі врегулювання близькосхідного конфлікту і розв'язання палестинської проблеми. Однак угоди між ними досягнуто не було, як через позиції Ізраїлю, так і через відсутність єдності серед арабських країн. Низку можливостей (у 1985 р. співпраця Йорданії та Ізраїлю на окупованих територіях; у 1987 – каїрська зустріч Ш. Переса і Х. Мубарака; у 1988 –

мирні ініціативи ОВП і Х. Мубарака) для початку врегулювання арабо-ізраїльських відносин було упущено. Але передумови майбутнього мирного процесу вже закладалися.

У грудні 1987 р. на окупованих територіях, де проживало приблизно 1,5–1,7 млн палестинців почалася **інтифада** (араб. мовою *звільнення, позбавлення*) – повстання палестинців, що мало на меті забезпечити розв'язання головного питання арабо-ізраїльського врегулювання – питання палестинської державності.

Політико-ідеологічна криза ПРО, криза ОВП, суперництво між окремими палестинськими угрупованнями свідчили про відсутність реальних шансів для швидкого відродження національної ідеї на основі консолідації всіх сил навколо ОВП. Причинами інтифади стала і відсутність скоординованої політики арабських країн із проблеми близькосхідного врегулювання. Саме населення окупованих територій стало тією політичною силою, яка спромоглася змінити ситуацію і знову привернути увагу світового співтовариства до палестинської проблеми.

Інтифада була спробою палестинців змінити застійний стан у розвитку арабо-ізраїльського конфлікту, заявити про себе як про суб'єкта регіональних міжнародних відносин, важливим кроком палестинців на шляху формування власної ідентичності.

На **першому етапі** інтифади її характерною рисою стала відмова палестинців від використання вогнепальної зброї, *війна каміння*, що мало бути свідченням їх намірів продемонструвати ненасильницький характер свого протесту проти ізраїльської окупації. Цьому етапу були притаманні три головні форми ненасильницького опору:

- ⇒ організація та проведення маршів і демонстрацій;
- ⇒ відмова від будь-якої співпраці з ізраїльським окупаційним режимом, бойкот ізраїльських товарів, економічний тиск на Ізраїль шляхом страйків;
- ⇒ організація нелегальних структур місцевого самоуправління, органів керівництва інтифадою.

Внаслідок боротьби між окремими палестинськими угрупованнями за розширення своєї соціальної бази *влітку 1988 р.* керівництву ОВП, яке знаходилося в Тунісі, вдалося, загалом, відновити керівництво інтифадою.

На **другому етапі** інтифади (з кінця 80-х рр.) відбувається її радикалізація, керівництво почало переходити до радикальних сил, насамперед, до ХАМАС (арабська аббревіатура "Рух ісламського опору") й "Ісламського джихаду". Посилюється вплив ісламського елемента в палестинському русі опору. Інтифада, що почалася як мирне повстання, почала поступово набувати форми збройного опору, переходити у криваві сутички цивільного населення Палестини з ізраїльською армією.

сю. Новим явищем стало і розширення внутрішньопалестинського насильства, міжфракційне суперництво, боротьба з колабораціоністами, що набувала системного характеру.

Інтифада виявилася неспроможною розв'язати застарілі проблеми і протиріччя всередині ПРО. У той же час як спроба врегулювання палестинської проблеми вона мала наслідком те, що проблема палестинської державності втрачає суто теоретичний характер, переходячи у практичну площину.

31 липня 1988 р. король Йорданії Хусейн (1935–1999) зробив заяву щодо визнання права палестинців утворити власну державу. Він оголосив про припинення символічних юридичних й адміністративних зв'язків із Західним берегом ріки Йордан, що існували з 1950 р., розпустив нижню палату парламенту, у яку входили представники окупованих територій, оскільки це протирічило загальноарабським підходам до проблеми окупованих територій та заважало боротьбі палестинців проти ізраїльської окупації.

22 жовтня 1988 р. в Акабі (Йорданія) відбулася зустріч президента Єгипту Х. Мубарака, короля Йорданії Хусейна і Голови Виконкому ОВП Я. Арафата. Х. Мубарак і Я. Арафат відвідали Багдад для консультацій із С. Хусейном. За цими консультаціями було ухвалено рішення XIX сесії Палестинської Національної Ради (парламенту у вигнанні) у листопаді 1988 р. про визнання всіх резолюцій ООН щодо палестинської проблеми, включаючи резолюції ООН № 242 і 338 і **проголошення палестинської держави**.

XIX сесія Національної Палестинської Ради затвердила *"Політичну декларацію"* та *"Декларацію незалежності"*. Було проголошено створення палестинської держави й ухвалено програму миру, яка визнавала резолюції ГА ООН 181/П щодо розділу Палестини від 1948 р. та резолюції Ради Безпеки ООН № 242 та 338, засудила тероризм в усіх його формах, підтвердила згоду на переговори з Ізраїлем, закликала до проведення під егідою ООН міжнародної конференції щодо Близького Сходу.

США ухвалюють рішення про офіційний діалог з ОВП у Тунісі.

У той же час деякі палестинські організації розглядали ці рішення як капітулянтські. Не до кінця послідовним було і керівництво ОВП. Зокрема, у січні 1991 Голова Виконкому ОВП Я. Арафат заявив, що створення так званої держави Ізраїль було наслідком Другої світової війни, і вона повинна зникнути, як зникнув берлінський мур й інші наслідки війни.

На нараді глав держав й урядів арабських країн у травні 1989 р. в Касабланці арабські країни погодилися з правом Ізраїлю на існування та безпеку.

Активізувалися багатосторонні пошуки альтернативних шляхів врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Внутрішньополітична обстановка в Ізраїлі також диктувала необхідність висунення нової ініціативи, що для блока "Лікуд" було одним з останніх шансів утриматися при владі.

Прем'єр-міністр Ізраїлю І. Шамір запропонував на початку 1989 р. свій план, спрямований на те, щоб довести: діалог можливий тільки з палестинцями окупованих територій, а не ОВП. Він давав зрозуміти, що виключає можливість створення палестинської держави, підтвердив, що він проти встановлення контактів з ОВП.

Цей план було схвалено урядом національної коаліції у травні 1989 р. Через кілька днів державний секретар США Дж. Бейкер закликав ізраїльських керівників остаточно відмовитися від мрії про "великий" Ізраїль і припинити будівництво ізраїльських поселень на Західному березі річки Йордан. Одночасно він звернувся до палестинців і порадив відкинути надії на створення держави на всій території Палестини та припинити спроби "скинути євреїв у море".

Розуміючи всю неможливість формування палестинської делегації без участі в ній палестинців, які живуть за межами окупованих територій, Х. Мубарак висунув план формування палестинської делегації – включення до неї національних палестинських діячів, яких за участь у боротьбі було вислано ізраїльською владою з окупованих територій.

Розбіжності у правлячих колах Ізраїлю з приводу єгипетських пропозицій призвели до того, що 6 жовтня 1989 р. уряд Ізраїлю офіційно відкинув пропозицію Єгипту щодо посередництва і звернувся до американської адміністрації в пошуках виходу з глухого кута. 12 жовтня державний секретар США Дж. Бейкер висунув власний план, спрямований на зближення плану Шаміра і позиції Єгипту.

5 листопада 1989 р. ізраїльський уряд погодився на американські пропозиції, але з двома істотними застереженнями:

⇒ діалог є можливим лише з представниками палестинців Західного берега і сектора Газа, участь будь-яких представників ОВП виключається;

⇒ єдиним питанням, що виноситься на порядок денний Каїрської зустрічі, є організація виборів на окупованих територіях.

Такі умови виявилися неприйнятними як для Єгипту, так і для США, а також і для членів ізраїльського кабінету від Партії праці. Поступово стає зрозумілим: без участі представників палестинців, що проживають за межами окупованих територій та ОВП, діалог з палестинцями є неможливим.

Між тим і в арабському світі посилювалися настрої, спрямовані на відмову від переговорів, на військовий шлях врегулювання конфлікту.

У травні 1990 р. представник ОВП заявив, що пріоритет слід віддавати співпраці з Іраком, а не з Єгиптом, тому що він не пов'язаний мирним договором з Ізраїлем і не перебуває в економічній залежності від США.

У травні 1990 р. в Багдаді з ініціативи ОВП було проведено нараду глав держав й урядів арабських країн. Сирія відмовилася взяти участь у нараді, не прибули й ліванські представники. Марокко, Оман та Алжир не були репрезентовані на нараді першими особами.

З перших хвилин наради визначилися два підходи до палестинської проблеми. Перший, **поміrkований**, представлений Єгиптом, країнами Перської затоки, відстоював курс на мирне врегулювання. Другий, **радикальний**, зводився до необхідності відмовитися від стратегії миру і знову повернутися до силових методів розв'язання палестинської проблеми.

Таким чином, у 1980-ті рр. з'явилися нові тенденції в розвитку регіональних відносин:

- ⇒ остаточно сформувався блок поміrkованих арабських держав;
- ⇒ активізувалися інтеграційні процеси, були утворені нові субрегіональні організації.

У 1981 р. всі арабські країни Перської затоки, за винятком Іраку (Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія) об'єдналися в **Раду співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ)**. У лютому 1989 р. були створені ще дві регіональні організації – **Рада арабського співробітництва (РАС)** та **Союз Арабського Магрибу (САМ)**. До складу РАС увійшли Єгипет, Ірак, Йорданія та ЄАР. Однак після іракської агресії проти Кувейту в 1990 р. Рада фактично припинила свою діяльність. Союз Арабського Магрибу об'єднав Мавританію, Марокко, Алжир, Туніс та Лівію, п'ять країн з територією у 6 тис. кв. км й населенням 60 млн осіб.

Важливою подією став вихід Єгипту з дипломатичної ізоляції в арабському світі. Після вбивства ісламським терористом президента Єгипту А. Садата в жовтні 1981 р. його спадкоємець Х. Мубарак спромігся нормалізувати стосунки з арабськими країнами і повернути Єгипту роль лідера арабського світу. Таким чином, ця країна посіла унікальну позицію на Близькому Сході, що було зумовлено наявністю дипломатичних відносин з усіма учасниками конфлікту та традиційно міцними відносинами з великими державами.

Важливі тенденції склалися й у розвитку арабо-ізраїльського конфлікту, а саме в перспективах його врегулювання. Це знайшло відображення в досягненні міжнародного консенсусу щодо необхідності конференції з близькосхідного врегулювання, в еволюції позиції сторін з приводу шляхів такого врегулювання.

Ідея проведення міжнародної конференції, висунута радянською та французькою дипломатією, була підтримана представниками Радянського Союзу, Китаю і Франції під час обговорення палестинської проблеми на спеціальній сесії Ради Безпеки ООН в Женеві в травні 1990 р.

Ізраїль виступав проти проведення конференції під егідою ООН, оскільки, по-перше, ще в 1975 р. вона ухвалила резолюцію, яка визначала сїонізм як форму расизму та расової дискримінації (цю резолюцію було скасовано в 1991 р.), по-друге, тому що ООН визнала в 1974 р. ОВП законним представником палестинського народу. Ізраїль пропонував двосторонні переговори.

СРСР та США досягли компромісного рішення. У квітні 1991 р. в Кисловодську міністр закордонних справ СРСР А. Безсмертних та державний секретар США Дж. Бейкер розробили формулу формату та структури мирної конференції, яка мала базуватися на принципі "територія в обмін на мир". Її коспонсорами повинні були стати СРСР та США, правовою базою – резолюції РБ ООН № 242 (1967) та 338 (1973).

Удалося досягти компромісу і стосовно палестинського представництва на конференції. Після зустрічі радянських дипломатів з представниками ОВП в Москві та Тунісі, а також з представниками Йорданії і Сирії було розроблено варіант йордано-палестинської делегації.

На початку 1990-х рр. на Близькому Сході склалася якісно нова політична ситуація, що відрізнялася від ситуації 70–80-х рр. Її головними ознаками були:

- ⇒ закінчення холодної війни та деїдеологізація великими державами відносин з арабськими країнами й Ізраїлем;
- ⇒ припинення радянсько-американського протистояння на Близькому Сході через розпад СРСР;
- ⇒ нові коаліції, що виникають внаслідок війни у Перській затоці, нове перегрупування сил в арабському субрегіоні;
- ⇒ зміни у балансі сил між Ізраїлем й арабськими країнами на користь Ізраїлю;
- ⇒ зміни у ставленні сторін до проблеми арабо-ізраїльського врегулювання;
- ⇒ поширення відцентрових тенденцій в арабському світі, головним носієм яких стали ісламські фундаменталістські організації та угруповання.

Криза у Перській затоці підштовхнула близькосхідний мирний процес. У жовтні-листопаді 1991 р. в Мадриді розпочала роботу мирна конференція у справах Близького Сходу. Її спонсорами стали СРСР та США.

Істотні розбіжності в підходах Ізраїлю та арабських країн полягали, насамперед, у такому: араби користувалися формулою "мир в обмін на територію", Ізраїль – "мир в обмін на мир". Це означало укладання двосторонніх угод про мир окремо з кожною сусідньою арабською країною при збереженні окупованих територій у складі Ізраїлю, а також недопущенні будь-якого державного утворення палестинців на Західному березі річки Йордан та в секторі Газа.

В основі концепції національної безпеки Ізраїлю з кінця 1940-х рр. лежала доктрина стримування, або кумулятивного стримування. Важлива роль у процесі її розробки належала першому ізраїльському прем'єр-міністру Д. Бен-Гуріону, який сформулював її основні положення. Вона була спрямована на створення максимально сприятливих умов для існування і розвитку ізраїльського суспільства в умовах "ворожого" оточення шляхом превентивного перешкоджання виникненню потенційних загроз, а у випадках, коли це неможливо, мінімізації вже існуючих. Її складовими компонентами є опора на власні сили, формування ядерного потенціалу, обмежені військові операції, превентивна війна, формування альянсів, таємна дипломатія, досягнення науково-технологічної переваги над арабами. Відповідно до даної доктрини курс Ізраїлю на розширення територій за рахунок захоплення й утримання арабських земель подавався як такий, який є необхідним для створення стратегічної глибини оборони.

Ядерна стратегія була і залишається на тривалу перспективу провідним елементом ізраїльської доктрини стримування. Про це свідчить відмова Ізраїлю приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також позиція Ізраїлю, що передбачає досягнення миру з арабами як передумову для гіпотетичної постановки питання про ядерний потенціал Ізраїлю.

Нові тенденції на міжнародній арені призвели до внесення коректив до цієї доктрини.

Періоду 1980-х рр. була притаманна тенденція до посилення впливу палестинського чинника як на зовнішньополітичний курс Ізраїлю, так і на внутрішньополітичну ситуацію у країні. Особливий вплив на розвиток ситуації на Близькому Сході і на трансформацію ізраїльської концепції врегулювання близькосхідного конфлікту мали інтифада та мирний наступ ОВП, що обумовило поглиблення процесу поляризації політичних сил Ізраїлю. Розбіжності у підходах політичних угруповань, що протистояли одне одному ("Лікуд" – Партія праці) стосовно політики з розв'язання палестинської проблеми, обумовили виникнення гострої урядової кризи в Ізраїлі. У липні 1992 р. прем'єр-міністром Ізраїлю стає соціал-демократ І. Рабин, що змінює на цій посаді лідера блоку "Лікуд" І. Шаміра.

США та Ізраїлю вдалося спочатку усунути ОВП від участі у конференції. Проте двосторонні переговори ізраїльської делегації з одного боку, спільної йордано-палестинської, сирійської та ліванської – з іншого, зайшли у глухий кут. Мирному процесу, розпочатому Мадридською конференцією, бракувало перспектив. Він характеризувався практичною незначними компромісів і невеликих кроків без будь-якого істотного просування вперед процесу врегулювання. Подальші дворічні безплідні зусилля активізувати мирний процес без палестинців переконали правлячі кола Ізраїлю піти на прямі переговори з ОВП для розв'язання ключової проблеми близькосхідного конфлікту – палестинської.

Відкриття Мадридської мирної конференції щодо Близького Сходу знаменувало собою початок нового етапу у розвитку близькосхідного конфлікту. Проте реальний прогрес у справі близькосхідного врегулювання був досягнутий за межами конференції. Активну роль у цьому процесі відіграли посередницькі зусилля Норвегії.

Процес арабо-ізраїльського врегулювання в 1990-ті рр. поставив систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що призвели до реструктуризації регіональних відносин на Близькому Сході, створення нового співвідношення сил і формування нових взаємозв'язків між державами регіону.

22.5. Конфліктний потенціал регіону. Ліванська проблема. Курдська проблема

Міжнародно-політичний регіон – це, насамперед, проблемно-політична спільність, що містить певні політичні відносини з приводу яких-небудь проблем, і вже потім спільність проблемно-географічна. Ключовою в цьому плані є проблема врегулювання регіональних конфліктів, насамперед, арабо-ізраїльського.

Конфліктогенність Близькосхідного регіону визначалася тим, що після закінчення Другої світової війни він залишався постійно уразливим та був ареною конфліктів двох типів:

⇒ конфліктів, спричинених внутрішніми протиріччями країн регіону (арабо-ізраїльськими й арабо-іранськими протиріччями, ситуацією в Курдистані, проблемою Західної Сахари, розвитком ісламізму, конфліктів, спричинених розмежуванням країн регіону, суперечками навколо кордонів, розподілу водних ресурсів, нафтових родовищ тощо);

⇒ конфліктів, спровокованих позарегіональними державами, які прагнули гегемонії у регіоні шляхом використання будь-яких місцевих слабкостей.

Крім міждержавних, регіон є ареною поширення внутрішніх конфліктів, серед яких можна виокремити такі групи:

- ↳ конфлікти між центральною владою та етнічною/релігійною групою (групами);
- ↳ конфлікти між різними етнічними та/або релігійними групами;
- ↳ між державою/державами та неурядовою (терористичною) структурою.

Зазначені групи конфліктів є так званими конфліктами ідентичності, оскільки пов'язані з проблемою самоідентифікації.

Одним з істотних елементів близькосхідної реальності став внутрішньоліванський конфлікт, який внаслідок різних обставин чинив дестабілізуючий вплив на весь комплекс близькосхідних проблем, і насамперед, на динаміку арабо-ізраїльського конфлікту. Пошуки політичного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту були нерозривно пов'язані з урегулюванням ліванської проблеми, що є, по суті, конфліктом-супутником.

Історія Лівану протягом останніх століть знала немало складних внутрішніх соціально-політичних криз, що часто переходили у фазу збройної боротьби між окремими ліванськими групами населення. Характерно, що в кожній із цих криз особливу роль відіграли як зовнішній чинник, так і регіональні сили, для яких Ліван, з огляду на свої геополітичні особливості, економічний і релігійний устрій, був зручним об'єктом для експансії.

Становлення незалежної ліванської держави було складним процесом, який відображав особливості політичної та демографічної структури країни. У Лівані проживають мусульмани – шиїти, суніти і друзи, та християни – православні, католики-мароніти. Для того, щоб створити незалежну ліванську державність, знадобився компроміс. Його засади були закладені ще в 1943 р. створенням так званого **Національного пакту** – угоди між мусульманськими та християнськими верствами населення. Державні посади були розподілені між релігійними общинами: посада президента – за маронітами, прем'єр-міністра – за мусульманами-сунітами, голови парламенту – за мусульманами-шиїтами.

В основі внутрішньополітичної кризи в Лівані лежить цілий комплекс причин як власне ліванського, так і регіонального та зовнішньорегіонального походження. Відповідно до цього можна виділити кілька вимірів цієї кризи:

⇒ *Внутрішньоліванський*, пов'язаний із внутрішньоліванськими протиріччями й міжобщинною ворожнечею.

Конфесійний характер ліванського суспільства зумовив неоднозначність релігійних підходів до проблеми самої ліванської державності.

Християнська община традиційно підтримувала зв'язки із західними країнами, домагалася нейтралітету Лівану у відносинах між Заходом й арабськими країнами, виступала за обмеження зв'язків з арабським світом. Мусульмани поділяли ідеї арабського націоналізму, вважали Ліван частиною арабського світу.

⇒ *Відносини між ліванськими суспільними силами і регіональними державами й силами*. Особливе значення мав палестинський чинник, що став одним з каталізаторів трагічних подій у Лівані. Внаслідок війни 1948–1949 рр. у Лівані перебувало 100 тис. палестинських біженців, після війни 1967 р. їх кількість збільшилася до 400 тис. чол. Ліван став одним з головних центрів діяльності палестинського руху опору, особливо після громадянської війни в Йорданії в 1970 р., коли у країну переміщується його керівництво.

З регіональних держав, що виявилися залученими в ліванські події, потрібно виділити Сирію, яка в 1976 р. пішла на озброєне втручання в ці події і відтоді тримала там свій військовий контингент. Ліван займає особливе місце на шкалі сирійських близькосхідних пріоритетів, зумовлених комплексом її національних інтересів, зокрема культурно-історичних, геополітичних, економічних і військово-стратегічних або інтересів національної безпеки.

Для Ізраїлю, нарівні з економічними і геополітичними чинниками, по мірі розширення й ескалації арабо-ізраїльського протистояння пріоритетний характер стали набувати чинники, пов'язані із забезпеченням безпеки прикордонних з Ліваном територій, нейтралізацією палестинської присутності на ліванській території, запобіганням проникненню озброєних груп палестинського руху опору на ізраїльську територію через лівано-ізраїльський кордон, збалансуванням сирійської військової присутності в Лівані. Останній чинник згодом висувається на передній план у зв'язку з поступовим переміщенням на ліванську арену центру ваги в сирійсько-ізраїльському протистоянні.

Загострення сирійсько-ізраїльського протистояння в межах арабо-ізраїльського конфлікту неминуче впливало на кризову ситуацію в Лівані, незважаючи на те, що Ліван проводив послідовну нейтральну військову політику в ході арабо-ізраїльського протистояння і не брав участі в арабо-ізраїльській війні 1967 р. Це було зумовлене, насамперед тим, що після червневої війни Ліван став одним з найбільших центрів діяльності палестинського руху опору, що проводив самостійну політику, у тому числі з військових питань. У зв'язку з присутністю на території Лівану управлінських органів палестинського руху опору Ліван виявився залученим у загальноарабське протистояння з Ізраїлем. На тлі внутрішньополітичних й економічних протиріч залучення Лівану в

палестинсько-ізраїльське протиборство, що дестабілізувало військово-політичне становище в країні й підривало внутрішню безпеку Лівану, стало однією з важливих причин посилення кризової ситуації в країні.

Важливим чинником поглиблення ліванської кризи стало залучення до неї інших арабських і неарабських регіональних режимів, зокрема Іраку й Ірану. Особливо активно Ірак й Іран стали втручатися в ліванські події після закінчення в 1988 р. ірано-іракської війни, причому ставку вони зробили на ліванські угруповання, які протистояли одне одному. Ірак – на колишнього главу тимчасового військового уряду генерала Мішеля Ауна, Іран – на шіїтський рух "Хезболлах".

⇒ *Втягнення в неї зовнішньорегіональних держав*, насамперед США, СРСР і західноєвропейських країн. СРСР і США, розглядаючи Близькосхідний регіон крізь призму глобальної конфронтації, активно прагнули до зміцнення власних позицій на стратегічно важливій ліванській території. Вони внесли свій негативний внесок у розвиток подій у Лівані, оскільки, як Ірак й Іран, надавали військово-політичну і матеріально-технічну допомогу ліванським силам різної орієнтації.

Втягнення в ліванську кризу регіональних і зовнішньорегіональних сил призвело до того, що, з одного боку, Ліван опинився у фокусі тяжіння їх інтересів і сфер впливу, а з іншого – до інтегрування ліванського конфлікту в близькосхідний.

Можна виокремити кілька етапів розвитку ліванської кризи.

Перша фаза – від початку громадянської війни у квітні 1975 р. до інтервенції Ізраїлю в 1978 р. – так звана **християнсько-палестинська фаза**. Палестинців підтримувала мусульманська община, християни сприймали палестинську присутність як дестабілізуючий чинник. Правохристиянська верхівка вимагала заборони діяльності ПРО в Лівані. Ізраїль сприяв виникненню конфлікту між ліванською владою та ПРО.

У 1975 р. розпочалися збройні зіткнення палестинців з ліванською армією. Ліван фактично виявився розколотим на два табори за конфесійною ознакою – мусульманський і християнський. Бейрут було поділено на дві частини – східний (християнський) та західний (мусульманський). Уся країна була охоплена громадянською війною.

1 червня 1976 р. Сирія вводить свої війська, що не допустили захоплення влади лівими силами.

19 березня 1978 р. після вторгнення Ізраїлю на територію Лівану Рада Безпеки ООН створила Тимчасові сили ООН для південної частини Лівану під своїм керівництвом з метою підтвердження виведення ізраїльських військ, відновлення міжнародного миру і безпеки та надання допомоги уряду Лівану в забезпеченні повернення йому його ефективної влади в цьому районі. Надалі, в умовах агресивних акцій

Ізраїлю проти Лівану, вона продовжувала, зазвичай на п'ять-шість місяців, мандат цих Сил.

Функціонування Сил ООН як ефективного військового підрозділу ускладнювалося діями Ізраїлю в окупованих районах Південного Лівану і його акціями проти цих Сил. Резолюції і рішення Ради Безпеки сприяли періодичному встановленню миру в Лівані і змусили Ізраїль вивести влітку 1978 р. свої війська за межі ліванської національної території.

Арабські країни роблять перші спроби "арабізувати" ліванську кризу, розуміючи під цим пошук і формування механізмів стабільності та безпеки в Лівані в межах міжарабських відносин. Конкретні дії в цьому напрямі були зроблені ще в жовтні 1975 р. в Каїрі на сесії міністрів закордонних справ країн – членів ЛАД. Важливе значення мали рішення сесії ЛАД на рівні міністрів закордонних справ у червні 1976 р. щодо розміщення в Лівані **міжарабських сил безпеки** у складі військових формувань Алжиру, Сирії, Саудівської Аравії, Судану, ОАЕ, Лівії та НДРС. ЛАД утворила комітет у справах Лівану у складі Саудівської Аравії, Єгипту та Судану.

Друга фаза – сирійсько-християнська охоплює період з 1978 по 1981 рр.

Ліванська проблема обговорювалася на XII загальноарабській нараді в м. Фесі в листопаді 1981 р. На арабському рівні робилися чисельні зусилля з метою врегулювання ліванської кризи. Однак вони не завжди характеризувалися послідовністю, здійснювалися із запізненням, і до того ж, головним чином торкалися питань лівано-палестинсько-сирійських відносин і не були спрямовані на комплексне урегулювання ліванської кризи.

Третя – ізраїльська фаза почалася після ізраїльського вторгнення в червні 1982 р. Воно мало на меті як ліквідацію ПРО, так і завдання удару по сирійських військах і встановлення прозахідного та проізраїльського уряду в Лівані.

Ізраїльські війська захопили значну територію країни на південь від Бейруту. Опинившись у складному становищі, ОВП дала згоду на виведення своїх військ із цього міста. Евакуація палестинців здійснювалася під контролем військових частин НАТО.

Ізраїль продовжував окупувати близько третини країни. На цих територіях посилювався масовий рух опору.

Четверта фаза – фаза протистояння охоплює період з 1983 р. до підписання Ет-Таїфських угод.

17 травня 1983 р. Ліван під тиском США підписує угоду про мир з Ізраїлем. Однак цим ліванський уряд не добився припинення громадянської війни в країні. Проти угоди виступили національно-патріотичні сили країни. Вони взяли під свій контроль Західний Бейрут

у лютому 1984 р. 5 березня 1984 р. ліванський уряд анулює мирну угоду з Ізраїлем.

Посилюється розмежування як у правохристиянському, так і в мусульманському таборах. Ізраїльська агресія й економічні складнощі призводять до активізації ще однієї політичної течії – ісламського фундаменталізму.

Озброєне протиборство ліванських угруповань знову набуло широкого розмаху. Посилилося і сирійсько-ізраїльське протистояння в Лівані. Сирія доклала всіх зусиль, щоб зірвати мирну угоду 1983 р. між Ліваном й Ізраїлем, а Ізраїль не дозволив через своїх прихильників у християнській общині укласти в 1985 р. тристоронню угоду під егідою Сирії.

Підхід Ліги арабських держав до проблеми врегулювання внутрішньополітичної кризи в Лівані у другій половині 80-х рр. засновувався на прагненні забезпечити, насамперед, припинення міжобщинних протиріч і зіткнень між організаціями, що входять до складу національно-патріотичних сил Лівану, та збереження його територіальної єдності шляхом національного діалогу.

Завдяки зусиллям утвореної ЛАД Комісії з питань зустрічей у верхах у Касабланці у 1989 р. та діяльності "Комітету трьох", що сприяли розробці міжнародновизнаних положень виходу з ліванської кризи, вдалося стабілізувати обстановку в Лівані і почати врегулювання в Лівані внутрішньоліванської кризи.

Це завдання вирішив скликаний у межах ЛАД у Ет-Таїфі з ініціативи Комітету трьох (Алжир, Саудівська Аравія, Марокко) ліванський парламент. 22 жовтня 1989 р. він затвердив "Хартію національної єдності", яка встановлювала рівне представництво християн і мусульман у парламенті, посилювала противаги президентської влади і проголошувала курс на повний демонтаж конфесійної системи.

Нарешті, п'ята фаза – фаза поступової нормалізації ситуації в Лівані. Ет-Таїфські угоди вплинули на подальший розвиток внутрішньополітичної ситуації в Лівані, створили основу для припинення громадянської війни і встановлення миру. Разом з тим Ет-Таїфські угоди, що зберегли конфесійну систему, внесли в неї лише певні зміни, але не усунули можливості повторення ліванських подій.

13 жовтня 1990 р. сирійські війська увійшли у Східний Бейрут, а 22 травня 1991 р. було підписано "Договір про братерство, співробітництво та координацію" між Сирією та Ліваном. Згідно з договором було створено Вищу раду у складі президентів обох країн, прем'єр-міністрів, їх заступників і голів парламентів, який визначає основні напрями політики співпраці та координації у різних галузях. Його рішення мали верховенство над рішеннями ліванського уряду.

На внутрішньоліванському рівні ключем до повного відновлення миру і згоди в країні є поступова повна ліквідація конфесійної системи. На регіональному і міжнародному рівнях важливе значення з погляду збереження територіальної цілісності і миру в Лівані мала проблема припинення окупації Ізраїлем Південного Лівану, оскільки її нерозв'язаність неодноразово ставала каталізатором протиріч у ліванському суспільстві.

Курдська проблема як політичне явище на Близького та Середньому Сході належить до найважливіших проблем, що мають національний, регіональний і міжнародний характер. Вона загрожувала зруйнуванням системи регіональних балансів і втягуванням прилеглих країн у нові конфлікти.

Курдська проблема пов'язана з розв'язанням питання самовизначення курдського народу. Курди, чия чисельність перевищує 20–25 млн чол., проживають на сумарній площі 400 тис. кв. км, є одним з найчисельніших народів у світі, що не має власної держави. Курди є четвертою за чисельністю етнолінгвістичною групою Близького Сходу. Основними країнами їхнього розселення є Туреччина (за різними оцінками від 10 до 12 млн), Іран (5–6), Ірак (4), Сирія (1 млн). Курдська мова належить до іранської групи індоєвропейських мов і близька до фарсі – державної мови Ірану. Більшість курдів – мусульмани-суніти.

Курдистан (у перекладі з перської країна курдів) – це історичний район, розташований на стику Вірменського й Іранського нагір'їв. Основна частина території Курдистану входить до складу Туреччини, Іраку, Ірану, менша охоплює Сирію і Вірменію. З усіх цих країн тільки Іран визнає за частиною цього географічного простору історичну назву "Курдистан".

Відсутність власної державності стала причиною незавершеності процесу становлення курдів як етнодержавної спільноти. Курди дотепер залишаються слабо інтегрованим народом, для якого здавна була характерна кланова структура. Зберігається сильний вплив племен, очолюваних шейхами чи племінними вождями. Цей гірський народ існує на своїй етнічній території кілька тисячоліть. Про племена, що зветься *курд*, згадують письмові джерела стародавньої Месопотамії. Єгипетський правитель кінця XII в. Салах-ад-Дін, чи Саладін, що очолив опір мусульман хрестоносцям, також був курдом. Останні шість сторіч своєї історії Курдистан був прикордонням між Персією (Іраном) й Османською імперією (Туреччиною). При цьому деякі курдські феодалні володіння змогли зберегти елементи політичної самостійності аж до першої половини XIX ст.

Процес політичної роздробленості Курдистану відбувався у два етапи. Перший – міждержавний етап поділу курдського ареалу, розпо-

чанся в 1514 р., коли турецький султан Селім I Явуз завдав поразки військам перського шаха Ісмаїла Сефевіда. Територія етногеографічного простору Курдистану стає об'єктом суперництва Перської та Османської імперій.

Другий етап поділу Курдистану – міжнародний, відбувається в період Першої світової війни. Курдська проблема загострилася після розпаду Османської імперії і її поділу на сфери економічного і політичного впливу між країнами – переможницями в Першій світовій війні.

В історії курдського народу було кілька невдалих спроб створення власної державності. Перша датується 1920 р., коли внаслідок розпаду Османської імперії на її уламках з'явилася дуже урізана територіально Турецька Республіка. Створення незалежної курдської держави (поряд із сусідньою суверенною Вірменією) гарантувалося *Севрським мирним договором*, підписаним представниками Антанти і султанської Туреччини. Цей договір так і не був ратифікований, залишивши лише на папері проекти створення на території Мосульського вілайету держави Курдистан. *Мирний договір, підписаний у 1923 р. у Лозанні*, уже не містив згадувань ні про Курдистан, ні про курдів. Територія колишнього Мосульського вілайету була в 1924–1925 рр. поділена між Туреччиною й Іраком – новоутвореною британською підмандатною територією.

До другої спроби створення державності Курдистану належить утворення в січні 1946 р. в Мехабаді радянською окупаційною владою північного Ірану *Курдської народної республіки*. Республіка припинила своє існування після виведення радянських військ у 1947 р.

Третя спроба мала місце в середині 70-х рр. ХХ ст., коли на північному сході Іраку був створений *Курдський автономний район*. Автономія охоплювала усього близько половини населеної курдами території Іраку, за її межами виявилася багата нафтою провінція Кіркук. Досвід автономізації виявився невдалим і був незабаром перерваний багдадським урядом С. Хусейна.

Боротьба курдів за свої права найчастіше велася насильницькими методами з використанням воєнних дій і терористичних актів.

Міжнародний аспект курдської проблеми полягає в тому, що Курдистан завжди входив до близькосхідного вузла конфліктів і споконвічно був геополітично ключовим регіоном, тому курдами часто маніпулювали зовнішні сили. Найяскравішим прикладом є використання курдських угруповань конфронтуючими сторонами в ірано-іракському конфлікті 1980–1988 рр.

За час, що минув після закінчення Другої світової війни, національний рух курдів у кожній із частин Курдистану розвивався у відриві від інших частин.

Іракський Курдистан займає шосту частину всієї території Іраку (близько 80 тис. кв. км). Курди в Іраку за чисельністю поступалися тільки арабам (майже 15–20 % населення країни). Становище курдів в Іраку було пов'язане з політикою геноциду стосовно національної курдської меншості і з насильницькою депортацією з районів традиційного проживання з метою зміни національного складу в цих регіонах. Хоча, на відміну від законів Туреччини, Ірану і Сирії, Конституція Іраку визнавала існування в країні курдів і проголошувала, що іракський народ складається з двох основних національностей – арабської і курдської, підтверджувала національні права курдського народу і законні права всіх меншостей у межах єдиного Іраку.

Закріпленню зазначених досягнень у розв'язанні національного питання безпосередньо в Конституції Іраку передувала тривала і завзята боротьба курдів. Усе ж права, надані курдам владою Іраку, грубо порушувалися. Таким чином, курдська автономія залишалася тільки на папері. Іракська влада розпочала терор проти курдів, що з 1975 р. набув тотального характеру. За даними курдських і західних джерел, у 1970–1980-ті рр. в Іраку було знищено понад 3 тис. курдських сіл, жителів яких насильно виселили на південь, у забagnічені та пустельні райони Іраку.

Після поразки Іраку у 1991 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 688, що засуджувала репресії багдадського режиму проти цивільного населення, особливо курдів.

Під тиском країн коаліції С. Хусейн був змушений вивести свої війська з багатьох районів Іракського Курдистану. Користуючись цим, курди Іраку почали формувати там власні органи державної влади і місцевого самоврядування.

4 червня 1992 р. Національна асамблея (парламент) Курдистану сформувала Регіональний уряд. 4 жовтня 1992 р. Національна асамблея Курдистану, після невдалих спроб лідерів найбільших курдських організацій Демократичної партії Курдистану (ДПК) і Патріотичного союзу Курдистану (ПСК) домовитися в Багдаді із С. Хусейном про статус курдів, ухвалила Декларацію про Федеративний союз. У ній, зокрема, було заявлено, що курдський народ буде правові відносини із центральною владою на основі федеративного союзу. Особливий статус Іракського Курдистану був визнаний ООН, а також багатьма державами Заходу.

Однак незабаром не без участі зовнішніх сил (головним чином Туреччини, Ірану і Сирії) відбувся розкол серед двох основних військово-політичних організацій іракських курдів – ДПК і ПСК. Справа дійшла до збройних зіткнень між ними, у яких періодично брали участь армійські підрозділи Туреччини, Ірану й Іраку.

По іншому розвивалися події в тій частині Іракського Курдистану, що залишилася під владою Багдада (південніше 36 паралелі), Там проводилася політика етнічних чисток, що мала на меті встановлення цілковитого контролю над нафтовими родовищами.

Курди за чисельністю займають третє місце серед народів Ірану (7 %). Територія **Іранського (Східного) Курдистану**, розташована на північно-заході і заході Ірану, уздовж кордонів з Азербайджаном, Туреччиною й Іраком, складає 125 тис. кв. км. В Ірані курди також були позбавлені права національного самовизначення.

Мільйонне населення курдів у **Сирії**, яке проживає в основному на північному сході країни, на кордонах із Туреччиною й Іраком, також відчуває на собі елементи національної дискримінації.

Найбільша кількість курдів проживала в **Туреччині** (за різними оцінками від 10 до 12 млн), де вони були не тільки економічно пригніченими, але й також і позбавленими всіх політичних та культурних прав. На державному рівні заперечувався сам факт існування в цій країні курдського етносу. Активність курдських повстанських угруповань у Туреччині стала різко зростати із 70-х рр. ХХ ст. Найважливішим політичним і військовим угрупованням турецьких курдів була Курдська робоча партія (КРП). КРП вела збройну боротьбу з урядовими силами з 1983 р., користуючись при цьому базами, розташованими на території Північного Іраку і Сирії.

Захід не розглядав курдську проблему як цілісну проблему майже 25-мільйонного народу, що веде боротьбу за свої права, а як внутрішню курдське питання окремо в Туреччині, Ірані, Іраку й Сирії. Стосовно Туреччини Захід обмежувався осудом турецької влади за порушення прав людини і національних меншостей. Такому становищу справ багато в чому сприяла і відсутність єдності в самому курдському національному русі, непогодженість і ворожнеча між політичними організаціями в окремих частинах Курдистану, відсутність загальнонаціональних структур, що виражають інтереси курдської нації на міжнародній арені.

Зростання значення курдської проблеми в системі міжнародних відносин на Близькому Сході призводить до її подальшої інтернаціоналізації.

22.6. Ісламський фактор у міжнародних відносинах на Близькому та Середньому Сході

Однією з особливостей розвитку міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході стало посилення впливу ісламського фактору, що було зумовлене як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами.

У другій половині ХХ ст. іслам стає найбільш динамічною та прогресуючою релігією, яка представлена на п'ятьох континентах, частка прибічників якої збільшилась у ХХ ст. із 13 до 20 % населення. Якщо в 1800 р. в усьому світі мусульман нараховувалося 105 млн, то у 1954 р. їхня кількість уже перевищувала 365 млн, у 1975 їх було понад 800 млн а вже у 1991 р., за даними ООН, кількість мусульман складала 1 млрд 325 млн осіб. Згідно з деякими прогнозами, у 2020 р. їхня кількість має зрости до 2 млрд осіб. Значні темпи зростання мусульман були обумовлені не тільки демографічним чинником азіатських й африканських країн, але і прийняттям мусульманства громадянами інших держав.

Мусульманський світ охоплює територію Центральної та Південно-Західної Азії, Північної Африки. Більше двох третин мусульман мешкає в Азії, в Африці їх нараховується близько 30 %, у Європі – близько 1,5 і приблизно 0,5 % в Америці й Океанії. Цей світ досить різнобарвний: близько 89 % мусульман є сунітами, 10 – шиїти й 1 % – харіджити. Він характеризується також етнічним і лінгвістичним різноманіттям: 29 % мусульманської общини складають індонезійці (Індія, Пакистан, Бангладеш), 19 – малайці й мешканці Індостану, 17 – араби, 12 – тюркські народи (Туреччина, Центральна Азія), 8 % – перси.

Особливе значення ісламського чинника в міжнародних відносинах пояснюється:

- ⇒ специфікою мусульманської релігії;
- ⇒ причинами внутрішнього характеру, пов'язаними із ситуацією, що склалася в зоні розповсюдження ісламу;
- ⇒ зовнішніми причинами.

Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що із самого початку іслам формувався як **державна релігія**, і цей стан є для нього найприроднішим. Мухаммед поєднував функції пророка, богослова, політичного і військового керівника умми у ворожому оточенні. Іслам є всеохоплюючою релігією. На відміну від християнства, яке в різні періоди своєї історії контролювало тією чи іншою мірою суспільне життя, але ніколи не витискувало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Духовне життя в мусульманських країнах не було під контролем ісламу, а просто проходило в його межах, було ісламським за формою і суттю. Порівняно з іншими релігіями, специфічність ісламу полягає і в тому, що він має мінімум релігійних ритуалів, не має інституту духовенства і церковної організації в їх загальноприйнятому вигляді.

Крім того, іслам володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей. Ісламська релігійна доктрина містить не тільки релігійно-філософські й моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру.

Особливостями ісламу є фаталізм і покірність долі, егалітарність, невизнання соціальної обмеженості станів, принцип соціальної мобільності. В ісламських рухах повсталі виступали не проти ісламу, а за його вірне розуміння, відчуваючи себе членами мусульманської держави, захисником якої має бути кожний мусульманин.

Іслам – це не просто релігійна система, а й спосіб життя. Специфікою ісламу є злиття духовного і світського начал, політичної та релігійної влади. Іслам втілює неподільність духовних, світських і релігійно-політичних функцій. Висока ступінь політизації була властива ісламу на всіх етапах його розвитку.

Зовнішні фактори підвищення ролі ісламу в міжнародних відносинах пов'язані зі зростанням ролі нафтового чинника у світовій політиці, неврегульованістю арабо-ізраїльського конфлікту, ісламською революцією в Ірані та приходом до влади у країні шиїтського духовенства, загостренням афганської проблеми, виникненням певного ідеологічного вакууму після кризи комуністичної ідеології; утворенням на теренах Радянського Союзу нових держав, де іслам стає державною релігією.

Активізація уваги до ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах пов'язується з так званим ісламським відродженням. Під ісламським відродженням розуміється зростання політичної активності під гаслами ісламу як урядів мусульманських країн та міжнародних мусульманських організацій, так й опозиційних груп усередині країн.

Таким чином, виокремлюється урядовий іслам як свідоме використання ісламу правлячими колами для легітимізації свого становища, виправдання своєї політики, створення консенсусу у країні на підтримку своєї політики та іслам опозиції.

У міжнародній політиці ісламський фактор проявлявся як у прямій, так і в опосередкованій формі. Прямий вплив ісламу на політику приаманний, насамперед, мусульманським державам. Проте й тут прояви його можуть відрізнятися. Деякі країни використовують іслам як засіб реалізації зовнішньополітичних амбіцій, претензій на регіональне та субрегіональне лідерство. Інші пов'язують належність до ісламського світу, насамперед, з можливістю отримання фінансової допомоги з боку інших мусульманських країн. У деяких випадках ісламські гасла слугують для виправдання агресивних дій проти тієї чи іншої країни.

Отже, у міжнародних відносинах іслам виконує комунікативну (доведення у найзрозумілішій для більшої частини населення формі зміс-

ту ухвалених рішень), інтегруючу (створення консенсусу на підтримку своїх зовнішньополітичних акцій), легітимізуючу функції (виправдання свого зовнішньополітичного курсу в очах власного населення й усього мусульманського світу). Опосередковано ісламський фактор впливає і на політику немусульманських держав.

Ідейні течії ісламу умовно поділяються на два типи: традиціоналісти, які виступають проти будь-яких нововведень, і течії реформаторського типу. Реформаторський тип існує у двох головних формах: фундаменталізм та модернізм.

Традиціоналізм як офіційна ідеологія поширений у державах Перської затоки.

Прихильники ісламського модернізму вважають іслам системою, що здатна до саморозвитку у змінених умовах. Вони не тільки не наполягають на відособленні мусульманського світу, але й виступають за співпрацю з неісламськими країнами, припускаючи можливість синтезу ісламської і неісламської культур.

Найактивнішим із сучасних ідейних течій в ісламі є фундаменталізм. З посиленням цієї течії пов'язане ісламське відродження. Те, що зараз вважається фундаменталізмом, є незмінною рисою всіх великих цивілізацій, культур і націй у моменти вибухів, що народжуються конфронтацією, регресом, втратою колишніх темпів поступального розвитку й експансією. У такі періоди люди звертаються до фундаментальних принципів тієї чи іншої релігії або політичної філософії. Історично сам термін фундаменталізм було вперше введено в науковий обіг у США К. Лі Лоучем у 1920 р. для характеристики одного з рухів в американському протестантизмі, який виникає в цей час для боротьби з релігійним модернізмом. Потім цей термін починає використовуватися для характеристики аналогічних поглядів в інших конфесіях.

Особливо широкого розповсюдження фундаменталізм набув в ісламі, чому сприяли як специфічні риси мусульманської релігії, так і гострота кризи, що охопила ісламські суспільства. Ісламські фундаменталісти проголошують необхідність відновлення інститутів і норм раннього ісламу, закликають очистити іслам від пізніших нашарувань, відновити його у первісній чистоті. Осередки палестинської еміграції, розкидані багатьма країнами світу, були важливим джерелом поповнення фундаменталістських організацій.

Посилився вплив ісламського фактору на генезис регіональних конфліктів на Близькому та Середньому Сході, зокрема на проблему арабо-ізраїльського врегулювання, особливо після війни 1967 р. й анексії Ізраїлем Східного Єрусалиму. У листопаді 1980 р. кнесет ухва-

лює закон, який підтверджував анексію Східного Єрусалиму і проголошував об'єднаний Єрусалим столицею держави Ізраїль.

Ісламський фактор відігравав і відіграє величезну роль у подіях у Лівані, де в 1975 р. почалася громадянська війна. Ця країна стала "тиснучим полігоном" для всіляких терористичних ісламських організацій.

Вплив ісламського фактора на світову політику простежувався на кількох рівнях:

- ⇒ у взаємовідносинах мусульманських держав;
- ⇒ у взаємовідносинах між мусульманськими та немусульманськими країнами;
- ⇒ у політиці немусульманських держав по відношенню до країн розповсюдження ісламу.

Сюди належать як двосторонні відносини мусульманських країн із зовнішнім світом, так і спільна лінія в межах Організації Ісламська конференція.

Ідеї релігійно-політичного союзу мусульманських народів були сформульовані ще в 70-х рр. XIX ст. в панісламізмі – релігійно-політичній ідеології і руху за об'єднання всіх народів, що сповідують іслам, поширення якого стало реакцією на політичну й економічну експансію європейських держав у мусульманському світі. У її основі – теза відносно *керівної ролі ісламу* в духовному та світському житті суспільства, єдності, солідарності всіх членів мусульманської общини незалежно від державної, расової, національної або соціальної приналежності, необхідності об'єднання всіх мусульман у межах єдиної держави.

Ідеолог панісламізму Джемаль ад-Дін аль-Афгані (1839–1897) для рішення політичних цілей вважав за необхідне використання релігійних гасел, розглядаючи іслам як єдину ідеологічну платформу, що спроможна об'єднати народи в боротьбі проти колоніального пригнічення. Вважаючи національні настрої перешкодами на шляху об'єднання мусульман проти спільного ворога, він протиставив національній солідарності релігійну.

Панісламізм стає офіційною доктриною Османської імперії, що прагнула за допомогою панісламізму зберегти гегемонію в мусульманському світі. Турецька експансія на арабських територіях під гаслами панісламізму призвела до падіння його популярності та поширенню там ідей *панарабізму*.

Панісламістський рух знайшов вияв у створенні та діяльності ОІК. Від ліквідації Халіфату (1924) до створення ОІК носіями ідей панісламізму були богословські неурядові організації – Всесвітній ісламський конгрес та Ліга ісламського світу.

Панісламізм вважався альтернативою *панарабізму* – політичній доктрині, в основу якої було покладено ідею спільності історичної долі, мови, релігії та культури арабських народів, руху за єдність і незалежність арабської нації на базі відокремлення ісламу від держави. Рух був тісно пов'язаний з арабським націоналізмом, за яким араби складають єдину націю, що має спільну мову, історію та культуру. Ідеї панарабізму знайшли вияв у створенні та діяльності ЛАД. Прихильники Партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ, Баас) під арабською єдністю розуміли створення єдиної незалежної арабської держави, що об'єднає всю арабську націю. Ще один погляд на арабську єдність пов'язаний з ім'ям Г. Насера, що розумів під нею солідарність арабських держав і важливість єдності арабського світу.

Однак тривалий конфлікт з Ізраїлем призводить до того, що арабський націоналізм поступається політизованому ісламу, панісламізм набуває характеру доктрини об'єднання мусульман усього світу у боротьбі проти глобального сїонізму.

Починаючи із 60-х рр. XX ст., у розвитку панісламізму стає помітною тенденція до зміни основного гасла – створення *єдиної мусульманської держави*. В основі цієї тенденції були зміни у співвідношенні сил у центрі мусульманського світу – Близькосхідному регіоні.

Саудівська Аравія, що послідовно виборювала право лідерства в арабському світі, стала ініціатором створення широкого міжнародного політичного блоку на релігійній основі. Королі Саудівської Аравії Фейсал, Халед і Фахд постійно підкреслювали, що першим принципом саудівської зовнішньої політики є ісламська солідарність, а другим – арабська єдність. Ще після закінчення Другої світової війни Саудівська Аравія виступила проти проекту Великої Сирії, висунутого королем Трансйорданії Абдаллахом.

У березні 1956 р. Саудівська Аравія підписала угоду з Єгиптом і Пакистаном щодо створення Ісламського конгресу (Пакту). Проте його завдання були окреслені нечітко, тому й існування виявилось не тривалим.

У 1957 р. Саудівська Аравія запропонувала створити Ісламський пакт за участю держав Арабського Сходу, Північної Африки, Туреччини, Ірану та Пакистану.

Спочатку до утвореної в 1969 р. ОІК увійшло 25 мусульманських країн. Згідно зі Статутом, вона ставила за мету зміцнення солідарності і співпраці держав-членів в економічній, соціальній, культурній, науковій та інших найважливіших галузях і спільну діяльність на міжнародній арені, налагодження консультацій між державами-членами в межах міжнародних організацій. Її завданням є вживати

всіх необхідних засобів для підтримання міжнародного миру й безпеки на основі справедливості, координувати всі зусилля для захисту святих місць і підтримувати боротьбу народу Палестини за свої права та визволення своєї країни. Значне місце в діяльності ОІК займала пропаганда ісламського вчення. ОІК отримала статус спостерігача при ООН і на кінець 1980-х рр. нараховувала 45 мусульманських держав й ОВП.

Значний вплив на міжнародні відносини на Близькому та Середньому Сході справила Ісламська революція в Ірані 1979 р. Вона дала новий поштовх поширенню ідей фундаменталізму в ісламському світі.

У 60–70-ті ХХ ст. в Ірані були здійснені реформи, що мали на меті прискорення розвитку країни. Вони отримали назву *білої революції*, або *революції шаха й народу*. Однак політика швидкої модернізації викликала протидію населення, що виявилось неспроможним за короткий час призвичаїтися до зіткнення модернізації та традиції в реальному житті.

Антишахський рух очолило шиїтське духовенство. Ще на початку 50-х рр. ХХ ст. видатний лідер мусульман-шиїтів аятола Хомейні Рухолла Мусаві (1903–1989) стає одним з найвідоміших у країні політичних лідерів, виступає з критикою монархічного режиму, політики модернізації та перетворення Ірану у п'яту індустріальну державу світу шляхом білої революції. Аятола був автором багатьох книг, у 1971 р. виходить його збірка "Ісламський уряд", де він обґрунтовує ідею релігійної влади й ісламської держави.

У 1978 р. у країні прокотилася хвиля виступів проти шаха. У січні 1979 р. шах подався у вигнання, а аятола Хомейні проголосив "Ісламську Республіку". Влада фактично перейшла до рук духовенства. Новий режим почав проводити антиамериканську й антирадянську політику, припинив відносини з СРСР і США. У листопаді 1979 р. американське посольство в Тегерані було взяте приступом, його працівники залишалися заручниками до січня 1981 р.

Як лідер революції Хомейні здійснював контроль над діяльністю парламенту (меджлісу) й уряду. У листопаді 1979 р. було затверджено Конституцію Ісламської Республіки Іран (ІРІ), відповідно до якої парламент (меджліс) й уряд підпорядковувалися рішенням Керівника (Рахбара) республіки (аятоли Хомейні) та Ради спостерігачів із 12 найавторитетніших богословів.

Незважаючи на зростання значення релігійного чинника в регіональних міжнародних відносинах, зростання внутрішньої диференціації в мусульманському світі перешкоджало реалізації об'єднуючої функції ісламу на міжнародному та регіональному рівнях.

22.7. Проблема безпеки Перської затоки. Кувейтська криза

Проблема безпеки Перської затоки належала до найгостріших питань міжнародного життя й із 60-х рр. ХХ ст. знаходилася у центрі уваги світового співтовариства, про що свідчили ірано-іракська війна (1980–1988) та кувейтська криза (1990–1991). Розвиток тенденцій у сфері безпеки в цьому регіоні та його вплив на ситуацію на Близькому та Середньому Сході, а також на загальний стан міжнародних відносин перетворюється в одну з найважливіших міжнародних проблем.

У 70–80-ті рр. ХХ ст. район Перської затоки остаточно сформувався як самостійний геополітичний, економічний і військово-стратегічний регіон, як самостійна підсистема Близькосхідної регіональної системи, один з найважливіших в економічному та стратегічному відношенні регіонів світу. Він посідає особливе місце в системі міжнародних відносин через свою велику енергетичну, стратегічну, безпекову та культурно-релігійну цінність. Його стратегічна важливість визначається наявністю родовищ нафти, які складають приблизно дві третини світових запасів, покладів природного газу – понад третини від світових запасів. Винятковим цей регіон робить його геополітичне розташування на стику Близького і Середнього Сходу. Встановлення контролю над ним дозволяє впливати на політичні процеси, що відбуваються на значних територіях.

Винятково важливе значення має регіон Перської затоки й у цивілізаційному, культурно-релігійному вимірі. Він є колыскою мусульманської релігії, там розташовані головні святині ісламу, співіснують головні напрями ісламу – сунізм і шиїзм, арабський світ взаємодіє з іранською субцивілізацією.

Розвиток нових тенденцій у сфері безпеки в цьому регіоні та його вплив на ситуацію на Близькому та Середньому Сході, а також на загальний стан міжнародних відносин перетворюється в одну з найважливіших міжнародних проблем.

Перська затока розташована на північному заході Індійського океану, має вигляд морського рукава, що простягнувся між двома пустелями. На сході через Ормузьку протоку вона з'єднується з Аравійським морем та Індійським океаном. Води затоки омивають береги восьми країн – Бахреїну, Ірану, Іраку, Катару, Кувейту, ОАЕ, Оману та Саудівської Аравії. Найбільшими за розмірами території державами Перської затоки є Саудівська Аравія та Іран. Третя за розмірами територія держава затоки – Ірак має до неї надто обмежений територіальний вихід. Це значно звужувало її можливості щодо контролю навколишньої акваторії.

Геополітично Перська затока є складовою частиною Близькосхідної регіональної системи. Вона межувала із СРСР (Туркменістаном, Азербайджаном та Вірменією) на півночі, Аравійським морем на півдні, Пакистаном й Афганістаном на сході й Червоним морем на заході. Відносно до класифікації ООН держави Перської затоки належать до регіону Південно-Західної Азії.

У специфічній структурі субрегіональної системи Перської затоки можна виділити дві підсистеми – іранську й арабську. Складна етноконфесійна структура, цивілізаційні розбіжності, присутність неарабського Ірану надає їй складного комбінованого гетерогенного характеру.

Вирішальну роль в активізації процесів формування регіональної підсистеми міжнародних відносин у Перській затоці як структуростворюючого компонента Близькосхідної регіональної системи посідала проблема формування умов регіональної безпеки. Вона передбачала таке поєднання внутрішніх і зовнішніх умов, за яких відсутні загрози критичного характеру й існує спроможність адекватного реагування на загрози у випадку їх виникнення. При цьому під поняттям *загроза* розуміється така взаємодія чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, що може спричинити порушення стабільного функціонування регіональної системи.

Безпека Перської затоки охоплювала низку взаємопов'язаних компонентів:

- ⇒ фізично-географічних (недоторканість кордонів, територіальну цілісність країн регіону, контроль над власними природними ресурсами та шляхами їх транспортування);
- ⇒ внутрішньополітичних (політична стабільність регіональної системи загалом та окремих її компонентів);
- ⇒ міжнародний аспект (захист від зовнішніх загроз).

Система безпеки Перської затоки знаходилася на етапі формування, коли значний вплив мали дестабілізуючі фактори. За своєю структурою вони є багатогранними і визначаються як *внутрішні*, або внутрішньонаціональні (на рівні окремих країн), *субрегіональні* (на рівні Перської затоки), *регіональні* (на рівні Близького Сходу) та *зовнішні*:

- ⇒ *внутрішні загрози* – внутрішня політична та соціальна нестабільність, релігійні й етнічні конфлікти, суперечності, що існують у межах суспільства, між владою та народом або усередині самої влади;
- ⇒ *субрегіональні загрози*, джерелом яких були арабо-іранські протиріччя й існуючі протиріччя між арабськими країнами затоки, у тому числі територіальні.

⇒ *регіональні загрози* (арабо-ізраїльське протистояння, міжарабські конфлікти, ісламський тероризм, якісна та кількісна мілітаризація регіону).

⇒ *зовнішні загрози*, включаючи військове втручання з боку поза-регіональних держав. Регіон Перської затоки стає одним з регіонів тотальної військової присутності. США використовували військово-повітряні та військово-морські бази в Кувейті, Катарі, Бахреїні, ОАЕ й Омані, у регіоні постійно знаходився 5-й флот ВМС США.

Якісно новий етап у розвитку регіону був пов'язаний з такими подіями:

- ⇒ державотворчі процеси, утворення незалежних держав – Кувейту (1961); Бахреїну, Катару, ОАЕ, Оману після виведенням британських збройних сил з району "на схід від Суєцу" в 1971 р.;
- ⇒ здобуття країнами регіону контролю над своїми корисними копалинами при зростанні ролі нафтового фактору в міжнародних відносинах;
- ⇒ активізація процесів субрегіональної співпраці, що знайшло відображення в утворенні в 1981 р. Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ).

Ірано-іракський конфлікт виник внаслідок тривалих суперечок із прикордонних питань, а також через розбіжності політичного, національного та релігійного характеру. Він пов'язаний з внутрішньополітичними, економічними та соціальними проблемами Ірану й Іраку, співвідношенням сил на Близькому та Середньому Сході. Однією з головних його причин була боротьба за гегемонію в Перській затоці.

Корені протиріч криються у глибині століть, у суперечностях між Перською та Османською імперіями. Між ними, починаючи із XVI ст., постійно спалахували сварки та незгоди з приводу взаємних територіальних зазіхань, які часом набували форми збройних конфліктів.

У березні 1975 р. Іран та Ірак підписали *Алжирські угоди*, які тимчасово нормалізували ситуацію. Вони передбачали врегулювання територіальних проблем, включаючи демаркацію суходольних кордонів на підставі Константинопільського протоколу 1913 р. 13 червня 1975 р. в Багдаді було укладено договір про державні кордони та добросусідські відносини. Він торкався проблем демаркації суходольних і демілітаризації річкових кордонів, забезпечення безпеки на кордонах.

У другій половині 70-х рр. й особливо після революції в Ірані в 1979 р. і проголошення Ісламської Республіки Іран відносини між двома країнами значно погіршилися. Ірак, скориставшись революційними подіями в Ірані, вирішив повернути собі спірні території, які віддав у 1975 р.

У 1979 р. Саддам Хусейн (1937–2006) стає Президентом і головою Руди революційного командування Іраку, головнокомандувачем збройних сил і генеральним секретарем правлячої партії. Він сконцентрував у своїх руках усю повноту влади, встановив авторитарний режим, жорстоко розправився в 1979–1980 рр. з політичними опонентами, провів велику чистку адміністративних органів та партійного апарату, створив один з найдосконаліших тоталітарних режимів в історії ХХ ст., абсолютно підконтрольну йому партійну структуру.

17 вересня 1980 р. Ірак проголосив, що він анулює Алжирські угоди та Договір 1975 р., а 22 вересня розпочав воєнні дії на іранській території. Конфлікт переріс у війну, що тривала протягом восьми років (1980–1988). Саддам Хусейн розпочав війну з Іраном з метою зміцнення своєї влади в арабському та мусульманському світі й оволодінні додатковими нафтовими ресурсами, отриманні гегемонії в Перській затоці. Важливого значення набуває й особисте протистояння Саддама Хусейна й лідера Ісламської революції в Ірані аятолли Хомейні. На першому етапі війни (осінь 1980 – літо 1982) Іран переважно оборонявся, на другому (середина 1982 – кінець 1984) під тиском військових невдач Ірак почав шукати можливості миру, а Іран активізував бойові дії, проголосивши метою війни повалення режиму Саддама Хусейна. На третьому етапі (1985–1987) війна набуває позиційного характеру й Іран погоджується на врегулювання на основі резолюції РБ ООН № 598, із 20 серпня 1987 р. набуває чинності перемир'я.

Початок війни став поштовхом до перегляду геополітичних інтересів багатьох держав, які визначали політичну карту світу у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Суперечливою була позиція наддержав, що розглядали війну крізь призму глобального протистояння "Схід – Захід" і забезпечення своїх інтересів у регіоні. США та СРСР проголосили про свій нейтралітет. Проте внаслідок перемог іранської армії відбулися зміни в позиції США, вони приймають політику схилення до інтересів Іраку. Між ними були відновлені дипломатичні відносини, США надавали пільгові кредити Іраку, скасували ембарго на торгівлю.

У той же час події свідчили, що жодна з воюючих сторін не користувалася однозначною та безумовною підтримкою ані США, ані СРСР. США таємно постачали зброю Ірану (операція "Іран-контрас", "ірангейт"). Це стало відображенням реальної кризи політики американського нейтралітету в конфлікті.

Ірано-іракська війна негативно вплинула на ситуацію на Близькому та Середньому Сході. За своїми масштабами, тривалістю, непрямим втручанням інших держав вона посідала особливе місце серед

повоєнних регіональних конфліктів. Війна загострила проблему безпеки Перської затоки. Ескалація військових дій, "танкерна війна" у затоці, значне нарощування там іноземної військової присутності призвело до загрозливої інтернаціоналізації конфлікту.

Численні спроби врегулювання конфлікту здійснювалися ООН, Рухом неприєднання, ОІК, ЛАД.

Міжнародні передумови для досягнення мирного урегулювання конфлікту склалися після позитивного повороту у радянсько-американських відносинах у другій половині 80-х рр. ХХ ст.

Регіональні передумови для припинення конфлікту були обумовлені значними втратами обох сторін, ускладненням внутрішнього становища. Нарешті, коли ситуація на фронтах зайшла у глухий кут, Іран погодився взяти резолюцію Рагу Безпеки ООН № 598 за основу мирного врегулювання.

У вересні 1990 р., у зв'язку з необхідністю передислокації військ з ірано-іракського кордону на територію Кувейту Ірак погодився на врегулювання суперечливих питань з Іраном, прийнявши його умови.

Загострення проблеми безпеки в умовах дестабілізуючого впливу ірано-іракської війни прискорило об'єднання арабських монархій затоки в закриту організацію – РСАДПЗ.

Після ірано-іракської війни економіка Іраку опинилася на межі краху. У цій ситуації 2 серпня 1990 р. Саддам Хусейн, використовуючи панарабські гасла, вводить війська в Кувейт. Розпочинається війна в Перській затоці між Іраком і низкою західних й арабських держав на чолі із США.

Криза у Перській затоці – в одному з найважливіших в економічному та стратегічному плані регіонів світу – стала однією з найсерйозніших із часів Другої світової війни загроз міжнародному миру та безпеці. Події у Перській затоці відбулися в той час та в тих умовах, коли розпочалося формування нових постконфронтаційних структур міжнародних відносин.

Разом з тим передумови кувейтської кризи 1990–1991 рр. закладалися значно раніше. Кувейтська криза – це криза існуючої у регіоні системи міжнародних відносин, а одночасно і криза всієї системи міжнародних відносин у тій її частині, що стосується Перської затоки.

Слід виокремити три аспекти впливу кувейтської кризи на міжнародну ситуацію.

Перший стосується безпосередньо Кувейту і пов'язаний з нападом Іраку й анексією цієї суверенної арабської країни, що і призвело до кризи, а також її наслідками для Кувейту.

Другий – регіональний, пов'язаний із впливом конфлікту на ситуацію на Близькому Сході, у зоні Перської затоки.

Третій аспект – це вплив кувейтської кризи на міжнародну ситуацію загалом. Ця криза збіглася з початком формування постбіполярної системи міжнародних відносин, її вплив став глибоким і тривалим. Одночасно відбулася низка подій:

- ↳ завершення конфронтації Схід – Захід,
- ↳ перетворення Заходу на чолі із США на системостворюючу основу нового міжнародного порядку,
- ⇒ висунення на перший план протиріч по лінії Північ – Південь,
- ⇒ вихід на міжнародну арену нових регіональних центрів сили, які претендували на нову роль у міжнародних відносинах тощо.

Кувейтська криза продемонструвала, що регіональні конфлікти починають самостійно впливати на міжнародну ситуацію.

Кувейт з 1914 р. знаходився під протекторатом Великої Британії. У 1961 р. Англія була змушена погодитися на проголошення його незалежності. Проте Ірак висунув претензії на володіння Кувейтом на підставі "історичних" та "спадкоємних" прав, що спричинило кувейтську кризу 1961 р.

Демарш Іраку викликав засудження з боку інших арабських країн, а кризу було врегульовано арабською дипломатією. Кувейт було прийнято до Ліги арабських держав, а у 1963 р. – до ООН. У жовтні 1963 р. в Багдаді було укладено *Договір між Державою Кувейт та Республікою Ірак*. Сторони домовилися про визнання Іраком Кувейту як незалежної держави та визначили кордони.

Під час ірано-іракської війни (1980–1988) Кувейт, як й інші члени РСАДПЗ, надав Іраку значну фінансову допомогу.

У 70–80-ті рр., отримавши значні прибутки від нафти, Ірак визнається як регіональний центр сили, претендуючи на домінуючі позиції в арабському світі. Ситуація цьому сприяла – Єгипет виявився тимчасово ізольованим після підписання у 1979 р. Мирного договору з Ізраїлем, а Саудівська Аравія була неспроможною реалізувати свої амбіційні претензії на лідерство внаслідок обмеженості можливостей.

Президент Іраку Саддам Хусейн планував активно використовувати нафтовий фактор для досягнення лідерства. Захопивши Кувейт, він одержав можливість додати до своїх 10 % світових розвіданих запасів нафти ще 10 % Кувейту, до того ж мав можливість контролювати ще 25 % світових розвіданих запасів нафти, які належать Саудівській Аравії.

Армія Іраку напередодні захоплення Кувейту посідала п'яте місце у світі за своєю чисельністю, до того ж мала досвід бойових дій, якого вона набула під час ірано-іракської війни.

Серед інших регіональних конфліктів кувейтська криза відрізнялася й кількістю залучених до неї країн, тобто ступенем її інтернаціоналізації.

Однією з найважливіших причин швидкого воєнного розгрому Іраку стало те, що йому протидіяла коаліція, створена за короткий час. Свої війська до Перської затоки направила 31 країна. Загальна чисельність багатонаціональних сил становила приблизно 742 тис. чол., з них американський контингент – 430, Туреччини – близько 100, Саудівської Аравії – 118, Великої Британії – 35, Франції – 10,5, Єгипту – 19, Сирії – 15, ОАЕ – 40, Оману – 25,5, Марокко й Пакистану – по 5 тис. чол.

Туреччина, яка з 1951 р. є членом НАТО, ухвалила рішення дозволити відкриття другого фронту проти Іраку на своїй території. 21 січня 1990 р. із цієї території розпочалися воєнні дії.

Що стосується Японії, то її конституція забороняє використання збройної сили як засобу врегулювання міжнародних конфліктів і проголошує відмову від війни як суверенного права нації. З огляду на це, цілковито підтримуючи антиіракську коаліцію, вона обмежила свою участь у ній лише наданням значної фінансової допомоги.

Німеччина також обмежила свою участь у конфлікті фінансовою допомогою.

Позиція СРСР зазнала певної еволюції, на підставі чого можна відокремити кілька етапів у його ставленні до подій у Перській затоці.

Перший етап – з початку іракської агресії 2 серпня 1990 р. до ухвалення Радою Безпеки ООН у листопаді 1990 р. Резолюції № 678. СРСР на постійній основі здійснював взаємодію з керівництвом США, іншими постійними членами Ради Безпеки ООН, арабськими й іншими мусульманськими країнами. Він підтримував тісні контакти з іракською стороною.

Другий етап у радянській політиці розпочався після ухвалення РБ ООН резолюції № 678 і тривав до початку воєнних дій у січні 1991 р. На цьому етапі СРСР значно активізував зусилля щодо політичного врегулювання конфлікту.

Третій етап розпочався у січні та тривав до лютого 1991 р., від початку війни до сухопутних воєнних дій. Він містив план урегулювання, так званий план Горбачова, місію Є. Примакова, радянсько-іракські переговори в Багдаді та Москві. Цей етап продемонстрував відсутність можливостей у радянської дипломатії впливати на традиційних партнерів.

Кувейтська криза та її розблокування переконливо свідчили про необхідність удосконалення превентивного механізму ООН щодо попередження регіональних конфліктів.

З початку іракської агресії й до бойових дій Рада Безпеки ООН ухвалила 12 резолюцій. Уже 2 серпня 1990 р. резолюція № 660 засудила

агресію та поставила Іраку вимогу негайно вивести війська з Кувейту. 6 серпня було затверджено резолюцію № 661 щодо економічних санкцій проти Іраку. Проте відповіддю на це стало лише рішення Іраку анексувати Кувейт 8 серпня 1990 р., а 28 серпня – проголосити його своєю 19-ою провінцією. Рада Безпеки у резолюції № 662 проголосила анексію незаконною та недійсною.

29 листопада 1990 р. Рада Безпеки ООН дванадцятьма голосами при двох "проти" (Куба, Ємен) й одному "такому, що утримувався" (Китай) ухвалила резолюцію № 678, що передбачала використання сили в разі, якщо Ірак до 15 січня не виконає попередні резолюції.

Війна в Перській затоці поділяється на кілька етапів:

⇒ перший етап – із 2 серпня 1990 р., від початку іракської агресії проти Кувейту;

⇒ другий етап – "Щит пустелі" – підготовка до збройних акцій проти Іраку, масоване розгортання сил антиіракської коаліції;

⇒ третій етап – "Буря в пустелі" – військова операція проти Іраку багатонаціональної коаліції на чолі із США в січні-лютому 1991 р. Командувачем операції було призначено американського генерала Н. Шварцкопфа. 15 січня закінчився термін дії ультиматуму ООН. 17 січня почалися воєнні дії союзників проти Іраку. Спочатку війна була переважно повітряною. 24 лютого почався наступ на суші. Людські втрати Іраку становили: понад 9 тис. осіб убитими, 17 тис. пораненими, 63 тис. полоненими, близько 150 тис. чол. дезертувало з іракської армії під час наземного наступу. Ірак втратив 4 тис. танків, 2140 гармат, 240 літаків, 143 кораблі. Втрати коаліції становили понад 1,5 тис. осіб убитими та пораненими. Загальна вартість операції "Буря в пустелі" становила близько 80 млрд дол США, більшу частину якої сплатили союзники США по коаліції.

Військова операція офіційно закінчилася капітуляцією Іраку 28 лютого і проголошенням перемир'я членів антиіракської коаліції після згоди Іраку визнати резолюції Ради Безпеки ООН 1 березня 1991 р. 28 лютого 1991 р. Ірак беззастережно прийняв усі умови ООН.

Після кризи в затоці склалася якісно нова ситуація, розпочався процес формування нової системи регіональних відносин. Припинилася дія попередньої системи балансу сил на регіональному рівні.

У нових умовах були можливі кілька варіантів забезпечення регіональної безпеки:

⇒ перегляд концепції РСАДПЗ, розширення її за рахунок інших арабських країн, зокрема Єгипту та Сирії;

⇒ залучення до забезпечення безпеки в районі Перської затоки інших мусульманських країн, зокрема Ірану, Туреччини, Пакистану;

⇒ залучення могутніх учасників системи безпеки ззовні, насамперед Сполучених Штатів, що передбачало збереження в затоці значних ВМС США та будівництво відповідної військової інфраструктури;

⇒ відмова від субрегіональної формули безпеки, розробка замість неї системи колективної безпеки за участю всіх країн затоки, гарантом якої стала б ООН.

Субрегіональні механізми багатостороннього забезпечення миру та стабільності виявилися надзвичайно слабкими й нерозвиненими. Усе це спонукало членів РСАДПЗ, з одного боку, до збільшення й удосконалення своїх військових потенціалів, а з іншого – до зміцнення співпраці з питань оборони як у межах цієї організації, так і з іншими державами, як на міжарабському рівні, так із провідними країнами Заходу.

Аналіз розвитку міжнародних відносин у районі Перської затоки дозволяє виокремити такі етапи розвитку ситуації у сфері безпеки.

Перший етап – "британський", або "великих держав" – від початку англійської колоніальної експансії до 70-х рр. ХХ ст. На цьому етапі безпека регіону забезпечувалася англійською військовою присутністю при поступовому зростанні ролі США.

Другий етап – 1971–1979 рр., тобто від виведення з регіону англійських збройних сил до повалення шахського режиму в Ірані. Цей режим був головною опорою західних держав у забезпеченні регіональної стабільності в межах політики двосторонньої опори на Іран та Саудівську Аравію.

Третій етап – від 1979 р. до кувейтської кризи 1990–1991 рр. РСАДПЗ розробляла принципи утворення системи безпеки і почала робити перші кроки з її практичної реалізації. Проте головною вадою цієї системи була ізоляція регіональних центрів сили – Ірану й Іраку. Країни – члени Ради співробітництва проводили політику балансування між ними й опори на США. Складається специфічна ієрархія: у межах РСАДПЗ Саудівська Аравія стає гарантом внутрішньополітичної стабільності. США дає гарантії захисту внутрішньополітичної стабільності Саудівської Аравії та захисту регіону від зовнішніх загроз (доктрина Картера).

Четвертий етап розпочинається з початку 90-х рр. ХХ ст. Проблема безпеки Перської затоки, разом з проблемою арабо-ізраїльського врегулювання, стає центральною проблемою міжарабських відносин, розглядалася арабськими країнами як невід'ємна складова частина загальноарабської безпеки.

Особливу роль у забезпеченні безпеки Перської затоки відіграли США. У 70-ті рр. ХХ ст. Перська затока остаточно відокремлюється як самостійний регіональний напрям у політиці США, цей регіон починає розглядатися як особлива геополітична і соціально-економічна спільнота з притаманними їй специфічними ознаками. Упродовж 80-х

початку 90-х рр. головні цілі політики Сполучених Штатів майже не змінили еволюції, серед них:

- ⇒ забезпечення доступу до нафти;
- ⇒ підтримка внутрішньої стабільності, що розглядалася як вирішальний чинник у забезпеченні доступу до нафти;
- ⇒ протидія радянському втручання в регіон;
- ⇒ забезпечення безпеки Ізраїлю та прозахідних режимів регіону.

Політика США в регіоні базувалася на глобальних доктринах, які ставили головні завдання і визначали шляхи їх реалізації.

Упродовж 70–80-х рр. провідні країни Заходу, зокрема США, здійснювали політику надання переваги одному або кільком регіональним центрам сили для забезпечення безпеки. На першому етапі – у 70-х рр., це був шахський Іран та Саудівська Аравія в межах політики двосторонньої опори. У 80-ті рр., на другому етапі, це були країни – члени РСАДПЗ на чолі із Саудівською Аравією. Після кувейтської кризи США перейшли до політики подвійного стримування, тобто ізоляції двох регіональних центрів сили – Ірану й Іраку.

Після кувейтської кризи США розпочали створення такого військово-політичного механізму забезпечення безпеки, основою якого була їх власна військова присутність при штучній ізоляції двох регіональних центрів сили – Ірану й Іраку. Передбачалося:

- ⇒ збереження військової присутності США;
- ⇒ створення відповідної військової інфраструктури, включаючи сховища військової техніки, з допомогою яких можна швидко розвернути Сили швидкого реагування (СШР);
- ⇒ угоди в галузі забезпечення безпеки з державами регіону;
- ⇒ подвійне стримування Ірану й Іраку;
- ⇒ залучення своїх союзників по НАТО, насамперед Великої Британії.

Позиція інших провідних країн Заходу зазнала певної еволюції і мала свої особливості. Найактивнішу політику в галузі забезпечення безпеки Перської затоки проводила Велика Британія. Франція висловлювала незадоволення військовою присутністю США в затоці і підтримала зусилля із забезпечення безпеки на міжарабському рівні. У Японії політика в районі Перської затоки стала предметом активної дискусії, що віддзеркалювало розбіжності у поглядах на зовнішню політику країни загалом.

Цей регіон належав до сфери радянських військово-стратегічних, економічних, політичних, ідеологічних й інших інтересів. У 70–80-ті рр. з погляду пріоритетності найважливішими інтересами СРСР були політико-стратегічні, а саме: важливість цього регіону для його безпеки, збереження стабільності на південних кордонах, використання його як аргументу радянсько-американського протистояння.

Радянська наддержава проводила там політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій і впливу. Для позиції СРСР з проблеми регіональної безпеки були характерними антиамериканська спрямованість, політика підтримки національно-визвольних рухів, опора на Ірак.

Система безпеки Перської затоки перебувала на етапі формування, коли значний вплив продовжували мати дестабілізуючі фактори. Вона і надалі залишалася важливим негативним чинником як на регіональному, так і на глобальному рівнях.

Утворення ефективно діючої системи безпеки Перської затоки неможливе без нормалізації загальної ситуації на Близькому Сході, урегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Пошукові завдання

Які зовнішні та внутрішні фактори сприяли створенню Держави Ізраїль? Охарактеризуйте історичні передумови створення Держави Ізраїль.

Надайте факторний аналіз близькосхідного конфлікту. Які головні фактори впливали на його еволюцію?

Зробіть порівняльну характеристику етапів відкритого збройного протистояння в межах арабо-ізраїльського конфлікту в період з 1948 по 1973 рр.

У чому полягала роль наддержав у періоди загострення арабо-ізраїльського протистояння і який вплив мала на хід подій логіка холодної війни?

З'ясуйте основні етапи розвитку ПРО.

Як кувейтська криза 1990–1991 рр. вплинула на проблему арабо-ізраїльського врегулювання?

Проаналізуйте роль курдського фактору в ірано-іракській війні.

Охарактеризуйте вплив кувейтської кризи на подальший розвиток ситуації у сфері безпеки в регіоні і на перспективи врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Порівняйте розвиток і перспективи врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту з іншими конфліктами холодної війни. У чому ви бачите їх спільні та відмінні риси і взаємозв'язок?

Література

Бакланов А.Г. Ближний Восток на рубеже XXI века: к созданию системы региональной безопасности. – М., 2001.

Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України / Відп. ред. Б.О. Парахонський. – К., 2008.

Ближний Восток: проблемы региональной безопасности (сб. ст.) / Под ред. А.З. Егорина. – М., 2000.

Васильев А. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму. – М., 1993.

Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии) / Под ред. Г.В. Мироновой. – М., 2001.

Коппель О.А. Перска затока: проблема безпеки в 80-ті – 90-ті роки. – К., 1998.

Пырлин Е.Д. 100 лет противоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. – М., 2001.

Поляков К.И., Хасянов А.Ж. Палестинское движение сопротивления в период интифады: проблемы и противоречия // Международная общественная организация. Центр стратегических и политических исследований. – М., 2000.

Страны Ближнего, Среднего Востока и Африки в начале нового века. – М., 2002.

Швед В.О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти. – К., 2006.

Арабо-израильский конфликт. Информационный центр "Ближний Восток" // <http://middleeast.org.ua/palestina/htm>.

Арабо-израильский конфликт: свидетельства и документы // <http://myisrael.lugovsa.net/supplements/contents.htm>.

Palestine Facts // <http://www.Palestinefacts.org>.

State of Israel // <http://www.stateofisrael.com>.

Розділ 23 Міжнародні відносини у Східній Азії

23.1. Східна Азія після Другої світової війни

Занеження Другої світової війни не лише не принесло розв'язання даних регіональних протиріч у Східній Азії, але, навпаки, певною мірою ускладнило їх. Із поразкою Японії було усунуто основну загрозу для решти держав регіону, у яких з'явилася можливість сконцентруватися на розв'язанні інших нагальних проблем. Проте, по суті, це означало значну активізацію складних політичних конфліктів – громадянської війни в Китаї та боротьби за незалежність у Кореї.

Крім того, докорінно змінилася силова структура відносин у регіоні та відбувся суттєвий перерозподіл сил. У міжвоєнний період домінуючою силою тут була Японія, під окупацією якої перебував Корейський півострів та значна частина Китаю. Японія була лідером у військовому відношенні, в економічному та політичному впливі. Уже на останньому етапі війни поступово почало позначатися майбутнє суперництво між СРСР та США – тоді ще союзниками не тільки у війні проти Німеччини, але й проти Японії – за вплив у повоєнній Східній Азії. Замість одного гегемона – Японії – у регіоні на цю роль стали претендувати дві позарегіональні держави – СРСР та США. У регіон була внесена американсько-радянська конфронтація, яка в повоєнний час набувала глобального масштабу.

Однак спочатку конфронтаційність відносин СРСР та США у Східній Азії не була очевидною завдяки наявності чималої кількості інтересів двох держав, які збігалися. Насамперед, обидві держави продовжували сприймати як реальну загрозу з боку Японії навіть після поразки останньої у війні. Такий ретроспективний характер сприйняття ситуації в регіоні впливав на поведінку обох держав. Виходячи з досвіду воєнних років, коли Японія довела уразливість їх позицій у регіоні, США прагнули убезпечити себе від повторення атак на Тихому океані, а для СРСР було необхідним створення буферу на своїх східних кордонах.

Поділяли СРСР та США також і сприйняття Китаю як важливої ланки в повоєнній архітектурі Східної Азії. Для СРСР принциповим було встановлення контролю над Сінцзянем та Манчжурією, оскільки саме ці території були найкращим плацдармом для нападу на радянський Далекий Схід. США прагнули закріпити свій вплив в узбережній зоні Китаю, у його основних морських портах, особливо на півдні країни. Це було необхідно і для "відкриття" Китаю для економічного впливу США, і для створення надійної військової інфраструктури в регіоні й контролю над західною частиною Тихого океану. Крім того, Ф. Рузвельт у межах своєї концепції повоєнного світового порядку відводив Китаю роль ключового охоронця регіонального порядку у Східній та Південно-Східній Азії.

СРСР та США розуміли, що встановлення монопольного контролю над Китаєм, тим більше окупація – у тому чи іншому вигляді – його території є для них неможливою. Тому фактично обидві держави готові були задовольнитися нейтралізацією Китаю, який відкрито не вставатиме на бік однієї з держав. Оскільки на Китай у планах СРСР та США поклалися серйозні завдання у забезпеченні регіональної стабільності, то вони потребували Китаю сильного та впливового, що зумовило активне радянське та американське втручання у внутрішні китайські політичні чвари. При цьому СРСР та США навіть демонстрували готовність відійти від ідеологічних уподобань та підтримувати конструктивні відносини з будь-якими політичними силами, які були здатні забезпечити мир і стабільність у Китаї.

Хоча для Радянського Союзу підтримка КПК була важливою частиною регіональної політики, відносини із Гомінданом також мали достатньо високий рівень і підкріплювалися формальними угодами, спрямованими на забезпечення широкої співпраці. У 1937 р. СРСР та Китай уклали договір про ненапад, який став правовою основою для надання радянської допомоги у війні проти Японії. У 1938 р. Китай отримав від СРСР два кредити на суму 50 млн дол. кожний, а у 1939 р. було підписано нову угоду, за якою Китай отримав кредитів ще на 150 млн дол. У рахунок цих кредитів СРСР поставив Китаю в 1938–1939 рр. близько 600 літаків, 100 гармат, понад 8 тис. кулеметів, а також транспортні засоби, снаряди, патрони тощо. У 1938–1939 рр. у Китаї перебувало понад трьох тисяч радянських військових спеціалістів, значна кількість яких була прикріплена до урядових військ.

14 серпня 1945 р. було підписано китайсько-радянський договір про дружбу і союз, за яким сторони зобов'язалися вести війну проти Японії до цілковитої перемоги і взаємно надавати одна одній усю необхідну воєнну й іншу допомогу та підтримку в цій війні. Також СРСР домігся від уряду Гоміндану формального визнання прав власності на Китайську Чанчунську залізницю, право на оренду Порт-Артуру як військово-морської бази, оборона якої доручалася радянському уряду, та портової інфраструктури в Даляні.

США у своїй політиці в регіоні також відводили важливе місце розвитку зв'язків із Китаєм. 26 листопада 1941 р. держсекретар США К. Хелл виступив з офіційною заявою про невизнання американським урядом анексії китайської території, здійсненої Японією з початку агресії проти Китаю в 1937 р. А невдовзі після нападу Японії на Перл-Харбор США розпочали надавати пряму допомогу Китаю у боротьбі проти японських військ. Між США та Китаєм було встановлено формальні союзницькі відносини, представництво інтересів США при китайському уряді було покладено на генерала Дж. Стілуелла, який у період

з 1942 до 1944 рр. обіймав посаду командуючого американськими збройними силами в Китаї в 1942–1944 рр. 3 січня 1942 р. Чан Кайши було призначено головнокомандувачем союзними військами на китайському театрі воєнних дій; його начальником штабу було призначено Дж. Стілуелла. Одночасно він мав наглядати над використанням цілювим американської допомоги за ленд-лізом для боротьби з Японією.

Американське керівництво значно активізувало військову та економічну допомогу Китаю з метою спонукати останнього до активізації бойових дій проти Японії. США підготували й озброїли близько 30 китайських дивізій. Проте значною мірою американську допомогу було використано для боротьби проти сил КПК. Незадоволення керівництва американської військової місії рівнем активності китайських сил у боротьбі проти Японії навіть призвело до конфлікту між Дж. Стілуеллом та Чан Кайши. Водночас ці події довели СРСР та США, що основне протиріччя, з яким вони змушені будуть зіштовхнутися після перемоги над Японією, стане протистояння між Гомінданом та КПК.

Попри наявність конкуренції в окремих питаннях, СРСР та США ще не вступили в тотальну боротьбу за вплив у регіоні загалом, більше того, між ними до кінця 40-х ХХ ст. зберігався високий рівень готовності до компромісу. І лише з плином часу, при посиленні конфронтації в Європі, відбувався перехід від компромісного характеру відносин до конфронтаційного, розпочалася пряма боротьба за встановлення зон впливу. СРСР та США розгорнули повномасштабне протистояння, яке стало визначати весь характер міжнародних відносин у Східній Азії.

Першим каменем спотикання у радянсько-американських відносинах в Східній Азії стала поразка СРСР у боротьбі проти перетворення Японії на американського союзника. Після війни в Японії СРСР бажав відігравати в окупації роль подібну тій, що й у центральноєвропейських державах – тобто, із власною повноцінною зоною, з участю в роботі спільних союзницьких керівних органів, що дало б радянському керівництву важіль впливу на ситуацію на Японських островах загалом. Конкретні претензії СРСР стосувалися контролю над Курильськими островами та Хоккайдю (але США погодилися лише із радянською окупацією Курил, яка де-факто була здійснена на завершальному етапі війни), а також нейтралізації Японії та виведення звідти американських військ.

Водночас, попри відмову США від задоволення всіх претензій СРСР щодо окупаційного контролю, а також попри фактичне одноосібне управління Японією з боку американського окупаційного командування на чолі із генералом Д. Макартуром, СРСР не йшов на пряме протистояння через комплекс протиріч навколо Японії. Цьому сприяли, зокрема, сподівання радянського керівництва на поширення впливу на Японію після підписання мирного договору та припинення окупації.

Тим більше, що в 1947–1948 рр. у Японії на тлі значних економічних проблем спостерігалось зростання впливу лівих політичних сил.

Якщо в перші повоєнні роки американське керівництво ставило перед собою завдання запобігти поновленню військової загрози з боку Японії, то до кінця 1940-х рр. Японію почали розглядати вже як свій головний військово-стратегічний плацдарм на Далекому Сході. Відповідно, було взято курс на політичне закріплення Японії у фарватері американської політики та на часткове відновлення військового потенціалу держави. Головною метою американської політики щодо колишнього супротивника стало перетворення Японії на військового союзника.

Успішна діяльність американської окупаційної адміністрації з відбудови японської економіки, проведення політичної та соціальної реформ сприяли послабленню лівих у державі та формуванню потужного проамериканського політичного лобі (фактично, США могли спиратися на підтримку двох найпотужніших партій, ліберальної та демократичної).

Сполученим Штатам удалося провести вдалу підготовчу кампанію до підписання мирного договору із Японією та заручитися підтримкою більшості майбутніх учасників мирної конференції. Як наслідок, вплив на хід конференції СРСР та Китаю, які не погоджувалися із важливими для США принципами мирного врегулювання з Японією, був нівельований, й американська дипломатія могла впевнено виконати завдання із перетворення Японії на важливу опору американського впливу у Східній Азії.

8 вересня 1951 р. було підписано Сан-Франциський мирний договір із Японією, і того ж дня було укладено американсько-японський Договір безпеки, який дав змогу США після набрання чинності мирним договором утримувати в Японії будь-які військові контингенти, оснащені будь-якою зброєю. Цей договір дозволяв Вашингтону використовувати збройні сили на власний розсуд для ведення воєнних операцій під приводом підтримання "міжнародного миру і безпеки на Далекому Сході й забезпечення безпеки Японії від збройного нападу ззовні, включаючи допомогу, що надається на спеціальне прохання японського уряду для придушення великих внутрішніх заколотів і заворушень у Японії" (ст. 1). 28 лютого 1952 р. Японія і США підписали Адміністративну угоду про умови розташування американських збройних сил на японській території, яка забезпечила перебування американських військ на островах після завершення окупації.

Договір безпеки й Адміністративна угода стали юридичною основою для продовження перебування американських військ і баз на території Японії, певною мірою обмежили її суверенітет та оформили створення американсько-японського військового союзу. У межах нового союзу США отримували гарантію участі Японії у будь-якій

збройній конфронтації із СРСР або його союзниками в регіоні. Зі створення союзу із Японією США розпочали формування регіональних військових союзів на Тихому океані.

Прямим наслідком японсько-американського союзу стало закріплення політичної та зовнішньополітичної залежності Японії від США. 2 квітня 1953 р. Японія уклала із США Договір про дружбу, торгівлю і мореплавство, який забезпечував особливі американські економічні інтереси у країні. 8 березня 1954 р. Японія і США підписали Угоду про допомогу в забезпеченні взаємної оборони, яка зумовила залежність японських сил самооборони – де-факто збройних сил, створених в умовах повоєнних договірних обмежень японського військового будівництва – від поставок американської зброї.

Свідченням закріплення впливу США на Японію стала доктрина Йосіди, основа японської зовнішньої політики в перші повоєнні десятиліття. Згідно із цією доктриною, Японія мала концентруватися на завданнях економічного зростання, не звертаючи серйозної уваги на стратегічну боротьбу між СРСР і США та перекладаючи відповідальність за власну безпеку на американських союзників. Водночас, навіть у межах переважно економічного спрямування японської зовнішньої політики, завдяки союзу із США Японія відігравала важливу роль у боротьбі проти поширення комунізму в регіоні, таким чином, ставши важливим політичним союзником США.

23.2. Завершення громадянської війни в Китаї та перенесення блокової структури відносин у Східну Азію

Після завершення Другої світової війни в Китаї бойові дії між урядовими військами та силами КПК, які не припинялися під час війни з Японією, ще більше активізувалися. СРСР та США розглядали цей конфлікт як чинник дестабілізації ситуації не лише в самому Китаї, але й в усій Східній Азії загалом, отже, як пряму загрозу власним інтересам у регіоні. Відтак у повоєнний час одним з основних завдань політики обох держав щодо Китаю стало сприяння розв'язанню внутрішнього конфлікту в країні шляхом досягнення консенсусу між його сторонами.

Ще одним важливим фактором, що спонукав СРСР та США до пошуку шляхів внутрішнього врегулювання в Китаї мирним шляхом, було прагнення запобігти конфронтації між собою та погіршенню радянсько-американських відносин через надмірне залучення до внутрішньо китайського конфлікту. Адже наявність ідеологічного підґрунтя в громадянській війні в Китаї природним чином посилювала не-

безпеку – у разі ескалації конфлікту – перетворення СРСР та США з посередників у конфлікті на його сторони.

У кінці війни обидві держави хоча й не дотримувалися нейтралітету в конфлікті, але не ставили себе відкрито на бік тієї чи іншої його сторони. Перевагу було віддано підтримці одночасних контактів з Гомінданом та КПК.

У 1944 р. першу спробу посередництва в конфлікті Гоміндану та КПК зробили Сполученні Штати. У червні-липні у Китаї як особистий представник президента США перебував віце-президент США Г. Уоллес. Формальною підставою для його візиту стало прагнення США визначити напрями та форми організації американсько-китайської економічної співпраці. Проте Г. Уоллес також сподівався мав з'ясувати позицію КПК щодо співпраці із США та визначити перспективи мирного врегулювання конфлікту між урядом Китайської республіки під проводом Чан Кайши та КПК за посередництва США.

Результатом місії Г. Уоллеса стала повномасштабна участь США у посередництві між ворогуючими сторонами. Позицію США щодо конфлікту було сформульовано в меморандумі держсекретаря Дж. Бірнса від 9 грудня 1945 р.: США вважали єдиним шляхом до припинення громадянської війни замирення між урядом та КПК і створення коаліційного уряду за участі обох провідних політичних сил і китайських інших опозиційних партій, а свою роль вбачали в забезпеченні поступок з боку головних учасників протистояння та посередництво в переговорному процесі. Згодом і президент США Г. Трумен підтвердив американську позицію щодо врегулювання в Китаї, яка передбачала, зокрема, включення представників КПК до майбутнього коаліційного уряду й інтегрування неурядових збройних формувань до китайських урядових збройних сил.

У кінці 1945 р. Г. Трумен прийняв рішення про направлення до Китаю свого спеціального представника Дж. Маршалла, який узяв безпосередню участь у переговорах між урядом та КПК як посередник. В особистих переговорах з обома сторонами Дж. Маршалл наголошував, що США продовжуватимуть надавати економічну та військову допомогу Китаю лише в разі остаточного врегулювання конфлікту, досягнення стійкого миру та початку демократичних реформ у Китаї. 10 січня 1946 р. між китайським урядом та КПК за посередництва Дж. Маршалла було підписано угоду про припинення вогню. За її умовами сторони залишалися на позиціях, які займали на час укладання угоди; урядові війська отримували право зайняти ті райони в Маньчжурії, які ще перебували під контролем радянських військ, одразу після виведення останніх. Для контролю над виконанням умов угод між сторонами створювалася тристороння комі-

сія, за участі представників китайського уряду, КПК та американської місії, очолюваної Маршаллом.

Однак уже навесні 1946 р. бойові дії між ворогуючими сторонами відновилися і швидко переросли на повномасштабну громадянську війну. Частково ескалація конфлікту була пов'язана з позицією СРСР та США, яка в повоєнний час визначалася вже не лише прагненням швидкого замирення в Китаї, але й бажанням при цьому зміцнити власні позиції в регіоні. Так, хоча китайсько-радянський договір 1945 р. визнавав суверенітет китайського уряду над Маньчжурією та Сінцзянем, усе ж СРСР фактично використовував власний тимчасовий контроль над цими територіями (саме радянські війська розбили японські сили на півночі Китаю) для тиску на китайський уряд. Адже для Гоміндану було очевидним, що після виведення радянських військ для сил КПК, які мали бази поблизу Маньчжурії, відкриється можливість встановити контроль над регіоном.

Крім того, США наполягали на тому, щоб Китай не підтримував вимоги СРСР щодо виключних прав останнього в Маньчжурії. Зробити це китайський уряд міг лише в разі ефективного контролю над північню держави. І коли урядові війська накопичили достатньо сил – не останньою мірою завдяки американській допомозі – для ведення бойових дій на півночі, то Чан Кайши обрав воєнний шлях розв'язання проблеми. У березні 1946 р., після того, як СРСР почав виводити свої війська з Маньчжурії, контроль над основними містами було взято військами Гоміндану. Проте значну частину території Маньчжурії під свій контроль узяли сили КПК, що й спричинило численні та масштабні збройні сутички двох сил.

За посередництва Дж. Маршалла в червні 1946 р. було укладено нову угоду про припинення вогню. Водночас КПК відмовилася підтримати його пропозицію про надання американській місії повноважень для здійснення остаточного арбітражу в питаннях, які не будуть розв'язані сторонами конфлікту в процесі переговорів. Невдовзі після укладання перемир'я було порушено. У листопаді 1946 р. було досягнуто останню домовленість про припинення вогню. У ході переговорів Дж. Маршалл запропонував політичне врегулювання на основі проведення Всекитайської національної асамблеї за участі всіх політичних сил країни та включення представників КПК до китайського коаліційного уряду. КПК не підтримала цю пропозицію, а в грудні 1946 р. фактично відмовилася від посередницьких послуг Дж. Маршалла в подальших переговорах із китайським урядом. Провал переговорів та активні партизанські дії сил КПК, численні диверсії на залізницях та автошляхах, що переривали транспортний зв'язок між різними частинами країни, спричинили відновлення широкомасштабних бойових

дій між сторонами конфлікту. США відмовилися від подальших спроб примирення сторін конфлікту.

У кінці 1948 – на початку 1949 рр. СРСР вніс пропозиції з мирного розв'язання конфлікту. Радянські пропозиції щодо посередництва у примиренні, направлені уряду Гоміндану, як передумову розглядали зобов'язання з боку останнього про "нейтралізацію" Китаю, усунення американського впливу в країні та проведення політики співпраці із СРСР. Ураховуючи воєнно-політичну ситуацію в Китаї в цей час – перемога КПК була майже вирішеною справою – основним мотивом радянського керівництва були побоювання втручання США в конфлікт в разі небезпеки остаточної поразки Гоміндану. Водночас радянські пропозиції суттєво відображали кардинальну зміну політики великих держав у Китаї – компроміс між політичними силами вже не розглядався як мета такої політики, що було характерним для середини 1940-х рр., а лише як засіб досягнення власних завдань у Східній Азії. Конфронтаційний характер відносин між СРСР та США вже перетворився на визначальний фактор міжнародних відносин у Східній Азії.

Боротьба між КПК та Гомінданом за владу в країні закінчилася 1 жовтня 1949 р. проголошенням Китайської Народної Республіки. Уряд КНР оголосив про намір установити нормальні відносини з усіма країнами, включаючи й капіталістичні, на засадах рівності, взаємної вигоди та поваги суверенітету. Підкреслювався миролюбний характер зовнішньополітичного курсу країни.

Формально перемога комуністів у Китаї не була одразу сприйнята в США як поразка. Активні контакти із КПК, особливо півдні в перші повоєнні роки, залишали, на думку американських експертів, відкритою можливість досягнення порозуміння із КНР та забезпечення американських інтересів у регіоні за рахунок домовленостей із новим китайським урядом. У кінці 1949 р. в США навіть розглядали можливість визнання КНР.

Проте китайське керівництво у своїй зовнішній політиці стало спиратися на принцип "триматися однієї сторони", який по суті відображав прорадянський характер політики КНР. Перспективи встановлення формальних союзницьких відносин між СРСР та урядом КПК обговорювалися ще до проголошення КНР, а вже в листопаді 1949 р. розпочалися китайсько-радянські переговори про укладання нового договору. 14 лютого 1950 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між КНР та СРСР, у якому містилися зобов'язання сторін надавати одна одній військової допомогу в разі нападу на них. Підписання Договору для США стало свідченням втрати Китаю та сигналом для здійснення кроків, спрямованих на "компенсацію" цієї втрати.

Хоча американський контроль над Японією суттєво переважав рішення плану, який СРСР мав у Китаї, укладання формального союзного договору між КНР та СРСР випередило появу американсько-японського союзу. Цей документ став першим регіональним механізмом співпраці, який де-факто розпочав включення Східної Азії в структуру нової радянсько-американської конфронтації. Хоча на межі 1940-х та 1950-х рр. ще не йшлося про формування в регіоні двох блоків за прикладом Європи, усе ж підписання китайсько-радянського договору й утворення американсько-японського союзу стали важливими етапами у поширенні принципів міжнародних відносин, що були характерні для доби біполярності, у Східну Азію.

Важливе місце у формуванні нової регіональної архітектури міжнародних відносин зіграло й зародження однієї із центральних міжнародних проблем Східної Азії – тайванської. Перемога сил КПК у громадянській війні й навіть проголошення КНР не завершили остаточно протистояння КПК та Гоміндану. Керівництво Гоміндану, значна частина старого держапарату та залишки урядових військ, евакуювалися на острів Тайвань. Цю територію, яка за Сімоносекським договором 1895 р. була передана Японії у "довічне володіння", було повернуто Китаю за рішеннями союзників (уперше про це говорилося ще у Каїрській декларації 1943 р., згодом рішення було підтверджено Ялтинською і Потсдамською конференціями союзних держав у 1945 р.). На Тайвані гомінданівський уряд на чолі з Чан Кайші формально продовжував виступати як офіційний уряд попереднього державного утворення – Китайської Республіки. Було оголошено про переведення в Тайбей центрального уряду, який офіційно продовжував представляти Китай на міжнародній арені, у тому числі і як постійного члена РБ ООН. Більшість держав світу не визнали КНР і підтримували відносини з Китайською Республікою на Тайвані. Водночас КНР розглядала Тайвань як невід'ємну частину території Китаю, а будь-які спроби проголошення його незалежності – зазіханням на її територіальну цілісність.

Збереження влади Гоміндану на Тайвані стало можливим завдяки позиції США, які вирішили надати підтримку своїм старим союзникам. Для США Тайвань мав одночасно воєнно-стратегічне та політичне значення. Острів, через своє вигідне розташування, міг стати вигідною базою для ВМС США, що, у свою чергу дозволяло контролювати ситуацію в регіоні та здійснювати військовий тиск на КНР. З політичного погляду, підтримка Тайваню розглядалася як частина компенсації за "втрату" материкового Китаю. Водночас завдяки підтримці США, за урядом Китайської Республіки на Тайвані було збережено статус постійного члена РБ ООН, що також стало важливим інструментом в руках США у протистоянні СРСР не лише в Східній Азії, але й у глобальному масштабі.

23.3. Корейська війна 1950–1953 років та закріплення конфронтації в регіоні

Визначення статусу Кореї в повоєнному світі не було першочерговим завданням союзників у їх політичних переговорах під час Другої світової війни. Уперше це питання було порушено під час Каїрської конференції 1943 р. Обговорення питання було фактично ініційовано головою Тимчасового уряду Кореї в імміграції Кім Гу, який звернувся з приводу підтримки вимог незалежності Кореї до Китаю. На пропозицію президента Китаю Чан Кайші учасники конференції домовилися включити в Каїрську декларацію положення про право Кореї на самовизначення і незалежність. У Декларації, ухваленій США, Великою Британією та Китаєм, було зазначено, що Корея отримає незалежність у "певний час", що означало поступовий перехід до незалежної корейської держави. Відповідно до затвердженого принципового підходу держав до вирішення корейського питання, на Ялтинській конференції 1945 р. було погоджено рішення про те, що капітуляцію японських військ на півночі Корейського півострова будуть приймати радянські війська, а на півдні – американські. На Потсдамській конференції 1945 р. було прийнято рішення про встановлення формальної лінії розмежування зон відповідальності радянських й американських військ, що мала проходити по 38-й паралелі – приблизно посередині півострова. Це розмежування мало суто тимчасовий характер, а його мета полягала в поділі зусиль із розгрому дислокованих там японських військ, прийнятті їхньої капітуляції, ліквідації наслідків сорокарічного колоніального панування Японії та створенні корейської демократичної держави.

У грудні 1945 р. в Москві на нараді РМЗС було погоджено про встановлення міжнародної опіки над Кореєю, яку мали спільно здійснювати СРСР, США, Велика Британія та Китай. СРСР та США прагнули в уникнути в Кореї загострення внутрішнього конфлікту між лівими націоналістами (яких підтримував СРСР) та правими націоналістами (які користувалися підтримкою США), оскільки цей конфлікт загрожував втягнути в протистояння великі держави, отже, призвести до радянсько-американської конфронтації через другорядну регіональну проблему.

Обидві держави загалом підтримували ідею "нейтралізації" Кореї. СРСР виступав за створення єдиної корейської держави, оскільки сподівався на лояльний корейський уряд. Сполучені Штати запропонували власний план, який передбачав встановлення опіки над Кореєю та перехідний період терміном у 20–30 років, після якого можна буде надати незалежність корейському народу. Реалізація цього плану завдяки акценту на масштабну економічну допомогу дозволяла США

сподіватися на встановлення власного виключного впливу в Кореї, або, принаймні, на поділ зон впливу на півострові.

Радянська Армія, розгромивши японську Квантунську армію в північно-східному Китаї й угруповання японських військ на Корейському півострові, наприкінці серпня 1945 р. вийшла на лінію 38-ї паралелі. Війська США висадилися на півдні Кореї 8 вересня, тобто за шість днів після капітуляції Японії, і по суті не брали участі в розгромі японських військ на корейській території. Тривалі переговори про майбутнє Кореї, які велися між СРСР та США, не дали жодного результату. Єдине, про що сторони спромоглися домовитися – погоджене в жовтні 1947 р. рішення про початок виведення радянських та американських військ уже у 1948 р.

Погіршення відносин СРСР та США стало причиною припинення діяльності Спільної комісії з представників радянського та американського командування в Кореї (жовтень 1947) та не дало можливості сформувати Тимчасовий уряд Кореї, як це було передбачено рішеннями Московської наради міністрів закордонних справ США, СРСР та Великої Британії 1945 р. Згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН (1947) було створено Тимчасову комісію ООН з Кореї, під наглядом якої у травні 1948 р. в американській зоні окупації було проведено вибори і сформовано уряд на чолі з Лі Син Маном. 15 серпня 1948 р. цей уряд заявив про створення Республіки Корея, суверенітет якої мав поширюватися і на радянську зону окупації.

У серпні 1948 прорадянська Трудова Партія Кореї провела у Північній та частково (шляхом збору підписів) Південній Кореї альтернативні вибори, які дали формальні підстави для формування уряду на чолі з Кім Ір Сенем. 9 вересня 1948 р. у Пхеньяні було проголошено Корейську Народну-Демократичну Республіку, конституція якої оголосила КНДР "представником усього корейського народу". У кінці 1948 р. було завершено виведення радянських військ з півострова, а до літа 1949 р. з Кореї було виведено й американські війська.

Таким чином, у 1948 р. на Корейському півострові де-факто оформилися дві держави, КНДР та Республіка Корея, зорієнтовані відповідно на СРСР та США. Політичні режими корейських держав відмовилися визнати легітимність один одного, уникали контактів на офіційному рівні і взяли курс на об'єднання країни силовим шляхом, розраховуючи на підтримку великих держав. Жорстка ідеологічна конфронтація між ними переросла у воєнне протистояння, а невдовзі – у міжкорейську війну.

25 червня 1950 р. відбулися бої в районі 38-ої паралелі, внаслідок яких північнокорейська армія розгромила війська РК, розгорнула наступ на Сеул, за три дні оволоділа ним і вийшла на річку Нактонган в

районі міста Тегу. Обидві сторони звинувачували одна одну в розв'язанні конфлікту; Комісія ООН у Сеулі не змогла на місці визначити ініціатора початку міжкорейської війни.

На скликаному 25 червня 1950 р. засіданні Ради Безпеки ООН, що проходила за відсутності представника СРСР, була ухвалена резолюція, яка звинувачувала КНДР в агресії і зобов'язувала її відвести свої війська за 38-у паралель. 27 червня 1950 р. президент США Г. Трумен віддав наказ збройним силам США вступити у воєнні дії на Корейському півострові на боці РК. Того ж дня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію, яка закликала членів ООН надати допомогу РК. 1 липня у Південну Корею почали прибувати війська США і 15 інших країн. 7 липня 1950 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію, за якою об'єднані війська країн-членів ООН стали називатися військами ООН, їх командувачем був призначений американський генерал Д. Макартур.

Участь Сполучених Штатів надала Корейській війні фактично глобального значення. Як писав у своїх мемуарах колишній президент США Дуайт Ейзенхауер, США втрутилися в конфлікт задля "здійснення поліцейської акції", але на практиці це була справжня інтервенція з метою розгрому північнокорейської армії, ліквідації КНДР та позбавлення СРСР опори на Корейському півострові. Архівні документи свідчать, що спочатку Й. Сталін був проти об'єднання Кореї військовими засобами, але потім дав свою згоду з огляду на зміну міжнародної обстановки. По-перше, радянський лідер вважав, що США не підуть на участь у корейській війні через проблеми з підтримкою Чан Кайши в китайській революції. По-друге, у 1949 р. Радянський Союз оголосив про створення власної ядерної зброї, що позбавило американців ядерної монополії. Перебільшення радянським керівництвом ролі цих двох факторів було суттєвим зовнішньополітичним прорахунком, що призвів до затягування війни. Завдяки величезному впливу на нещодавно створену ООН, а особливо на Раду Безпеки ООН, США отримали мандат ООН на здійснення миротворчих акцій у корейському конфлікті. До бойових дій було залучено військові формування ще 15 держав, що діяли під егідою ООН.

На середину вересня 1950 р. північнокорейська армія тримала під своїм контролем майже увесь Корейський півострів, проте після висадки союзників в Інчхоні (15 вересня 1950) вона втратила воєнну ініціативу. 1 жовтня 1950 р. війська ООН і РК перейшли 38-у паралель і на кінець жовтня, фактично розгромивши армію КНДР, підійшли до кордонів Китаю. З 25 жовтня 1950 р. у бойові дії на боці КНДР вступили китайські добровольчі підрозділи. 25 листопада 1950 р. армія КНДР і китайські добровольчі підрозділи перейшли в контрнаступ і протягом місяця звільнили всю територію КНДР на

пінніч під 38-ої паралелі, а 4 січня 1951 р. знову заволоділи Сеулом. Переступивши, війська ООН у свою чергу перейшли в контрнатуп і 14 березня 1951 р. звільнили Сеул і вийшли на 38-у паралель.

Після фактичного втручання КНР у конфлікт, головнокомандувач силами ООН Д. Макартур запропонував американському керівництву застосувати проти китайських сил ядерну зброю. Проте, незважаючи на настійливі пропозиції військових, Г. Трумен не дав своєї згоди, і ядерну зброю не було застосовано. Не в останню чергу рішення американського президента було визначено побоюваннями втягування СРСР в конфлікт та перетворення його на повномасштабну світову війну. Сама загроза виникнення ядерної війни спонукала СРСР і США шукати вихід з конфлікту. На пропозицію радянського керівництва переговори про перемир'я розпочалися в липні 1951 р. в м. Кесоні, а в листопаді того ж року були перенесені в м. Пханмунчжом. Вони тривали два роки, 27 липня 1953 р. було підписано угоду про перемир'я між командуванням військ ООН, з однієї сторони, і представниками КНДР і китайських народних добровольців – з іншої. Глава південнокорейського уряду Лі Син Ман відмовився підписати документ, наполягаючи на продовженні війни до переможного кінця. У листі до президента США 9 лютого 1953 р. він настійно радив йому не припиняти бойові дії, не укладати перемир'я, оскільки мирна угода надасть можливість китайцям залишитися в Кореї.

Підсумком Корейської війни стало закріплення фактичного поділу Кореї на дві держави, між якими формально зберігався стан війни та не існувало дипломатичних відносин. СРСР, КНР та країни соціалістичного табору не визнавали Південну Корею, США та переважна більшість країн світу – КНДР. Розгляд корейського питання на Женевській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США, КНР, Франції та Великої Британії за участю представників корейських держав 26 квітня – 21 липня 1954 р. засвідчив істотні суперечності в позиціях сторін з питання про об'єднання Кореї. Згідно зі зробленою після наради заявою 16 держав, війська яких перебували у складі сил ООН на Корейському півострові, подальші переговори з корейського питання мали відбуватися винятково у форматі ООН. Обговорення корейського питання в ООН у 1950-х – 1960-х рр. не внесло змін до ситуації, оскільки вступ корейських держав до організації блокувався США та СРСР. Водночас в питанні об'єднання Кореї Пхеньян і Сеул зайняли протилежні позиції: Республіка Корея пропонувала здійснити його шляхом проведення загальних виборів під наглядом ООН, КНДР наполягала на виведенні американських військ і дотримувалася курсу на "здійснення в Південній Кореї народно-демократичної революції", що передбачало силове усунення південнокорейського режиму.

У 1950–1960 рр. напруженість між КНДР та Республікою Корея посилювалася у зв'язку з формуванням у державах протилежних зовнішньополітичних орієнтацій та соціально-економічного устрою, присутністю іноземних військ (китайські війська перебували в КНДР до 1958, американська військова присутність в Республіці Корея зберігається по сьогодні), наявністю на озброєнні американського контингенту у Кореї тактичної ядерної зброї, а також значними обсягами військової та технічної допомоги Північній та Південній Кореї з боку США, СРСР та КНР, що у другій половині 1950-х рр. фактично визнали статус-кво на Корейському півострові. У 1953 р. було укладено американсько-південнокорейський Договір про взаємну оборону, у 1961 р. – радянсько-північнокорейський та китайсько-північнокорейський Договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, які формально забезпечили обом корейським державам з боку великих держав гарантії військової допомоги в разі агресії проти них.

Корейська проблема перетворилася на один із центральних вузлів протиріч у Східній Азії. Важливим наслідком Корейської війни стало остаточне закріплення конфронтації між СРСР та США. Виходячи з конфронтаційної логіки, обидві держави відмовилися від залишків компромісних підходів не лише один до одного, але й до союзників свого супротивника. Найвиразнішою ілюстрацією трансформації підходів наддержав до регіональної політики стала зміна політики США у Тайванському питанні. Додатковим фактором закріплення американської підтримки Тайваню стала роль КНР у Корейській війні. США згідно з указом президента від 27 червня 1950 р. взяли Тайвань під свій захист, на острів почала надходити значна американська військова допомога. США формально визнавали представником Китаю лише гомінданівський уряд на о. Тайвань, який продовжував виступати представником китайської держави і в ООН, посідаючи там місце постійного члену Ради Безпеки.

З червня 1950 р. на острові перебували американські війська; США надавали військово-технічну допомогу Тайваню. У грудні 1954 р. США підписали з урядом Китайської Республіки Договір про взаємодопомогу, який передбачав пряме воєнне втручання США на боці тайванського режиму в разі дій збройних сил КНР з метою приєднання острова, а також давав США право розміщувати свої збройні сили на Тайвані і прилеглих до нього островах. Одночасно США офіційно відмовилися від встановлення будь-яких офіційних контактів із КНР, мотивуючи свою позицію несамостійним характером зовнішньої політики КПК, що, на думку американського керівництва, цілком визначалася СРСР.

Корейська війна стала останнім фактором затвердження логіки холодної війни в міжнародних відносинах у Східній Азії. Відтепер систе-

ма міждержавних відносин у Східній Азії формувалася під визначальним впливом глобального протистояння двох наддержав – США та СРСР. Жорстка конфронтація між ними, характерна для більшості часу холодної війни, стала не лише проекцією глобальної системи, але мали корені і в поведінці супротивників безпосередньо в регіональному просторі. Одноосібні дії США в Японії та монополізація впливу на цю державу, втручання обох сторін до громадянської війни в Китаї та активна підтримка в ній протилежних політичних сил стали достатнім мотивом для суперництва в регіоні. А з початком Корейської війни, у якій дві держави опосередковано зіткнулися на полі бою, їх конфронтація стала ключовим фактором розвитку всього регіонального простору.

Вплив СРСР та США на характер розвитку міждержавних відносин у Східній Азії не вичерпувався проекцією їх конфронтації на регіональну структуру міждержавних відносин, але був глибшим. Внаслідок конфронтації наддержав, яка за своєю потужністю, мобілізацією ресурсів та інтенсивністю переважала решту протиріч у регіоні, будь-які прагнення регіональних держав до взаємодії у сфері безпеки на регіональному рівні значною мірою блокувалися внаслідок дій наддержав, що прагнули зберігати свій переважний вплив у якомога більшій кількості регіонів світу. Глобальне протистояння, що визначало характер міжнародних відносин у той період, також безпосередньо впливало на всі регіональні конфлікти. Загострення конфронтації наддержав спричиняло активізацію регіональних конфліктів, бо підтримка з боку СРСР та США, яку вони надавали певним державам чи повстанським угрупованням у цих конфліктах, була зумовлена прагненням завдати удару інтересам опонента; адже сутність глобального протистояння між ними передбачала глобальний характер інтересів обох сторін, отже, перерозподіл сил у будь-якому регіоні світу сприймався наддержавами в категоріях власних вигравів або програшів.

Однак холодна війна між двома наддержавами не лише сприяла активізації старих або появи нових конфліктів на регіональному рівні. Оскільки для наддержав важливим був не сам такий конфлікт, а відповідність його цілей і динаміки їх власним інтересам, то вони прагнули жорстко контролювати ситуацію в регіонах. Таким чином, втручання наддержав у регіональні відносини було також і специфічним, притаманним лише періоду біполярного протистояння у холодній війні, механізмом управління конфліктами. Так, у зонах власного впливу наддержави всіляко придушували конфлікти, оскільки активізація останніх створювала сприятливу можливість для опонента втрутитися у регіон, який мав стратегічне значення для наддержави, що його контролювала. У зонах периферії інтересів наддержав їх втручання було фактором стримування надмірної ескалації конфлікту, якщо така ес-

калація могла призвести до повної поразки їх клієнтів, отже, до втрати позицій у регіоні однією із наддержав. В умовах біполярної системи міжнародних відносин стабільність у тихоокеанському просторі, насамперед, у Східній Азії забезпечувалася зусиллями СРСР та США, а регіональний баланс сил вираховувався лише в категоріях їх власної мобілізації, незалежно від індивідуального або колективного характеру стратегічних ресурсів, які були використані у протистоянні.

23.4. Радянсько-японській діалог та невдача перших спроб розрядку у Східній Азії

Суперечливий характер радянсько-японських відносин після Другої світової війни був зумовлений складним комплексом історичних, ідеологічних, політичних та міжнародних факторів. З одного боку, утворення військового союз із Сполученими Штатами, який був спрямований, насамперед, проти СРСР, де-факто визначило антирадянську спрямованість зовнішньополітичного курсу Японії. Значна роль Японії у військово-політичній стратегії США та в забезпеченні американської військової присутності в безпосередній близькості від кордонів СРСР спричиняла посилення напруженості в радянсько-американських відносинах та у Східній Азії, а це, у свою чергу, ще більше посилювало ворожість у відносинах між СРСР та Японією.

З іншого боку, для Японії, яка вимушено перетворилася на американський форпост біля кордонів СРСР та КНР, підтримання високого рівня напруги було небажаним, адже в таких умовах вірогідність утягування країни в руйнівний збройний конфлікт зростала надзвичайно. Японія, чий суверенітет був фактично обмежений за угодами із США, таким чином мала дуже незначний вплив не лише на середовище власної безпеки, але й на управління основними загрозами цій безпеці. До того ж, відсутність мирного договору із СРСР та КНР не сприяла ані нормальним політичним відносинам з найбільшими сусідами, ані встановленню економічної співпраці.

Дипломатичні відносини Японії й СРСР залишалися перерваними із серпня 1945 р. до жовтня 1956 р. Проте вже в середині 1950-х рр. внутрішньополітична ситуація в Японії почала змінюватися, що створювало підґрунтя для перегляду зовнішньополітичних пріоритетів. Успішна відбудова національної економіки дозволяла Японії прагнути активнішої зовнішньоекономічної діяльності, яка потребувала, у свою чергу, незалежнішої дипломатії. Одночасно у країні розгорнувся рух за ліквідацію американських військових баз на території Японії та за анулювання нерівноправного Договору безпеки, що розглядалося в японському суспільстві як необхідні кроки до цілковитого відновлення

суверенітету Японії. У грудні 1954 р. пішов у відставку проамериканський уряд С. Йосіди. Новий японський уряд серед інших зовнішньополітичних ініціатив запропонував нормалізацію відносин із СРСР.

Зі свого боку, ураховуючи зміну міжнародної обстановки у Східній Азії у зв'язку з припиненням війни в Кореї та Індокитаї, СРСР також прагнув зниження загального рівня конфронтації в регіоні та був готовий до здійснення активних кроків для встановлення контактів з Японією.

Безумовно, з формального погляду центральним питанням урегулювання між СРСР та Японією мало стати укладання мирного договору – адже Радянський Союз не підписав Сан-Франциський договір у 1951 р. Проте на практиці в центрі радянсько-японського діалогу опинилося територіальне питання, проблема островів, які належали Японії, а під час Другої світової війни було зайнято радянськими військами. СРСР здійснив ці дії виходячи з домовленостей між союзниками по антигітлерівській коаліції. На Ялтинській конференції, коли було укладено угоду з питань Далекого Сходу від 11 лютого 1945 р., що визначала умови вступу СРСР у війну проти Японії, було погоджено передачу Радянському Союзу південної частини Сахаліну із прилеглими островами. СРСР аргументував свої вимоги прагненням поновити права Росії, порушені підступним нападом Японії в 1904 р. Номінально, радянські претензії могли бути обґрунтовані Каїрською декларацією 1943 р, у якій зазначалося, що мета союзників полягає, зокрема, у тому, щоб вигнати Японію із захоплених територій. Крім того, у Потсдамській декларації 1945 р. (вимоги якої визнала Японія) було зафіксовано, що японський суверенітет буде обмежений островами Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сікоку і меншими островами, які вкажуть союзники.

Фактично, одразу після завершення Другої світової війни в Японії розпочалися виступи політичних і громадських організацій за повернення Південного Сахаліну та Курильських островів під японський суверенітет. Значною мірою, ці виступи були частиною більш широкої картини незадоволення в японському суспільстві з приводу втрати суверенітету над значною частиною території, що була окупована США та, значно меншою мірою, СРСР. Водночас, суттєвому зростанню ваги територіального питання у внутрішній та зовнішній політиці Японії сприяла позиція США, сформована ще під час підготовки до укладання мирного договору та спричинена розгортанням глобального протистояння СРСР та США в холодній війні.

США не заперечували проти повернення Південного Сахаліну та більшої частини Курил Радянському Союзу. Проте під час Сан-Франциської конференції 1951 р. позиція США полягала в тому, що острови Кунашир, Ітуруп, Шикотан із прилеглими островами та група островів

Хабомай ніколи ані історично, ані географічно не складала частину Курильських островів, відтак СРСР на має права окупувати їх на підставі Ялтинської угоди. Підтримка японської позиції в територіальному питанні США, Великої Британії та їх союзників викликала незадоволення СРСР, що стало однією з причин відмови підписати Сан-Франциський мирний договір. Таким чином, у Договорі була зафіксована відмова Японії від усіх прав і претензій на Курильські острови, а також на ту частину Сахаліну та прилегли до неї острови, суверенітет над якими Японія одержала за Портсмутським договором 1905 р.; однак він не встановлював, під суверенітет якої держави переходять згадані території.

Відтак претензії на Південні Курили, або "Північні території", як їх стали називати в Японії, стало одним з центральних питань зовнішньої політики Японії. У середині 1950-х рр., коли фактична окупація значної частини Японії тривала й ця проблема болісно сприймалася в суспільстві, роздмухування проблеми "Північних територій" було одним з потужних інструментів політичної боротьби в Японії.

У червні 1955 р. в Лондоні розпочалися радянсько-японські переговори, перші місяці яких виявилися безплідними. Попередньою умовою відновлення відносин й укладання мирного договору японська сторона висунула задоволення територіальних претензій Японії, а саме: повернення їй Курильських островів і Південного Сахаліну, репатріацію засуджених у Радянському Союзі військовополонених тощо.

Радянська делегація запропонувала проект мирного договору, виявивши готовність задовольнити деякі японські побажання, у тому числі територіальні. Ураховуючи, що острови Малего Курильського пасма Хабомай й Шикотан розташовані поблизу японського острова Хоккайдо, СРСР погоджувався передати їх Японії. Проте радянські пропозиції не були відповідним чином оцінені японською стороною. Її представник на радянсько-японських переговорах наполягав на переданні Японії, окрім островів Хабомай й Шикотан, також островів Кунашир й Ітуруп. Крім того, питання про статус двох останніх Курильських островів і південної частини Сахаліну японці пропонували передати на розгляд міжнародної конференції.

У березні 1956 р. з ініціативи Японії переговори були перервані. У їхньому ході сторони погодили статтю договору щодо необхідності укладання угоди про регулювання й обмеження вилову лососевих у північно-західній частині Тихого океану. Під тиском японських рибпромисловців японський уряд запропонував розпочати двосторонні радянсько-японські переговори про укладання угоди з питань риболовства. Ці переговори проходили в Москві з 29 квітня по 14 травня 1956 р. і завершилися підписанням Конвенції про риболовство й Угоди про надання допомоги людям, що потерпають у морі. У ході цих переговорів

була досягнута домовленість відновити переговори про нормалізацію радянсько-японських відносин не пізніше 31 липня 1956 року.

Проте й після відновлення 31 липня 1956 р. в Москві двосторонніх переговорів японський міністр закордонних справ М. Сігеміцу обстоював повернення Японії всіх островів. Радянський уряд не змінив своєї позиції. М. Сігеміцу висловився за тимчасове припинення переговорів, порекомендувавши японському урядові піти на укладання мирного договору на запропонованих Радянським Союзом умовах.

Такий поворот подій викликав роздратування Вашингтона. Він офіційно попередив Токіо, що в разі визнання Японією за мирним договором із СРСР Південного Сахаліну й Курильських островів володіннями Радянського Союзу США на основі ст. 26 Сан-Франциського договору вимагатимуть "аналогічних" переваг. Ішлося про довічне збереження за США островів Окінава та Бонін (Огасавара). У вересні 1956 р. держдепартамент США опублікував ноту, у якій заявив, що острови Ітуруп і Кунашир (поряд із Хабомаї й Шикотаном, які є частиною Хоккайдо) завжди були складовою частиною Японії й мають по справедливості належати Японії. Посол Дж. Аллісон отримав доручення не допустити успішного завершення радянсько-японських переговорів.

Загроза зриву переговорів стала реальністю. Японська громадськість вимагала, щоб уряд розпочав безпосередні переговори з СРСР і з'ясував можливість урегулювання відносин між двома країнами без підписання мирного договору за умови, що територіальне питання стане предметом наступних переговорів. 29 вересня 1956 р. перший заступник міністра закордонних справ СРСР А. Громико і повноважний представник уряду Японії З. Мацумото шляхом обміну листами зафіксували згоду сторін на продовження після відновлення дипломатичних відносин переговорів про укладання мирного договору, що включатимуть й територіальне питання. У жовтні 1956 р. в Москву прибула японська урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром І. Хатоямою. Переговори на найвищому рівні (13–19 жовтня) завершилися успішно, і 19 жовтня 1956 р. була підписана спільна радянсько-японська декларація, що передбачала: припинення стану війни, відновлення миру та добросусідських дружніх відносин; відновлення дипломатичних і консульських відносин; підтримку прохання Японії про вступ до ООН; репатріацію всіх засуджених японських військовополонених; відмову від репараційних претензій; проведення переговорів про укладання мирного договору.

СРСР погодився на повернення Японії островів Хабомаї й Шикотан після укладання мирного договору. З підписанням декларації набрали

чинності Конвенція про риболовство й Угода про надання допомоги людям, що потерпають у морі. Було підписано також низку протоколів, зокрема про торгівлю й режим найбільшого сприяння.

Декларація заклала підвалини для успішного розвитку радянсько-японських відносин. Нормалізація відносин із СРСР забезпечувала Японії можливість проведення незалежнішої зовнішньої політики, сприяла зростанню її авторитету й престижу на міжнародній арені. Спільна декларація була ратифікована сторонами, обмін ратифікаційними грамотами відбувся 12 грудня 1956 р. У лютому 1957 р. Японія нормалізувала відносини з Польщею і Чехословаччиною, а згодом з Угорщиною, Болгарією та Румунією.

Водночас, жорстка позиція США й опозиція всередині країни доволі чітко вказували межу просування Японії шляхом співпраці із СРСР. Японія не була готова ризикувати ані перспективами відновлення суверенітету, ані цілісністю союзу із США, який продовжував розглядатися як інструмент забезпечення національної безпеки та, що навіть важливіше, як гарантія доступу до основних ринків капіталістичного світу (включно з американським) для японських виробників, гарантією фінансової та технологічної допомоги США.

Зі свого боку, США розуміли, що лише жорсткий тиск та погрози не зможуть зберегти союзницькі відносини із Японією на потрібному рівні. Нормалізація відносин із СРСР була сприйнята як свідчення небезпеки затвердження Японією нейтрального статусу та загрозу самому існуванню американсько-японського військового союзу. Крім того, Корейська війна наочно продемонструвала, що Японія дуже неохоче йде на активну підтримку, а тим більше на участь в американських діях на Далекому Сході. Природною реакцією прибічників союзу у Японії та американського керівництва стала ідея перегляду умов союзного договору та їх "вирівнювання".

Було ухвалено рішення про початок переговорів про укладання нового американсько-японського договору. Формальна домовленість про початок переговорів була досягнута у вересні 1958 р., а у жовтні розпочалися і самі переговори. Підготовка до укладання нового договору велася в умовах масових виступів громадськості та деяких політичних сил за припинення переговорів і ліквідацію всієї системи американсько-японського військового союзу. Соціалісти й комуністи, які обстоювали нейтральну зовнішню політику, виступали проти підтвердження офіційним Токіо орієнтації на союз із Вашингтоном. Ультраправі сили були обурені небажанням уряду Н. Кісі та добиватися перегляду мирної конституції 1947 р. і створення незалежного військового потенціалу.

Частина помірковано-консервативних верств суспільства дуже непокоїла можливість розширення військових зобов'язань Японії. Японська еліта не вважала актуальним завданням створення в найближчій перспективі незалежного оборонного потенціалу, але прагнула забезпечити можливість реальної самостійності у сфері зовнішньої й оборонної політики в перспективі більш віддаленій. Вважалося, що чим ширшими стануть функції Японії в межах стратегічної системи США, тим сильніше країна інтегруватиметься в цю систему і тим складніше їй буде звільнитися від американського контролю в майбутньому. Не відкидаючи ідею стратегічного партнерства із США, більшість поміркованих консерваторів у правлячій партії й ділових колах виступала проти повноцінного союзу зі Сполученими Штатами, який дав би Японії змогу створити могутню воєнну машину, але й підпорядкував би її американському контролю.

Проте уряд Н. Кісі підписав 19 січня 1960 р. *Договір про взаємне співробітництво і гарантії безпеки* між Японією і Сполученими Штатами Америки. Новий американсько-японський договір, який відрізнявся від Договору 1951 р. меншою асиметрією взаємних зобов'язань щодо співпраці в галузі оборони, було укладено на 10 років і містив формулювання про те, що збройний напад на одну із сторін "становитиме загрозу миру і безпеці другої". Японія залишилась головним союзником США в азіатсько-тихоокеанському регіоні та продовжила підтримувати американські стратегічні інтереси в регіоні.

Проте підписання нового союзного договору із США фактично поставило крапку в процесі нормалізації відносин із СРСР. Переговори з нерозв'язаних питань двосторонніх відносин, включно з підготовкою нового мирного договору, пригальмувалися після відставки в грудні 1956 р. уряду І. Хатоями й приходу до влади уряду Н. Кісі. Однак радянське керівництво продовжувало сподіватися на позитивний розвиток відносин і, головне, на поступовий вихід Японії з орбіти американської військової системи в Тихоокеанському просторі. Цими сподіваннями, значною мірою, пояснювалася і готовність СРСР піти на територіальні поступки у розв'язанні двосторонніх проблем. Проте у зв'язку з підписанням американсько-японського договору, СРСР з огляду на укладання нового американсько-японського договору безпеки додатково обумовив повернення Японії островів Хабомаї і Шикотан виведенням з японської території всіх іноземних військ. Перша спроба зниження рівня конфронтації в регіоні хоча й мала певні позитивні наслідки, не призвела до системних і довготермінових зрушень у фактично біполярній архітектурі міжнародних відносин у Східній Азії.

23.5. Загострення китайсько-радянських протиріч і початок плюралізації регіональної міжнародної системи

Корейська війна, жорстка позиція США в Тайванському питанні та фактична ізоляція КНР з боку країн Заходу визначали складний міжнародний клімат, у якому відбувалося становлення нової держави. Звісно, у 1949–1955 рр. КНР були встановлені дипломатичні відносини з Бірмою, Індією, Пакистаном, Цейлоном, Афганістаном, Індонезією тощо. Проте навіть у відносинах із цими країнами було чимало проблем, спричинених, не в останню чергу, надмірно активною політикою КНР, насамперед, у комплексі територіальних проблем. Суттєві суперечки виникали з Індією щодо територіальних питань, політики Китаю в Тибеті. З'явилася потреба в уточненні китайсько-бірманського кордону. Специфічним був і підхід Китаю до МНР: зовні відносини були нормальними, але Пекін постійно порушував питання про повернення Монголії до складу КНР.

Складні відносини в КНР були із державами Південно-Східної Азії, чому сприяв той факт, що китайські комуністи, натхнені перемогою над Гомінданом, намагалися стимулювати революційний рух у сусідніх азіатських країнах. Це дозволило США успішно просувати ідею регіональних військових блоків у Тихоокеанському просторі; не в останню чергу ці союзи мали антикитайське спрямування.

У цих умовах СРСР та соціалістичні країни були єдиним каналом для реалізації зовнішньополітичних завдань КНР. З усією очевидністю обмеженість зовнішньополітичних можливостей КНР та залежність від СРСР була продемонстрована наслідками його участі у корейському конфлікті, що її США сприйняли як прямий доказ "китайської загрози". КНР побоювався можливої прямої воєнної конфронтації із США, у разі якої південні кордони країни були надзвичайно уразливими. Союз із СРСР перетворився на ключову ланку системи китайської безпеки.

З підписанням угоди про припинення війни в Кореї ситуація для КНР дещо поліпшилася. Зміцненню довіри до Китаю сприяла гнучка політика китайської делегації на Женевській нараді з питань Кореї та Індокитаю у 1954 р. Проте конфлікти із Тайванем у 1955 та 1958 рр. змусили КНР знову шукати підтримки в СРСР. Адже Тайвань мав військовий союз із США, і прагнення КНР застосувати силу для встановлення контролю над Тайванем містило пряму загрозу війни із США.

СРСР у політичному плані підтримував КНР, але продемонстрував небажання втягуватися через китайські проблеми в збройну конфронтацію із США. Особливо наочно проявилися межі радянської підтримки китайській політиці в питанні про сприяння в розробці ядерної зброї. КНР прийняв рішення про це ще в 1955 р. й розраховував

на необхідну допомогу СРСР. Для КНР ядерна зброя мала сприяти забезпеченню статусу великої держави, яка може на рівних говорити із СРСР та США, і гарантією проти американського нападу, і засобом тиску на сусідів у суперечках з останніми, а також інструментом остаточного вирішення Тайванської проблеми. СРСР не бажав набуття КНР статусу ядерної держави, оскільки побоювався, що ядерну зброю буде використано й КНР утягне Радянський Союз у глобальну ядерну війну. Радянське керівництво усіляко ухилялося від надання китайській стороні технологій та матеріалів для власної національної ядерної програми, натомість пропонуючи задовольнитися ядерними гарантіями СРСР в форматі двостороннього союзу. Для КНР така позиція була свідченням прагнення СРСР залишити Китай у становищі молодшого підпорядкованого союзника, що ніяк не відповідало інтересам китайського керівництва. У січні 1959 р. М. Хрущов висунув пропозицію про створення на Далекому Сході без'ядерної зони; цей проект було використано як формальний привід для відмови СРСР від співпраці з КНР у ядерній сфері. Ця ситуація стала першим кроком до кризи китайсько-радянських відносин.

Ще однією причиною кризи двосторонніх відносин стала позиція СРСР у конфлікті між КНР та Індією. Улітку 1959 р. між двома державами розпочалися збройні сутички на кордоні. СРСР зайняв у цьому конфлікті нейтральну позицію, не підтримавши свого союзника – КНР. Ця ситуація згодом повторилася в китайсько-індійському конфлікті 1962 р., коли СРСР знову не підтримав КНР. Для китайського керівництва стало очевидним, що СРСР уже не стратегічний союзник КНР, адже його політики суперечить китайським інтересам.

В умовах загострення радянсько-китайської полеміки характер відносин КНР із країнами соціалістичного блоку почав змінюватися. Китай став на бік Албанії в її конфлікті з радянським керівництвом. У зв'язку з прихильністю лідерів соціалістичних країн до настанов КПРС, побоюваннями зіпсувати відносини з СРСР вони підтримували Москву в її суперечках із Пекіном. Після 1960 р. більшість європейських країн соціалістичної системи разом з Радянським Союзом зменшили масштаби співпраці з КНР.

Зовнішня політика КНР у 1960-ті рр. здійснювалася під гаслом "Завдавати ударів обома руками", тобто виступати одночасно проти "ревізіонізму й імперіалізму", які втілювали СРСР і США відповідно. Китайсько-радянські відносини стали стрімко погіршуватися після відкликання з Китаю в 1960 р. радянських спеціалістів. Після цього кроку суттєво скоротилися торгівля та економічна співпраця між СРСР і КНР. Обсяг економічних зв'язків між двома країнами в 1965 р. становив приблизно 1,5 % рівня 1959 р., а на радянсько-китайську тор-

гівлю припадало 15 % усього товарообігу КНР (у 1959 р. – 50 %). Значно скоротилися культурні, наукові та політичні контакти. Мао Цзедун негайно поклав відповідальність на Москву за катастрофічну ситуацію в економіці країни, що насправді спричинювалася, насамперед, "великим стрибком". Та й у подальшому всі негаразди в країні Пекін пояснював "віроломством" Радянського Союзу.

Дедалі непримиреннішого характеру набували ідеологічні протиріччя. Розгорнулося китайсько-радянське суперництво в країнах, що розвиваються, посилювалися розбіжності в підходах Москви й Пекіна до проблем роззброєння, регіональних конфліктів. Китай усіляко перешкоджав участі СРСР у різних форумах країн Азії, Африки та Латинської Америки, звинувачуючи його у змові із Заходом. Значно посилилася обопільна критика внутрішнього становища в обох країнах. Вийшла на передній план і територіальна проблема. З 1960 р. почалися прикордонні інциденти. Навесні 1962 р. в пошуках кращих умов життя на територію СРСР перейшло 50 тис. громадян КНР. Китайський уряд звинуватив СРСР у підготовці переходу та серйозній підприємній діяльності. У 1966 р. КПК відмовилася направити партійну делегацію на XXIII з'їзд КПРС, міжпартійні зв'язки припинилися. Водночас було припинено зв'язки по лінії комсомолу, товариств дружби, органів інформації тощо. Почастішали інциденти на кордоні. У середині 60-х рр. китайські лідери звели Радянський Союз у статус ворога разом із США. Увійшла в ужиток теза про загрозу з Півночі. В СРСР із засторогою почали ставитися до відносин із КНР.

Китай переорієнтовував свою зовнішню політику та шукав тіснішої співпраці із країнами Заходу. Досить успішно розвивалася торгівля КНР із західноєвропейськими державами, зокрема з ФРН, суттєво поглибилися неофіційні контакти з Японією. У 1964 р. товарообіг КНР з розвиненими капіталістичними країнами перевищував обсяг торгівлі з державами соціалістичної системи. Однак у сфері політики Західна Європа та Японія не наважувалися порушувати лінію, що визначалася Вашингтоном. Та й за всієї важливості капіталістичних партнерів для задоволення економічних і політичних (протипага СРСР) потреб Китаю китайське керівництво продовжувало вважати їх ідейними опонентами. З огляду на це між сторонами зберігалася велика дистанція. Однодумців Пекін шукав й у третьому світі. Китай підтримував третій світ у його боротьбі за політичні й економічні права, закликав молоді держави до проведення курсу неприєднання, досягнення єдності та згуртованості, вирішення суперечок мирним шляхом.

Проте китайська політика відносно країн, що розвиваються, не до кінця послідовна і вже в 1950-ті рр., набирала дедалі суперечливішого характеру, поступово відриваючись від життя. Мао Цзедун відчував потяг

до екстремістських дій на світовій арені, і цей потяг посилювався з поглибленням радянсько-китайської конфронтації. У 1964 р. Мао Цзедун вивинив, що СРСР вступив у змову із США в боротьбі за світове панування, і між цими державами утворилися дві проміжні зони: перша – країни, що розвиваються, друга – розвинені капіталістичні країни.

На підставі цієї схеми китайське керівництво почало розвивати концепцію революційних воєн. Проте практика довела її нежиттєздатність, найкращим свідченням чого став провал підготовленого за підтримки КНР перевороту в Індонезії в 1965 р. Зірвалися спроби КПК розпалити партизанську війну в Малайзії, Бірмі, на Філіппінах, у деяких районах Латинської Америки. Складну картину політики Китаю у світі, що розвивається, доповнювала суттєва конфронтація з Індією. Китай розпочав утрачати деякі з тих позицій, що раніше завоював завдяки миролюбній дипломатії. Лівацькі заклики не тільки мало де знаходили прихильників, але більше того – породжували (або поновлювали, як в Індонезії та на Філіппінах) недовіру до КНР.

Поширювання кола протиріч із СРСР підштовхнуло Пекін до спроб нормалізації відносин із США. Через різноманітні канали китайське керівництво давало зрозуміти Вашингтону, що не бажає зіткнення та триматиметься осторонь від війни в Індокитаї. КНР установила непрямі економічні контакти зі Сполученими Штатами, зокрема купуючи нафтопродукти та хімічні товари через Гонконг і Макао. У свою чергу, Пекін відвантажував товари за океан. Гонконг був однією з баз для здійснення війни в Індокитаї. Однак США не реагували на всі ці сигнали. Особливо китайське керівництво не влаштувало позиція США щодо Тайваню та прикордонного конфлікту з Індією.

"Культурна революція", що розпочалася в КНР у 1966 р., завела в цілковитий хаос і внутрішнє життя, і зовнішню політику країни. Тотальних репресій зазнали партійні та господарські кадри. Усім, хто був не згоден з лівацьким курсом (або мав сумніви в його правильності), навішувалися ярлики "бандитів", "ворогів" тощо. На зовнішньому фронті Пекін здійснив спроби нав'язати багатьом країнам, що розвиваються, досвід "культурної революції", китайську модель соціально-економічної та політичної організації суспільства. Це викликало різку відсіч, цілком порушило відносини КНР із десятками країн Азії, Африки та Латинської Америки. Китай посварився фактично з усіма країнами соціалістичного табору (за винятком Албанії та Румунії), включаючи ті, з якими мав дружні взаємини – ДРВ та КНДР. Загострилися також відносини КНР із багатьма державами Заходу, у тому числі Великою Британією та Японією. Згубно позначилася "культурна революція" й на відносинах із Радянським Союзом. Стала широко вживаною теза про загрозу з Півночі, підкреслювалося, що радянські ракети можуть долетіти з Москви до Пекіна. Представники китайсь-

кого керівництва заявляли, що прикордонна війна між Китаєм та СРСР розпочнеться раніше, ніж війна із США.

Після початку в КНР "культурної революції" ще більше загострилось ідеологічне протистояння двох держав; керівництво КНР звинувачувало КПК в ревізіонізмі. У 1967–1969 рр. у Пекіні систематичного характеру набули недружні акти та акти насильства по відношенню до співробітників радянського посольства. 25 січня 1967 р. китайські студенти в Москві організували бунт, який було придушено силами міліції, студентів було вислано з країни. Зростала напруженість на радянсько-китайському кордоні.

Безпосередньою причиною збройного конфлікту на о. Даманський стали претензії КНР на острів. За Пекінським договором 1860 р. і картами розмежування, підписаними представниками Росії і Китаю в 1861 р., кордон між двома державами в районі о. Даманський було встановлено по китайському березі р. Уссурі, а о. Даманський став невід'ємною частиною російської території. Під час консультацій з прикордонних питань у 1960 р. радянська сторона визнала, що відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права кордон має проходити не по китайському березі, а по головному фарватеру р. Уссурі; у такому разі о. Даманський мав відійти до КНР. Проте сторони не уклали нового договору про розмежування, і о. Даманський залишався частиною території СРСР. 2 березня 1969 р. китайські війська здійснили спробу за допомогою сили встановити контроль над о. Даманський; збройний конфлікт згодом поширився, зіткнення відбувалися також на кордоні провінції Сінцзянь та Казахської РСР. Сутички було остаточно припинено після переговорів 11 вересня 1969 р. в Пекін між Чжоу Еньлаєм та головою Ради міністрів СРСР О. Косигінім.

Китайсько-радянський прикордонний конфлікт став проявом відкритої конфронтації двох держав після IX з'їзду КПК (квітень 1969), який оголосив СРСР класово ворожою "соціал-імперіалістичною державою" і "ворогом № 1" та закріпив антирадянський курс Китаю. Водночас, в умовах відсутності альтернатив радянському вектору зовнішньої політики КНР опинилася в надзвичайно складній ситуації, країні загрожувала ізоляція, якщо вона не знайде іншого потужного партнера. Це завдання зробило не просто можливим, а необхідним для Китаю зближення із США на ґрунті протистояння радянській загрози.

23.6. Нормалізація відносин КНР та США

Загострення китайсько-радянської конфронтації у другій половині 1960-х рр. та посилення впливу КНР у країнах третього світу призвели до значних структурних змін в азіатсько-тихоокеанській регіональній системі та фактичного руйнування регіональної біполярності.

Основними чинниками цього суттєвого повороту в китайській стратегії можна вважати такі: головний фактор, безсумнівно, – загострення китайсько-радянських відносин. СРСР та КНР по суті стали військовими супротивниками; розрядка у відносинах Захід – Схід, що значно зміцнювала позиції СРСР на світовій арені, спонукала китайське керівництво приєднатися до менш небезпечного супротивника (Вашингтон) проти більш небезпечного – Москви. На думку Пекіна, в умовах, що склалися, Білий дім мав бути більш схильний до діалогу з КНР, зокрема для того, щоб із "чесною" виплутатися з в'єтнамської війни.

На США вплинуло те, що напруженість у відносинах між СРСР та КНР досягла свого піку; наприкінці 60-х рр. ХХ ст. стало очевидно, що внутрішня та зовнішня політика китайського керівництва не забезпечила успішного економічного будівництва та зміцнення позицій КНР на світовій арені. У Пекіні було вирішено використати для модернізації економічний та науково-технічний потенціал Заходу. Нова стратегія вимагала коригування діяльності китайської дипломатії у третьому світі – спроби експорту революції не спрацювали. Рішення про зближення з Вашингтоном було прийняте на пленумі ЦК КПК у жовтні 1968 р. У наступні роки сторони поступово визначили конкретні напрями збігу інтересів на міжнародній арені. Пошук керівництвом КНР зовнішньої підтримки для реформ у державі, а також зміни, яких зазнав стратегічний курс США у світовому протистоянні СРСР створили сприятливі умови для нормалізації американсько-китайських відносин.

У липні 1971 р. держсекретар США Г. Кіссінджер здійснив таємний візит до КНР з метою узгодження з китайським керівництвом умов нормалізації американсько-китайських відносин. У серпні 1971 р. США виступили з ініціативою передати КНР місце постійного члена РБ ООН, яке належало Тайваню, за умови збереження за останнім статусу члена ООН. Ця пропозиція не була прийнята китайською стороною, і в жовтні 1971 р., коли КНР було прийнято до ООН, Тайвань добровільно вийшов із цієї організації, щоб уникнути виключення.

Умови нормалізації американсько-китайських відносин було закріплено в Спільному комюніке, підписаному 27 лютого 1972 р. в Шанхаї під час візиту президента США Р. Ніксона до КНР (21–28 лютого 1972). Сторони погодилися, що основою для розвитку відносин між ними мають стати принципи взаємної поваги суверенітету та територіальної цілісності, невтручання у справи інших держав, мирне співіснування та взаємовигідна співпраця. КНР та США погодилися з необхідністю нормалізації двосторонніх відносин. Водночас встановлення дипломатичних відносин між двома державами не відбулося.

У Спільному комюніке 1972 р. сторони декларували відмову від спроб установити свою гегемонію в Азіатсько-тихоокеанському регіо-

ні, а також виступати проти встановлення такої гегемонії будь-якою третьою державою. Фактично, США відмовилися від політики подвійного стримування СРСР та КНР в регіоні на користь стримування лише СРСР, у тому числі й завдяки узгодженим із КНР діям.

У Спільному комюніке 1972 р. не було вирішено центральне протиріччя, що залишалося між США та КНР – питання щодо американської підтримки Тайваню. КНР підкреслила, що дотримується принципу "одного Китаю", вважає Тайвань невід'ємною частиною власної території і наполягає на негайному виведенні американських військ із Тайваню. США зобов'язалися евакуювати з острова свої військові об'єкти, розірвати в майбутньому дипломатичні відносини з Тайванем та денонсувати американсько-тайванський договір 1954 р.

Під час візиту до КНР помічника президента США з питань національної безпеки Г. Кіссінджера (15–19 лютого 1973) сторони домовилися про обмін місіями зв'язку, на які до встановлення дипломатичних відносин покладалося завдання здійснення офіційних американсько-китайських контактів.

Зближення між КНР та США одразу потягнуло за собою зміни в підході до Китаю з боку всього Заходу. Так, уже в 1972 р. були встановлені дипломатичні відносини Китаю з Японією. Заради цього Токіо розірвав офіційні відносини з Тайванем і визнав уряд КНР єдиним законним урядом країни, а Тайвань – невід'ємною частиною території КНР. Китай, у свою чергу, відмовився від репараційних вимог, не виступав проти нарощування японського військового потенціалу. У 70-х рр. Пекін активно встановлював дипломатичні відносини із західноєвропейськими країнами.

Поставивши завдання створення "широкого" фронту проти СРСР, Пекін підвів під нього відповідну теоретичну базу. У виступі представника КНР на спеціальній сесії ООН у 1974 р. усі минулі тези було зведено в загальну теорію "трьох світів". Спочатку ця теорія мала такий вигляд: "перший світ" – СРСР та США – дві "супердержави"; йому протидіють "другий світ" – розвинені держави та "третій" – країни, що розвиваються. Виходячи з такого поділу, Мао Цзедун зробив висновок про необхідність спільної боротьби "другого" та "третього" світів проти "першого". Однак зазначені настанови було швидко змінено: СРСР став вважатися небезпечнішим, ніж США, вогнищем світової війни, а США, таким чином, – державою, що мало не постраждала від радянської агресії. Із цієї теорії випливало, що всім країнам потрібно створити широкий міжнародний фронт боротьби проти СРСР. Теза про те, що СРСР – головний ворог, була внесена до Конституції КНР 1978 р.

У США не відразу відгукнулися на заклик про єдиний міжнародний фронт. Проте після 1976 р. до влади в Сполучених Штатах прийшли сили, що виступали за перегляд зовнішньої політики. Вашингтон

прийняв програму доозброєння, знягнув ратифікацію угоди ОСО-2. Важлива роль почала відводитися Пекіну, зближення з яким було покликане посилити тиск на СРСР і його союзників. З огляду на це нормалізація китайсько-американських відносин, що затримувалася протягом семи років, була здійснена упродовж кількох місяців.

У 1976 р. помер Мао Цзедун. Він залишив країну у стані соціально-економічної й політичної кризи. Народне господарство перебувало на межі катастрофи, різко зменшилося виробництво найважливішої промислової продукції. Пекін офіційно заявив, що країна відстала в розвитку не менше ніж на 20 років, у засобах масової інформації констатувалося, що громадський порядок несталий, ідеологічна ситуація заплутана.

Після приходу до влади в 1977 р. Ден Сяопіна та проголошення в грудні 1978 р. курсу на інтенсифікацію господарських реформ було закріплено зовнішньополітичну орієнтацію КНР на співпрацю із США та Японією (у 1978 р. було підписано китайсько-японський договір про мир та дружбу), які могли надати необхідну КНР економічну допомогу. У свою чергу протягом 1978 р. США усунули усі формальні перешкоди для встановлення дипломатичних відносин з КНР: з Тайваню було виведено американські війська, офіційні відносини із цією країною було перетворено на неофіційні, було денонсовано американсько-тайванський договір.

1 січня 1979 р. у Вашингтоні під час візиту Ден Сяопіна до США було підписано *Спільне комюніке* (його текст в КНР та США оприлюднили 15 грудня 1978), яким сторони проголошували встановлення дипломатичних відносин між КНР та США, підтверджували принципи, закладені в Шанхайському комюніке, а також погоджувались укласти двосторонні угоди про співпрацю в торговельній, промисловій, науковій та інших сферах (першу таку угоду – про торговельні відносини – було підписано 7 липня 1979 в Пекіні).

Поступове зміцнення міжнародних позицій КНР сприяло її дипломатичному визнанню. У 1963–1975 рр. кількість країн, які офіційно визнавали Тайвань як представника Китаю, зменшилася із 66 до 26, а кількість держав, що встановили дипломатичні відносини з КНР зросла із 50 до 112. На XXVI сесії ГА ООН (1971) КНР було прийнято, а Тайвань – виключено з ООН; КНР зайняла місце постійного члена РБ ООН. Подальшій дипломатичній ізоляції Тайваню сприяло зближення США та КНР, яке розпочалося з 1972 і завершилося встановленням 1 січня 1979 р. офіційних дипломатичних відносин між двома державами. США визнали КНР як єдиного представника китайського народу, але в питанні про статус Тайваню обмежувались тим, що прийняли до відома позицію КНР.

Хоча США розірвали дипломатичні відносини з Тайванем, але у квітні 1979 р. президент США підписав *Закон про відносини з Тайванем*, який гарантував збереження американських зобов'язань щодо Тайваню у сфері безпеки. Ще в 1978 р. президент США Дж. Картер

заявив, що США не заперечуватимуть проти продажу КНР західно-європейськими державами озброєнь. США взяли на себе зобов'язання дотримуватися шести гарантій:

- ⇒ не встановлювати терміну припинення поставок зброї Тайваню;
- ⇒ утримуватися від консультацій з КНР з питань про такі поставання;
- ⇒ не виступати в ролі посередника між КНР і Тайванем;
- ⇒ не переглядати Закон про відносини з Тайванем;
- ⇒ не змінювати позицію щодо питання його суверенітету;
- ⇒ не здійснювати тиску на Тайвань з метою підштовхнути його до переговорів з КНР.

Втративши дипломатичні відносини з більшістю країн світу, Тайвань активно розвиває відносини в інших сферах – торгівлі, виробничій і науково-технічній сферах, культурі, освіті, спорті.

Питання про американську підтримку Тайваню залишалося найгострішим у двосторонніх відносинах. На тлі погіршення двосторонніх відносин внаслідок засудження США застосування КНР збройних сил проти В'єтнаму в 1979 р., а також у зв'язку з приходом до влади в США адміністрації президента Р. Рейгана (1980), яка не поділяла в Азіатсько-тихоокеанському регіоні про-китайської політики своїх попередників, віддаючи перевагу посиленню існуючих військових союзів, насамперед, з Японією. США відмовлялися повністю припинити відносини з Тайванем, у 1979 р. конгресом США було прийнято закон про відносини з Тайванем, який дозволяв зберегти американсько-тайванські відносини фактично в попередньому обсязі і продовжувати продаж Тайваню зброї. Збереженню активності американсько-китайських відносин певною мірою сприяла міжнародна обстановка, що склалася внаслідок уведення радянських військ в Афганістан. Щоб послабити негативні наслідки американсько-тайванської співпраці для відносин США з КНР, американське керівництво пішло на підписання нового Спільного комюніке (підписано 17 серпня 1982) під час візиту держсекретаря США Дж. Шульца до КНР. США зобов'язались утримувати обсяги постачання зброї на Тайвань на рівні, що склався в попередні роки, та поступово скорочувати ці обсяги. Однак, погоджуючись з дотриманням принципу одного Китаю, США не відмовилися від політики підтримки фактичної незалежності Тайваню. Водночас КНР підтвердив намір вирішувати тайванську проблему мирним шляхом.

Відносно послаблення США та СРСР в 1970-ті рр., а також посилення ролі КНР завдяки виходу із часткової міжнародної ізоляції мали велике значення не лише для зміни співвідношення сил у регіоні. Ці процеси означали відхід від біполярності як структурної основи системи міжнародних відносин у Східній Азії та початок формування замість неї багатоцентричної структури регіональних відносин.

23.7. Трансформація системи міжнародних відносин у Східній Азії

На межі 1970-х та 1980-х рр. остаточно позначилися структурні зміни в регіональній системі міжнародних відносин у Східній Азії. Відбувся перерозподіл навантаження на провідні держави у забезпеченні регіональної стабільності: відносно послаблення СРСР та США збіглося з посиленням ролей КНР та Японії. Розпочалося й стрімке зростання ролі Східної Азії та всього Азіатського Тихоокеанського простору у глобальній системі міжнародних відносин.

Ще з 1970-х рр. військово-політичні позиції США в регіоні серйозно послабилися, про що свідчили падіння проамериканських режимів в Індокитаї й розпад СЕАТО. Одночасно загострювалася економічна конкуренція з Японією, особливо в Південно-Східній Азії, де позиції японського капіталу з часу проголошення у 1972 р. доктрини Я. Фукуди постійно посилювалися. У цих умовах США зробили головним пріоритетом своєї політики зміцнення союзу з Японією. Розпочався, по суті, новий етап у розвитку американсько-японських відносин, що позначився вищим рівнем військової співпраці і рішучістю дотримуватися погодженої політико-дипломатичної лінії у відносинах із третіми державами. Зустрічі керівників обох сторін порівняно з попереднім періодом набрали більш інтенсивного й довірчого характеру, постійним став обмін делегаціями представників військових відомств.

Обидві сторони підтвердили намір своїх країн підтримувати високий рівень двосторонніх відносин, убачаючи в цьому основу такого світового порядку, який відповідав би інтересам Заходу. Найвищі керівники двох держав досягли неофіційної домовленості про збереження системи щорічного автоматичного продовження "договору безпеки" протягом тривалого часу, в усякому разі на період дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. США формально підтвердили ядерні гарантії своєму союзнику. Адміністрація Картера виступила з офіційною заявою про намір урахувати позицію свого партнера з усіх серйозних міжнародних проблем і не здійснювати без попередніх консультацій з японським урядом жодних дипломатичних акцій, що зачіпають його інтереси. Одночасно й Токіо почав уникати дипломатичних акцій, передусім щодо країн соціалістичної системи, які можна було б тлумачити як проведення сепаратного курсу. Характеризуючи нову фазу американсько-японських відносин, державний секретар США Г. Кіссінджер заявив: "Для Сполучених Штатів жодні відносини не мають такого важливого значення, як наш союз із Японією. Забезпечення взаємної безпеки залишається основою нашої співпраці, але в нову епоху ми поширюємо наші партнерські відносини на всю сферу спільних інтересів..." Незважаючи на гостру конкурентну боротьбу, що становить невід'ємну частину ринкових відносин, і Японія, і США прагну-

ли консолідувати зусилля, виробити погоджені заходи як військово-політичного, так й економічного характеру, що загалом сприяло подальшому зміцненню американсько-японського союзу.

Після конфлікту з КНР позиції СРСР в регіоні також було суттєво послаблено. Ще більшого удару престиж СРСР у Східній Азії та АТР зазнав внаслідок уведення військ в Афганістан: цей крок було засуджено переважною більшістю регіональних держав та організацій: КНР, Японією, АСЕАН. У відповідь на цей крок КНР та США відкрили в Сінцзяні спільні центри електронного спостереження за територією СРСР, що свідчили про досягнення найвищого рівня співпраці між двома державами у військовій сфері. Після введення військ в Афганістан КНР відмовився від власної пропозиції розпочати переговори про нормалізацію відносин із СРСР.

Однак і КНР опинилися у складному становищі на межі двох десятиліть. Нормалізація відносин із США дозволила досягти прориву у закріпленні місця КНР у міжнародних відносинах. Проте залежність від США у протистоянні із СРСР ставила китайську сторону у становище молодшого партнера, з яким до того ж інколи не рахувалися у визначенні власних планів регіональної політики. Так, США продовжували загалом ігнорувати позицію КНР щодо військово-технічної співпраці США із Тайванем. Неготовність США до системного співробітництва та захисту інтересів КНР також були доведені в цей період. З одного боку, США в 1980 р. розпочали військово-технічну співпрацю із КНР. З іншого, у в'єтнамсько-китайській прикордонній війні 1979 р. США не виступили на боці КНР, а обмежилися нейтральною позицією. Прихід до влади в США Р. Рейгана з його політикою радикального антикомунізму – об'єктом якої ставав і КНР – остаточно переконав китайське керівництво в необхідності перегляду зовнішньополітичного курсу. КНР став відходити від квазісоюзу із США та став на позиції рівновіддаленості від обох наддержав, намагаючись таким чином зберегти максимальну свободу дій щодо СРСР та США, відповідно до власних інтересів.

У березні 1982 р. в Ташкенті А. Брежнев виступив із пропозиціями щодо запровадження заходів взаємної довіри на радянсько-китайському кордоні. Китайська сторона використала цю пропозицію як привід для відновлення в жовтні 1982 р. китайсько-радянських консультацій на рівні заступників міністрів закордонних справ. XII з'їзд КПК у 1982 р. закріпив відхід від протистояння радянському гегемонізму та новий курс на мирне співіснування з наддержавами. Фактично, КНР визнавав, що ресурс зближення із США вичерпано і для подальшого зміцнення КНР необхідна обережніша позиція у регіональних та глобальних справах.

Як прояв самостійного й миролюбного курсу КНР сприймалися й пропозиції китайського керівництва на адресу Тайваню, спрямовані

на мирне об'єднання двох китайських держав. Основи цього курсу було закладено 1978 р. заявою Ден Сяопіна кореспонденту "Вашингтон пост", що після мирного об'єднання, Тайвань зможе зберегти неосоціалістичну економіку і соціальну систему. Після цього КНР виробила стратегію мирного возз'єднання Китаю. У відповідь на ініціативу КНР на Тайвані в 1979 р. було прийнято політику "трьох ні" президента Цзян Цзіньго: ніяких компромісів, ніяких переговорів, ніяких контактів. У вересні 1981 р. уряд КНР висунув програму об'єднання з дев'яти пунктів, у якій Тайваню в разі возз'єднання пропонувалася широка автономія як особливому адміністративному району КНР. XII Конгрес Гоміндану, що відбувся у 1981 р., відхилив цю пропозицію. У 1983 р. Ден Сяопін запропонував розширене тлумачення положень програми із дев'яти пунктів – Тайвань може зберегти право купляти зброю за кордоном, експортувати свою продукцію в усі країни світу, самостійно приймати закони, плавати під власним прапором, видавати свої паспорти і візи. При цьому центральна влада не буде надсилати на острів військовий чи цивільний персонал. Єдиним обмеженням автономії мала стати згода Тайваню на представництво КНР всього Китаю на міжнародній арені; за Тайванем пропонувалося закріпити назву Китайський Тайбей (так він називався на літній олімпіаді 1984) чи Китай-Тайбей (така назва практикується з 1980-х в Азіатському банку розвитку, членами якого є КНР і Тайвань). Такий підхід КНР до возз'єднання країни виражається формулою "одна країна – дві системи".

Навіть у найбільш складному й, одночасно, найбільш конфронтаційному вузлі протиріч – корейському – у 1980-ті рр. позначилися позитивні зрушення. У середині 1980-х рр. міжкорейський діалог було поновлено: відбулася зустріч представників КНДР та Республіки Корея на рівні заступників міністрів (листопад 1984, Пханмунчжом), створено Спільний комітет з економічної співпраці Півночі та Півдня, що мав визначити напрями співробітництва сторін в освоєнні природних ресурсів, риболовстві, сільському господарстві, торгівлі та транспорті (травень 1985), відновлено конференції представників товариств Червоного Хреста (травень 1985), ініційовано міжпарламентську співпрацю (липень 1985).

Загальна нормалізація відносин, яка зробила можливим підтримання постійних контактів між усіма державами Східної Азії, призвела до фактичного розширення структури міжнародних відносин у Східній Азії на два основних рівня, різні за якістю та інтенсивністю: економічний, що відрізнявся поглибленням співпраці, та безпековий, який зберіг у собі конфронтаційний потенціал регіональних протиріч. Активізація регіональної співпраці відбувалася у Східній Азії з 1970-х рр., коли держави Східної Азії, насамперед, Японія, Республіка Корея та КНР шукали шляхи для посилення співпраці між собою та розширення присутності

на зовнішніх ринках. Зусилля держав сприяли зростанню зацікавленості більшості тихоокеанських держав до проектів регіональної співпраці й інтегрування у світові економічні процеси. Посилення їх економічної моці суттєво сприяло зміцненню зв'язків в економічній сфері.

Для економічного виміру співпраці у Східній Азії характерним стало поглиблення взаємозалежності регіональних акторів, розвиток тісної співпраці між ними. Звісно, фактор конкурентної боротьби між державами також був присутнім у процесі формування інститутів співробітництва; конкуренція зберігається між ними й сьогодні – у боротьбі за ринки збуту, за інвестиції, навіть за сировину. Проте позитивні наслідки для розвитку, які несе в собі економічна співпраця, переважають протиріччя між регіональними акторами. Запровадження цілої низки багатосторонніх торговельних угод, існування масштабного співробітництва в інвестиційних проектах, робота над створенням ЗВТ – усе це сприяє зміцненню взаємного сприйняття державами одна одної як партнерів. Саме економічний вимір співпраці у Східній Азії став важливим чинником у забезпеченні стабільності в регіоні та у зростанні ролі регіону у світі.

Проте у безпековій сфері спостерігається ситуація, принципово відмінна від стану справ в економічній площині регіонального співробітництва. Для Східної Азії залишалися характерним збереження переважно традиційного підходу до визначення безпекових ризиків, коли безпека сприймається в контексті традиційних, військових загроз. Рівень конфліктності в регіоні, характер протиріч між окремими державами та ступінь мілітаризації визначають традиційну силову організацію регіональної системи, у якій держави сприймають одна одну як конкурентів у споживанні безпеки, як джерело загроз або навіть як потенційного супротивника. Отже, у безпековому вимірі більшість держав Східної Азії продовжували бачити першочерговими завданнями забезпечення обороноздатності й ефективне військово-будівництво.

Міжнародні відносини у Східній Азії зазнали ще суттєвіших змін завдяки зміні радянського курсу в регіональній політиці. У 1986 р. у Владивостоку новий радянський лідер М. Горбачов виступив із низкою ініціатив щодо створення конструктивного регіонального діалогу у Східній Азії. Сутність ініціатив зводилася до перенесення акценту регіональних відносин з військового в економічний вимір. СРСР також запропонував КНР, Японії та Південній Кореї нормалізацію відносин. У 1988 р. в Красноярську ці ініціативи були повторені а також доповнені ідеєю створення регіонального форуму в сфері безпеки, подібного до НБСЄ.

На відміну від попередніх гучних заяв щодо облаштування регіональної системи міжнародних відносин, нові ініціативи СРСР було підкріплено практичними кроками. У 1988 р. було досягнуто остаточного врегулювання в Афганістані й СРСР почав виводити звідти свої вій-

ськи. Це було важливим кроком на зустріч іншим регіональним державам, адже КНР та Японія висували питання про виведення військ як передумови нормалізації відносин із СРСР. Більше того, у грудні 1988 р. СРСР пішов на значні односторонні скорочення військ на кордоні із КНР та в МНР, що було важливим фактором для потепління клімату китайсько-радянських відносин. Про остаточне врегулювання двосторонніх відносин можна говорити у зв'язку із візитом М. Горбачова до Пекіна в травні 1989 р., під час якого сторони офіційно оголосили про нормалізацію міждержавних відносин і відносин між КПК та КПРС. Уже в 1990 р. зближення двох держав позначилося у зростанні економічної співпраці та перших – за багато років – угодах про постачання радянської військової техніки.

Із завершенням холодної війни, у Східній Азії тенденції, що позначилися ще в 1980-ті рр., закріпилися. Згорання конфронтації із СРСР спричинило до суттєвого зниження рівня військової присутності Сполучених Штатів у регіоні, перегляду деяких регіональних стратегічних пріоритетів США. Оскільки ця держава відігравала в період холодної війни роль ключового елемента забезпечення силової рівноваги, а в очах американських союзників – ще й роль основної сили стримування потенційної агресії з боку СРСР та КНР (саме в цьому сенсі можна говорити про США як про гаранта статус-кво у Східній Азії та в усьому тихоокеанському просторі), навіть тимчасове зменшення уваги до регіону з боку Вашингтону стало приводом для негайного пошуку засобів збереження статус-кво.

З іншого боку, припинення проекції глобальної конфронтації на Східну Азію дозволило вивільнити внутрішні сили регіональної системи та використати їх для самостійного розв'язання широкого кола безпекових питань відповідно до прагнень держав, що утворюють регіональну систему. Тому зворотним ефектом побоювань бути покинутими основним союзником для держав регіону стало усвідомлення можливостей самим перетворитися на провідних акторів у регіональному просторі.

Проте найбільшою мірою припинення конфронтації СРСР і США та розпад СРСР вплинули на роль КНР у системі міжнародних відносин у Східній Азії. Для КНР трансформації глобальної та регіональної систем дуже суттєво змінили безпекове середовище та, відповідно, модель поведінки держави в межах регіональної системи. Росія та Японія, які протягом тривалого часу виступали поміж основних джерел загроз для Китаю, втратили цю роль. Нормалізація відносин із Росією та суттєве військове та економічне послаблення останньої припинило протистояння між двома державами. Більше того, усунення принципових протиріч сприяло початку зближення КНР та Росії, яке потенційно може бути міцною основою для започаткування Китаєм власної структури багатосторонніх безпекових/оборонних інститутів у регіоні. У випадку з Японією, перебування останньої у

кільватері американської політики у військовій та безпековій сферах, відсутність власних розвинених військових наступальних можливостей дозволяють КНР не розглядати Японію як окреме джерело небезпеки. Хоча тісні союзницькі відносини Токіо з Вашингтоном створюють специфічне китайське сприйняття Японії як додаткового ресурсу американської силової політики у Східній Азії.

Таким чином, із завершенням холодної війни для КНР у регіональному просторі об'єктивно залишився лише один опонент – Сполученні Штати Америки. Значне посилення економічних і військових можливостей КНР дозволило державі змінити власний геостратегічний кодекс. Навіть вимушений відступ, спричинений жорсткою реакцією більшості держав Заходу на трагічні події на площі Таньаньмень улітку 1989 р., лише тимчасово обмежили зростання ролі КНР. З кінця 1980-х рр., коли зростання китайської економічної потуги вже призвело до значного посилення позицій держави в регіоні та у світі, стало очевидним, що КНР може не лише визначати свої пріоритети відповідно до ролі провідної регіональної держави, але й реалізовувати політику регіонального лідерства.

Іншим центром сили у Східній Азії залишалися Сполученні Штати Америки. Їх участь у забезпеченні балансу сил ґрунтувалася на трьох основних елементах: збереження власної військової присутності у Східній Азії, підтримання існуючих військових союзів та запобігання утворенню нових союзів іншими державами. Однак завершення конфронтації та скорочення сил з боку СРСР наприкінці холодної війни означали для регіональної стратегії США фактичну втрату обґрунтованості та раціональності. З огляду на це рішення адміністрації Дж. Буша у 1990 р. розпочати поступове скорочення військ та сил ВМС на американських та, особливо, закордонних базах у Тихому океані, було природною реакцією на зміни в регіональному середовищі. Ключовим мотивом дій американської адміністрації було не прагнення відновити силову рівновагу із провідними військовими потугами на нижчому, адекватнішому новим реаліям, рівні, а втрата структурного імперативу, який визначав роль США в системі балансу сил на Тихому океані та у Східній Азії протягом усієї холодної війни. Адже і в системі регіонального балансу сил США відігравали переважно реактивну роль, будучи фактором стримування (або певної держави, або щодо певних загроз); тому і при зміні умов забезпечення стабільності США також діяли реактивно. Подальше зменшення військової присутності СРСР, а, згодом, Росії на Далекому Сході було лише додатковим мотивом для відповідного перегляду підходів США до забезпечення балансу сил у регіоні.

На початку 1990-х рр. система міжнародних відносин у Східній Азії зазнала кардинальної трансформації: замість біполярної в регіоні

остаточно сформувалася багатоцентрична та багатовимірна структура, а лідерські функції в регіоні почали поступово переходити до Китайської Народної Республіки.

Пошукові завдання

Яким чином у характері й інтенсивності Корейської війни проявилися основні протиріччя початкового етапу холодної війни?

Через які причини США не визнавали КНР?

Яку функцію у структуруванні міжнародної системи у Східній Азії відіграв японсько-американський союз?

Які фактори спричинили провал здійсненої у середині 1950-х рр. Японією та СРСР спроби укласти мирний договір?

Що спричинило загострення радянсько-китайського конфлікту у кінці 1960-х рр.?

Якими факторами обмежувалося зближення КНР та США у 1970-ті – на початку 1980-х рр.?

Чи перетворився СРСР у кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. на ревізіоніста в регіональній системі міжнародних відносин у Східній Азії?

Література

Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане: История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945–1995). – М., 1997.

Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.

Системная история международных отношений События и документы. 1918–2003 : В 4 т. – М., 2003. – Т. 3.

Торкунов А. В. Загадочная война: корейский конфликт, 1950–1953. – М., 2000.

Asia-Pacific in the New World Order / Ed. by A. McGrew and Ch. Brook. – N.-Y., 1998.

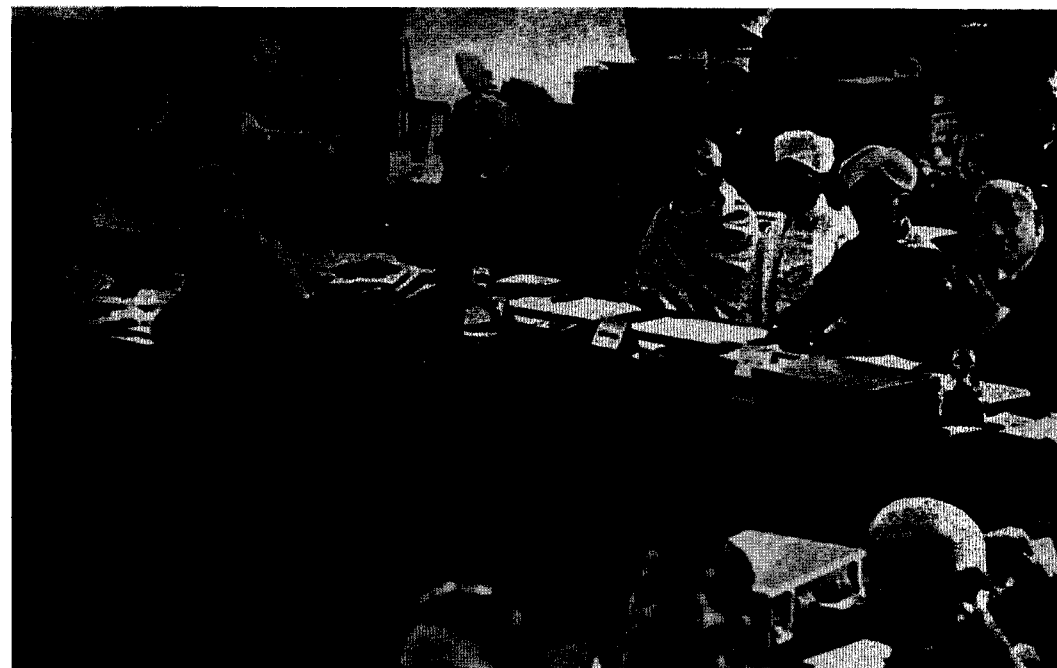
Ikenberry G. John, and Michael Mastanduno. International Relations Theory and the Asia-Pacific. – N.-Y., 2003.

Mayers D. Cracking the Monolith: US Policy Against the Sino-Soviet Alliance, 1949–1955. – Baton Rouge, 1986.

Stueck W. Rethinking the Korean War: A New Diplomatic and Strategic History. – Princeton, 2002.

Yahuda M. The International Politics of the Asia-Pacific, 1945–1995. – L., 1996.

Розділ 24 Міжнародні відносини у Південній Азії

24.1. Особливості регіону Південної Азії. Міжнародна позиція Індії та засади її зовнішньополітичної стратегії

Після закінчення Другої світової війни на міжнародну арену у ролі гравців виходять нові держави та регіони. Це стосується, насамперед, країн, які здобули незалежність у цей період і почали активно приєднуватися до світового співтовариства. Південна Азія – один з таких регіонів, південно-азіатські країни постають як самостійні актори, що починають свою міжнародну діяльність у нових умовах. Загалом цей регіон має певні особливості, він один з найбільших у світі, тут сконцентрована майже чверть населення земної кулі. Регіон має чітко окреслені природні кордони, це великий субконтинент із власними цивілізаційними характеристиками та специфічними проблемами соціально-економічного розвитку. Спільна історична доля та цивілізаційно-культурний комплекс полегшують взаєморозуміння та співпрацю між окремими країнами регіону. Проте існують також чинники, які створюють певні складнощі, серед них:

- ⇒ різниця політичних систем і в окремих випадках – перманентна нестабільність;
- ⇒ багатоетнічний та поліконфесійний склад населення;
- ⇒ напружені двосторонні відносини між окремими країнами;
- ⇒ відмінність у забезпеченні природними ресурсами та в економічному потенціалі.

Також спільною проблемою для всіх країн Південної Азії є загальний невисокий життєвий рівень та складна демографічна ситуація, адже регіон – найбільш густонаселений й один із найбільш бідних у світі. Через те він залишається проблемним з погляду як внутрішнього розвитку, так й інтеграції в міжнародну систему.

Від самого початку формування цієї регіональної системи її характерною ознакою є асиметричність. Серцем цього регіону є, безперечно, Індія, з її великими матеріальними та людськими ресурсами (країні належить приблизно три чверті населення та території Південної Азії), економічним потенціалом і політичними амбіціями. До того ж, Республіка Індія є справжнім епіцентром регіону, вона єдина має кордон (морський чи сухопутний) з усіма іншими країнами субконтиненту. Саме геополітичні реалії і природне домінування великою мірою визначають стратегію Республіки Індія, лінію її міжнародної поведінки, насамперед, у межах Південної Азії, а також у глобальнішому масштабі, оскільки від початку незалежного існування вона претендує на роль регіонального центра сили й активного міжнародного гравця.

Іншою характерною ознакою регіону й основою конфліктного потенціалу в Південній Азії є складнощі у відносинах двох найбільших держав

– Індії та Пакистану, які постали як незалежні країни в серпні 1947 р. Передусім саме від розвитку двосторонніх відносин залежить стабільність ситуації у регіональній системі. Складний характер індійсько-пакистанських відносин впливає на суспільно-політичний та економічний розвиток двох країн, особливості формування їх систем безпеки та рівень міждержавної співпраці. Протягом усього періоду існування цих двох незалежних держав між ними точиться якщо не відкрита боротьба, то, принаймні, активне суперництво. Претензії Індії на лідерство в південноазіатському просторі не визнаються, насамперед, саме її постійним ідейним супротивником – Пакистаном, який розглядає політику Делі у Південній Азії не лише як загрозу власним інтересам, а й як узагалі гегемоністську, і тому обрав для себе роль основної противаги.

При цьому слід мати на увазі, що від самого початку існування Пакистан постійно зіштовхувався з необхідністю боротися за визнання як самостійного політичного актора як у регіоні, так і у світі. Ця країна постійно намагається вийти з тіні свого більшого (за всіма показниками) сусіда, довести власну ідентичність і життєздатність – політичну, економічну, культурну. Протистояння з Індією набуло в Пакистані статусу національної ідеї, хоча намагання підтримувати стратегічний паритет досить часто призводило до жорстких обмежень власного населення. Крім фундаментальних засад внутрішньодержавного устрою (Індія – секуляризована країна, Пакистан – ісламська держава), сусіди відрізнялися також принципами зовнішньополітичної діяльності. Як уже зазначалося, від початку свого існування Пакистан намагався довести свою життєздатність, і тому міжнародна діяльність держави мала досить агресивний характер, принаймні – у масштабах регіону. На відміну від нейтралістської політики Індії Пакистан брав участь у військових блоках СЕАТО та СЕНТО і робив ставку не підтримку Заходу в своїх намаганнях протиставлення Індії.

Пакистан залишався вкрай політично нестабільною країною, про що свідчить той факт, що за період незалежності тут неодноразово приходили до влади військові, а лише за перші десять років існування в державі помінялося 14 урядів. Тільки у 1956 р. було ухвалено конституцію, за якою Пакистан був проголошений ісламською республікою, генерал-губернатор країни став її президентом, уряд на чолі з прем'єр-міністром отримав досить обмежені повноваження. Така тенденція лише посилювалася після військового перевороту 1958 р. Пошуки союзників у протистоянні з Індією призвели до поступового зближення Пакистану і Китаю, в ідейній основі цього союзу завжди лежало саме намагання протистояти амбіціям Індії. Воєнні зіткнення Індії у досліджуваній період відбувалися саме із цими двома країнами, наслідки протистояння позначилися на долі всіх країн субконтиненту. Черговий

конфлікт Індії і Пакистану, який розгортався на тлі активізації національно-визвольної боротьби східно-бенгальського населення, на самому початку 70-х рр. XX ст. призвів до кардинальної зміни розстановки сил у регіоні. З виникненням у 1971 р. незалежної держави Бангладеш розпочинається новий етап розвитку Пакистану й усієї Південної Азії.

Таким чином, складні стосунки між Індією та Пакистаном є визначальним чинником специфіки регіональної системи міжнародних відносин, до того ж, якщо Пакистан змагається з Індією у масштабах регіону, амбіції Індії значно більші. Безперечно домінування Республіки Індії згодом викликало з боку не тільки Пакистану, а й усіх інших країн регіону певну протидію та намагання підтримувати міждержавні відносини на дво- та багатосторонньому рівні. З іншого боку, протягом періоду, про який ідеться, позиція гегемону на регіональному рівні лише зміцнювалася, оскільки об'єктивно жодна інша країна Південної Азії не має таких потужних ресурсів, як Індія. Окрім цього, майже від самого початку незалежної зовнішньополітичної діяльності країна претендує на роль *лігера третього світу*, виразника інтересів країн, що звільнилися від колоніальної залежності.

Наслідком розпаду світової колоніальної системи, що розпочався одразу після закінчення Другої світової війни, стала поява на політичній карті світу молодих незалежних держав. Республіка Індія майже одразу посіла особливе місце серед них. Передусім на це вплинула особлива геополітична позиція країни, її вигідне розташування: Індія є серцем Азії, містком між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем континенту, сполучною ланкою між Південно-Східною та Південно-Західною Азією, а також історично вона пов'язує між собою Центральну та Південну Азію. Індія має великий матеріальний ресурс, вона є однією з найбільших за територією та кількістю населення країною світу. Уже перші кроки молоді держави на міжнародній арені засвідчили її твердий намір упроваджувати незалежний курс у зовнішній політиці та бажання співпрацювати на рівних з усіма країнами, які прагнули до співпраці з нею. Політика неприєднання та мирного співіснування з державами різного рівня економічного розвитку та політичної орієнтації, яка стала відома в світі як *курс Неру*, призвела до підвищеної уваги світової спільноти до молоді незалежної держави. Зовнішньополітичний курс Індії передбачав також підтримку антиколоніальної боротьби залежних народів, сприяння розвитку країн, що здобули незалежність.

Слід відзначити, що на формування індійської зовнішньополітичної доктрини, автором і послідовним провідником якої став перший прем'єр-міністр та міністр закордонних справ країни Дж. Неру, значний вплив справили ідеї гандизму. "Батько нації" М. Ганді привів свою країну до незалежності особливим шляхом – без насилля, завдяки ак-

тивній громадянській непокорі колоніальній владі. Світогляд М. Ганді був сформований під впливом традиційної індійської релігійно-філософської думки, він особисто завжди вважав, що саме Індія має бути духовним учителем людства, яке втомилася від війн, і за приклад надавати свій традиційний спосіб життя. Такі самі принципи – мирного співіснування та терпимості мали бути поширені, на думку Ганді, і на міждержавну поведінку. Цивілізаційні особливості країни багатою мірою визначили принципи індійської зовнішньополітичної стратегії. Курс Неру, згідно з яким країна проводила політику уникнення позиції сили та неприєднання до військових блоків, мав за основу традиційну толерантну політичну культуру, водночас він був досить прагматичний, спрямований на захист національних інтересів держави. Зазначимо, що надалі цей курс фактично залишався незмінним, він став предметом національного консенсусу та надпартійної згоди, поясненням чого певною мірою є той факт, що в його основі лежать цивілізаційні цінності індійців: *теорія ненасилля* та сприйняття світу як єдиної родини – *васудгейв кутумбакам*.

Особливо вплив ідей гандизму був відчутний на початковому етапі міжнародної діяльності Індії: виваженість, толерантність, взаємоповага, сприйняття інших поглядів і позицій на світовій арені знайшли свій вияв майже на всіх напрямках зовнішньої політики країни. Разом з тим, від початку незалежного існування Індія продемонструвала своє тверде бажання послідовно відстоювати національні інтереси та дотримуватися незалежної позиції у міжнародних справах. Усвідомлення доволі вигідного геополітичного ресурсу, цивілізаційна неповторність та історична пам'ять вплинули на формування бажання відтворити велич давніх часів за нових політичних умов, після звільнення від колоніальної залежності. Таким чином, зовнішня політика Індії демонструвала дотримання двох принципових засад – *гандизму*, як певного прояву ідеалізму, та *реалізму*. Реалістичний підхід забезпечував захист національного інтересу – збереження суверенітету, територіальної цілісності, створення умов для подальшого стабільного розвитку, технічного прогресу, подолання соціальних проблем. Від початку незалежного існування країни наголошувалося на тому, що Індія прагне грати активну роль у міжнародних справах, а не просто залишатися нейтральним спостерігачем. Оскільки період колоніалізму залишив певні "шрами неповноцінності", Індія намагалася якомога швидше позбутися цього, набути самостійності у міждержавних справах і справді стати повноцінним актором на міжнародній арені.

Незалежність у міжнародних справах та бажання наслідувати традиційну для індійської політичної культури відданість мирним засобам у розв'язанні будь-яких суперечливих проблем спричинили від-

мону Індії під участі у військових блоках за часів холодної війни. Дж. Неру неодноразово наголошував на тому, що Індія – надто велика країна, аби йти у фарватері чиеїсь зовнішньої політики, вона здатна проводити власну стратегічну зовнішньополітичну лінію. На його думку, Індія буде варта більшого, або не буде варта нічого. Саме Дж. Неру вперше висловив думку про те, що в майбутньому чотири країни (США, Радянський Союз, Китай та Індія) посідатимуть перші позиції у світових справах, зазначав те, що для позиції його країни визначальними є не лише великий потенціал та вигідне геополітичне розташування, але й незалежна лінія у міжнародних справах. На думку Дж. Неру, самостійний зовнішньополітичний курс був єдино можливим імперативом для Індії, як великої цивілізації з традиціями толерантності, само- та взаємоповаги.

Самостійність зовнішньої політики Індії була зумовлена національними інтересами держави: необхідно було зберегти мир, уникнути участі у протиборстві двох суспільно-політичних систем, щоб забезпечити максимально сприятливі міжнародні умови для здійснення головного завдання – незалежного політичного й економічного розвитку. Основними загальнонаціональними проблемами Індії з початку 50-х рр. ХХ ст. були прискорення і всебічний розвиток національної економіки, подолання наслідків колоніальної залежності, злиденності та соціальної нерівності. Країна шукала підтримки від провідних держав світу у вирішенні цих проблем з метою поступової інтеграції до світового господарства. Проте ставлення західних країн до перспективи надання економічної допомоги Індії було доволі прохолодним. Хоча вони широко рекламували свою зацікавленість в успішному розвитку індійського господарства, усе ж вважали передчасним, нереальним та надто претензійним намір керівництва країни створити державний сектор важкої промисловості як основу економічної самостійності. Також слід зауважити, що всі пропозиції Заходу щодо можливого надання допомоги супроводжувалися намаганнями зв'язати Індію військово-політичними зобов'язаннями, для чого активно використовувались ідеї необхідності захисту від "комуністичної загрози". Відомо, що перший офіційний візит Дж. Неру до США у 1949 р. не мав позитивних наслідків, оскільки індійська сторона не бажала йти на зустріч побажанням Вашингтона. Індійська позиція неприєднання до військових блоків загалом викликала роздратування на Заході, курс Неру був визначений як аморальний і недалекоглядний.

Натомість, демонструючи незалежність своєї зовнішньої політики, Індія стала однією з перших країн третього світу, яка пішла на зближення із соціалістичним табором. На загальносвітовому рівні спостерігалось збігання позиції Індії із соціалістичними країнами з таких

питань, як проблеми роззброєння та послаблення міжнародної напруженості, підтримка представництва КНР в ООН, боротьба проти курсу Заходу на створення військово-політичних пактів в Азії та розміщення на територіях азіатських країн іноземних військових баз. З іншого боку, відносини із соціалістичними країнами та СРСР зокрема аж до 1955 р. розвивалися доволі стримано. Передусім на це вплинула критична думка радянського керівництва й особиста позиція Й. Сталіна, який ставився до Індії без особливої уваги, він її недооцінював, радше тому, що не розумів особливостей індійського шляху розвитку і так само не сприймав індійської політики неприєднання та нейтралітету. В Індії ж відносинам із СРСР одразу надавали великого значення, посольство у Москві стало першою самостійно відкритою індійцями дипломатичною місією за кордоном, яку у 1947–1949 рр. очолювала Віджаялакшмі Пандіт – сестра Дж. Неру, відома політична фігура і досвідчений дипломат. Проте Й. Сталін жодного разу не прийняв В. Пандіт за весь час її каденції, хоча економічно-торговельні відносини між країнами були започатковані: 2 грудня 1953 р. було підписано *першу індійсько-радянську торговельну угоду* терміном на п'ять років. До того ж, відмова Міжнародного банку реконструкції й розвитку в наданні допомоги у будівництві металургійних заводів і невигідні умови із західнонімецькими фірмами "Крупп" і "Демаг" про будівництво одного із цих заводів посилювали інтерес індійського уряду до розвитку співпраці з радянською стороною. 2 лютого 1955 р. була підписана угода про радянську участь у будівництві в Бгілаї металургійного заводу з виробничою потужністю 1 млн сталі на рік з перспективою подальшого розширення заводу у 2,5 рази. Також угода передбачала й надання Індії кредиту в 647 млн рупій з розрахунку 2,5 % річних з наступною його сплатою поставками індійських товарів. Такі умови не мали прецеденту в практиці відносин Індії із західними країнами, які поступово теж почали перегляд власної економічної політики з урахуванням індійських інтересів. Упродовж 1955–1965 рр. було укладено цілу низку індійсько-радянських угод, ними передбачалося отримання індійською стороною довготермінових кредитів на загальну суму понад 600 млн руб. Саме в ці роки закладалися підвалини плідної співпраці з Радянським Союзом, яка мала вирішальне значення для розвитку народного господарства Індії. Достатньо пригадати, що підприємства, збудовані за допомогою СРСР, забезпечували 80 % виробництва металургійного обладнання Індії.

Становлення співпраці Індії з Радянським Союзом й іншими соціалістичними країнами мало важливе значення для утвердження Індії на світовій арені. Після приходу до влади М. Хрущова двосторонні стосунки почали дедалі теплішати і набули високого статусу після успішного

обміну урядовими делегаціями у 1955 р. Слід зазначити, що візит Дж. Неру до Радянського Союзу в червні 1955 р. мав безпрецедентний характер для лідера країни не-комуністичного блоку, він тривав 17 днів і був дуже насиченим. Під час візиту у відповідь до Індії у листопаді-грудні того ж року радянських лідерів М. Хрущова та М. Булганіна була висловлена підтримка не лише загальної лінії політики країни, але і її позиції щодо Кашміру та Гоа. У ході переговорів на найвищому рівні були закладені основи економічної, політичної й культурної співпраці двох держав на довгі роки. Особливого значення набула в ці роки радянська економічна допомога, проте це жодним чином не вплинуло на принциповість нейтралістської позиції Індії. Зокрема, у 1956 р. уряд Дж. Неру засудив радянське військове втручання до Угорщини.

Чи не першим тестом на випробування індійської політики неприєднання стала війна в Кореї (1950–1953). Відомо, що китайська влада звернулася через індійського посла в Пекіні до індійського уряду з проханням виступити посередником між Китаєм і Сполученими Штатами. Дж. Неру висунув пропозицію про проведення спеціальної конференції, від чого відмовилися США. Спеціальною резолюцією ООН Китай був визнаний як агресор, але Індія голосувала проти, хоча перед тим підтримала резолюцію про визнання агресором Північної Кореї. Тим самим Індія намагалася показати свою принциповість і лояльність, прагнула довести можливість урегулювання конфліктів шляхом переговорів та інших мирних заходів. Корейська війна не принесла Індії союзників чи друзів, так само, як ворогів, проте спроба Дж. Неру запобігти подальшому розвитку Корейського конфлікту певним чином була оцінена на міжнародному рівні, вона стала першим кроком до оформлення політики неприєднання.

На зустрічі лідерів країн Азії та Африки у Бангунгу у 1955 р. основою зовнішньополітичної діяльності Індії були проголошені "панча шила" – п'ять принципів мирного співіснування. "Панча шила" стали індійським "ноу-хау" у міжнародній політиці, і вони повністю узгоджуються з поглядами М. Ганді, оскільки передбачають взаємоповагу територіальної цілісності та суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи інших країн, рівність і взаємовигоду у відносинах та мирне співіснування. Також ці принципи були покладені в основу діяльності Руху неприєднання, одним із фундаторів та активних членів якого стала Республіка Індія. Саме з ініціативи Індії, Індонезії та Югославії відбулась у 1–6 вересня 1961 р. у Белграді установча конференція глав урядів і країн, що не приєдналися. Індія дотримувалася такого розуміння неприєднання, яке передбачає активний вплив країн, що не приєдналися, на глобальні проблеми й не обмежуються антиколоніальними позиціями, як вважали деякі інші учасники Руху. Власне під

впливом Індії в рішеннях конференції першочергове значення було надане загальним проблемам забезпечення миру, роззброєння та недопущення війни. Цілі та принципи Руху неприєднання, про створення якого офіційно було оголошено на установчій конференції в Белграді, визначені у програмних документах цього й інших його форумів: боротьба проти імперіалізму, колоніалізму та неокolonіалізму, апартеїду, расизму та всіх форм гегемонізму й експансіонізму, за мирне співіснування держав, розрядку міжнародної напруженості, припинення гонки озброєнь, за перебудову світових економічних відносин, за новий міжнародний інформаційний порядок.

Слід також підкреслити, що сама по собі концепція неприєднання не була чимось абсолютно новим в історії міжнародних відносин, адже в її основі – ідеї нейтралітету, взаємоповаги та невтручання в справи незалежних держав. Проте саме тверда зовнішньополітична позиція Індії, її активна діяльність у межах Руху сприяла його перетворенню у вагомий чинник міжнародної політики часів холодної війни. З іншого боку, така діяльність стала одним з визначних чинників створення іміджу Індії як послідовної та миролюбної країни. Миротворча роль Індії під час Корейської війни, кризи в Суеці, так само, як відстоювання індійською стороною прав КНР в ООН сприяли зростанню ролі Республіки Індії у світових справах, формуванню її певного іміджу, а саме – як фактора миру та стабільності.

Незалежна Індія постала в ті часи, коли антиколоніальна боротьба народів була ще у розпалі. Індійці підтримували антиколоніальні настрої, насамперед, у своїх сусідів в Азії. До того ж забезпечення миру та порозуміння в Азії було зумовлене національними інтересами країнами, від цього залежало її існування та подальший розвиток. Дж. Неру був інтернаціоналістом за поглядами, проте інтереси Азії були йому найближчі. Якщо зовнішня політика взагалі була його улюбленою сферою політичної діяльності, то ідея азіатської єдності – улюбленим зовнішньополітичним проектом. Він часто підкреслював у своїх промовах, що Індія має особливу місію в Азії, продиктовану передусім її розташуванням та історичними зв'язками. Традиційно через її території пролягали караванні шляхи, вона стала своєрідним полем перетинання різних східних культур, а також місцем зустрічі між Заходом та Сходом. Тому розвиток співпраці з країнами Азії та сприяння якомога швидшому позбавленню від колоніальної залежності від самих початків стали основним напрямом зовнішньополітичної діяльності Індії. Ще до формального здобуття незалежності, у березні 1947 р. Дж. Неру став ініціатором проведення Конференції з розвитку відносин в Азії, яку відвідали представники понад 20 країн континенту. У своєму зверненні до делегатів він наголосив на тому, що азіатські народи мають стати вільними та співпрацювати на рівних з усіма, хто бажає працювати з ними. Хо-

чи конференція не мала якихось конкретних наслідків, усе ж вона задала належний тон для подальшого співробітництва країн Азії.

Важливою складовою зовнішньополітичного курсу Індії була активна підтримка національно-визвольних рухів, боротьба проти колоніалізму та расизму – не лише в Азії, але й на африканському континенті. Індія виступила на захист боротьби алжирського народу за свободу, самовизначення та незалежність, за надання можливості незалежного розвитку конголезькому народу, проти жорстоких репресій Португалії в Анголі. Жорсткий протест викликала в Індії англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту в жовтні 1956 р., після націоналізації Суецького каналу. Індійський уряд негайно звернувся в ООН із закликом ужити рішучих заходів для відсічі агресії. Зіткнення антиколоніальної позиції Індії й колоніальних інтересів Заходу спричинило погіршення її відносин із західними країнами. Ці відносини ще більше ускладнилися на початку 60-х рр. у зв'язку з діями Індії щодо утвердження цілковитого суверенітету над португальськими володіннями.

Загальна підтримка антиколоніальної боротьби народів викликала природне бажання звільнити від будь-яких форм залежності власну країну. У грудні 1961 р. індійський уряд ужив заходів, спрямованих на повернення територій Гоа, Даман і Діу, що залишалися португальськими колоніальними анклавами на індійській землі. Таке рішення було ухвалене індійським урядом у зв'язку з посиленням загрозливих воєнних приготувань Португалії для утримання Гоа, Даману та Діу, охоплених антиколоніальним рухом. Відчайдушна спроба західних держав ухвалити в Раді Безпеки ООН резолюцію з вимогою негайно припинити воєнні дії і відвести збройні сили Індії не мала успіху завдяки рішучій позиції Радянського Союзу, підтриманого країнами, що звільнилися від колоніального гноблення.

Індія брала активну участь у багатьох заходах, спрямованих на зміцнення загального миру й зменшення міжнародної напруженості. З 1947 р. країна послідовно виступала за припинення будь-яких військових конфліктів, мир і роззброєння, проти використання та подальшої розробки ядерної зброї. На початку 50-х рр. Дж. Неру висунув ідею так званого **нульового варіанту** – відмови від ядерної зброї у світовому масштабі, проте вона не була підтримана. У 1959 р. Індія активно підтримала висунуту СРСР на XIV сесії ГА ООН пропозицію про загальне й цілковите роззброєння, приєдналася до протесту проти наміру Франції провести ядерні випробування в Сахарі. Індія ввійшла серед інших нейтралістських країн до складу Комітету ООН з роззброєння (**Комітет 18-ти**) та брала активну участь у його роботі. Подальші рішення про розробку власної ядерної програми були ухвалені вже після смерті в 1964 р. Дж. Неру і надалі пояснювалися необхідністю дбати про безпеку країни, захищати національні інтереси.

24.2. Китайсько-індійський збройний конфлікт 1962 року та його вплив на міжнародні відносини в Південній Азії

Відносини між двома великими країнами Сходу – Індією та Китаєм у зазначений період мають особливий характер, їх доволі радісний початок був продовжений періодом "умиротворіння", а згодом переріс у відкрите протистояння. Індія вітала перемогу народної революції в Китаї й була однією з перших країн, яка офіційно визнала Китайську Народну Республіку (дипломатичні відносини встановлені 1 квітня 1950) Уряд Індії покладав певні надії на співпрацю з народним урядом великого сусіда, сподіваючись на відшукування спільних поглядів. Наприкінці 40-х – початку 50-х рр., на відміну від багатьох азійських країн, Індія не виявляла побоювань у зв'язку з традиційним експансіонізмом і шовінізмом Китаю, індійський уряд виходив з того, що в минулому дві країни підтримували дружні відносини, і прагнув докласти щирих зусиль для розвитку дружби й співпраці із сусідом.

Відомо, що під час формування підходів до розбудови двосторонніх відносин на погляди Дж. Неру величезний вплив справили ідеї індійського вченого та дипломата К. Паніккара – посла Індії у Пекіні. Перебуваючи під враженням від військово-політичних можливостей комуністичного Китаю та беручи до уваги існування значного кордону між країнами-сусідами, він вважав, що Делі має укласти з Пекіном стратегічний союз і, навіть, відмовитися від усіх пільг у Тибеті, які дістались у спадок від Британської Індії. При цьому наголошувалося, що майбутнє Азії нерозривно пов'язане з двома гігантами – Індією та Китаєм. Це дві найбільші країни Азії, які мають величезну культурну спадщину та унікальні цивілізаційні особливості, великі матеріальні та людські ресурси, а, отже – великі можливості, що доповнюються бажаннями соціальних перетворень. Саме тут – витoki політики "умиротворіння Китаю", проявом її стали відомі принципи мирного співіснування "панча шила", корені яких слід шукати у культурних та політичних традиціях Індії та Китаю. Така спільність позицій зробила успішним **обмін офіційними візитами на найвищому рівні** (Дж. Неру та Чжоу Еньлай) у 1954 р. Тоді ж уперше були сформульовані принципи "панча шила" – у преамбулі *Угоди між Індією та Китаєм про торгівлю з Тибетським районом КНР*. Візиту передували індійсько-китайські переговори з тибетського питання, які проходили із 23 грудня 1953 р. до 29 квітня 1954 р., досягненню домовленості сприяла заява Індії про визнання китайського суверенітету над Тибетом, хоча Велика Британія погоджувалася лише на китайський сюзеренітет.

Дж. Неру, керуючись великою надією на дружбу з Китаєм, наполіг на запрошенні КНР до участі у Бандунській конференції 1955 р. Ки-

тайська сторона отримала від цього багато політичних дивідендів, Чжоу Еньлай провів низку зустрічей і коротких переговорів зі своїми колегами, рекламуючи успіхи своєї країни. Кілька лідерів країн Азії після спілкування з китайським прем'єром зголосилися відвідати КНР, серед таких і принц Камбоджи Нородом Сіанук, великий шанувальник Неру та його політичного курсу. Проте там, де Китай щось отримував, Індія втрачала. Цілковитою несподіванкою, наприклад, стала заява Чжоу Еньлая про надання військової допомоги Пакистану. А згодом двосторонні стосунки зіпсувалися остаточно через події в Тибеті: тибетське повстання 1959 р. та втеча Далай-лами разом з десятками тисяч біженців до Індії призвели до різкого ускладнення індійсько-китайських відносин і загострення ситуації на кордоні, що й спричинило збройний індійсько-китайський конфлікт 1962 р.

Однією з найгостріших проблем у двосторонніх відносинах була саме проблема кордону, який становить 3,5 тис. км уздовж гімалайських хребтів. Об'єктом суперечки стала територія площею в 125 км² на трьох ділянках кордону – західному, центральному та східному, причому кожна сторона має власне трактування існуючих норм і підходів. Китай завжди заявляв, що кордон залишився у спадок від Британської Індії, він є наслідком експансіоністської політики британського імперіалізму і має бути переглянутий. У ноті МЗС КНР посольству Республіки Індія від 26 грудня 1959 р. разом з територіальними претензіями зазначалося, що китайсько-індійський кордон взагалі ніколи не був встановлений. Розв'язання проблеми ускладнюється ще й тому, що кордон проходить у Гімалаях, де визначення прикордонної лінії вкрай ускладнено завдяки специфічним географічним умовам. Уся лінія кордону визначена договорами або угодами, іноді – просто історично поділена традицією, але на місцевості не завжди демаркована, і такий підхід загалом цілком улаштував Індію. "Лінія Макмагона", що розмежувала території Індії та Китаю після конференції у Сімлі (1913–1914), згідно з рішеннями якої Тибет перестав відігравати роль буфера між двома країнами, викликає заперечення в китайській стороні: КНР порушує питання про проведення лінії кордону за 100 км на південь.

Невизначеність прикордонного питання завжди використовувалася як привід у періоди загострення індійсько-китайських відносин, зокрема спричинила численні збройні сутички між прикордонниками двох країн, починаючи з липня 1955 р. У вересні 1957 р. КНР закінчила розпочате в 1954 р. будівництво автодороги, яка, з'єднавши Тибет із Синьцзяном, на думку індійської сторони, у значній своїй частині пройшла територією Індії. На офіційні протести Делі стосовно будівництва дороги китайська сторона відповіла заявою про належність зазначених територій КНР і підкреслила, що лінія кордону з Індією підля-

гає перегляду й уточненню. В Індії також не залишилися непомітними інциденти на китайському кордоні, які час від часу траплялися, починаючи з 1955 р., і навряд чи мали випадковий характер.

Територіальна суперечка набула особливого політичного змісту й міжнародного значення у зв'язку з різким погіршенням індійсько-китайських відносин, спричиненим загостренням ситуації в Тибеті. Надання у 1959 р. політичного притулку Індією Далай-ламі та його прибічникам викликало різке незадоволення Пекіна, хоча індійський уряд чітко застеріг, що Далай-лама не повинен займатися політичною діяльністю. На тлі загострення прикордонної суперечки та зауважень щодо прийняття тибетських біженців у середині Індії опозиційні сили піддали різкій критиці головні принципи зовнішньої політики країни й особливо принцип неприєднання, а також курс Дж. Неру на розбудову добросусідських відносин з Китаєм. Індійська зовнішньополітична стратегія також стала об'єктом критики з боку західної пропаганди, що сприяло нагнітання напруги навколо індійсько-китайських відносин. Пропагандистська кампанія з дискредитації індійської зовнішньої та внутрішньої політики набула широкого розмаху і в Китаї. Восени 1959 р. відбулися значні зіткнення на кордоні між двома державами. Окрім цього, уряд КНР зробив низку кроків, націлених на розширення китайсько-пакистанських зв'язків, хоча на словах Пекін виголошував необхідність мирними засобами шукати розумне й прийнятне для обох сторін розв'язання прикордонних суперечок і підкреслював надзвичайне значення індійсько-китайської дружби для миру в Азії й усьому світі.

Керуючись прагненням до нормалізації становища на кордоні, прем'єр-міністр Індії Дж. Неру запросив у квітні 1960 р. Прем'єра Державної ради КНР Чжоу Еньлая в Делі для обговорення ситуації, що склалася. Проте зустріч не мала продуктивних наслідків, так само як і наступна зустріч двох лідерів у вересні 1960 р. в Пекіні. Протягом 1961 р. нетривале затишшя на кордоні, що встановилося на період двосторонніх переговорів, знову активно стало порушуватися, і в липні 1962 р. в районі Ладакху виникло загрозове становище. 8 вересня китайські війська перетнули "лінію Макмагона", що було сприйнято в Індії як розширення китайської агресії. 20 жовтня розпочалося масоване вторгнення китайських військ на західних і східних ділянках кордону. Індійські війська не змогли стримати китайського наступу, і за кілька днів китайські загони глибоко вклинилися на індійську територію, захопивши низку міст на східній ділянці й ліквідувавши всі індійські прикордонні лінії.

Розв'язуючи агресію проти Індії в розпал Карибської кризи, пекінське керівництво розраховувало на те, що зайняті своїми справами "наддержави" навряд чи зможуть у цей час приділити Індії належну увагу. На-

томість. Дж. Неру звернувся до всіх країн з проханням надати допомогу у відсічі китайській агресії, і співчуття Індії. Першою реакцією Вашингтону був шок, викликаний агресивними діями комуністичного Китаю. Майже негайно США й Велика Британія розпочали поставки в Індію зброї, боєприпасів і військового обладнання. Вашингтон навіть не дочекався укладання офіційної двосторонньої угоди: перша партія американської зброї була доставлена 3 листопада, у той час, як індійсько-американська угода підписана лише 14 листопада. Важливо підкреслити, що навіть за таких складних для Індії обставин Дж. Неру заявив у парламенті, що військові поставки Заходу здійснюватимуться без будь-яких умов і політичних зобов'язань з боку Індії перед країнами, що надають допомогу. Прийняття такої допомоги, підкреслював індійський лідер, жодним чином не означає відмови від політики неприєднання.

Розширення китайської збройної акції проти Індії змусило й Москву зайняти активнішу позицію щодо конфлікту. Виявленням чіткої проіндійської позиції стала відкрита радянська критика Китаю, відмова поділити китайські аргументи та позицію в конфлікті. Невдовзі розрядка у світових міжнародних відносинах, що запанувала по закінченні Карибської кризи, сприяла тому, що Індія змогла скористатися військово-технічною допомогою як Заходу, так і Сходу. В умовах підтримки всіма великими державами індійської сторони Китай пішов на зближення з традиційним супротивником Індії – Пакистаном. 28 жовтня було опубліковане спільне китайсько-пакистанське комюніке, у якому говорилося про досягнення повної домовленості про кордони між КНР і суміжними з нею районами, що перебувають під контролем Пакистану. Малася на увазі територія Кашміру, навколо якої не вгасали індійсько-пакистанські незгоди. Підкреслимо, що Республіка Індія не змінила свою думку в жодному з принципових для Китаю питань: щодо Тибету та Тайваню, а також стосовно прав КНР в ООН.

Перебіг конфлікту був фактично вичерпаний 20 листопада 1962 р., коли китайський уряд, досягнувши в ході агресії тих рубежів, які він вважав за кордони з Індією, в односторонньому порядку заявив про припинення вогню і намір розпочати відведення своїх військ з 1 грудня на 20 км від лінії фактичного контролю, що склалася на 7 листопада 1959 р. Індійській стороні було запропоновано здійснити аналогічний відхід і в подальшому суворо дотримуватися статусу-кво, у разі його порушення Китай залишав за собою право завдати відповідного удару. Індійський уряд негайно віддав наказ армії не поновлювати вогню. Вироблення політичної відповіді на пропозиції КНР було набагато складніше здійснити з огляду на важкі матеріальні збитки та морально-політичні наслідки, спричинені китайською агресією. У середині країни опозиція вимагала від індійського уряду продов-

ження опору китайській агресії, а в ширшому контексті – відмовлення від нейтралістського курсу Неру, який був підданий гострій критиці як непродуктивний і необачливий.

Індійсько-китайський конфлікт викликав широкий резонанс в усьому третьому світі. Загострення відносин між Індією та КНР розглядалося більшістю афро-азіатських країн як надзвичайно небезпечний поворот у відносинах на континенті, що міг мати негативні наслідки. З ініціативи Цейлону 10–12 грудня 1962 р. в Коломбо відбулася конференція шести країн, що не приєдналися (Бірма, Гана, Єгипет, Індонезія, Камбоджа та Цейлон), на якій були вироблені пропозиції, представлені згодом обом сторонам конфлікту як можлива платформа для двосторонніх переговорів з метою остаточного припинення вогню та розв'язання індійсько-китайської прикордонної суперечки. Уряд Індії прийняв ці пропозиції загалом, а китайський уряд – з великими застереженнями, що, звичайно, не сприяло відновленню прямих політичних контактів.

Таким чином, індійсько-китайські відносини вкрай погіршилися, хоча офіційні дипломатичні відносини між двома країнами не були розірвані. Проте війна 1962 р. надовго отруїла стосунки між ними, до того ж конфлікт не розв'язав жодного спірного питання, зокрема не було остаточно врегульоване питання кордону. Загалом Китаєм було окуповано на півночі Індії (регіон Ладакх) близько 33 тис. км² – захоплені у другій половині 50-х рр. та закріплені під час вдалих військових дій 1962 р. Щоправда, статус захопленої території Аксай Чин фактично ніколи не був визначений офіційно, адміністрації обох країн ніколи не здійснювали над нею контролю через віддаленість та складні географічні умови. Це дало привід для подальших дискусій, уряд КНР висунув власні претензії на зазначені землі. Ситуація ускладнюється тим, що навесні 1963 р., Пакистан підписав з КНР *тимчасову угоду про пакистансько-китайський кордон* в обмін на китайську військово-технічну допомогу, згідно з якою передав КНР частину території Джемму і Кашміру, яку Індія вважає своєю. І хоча ці території є майже незаселеними і не мають жодної господарської цінності, питання їх приналежності – справа престижу для Індії. Для Китаю справа ще більш принципова, адже тут проходить ділянка високогірного шосе (близько 100 км), яка з'єднує два автономні райони КНР – Тибет та Синьцзян. Індійсько-китайські відносини постійно перебували під загрозою чергового загострення, тим більше, що до конфлікту фактично була залучена третя сторона.

Одним з важливих геополітичних наслідків конфлікту стало саме зближення КНР з Пакистаном. У таких умовах Індія опинилася в певному "оточенні", з украй нестабільною ситуацією як на північно-західному, так і на північно-східному кордоні. У країні сприйняли ки-

тайсько-пакистанський договір 1963 р. як серйозну загрозу власній безпеці, і подальші події підтвердили небезпідставність таких побоювань: під час пакистансько-індійської війни 1965 р. Пекін оголосив Індію агресором і висловив тверду підтримку Пакистану, хоча й утримався від безпосереднього військового втручання.

Успіхи китайської армії та фактична поразка Індії у війні стали серйозним випробуванням як для внутрішньої, так і для зовнішньої політики Делі. Індія отримала "серйозний урок", як того й бажали в Китаї. Поразка змусила індійське керівництво приділити набагато більше уваги зміцненню обороноздатності країни. Індія розпочала негайне запровадження програм нарощування військово-технічного потенціалу, у чому їй надавали допомогу Австрія, Нова Зеландія, Франція, Італія, ФРН, Велика Британія та США. У цей період співпраця із Заходом, здавалося, давало Індії найбільші перспективи. Щоправда, Делі був змушений піти на деякі поступки, зокрема, погодився на іноземну інспекцію за використанням поставленої зброї, взаємодію між американськими й індійськими розвідувальними службами та тимчасове розміщення на індійських аеродромах військових літаків США, Великої Британії та Австрії на період запланованих спільних маневрів.

Після загибелі у листопаді 1963 р. президента США Д. Кеннеді, прихильника курсу на розбудову плідної співпраці з Індією, індійсько-американські відносини набули значно менш емоційного характеру. Обіцяна військово-технічна допомога продовжувала надходити значною мірою "по інерції", внаслідок укладених раніше контрактів. За таких умов з 1964 р. значно посилюється співпраця Індії у військово-технічній галузі з Радянським Союзом. Ухвалений у 1964 р. план оборони був уже значною мірою орієнтований на радянську допомогу. У цьому плані часто вбачають перший крок Індії до перетворення на потужну військову державу. Його ухваленню передувало значне збільшення витрат на оборону за період 1962–1964 рр. – з 15 до 25 % щорічних асигнувань центрального уряду, доля у ВВП збільшилася з 2,1 до 4,5 %. Чисельність збройних сил збільшилася за цей час на 40 % і досягла 850 тис. чол., що дало Індії змогу у понад три рази перевершити збройні сили Пакистану.

Слід зазначити, що індійсько-китайський збройний конфлікт став подією не тільки регіонального, але й глобального масштабу, зважаючи на зацікавленість провідних держав у розвитку ситуації, про що свідчить термінова допомога, яку надали Індії США та Велика Британія, а також активізація політики Радянського Союзу в Південній Азії. У 1962–1964 рр. Індії вдалося зберегти певну рівновагу, проводячи збалансовану політику по відношенню до Вашингтона та Москви, Делі не поступився принципами свого глобального курсу, чому сприяло загальне потепління міжнародної ситуації у період між закінченням

Карибської кризи та початком ескалації війни у В'єтнамі, коли жодна велика держава не була втягнута у локальні конфлікти.

Поразка у війні з Китаєм призвела до кількох принципових зрушень у політичній лінії Делі: усвідомлення необхідності дбати про свою безпеку та зміцнювати військово-технічну потужність відбувалося на загальному тлі певного відходу від винятково гандистських принципів у зовнішній політиці, посиленні реалістичності у підходах до формування та здійснення зовнішньополітичної стратегії. Індійсько-китайський конфлікт знаменував закінчення "ери ідеалізму" у підходах Делі до міждержавної поведінки, із середини 60-х рр. зовнішня політика Індії будувалася винятково виходячи з пріоритету забезпечення національних інтересів, щоправда "кредо", визначене "архітектором" зовнішньої політики Індії Дж. Неру залишилося незмінним: нейтралітет і неприєднання до військово-політичних блоків назавжди стали основною характеристикою лінії Делі у міжнародних відносинах.

Конфлікт став серйозним гальмом у розвитку відносин між двома великими сусідами, спричинив тривалу смугу недовіри між ними. Відкрите збройне протистояння з Китаєм стало особистою поразкою Дж. Неру: було покладено край мріям про велику дружбу двох найбільших держав континенту та ідеї азіатської єдності в стилі Бандунгу. Курс Неру, який здобув Індії значну славу на міжнародній арені, за його життя зазнав жорсткої критики лише один раз, саме після поразки у війні з Китаєм у 1962 р. Багато політичних лідерів Індії відкрито звинуватили прем'єр-міністра у зраді національних інтересів. Для самого Дж. Неру це був невинуватий удар, якого він згодом і не зміг пережити. Після подій на індійсько-китайському кордоні зовнішньополітична стратегія Індії ставала дедалі прагматичнішою, а після смерті Дж. Неру у 1964 р. ідеалізм фактично "пішов" з індійської політики.

Затяжна індійсько-китайська конфронтація надалі значно ускладнювала загальну політичну обстановку в регіоні. Щоправда, наявність офіційних дипломатичних відносин давала змогу обом сторонам час від часу зондувати ґрунт для з'ясування можливостей нормалізації двосторонніх відносин. Зокрема, про необхідність повернення до добросусідських відносин і традиційної індійсько-китайської дружби йшлося у бесіді Мао Цзедуна у травні 1970 р. з повіреним у справах Індії в КНР. Проте нормалізації відносин завадила чергова війна Індії з Пакистаном. Криза на Індостанському півострові, що виникла в 1971 р. внаслідок посилення національно-визвольної боротьби у Східному Пакистані та рух за утворення Бангладеш були розцінені Пекіном, як втручання Індії, що викликали розв'язання війни. Проте активна підтримка індійської сторони Радянським Союзом остаточно

вирішила ситуацію в регіоні на користь Індії. Поразка Пакистану значно послабила позиції Китаю, який надавав Ісламабаду підтримку фактично з усіх основних проблем індійсько-пакистанських відносин, у тому числі – з кашмірського питання. Лише започатковане індійсько-пакистанською Симвльською угодою 1972 р. потепління у міждержавних відносинах в цій частині Азії дало можливість поступового зниження конфронтації між Індією та Китаєм.

24.3. Індійсько-пакистанські відносини. Кашмірська проблема

Специфіка міжнародних відносин в Південній Азії визначалась чи не в першу чергу розвитком індійсько-пакистанських суперечностей, які мали глибокі соціальні, політичні та релігійні корені. Витоки суперечностей походять від розділу колишньої Британської Індії та утворення двох незалежних південно-азіатських держав Пакистану та Індії, відповідно 14 та 15 серпня 1947 р. Згідно з планом лорда Л. Маунтбеттена, останнього віце-короля Індії, який було оголошено 3 червня 1947 р., єдина країна мала бути поділена за релігійною ознакою на дві самостійні частини: індуську (за більшістю населення, проте секулярну за характером) державу Індійський Союз і мусульманську "державу чистих, правдивих" – Пакистан. За цим планом кожному окремому князівству надавалося право самостійно визначити, до якого з домініонів приєднатися, а великі провінції, Панджаб та Бангал зокрема, ділилися за релігійним принципом.

Штучність такого розподілу була очевидною, цілком зрозумілими є його важкі економічні та соціальні наслідки. Так, специфічною особливістю Пакистану стала майже цілковита відсутність економічного зв'язку між його західною та східною частинами, роз'єднаними відстанню у півтори тисячі кілометрів індійської території. Внаслідок нерівномірного розподілу матеріальних ресурсів на пакистанській території опинилося лише 10 % природних копалин, на момент поділу в Пакистані майже не існувало важкої промисловості. Навпаки, сільське господарство країни мало експортні надлишки сировини та продовольчих товарів. Таким чином, ситуація, що склалася в Пакистані після проголошення його незалежною державою, вимагала всебічного розвитку національної економіки, підвищення рівня життя населення. Досягнення цих цілей було можливе лише шляхом глибоких соціально-економічних перетворень, демократизації суспільно-політичного життя та активної зовнішньої політики держави, розвитку широких зв'язків і взаємовигідної співпраці з іншими країнами. Проте правлячі кола Пакистану не змогли здійснити серйозних внутрішніх перетворень, а у зовнішньополітичній сфері одразу взяли

курс на конфронтацію з Індією та орієнтувалися на зовнішню допомогу у розв'язанні суперечливих питань.

У процесі поділу Британської Індії виникла ціла низка серйозних проблем, які одразу вплинули на характер двосторонніх індійсько-пакистанських відносин. Зокрема, створення двох держав за релігійною ознакою призвело до кривавих погромів і виникнення великої кількості переселенців з Індії до Пакистану і навпаки. Лише у серпні-листопаді 1947 р. на територію Пакистану прибуло понад 5,5 млн біженців – мусульман, що тоді складало 9 % усього населення домініону. До проблеми міграції додавалися також остаточне визначення кордонів і питання про статус князівства Джамму і Кашмір, навколо якого розгорілася найбільша суперечка. Кашмірська проблема була і залишається центром індійсько-пакистанських протиріч. Кожна з конфліктуючих сторін пов'язує з вирішенням подальшої долі Кашміру власне майбутнє, а саме – збереження територіальної цілісності та національної безпеки. При цьому сторони мають абсолютно протилежні підходи до її розв'язання, і така позиція фактично залишається незмінною від самого початку кашмірського конфлікту, що значно ускладнює можливість будь-якого політичного діалогу.

У 1947 р. останній магараджа Кашміру Харі Сінгх мав вирішити, до якого з домініонів буде приєднано князівство. Складність ухвалення рішення була зумовлена багатьма причинами, насамперед – географічним розташуванням Кашміру, який мав тісні економічні та культурні зв'язки з обома частинами колишньої Британської Індії, а також історичною традицією – Кашмір майже завжди зберігав певну незалежність. Пакистан однозначно висловився за те, щоб мати Кашмір у своєму складі, оскільки більшість населення (77 %) тут складали мусульмани. Проте князівство не було конфесійно однорідним, цю територію можна розбити на три основні регіони: долину Кашміру, де й було сконцентровано майже все мусульманське населення (94 %); південний регіон Джамму, де значно переважають індуси; та Ладакх на північному сході з тибето-монголоїдним населенням, що сповідує буддизм. Слід зазначити, що Кашмір завжди був яскравим прикладом толерантності, і навіть під час поділу колишньої Британської Індії та кривавого переселення індусів, мусульман і сикхів у Кашмірі панував абсолютний спокій, не було жодного прояву релігійного екстремізму. Магараджа Харі Сінгх був схильний до того, щоб зберегти незалежний і нейтральний статус князівства та перетворити його на "азіатську Швейцарію", проте такий варіант був неможливий за планом Маунтбеттена. Важливість мати Кашмір у своєму складі була принциповою і для індійської політичної еліти, більшість якої мала кашмірське походження, включаючи Дж. Неру.

Поки Харі Сінгх вагався, з боку Пакистану у серпні 1947 р. було розпочато активну агітаційну кампанію, а згодом до неї додався економічний тиск. Керуючись ідеєю двох націй, Пакистан наполягав на тому, що Кашмір з його переважно мусульманським населенням має підійти до нього. 18 жовтня 1947 р. уряд Кашміру офіційно висловив скаргу на адресу пакистанського уряду, звинувативши останній у ворожих діях і пропаганді, після чого пройшли короткі переговори між представниками Пакистану та Кашміру. А 22 жовтня на територію князівства з Пакистану території удерлися збройні формування патанських племен, які за чотири дні просунулися на відстань 35 миль у південно-східному напрямку, на прямому шляху до Срінагара, столиці князівства. У Кашмірі розпочалася неоголошена війна. За таких обставин магараджа звернувся за допомогою до Індії, яка погодилася її надати на певних умовах, а саме – приєднання князівства до домініону Індійський Союз. Сам магараджа був евакуйований на південь князівства, у Джамму.

Не зважаючи на м'якшу позицію Дж. Неру, віце-прем'єр і міністр у справах князівств В. Патель наполягав на військовій операції, тим більше, що Індійський Союз уже мав досвід розв'язання проблем інтеграції князівств: Хайдарабад і Джунагадг, правителі яких висловили бажання приєднатися до Пакистану, проте більшість їх населення складала індуси, були приєднані до Індії завдяки вдалим військовим операціям. Хоча 27 жовтня частини індійських збройних сил вступили до Кашміру, одразу після того, як магараджа підписав відповідні документи про приєднання до Індійського Союзу, індійський уряд діяв більш правовим шляхом. 2 листопада Дж. Неру виголосив промову в Парламенті про цілковиту згоду на приєднання Кашміру до Республіки Індія. Індійська сторона одразу поставила питання про повернення незаконно захопленої Пакистаном території князівства та виведення всіх пакистанських військових частин, проте одна третина Кашміру залишилася окупованою після так званої першої кашмірської війни 1948 р. 31 грудня 1947 р. Індія передала питання про події в Кашмірі на розгляд Ради Безпеки ООН.

17 січня 1948 р. Рада Безпеки ООН затвердила першу резолюцію з кашмірського питання, у якій було висловлено прохання до Індії та Пакистану припинити нарощування напруженості у штаті Джамму і Кашмір. 20 січня Рада Безпеки ухвалила наступну резолюцію – про створення спеціальної Комісії для Індії та Пакистану з метою перевірки реального перебігу подій у зоні конфлікту. Проте найбільший вплив на подальший розвиток ситуації навколо Кашміру мала історична *резолюція ООН від 13 липня 1948 р.*, яка складалася з трьох частин:

положення про припинення вогню, угоди про перемир'я та вимоги про визначення подальшої долі князівства шляхом плебісциту. У резолюції наголошувалося, що останній може відбутися лише за умови дотримання перших двох пунктів; оскільки Пакистан порушував попередні настанови ООН, саме пакистанська сторона мала першою відкликати свої збройні формування, після чого Уряд Індії мав погодитися на виведення своїх збройних сил. Окуповані Пакистаном території мали бути передані під управління місцевих органів влади.

Угода про припинення вогню набула сили лише 1 січня 1949 р., тоді ж під егідою ООН було встановлено лінію контролю, яка закріпила військові позиції сторін. На момент перемир'я під пакистанським контролем опинилося 2/5 території Джамму і Кашміру на заході та півночі з населенням понад 1 млн населення, яка отримала назву "Азад Кашмір" ("Незалежний Кашмір").

Слід пам'ятати, що із самого початку "кашмірської кризи" обидві сторони зайняли абсолютно різні позиції щодо можливостей урегулювання конфлікту: представники Пакистану в Раді Безпеки ООН наголошували у своїх виступах на існуванні загрози з боку Індії і закликали міжнародну спільноту допомогти в урегулюванні кашмірської проблеми, а також наполягали на проведенні процедури плебісциту у самому Кашмірі. Індія ж звертала увагу на пакистанську військову присутність та погрози розпочати джихад з боку представників організації "Азад Кашмір", що діяла на окупованій Пакистаном території, і через те відмовлялася виконати вимогу ООН про проведення плебісциту в Кашмірі. Індія вважала питання врегулювання проблеми винятково справою двох конфліктуючих держав, і практично весь час наполягала саме на проведенні двосторонніх індо-пакистанських переговорів. Усі подальші спроби ООН урегулювати розбіжності між Індією та Пакистаном з приводу зобов'язань відповідно до резолюцій Ради Безпеки виявилися неефективними. У листопаді 1952 р. індійська делегація на зустрічі з представником ООН у Кашмірі Франком Грехемом офіційно відмовилася від плану з урегулювання конфлікту в регіоні, запропонованому Великою Британією та США.

30 жовтня 1956 р. Конституційна Асамблея Кашміру остаточно визнала, що штат Джамму і Кашмір є невід'ємною частиною Індійського Союзу, 26 січня 1957 р. набрала чинності Конституція штату Джамму і Кашмір. Тому індійська сторона завжди наголошує на тому, що із правового погляду приєднання Кашміру до Індії – такий самий остаточний акт, передбачений Законом про незалежність Індії, як і приєднання інших князівств. До того ж комісія ООН з кашмірського питання ще в 1948 р. визнала суверенітет Індії над Каш-

міром. Слід зазначити, що Джамму і Кашмір є єдиним штатом Республіки Індії, у якому більшість населення становлять мусульмани, що злишається приводом для Пакистану порушувати це питання, виходячи з теорії двох націй.

Активізація політики Індії на кашмірському напрямі відбувалася на тлі посилення пакистано-американської співпраці. У травні 1954 р. був підписаний *пакистано-американський договір про взаємодопомогу в галузі оборони*, із цього ж року США розпочали постачання озброєнь своєму союзнику. Звичайно, що при обговоренні кашмірського питання в Раді Безпеки ООН у 50-ті рр. американська сторона та її інші союзники займали відверто про-пакистанську позицію. З огляду на це із середини 50-х рр. ХХ ст. Індія дотримувалася курсу на поступове усунення ООН від участі в кашмірському питанні.

Протягом наступного десятиріччя взаємні пошуки Індією та Пакистаном шляхів до нормалізації відносин привели до досягнення низки двосторонніх домовленостей з конкретних питань. Серед таких – численні прикордонні питання, урегульовані в межах січневої 1960 р. індійсько-пакистанської угоди, а також – проблема розподілу між двома країнами водних ресурсів річки Інд.

Воєнна акція Китаю проти Індії восени 1962 р. ускладнила міжнародне становище країни й на тлі китайсько-пакистанського зближення послабила індійські позиції у протистоянні з Пакистаном. Індія пішла на переговори, сподіваючись зменшити напруженість відносин з Пакистаном і тим самим пом'якшити складне становище на своїх кордонах. Проте розбіжність поглядів Індії й Пакистану на кашмірське питання не дала сторонам змогу дійти згоди. Провал переговорів був значною мірою зумовлений тими значними кроками до взаємного зближення, які в цей період здійснювали Пакистан і КНР. Політична напруженість між двома країнами тривала протягом наступних кількох років, аж поки навесні 1965 р. не досягла критичної точки. У квітні 1965 р. сталися серйозні збройні сутички між військами Індії й Пакистану через невелику прикордонну ділянку в районі Качського Ранну, які вдалося призупинити за посередництва англійського уряду. 30 червня 1965 р. була досягнута індійсько-пакистанська угода про припинення вогню, відновлення статус-кво і відведення збройних сил на позиції, які вони займали на 1 січня 1965 р. Проте це не призвело до суттєвого пом'якшення індійсько-пакистанських відносин.

На початку серпня 1965 р. центром напруження знову стає Кашмір, нестабільну внутрішньополітичну ситуацію в якому намагався використати Пакистан. Після низки диверсій індійський уряд за-

явив протест Пакистану та групі спостерігачів ООН у Кашмірі з приводу порушення лінії припинення вогню. У середині серпня уздовж усієї лінії вже точилися запеклі бої, щоправда без заглиблення на чужу територію, а після переходу 25 серпня цієї лінії індійськими військами міждержавна прикордонна сутичка набрала форми повномасштабної війни. 1 вересня пакистанські військові вдерлися на індійську територію у секторі Чамба, а 6 вересня Президент Пакистану Айюб Хан офіційно виголосив, що його країна перебуває у стані **війни з Індією**. У воєнних діях з обох сторін були застосовані танки, важка артилерія та авіація.

Індійсько-пакистанський конфлікт одразу опинився в центрі міжнародної уваги. На надзвичайних засіданнях Ради Безпеки ООН 4 і 6 вересня 1965 р. були одностайно ухвалені резолюції № 209 та 210, які закликали сторони до негайного припинення вогню і відведення військ на вихідні позиції. Оскільки обидві країни не дійшли згоди, і пакистанська сторона зокрема намагалася пов'язати припинення воєнних дій з питанням "гідного врегулювання кашмірського спору", то 20 вересня було ухвалено ще одну резолюцію (№ 215), яка вимагала негайного припинення вогню. Відгукнувшись на звернення Ради Безпеки ООН, у ніч з 22 на 23 вересня **воєнні дії сторони припинили**. У відносно швидкому погашенні воєнного вогнища на індійському субконтиненті важливе значення у даному випадку мав збіг інтересів США та СРСР: супердержави діяли в одному напрямі, виходячи з того, що індійсько-пакистанський конфлікт торкався долі багатомільйонних народів і загрожував перерости у ширше зіткнення з утягненням зовнішніх сил. Тим більше, що важливим додатковим фактором нестабільності в регіоні була позиція китайського керівництва: у розпал воєнних дій між Індією та Пакистаном воно оголосило цілковиту підтримку останнього та погрожувало відкрити "другий фронт" на індійських кордонах.

СРСР і надалі взяв на себе роль посередника в урегулюванні індійсько-пакистанського конфлікту. Виявивши добру волю, Індія та Пакистан погодилися на пропозицію СРСР щодо посередницьких послуг радянської сторони на переговорах, на користь чого висловилися також уряди США й Великої Британії. Через кілька місяців, 10 січня 1966 р., було підписано *Ташкентську декларацію*. Її підписання стало підсумком складних переговорів у Ташкенті індійського прем'єр-міністра Лал Бахадура Шастрі та Президента Пакистану Мухаммеда Айюб Хана з питань урегулювання міждержавного конфлікту. Декларація складалася з дев'яти статей, якими визначалися невідкладні заходи з відновлення в регіоні нормального й мирного становища. Сто-

рони відмовилися від застосування сили й погодилися з тим, що "...відносини між Індією та Пакистаном будуватимуться на основі принципу невтручання у внутрішні справи одне одного" (п. 3).

Активна посередницька участь СРСР у врегулюванні конфлікту не тільки додала політичної ваги Радянському Союзу, Москва створила важливий прецедент у міжнародних відносинах. Цього разу не тільки Захід і країни, до яких Індія традиційно зверталася у моменти криз, а й ООН були усунуті від участі у розв'язанні проблем цього стратегічно важливого регіону. Радянське втручання заблокувало також китайську участь у врегулюванні конфлікту, значно зменшило вплив США та КНР на розвиток регіональної ситуації. Москва здобула важливу дипломатичну перемогу і значно просунулася вперед у справі формування спільної позиції з країнами субконтиненту на міжнародній арені.

Ташкентські домовленості створювали сприятливі умови для встановлення в Південній Азії тривалого й міцного миру. Проте надії на мир і спокій у регіоні, на жаль, не виправдалися, що пов'язано, насамперед, з різною оцінкою сторін досягнутого компромісу. До того ж Кашмірське питання як таке вирішене не було і залишилося болючою точкою у двосторонніх відносинах, Індія і Пакистан не змінили своїх традиційних підходів до цієї проблеми.

Досягнутий компроміс став лише черговим періодом затишшя в індійсько-пакистанській суперечці. Негативний вплив на виконання Ташкентських домовленостей справила і підтримка Пакистану з боку КНР, яка активізувала свої відносини з Ісламабадом після 1965 р. До цього певною мірою підштовхували Пакистан США, які не надали останньому бажаної підтримки під час війни з Індією і відмовилися від нових поставок зброї. Щоправда, після підписання Ташкентської декларації й відведення обома сторонами своїх військ Сполучені Штати поступово відновили військову допомогу Індії та Пакистану.

24.4. Бангладешська криза

Підписані в Ташкенті в січні 1966 р. індійсько-пакистанські угоди на певний час знизили гостроту у двосторонніх відносинах країн Індостану, тут встановилась атмосфера стриманого оптимізму. Проте досить скоро виявилось, що Індія та Пакистан мають різні підходи до тлумачення змісту Ташкентської угоди, зокрема, стосовно проведення референдуму в Кашмірі. Ісламабад пропонував провести пле-

бісцит під міжнародним контролем, Індія категорично заперечувала. Індійський підхід залишається традиційним: переговори мають бути двосторонніми і виключають будь-яке іноземне втручання.

Згодом пролунали взаємні звинувачення сторін у порушенні букви і духу цієї угоди. Обидві країни закидали одна одній нарощування військового потенціалу, що, утім, і справді мало місце. Основними постачальниками зброї в обидві країни субконтиненту були США та СРСР, причому Москва, забезпечивши після Ташкенту собі міцні позиції в Індії, спрямувала свої зусилля на розбудову відносин і з Пакистаном. Отримуючи економічну та військову допомогу СРСР, Індія рішуче протестувала проти радянських поставок у Пакистан, оскільки вважала їх фактором посилення напруженості у Південній Азії. Питання безпеки посіло головне місце у політиці обох держав, тож індійсько-пакистанські відносини дедалі більше погіршувалися. Цьому сприяли також інші зовнішні фактори: Індія негативно поставилася до пакистано-китайської угоди про будівництво шосе між Гілгітом і Синьцзяном, оскільки вважала, що Гілгіт є незаконно окупованою Пакистаном територією і тому не може бути об'єктом угоди з іншою державою. Зі свого боку, Пакистан негативно відреагував на будівництво Індією греблі Фаракка на річці Інд, що було невідповідним для Східної Бенгалії проектом, тим більше, що питання розподілу вод Інду залишалось нез'ясованим.

Напруженість у міждержавні відносини продовжувала вносити релігійно-общинна проблема. Будь-які заворушення в Індії використовувалися Пакистаном для різкої критики її внутрішньої політики та звинувачень у дискримінації мусульманського населення. У самому ж Пакистані визрівала внутрішня криза, викликана низкою чинників. Після другої Кашмірської війни 1965 р. Пакистан зазнав значних морально-політичних втрат. Погіршилося економічне становище країни. Постійне зростання витрат на оборону та затримка обіцяної Заходом допомоги негативно вплинули на виконання соціально-економічних програм. Відповідно, визрівала криза політичної системи, пов'язана з національно-визвольним рухом у Східній Бенгалії. Криза була цілком природною, оскільки не можна було забезпечити нормального функціонування держави в умовах існування у "двох крилах". Ще у 1966 р. лідер найпопулярнішої східнопакистанської партії Авами ліг (Народна ліга) шейх Муджибур Рахман виголосив програму із шести пунктів, яка містила вимоги щодо внутрішньополітичних перетворень за конфедеративною моделлю. Це передбачало надання автономії Східному Пакистану зі збереженням у компетенції федеральної влади тільки питань зовнішньої політики й оборони.

Криза посилюється після того, як у лютому 1969 р. президент Айюб Хан передає повноваження головнокомандуючому армії генералу А. Ях'я-хану і в країні встановлюється військовий режим. Рішення про проведення перших загальнонаціональних виборів, що, правда, було реалізоване наприкінці 1970 р. За їх підсумками у Східному Пакистані з великою перевагою перемогла партія М. Рахмана, яка, згідно з парламентською практикою, мала формувати центральний уряд. Це було абсолютно неприйнятним для правлячої еліти Західного Пакистану, яка від самого початку незалежності була при владі. Намагаючись виграти час, правляча верхівка на чолі з генералом А. Ях'я-ханом та лідером Партії пакистанського народу З. Бгутто провела переговори з М. Рахманом. Як стало відомо згодом, у цей же час із західної до східної частини Пакистану перекидалася бойова техніка та військові частини.

У березні центральна влада відкрито спробувала шляхом застосування сили приборкати рух на відокремлення у Східному Пакистані. З арешту в ніч на 26 березня 1971 р. Лідера Авами ліг М. Рахмана у Східній Бенгалії розпочалися жорстокі репресії, у багатьох містах відбулися збройні сутички між урядовими військами та загонами повстанців. Одночасно мільйони біженців рушили через кордони до Індії. Зіштовхнувшись із проблемою забезпечення понад 10 млн біженців і виголосивши засудження дій пакистанської армії, індійський уряд розпочав спочатку неофіційну, а потім і відкрити допомогу східно-бенгальським повстанцям.

У подальшому розвитку подій на субконтиненті неабияку роль відіграла позиція Радянського Союзу. На початку серпня 1971 р., у руслі активізації стосунків з Індією на тлі погіршення радянсько-пакистанських і радянсько-китайських відносин, відбувся візит у Делі міністра закордонних справ СРСР А. Громика. Він завершився підписанням винятково важливого радянсько-індійського договору, який чітко визначив позицію Москви у справах на південно-азіатському напрямі. *Договір про мир, дружбу й співробітництво* був підписаний 9 серпня 1971 р., у момент різкого загострення індійсько-пакистанських відносин. Із цим документом розпочалася ера особливих відносин між Індією та Радянським Союзом, А. Громико так прокоментував його підписання: "Ніхто відтепер не зможе будувати свою політику – як по відношенню до СРСР, так і по відношенню до Індії, без урахування цього договору". Договір створив міцну базу для розвитку індійсько-радянських відносин, надав їм нового виміру. Радянська підтримка стала вирішальним фактором в усуненні надзвичайно серйозної загрози безпеці й цілісності

Індії, яка забезпечила собі допомогу однієї з наддержав у надзвичайно складній ситуації. Ця підтримка дала Індії можливість знайти оптимальний вихід із серйозної кризи і навіть значно посилити свої позиції у Південній Азії.

У таких умовах Делі зміг підготуватися до рішучіших дій, ніж просто підтримка загонів сил звільнення "мукті бахіні", які переважно формувалися на індійській території. З кінця листопада 1971 р. збройні зіткнення пакистанських та індійських військ стали регулярними і переросли у справжню війну. "Індійський Бліцкриг" тривав з 3 до 16 грудня, він став несподіванкою для багатьох у світі, і тим більше – для Пакистану. За два тижні індійські збройні сили повністю подолали опір армії, розташованої у Східному Пакистані, змусивши її головнокомандуючого до капітуляції. Надзвичайно вдала військова операція індійських збройних сил, проведена за допомогою "мукті бахіні" та підтримкою населення, була високо оцінена військовими експертами на міжнародному рівні. Зазначалося, що операція була розіграна, як вдала шахова комбінація, яка не залишала пакистанській стороні жодної надії на перемогу.

Третя індійсько-пакистанська війна розпочалася на сході, а закінчилася на заході субконтиненту. Індійські загони атакували в напрямку Сінда та змогли відбити напади пакистанської армії в Кашмірі. 17 грудня Індія оголосила про припинення вогню, і пакистанська сторона змушена була наслідувати її приклад. Разом з військовою Індія отримала також дипломатичну та моральну перемогу: капітуляція та подальше падіння військового режиму в Пакистані сприяли тому, що Індія виступила в ролі захисника демократії та підтвердила свій курс на підтримку національно-визвольних рухів. Ця кампанія стала справжнім "зірковим часом" Індіри Ганді, навіть її політичні опоненти визнали її за надзвичайно вдалого політика і називали "індійською Жанною д'Арк". Слід зазначити, що всередині країни в цей час лунали голоси на підтримку продовження переможної війни аж до остаточного знищення Пакистану. Лише втручання великих держав, США та СРСР, не зацікавлених у перерозподілі сил на індостанському півострові, переконали уряд І. Ганді відмовитися від таких рішучих кроків. До того ж, війна дістала неоднозначну оцінку у світі, і більшість країн, насамперед мусульманські, голосували в ООН за резолюції щодо якомога швидшого припинення військових дій. 21 грудня 1971 р. Рада Безпеки ООН ухвалила компромісну резолюцію, що підкреслювала необхідність забезпечення тривалого миру на Індостанському півострові й містила положення, які сприяли нормалізації ситуації. В умовах перемоги сил національного визволення

Східної Бенгалії положення резолюції про припинення вогню сприяли справедливому політичному врегулюванню в регіоні.

Поразка у війні знову змінила політичну розстановку сил у Пакистані, від військових влада перейшла до З. Бгутто, який випустив на волю Муджібура Рахмана і фактично визнав перемогу руху за створення незалежної країни – Бангладеш. Разом із цим розпочався новий етап в історії країни й усієї Південної Азії, географічно Пакистан перетворився із "двокрилого" на компактне територіальне утворення, з морально-політичного погляду, він уже не міг претендувати на роль єдиного захисника всіх мусульман Південної Азії, оскільки в 1973 р. було ухвалено Конституцію Бангладеш, яка проголосила країну також ісламською Республікою. Змінилася геополітична ситуація і для Республіки Індія, яка тепер не була більше "охоплена" з двох боків Пакистаном, проте отримала загрозу у вигляді подальшого можливого союзу двох своїх північних сусідів – Пакистану та Китаю. Натомість Індія надовго заручилася підтримкою Радянського Союзу, у той час, як вплив Сполучених Штатів на розвиток ситуації в Південній Азії був значно послаблений.

Індійсько-пакистанська криза 1971р. навколо Бангладеш надала рішучого імпульсу у встановленні міцних індійсько-радянських стосунків, за визначенням відомого радянського дипломата А.Ф. Добриніна, уклін СРСР у бік Індії був так само очевидним, як уклін США у бік Пакистану. Дійсно, після втручання Москви до подій під час кризи 1971 р., коли радянська сторона відгукнулася на прохання Вашингтона запобігти ескалації конфлікту, ситуація була врегульована, переважно – на користь Індії. Радянсько-індійські відносини досягли нового якісного рівня, набули статусу взаєморозуміння й дружби, що було закріплено підписанням 9 серпня 1971 р. *Договору про мир, дружбу та співробітництво між СРСР та Індією*. Натомість військово-політична співпраця з Пакистаном дедалі більше втрачала значення для Вашингтону, оскільки Пакистан у масштабах субконтиненту перестав бути реальною перевагою Індії.

Бангладешська криза засвідчила життєву необхідність для Пакистану мати мирні, добросусідські відносини з Індією. Утвердження незалежної Народної Республіки Бангладеш, ставлення до якої в Пакистані було вкрай складним і напруженим, спонукало уряд З. Бгутто дотримуватися поетапного врегулювання відносин із сусідами. Це передбачало, насамперед, розв'язання питань репатріації та виведення військ, до чого, на думку Індії, мала бути залучена й Бангладеш. Унаслідок мирних ініціатив Індії й доброї волі Пакистану в Сімлі пройшли переговори урядів двох країн, які завершилися підпи-

санням 2 липня 1972 р. *Симльської угоди*, яка визначила конкретні кроки з розв'язання суперечливих двосторонніх проблем і на тривалий період стала правовою основою індійсько-пакистанських відносин. Симльська угода засвідчила бажання обох країн покласти край конфліктам і конфронтації та встановити мир на субконтиненті. Перший параграф цієї угоди мав посилення на те, що "...принципи та цілі Статуту ООН будуть регулювати відносини між двома країнами". Поряд із загальним визнанням принципів територіальної цілісності та політичної незалежності, у параграфі 4 угоди йшлося про конкретні дії сторін, а саме зазначалося, що "...у Джемму та Кашмірі обидві сторони будуть поважати лінію контролю, яка виникла внаслідок припинення вогню 17 грудня 1971 р., ... і виведення військ має розпочатися з моменту набрання чинності цієї угоди і закінчитися впродовж 30 днів". Крім того, підписанням Симльської угоди сторони намагалися нормалізувати торговельні та культурні відносини, спростити візовий режим тощо.

Симльська угода сприяла тому, що Національна Асамблея Пакистану в липні 1973 р. надала уряду повноваження визнати Народну Республіку Бангладеш (Індія визнала Бангладеш ще 6 грудня 1971). Офіційне визнання Ісламабадом цієї країни відбулося в лютому 1974 р. Відтоді Пакистан залишився в кордонах свого "західного крила", що викликало ряд зрушень у його зовнішньополітичній діяльності. У 1972 р. Пакистан вийшов з блоку СЕАТО, цей крок був викликаний різким падінням інтересу до країн Південно-Східної Азії. Натомість нова геополітична ситуація спричинила "розворот" Пакистану до Західної Азії та країн Перської затоки. Активний розвиток зв'язків із країнами цього регіону був також цілком виправданий ідеєю ісламської солідарності, що надалі набувала популярності в Пакистані.

Подолання наслідків кризових подій 1971 р. стало одночасно початком процесу нормалізації індійсько-пакистанських відносин, який не був надто легким. Симльська угода знаменувала певну згоду Пакистану рахуватися з вагою Індії, її більшими можливостями. Певна стабілізація відносин не означала, проте, припинення ідейного протистояння між країнами. Непрості стосунки Індії та Пакистану й надалі ускладнювалися невирішеністю кашмірського питання, а із середини 70-х рр. на серйозний фактор підриву двосторонніх відносин перетворилися ядерні програми обох країн. Щойно 18 травня 1974 р. Індія здійснила перше ядерне випробування, Пакистан відмовився брати участь у черговому раунді переговорів з Індією, незважаючи на запевнення останньої про мирний характер вибуху. Натомість уряд З. Бгутто невдовзі заявив, що Пакистан працюватиме над створен-

ним власної ядерної програми задля створення надійної системи безпеки. Ціною неймовірних зусиль, обмеження власного населення і скорочення витрат на соціальні програми ця мета була досягнута, і в її втіленні в життя не останню роль відіграла допомога, надана Ісламбаду Пекіном. Таким чином, у розстановці сил у Південній Азії важливим фактором залишилася про-пакистанська політика КНР.

Незважаючи на такі ускладнюючі обставини, у ставленні правлячих кіл Пакистану до Індії відбулися позитивні зміни, зумовлені комплексом факторів внутрішнього та зовнішнього характеру. Насамперед слід відзначити благотворний вплив процесу розрядки загальної міжнародної обстановки, певні зрушення у відносинах між Індією і Китаєм та утворення Народної Республіки Бангладеш. Стабілізації ситуації в регіоні вимагали й економічні інтереси країн. Об'єктивні економічні фактори диктували необхідність дво- та багаторонної співпраці країн регіону, що було першим етапом майбутніх інтеграційних процесів.

24.5. Розвиток регіональної ситуації у другій половині 70-х – на початку 90-х років

Після гострої кризи у відносинах між країнами Південної Азії запанувала певна стабільність, хоча існування принципових розбіжностей між країнами продовжувало визначати складність регіональної ситуації. Виникнення Бангладеш значно змінило баланс сил на подальшу користь для Республіки Індія, у той же час заснування нової держави спонукало до розвитку співпраці в межах регіону. Індія і далі підтримувала процес державотворення в Бангладеш, допомагаючи у встановленні демократичних інститутів та проведенні господарських реформ. Індія, вочевидь, розраховувала на подальші політичні дивіденди, а саме – вдячність з боку уряду Бангладеш і перетворення нової держави на зону винятково індійського впливу. Насправді так і було, аж поки при владі перебував уряд фактично врятованого індійцями Муджібура Рахмана, та ситуація змінилася у 1975 р. після його вбивства, коли до влади прийшов його колишній компаньйон з визвольної боротьби генерал Зія ур-Рахман. Під час його перебування при владі тривав процес подальшої ісламізації, а разом з тим – поступового відсторонення від "стратегічного союзника" – Індії та зближення з іншими мусульманськими державами Азії.

Слід зауважити, що незважаючи на військову сутність його режиму, генерал Зія намагався дещо "демократизувати" цей режим, надавши йому цивілізованішого характеру, не в останню чергу з огляду на

реакцію світу. Він був активним учасником війни за незалежність Бангладеш і став доволі прагматичним лідером, який намагався відстоювати національні інтереси країни, отримавши епітет "солдат, який перетворився на політика". Як колись Дж. Неру, він зберіг за собою портфель міністра закордонних справ з метою направити зовнішню політику країни у необхідне на його погляд русло. Зокрема, він був упевнений у тому, що Бангладеш залишиться вдячним Індії за підтримку у національно-визвольній боротьбі, але у своїй стратегії розвитку має розраховувати на допомогу більшу, ніж спроможна надати Індія. З огляду на це серед основних напрямів його зовнішньополітичної активності були розбудова відносин із США та іншими західними країнами (на відміну від традиційної орієнтації на радянський блок після подій 1971), розвиток діалогу з Китаєм, повернення до взаєморозуміння з Пакистаном і поширення кооперації з більшістю мусульманських країн (повернення державної ідеології до норм ісламу сприяло цьому якнайкраще), а також співпраця із сусідами по регіону, зокрема – Бірмою та Непалом, що відповідало інтересам усіх менших, ніж Індія, країн регіону. Саме він почав розробляти ідею створення організації з регіональної співпраці, яка згодом знайшла втілення у проекті СААРК, оскільки був вражений успіхами АСАН у досягненні стабільності в Південно-Східній Азії і мріяв про аналогічну ситуацію на індійському субконтиненті.

Бангладеш є третьою державою регіону з населенням 156 млн (2009 р.), більшість якого (83 %) – мусульмани. Проте країна має відмінну від Пакистану ідентичність – не лише релігійну, але й етнічну, бенгальську, "ідеологічну основу її складає бангладешський націоналізм, що виріс на підґрунті мусульmano-бенгальської ідентичності". Це зближує її із сусідньою Індією і значно полегшує порозуміння із сусідом, який також має у своєму складі штат Західна Бенгалія. Країна із трьох сторін оточена індійською територією, і лише на північному сході має невеликий кордон з М'янмою. Тож лінгвістична і культурна близькість, географічне розташування, історичні зв'язки й економічні інтереси зумовили значимість відносин з Індією. Проте двосторонні відносини між сусідами завжди мали характер нерівномірних, адже з одного боку, вони базуються на спільній історії та культурній спадщині, з іншого – страждають від різних підходів до визначення державності та багатьох невирішених проблем. Взагалі, з усіх двосторонніх відносин між сусідами на субконтиненті найбільші коливання притаманні саме відносинам Індії з Бангладеш, від ейфорії та надій на нового надійного і слухняного партнера в період утворення Бангладеш до вкрай напружених стосунків під час зміни урядів та прихо-

ду до влади в цій країні військових режимів. Як і у випадку з Пакистаном, двосторонній діалог із Бангладеш набував конструктивності в періоди громадянського правління і значно загострювався після зміни урядів на військові режими.

Основними проблемами двосторонніх відносин Індії і Бангладеш протягом усього часу є наявність релігійних меншин і міграційні питання, проблеми кордону й анклавів, розподіл водних ресурсів (загалом країни поділяють ресурси 54 річок), у той час як загальним підтекстом розвитку відносин можна вважати намагання Бангладеш (так само, як Пакистану) проявити себе як рівного гравця принаймні у межах регіональної ситуації. Саме цим пояснюється активна роль Бангладеш в ініціюванні та реалізації ідеї щодо створення СААРК, головною роль у якій згодом усе одно перебрала на себе Індія.

Активізація зусиль з прискорення процесів інтеграції спостерігається у цей час і в інших країнах Південної Азії. Негативне сприйняття багатьох кроків "старшого брата" з одного боку, й існуюча нерівномірність в економічному розвитку та велика ступінь залежності від Індії з іншої зумовили бажання менших сусідів підвищити рівень кооперації в регіоні. Поруч з висуненням проекту асоціації у 1977 р. президентом Зія ур-Рахманом також у 1977 р. ідею про регіональну взаємодію висловив король Непалу Бірендра. Нарешті, 1985 р. у країн Південної Азії з'явилася нова принципова можливість співпраці, крім двосторонніх зв'язків: за офіційною ініціативою Бангладеш було створено Асоціацію регіонального співробітництва країн Південної Азії (СААРК), яка об'єднала сім країн – Індію, Пакистан, Бангладеш, Шрі-Ланку, Непал, Бутан та Мальдіви. Організаційний процес тривав кілька років, перша конференція на вищому рівні відбулась у м. Дакка (зважаючи на провідну роль Бангладеш у процесі консолідації) у грудні 1985 р. Метою створення асоціації було проголошено прискорення розвитку регіональної кооперації та взаємодопомоги, сприяння зростанню добробуту, соціальному і культурному піднесенню країн. Тож найбільшу зацікавленість у проекті виявили керівники менших і середніх держав регіону. Проте на роль лідера у цій організації претендує знову ж таки Індія. Як провідна держава регіону вона намагається відстоювати відповідні позиції під гаслом "Успіхи Індії сприятимуть успіхам інших країн Південної Азії".

СААРК створювалася як організація, що присвячувала свою діяльність різним напрямкам співпраці у регіоні: розвитку сільського господарства та відповідної інфраструктури, лісового і водного господарства, проблемам демографії та охорони здоров'я, жінок і молоді, перспективам розвитку передових галузей – інформаційних і біотехноло-

гій, питанням ефективного використання енергетичних ресурсів регіону. Окремо постали питання загально-регіонального політичного і суспільного розвитку та безпеки Південної Азії, спільного захисту інтересів регіону на міжнародних форумах. Поряд з метою економічної інтеграції ставилося завдання відтворення цивілізаційно-культурної і політичної ідентичності регіону.

Принципи роботи СААРК визначалися Статутом організації: регіональна кооперація мала відбуватися на основі взаємоповаги суверенітету, територіальної цілісності і незалежності країн-учасниць, невтручання у внутрішні справи одна одної, багатостороння співпраці жодним чином не повинно було заперечувати існуючі дво- та багатосторонні контакти, а відбуватися паралельно. Для ефективної роботи Асоціації створювався відповідний механізм: країни члени збираються на саміт щорічно, тоді як міністри закордонних справ, які формують Раду міністрів СААРК, зустрічаються не менше, ніж двічі на рік. Секретаріат СААРК працює у столиці Непалу Катманду, згодом були засновані додаткові комісії.

На жаль, ідеї і гасла СААРК переважно не були втілені в життя, багато в чому організація нагадувала формальне політичне об'єднання, а низький рівень ефективності був передбачений її Статутом (принцип одностайності в ухваленні рішень на практиці був майже недосяжний, ураховуючи складні відносини між окремими країнами). Уже на початку 90-х рр. асоціація багатьма експертами розглядалася як безперспективна. Основним її "ідеологічним" провалом слід уважати те, що створена як регіональний форум для відродження ідентичності регіону, вона не виконала такого призначення. Більше того, СААРК відрізнялася від більшості асоціацій країн Азії, зокрема від АССАН, відсутністю консенсусу з проблем внутрішньо-регіональних і позарегіональних джерел загрози безпеці країнам регіону. Далася ознака як зтяжна індійсько-пакистанська конфронтація, так й індійський гегемонізм і побоювання менших держав. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. низка подій політичного характеру всередині багатьох країн регіону (зміна урядів в Індії та Пакистані, провал миротворчої місії в Шрі-Ланці, збільшення конфліктів на релігійній основі в Індії тощо) спричинили фактичну паузу у регіональній співпраці, яке поступово почалося відновлюватися у середині 90-х рр. уже за нових умов міжнародного життя.

У відносинах з "великими державами" істотних змін у регіоні не відбулося: після Бангладешської кризи спостерігалася подальша активізація радянсько-індійських, з одного боку, й американо-пакистанських відносин з іншого. США, які й надалі прагнули при-

сутності у південно-азіатському просторі, надавали значну підтримку Пакистану, у той час як Радянський Союз підтримував новостворену Бангладеш і надав їй значну економічну допомогу, продовжуючи розвивати стосунки з Індією. Лише протягом 1981–1985 рр. Сполучені Штати надали Пакистану військову та економічну допомогу на суму 3,2 млрд дол. У цей самий період істотно зросла активність США в інших, сусідніх з Індією країнах – Бангладеш, Шрі-Ланці та Непалі. Індію не задовольняло зверхнє ставлення Сполучених Штатів до її ролі на міжнародній арені, до того ж, вона ніколи не відступала від власної принципової нейтралістської позиції, зокрема не погоджувалася на надання своєї території під американські військові бази. Ця позиція, як уже зазначалося, залишалася непорушною навіть після допомоги США у війні з Китаєм. Індійська сторона чудово розуміла, що ця допомога була зумовлена намаганням створити завдяки їй противагу Китаю в Азії.

Проте той факт, що Індія ніколи не була фаворитом США, не заперечує поступового позитивного зрушення у двосторонніх стосунках. США ніколи не відмовлялися від розвитку співпраці, адже не могли не зважати на ключову позицію Індії в регіоні. У зазначений період досить активно розвивалися економічні зв'язки, політичні ж відносини ускладнювалися через різність позицій країн у багатьох міжнародних питаннях, наприклад, ситуації в Кампучії та Афганістані. Індія, яка виступала у ролі представника інтересів країн, що розвиваються, демонструвала розбіжні із США підходи, наприклад, протягом 1988 р. під час голосувань на засіданнях ГА ООН позиції двох країн виявилися однаковими лише у 7 % випадків. Новий уряд країни на чолі з Р. Ганді знову не виправдав надій американського керівництва і не погодився на жодні відхилення від свого незалежного зовнішньополітичного курсу.

У той же час економічна співпраця між країнами посилюється. Розвитку співробітництва у галузі економіки та техніки сприяло значне збільшення індійської діаспори в США: у 70–80-х рр. щорічно емігрувало близько 15 тис. індійців, серед яких було багато молоді, що прагнула здобути освіту. Пожвавилися науково-технічні, освітні та культурні зв'язки, розпочалася індійсько-американська співпраця у дослідженні космосу. Уперше у 1982 р. було отримано дозвіл Білого дому на запуск з мису Каннаверал індійського багатоцільового супутника ІНСАТ-1.

Наприкінці 80-х рр. зміни у світі загалом та розвиток ситуації в Південній Азії спричинили деякі позитивні для Делі зрушення в зовнішньополітичному курсі Вашингтона. По-перше, з виведенням ра-

дянських військ з Афганістану в лютому 1989 р. та розпадом невдовзі Радянського Союзу, Пакистан втратив стратегічну важливість для американської зовнішньої політики. Із цього періоду американська адміністрація, яка раніше трималася "про-пакистанської" позиції в усіх суперечливих питаннях, зокрема кашмірському, тепер цю позицію змінила на нейтральнішу. США відмовилися від планів військової співпраці з Бангладеш та іншими малими країнами регіону. Ще у 1987 р. Вашингтон підтримав підписання угоди між Індією та Шрі-Ланкою. Таким чином, з боку США відбувалося поступове визнання Індії гегемоном у Південній Азії.

Протягом найближчих років Індія також демонструвала більшу лояльність по відношенню щодо політики США. У цьому плані показовою була досить стримана реакція індійського уряду на політику США в Перській затоці, де Індія виступила лише за мирне врегулювання кризи, та Панамі, коли Індія відмовилася визнати американські дії як "вторгнення". Після успішного завершення у 1991 р. війни в Перській затоці та закріплення в Західній Азії значимість Пакистану для зовнішньої політики США ще більше знизилася, отже, зник вагомий привід для її суперечностей з Індією.

З розпадом Радянського Союзу простежується постійне посилення впливу США на розвиток міжнародної ситуації, що спостерігалось зокрема у Південній Азії. Індія не могла не звертати увагу на такі принципи зміни, що досить скоро знайшло відображення у значній активізації американського вектора зовнішньополітичної діяльності головної країни регіону.

Відносини Республіки Індія з Радянським Союзом розвивалися в поступальному напрямі, після підписання "Великого договору" 1971 р. набули безпрецедентно високого ступеня розуміння, оскільки принципів розбіжностей між позиціями сторін майже не було. Партнерство Індії та СРСР не мало аналогів у світі, воно здійснювалося у різних сферах – економіки, військово-промислового комплексу, науки, освіти, культури, туризму, здобуло підтримку народів обох держав.

Наприкінці біполярної ери двосторонні відносини стали особливо значущими, що пов'язано з іменами двох активних політиків нового покоління, кожен з яких розпочав реформи всередині власної країни, – М. Горбачова та Р. Ганді. Загалом лідери двох країн зустрічалися вісім разів. У 1986 р. успішно пройшла перша офіційна зустріч лідерів СРСР та Республіки Індія у Делі, під час якої М. Горбачов зазначив необхідність розвитку двосторонніх відносин на базі накопиченого досвіду та з урахуванням традиційно дружнього ставлення країн і народів. Сторони обговорювали широке коло міжнародних питань,

серед яких перше місце посіла боротьба за мир і роззброєння. Було підписано *Делійську декларацію про принципи вільного від ядерної зброї та ненасильницького світу*, перший пункт якої зазначав: "Мирне співіснування має стати універсальною нормою міжнародних відносин". Тим самим підкреслювалося визнання індійських зовнішньополітичних традицій. Декларація закликала до цілковитого ядерного роззброєння у світових масштабах до 2010 р. і стала гучною подією міжнародного життя. Індійський прем'єр підтримав мирні ініціативи М. Горбачова, став палким прихильником радянської перебудови та гласності. У 1987 р. відбувся візит Р. Ганді у відповідь до Москви, під час якого сторони обговорювали напрями подальшої активізації співпраці в галузях промисловості, оборони та безпеки і взаємної підтримки з політичних питань. Проте слід зазначити, що деякі моменти діалогу залишилися відкритими: зокрема, Москва наполегливо радила Делі відмовитися від виробництва ядерної зброї, тоді як в Індії існував власний підхід до забезпечення захисту і можливого розвитку системи безпеки в регіоні та світі.

Великі наслідки для розвитку промислового потенціалу й обороноздатності Індії мала радянсько-індійська науково-технічна співпраця, зокрема у космічній галузі. Ще на початку 70-х рр. було підписано низку угод у галузі науково-технічної співпраці, у травні 1972 р. було укладено угоду між Академією наук СРСР та Індійською організацією з космічних досліджень. 19 серпня 1975 р. з радянського космодрому стартував перший індійський штучний супутник Землі "Арьябгата" (вироблений в Україні). Кульмінацією співпраці став радянсько-індійський космічний пілотований політ у 1984 р.

У загальному комплексі двосторонніх відносин пріоритетне місце посідала співпраця у військово-технічній галузі. Як наслідок, на початку 90-х рр. частка радянських видів озброєнь становила до 70 % бойового потенціалу індійських збройних сил, а у воєнно-повітряних та воєнно-морських силах – 80 та 85 % відповідно. За період 1980–1988 рр. індійський військовий флот отримав радянські кораблі з ракетним озброєнням, які значно перевершували кораблі будь-якої з країн регіону, а у 1986–1990 рр. Індія отримала вісім радянських підводних човнів, завдяки чому увійшла до країн з найпотужнішим підводним флотом.

Таким чином, розвиток двосторонньої співпраці з Радянським Союзом набув безпрецедентного характеру, Індія завжди високо цінувала допомогу, надану СРСР у різних галузях економічного, військово-технічного та гуманітарного розвитку, тож цілком зрозуміло, що в Індії досить болісно сприйняли розпад СРСР і наслідки, які він спричи-

нив. Проте російсько-індійські відносини згодом були відновлені, і багато в чому – саме завдяки існуючому досвіду та здобуткам.

Одним з найважливіших факторів розвитку регіональної ситуації залишався китайський чинник. Із часів Дж. Неру актуальним був принцип: як тільки Індія щось втрачає, Китай отримує дивіденди. Дві великі азіатські країни стали постійними суперниками, тому відносини Індії не лише з Пакистаном, а й з іншими сусідами, насамперед буферними країнами Непалом і Бутаном, розглядалися з урахуванням можливих загроз з китайського боку. Індію не могло не хвилювати постійне нарощування військової присутності Китаю в Тибеті, і зокрема – розміщення в цьому районі, починаючи з початку 70-х рр., ядерної зброї. Так само Індія не могла ігнорувати фактів військової допомоги Пакистану китайською стороною, зокрема – участі КНР у створенні ядерної зброї в Пакистані. Таким чином, можна говорити не просто про прикордонні та релігійні чинники напруженості у відносинах між "великими сусідами", а про загрози безпеці усього регіону.

Зокрема, Індія не могла почувати себе у цілковитій безпеці, маючи напружені стосунки з КНР, яка на той час мала найбільшу армію у світі, треті за потужністю військово-повітряні сили й один з найбільших підводних флотів (у т. ч. з ядерними субмаринами). Потужний військовий гігант, що згодом почав успішно здійснювати ініційовані й ідеологічно підтримані державою економічні реформи, підтвердив статус великої світової держави, у той час як Індія могла претендувати лише на регіональне лідерство. До того ж, розвиток пакистано-китайських зв'язків і намагання КНР посилити свою присутність у регіоні завдяки відносинам з буферними Непалом і Бутаном додавали Індії приводів для занепокоєння і спричинили активізацію зусиль з нормалізації двосторонніх відносин. Розуміння необхідності діалогу призвело до відновлення стосунків між Індією і Китаєм, дипломатичні місії знову розпочали свою роботу 1976 р. У 1979 р. відбувся короткий офіційний візит до Китаю А. Ваджпаї, тоді – міністра закордонних справ, у 1981р. Індію відвідав його китайський колега Хуан Хуа.

Наприкінці біполярної ери спостерігалось певне потепління у відносинах між Індією та КНР, поменшали випадки провокацій з китайського боку у північно-східних штатах Індії, Китай відмовився надати підтримку Пакистану у його намаганнях знову спрямувати розв'язання Кашмірської проблеми в інтернаціональне русло. Певні зрушення відбулися всередині країни на ідеологічному рівні, що у випадку комуністичного Китаю мало принципове значення: XIII з'їзд КПК у 1987 р. наголосив на необхідності мирного співіснування з

різними країнами та засвідчив кінець протистояння з Радянським Союзом. Завдяки цьому значною мірою стала можливою зустріч лідерів двох великих східних країн, яку слід вважати справжнім прорином у налагодженні відносин. Візит індійського лідера Р. Ганді до Китаю відбувся у грудні 1988 р. Історичне значення зустрічі Р. Ганді та Ден Сяопіна полягає передусім в тому, що обидві сторони зробили спробу якщо не забути, то принаймні "відсунути" на деякий час взаємні образи та звинувачення. Наслідком переговорів стало відновлення двостороннього діалогу на найвищому рівні, рішення про можливість нового рівня співпраці після 28 років стагнації. Сторони домовилися про створення Спільної робочої групи на рівні міністрів закордонних справ з прикордонних питань, основним завданням якої мав стати пошук шляхів забезпечення миру та спокою на кордоні, а також – Спільної економічної групи, яка мала розробляти шляхи співпраці у галузі економіки та торгівлі, науки й технологій, космічних досліджень, фінансів й оборони. Саме відтоді розвиток стосунків поступово починає набирати оберти, що було закріплено обміном візитами на високому політичному рівні прем'єрів Аї Пена та Н. Рао у 1991–1993 рр. При цьому Китай і надалі розглядатиме Південну Азію як винятково важливий стратегічний пріоритет власної зовнішньої політики і паралельно продовжуватиме співпрацю з іншими країнами, Пакистаном зокрема.

Характерною ознакою регіональної ситуації в цей період так само залишаються індійсько-пакистанські протиріччя і Кашмірське питання зокрема. Унікаючи відкритого протистояння, обидві країни продовжували звинувачувати одна одну та відстоювати власні підходи до існуючих проблем. Серед фахівців поступово складається думка, що насправді суперечка навколо Кашміру – лише один яскравий симптом серйозної хвороби, а саме – індійсько-пакистанської ворожнечі (такої думки колись дотримувався і Дж. Неру). "Лікувати" хворобу починають з дослідження цього симптому, а це не дає вагомих результатів. Навпаки, майже всі періоди відлиги у двосторонніх відносинах збігалися з "відсуненням" кашмірської проблеми, пропозиціями сторін щодо реального поліпшення стосунків різного рівня – від торговельної співпраці до відкриття прикордонних транспортних маршрутів і проведення культурних форумів. Такий конструктивний підхід приносить особливі результати в періоди доволі кардинальних змін у регіональній та світовій ситуації.

Так, з припиненням холодної війни та з початком загальної відлиги у міжнародних відносинах Індія та Пакистан спробували віднайти нові шляхи до порозуміння після гострої кризи 1989–1990 рр., пов'я-

заної з виведенням радянських військ з Афганістану й активізацією мусульманських бойовиків у Кашмірі. На початку 90-х рр. були підписані деякі двосторонні угоди, проте їх практичне здійснення виявилось вкрай складним, так само, як дотримання пунктів Ташкентської декларації і Симльської угоди. Таким чином, до середини 90-х рр. відносини Індії з її традиційним супротивником не поліпшувалися, а великою мірою ускладнилися. На такий розвиток ситуації впливали міжнародні події і нові тенденції постбіполярної епохи. Ідеться, зокрема, про посилення загрози тероризму і зміцнення позицій мусульманського фундаменталізму.

Аналізуючи індійсько-пакистанські суперечності, фахівці вже давно звертають увагу на те, що фактична неможливість їхнього розв'язання має не просто історичне підґрунтя. Питання полягає в абсолютно різних підходах двох країн до існуючого конфліктного потенціалу, і, ще у ширшому розумінні – у різності державної ідентичності цих двох держав, які приречені бути якщо не ворогами, то, принаймні, суперниками. Можна вважати, що індійсько-пакистанські відносини – узагалі унікальний випадок у міжнародній практиці, їх сутність може бути визначена як "ідеологічний антагонізм". В обох країнах добре усвідомлюють украй низький рівень відносин, але кожна сторона має цьому свої пояснення. З огляду на це подальше збереження напруженості у відносинах було цілком очікуваним, оскільки різні ідеї державності, на яких побудована як внутрішня, так і зовнішня політика Індії і Пакистану і надалі визначали розвиток двосторонньої та регіональної ситуації.

Визначаючи роль зовнішніх факторів, які впливають на розвиток регіону Південної Азії, слід зазначити, що з припиненням холодної війни вплив великих держав значно зменшився, а розв'язання існуючих традиційних проблем залишилося майже винятково справою держав регіону. Подальша трансформація регіональної системи відбувалася під впливом багатьох факторів і чинників міжнародного масштабу, завдяки яким вага Південної Азії на світовій арені поступово зростає.

Пошукові завдання

Назвіть особливості геополітичного регіону Південна Азія.

Що лежить в основі курсу Неру та визначає нейтралістську зовнішню політику Індії?

Дайте пояснення термінам: *гандизм*, *Рух неприєднання*, *ідея азійської єдності*, *теорія двох націй*, *принципи "панча шила"*.

Проаналізуйте зміни в індійсько-китайських відносинах у 50–60-х рр. XX ст. і назвіть основні причини та наслідки індійсько-китайського збройного конфлікту.

Чим зумовлена складність розв'язання Кашмірської проблеми?

Який вплив на розвиток регіональної ситуації мали великі держави СРСР та США?

Які геополітичні наслідки викликала Бангладешська криза?

Назвіть основні індійсько-пакистанські угоди, якими регулювалися двосторонні відносини.

Визначте ефективність діяльності ООН з урегулювання кризових ситуацій у Південній Азії.

Назвіть чинники й основні напрями регіональної кооперації.

Література

Белокреницький В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.

Борділовська О.А. Республіка Індія: у пошуках власного шляху. – К., 2005.

Володин А., Шаститко П. Пусть не обманет надежда. – М., 1990.

Ігнат'єв П.М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. – Чернівці, 2006.

Кауль Т.Н. Индия и Азия. – М., 1989.

Мартышин О.В. Политик и святой (к 50-летию гибели Махатмы Ганди) // Восток. – 1998. – № 5. – С. 108–124.

Москаленко В.Н. Внешняя политика Пакистана. – М., 1984.

Шебаршин Л. Рука Москвы (Записки начальника советской разведки). – М., 1992.

Шилин А.А. Стратегический баланс в Южной Азии. – М., 2004.

Dutt V.P. India's Foreign Policy Since Independence. – New Delhi, 2007.

Jha P.S. Kashmir. 1947. Rival versions of History. – Delhi, 1999.

Malik Hafeez. Soviet – Pakistan relations and post-Soviet dynamics, 1947–1992. – L., 1994.

Розділ 25 Міжнародні відносини в Південно-Східній Азії (1945–1991)

25.1. Міжнародно-політичні аспекти процесу деколонізації країн Південно-Східної Азії

Після поразки у Другій світовій війні мілітаристської Японії в материкових й островних країнах ПСА склалася конфліктна політична ситуація, позначена швидким поширенням антиколоніальних національно-визвольних рухів та гострою боротьбою за владу між представниками різних суспільних сил. Дещо осторонь стояло **Королівство Таїланд** (8 вересня 1945 – 20 липня 1949 рр. в дипломатичному листуванні воно іменувалося, як і до 1939 р. – Сіам), яке попри союз із Японією й оголошення війни Британії та США у грудні 1941 р., зуміло зберегти політичну незалежність, укласти 1 січня 1946 р. мирний договір із Британією й Індією, поновити дипломатичні відносини із США та вступити в ООН у грудні того ж року.

У **Французькому Індокитаї** (засн. у 1887 р. у складі протекторатів *Тонкін, Аннам і Камбоджа* та колонії *Кохінхіна*, у 1893 р. приєднано протекторат *Лаос*), згідно з рішеннями Потсдамської конференції, капітуляцію японських сил на південь від 16-ї паралелі мали приймати британські війська, на північ – гомінданівські. Проте, якщо Британія виступала за збереження колоніального статусу Індокитаю, то гомінданівський Китай негативно ставився до французької присутності біля своїх південних кордонів; США й СРСР лавірували, розраховуючи забезпечити собі підтримку Британії та Франції в європейських питаннях.

Москву й Вашингтон влаштувала позиція китайського прем'єр-міністра Чан Кайші, що намагався згуртувати на патріотичній основі всіх в'єтнамських націоналістів і терпимо поставився до проголошення 2 вересня 1945 р. в Ханой харизматичним лідером Комуністичної партії Індокитаю (КПК) Хо Ши Міном Декларації незалежності В'єтнаму й Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Імператор Бао Дай, що номінально був главою держави за японської окупації, зрікся престолу й емігрував до Гонконга. 12 жовтня антиколоніальний рух "Лао Іссара" ("Визволення Лаосу") також задекларував незалежність країни від Франції, а наступного місяця на всенародному плебісциті в Камбоджі переважна більшість учасників висловилися за відокремлення від метрополії.

Проте Франція з престижних міркувань не бажала миритися з втратою Індокитаю, британські окупаційні війська на півдні були швидко замінені французьким експедиційним корпусом, а в лютому 1946 р. було укладено угоду про виведення китайських військ із північної частини В'єтнаму й Лаосу. 7 січня і 27 серпня 1946 р. були підписані домовленості відповідно з Камбоджею і Лаосом про надання їм статусу автономій у межах Французького союзу та Індокитайської федерації, а 6 березня 1946 р. делегація уряду Хо Ши Міна та Франція

підписали угоду про визнання В'єтнамської Республіки (Тонкін й Аннам) незалежною державою з власними урядом, парламентом, армією і фінансовою системою, проте у складі зазначеної федерації та Французького союзу. Шляхом референдуму передбачалося визначити, чи приєднається Південний В'єтнам (Кохінхіна) до республіки.

Щоб відстрочити широкомасштабний збройний конфлікт із метрополією, 14 вересня того ж року Хо Ши Міна підписав у Парижі ще одну угоду, яка передбачала рівні права громадян В'єтнаму та Франції, створення єдиної митної та грошової системи, відкриття консульських представництв В'єтнаму в сусідніх країнах. Керівництво ДРВ навіть зверталось до президента США Г. Трумена з проханням посприяти в отриманні країною незалежності на філіппінський зразок (про це – нижче), але в Білому домі не бажали ані охолодження відносин із Францією, ані посилення комуністів в Індокитаї. Від активної підтримки Хо Ши Міна тоді ухилився й СРСР, якому не вигідно було створювати складнощі для лівоцентристського уряду Франції, співпраця з яким була вкрай потрібна для попередження ремілітаризації Німеччини.

Не дивно, що 13 грудня 1946 р. Париж розпочав справжню колоніальну війну у В'єтнамі, звинувативши підрозділи ДРВ у нападі на французькі війська. Досить швидко втручання Франції в індокитайський конфлікт набуло антикомуністичної спрямованості, що спричинило рішучий поворот у позиції США, які, попри негативне ставлення до збереження колоніальної системи, почали постачати французьким військам зброю у великих обсягах. Лише на початку 50-х рр. ХХ ст. США передали французькому експедиційному корпусу 340 літаків, 1400 танків і бронемашин, 350 десантних катерів, велику кількість важкої та легкої зброї, тисячі тонн боєприпасів. Усе ж навіть за такої значної військової допомоги Париж не зумів добитися рішучої переваги у війні.

Тоді французький уряд зробив ставку на укладання угоди з маріонетковими ставлениками. 8 березня 1949 р. в Парижі президент В. Оріоль та Бао Дай підписали тимчасову угоду, що узаконила створення маріонеткової **Держави В'єтнам** і зберегла в ній французьким монополіям найважливіші економічні та політичні позиції. 19 липня того ж року подібна угода була укладена з Лаосом, а 9 листопада – з Камбоджею; уже 29 січня 1950 р. їх ратифікували Національні збори Франції. Хоча США скептично поставилися до реставрації монархії, але, прагнучи обмежити вплив Хо Ши Міна, наступного місяця визнали уряд Бао Дая й надали йому допомогу.

Французькі закони не дозволяли відряджати за межі європейських департаментів військовослужбовців-строковиків, тому в Індокитаї могли воювати лише добровольці, яких не вистачало. На початку 1950 р. на півночі В'єтнаму вони контролювали лише залізницю й ве-

анкі міста, В'єтнамська народна армія (ВНА) звільнила територію з населенням у 20 млн чол., і 14 січня президент ДРВ Хо Ши Мін звернувся до всіх держав світу із пропозицією встановлення дипломатичних відносин. 30 січня це зробили Москва й Пекін, за їхньою допомогою комуністи змогли модернізувати ВНА й завдати французьким військам кілька серйозних поразок, блокувавши підрозділи іноземного легіону в районі Дьєнб'єнфу на північному заході В'єтнаму.

За таких обставин адміністрація Д. Ейзенхауера запропонувала вести боротьбу проти комуністичного руху Опору (в 1951 на базі КПК було сформовано власні партії для кожної із трьох країн – Партію трудящих В'єтнаму, Народну-революційну партію Кампучії й Народну партію Лаосу, що під трохи зміненими назвами й нині перебувають при владі) на тристоронній основі – силами Франції, Британії й США. Проте бойовими операціями мали керувати американці, що не влаштувало Францію, чий парламент вимагав припинення війни.

Проти виступила і Британія, оскільки від КНР, яка підтримувала Хо Ши Міна, залежала безпека Гонконгу. Китайський фактор відіграв ключову роль і в антиколоніальному русі в підвладній Британії Малайї: у Лондоні вважали, що в разі втручання європейських держав у суто азіатський конфлікт КНР може збільшити допомогу прокомуністичній Малайській народно-визвольній армії, яка складалася з етнічних китайців. Таким чином, військове розв'язання проблеми Індокитаю на вигідних для Заходу умовах не проглядалося, вимагалася політичне урегулювання.

Поєднання революційного націоналізму з лівими тенденціями було властиве і для визвольного руху в Нідерландській Індонезії (створена 1914), чия незалежність була задекларована лідером Національної партії – Ахмедом Сукарно в умовах "вакууму влади" 17 серпня 1945 р. Хоча прибулі для прийняття капітуляції японських окупаційних військ британські й австралійські частини уникали сутічок з патріотами, водночас вони сприяли поновленню нідерландської колоніальної адміністрації. Ресурси "острівної Індії" (так грецькою перекладається назва країни) потрібні були Гаазі для відбудови зруйнованої Другою світовою війною економіки, тому вона не збиралася визнавати самопроголошену Республіку Індонезія й інспірувала появу дружніх маріонеткових держав: Борнео та Східної Індонезії.

Індонезійські події привернули до себе увагу міжнародної спільноти, коли 21 січня 1946 р. глава делегації Української РСР на I сесії ГА ООН Д. Мануїльський звинуватив Британію й Нідерланди у створенні загрози миру й безпеці в регіоні. Під тиском світової громадськості Лондон змушений був змінити тактику й вивести свої війська з островів, а Нідерланди 10 лютого 1946 р. запропонували створити *Індо-*

незійську співдружність, до складу якої мали увійти території з різним рівнем самоврядування. Наслідком індонезійсько-нідерландських переговорів за посередництва Британії стало парафування 15 листопада 1946 р. угоди, що отримала назву *Лінгаджатської*. За нею Нідерланди визнавали де-факто владу Республіки Індонезія на Яві, Мадурі й Суматрі, де проживало 80 % населення країни. Республіка разом із підконтрольними Нідерландам "автономними державами" зобов'язувалася утворити не пізніше січня 1949 р. суверенну федеративну державу – Сполучені Штати Індонезії (СШІ), які мали увійти до Нідерландсько-Індонезійського союзу за участю, окрім метрополії, ще Нідерландської Гвіани, Аруби й Нідерландських Антильських островів.

Офіційно ця угода, яку А. Сукарно порівнював із холодним душем для національної революції, була підписана 25 березня 1947 р. й відкрила шлях до міжнародного визнання нової держави. Уже 31 березня 1947 р. Республіку Індонезію визнала де-факто Британія, 17 квітня – США, невдовзі Індонезія мала офіційні й неофіційні представництва також у Празі, Канберрі, Коломбо, Манілі й Рангуні. Проте не встигли висохнути підписи під Лінгаджатською угодою, як виникли суперечності в її тлумаченні, передусім щодо права СШІ на власну зовнішню політику. 19 липня 1947 р. нідерландці заявили, що більше не вважають себе пов'язаними угодою й через два дні розпочали поліцейську операцію силами 120-тисячного механізованого угруповання, яке за підтримки авіації розв'язало справжню колоніальну війну.

У Гаазі розраховували, що такі дії не викличуть негативної реакції з боку світової спільноти, але Індія й Австралія звернулися з цього приводу до РБ ООН, яка 31 липня 1947 р. розпочала обговорення індонезійського питання. 1 серпня 1947 р. вона рекомендувала Нідерландам припинити бойові дії й урегулювати конфлікт мирним шляхом, але поліцейська операція тривала, у руках прихильників А. Сукарно залишилася ледве третина Яви. Генерал-губернатор Г. ван Моок заявив, що зайняті його військами райони переходять під суверенітет Нідерландів і згодом зібрав у Джакарті представників 10 "автономних" держав і територій, які зажадали негайного утворення СШІ й запросили Республіку Індонезію увійти до їхнього складу.

Гаага була за крок від триумфу своєї політики, коли 3 грудня 1947 р. на борту американського корабля "Ренвіл" розпочалися організовані Посередницькою комісією РБ ООН (США, Бельгія й Австралія) індонезійсько-нідерландські переговори про мирне урегулювання. Поставлений у скрутне становище індонезійський уряд змушений був підписати 17 січня 1948 р. угоду, яка отримала назву *Ренвільської* й передбачала припинення вогню та встановлення лінії ван Моока, що з'єднувала пункти максимального просування нідерландських військ. Під

час виборів мешканці утримуваних голландцями районів мали визначитися – ставати їм громадянами Республіки Індонезія чи якоїсь іншої держави у складі США.

Пендовзі стався розкол у патріотичному таборі: лідери Компартії Індонезії, частина з яких прибула з московської еміграції, у вересні 1948 р. проголосили створення в м. Мадіун (Східна Ява) індонезійського радянського уряду. Після майже двомісячних боїв цей заколот був придушений силами, вірними А. Сукарно, після чого в США почали ставитися до нього ще з більшою симпатією. Однак Нідерланди, під приводом відмови уряду Республіки Індонезія визнати нову конституцію федеративного об'єднання, скористалися згаданою "малою громадянською війною" для проведення 18 грудня 1948 р. другої поліцейської операції. Уже наступного дня вона увінчалася арештом президента й половини уряду Республіки Індонезія.

Проте ця, здавалося б, успішна для Нідерландів операція мала згубні для них міжнародні наслідки: 21 січня 1949 р. після повторного розгляду індонезійського питання РБ ООН ухвалила резолюцію щодо проведення до 15 жовтня вільних виборів та передачу влади США до 1 липня 1950 р. США, зацікавлені в налагодженні партнерства з найчисельнішою мусульманською країною світу, пригрозили припинити допомогу Нідерландам за планом Маршалла, а 145-тисячній колоніальній армії їх вочевидь не вистачало для ефективного контролю над островами найбільшого у світі Малайського архіпелагу, яких нараховувалося понад 17,5 тис. Виявляючи солідарність з індонезійцями, Індія, Пакистан і Цейлон закрили свої аеродроми для нідерландських літаків.

З огляду на це, після попереднього повернення А. Сукарно із заслання, уже 23 серпня 1949 р. в Гаазі розпочала роботу конференція "круглого столу" за участю представників Нідерландів, Республіки Індонезії й "автономних" урядів. Вона завершилася 2 листопада рішеннями про виведення з островів нідерландських військ, передачу верховної влади США (Республіка Індонезія і 15 автономних державних утворень) та створення за їхньою участю Нідерландсько-Індонезійського союзу на чолі з королевою Юліаною. 27 грудня 1949 р. вона підписала указ про надання повного суверенітету США, західна частина Нової Гвінеї залишилася в руках голландців. Проте наступного року на території США активізувався рух за об'єднання з Республікою Індонезія й утворення унітарної держави, внаслідок чого 17 серпня 1950 р. вся колишня Нідерландська Індія інтегрувалася в Республіку Індонезія, що 28 вересня того ж року вступила до ООН.

На Філіппінах (окуповані США в 1898), яким ще в 1934 р. американський уряд пообіцяв надати самостійність і забезпечив реальну автономію, процес передачі влади місцевому населенню відбувався посту-

повим еволюційним шляхом. Разом із військами Д. Макартура, що в 1944–1945 рр. звільняли архіпелаг від японців, до країни з Вашингтона повернувся глава еміграційного автономного уряду Серхіо Осменья. Після завершення Другої світової війни Білий дім остаточно вирішив зробити Філіппіни символом і наочним прикладом того, як у зовнішній політиці США реалізується принцип національного самовизначення. Проте 28 травня 1946 р. президентом Співдружності Філіппін дещо неочікувано став кандидат поміркованих націоналістів Мануель Рохас (під час японської окупації він відповідав за постачання рису імператорським військам, і лише особисте заступництво Д. Макартура врятувало політика від суду за колабораціонізм), який очолив і проголошену 4 липня того ж року незалежну Республіку Філіппіни.

М. Рамос уклав із колишньою метрополією низку угод щодо привілейованого економічного становища американських фірм на місцевому ринку, а також про збереження на островах військових баз США протягом 99 років (у 1966 цей термін був скорочений до 25 років, рахуючи від зазначеної дати). До 1954 р. між Філіппінами й США зберігався режим безмитної торгівлі, а курс національної валюти – песо було жорстко прив'язано до долара США. Крім того, США надали країні 500 млн дол інвестицій і почасти компенсували втрати від руйнувань під час Другої світової війни в обмін на надання громадянам США рівних із філіппінцями прав у питаннях розроблення природних ресурсів.

Американці також допомогли філіппінському уряду ліквідувати комуністичний партизанський рух "хукбалахапів", який виник на базі створеної ще в березні 1942 р. Антияпонської народної визвольної армії і діяв у безпосередній близькості від головних баз США у Кларк-Філдсі й Субік-Бей. В одному з інтерв'ю в березні 1949 р. глава окупаційної адміністрації в Японії Д. Макартур недвозначно висловився щодо значення Філіппін для просування геополітичних інтересів США в Азії: "Наша лінія оборони, – заявив тоді генерал, – проходить ланцюгом островів, що оточують азіатське узбережжя. Вона починається на Філіппінах і продовжується через архіпелаг Рюкю, включаючи в себе його головний бастион Окінаву. Потім вона звивається і прямує через Японію й ланцюг Алеутських островів до Аляски".

У Бірмі, як і на Філіппінах, японці дозволили існування в 1943–1945 рр. маріонеткових "суверенних" республік, що стало додатковим фактором активізації національно-визвольної боротьби по завершенні Другої світової війни. Не дивно, що після вигнання японських військ британська колоніальна адміністрація змушена була рахуватися з Антифашистською лігою народної свободи (АЛНС, заснована в серпні 1944) й погодилася на перетворення її збройних формувань у Народно-добровольчу організацію. Голова АЛНС – генерал-майор Аун Сан (ба-

тько лідера Нобелівської премії миру 1991 р. й лідера демократичної опозиції в М'янмі – Су Чжі) в січні 1947 р. відбув до Лондона для переговорів із лейбористським урядом К. Етлі щодо конституювання незалежності країни. Йому вдалося досягти принципової домовленості щодо виборів до Установчих зборів у квітні того ж року та створення Бірманського Союзу, до якого мали увійти на федеративних засадах райони проживання етнічних меншин.

Однак консолідація лівих сил (АЛНС і компартія "Білого прапора") на платформі некапіталістичного розвитку країни та впровадження демократичних прав і свобод спричинила спробу правого перевороту, коли 19 липня 1947 р. під час засідання перехідного уряду країни змовники вбили Аун Сана і шість міністрів. Усе ж попри цю трагедію бірмансько-британські переговори закінчилися успішно, і 24 вересня 1947 р. Установчі збори ухвалили конституцію країни. А 4 січня 1948 р. відбулося офіційне проголошення незалежності Бірманського Союзу, який очолив прем'єр У Ну – єдиний із лідерів АЛНС, що вижив під час спроби державного перевороту.

Бірманський Союз вийшов із Британської Співдружності націй, і після нетривалого зближення із Заходом, зумовленого відступом на територію країни решток гомінданівських військ та громадянською війною з комуністами й етнічними меншинами, У Ну став на шлях нейтралізму. У 1953 р. уряд країни дав зрозуміти, що не прагне продовжити військовий союз із Британією, термін якого закінчувався, а також залишати у країні британську військову місію. Рангун також попередив Вашингтон, що відмовляється від подальшого отримання американської допомоги. Натомість керівництво КНР підкреслено не стало звинувачувати південного сусіда в наданні притулку гомінданівцям, а коли частина з них була евакуйована американцями на Тайвань, а решта – розсіяна урядовими військами, Чжоу Еньлай у 1954 р., повертаючись із Женеви в Пекін, відвідав Рангун; того ж року У Ну прибув із візитом у відповідь до Пекіна. Це відкрило шлях до успішного перебігу переговорів із прикордонних питань, які завершилися в 1960 р.

25.2. Женевські угоди 1954 року щодо Індокитаю і зрив їхнього виконання

Зневірившись у перемозі в Індокитаї, Париж пристав до радянської пропозиції на Берлінській нараді міністрів закордонних справ великих держав у січні 1954 р. щодо скликання міжнародної конференції для розгляду заходів з послаблення напруженості на Далекому Сході. Вона відкрилася в Женеві 26 квітня 1954 р. за участю глав зо-

внiшньополітичних відомств США, СРСР, Великої Британії, Франції й КНР та делегацій ДРВ (представляла також інтереси лівих сил Лаосу й Камбоджі), королівських режимів Камбоджі й Лаосу, Держави В'єтнам, Таїланду й Філіппін (допущені лише до участі в переговорах з корейського питання). Оскільки делегація КНДР вимагала міждержавних переговорів із Південною Кореєю на рівноправній основі, а та наполягала на проведенні вільних виборів під контролем ООН, то учасники наради облишили корейську проблему і з 8 травня розпочали офіційний розгляд індокитайської. Проте саме напередодні капітулював французький гарнізон Дьєнб'єнфу, що зробило представників ДРВ помітно непоступливими.

Проте ані КНР, ані СРСР, що разом із Великою Британією був співголовою конференції, не прагнули продовження конфлікту, оскільки виявилися не в стані субсидувати ДРВ в її планах створення власної комуністичної Індокитайської федерації за участю Камбоджі й Лаосу під зверхністю Ханоя. Урешті-решт 20–21 липня 1954 р. був підписаний *пакет угод щодо Індокитаю* – сім односторонніх актів, чотири – двосторонні й один багатосторонній (Заключна декларація). У ньому йшлося, зокрема, про негайне припинення вогню ворогуючими сторонами, повагу суверенітету, незалежності, єдності, територіальної цілісності В'єтнаму, Камбоджі й Лаосу, утримання від будь-якого втручання в їхні внутрішні справи, а також про консультації з кожного питання, переданого ними новоствореній Міжнародній комісії спостереження та контролю за перемир'ям.

Політичне урегулювання передбачалося здійснити шляхом проведення загальнонаціональних вільних виборів: у Камбоджі та Лаосі – в 1955 р., а у В'єтнамі – не пізніше липня 1956 р. Задля розмежування сил воюючих сторін встановлювалася тимчасова військова демаркаційна лінія трохи південніше 17-ї паралелі, частини ВНА невизначено в часі відводилися на північ, французи й баодаєвські сили – на південь протягом 300 днів. Окремо зазначалося, що військова, демаркаційна лінія є тимчасовою і не може бути витлумаченою як будь-який політичний чи територіальний кордон.

Північнов'єтнамські "добровольці" мали залишити Камбоджу (місцеві комуністичні формування підлягали демобілізації та включенню в королівську армію) і Лаос (національні комуністичні сили до політичного врегулювання передислоковувалися у північно-східні провінції). Заборонялося будь-яке переслідування осіб, що співпрацювали під час війни із супротивною стороною, усі три країни Індокитаю мали зберігати нейтральний статус.

Реалізація Женевських домовленостей щодо Індокитаю відразу ж опинилася під питанням унаслідок різко негативної позиції США, чия

делегатія так і не підписала їх (хоча в односторонньому порядку Білий дім зобов'язався не порушувати угод, залишивши за собою право в майбутньому на кроки, які він вважатиме необхідними).

Ще в день падіння Дьенб'єнфу – 7 травня 1954 р. на прес-конференції в Білому домі Д. Ейзенхауер уперше виголосив так звану **теорію доміно**: поразка Західних держав в Індокитаї неминуче мала призвести до втрати всієї Південно-Східної, а потім і Південної Азії. Тобто, революційні зміни в одній країні індукують аналогічні процеси в іншій, зазвичай сусідній: так виставлені в ряд кісточки доміно падають одна за одною, якщо буде порушена хоча б одна з них. Заради попередження світової "епідемії" революцій, міркували в Білому домі, слід будь-яким чином створювати бар'єр проти їхнього поширення на сусідні країни.

На засіданнях РНБ США на початку серпня 1954 р. Женевські угоди були визнані катастрофічними й такими, що можуть призвести до втрати Південно-Східної Азії. А в держдепартаменті всі прийшли до висновку, що, борючись проти комунізму у В'єтнамі, США попередять майбутній напад на Австралію так само, як втручання в Кореї виправдовувалося посиленням на необхідність врятувати Японію. З огляду на це ще під час роботи Женевської наради американська дипломатія пришвидшила переговори про укладання *Договору про колективну оборону в Південно-Східній Азії* і створення його учасниками військової організації – аналога НАТО – **СЕАТО**. До цього союзу увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія і Нова Зеландія, а також Таїланд (у листопаді 1947 р. в країні до влади повернулося реакційне військово-утруповання, що правило під час Другої світової війни), Філіппіни та Пакистан. Розраховуючи на антикомунізм А. Сукарно, США запросили до участі у блоці Індонезію, але, як Індія, Бірма та Цейлон, вона відмовилася.

Оформлення пакту відбулося 8 вересня 1954 р. в Манілі. Згідно з ним, у разі виникнення в регіоні загрози миру та стабільності країни – учасниці договору зобов'язалися проводити консультації між собою щодо вжиття індивідуально чи колективно заходів для протидії прямому збройному нападу чи підривним діям ззовні з метою порушення їхньої територіальної цілісності й політичної стабільності. Проте ефективність блоку була сумнівною, оскільки переважання серед його учасників неазіатських країн не дозволяло СЕАТО стати силою, що консолідує націоналізм. Концепція пакту конкурувала з ідеями афроазіатської солідарності й неприєднання, що активно тоді обговорювалися. Останні були привабливішими для країн, що визволилися, як вільні від асоціацій із неоколоніалізмом, які виникали при згадці про об'єднання під керівництвом європейських держав і США.

По-друге, Манільський договір бачився з Білого дому як засіб протистояння комуністичному, насамперед китайському, втручанням у внут-

рішні процеси в малих країнах. Проте самі азіатські держави розцінювали Китайську революцію 1949 р. як торжество ідеї звільнення від іноземної залежності й символ величі азіатської країни; жодним чином в Азії КНР не сприймалася як маріонетка Москви. Та й власне текст договору звучав двозначно, оскільки в преамбулі ключовим було підтвердження права націй на самовизначення, що надавало документу тон декларації про примирення колишніх колоній із метрополіями.

Крім того, Австралії, Пакистану, Таїланду й Філіппінам так і не вдалося включити до тексту угоди зобов'язання всіх його учасників автоматично приєднатися до санкцій проти агресора. А США у спеціальному зауваженні, яке стало частиною договору, наголосили, що їхня згода надати збройну допомогу партнерам по СЕАТО стосується лише комуністичної агресії, у випадку ж інших воєнних конфліктів (наприклад, індійсько-пакистанського чи індонезійсько-філіппінського) вони зобов'язуються лише консулюватися із зацікавленими урядами щодо можливих дій. Нарешті, хоча первісно зазначалося, що зобов'язання згідно з договором виконуватимуться поза територіями його учасників лише за їхньою одностайною згодою, під тиском США окремим протоколом дія угоди гіпотетично поширювалася на Камбоджу, Лаос і Південний В'єтнам за відповідного прохання їхніх урядів. Проте це суперечило Женевським угодам, що забороняли участь колишніх французьких колоній у військових блоках. Таким чином, Манільський пакт не міг стабілізувати регіон ПСА.

В Індокитаї Вашингтон зробив ставку на амбітного прем'єр-міністра Держави В'єтнам – Нго Дінь Дьєма, якому Д. Ейзенхауер пообіцяв допомогу у створенні умов для побудови міцної держави. У липні 1955 р. південнов'єтнамський уряд відхилив пропозицію Хо Ши Міна розпочати консультації з підготовки до проведення загальнонаціональних виборів і наголосив, що він не вважає себе зв'язаним угодами, оскільки не підписував їх. Внаслідок проведеного за підтримки американців "референдуму" імператор Бао Дай був усунений від влади, й 26 жовтня 1955 р. проголошена **Республіка В'єтнам**, президентом якої і став Нго Дінь Дьєм.

Діяльність Міжнародної комісії з контролю за проведенням загальних виборів (представники Індії, Канади й Польщі) була паралізована, проти всіх незгодних із президентським курсом, у тому числі ліберальних діячів, почалася кампанія терору. Це викликало масове невдоволення та сприяло відродженню комуністичного руху Опору, що наприкінці 1960 р. проголосив створення **Національного фронту визволення Південного В'єтнаму** (НФВПВ, "В'єтконг"). Під контролем місцевих комуністів, які систематично отримували всебічну допомогу з Півночі, невдовзі перебувала вже третина країни. Лише фінансової допомоги

США (протягом 1955–1960 рр. на 2 млрд дол) уже не вистачало, з осені 1961 р. швидко почала зростати чисельність американських військових радників, які, щоправда, не мали права брати безпосередню участь у бойових діях. Згодом Білий дім затвердив так званий план *Стейл – Тейлора*, що передбачав "замирення" Південного В'єтнаму протягом півтора року шляхом створення широкої мережі стратегічних селищ для ізоляції населення від партизанів. Охорона головних об'єктів інфраструктури була доручена американським радникам й інструкторам, чисельність яких на кінець 1963 р. сягнула 12 тис. чол.

ФВВП висунув ідею поширити формулу нейтралізації Лаосу, вироблену учасниками Женевської наради 16 травня 1961 – 23 липня 1962 рр. (докладніше про неї – нижче), на Камбоджу й Південний В'єтнам. Президент де Голль, який роздратовано сприймав спроби США посісти місце Франції в Індокитаї, підтримав цей план, але його не сприйняв сайгонський уряд. За таких обставин ДРВ узяла курс на розширення допомоги ФВВП, але внаслідок обмеженості власних ресурсів Ханой прагнув спертися на підтримку з-за кордону. Проте в плани Кремля тоді не входило загострення відносин з Білим домом через В'єтнам, тому в питаннях ведення революційної війни союзником Хо Ши Міна могла бути лише КНР.

Початок 60-х рр. ХХ ст. став апогеєм північно-в'єтнамсько-китайської співпраці, тому восени 1962 р. уряд ДРВ офіційно підтримав Пекін у його збройному конфлікті з Індією в Гімалаях. А в травні 1963 р. Ханой відвідав голова КНР Лю Шаоци, після чого ДРВ солідаризувалася з маоїстською концепцією війн за національне визволення. Тоді ж північно-в'єтнамський уряд відмовився приєднатися до Московського договору про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі та під водою і засудив його. Ці демонстративні кроки Ханоя на міжнародній арені були неохайно сприйняті в Кремлі, внаслідок чого обсяги радянської допомоги ДРВ на 1964 р. були скорочені вдвічі, порівняно з 1962 р.

Виконання Женевських домовленостей щодо Індокитаю було зірване і в Лаосі, коли на початку 1955 р. королівський уряд за підтримки Вашингтона розгорнув наступ на позиції лівих сил, але зазнав поразки. Новий уряд країни на чолі з принцом Суванною Фумою змушений був піти на переговори з підконтрольним комуністам Патріотичним фронтом Лаосу (ПФЛ, заснований у січні 1956), очолюваним зведеним братом прем'єра – принцом *Суфанувонгом*. Згідно зі спільним комюніке від 5 серпня 1956 р., Лаос мав проводити політику миру й нейтралітету, заборонялися репресії проти учасників антифранцузької боротьби, легалізувався ПФЛ й мав бути сформований коаліційний уряд національної єдності. Проте налякані зростанням демократичного руху, праві кола, очолювані ще одним

принцом – Бун Умом, добилися усунення з уряду представників ПФЛ й поновлення бойових дій проти його формувань.

У вересні 1959 р. королівський уряд навіть звернувся до РБ ООН зі скаргою на неіснуючу агресію з боку ДРВ, країна знову поринула у вир громадянської війни, чим скористалися США, які постачали антикомуністичним силам зброю та військові матеріали. Лише після патріотичного військового перевороту капітана Конг Ле 9 серпня 1960 р. вдалося створити нейтралістський уряд, який знову очолив Суванна Фума. Він зобов'язався поважати Женевські і в'єтнамські угоди та співпрацювати з ПФЛ. 7 жовтня 1960 р. уряд встановив дипломатичні відносини із СРСР, який почав надавати матеріальну допомогу, необхідну для подолання складнощів, що виникли внаслідок економічної блокади Лаосу. Коли ж праві сили з півдня організували наступ на столицю, то СРСР зорганізував "повітряний міст" Ханой – В'єт'ян (згодом – Долина Глечиків), по якому відбувалося постачання зброї ПФЛ і нейтралістам; на травень 1961 р. ліві сили взяли під контроль половину території країни.

У Пентагоні розглядалася можливість відрядження військ до Лаосу, але президент Дж. Кеннеді вирішив за краще відгукнутися на пропозицію глави Камбоджі Нородома Сіанука й поновити Женевську конференцію з Індокитаю для мирного урегулювання лаоської кризи. 16 травня 1961 р. в Женеві відкрилася нарада з урегулювання лаоського питання за участю представників СРСР, США, Великої Британії, Франції, КНР, Бірми, ДРВ, Камбоджі, Республіки В'єтнам, Таїланду, Індії, Канади й ПНР (останні три – у ролі членів сформованої в 1954 р. міжнародної контрольної комісії з дотримання Угод щодо Індокитаю).

Під час переговорів виявилися два протилежні підходи до майбутнього Лаосу. Радянський проект передбачав проголошення нейтралітету країни та її неучасть у військових блоках, неприпустимість розміщення на території Лаосу іноземних баз і виведення іноземного військового персоналу. Американський варіант означав встановлення міжнародної опіки над Лаосом і поетапне формування коаліційного уряду країни. Більшу підтримку отримав радянський проект, текст якого в серпні 1961 р. був узгоджений як основа майбутньої Декларації.

Проте лише після сформування чергового уряду національної єдності й тимчасового припинення громадянської війни склалися сприятливі умови для підписання підсумкових документів наради, що відбулася 23 липня 1962 р. Згідно з *Декларацією про нейтралітет Лаосу* та протоколом до неї королівський уряд брав на себе зобов'язання дотримуватися у зовнішній політиці п'яти принципів мирного співіснування, не вступати до жодних військових союзів і не визнавати захисту з їхнього боку. Решта учасників наради погоджувалася не чинити

дій, що порушували б суверенітет, незалежність, нейтралітет, єдність і територіальну цілісність Лаосу та не вдаватися до застосування сили до країни, а також не супроводжувати умовами політичного характеру надання Лаосу економічної допомоги.

Як і передбачалося ст. 5 протоколу, американські й частково північно-в'єтнамські війська залишили Лаос до кінця 1962 р., було створено й Міжнародну комісію зі спостереження за нейтралітетом країни. Однак решта положень угод не виконувалися учасниками Женевської наради в повному обсязі у зв'язку з поновленням у Лаосі громадянської війни. На 1963 р. країна фактично розділилася на дві частини, контрольовані ПФЛ і правими силами. Під приводом того, що ДРВ використовувала лаоську територію для переправлення військ й озброєнь на Південь ("*стежка Хо Ши Міна*"), США із травня 1964 р. почали в Лаосі неоголошену "особливу" війну, здійснюючи масове бомбардування контрольованих комуністами районів й утримуючи там 80-тисячну армію своїх прихильників. Та оскільки всі зусилля Вашингтона не приводили до бажаної мети – зупинити комуністичний наступ в Індокитаї, досить було дріб'язкового інциденту, щоб спалахнули широкомасштабні бойові дії.

Лише в Камбоджі завдяки виваженій внутрішній політиці Нородома Сіанука вдалося досягти національного примирення на основі доктрини "кхмерського соціалізму". У 1957 р. главою держави був ініційований "Закон про нейтралітет", а коли США підтримали територіальні претензії до Камбоджі з боку Таїланду й Південного В'єтнаму, Пномпень відмовився від американської економічної допомоги, заборонив діяльність інформаційних агентств США на території країни й у квітні 1964 р. відкликав свою дипломатичну місію з Вашингтона. Коли ж вторгнення на камбоджійську територію американо-сайгонських і таїландських військових стали регулярними, а Білий дім відмовилися брати участь у забезпеченні міжнародних гарантій нейтралітету Камбоджі, то її уряд у травні 1965 р. оголосив про припинення дипломатичних відносин із США.

Після цього почалося зближення Камбоджі із ДРВ і НФВПВ, офіційний Пномпень виступав проти американської агресії у В'єтнамі й висловлював солідарність із боротьбою "В'єтконгу" проти сайгонського режиму. Однак встановлення дипломатичних відносин із ДРВ затримувалося, оскільки Пномпень уважав основою мирного співіснування з будь-якою країною офіційне підтвердження нею нейтралітету й територіальної цілісності Камбоджі. Маневруючи між ДРВ і сайгонським режимом, США й КНР, камбоджійське керівництво робило все можливе, щоб не дозволити Білому дому втягнути країну в бойові дії, що набували дедалі ширшого розмаху в сусідніх В'єтнамі й Лаосі.

Таким чином, незважаючи на тенденцію до примирення між СРСР і США на глобальному рівні, міжнародна периферія залишалася ареною їхнього прихованого протистояння. Країни Індокитаю, як на зламі 40–50-х рр., так і на середину 60-х рр. залишалися однією з "найгарячіших точок" на планеті. Причому джерелом руйнівних імпульсів залишалося становище в Південному В'єтнамі, де й після вбивства Нго Дінь Дь'єма нове керівництво було нездатним контролювати ситуацію. Існували підстави очікувати приходу до влади прибічників нейтралізації Республіки В'єтнам, що, на думку Білого дому, було рівнозначне утвердженню в ньому комуністів. США схилилися до прямого втручання.

25.3. Міжнародні відносини Індонезії за правління А. Сукарно

На відміну від політично нестабільних материкових країн ПСА, що, зрештою, опинилися на "передовій" конфронтації між двома наддержавами, провідна острівна країна регіону – Індонезія в перші роки свого незалежного існування мала прозахідну зовнішню політику. У лютому 1952 р. уряд Сукімана Вірджосанджойо навіть зробив спробу таємно від парламенту укласти із США угоду про взаємне гарантування безпеки, що передбачала отримання американської економічної й військової допомоги. Проте тільки-но ця домовленість набула широкого розголосу, як невдачливий уряд мусив піти у відставку, та й особисто президент А. Сукарно не прагнув набути заступництва якогось одного могутнього партнера, яким для Малайї була Британія, а для Філіппін – США.

Під впливом Дж. Неру індонезійський лідер у 1954 р. відхилив проект Манільського пакту й почав схилитися до нейтралізму, підтримавши проведення в Бандунзі конференції країн, що розвиваються. Це спричинило похолодання в американсько-індонезійських відносинах, що збіглося з посиленням внутрішньополітичного впливу компартії, коли на парламентських виборах у вересні 1955 р. вона отримала 16 % голосів і вийшла на друге місце після пропрезидентської Національної партії.

Після Бандунга потреби соціально-економічного розвитку країни підштовхували її керівництво до розширення зовнішньоекономічних зв'язків, причому в пошуках можливих союзників для розв'язання внутрішніх проблем правлячі кола активізували контакти з учасниками обох світових суспільно-політичних таборів. Водночас Індонезія активно розвивала зв'язки з Індією: 29 грудня 1955 р. дві країни підписали *Договір про дружбу*, а згодом – *угоду про культурну співпрацю* терміном на 10 років. 28 лютого 1956 р. було укладено індонезійсько-індійську угоду про взаємну допомогу у сфері військово-повітряних сил, що передбачала підготовку індонезійських офіцерів в Індії й обмін військовим спорядженням.

Тоді ж почали формуватися тісні взаємини між Індонезією й КНР. А. Сукарно, певною мірою під впливом політичного досвіду останньої, дедалі більше віддалявся від ліберальної моделі представницької демократії західного зразка й на початку 1957 р. сформулював ідею керованої демократії, тобто концентрації виконавчої й законодавчої влади в руках президента. На міжнародній арені завданням першочергової ваги А. Сукарно визначив включення до складу Індонезії Західного Іріану (західна частина о. Нова Гвінея, етнічно й культурно не пов'язана з населенням Малайського архіпелагу), що залишався під владою Нідерландів відповідно до рішення конференції "круглого столу" від 2 листопада 1949 р.

У відповідь на відмову XII сесії ГА ООН в листопаді 1957 р. розглянути питання про юридичні права Індонезії на нідерландську частину Нової Гвінеї (проект відповідної резолюції не набрав потрібних 2/3 голосів), А. Сукарно вдався до організації страйків на підприємствах, які належали громадянам колишньої метрополії. Коли ж почалося захоплення майна голландців, уряд розпорядився націоналізувати їхню власність на території Індонезії, а самі екс-власники були вислані з країни. Роком пізніше, після дипломатичного конфлікту з Тайванем, було конфісковано майно хуацяо, що орієнтувалися на Тайбей. Зрештою, у серпні 1960 р. уряд Індонезії розірвав дипломатичні відносини з Нідерландами й узяв курс на приєднання Західного Іріану без сприяння ООН.

Між тим, у Білому домі були переконані, що причиною посилення в Індонезії антизахідних настроїв була недоречна м'якість уряду до комуністів, чия популярність уже сягнула рівня президентської. З огляду на це адміністрація Д. Ейзенхауера остаточно відмовила в підтримці А. Сукарно й через американські нафтові компанії посприяла опозиційно налаштованим індонезійським військовим в організації сепаратистських виступів на Суматрі, Сулавесі й Молуккських островах. На початку 1958 р. до рук індонезійського уряду потрапили неспростовні докази втручання США у внутрішні справи країни на боці заколотників, яких до того ж політично підтримували Малайя, Філіппіни і Тайвань. На сесії СЕАТО в Манілі навесні того ж року держсекретар США Дж. Даллес відверто наголошував, що в разі перемоги сепаратистів і приходу до влади в Індонезії прозахідних сил, останні відмовляться від претензій на Західний Іріан.

Коли територіальна цілісність і безпека Індонезії опинилися під загрозою, А. Сукарно звернувся за допомогою до всіх дружніх держав, першими з морально-політичною підтримкою країни виступили СРСР, КНР, Індія, КНДР, ДРВ й ОАР. Щоправда, військово-технічне й матеріально-фінансове сприяння (та й то в обмежених обсягах) могли надати лише перші три держави. Однак А. Сукарно претендував на лідерство в регіоні й ревниво ставився до успіхів Індії на міжнародній арені.

І коли в 1959 р. різко загострилися індійсько-китайські відносини, Індонезія зайняла позицію мовчазного спостерігача, а у вересні 1961 р. на Белградському саміті Руху неприєднання суперечності між двома країнами переросли у відкритий розрив. Становище стороннього спостерігача посіла Індонезія й під час індійсько-китайського збройного конфлікту в Гімалаях у вересні-жовтні 1962 р. та на конференції в Коломбо, скликаній 10–12 грудня того ж року для його врегулювання.

Зате поставки сучасної радянської техніки й озброєнь (бомбардувальники далекої дії, підводні човни тощо), що розпочалися із зими 1961 р. після результативного візиту до Москви міністра національної безпеки Індонезії Абдула Насутіона й віце-прем'єра та міністра закордонних справ, колишнього посла в СРСР *Субандріо*, суттєво зміцнили військовий потенціал країни та стимулювали її спроби чинити тиск на Нідерланди в питанні про долю Західного Іріану. Звичайно, колишня метрополія все ще була в змозі протистояти Джакарті, до того ж Нідерланди підтримувала Австралія, що не бажала появи біля своїх кордонів (Канберра від імені ООН здійснювала опіку над східною частиною Нової Гвінеї) сильною й експансіоністською Індонезією.

Однак США й Велика Британія, турбуючись про власну міжнародно-політичну репутацію, повелися стриманіше, крім того, певну роль для них відігравав радянський фактор з огляду на підготовку до укладання Договору про заборону ядерних випробувань. Білий дім не підтримав план нідерландського МЗС щодо встановлення над Західним Іріаном опіки Австралії, Індії й Малайї. А коли Нідерланди запропонували XVI сесії ГА ООН створити комісію для вивчення можливості передачі цієї території під управління ООН з подальшою можливою організацією референдуму, США погодилися, наголосивши на наданні Індонезії доступу в Західний Іріан і права вести кампанію за возз'єднання.

Одночасно із закиданням диверсійних груп з Індонезії на територію Нової Гвінеї розпочалися індонезійсько-нідерландські переговори, які закінчилися підписанням 15 серпня 1962 р. двостороннього договору про передачу з 1 жовтня 1962 р. до 1 травня 1963 р. Західного Іріану під управління Тимчасового виконавчого органу ООН. На початку травня 1963 р. в Котабару відбулася урочиста церемонія підйому індонезійського національного червоно-білого прапора.

Після успішного розв'язання на свою користь проблеми Західного Іріану А. Сукарно зосередився на зриві британського проекту створення Великої Малайзії, оприлюдненого малайським прем'єром Абдулом Рахманом, за згоди офіційного Лондона. Саме в 1961 р. до Великої Малайзії мали увійти: прозахідна Малайська Федерація, що отримала незалежність 31 серпня 1957 р., після придушення військами метрополії комуністичного партизанського руху, а також усе ще підвладні Лондону – автономна Держава Сингапур, протекторат-султанат

Брунеї і колонії Північне Борнео (*Сабах*) та Саравак. За задумом британського уряду, приєднання до Малайської Федерації зазначених острівних володінь не дозволило б китайській громаді, що домінувала в містах, підпорядкувати собі корінне населення в умовах лібералізації політичної системи. До того ж підконтрольна Британії нова федерація, за логікою холодної війни, мала перешкодити комуністичному проникненню з КНР та Індокитаю до острівної ПСА.

Не дивно, що постання нової держави на північних кордонах Індонезії, якій належала більша частина Борнео, розглядалось урядом А. Сукарно як зміцнення й розширення британських позицій у регіоні. Джакарта небезпідставно побоювалася, що Малайзія, договірно-політично пов'язана із Заходом, стане містком для його втручання у внутрішнє життя Індонезії, місцем зосередження підливних елементів, які загрожуватимуть безпеці країни. Не в останню роль у виробленні політики конфронтації (*konfrontasi*) щодо Малайзії відігравали й великодержавні амбіції А. Сукарно, який убачав у новій державі можливого суперника в боротьбі за провідні позиції в острівній ПСА. На опір планам утворення Федерації Малайзії Індонезію підштовхувало й керівництво КНР, що прагнуло використати великодержавно-націоналістичні настрої індонезійської правлячої верхівки у власних інтересах.

Коли восени 1962 р. у Брунеї спалахнуло визвольне повстання й невдовзі поширилося на територію Сараваку й окремі області Північного Борнео, індонезійський парламент ухвалив резолюцію на підтримку, а А. Сукарно у своєму "наказі народу" від 24 грудня наголосив на важливості боротьби проти майбутньої Малайзії й висунув завдання консолідації всіх сил республіки для розгрому імперіалізму й неоколоніалізму. На територію Північного Борнео почастішали рейди індонезійських "добровольців".

Щоправда, крім побоювань імовірного вступу Малайзії до СЕАТО, конфліктна ситуація на північних кордонах давала змогу А. Сукарно ухилятися від розв'язання гострих внутрішніх соціально-економічних проблем і підміняти їх гучними зовнішньополітичними акціями. "Коли немає конфронтації із зовнішніми силами, – стверджував індонезійський президент, – то починається боротьба всередині". Захоплений гегемоністськими планами щодо провідного місця Індонезії в системі регіональних міжнародних відносин і світовому національно-визвольному русі (політика "маяка"), він ще восени 1961 р. висунув гасло боротьби "нових сил, що народжуються" (*NEFO*), проти "старих сталих сил" (*OLDEFO*). Причому "батько нації" визначав належність тієї чи іншої країни до *NEFO* чи *OLDEFO* зазвичай з огляду на те, як швидко ці країни надавали кредити Індонезії.

Китайські керівники розраховували перетворити Індонезію на свого молодшого політичного партнера, а конфліктну ситуацію навколо

створення Федерації Малайзії – у практичний доказ власних теоретичних викладок про вирішальну роль народної війни в долях країн Азії й Африки. 20 січня 1963 р., після повернення з Пекіна, Субандріо офіційно проголосив політику *konfrontasi*, у відповідь на що США відрядили до Індійського океану свій 7-й флот. І все ж 16 вересня того ж року парламентська монархія Малайзія була створена, щоправда, без участі "бунтівного" Брунею, який отримав незалежність аж 1 січня 1984 р. Крім того, вже 9 серпня 1965 р. з огляду на гострі малайсько-китайські економічні й політичні суперечності Сингапур, де громада хуачаю становила понад 3/4 населення, вийшов із федерації.

США, Японія, Канада, Британія, Австралія й Нова Зеландія відразу ж визнали нову державу, на яку було поширено чинність англо-малайського договору "Про оборону і взаємодопомогу" від 12 жовтня 1957 р. У межах АНЗАМ (військово-політичне угруповання, що сформувалося в 1949–1950) пліч-о-пліч із британськими військами на захист Малайзії стали австралійські й новозеландські десантники. США, у свою чергу, більш ніж наполовину скоротили економічну допомогу Індонезії й висловили готовність спрямувати до новопроголошеної країни військові поставки в кредит і навчати її військовиків. 23 липня 1964 р. у Вашингтоні було навіть підписано спільне комюніке Джонсона – Рахмана, де висловлювалася рішучість обох держав захищати вільний світ у ПСА.

У відповідь Індонезія припинила дипломатичні відносини із Великою Британією, вислала її громадян та націоналізувала їхню власність, приміщення британського посольства в Джакарті було підпалене демонстрантами. А. Сукарно віддав наказ припинити всілякі торговельні зв'язки з Малайзією, хоча це позбавило Індонезію третини зовнішніх ринків. Філіппіни теж відмовилися визнати нову федерацію й відкликали з Куала-Лумпур свого посла. У серпні 1964 р. на північ Борнео були відряжені індонезійські війська, і конфлікт перейшов у відкрити стадію.

Проте СРСР продовжував постачати Індонезії озброєння та блокував у РБ ООН усі спроби провести резолюції із засудженням дій Джакарти. Найбільшу ж активність виявив Пекін, що пообіцяв надати Індонезії матеріальну й моральну допомогу в разі її конфлікту з Великою Британією чи США. Саме перша половина 60-х рр. стала піком впливу Китаю в ПСА, коли він результативно працював над формуванням регіонального блоку за участю ДРВ й Індонезії. На думку А. Сукарно, політика *konfrontasi* й мала на меті ліквідувати бар'єр, який розділяє КНР та Індонезію.

В умовах ескалації американської агресії в Індокитаї Індонезія солідаризувалася з КНР щодо відмови від принципів мирного співіснування й саме із цих позицій виступила в Каїрі в жовтні 1964 р. на Другій конференції країн, що не приєдналися. Прокитайська орієн-

тандія дедалі більше віддаляла Індонезію від решти держав Азії, особливо після того, як 6 січня 1965 р. на масовому мітингу у столичному Палаці спорту А. Сукарно оголосив про вихід Індонезії з ООН на знак протесту щодо обрання Малайзії непостійним членом РБ ООН. Це цілком влаштувало офіційний Пекін, який закликав до формування альтернативної, "революційної ООН". Індонезійське керівництво вітало випробування першої китайської атомної бомби, а в серпні 1965 р. А. Сукарно навіть заявив, що коли Богу буде приємно, то Індонезія невдовзі створить власну ядерну бомбу.

Проте всі ці амбітні плани були зруйновані невдалою спробою зорієнтованої на Пекін 3,5-мільйонної компартії здійснити державний переворот 30 вересня 1965 р. й узяти владу у свої руки. Криза в економіці, авантюризм у зовнішній політиці призвели до різкого загострення соціально-економічних і політичних суперечностей у країні. Внаслідок репресій з боку армії було знищено близько 500 тис. комуністів, ще стільки ж потрапило до в'язниць і концтаборів, а в березні 1966 р. існування компартії та пропаганда марксистської теорії були заборонені законом. Розслідування заколоту призвело через два місяця до фактичного усунення від влади А. Сукарно, що опинився під домашнім арештом і помер через чотири роки в безвісті.

25.4. В'єтнамська війна 1964–1973 років та її міжнародно-політичні наслідки

Як уже зазначалося вище, на кінець літа 1964 р. в Індокитаї досить було дріб'язкового інциденту, щоб спалахнули широкомасштабні бойові дії за участю США. 2 серпня 1964 р. А. Джонсона повідомили про атаку в Тонкінській затоці торпедними катерами берегової охорони ДРВ американського есмінця "Меддокс", але президент США лишив цю акцію без відповіді. Однак через день міністр оборони Р. Макнамара доповів главі держави, що есмінець знову зазнав атаки, хоча, як з'ясувалося пізніше, це не відповідало дійсності. Проте інформація про "інцидент" швидко просочилася в ЗМІ, й А. Джонсон, побоюючись критики з боку республіканців напередодні президентських виборів, віддав наказ про бомбардування військових об'єктів ДРВ. А 7 серпня Конгрес на прохання президента ухвалив так звану Тонкінську резолюцію, якою схвалював і підтримував необхідні заходи для відбиття нападу на збройні сили США й попередження подальшої агресії.

Білий дім розглядав дві форми втручання: повітряні удари по території ДРВ з метою її примусу до припинення допомоги "В'єтконгові" й висадка американських військ у Південному В'єтнамі. Хоча Тонкінська резолюція санкціонувала обидва варіанти, усе ж А. Джонсон, з ог-

ляду на ті ж президентські вибори, розпочав стратегічне бомбардування всієї ДРВ лише після інаугурації – на початку лютого 1965 р. Водночас, під приводом нападів південнов'єтнамських партизанів на бази американських ВПС, у липні того ж року до Республіки В'єтнам почали відряджатися частини армії США, чисельність яких до кінця року сягнула 150 тис. чол., невдовзі перетнувши півмільйонну позначку.

Адміністрація А. Джонсона, фактично, боялася бути звинуваченою у "втраті" В'єтнаму, як у "втраті" Китаю півтора десятиліттями раніше був звинувачений Г. Труменом. Подібно Д. Ейзенхауеру, А. Джонсон сприймав військово-політичну ситуацію в Індокитаї в контексті "теорії доміно", тому В'єтнам, зрештою, став полем глобального протистояння США із СРСР. У виступі на національному радіо й телебаченні 12 липня 1966 р. А. Джонсон сформулював головні принципи політики Білого дому в АТР – тихоокеанську доктрину. Регіон був названий сферою інтересів США, що декларували рішучість виконувати зобов'язання зі стримування комунізму в Азії. З огляду на це Білий дім мав намір воювати в Південному В'єтнамі, скільки б не знадобилося для цього часу задля створення "нової Азії під заборолом США" за участю як старих союзників (Японія, Республіка Корея, Тайвань, Філіппіни) так і нейтральних країн ПСА, передусім Таїланду (соціалістично зорієнтований автаркічний Бірманський Союз до їхнього переліку не входив). Містилася в доктрині й невиразна пропозиція співпраці уряду КНР у справі врегулювання регіональних конфліктів.

Американська дипломатія доклала чимало зусиль для інтернаціоналізації конфлікту, проте лише уряди Австралії, Нової Зеландії, Таїланду, Філіппін і Південної Кореї відрядили до В'єтнаму невеликі контингенти. Наполегливі ж спроби США залучити до безпосередньої участі в конфлікті хоча б кількох партнерів по НАТО не дали бажаних результатів. А Франція, не бажаючи бути причетною до війни через СЕАТО, у травні 1966 р. відкликала своїх представників із постійних органів цього блоку (ще раніше – 21 лютого була оприлюднена заява президента де Голля про намір країни вийти з НАТО).

Зате СРСР, що до усунення від влади М. Хрущова незначною мірою підтримував ДРВ з огляду на прокитайську, як здавалося у Кремлі, орієнтацію Партії трудящих В'єтнаму (з 1976 р. – Компартія В'єтнаму, КПВ), в умовах ескалації американського військового втручання в конфлікт узяв на себе значні зобов'язання щодо фінансової допомоги й матеріального постачання в'єтнамських комуністів. Уже 25 липня 1965 р. радянські ракетні дивізіони С-75 "Двіна" провели перший результативний бій з американськими бомбардувальниками. Москва визнала НФВПВ дійсним виразником волі населення південної частини країни, а в ДРВ за допомоги СРСР було створено могутню систему сучасної ППО, яка

значною мірою нейтралізувала дії стратегічної авіації США, щороку Ханой морем отримував величезну кількість якісної зброї із СРСР.

КНР, як і на початку 50-х рр., також дієво допомагала ДРВ і в'єтконіціям, але водночас суперничала й конкурувала з Москвою за вплив на Ханой. У вересні 1966 р., уперше від ухвалення Тонкінської резолюції, китайське керівництво офіційно заявило, що сухопутний напад США на ДРВ буде розглядатися в Пекіні як агресія проти КНР. Щоправда, уже через рік Мао Цзедун відмовився від гасла: "Агресія проти ДРВ є агресією проти КНР". За повідомленнями американської преси, офіційний Пекін тоді погодився на такий варіант: "Якщо ви залишите нас у спокої, то й ми не будемо вас турбувати".

Річ у тому, що радикалізм культурної революції в Китаї досить швидко зійшов нанівець, і пекінські керівники почали дивитися на світ прагматичніше: вони, як і раніше, чекали війни з боку і СРСР, і США, але радянську загрозу вважали реальнішою. З огляду на це поліпшення відносин із Білим домом здавалося Пекіну інструментом протидії Москві, не випадково у Варшаві були поновлені заморожені ще в 1958 р. китайсько-американські переговори на рівні послів щодо нормалізації взаємин. Проте в КНР не поспішали йти на компроміс із Вашингтоном: внаслідок масових антивоєнних виступів позиції Демократичної партії всередині США слабшали, а шанси Л. Джонсона на переобрання танули.

Кремль, зі свого боку, свідомо утримувався від погрозових заяв на адресу Вашингтона й досить активно вів дипломатичний діалог із США щодо широкого кола міжнародних проблем, передусім контролю над озброєннями й нормалізації становища в Європі. Радянсько-американські суперечності з глобального рівня, таким чином, "виштовхувалися" на рівень азіатської периферії, де вони були менш небезпечними й не загрожували великою війною. Така політика цілком відповідала духу американської доктрини гнучкого реагування: СРСР не поступався спробам США потіснити світовий соціалізм, але й не прагнув розширити його сферу.

І коли Ханой у січні 1967 р. заявив про готовність розпочати переговори із США в разі припинення бомбардувань північно-в'єтнамської території, Кремль діяльно підтримав таку ініціативу. У лютому 1967 р., під час офіційного візиту О. Косигіна до Британії, прем'єр-міністр останньої Г. Вільсон передав радянському колезі адресоване північно-в'єтнамським керівникам послання А. Джонсона щодо нормалізації відносин. Однак ця ініціатива не мала позитивних результатів, як і чергова спроба О. Косигіна запропонувати послуги А. Джонсону в налагодженні діалогу США з ДРВ під час зустрічі в Гласборо 23–25 червня 1967 р.

Невдовзі сила комуністичного руху Опору у В'єтнамі й затяжний характер війни, що починалася як відносно часткова операція із захисту американських баз, усе ж змусили Білий дім погодитися на по-

чаток мирних переговорів. Визначальним у цьому сенсі став "Новорічний наступ" НФВПВ у січні-лютому 1968 р., коли навіть у Сайгоні повстанці досягли центру міста й частково захопили американське посольство. Ентузіаст перемоги у В'єтнамі – "яструб" Р. Макнамара був звільнений у відставку, а президентська комісія з вивчення перспектив досягнення перемоги у В'єтнамі дійшла висновку, що втрати, необхідні для цього, перевищать можливі вигоди.

За таких обставин Л. Джонсон у телезверненні до нації 31 березня 1968 р. задекларував принципову зміну політики у в'єтнамському питанні, офіційно відхиливши вимоги військових про мобілізацію 206 тис. резервістів й заявивши про припинення бомбардувань ДРВ на північ від 19-ї паралелі (за продовження ударів по партизанських базах на півдні країни). Офіційний Ханой погодився на пропозицію президента США щодо переговорів з урегулювання конфлікту, які розпочалися в Парижі 10 травня 1968 р. По-суті, уперше в ХХ ст. США відмовлялися від наступальної зовнішньої політики й, подібно до СРСР, схилилися до доцільності визнання статус-кво в міжнародних відносинах.

Новий господар Білого дому – Р. Ніксон продовжив переговорний процес уже на чотиристоронній основі: США, ДРВ, НФВПВ і сайгонський режим. А 25 липня 1969 р. на прес-конференції на о. Гуам він виклав нову зовнішньополітичну доктрину країни, яка зводилася до того, що США й надалі братимуть участь в обороні та сприятимуть економічному розвитку своїх союзників, але вже не в змозі робити це самотужки. Конкретним виявом **гуамської доктрини** Р. Ніксона стала політика "в'єтнамізації" війни, тобто ведення її без участі американських збройних сил та перенесення її основного тягаря на сайгонську армію (австралійські, новозеландські, таїландські й філіппінські війська були відкликані відразу ж після оприлюднення доктрини).

У серпні 1969 р. було оголошено про виведення перших 25 тис. із 543-тис. американського угруповання у В'єтнамі, водночас здійснювалася евакуація наземних сил США на тиллові позиції, що завершилася навесні 1972 р. Проте адміністрація Р. Ніксона не форсувала мирної угоди, оскільки ДРВ виявляла незговірливість на переговорах, а понад мільйонні сили сайгонського уряду були нездатні успішно протистояти комуністам. Тоді дипломатія США вдалася до ув'язки питання про в'єтнамське врегулювання з переговорами щодо обмеження стратегічних озброєнь, намагаючись змусити Кремль енергійніше вплинути на керівництво ДРВ.

Водночас Конгрес США 24 червня 1970 р. скасував Тонкінську резолюцію й рекомендував президенту відкликати з В'єтнаму всіх американських військових до кінця 1974 р. Ще категоричнішою була ухвалена Конгресом **поправка Купера – Чорча**, що забороняла перебування військ США у Камбоджі після 30 червня 1970 р. (18 березня того ж

року наслідком державного перевороту у Пномпені до влади прийшов проамериканський уряд генерала Лон Нола, за згоди якого 50-тисячне американо-сайгонське військо окупувало прикордонні райони країни). Невдачею закінчилася і спроба США перетнути "стежку Хо Ши Міна" в Лаосі в лютому 1971 р.: 24-тисячний сайгонський корпус втратив 2/3 особового складу й ганебно втік.

Тоді США поновили бомбардування території ДРВ і розгорнули дипломатичний "наступ" на Ханой, що полягав у нормалізації відносин із КНР. Коли 15 липня 1971 р. помічник президента США з національної безпеки Г. Кіссінджер відвідав Пекін, то він передав китайським представникам листа до північнов'єтнамських лідерів, де містився план урегулювання, що передбачав виведення американських військ і підписання угоди на кшталт Женевської 1954 р. Проте ця ініціатива була відхилена Ханоем, як і посередництво офіційного Пекіна.

Коли ж невдовзі було оголошено про спланований на початку 1972 р. візит Р. Ніксона до КНР, орієнтація ДРВ на співпрацю з Москвою стала більш визначеною, а відносини з Пекіном – холоднішими. У жовтні 1971 р. в Ханой побував голова президії Верховної ради СРСР М. Підгорний, що запевнив місцеве керівництво в намірах СРСР продовжувати допомогу ДРВ. Це дозволило "В'єтконгові" перейти в успішний наступ у березні 1972 р., що засвідчив про деморалізацію сайгонських військ; США у відповідь розпочали мінування північнов'єтнамських портів. На паризьких мирних переговорах американська сторона добивалася згоди ДРВ і НФВПВ на формування в Південному В'єтнамі коаліційного уряду за участю комуністів, але під керівництвом будь-кого з діячів попереднього сайгонського кабінету. Білий дім також прагнув від ДРВ гарантій невторчання у справи Південного В'єтнаму.

Проте представники ДРВ та створеного в червні 1969 р. комуністичного **Тимчасового уряду Республіки Південний В'єтнам** наполягали на тому, що мирне врегулювання є справою самих в'єтнамців, а предметом переговорів із США має бути лише їхня військова присутність на в'єтнамській території. Ханой вимагав безумовного виведення американських військ та відмовлявся давати гарантії сайгонському уряду. Зрештою, після невдалої спроби останнього, як виявилось, силового тиску на ДРВ (лише у другій половині грудня 1972 р. американська авіація втратила 34 стратегічних бомбардувальники Б-52, кожен вартістю 8 млн дол) американській стороні вдалося досягти взаєморозуміння щодо умов компромісу.

США погодилися завершити виведення військ у 60-денний термін, а ДРВ зобов'язалася утримуватися від збройного вторчання у справи Південного В'єтнаму, політичне врегулювання в якому передбачалося здійснити переговорним шляхом між двома південнов'єтнамськими

урядами, без тиску ззовні. За їхніми результатами мала бути створена **Рада національного примирення і згоди** та проведені вільні й демократичні вибори. У підписаній у Парижі 27 січня 1973 р. чотиристоронній *Угоді щодо припинення війни й відновлення миру у В'єтнамі* підтверджувалася чинність Женевських домовленостей 1954 р. з Камбоджою й 1962 р. з Лаосом, а також наголошувалося, що військова демаркаційна лінія по 17-й паралелі має лише тимчасовий характер і не є політичним чи територіальним кордоном.

Проте оскільки частини ВНА залишалися на Півдні в підконтрольних комуністам зонах, а сайгонський уряд не отримав від ДРВ і НФВПВ жодних гарантій, то КНР і СРСР пообіцяли скоротити допомогу ДРВ, щоб зменшити її можливості силового впливу на ситуацію в Південному В'єтнамі. Тільки-но американські війська до 29 березня 1973 р. залишили В'єтнам, як Москва й Пекін урізали допомогу Ханоею вдвічі, порівняно з 1972 р., а в 1974 р. – на третину, порівняно з 1973 р. Для надання ж паризькій Угоді широкого міжнародного контексту в столиці Франції 26 лютого – 2 березня відбулася **Міжнародна конференція з В'єтнаму**. Її учасники – ДРВ, Республіка Південний В'єтнам (комуністична), Республіка В'єтнам (сайгонський режим), США, СРСР, КНР, Британія, Франція, Канада, Польща, Угорщина й Індонезія у присутності генерального секретаря ООН К. Вальдхайма виробили й підписали **Акт**, що підтверджував положення паризької Угоди.

Участь у В'єтнамській війні, де США застосували 7 млн 850 тис. т бомб (у 2,5 рази більше, ніж було використано воюючими сторонами на всіх фронтах Другої світової війни), обійшлася Вашингтону у 352 млрд дол і забрала життя 58 тис. американських солдат та 3 млн в'єтнамців. Не дивно, що дипломатичні відносини між США і СРВ були встановлені аж у серпні 1994 р., і лише в березні 2000 р. американський міністр оборони В. Коен під час візиту до Ханоя офіційно вибачився за дії своєї країни у війні, а в листопаді того ж року, коли спливав термін його президентських повноважень, Б. Клінтон відвідав В'єтнам на чолі представницької делегації із 2 тис. осіб.

Паралельно із процесом мирного врегулювання у В'єтнамі й під його безпосереднім політичним впливом у Лаосі в жовтні 1972 р. поновилися переговори між представниками Патріотичного фронту, що контролював майже 3/4 території країни з половиною її населення, та нейтралістського уряду Суванни Фуми. Вони увінчалися підписанням 21 лютого 1973 р. у В'єт'янні *Угоди про відновлення миру й досягнення національної згоди*. Вона передбачала припинення американських бомбардувань і будь-якого іноземного вторчання в лаоські справи, а також створення **Тимчасового уряду національної єдності й Національної політичної консультативної ради**, та здійснення країною нейтралістської зовнішньої політики.

Між тим, наприкінці 1973 р. в Південному В'єтнамі після невдалих переговорів про мирне врегулювання поновилися громадянська війна. Хоча перевага в озброєннях була на боці сайгонського уряду, усе ж він не мав опори в суспільстві, до того ж Конгрес США ухвалив **Закон про військові повноваження** (War Powers Act), який позбавив адміністрацію права ухвалювати воєнні рішення щодо в'єтнамського питання й задекларував, що президент зобов'язаний протягом 48 год інформувати Конгрес про будь-яке розпорядження розмістити збройні сили країни за кордоном і повернути їх на батьківщину, якщо Конгрес не санкціонує такі дії.

Залишений заокеанськими союзниками напризволяще, сайгонський режим упав 30 квітня 1975 р., двома тижнями раніше в Пномпень увійшли загони прокитайської Народно-революційної партії Кампучії – "червоні кхмери", які воювали проти проамериканського режиму Лон Нола й після перемоги вислали зі столиці дипломатів усіх країн, що визнавали попередній уряд, включно із СРСР. Зрозуміло, що ці події порушили й без того нестійку рівновагу сил у Лаосі: у травні 1975 р. під тиском організованих ПФЛ масових виступів у столиці міністри-консерватори були виведені з уряду, влада цілком перейшла до пров'єтнамської **Народно-революційної партії Лаосу** (НРПЛА), як із 1972 р. називалася Народна партія Лаосу. А 2 грудня 1975 р. Національний конгрес народних представників Лаосу скасував монархію та проголосив **Лаоську Народно-Демократичну Республіку** (ЛНДР).

Таким чином, сумнозвісна "теорія доміно", яка значною мірою завела США у трясовину В'єтнамської війни 1964–1973 рр., частково спрацювала. Капітулянтська позиція Білого дому щодо союзних сайгонського та пномпенського режимів мала своїм безпосереднім наслідком те, що президент Філіппін Фердинанд Маркос і прем'єр-міністр Таїланду Кукріт Прамой у липні 1975 р. виступили зі спільною заявою про поступове згортання СЕАТО. Ця ініціатива була підтримана Австралією і Новою Зеландією, тому на нью-йоркській сесії Ради міністрів СЕАТО у вересні того ж року було ухвалено рішення щодо припинення діяльності блоку, а 30 червня 1977 р. були розпущені його органи, хоча Манільський договір так і не анулювали.

25.5. Зовнішня політика Соціалістичної Республіки В'єтнам і камбоджійська проблема

На тлі переможного для ДРВ завершення В'єтнамської війни та приходу комуністів до влади в Камбоджі й Лаосі почала зростати напруженість у відносинах між недавніми стратегічними партнерами – Ханоем і Пекіном. Оточення старого та важко хворого Мао Цзедуна

північнов'єтнамське керівництво підозрювали в симпатіях до "соціал-імперіалістичної" Москви, а лідери ДРВ побоювалися спроб Пекіна підпорядкувати собі весь Індокитай, привласнивши перемоги Північного В'єтнаму, особливо після того, як у 1974 р. китайські підрозділи, скориставшись слабкістю сайгонського режиму, захопили підконтрольні йому Парасельські острови в Південно-Китайському морі, чий шельф багатий на енергоносії.

Щоправда, окремі в'єтнамські джерела зазначають, ніби в 1958 р. тогочасний прем'єр ДРВ Фам Ван Донг, з огляду на неминучий збройний конфлікт із США й цілковиту військово-фінансову залежність країни від КНР, заявив про визнання історичних прав Пекіна на всі острови в Південно-Китайському морі. Проте ті ж джерела наголошують, що ця декларація була оприлюднена не главою держави – президентом і не була оформлена юридично.

Однак найбільшочішою проблемою в'єтнамсько-китайських відносин виявилася політична ситуація навколо Камбоджі у зв'язку з реалізацією вищезгаданої ідеї Хо Ши Міна про федерацію трьох країн Індокитаю. Якщо з керівництвом Лаосу, що перебувало під впливом Ханоя, проблем не виникло, то режим "червоних кхмерів" на чолі з Пол Потом категорично заперечив пропозиції ДРВ щодо об'єднання збройних сил та проведення спільної зовнішньої й економічної політики.

До того ж, уже у травні 1975 р. "червоні кхмери" атакували в'єтнамський о. Фукуок у Сіамській затоці, після чого почалися систематичні вторгнення полпотівських військ на територію східного сусіда на всьому 1228-кілометровому міждержавному кордоні. За потурання Пекіна Пол Пот висунув територіальні претензії до В'єтнаму, а вже в лютому 1976 р. було укладено камбоджійсько-китайську угоду про військову допомогу. Пекін публічно заявив про цілковиту підтримку справедливої боротьби камбоджійського народу, відрядивши для цього понад 20 тис. військових спеціалістів.

Намагаючись попередити наростання суперечностей у взаєминах із КНР, багатолітній генсек ЦК ПТВ Ле Зуан у вересні 1975 р. відвідав Пекін з офіційним візитом і мав зустріч із Мао Цзедуном. Однак переговори виявилися безрезультатними, коли з'ясувалося, що ДРВ не готова спільно з КНР виступити із засудженням зовнішньої політики Кремля. Зате разючим контрастом були наслідки поїздки Ле Зуана до Москви наступного місяця, де в обмін на підтримку радянської політики розрядки міжнародної напруженості він заручився обіцянкою збільшення допомоги В'єтнаму. У відповідь Пекін негайно відреагував оприлюдненням претензій на ще один архіпелаг у Південно-Китайському морі – *Спратлі*, після чого в Ханой опублікували карту, де обидва архіпелаги були позначені як частина в'єтнамської території.

Між тим, після проведення загальнонаціональних виборів на першій сесії Національних зборів у Ханой 2 липня 1976 р. було проголошено об'єднання країни й створення Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ). Відтоді головним джерелом регіональної напруженості стали її неприязні взаємини з проголошеною 5 січня того ж року "Демократичною Кампучією" й Китаєм, що стояв за її спиною. Прем'єр "Демократичної Кампучії" Пол Пот, вважаючи недостатньо радикальними навіть комуністичні перетворення маоїстів і пообіцяв показати всім ревізіоністам стовідсоткову повну соціалістичну революцію. Заснований ним на страху й безоглядному терорі режим до початку 1979 р. фізично знищив від 1,5 до 3,5 млн чол. – учителів, студентів, монахів, чиновників й офіцерів колишньої влади, практично всіх жителів міст і представників національних меншин.

На міжнародній арені головною метою політики "червоних кхмерів" було послаблення СРВ, на території якої знаходились опозиційні Пол Поту сили, відторгнення від неї родючих земель гирла Меконгу, що до XVII ст. належали Камбоджі, і можливе набуття статусу регіонального лідера. Усі спроби Пекіна, де після смерті Мао Цзедуна розгорілася запекла боротьба за владу, схилити СРВ і "Демократичну Кампучію" до переговорів протягом 1977 р. виявилися невдалими. Ханой, як і раніше, наполягав на встановленні особливих відносин між трьома країнами Індокитаю, а Пномпень вимагав виведення підрозділів ВНА зі східних районів країни (де вони перебували із часів війни проти США) як попередньої умови нормалізації взаємин.

Зрештою, у грудні 1977 р. в односторонньому порядку "Демократична Кампучія" припинила дипломатичні відносини із СРВ і сконцентрувала війська на південно-східному кордоні. Наступного року напруженість продовжувала зростати у зв'язку зі збільшенням поставок військової техніки обом конфліктуючим державам їхніми "покровителями", до того ж США, в умовах зближення з КНР на антирадянській основі, в односторонньому порядку припинили переговори з нормалізації відносин із Ханоем, а також здійснювали тиск на країни – члени АСЕАН, щоб перешкодити розвитку нормальних зв'язків і співпраці між ними та СРВ.

Із середини 1978 р. уряд СРВ переорієнтував свою стратегію з економічного розвитку на зміцнення безпеки й відвернення небезпеки одночасної війни на два фронти: на півночі (з КНР) і на південному заході (з Камбоджею). Головним завданням в'єтнамської політики стало повалення режиму Пол Пота в максимально стислий термін, щоб не дати КНР часу втрутитися в конфлікт, а серйозним міжнародним фактором її успіху стало підписання в Москві 3 листопада 1978 р. *Договору про дружбу й співробітництво між СРСР і СРВ*.

Офіційний Ханой зручно використав тоді проти полпотівського режиму колишнього командира 4-ї піхотної дивізії "червоних кхмерів"

Хенг Самріна, який звернувся за військовою допомогою до СРВ. Майже 200-тисячне угруповання ВНА розгромило "червоних кхмерів", які відступили до тайландського кордону й перейшли до партизанської війни. До влади в Пномпені було приведено *Народно-революційну раду* на чолі із Хенг Самріном, зовнішньополітичне відомство в уряді очолив сучасний лідер Камбоджі Хун Сен.

Проте ГА ООН під тиском США не визнала Народну Республіку Кампучію (НРК), проголошену 10 січня 1979 р. Камбоджу в ООН продовжували репрезентувати полпотівці, а принц Сіанук, який втратив владу внаслідок військового перевороту в березні 1970 р., за сприяння країн АСЕАН у червні 1982 р. створив у Куала-Лумпурі коаліційний уряд Демократичної Кампучії у вигнанні з "червоних кхмерів" і прибічників правого режиму Лон Нола. З того часу антиурядова боротьба в Камбоджі велася під егідою цієї дивної коаліції, яка, однак, користувалася підтримкою КНР, Таїланду і США. Решта країн ПСА, засуджуючи в'єтнамську окупацію Камбоджі, водночас була негативно налаштована щодо "червоних кхмерів", відповідальних за масовий терор проти "капіталістичних елементів" під час перебування при владі.

Регіональне військове домінування СРВ, у розпорядженні якої була загартована в боях майже 1,5-мільйонна армія, стало доконаним фактом, у Пекіні ж її вторгнення в Камбоджу було сприйняте як небезпечна спроба ліквідувати основу китайського впливу в усій ПСА й вирішальний крок до формування під керівництвом СРВ прорадянського блоку. Присутність в'єтнамських військ у Камбоджі перетворилася на серйозну міжнародну проблему. І коли на початку січня 1979 р. новий лідер КНР Ден Сяопін перебував у США у зв'язку із встановленням дипломатичних відносин між двома державами, американці дали зрозуміти, що показова воєнна акція Пекіна для "покарання" В'єтнаму за вторгнення в Камбоджу не зашкодить американсько-китайським взаєминам, якщо матиме "оборонний" характер.

Та коли 17 лютого 1979 р., наступного дня після підписання *Договору про мир, дружбу та співробітництво між СРВ і НРК*, з'єднання НВАК загальною чисельністю 250 тис. почали з боями повільно просуватися в північні провінції В'єтнаму, Білий дім протягом цілого місяця конфлікту ухилився від підтримки Пекіна. Формально адміністрація Дж. Картера виступала з нейтральних позицій, вимагаючи виведення в'єтнамських військ із Камбоджі й китайських – із В'єтнаму. Зате СРСР, що оперативно підтримав союзника, добився найбільшого прориву в ПСА – права користуватися в'єтнамськими базами в Камрані й Дананзі.

Однак присутність в'єтнамських військ на камбоджійсько-тайландському кордоні й надалі викликала занепокоєння країн АСЕАН щодо

безпеки Таїланду. У регіональній конфронтації 80-х рр. це підштовхнуло визначені країни на бік КНР і США. Таким чином, НРК стала об'єктом тривалого конфлікту між країнами АСЕАН, КНР і США, з одного боку, й підтримуваним Кремлем союзом СРВ, ЛНДР і НРК, з іншого. Лише з приходом до влади у Кремлі М. Горбачова, що ініціював поліпшення взаємин із КНР, окреслилися перспективи розв'язання камбоджійської проблеми. Після низки її обговорень СРСР і США дійшли розуміння необхідності припинення військової допомоги всім учасникам конфлікту, а також домовилися переконати Пекін зробити те ж саме щодо "червоних кхмерів".

А ухвалення керівництвом СРВ у грудні 1986 р. стратегії оновлення ("дой мой") дозволило провести в липні 1988 р. в індонезійському Богорі неофіційну зустріч за коктейлем. У ній також узяли участь представники НРК, "червоних кхмерів" й уряду Демократичної Кампучії у вигнанні. Хоча саміт і не мав практичних результатів, усе ж він дозволив учасникам конфлікту і надалі зустрічатися за столом переговорів.

Наступним кроком стала фіксація близькості радянської й китайської позицій щодо потреби усунення іноземної військової присутності в Камбоджі як умови мирного урегулювання, досягнута в грудні 1988 р. на зустрічі міністрів закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе і КНР Цянь Цічєня. Саме під впливом Кремля Ханой у січні 1989 р. оголосив про намір до осені вивести свої війська з Камбоджі, яким так і не вдалося остаточно придушити опір "червоних кхмерів".

Країни АСЕАН наполягали на поновленні в Камбоджі влади Нородома Сіанука та сприяли проведенню в Парижі в липні-серпні 1989 р. міжнародної конференції з Камбоджі за участю міністрів закордонних справ 19 держав, у тому числі постійних членів РБ ООН. Внаслідок обструкціоністської позиції полпотівців тоді не вдалося досягти домовленості щодо всеосяжного урегулювання конфлікту, але на зустрічі вдалося створити додатковий механізм для ведення подальших переговорів. Цьому сприяла й певна лібералізація політичного режиму країни, що з 1 травня 1989 р. стала йменуватися **Держава Камбоджа**, до того ж США переконали Таїланд витіснити "червоних кхмерів" зі своєї території.

25.6. Створення АСЕАН і формування регіональної системи безпеки

Стабілізація міжнародного становища в ПСА, таким чином, була значною мірою забезпечена створенням регіональної організації співпраці. Після ліквідації спроби ліворадикального перевороту 30 верес-

ня 1965 р. в Індонезії її новим військовим урядом на чолі з генералом Мохамедом Сухарто досить швидко було покладено край конфронтації з Малайзією, урегульовані стосунки із Сингапуром й натомість у жовтні 1967 р. розірвані дипломатичні відносини з КНР. Індонезійське керівництво наголосило, що країна не буде вступати у жодні військово-політичні блоки, а азіатські проблеми мають розв'язувати самі народи континенту, без зовнішнього втручання.

Це і створило сприятливі політичні умови для формування регіональної організації, що мала сприяти збереженню існуючих режимів, покінчити з інспірованими Пекіном комуністичними повстанськими рухами та нейтралізувати невдоволення певних верств населення проамериканською орієнтацією урядів Малайзії, Таїланду та Філіппін.

8 серпня 1967 р. у Бангкоку на нараді міністрів закордонних справ Індонезії, Малайзії, Сингапуру, Таїланду і Філіппін було проголошено створення **Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)**. Її головними цілями й завданнями значилися: прискорення економічного зростання, соціального й культурного прогресу країн регіону; сприяння встановленню миру і стабільності в АТР на основі дотримання справедливості у відносинах між країнами та відданості принципам Статуту ООН; активізація співпраці та взаємодопомоги у різних сферах (але не військовій) тощо.

Однак унаслідок відмінностей у рівнях розвитку, історичних традиціях, релігійних віруваннях й інертності мислення еліт протягом перших восьми років існування АСЕАН перебувала в анабіозному стані. Перемога ДРВ у війні із США та прихід комуністів до влади в Камбоджі й Лаосі пришвидшили проведення в лютому 1976 р. на індонезійському о. Балі наради глав держав організації. Тоді було підписано *"Договір про дружбу і співпрацю в Південно-Східній Азії"*, що передбачав створення Високої ради на рівні глав зовнішньополітичних відомств для мирного урегулювання можливих конфліктів між членами Асоціації. А *"Декларація згоди"* відкрила шлях до укладання у наступному році компромісної угоди про преференційоване торговельне урегулювання на 71 вид товарів. Це започаткувало процес лібералізації торгівлі в межах АСЕАН.

Проте, незважаючи на неодноразові запевнення у тому, що АСЕАН є передусім економічним угрупованням, головною метою діяльності його учасників стала політична співпраця для ствердження власних позицій у регіоні. У другій половині 70-х – у 80-ті рр. ХХ ст. відбувався активний обмін військовими делегаціями всередині АСЕАН, Індонезія і Малайзія підписали угоду про спільну боротьбу з комуністичними повстанцями у прикордонній смугі, аналогічну угоду уклали також Малайзія

й Таїланд. Усі члени АСЕАН на двосторонній основі регулярно проводили військові маневри, здійснювали стандартизацію озброєнь.

Однак негативний досвід СЕАТО й СЕНТО утримував учасників Асоціації від надання їй форми військово-політичного союзу, натомість чималі зусилля АСЕАН були спрямовані на розширення організації й залучення до її складу решти держав Індокитаю. Зокрема, після одержання незалежності від Британії 7 січня 1984 р. учасником АСЕАН став надзвичайно багатий нафтою султанат Бруней (має другий в АСЕАН і сьомий у світі рівень ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності – 53,1 тис. дол на 2009).

Пошукові завдання

З'ясуйте, чому, на відміну від країн Тропічної Африки, процеси деколонізації в Південно-Східній Азії набули збройних форм.

Які міжнародні фактори сприяли перемозі Індонезійської революції?

Поясніть, чи мали Женевські угоди 1954 р. шанс на реалізацію.

Обґрунтуйте претензії Індонезії на роль регіонального лідера в першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Поясніть, чому СЕАТО так і не став аналогом НАТО в ПСА.

Які, на вашу думку, геополітичні мотиви були в основі В'єтнамської війни 1964–1973 рр.?

З'ясуйте, які міжнародні чинники забезпечили перемогу В'єтнаму у війні із США.

Література

Дэвидсон Ф. Война во Вьетнаме (1946–1975) = Vietnam at War: The History 1946-1975. – М., 2002.

Жирохов М. Китайско-вьетнамская война 1979 г. // Атташе. – 2007. – № 3.

Ильинский М.М. Индокитай: Пепел четырёх войн (1939–1979). – М., 2000.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года : В 2 кн. – М., 2000. – Кн. 2.

Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг: Основные направления международной политики. 1945–1996. – М., 2002.

Subritzky John. Confronting Sukarno: British, American, Australian and New Zealand diplomacy in the Malaysian-Indonesian confrontation, 1961–1965. – N.-Y., 2000.

Weinstein, Franklin B. Indonesian foreign policy and the dilemma of dependence: from Sukarno to Soeharto. – Jakarta, 2007.

Castle, Timothy N. At war in the shadow of Vietnam: United States military aid to the Royal Lao government. 1955–1975. – Ann Arbor, 1993.

Розділ 26 Латинська Америка в міжнародних відносинах

26.1. Особливості зовнішньої політики країн Латинської Америки

У найпоширенішому і найузагальненішому розумінні до Латинської Америки відносять іспано-, португало- та франкомовні країни, розташовані в Західній півкулі на південь від США. Згідно з політичним принципом до складу регіону включають також незалежні карибські держави, уживаючи при цьому термін *Латинська Америка і Карибський басейн*. Регіон Латинської Америки і Карибського басейну (ЛАКБ) розглядають як окрему підсистему в межах глобальної.

Незважаючи на те, що більшість латиноамериканських держав здобули незалежність у першій половині XIX століття, їх розвиток зазнавав помітного **зовнішнього впливу**. У 30-х рр. XX ст. Латинська Америка перетворилася на арену геополітичного суперництва європейських держав і США. Усвідомлення необхідності пошуку ефективних механізмів протидії активному проникненню Німеччини, Італії та Японії зумовило *політику "доброго сусіда"* Ф. Рузвельта (1933), що усувала найгрубші форми експансіонізму США в регіоні.

На початковому етапі Другої світової війни латиноамериканські країни, як і США, оголосили про свій нейтральний статус у цьому глобальному конфлікті. Однак після нападу Японії на Перл Харбор (1941) латиноамериканські країни оголосили війну державам "осі" або припинили з ними відносини. Найдовше нейтралітету дотримувалися Аргентина і Чилі, зазнаючи постійного тиску з боку США. Причому зовнішньополітичний курс Аргентини, яка з кінця XIX ст. намагалася дистанціюватися від регіональної політики під гаслами на зразок "ми не латиноамериканці, ми – білі і європейці", викликав до життя **доктрину багатостороннього втручання** (або *доктрину Ларретти*), запропоновану уругвайським прем'єр-міністром Е. Родрігесом Ларретою в листопаді 1945 р. Доктрина виправдовувала втручання у внутрішні справи країн регіону в разі порушення ними прав людини чи демократичних засад. Певний час існував ризик застосування цієї доктрини до Аргентини. Натомість Мексика і Бразилія виступили ключовими партнерами США в регіоні і направили свої військові частини для участі у воєнних діях. Зближення Бразилії із США відбувалося відповідно до *концепції* видатного дипломата барона Ріо Бранко про *диверсифікацію зовнішніх зв'язків* з метою досягнення більшої самостійності у сфері міжнародної політики. З огляду на це, крім військового контингенту, Бразилія надала США також свою територію для створення трьох військових баз (Белен, Наталь, Ресіфе). Зрештою, як Бразилія, так і Мексика, скористалися перевагами, які передбачав Закон про ленд-ліз (1941).

Перемога країн антигітлерівської коаліції надала позитивного імпульсу розвитку латиноамериканських держав. Протягом другої поло-

вини 40-х рр. відбулися помітні зміни суспільно-політичного характеру. Зростання міського населення, поява середнього класу, поширення засобів масової комунікації створили передумови для виникнення в суспільствах латиноамериканських країн очікувань прогресивного розвитку, сфокусованих на необхідності проведення економічних і соціальних реформ, дотримання демократичних свобод з метою підвищення рівня життя. У цей період посилювався вплив профспілок, страйкова боротьба супроводжувалася висуванням політичних гасел. У низці країн комуністи добилися легалізації своєї діяльності. Помітне нарощення промислового розвитку відбулося в Аргентині, Мексиці і Бразилії. Ці процеси знаходили підтримку серед місцевих владних еліт, зацікавлених в економічній і політичній модернізації.

Політичні системи латиноамериканських країн на загал мають одну спільну рису – тенденцію до внутрішнього **конфлікту між військовою персоналізованою диктатурою, демократичною формою і революційним режимом**. Республіканська форма правління і президентська система, обрані більшістю держав після здобуття незалежності, доповнилися суто латиноамериканським феноменом – каудилізмом, під впливом якого трансформувалися в особливу систему державного управління, схильну до авторитаризму і персоналізації. Хвилеподібний характер політичного розвитку країн регіону знаходив відображення у процесі чергування періодів **демократизації й авторитаризму**.

У перші повоєнні роки в Латинській Америці склалися передумови для демократичних перетворень. У Гватемалі (1944), Венесуелі (1945), Перу (1945) від влади були усунуті диктаторські та консервативні уряди. У Гватемалі, Венесуелі, Еквадорі були ухвалені нові конституції. До кінця 1945 р. 13 латиноамериканських держав встановили дипломатичні відносини із СРСР.

Підтримка в роки війни і повоєнний авторитет США сформували в латиноамериканських прогресивних колах сподівання на рівноправне партнерство, можливість створення своєрідного альянсу, покликаного сприяти економічному та політичному розвитку регіону. Відновлення правил вільного ринку і конкуренції після завершення глобального конфлікту разом з падінням обсягів зовнішньої торгівлі у 1947–1948 рр. завдали значної шкоди слабким латиноамериканським економікам. До того ж у 1946 р. адміністрація Г. Трумена вирішила розгорнути в Латинській Америці один із фронтів холодної війни, здійснюючи тиск на уряди країн регіону з тим, щоб вони проводили жорстку лінію щодо відносин із СРСР й оголосили місцеві компартії поза законом.

Початок холодної війни загальмував розвиток позитивних тенденцій у внутрішній та зовнішній політиці більшості держав регіону. Континентом прокотилася хвиля переворотів, які призвели до встанов-

лення військових диктатур у Перу й Венесуелі (1948), у Болівії – (1951), на Кубі (1952). У Бразилії (1945) і Колумбії (1949) консервативним силам удалося прийти до влади конституційним шляхом. Потрапивши в ситуацію, коли політика США була орієнтована, головним чином, на відбудову європейських держав та протидію комунізму, країни Латинської Америки вдалися до пошуку власних інструментів реалізації політичної та економічної модернізації, одним з яких стали революційні перетворення переважно лівого спрямування (Гватемала – 1944, Куба – 1959, Чилі – 1970, Нікарагуа – 1979).

Країни Латинської Америки неодноразово порушували питання економічного розвитку на різноманітних міжнародних форумах. Представники Мексики, Аргентини, Чилі, Куби обстоювали фундаментальний характер економічних проблем у підтримці безпеки на континенті. На конференції в Ріо-де-Жанейро (1947) делегація Еквадору за підтримки Болівії і Парагваю виступила з пропозицією розробки своєрідного плану Маршалла для Латинської Америки. Відсутність будь-яких рішень із цього питання пояснювалася другорядністю економічної проблематики у тогочасній стратегії США щодо регіону.

Аналіз латиноамериканського досвіду розвитку знайшов відображення в *теорії залежності* Р. Пребіша, два основні напрями якої – структуралізм і неомарксизм – впливали на внутрішню і зовнішню політику країн регіону з 50-х й аж до початку 80-х рр. ХХ ст. Головним постулатом теорії була економічна залежність периферійних країн від центрів (розвинених країн), яка перешкоджала розвитку й зумовлювала їх відсталість. Центро-периферійна структура світової економіки розглядалася як форма збереження колоніалізму, заснованого на економічному підпорядкуванні і несправедливій торгівлі. Подолати периферійну залежність Латинської Америки структуралісти (десарролісти) пропонували шляхом проведення економічних, політичних і соціальних реформ, імпортозамінної індустріалізації, створення регіональних і субрегіональних інтеграційних угруповань, укладання товарних угод між виробниками сировинних продуктів. Неомарксистичні заперечували можливість реформування системи і пропагували соціалістичну революцію.

Прискорена трансформація традиційного латиноамериканського суспільства в індустріальне протягом 1930–1950-х рр. сприяла появі в регіоні такого суспільно-політичного явища як *популізм*. Популістські режими Х. Перона в Аргентині (1946–1955) і Ж. Варгаса в Бразилії (1950–1954) віддзеркалили специфіку суспільного розвитку континенту. Однією з характерних особливостей їх урядів була *політика економічного націоналізму*, спрямована на зміцнення державного сектора, обмеження іноземного підприємництва у важливих галузях, переоріє-

нтацію зовнішньої торгівлі (модель заміщення імпорту), національний валютно-фінансовий контроль тощо.

У сфері зовнішньої політики Х. Перон декларував *доктрину третьої позиції*, що передбачала проведення політики однакового дистанціювання від капіталістичного і соціалістичного блоків, а також був прихильником й ініціатором латиноамериканського зближення. Конкретне втілення цей підхід знайшов у планах створення блоку Аргентина – Бразилія – Чилі (ісп. АВС), з допомогою якого планувалося зміцнити автономність в ухваленні рішень і посилити вплив у Західній півкулі. Важливо, що проект АВС був проявом усвідомлення важливості узгодження політики країн регіону, навіть таких традиційних суперників як Аргентина і Бразилія.

Однак можливості для зовнішньополітичного маневрування в умовах холодної війни значно звузилися. Тиск Вашингтона з допомогою фінансово-економічних важелів стримував зовнішньоекономічні амбіції Аргентини і Бразилії, змушував популістські уряди шукати компроміси із США. Прагнучи послабити жорсткий курс США по відношенню до Аргентини, який проводився з метою покарання за політику нейтралітету у Другій світовій війні, Х. Перон підтримав позицію США у війні в Кореї і погодився надіслати туди аргентинських військових. Уряд Ж. Варгаса також обговорював можливість участі бразильських військових формувань у корейській війні, але обмежився постачанням до США військово-стратегічної сировини та розширенням військово-політичних зв'язків. Громадські протести і внутрішньополітичні суперечності, породжені ставленням до війни в Кореї, справили стримуючий вплив на керівництво латиноамериканських країн. У Корею було відряджено лише 1 тис. колумбійських військовослужбовців, яку виділив консервативний уряд Л. Гомеса, який на той час провадив проамериканський зовнішньополітичний курс під гаслом "Respire polum" ("Дивитися на Північ").

Різке погіршення світової економічної кон'юнктури, яке завдало удару політиці економічного націоналізму, й очевидне гальмування соціальних механізмів у середині 50-х рр. визначили падіння популістських режимів в Аргентині та Бразилії. Проте аргентинський варіант популізму – перонізм – надовго зберіг свій вплив на внутрішньо- і зовнішньополітичний курс країни.

У другій половині 50-х рр. новий етап демократичного руху розгортався в умовах різкого загострення структурної кризи моделей розвитку. Були усунуті від влади диктаторські режими М. Одрії в Перу (1956), Г. Рохаса Пінілі в Колумбії (1957), М. Переса Хіменеса у Венесуелі (1958). У процесі пошуку політичною елітою латиноамериканських держав ефективною моделі економічного і соціального розвитку

були розроблені нові підходи до зовнішньої політики. Ініціатива президента Бразилії Ж. Кубічека під назвою "*Панамериканська операція*" (1958) містила низку пропозицій з перегляду відносин у межах між-американської системи, яка на той час охоплювала юридичні й оборонні аспекти співпраці, на користь посилення їх економічного та соціального виміру. Конкретними результатами активної позиції латиноамериканських країн цього періоду стало створення Міжамериканського банку розвитку (МБР, 1959), Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі (ЛАВТ, 1960), Спільного центральноамериканського ринку (1960). Проте, хоч у більшості латиноамериканських держав діяли реформістські уряди, усе ж **виробити ефективні механізми координації зовнішньої політики не вдалося.**

Чергового удару концепція регіональної єдності зазнала від кубинської революції (1959), що спровокувала кризу всередині міжамериканської системи. Латиноамериканські країни розділилися на прихильників інтервенції на Кубу (Колумбія, карибські і центральноамериканські країни) і захисників принципу невтручання у внутрішні справи інших держав (Мексика, Бразилія, Чилі, Аргентина). Кубинська революція відкрила шлях проникненню в Західну півкулю іншої надпотуги – СРСР, яке становило реальну загрозу безпеці США. Уникнувши прямого воєнного зіткнення з СРСР під час Карибської кризи, усі зусилля США зосередили на протидії експорту кубинської революції до інших країн регіону. Боротьба з комунізмом набирала форми прямої інтервенції (Гватемала – 1954, Домініканська Республіка – 1965, Гренада – 1983) або опосередкованого втручання шляхом надання фінансової, воєнної й іншої допомоги (Чилі – 1973, нікарагуанські "контрас"). Таку політику північного сусіда підтримало багато латиноамериканських країн, посилаючись на необхідність збереження внутрішньої стабільності.

В основу нової політики щодо Латинської Америки, проголошеної Дж. Кеннеді 13 березня 1961 р., було покладено два основні аспекти – програму соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки, що отримала назву "*Союз заради прогресу*", та протидію повстанським рухам. У межах програми уряд США обіцяв протягом 10 років виділити 20 млрд дол на економічний розвиток і соціальну реформу демократичних країн Латинської Америки. США також готові були надати ресурси для боротьби урядів латиноамериканських країн з внутрішніми конкурентами, які могли б користуватися радянською або кубинською підтримкою. Таким чином, кубинська революція і наміри Ф. Кастро експортувати революцію так само, як і встановлення за підтримки США диктаторських антикомуністичних режимів, зробили Латинську Америку ареною міжблокового протистояння періоду холодної війни.

Протягом короткого періоду, що тривав з кінця 50-х до початку 60-х рр. і збігся з реалізацією програми "Союз заради прогресу", потенціал еволюціонування представницької демократії в Латинській Америці сприймався з ентузіазмом. Однак уряд Л. Джонсона в черговий раз змінив пріоритети своєї політики в Латинській Америці, відмовившись від сприяння економічному розвитку країн регіону. Зосередження регіональної політики Вашингтона на питаннях безпеки й оборони континенту відкрило нові перспективи для латиноамериканських військових, які планували здійснювати внутрішню і зовнішню політику на основі **доктрини національної безпеки**, що постулювала ідею взаємозв'язку безпеки і розвитку та верховенства інтересів держави над правами індивіда і суспільства. В основу доктрини національної безпеки було покладено *принцип ідеологічних кордонів*, який виправдував воєнне втручання у внутрішні справи країни, уряд якої дотримувався лівих поглядів, необхідністю боротьби з внутрішнім ворогом.

Очікувалося, що жорстка політика авторитарних урядів здатна подолати всі негативні прояви стратегії індустріалізації. У 60-х рр. військові перевороти відбулися в Домініканській Республіці (1963), Еквадорі (1963), Аргентині (1966), Перу (1968), Панамі (1968). Внаслідок "квітневої революції" 1964 р. до влади в Бразилії на понад 20 років прийшли військові. Практика захоплення влади силовими акціями вичерпала себе лише в середині 80-х рр. ХХ ст.

Відхід Бразилії від орієнтації на Вашингтон у другій половині 60-х рр. був показовим проявом тенденції до проведення національно-орієнтованого зовнішньополітичного курсу країнами регіону. Відмовившись приєднатися до ДНЯЗ, Бразилія однією з перших ратифікувала *Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці* (Договір Тлателолко, 1967), що стало важливим кроком країн Латинської Америки до формування **колективної дипломатії**. Іншим прикладом вдалої координації зовнішньополітичних цілей країн Латинської Америки став *консенсус Віння дель Мар* (1969), згідно з яким США погодилися скоригувати свою політику відносно держав Західної півкулі.

З початком 70-х рр. вплив США в Латинській Америці став послаблюватися. Країни регіону збільшували торговельний обіг з країнами Європи і Радянським Союзом. Незважаючи на те, що латиноамериканський ринок вирізнявся високим ступенем транснаціоналізації, що, у свою чергу, створювало ситуацію, коли центри ухвалення рішень знаходилися поза регіоном, постали країни, які досягли певної **автономності у реалізації зовнішньої політики**. Це, насамперед, Бразилія, Венесуела і Мексика. Зміцнення міжнародних позицій двох останніх країн базувалося на енергетичному факторі, оскільки деякі важелі впливу Венесуелі надавало членство в ОПЕК, а Мексиці – інте-

США до її нафтових ресурсів. Бразилія спиралася на ґрунтовно вироблену стратегію. Доктрина відповідального прагматизму, проголошена урядом Е. Гейзела в 1974 р., обґрунтовувала здатність Бразилії, нової світової держави, брати на себе зростаючу міжнародну відповідальність. Елементом цієї доктрини було регіональне лідерство, яке не передбачало створення будь-яких стратегічних союзів, але передбачало надання пріоритетності відносинам із країнами Латинської Америки згідно з *принципом універсалізму*. Мексика, Венесуела і Бразилія, використовуючи різні стратегії, прагнули також поглибити відносини із країнами третього світу. Формування спільної позиції країн третього світу було однією з передумов ефективності діалогу Північ – Південь з метою створення засад Нового міжнародного економічного порядку, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН у 1974 р.

Поглиблення кризових явищ в економіці на початку 80-х рр. спричинило падіння диктатур у багатьох латиноамериканських країнах. У 1979 р. в Еквадорі, а в 1980 р. в Перу помірковані військові режими ініціювали проведення демократичних виборів. Після кількох років гострої політичної боротьби, переворотів і контрпереворотів у 1982 р. було відновлене конституційне правління в Болівії. За підсумками загальних виборів в Аргентині (1983), Уругваї (1984), Бразилії (1985), Гватемалі (1986) військові передали владу цивільним урядам. У 1989 р. внаслідок військового перевороту в Парагваї було скинуто тривалішу в регіоні диктатуру А. Стресснера (1954–1989). У березні 1990 р. військова хунта, очолювана А. Піночетом, після 16 років правління передала владу цивільному уряду на чолі з П. Ейльвіном.

Процеси демократичного оновлення сприяли активізації дипломатії країн Південної Америки та зміні їхніх традиційно проамериканських зовнішньополітичних курсів на користь розширення відносин із країнами Західної Європи та Японії, що зумовлювалося прагненням знайти там нові фінансові джерела, сучасні технології, розширити ринок збуту своїх експортних товарів. Ця стратегія під назвою *диверсифікація залежності* застосовувалася з кінця 60-х рр., але на принесла очікуваних результатів через обмежений інтерес до Латинської Америки. У 1982 р. питання про ліквідацію останніх колоніальних анклавів у Латинській Америці набуло нової гостроти у зв'язку з англо-аргентинським збройним конфліктом. Майже однотайна підтримка Аргентини латиноамериканськими країнами стала ще одним прикладом регіональної єдності і зумовила аргентинську політику зближення із сусідніми країнами, особливо з Бразилією.

Сукупність факторів, серед яких варто виділити пошук шляхів поглиблення економічної відсталості і послаблення боргового тягаря, зростаючі антиамериканські настрої, радянсько-американська спів-

праця у врегулюванні конфліктів на периферії міжнародної системи, створила передумови для налагодження у 80-х рр. ефективного діалогу між країнами Латинської Америки без участі США, першими результатами якої стали Контадорський процес і розвиток інтеграції.

Підводячи підсумок аналізу особливостей зовнішньої політики країн ЛАКБ періоду холодної війни, слід виділити такі причини, через які не вдалося досягти консолідованих міжнародних позицій:

⇒ Слабкий потенціал реалізації бажаних цілей як на індивідуальному (за винятком Куби, Мексики, Венесуели і Бразилії), так і на колективному рівні.

⇒ Нестача інструментальних засобів здійснення зовнішньої політики.

⇒ Розбіжності у сприйнятті регіональної ідентичності.

⇒ Відсутність послідовності у визначенні зовнішньополітичного курсу в межах окремої країни чи субрегіону.

⇒ Розбіжності в інтересах і високий рівень конфліктності у відносинах держав регіону.

26.2. Кубинська революція

На першому етапі кубинська революція була одним із проявів розв'язання проблеми політичної й економічної модернізації. Ф. Кастро у боротьбі з режимом Ф. Батісти позиціонував себе як демократичний реформатор, що прагне відновити представницьку демократію в країні. Однак згодом, внаслідок загострення відносин із США і посилення ідеологічного компоненту, Куба виявилася ізольованою у системі регіональних відносин з метою локалізації поширення комунізму в умовах біполярної міжнародної системи. Разом з тим заслуговує на увагу теза про те, що ворожість у відносинах між США і Кубою була наслідком не так холодної війни, як тривалого періоду домінування США на острові і кубинського опору "американізації", який втілювався у кубинському варіанті націоналізму.

Репресивна внутрішня політика, яку проводив на Кубі Ф. Батіста наприкінці 50-х рр., викликала занепокоєння Вашингтона. Намагаючись змусити кубинського диктатора пом'якшити курс, з весни 1958 р. США припинили продаж Кубі зброї. Цим скористалися радикально налаштовані опозиційні сили на чолі з Ф. Кастро, які 1 січня 1959 р. взяли владу у свої руки. Оскільки на той момент Ф. Кастро не поділяв комуністичних поглядів, схилившись до ідеї національного визволення Латинської Америки збройним шляхом, то кубинська революція не викликала ворожості в адміністрації США. Більше того, Ф. Кастро не відкидав можливості співпраці із США, хоча й у суворій відповідності до національних інтересів своєї держави.

Суперечності між Вашингтоном і Гаваною з'явилися наприкінці 1959 р., коли проти опозиції на Кубі почали застосовуватися жорсткі репресії. Кубинські біженці осідали у штаті Флорида і невдовзі створили спільноту, що намагалася протидіяти режиму Ф. Кастро. Під впливом громадських настроїв США запровадили часткову заборону на імпорт кубинського цукру і почали скорочувати постачання нафти на острів, що завдало відчутного удару по економіці Куби. У відповідь у 1960 р. кубинський уряд звернувся по допомогу до Радянського Союзу, який погодився постачати на Кубу енергоносії і зброю. Одночасно було проведено аграрну реформу і націоналізовано нафтопереробні й інші підприємства, основну частку в яких складав американський капітал. Цього ж року уряд США анулював усі торговельні угоди, підписані з Кубою. У січні 1961 р. з Гавани були вислані американські дипломати і, як наслідок, США припинили з Кубою дипломатичні відносини. Ф. Кастро офіційно наголосив на соціалістичному характері революції.

Слід зауважити, що зона, обмежена центральноамериканським перешийком і дугою Антильських островів з одного боку та Мексиканською затокою і Карибським морем – з іншого, вважалася південним стратегічним кордоном США. Відповідно, будь-яке втручання в цю зону розцінювалося як пряма загроза безпеці. Розглядаючи активізацію відносин між Кубою і СРСР в контексті загрози проникнення комунізму у виключну зону свого впливу й інтересів, американські спецслужби спланували і здійснили кілька спроб (хоча й невдалих) фізичного усунення кубинського лідера. Чергова операція із захоплення влади на острові, проведена 17 квітня 1961 р. в районі Плайя-Хірон (узбережжя затоки Кочінос) невеликими озброєними загонами кубинських емігрантів за військової підтримки США, остаточно переконала Ф. Кастро у необхідності альянсу із СРСР. У грудні 1961 р. він уперше назвав себе марксистом, а згодом – комуністом.

З початку 1962 р. Радянський Союз почав збільшувати воєнну допомогу Кубі під гаслом захисту кубинського народу від можливої агресії з боку США. До осені цього ж року на Кубу було перекинуто значний контингент радянських військовослужбовців та потужні ракетні сили, що, як відомо, спричинило *Карибську кризу* в жовтні 1962 р., коли через кубинське питання зіштовхнулися дві ядерні потуги світу – США й СРСР. Важливим підсумком урегулювання Карибської кризи було зобов'язання Вашингтона відмовитися від інтервенцій на Кубу в обмін на виведення з острова радянських ракет.

Реакція латиноамериканських країн на Карибську кризу була, в основному, антикубинською: Гондурас і Перу пропонували свої війська для участі в акціях з перешкоджання постачанню радянських ракет на острів; Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Гаїті і Вене-

суела готові були надати у користування США свої військові бази; Колумбія і Венесуела привели у бойову готовність свої збройні сили. Рада ОАД схвалила резолюцію, згідно з якою відповідно до Міжамериканського договору про взаємну допомогу дозволялося застосовувати збройну силу проти держави-члена. Проте представники Бразилії, Мексики і Болівії зробили застереження, що не підтримують пропозицію про воєнну інтервенцію на Кубу.

Утративши можливість усунути режим Ф. Кастро силовим шляхом, США вдалися до низки заходів, спрямованих на ізоляцію Куби на регіональному рівні. У січні 1962 р. під тиском США Кубу виключили з ОАД. Відповідна резолюція була ухвалена мінімально необхідною кількістю голосів, причому провідні країни Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Чилі, Мексика, Еквадор і Болівія) утрималися від голосування. З 2 лютого 1962 р. США встановили цілковиту економічну блокаду острова, яка триває й досі.

Ізоляція Куби тим не менше не завадила її планам щодо поширення кубинської моделі розвитку на інші країни регіону. Уже в листопаді 1963 р. уряд Венесуели звернувся до ОАД з вимогою вжити заходів проти Куби у зв'язку з виявленням фактів постачання нею зброї венесуельським повстанцям. Вивчивши обставини цієї суперечки, у липні 1964 р. ОАД рекомендувала своїм членам припинити дипломатичні, торговельні і транспортні відносини з Кубою, що всі (крім Мексики) і зробили до кінця року. Мексиканська позиція ґрунтувалася на *доктрині Діаса Оргаса*, згідно з якою Мексика підтримує дипломатичні відносини з іншими країнами незалежно від характеру й орієнтації їх урядів. Черговий інцидент відбувся в 1980 р., коли група повстанців організації "Рух 19 квітня" захопила посольство Домініканської Республіки в Колумбії. Встановивши, що спеціальну військову підготовку члени групи проходили на Кубі, колумбійський уряд припинив відносини з Гаваною.

Прихильність латиноамериканських країн до *принципу ідеологічного плюралізму* і схвалення відповідної резолюції ОАД (1975) розблокували відносини з Кубою. Фактично, країни Латинської Америки ніколи не підтримували ідею міжнародної ізоляції Куби. Боротьбу за відміну антикубинських санкцій очолили Мексика, Перу, Панама, Венесуела, Коста-Ріка та Чилі. Уже до середини 70-х рр. 11 держав ЛАКБ встановили дипломатичні та консульські відносини з Кубою, не чекаючи відповідного рішення ОАД 1975 р. Куба намагалася максимально використати можливості співпраці й інтеграції з латиноамериканськими країнами, брала участь у Латиноамериканській економічній системі (ЛАЕС).

Усвідомлюючи безперспективність ворожої політики Вашингтона щодо Куби, представники певних політичних і суспільних кіл США почали виступати за відмову від економічної блокади острова, закли-

кати Білій дім нормалізувати американсько-кубинські зв'язки. У 1977–1978 рр. наслідком двосторонніх зусиль зі зменшення напруженості у відносинах стало підписання угоди з питань рибальства та морських кордонів між Кубою та США, створення "відділу інтересів" при швейцарському посольстві в Гавані, яке представляло інтереси США на Кубі, та при посольстві Чехословаччини у Вашингтоні, яке представляло, відповідно, інтереси Куби в США. Однак на кінець 70-х рр. позиція США з кубинського питання стала жорсткішою і процес нормалізації американсько-кубинських відносин загальмувався.

Натомість міцніли радянсько-кубинські відносини. За економічної й технічної підтримки СРСР на Кубі було побудовано десятки великих промислових об'єктів, реконструйовано значну кількість старих підприємств. Двостороння співпраця розвивалася в таких нетрадиційних для Куби галузях, як атомна енергетика, радіоелектроніка, обчислювальна техніка тощо. З 1972 р. Куба стала членом РЕВ. 80 % зовнішньої торгівлі острова припадало на країни соціалістичного табору, з них 70 % – на СРСР. Особливо помітних успіхів Куба досягла у сфері охорони здоров'я, що змогли належним чином оцінити учасники державної програми "Діти Чорнобиля", яка діє за ініціативою кубинського керівництва з березня 1990 р. У межах програми курс лікування й оздоровлення на Кубі пройшли близько 22 тис. українських дітей, постраждалих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р.

Прагнучи позбавитися образу сателіта СРСР, Куба протягом 70-х рр. активізувала діяльність у Русі неприєднання, який Ф. Кастро очолював з 1979 по 1983 рр.

На початку 80-х рр. ХХ ст. збільшилися масштаби підтримки Кубою радикальних рухів марксистського спрямування в країнах, що розвиваються. В Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Конго, Алжирі, Нікарагуа й інших країнах працювали десятки тисяч кубинських цивільних і військових спеціалістів. Кубинські війська перебували в Анголі протягом 1975–1991 рр. та в Ефіопії у 1977–1989 рр. У Латинській Америці Куба солідаризувалася з учасниками ліворадикальних рухів, надаючи допомогу сандиністській Нікарагуа, Гренаді у 1979–1983 рр., підтримувала сальвадорських партизанів і Панаму в її зусиллях з відновлення суверенітету над зоною Панамського каналу. У 1982 р. Куба пропонувала допомогу Аргентині під час її збройного конфлікту з Великою Британією.

У другій половині 80-х рр. неефективність існуючої на острові економічної системи стала очевидною. З розпадом РЕВ і Радянського Союзу у 1991 р. Куба вступила у фазу економічної нестабільності і, в окремі роки, кризи, що змусило керівництво країни мобілізувати внутрішні ресурси і шукати нові форми поглиблення відносин з країнами регіону та світу. У 1990 р. Ф. Кастро висунув гасло "Соціалізм або

смерть", було оголошено про перехід до стратегії виживання у зв'язку з погіршенням зовнішньоекономічних умов. Система нормування поширювалася практично на всі види продукції і товарів для населення. Куба згорнула військово-політичну присутність за межами власної території, припинила надання допомоги збройним повстанським рухам Центральної Америки.

26.3. Становлення та розвиток міжамериканської системи

Біполярна модель розвитку міжнародних відносин визначила підхід Вашингтона до Латинської Америки. В основу зовнішньої політики США повоєнного періоду було покладено доктрину стримування комунізму і мету зафіксувати воєнний альянс з латиноамериканськими країнами, що склався протягом Другої світової війни. Таким чином, створювалася регіональна система з превалюванням впливу США.

У 1945 р. на спеціальній нараді міністрів закордонних справ країн Західної півкулі, що відбулася у Мехіко, було досягнуто домовленості про реорганізацію панамериканської системи. Міжамериканська система як механізм міжнародної співпраці офіційно існувала з 1889 р., але рішення, ухвалені на конференціях у Чапультепеку (1945), Ріо-де-Жанейро (1947) і Боготі (1948) заклали фундамент нового періоду міжамериканських відносин.

Підсумком роботи Міжамериканської конференції з проблем війни та миру, що проходила з 21 лютого по 8 березня 1945 р. в замку Чапультепек (Мехіко), став *Чапультепекський акт*, який окреслював оборонні та воєнні аспекти альянсу американських держав й обстоював *принцип колективної оборони*, згідно з яким будь-яка агресія проти однієї американської держави вважалася агресією проти держав усієї Західної півкулі. Документ також установлював різні способи реагування на агресію. Певною мірою положення Чапультепекського акту розширювали автономність регіональної системи щодо застосування заходів, стримуючих державу-порушницю, але США розглядали їх як достатнє підґрунтя для створення військово-політичного блоку під своїм контролем. З цією метою 6 травня 1946 р. президент Г. Трумен подав на розгляд конгресу *План військової співпраці американських республік*, згідно з яким передбачалося створити спільні збройні сили на цілковитому утриманні США. У разі схвалення такого плану збройні сили латиноамериканських держав втрачали свій національний характер і перетворювалися на частину армії і флоту США. Звичайно, така ідея викликала опір у країнах Латинської Америки й не дістала підтримки в конгресі США.

Конференція в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) 1947 р. мала на меті закріпити принципи колективної оборони, викладені у Чапультепекському акті, у міжнародній угоді. 2 вересня 1947 р. міністри закордонних справ держав – учасниць конференції підписали *Міжамериканський договір про взаємну допомогу (або Договір Ріо)*, який передбачав дії на випадок агресії чи виникнення ситуації, що загрожує миру на континенті. Відповідно до ст. 3 збройний напад будь-якої держави на американську державу розцінювався як напад на всі американські держави, внаслідок чого кожна зі сторін договору зобов'язувалася надати допомогу для відсічі нападу в межах встановленої ними зони безпеки, що охоплювала не лише американські країни, але й велику територію з обох боків американського континенту. Делегати деяких країн порушували питання міжамериканської економічної співпраці, наголошуючи на тому, що розв'язання проблеми безпеки залежить також від взаємної допомоги у сфері підвищення рівня життя населення латиноамериканських країн. Однак було очевидно, що соціально-економічна проблематика США не турбувала.

30 квітня 1948 р. на IX Панамериканській конференції в Боготі (Колумбія) було створено Організацію американських держав (ОАД). Держави – учасниці цієї організації зобов'язувалися дотримуватися *принципу континентальної солідарності і цілковитого невтручання*. При обговоренні Статуту ОАД латиноамериканській стороні в суперечках з делегацією США вдалося відстояти низку важливих положень, серед яких юридична рівність і колективні консультації в ухваленні рішень більшістю голосів. Згідно зі Статутом головними цілями організації проголошувалися: зміцнення миру і безпеки, попередження ускладнень у відносинах між країнами-учасницями та мирне врегулювання суперечок, спільні дії в разі агресії проти однієї чи кількох держав, спільні зусилля з економічного, соціального і культурного розвитку. Нова міждержавна організація виникла на підвалинах Панамериканського союзу, що існував з 1890 р. Згідно із задумом її творців ОАД мала стати законодавчим і виконавчим механізмом міжамериканської системи, яка формувалася протягом багатьох десятиліть. На кінець 1991 р. учасниками ОАД були 32 латиноамериканські держави, США і Канада.

В історії ОАД можна виділити кілька етапів, що відображають стан розвитку міжамериканської системи.

Перший – з 1948 р. до середини 60-х рр. – етап, коли США домінували в ОАД. Так, на IV консультативній нараді міністрів закордонних справ країн-членів ОАД наприкінці 1950 р. були схвалені резолюції, згідно з якими латиноамериканські держави фактично делегували відповідальність за безпеку в Західній півкулі Сполученим Штатам в об-

мін на спрощений доступ до своїх сировинних ресурсів, що мали стратегічне значення. США пропонували також створити Міжамериканські збройні сили для підтримки порядку як на континенті, так і за його межами, однак латиноамериканські країни відкинули такий план. Тоді у 1951 р. конгрес США ухвалив Закон про взаємну безпеку, спираючись на який з 1952 р. по 1954 р. американські дипломати уклали з Еквадором, Кубою, Колумбією, Перу, Чилі, Бразилією, Домініканською Республікою, Уругваєм, Нікарагуа, Гондурасом двосторонні договори про військову допомогу, які так чи інакше порушували їх суверенітет. За цими договорами США зобов'язувалися постачати військоове устаткування і послуги, а країни Латинської Америки – стратегічні матеріали, а також обмежити торгівлю з країнами радянського блоку.

У цей період в основу функціонування міжамериканської системи було покладено *доктрину несумісності* (пропагувалася несумісність комунізму з принципами міжамериканської системи) і *першочерговості* (Рада Безпеки ООН фактично усувалася від розгляду суперечливих питань, які виникали між державами – членами ОАД). Спираючись на ці доктрини, дипломатія США використала механізм ОАД для організації інтервенції у Гватемалу (1954), виключення з ОАД Куби (1962) й упродовження проти неї санкцій ОАД. Варто зазначити, що Статут ОАД не містив положення про виключення будь-якої держави-члена, тому в резолюції щодо Куби було вжито термін *відсторонення*. Під прапором ОАД Сполученими Штатами була організована воєнна інтервенція в Домініканську Республіку (1965).

Провал міжамериканських економічних конференцій у 50-ті рр. та загострення проблем, що постали при врегулюванні питань торговельно-економічних відносин США з країнами Латинської Америки, спричинили в середині 60-х рр. гостру кризу ОАД. Ця криза викликала до життя рух за реорганізацію міжамериканської системи, який ініціювали латиноамериканські країни.

Другий етап розвитку ОАД (1964–1972) пов'язаний з проведенням першої реформи цієї організації. Принципи діяльності та структура ОАД визначалися Статутом 1948 р. (набрав чинності з грудня 1951 р.), в основу якого було покладено Міжамериканський договір про взаємну допомогу 1947 р. Однак згодом невдоволення латиноамериканських країн надмірною активізацією військово-політичної сторони діяльності ОАД привело до перегляду Статуту.

На III надзвичайній міжамериканській конференції у Буенос-Айресі (1967 р.) був підписаний *Протокол Буенос-Айреса* (набрав чинності в лютому 1970), який доповнив стару редакцію Статуту положеннями про посилення соціально-економічної діяльності організації, рівноправну співпрацю, інтеграцію, вніс зміни в структуру

ОАД. Разом з тим, коригування економічних і соціальних статей Статуту звелось лише до незначного розширення норм, зафіксованих раніше, а сама реформа не супроводжувалася значними змінами у міжамериканських відносинах.

Під впливом політики розрядки міжнародної напруженості більшість латиноамериканських країн дедалі рішучіше наполягала на перегляді традиційної основи міжамериканської системи – концепції колективної воєнної безпеки – та її заміні системою колективної економічної безпеки.

Початок третьому етапу розвитку міжамериканської системи поклала III сесія Генеральної асамблеї ОАД (квітень 1973), на якій було схвалено резолюцію, що закликала до *ідеологічного плюралізму* з наголосом на необхідності посилення соціально-економічної активності ОАД. США погодилися на нову реформу значною мірою під впливом спільної позиції латиноамериканських країн, але ставлення Вашингтона до самої реформи важко назвати конструктивним. З огляду на це юридична сторона реформи була обмежена лише ухваленням поправок до Міжамериканського договору про взаємодопомогу (*Протокол Сан-Хосе* від 1975), які до того ж не набули чинності, оскільки не були ратифіковані двома третинами держав, як того вимагала процедура. Така ж доля спіткала і Конвенцію про колективну економічну безпеку для розвитку, проект якої був схвалений у листопаді 1976 р. Однак у практичній площині період 1973–1979 рр. став періодом суттєвої демократизації ОАД: організація відмовилася від доктрин несумісності і першочерговості, підтвердила принципи невтручання і самовизначення в міжамериканських відносинах.

У липні 1975 р. було схвалено резолюцію, що дозволила державам – членам ОАД не дотримуватися концепції ідеологічних кордонів, тобто визнала необов'язковим виконання антикубинських санкцій, що на практиці означало відновлення відносин між латиноамериканськими державами і Кубою. У грудні того ж року була розпущена Спеціальна консультативна комісія з питань безпеки при ОАД, яка протягом багатьох років займалася виявленням проявів міжнародного комунізму в Західній півкулі. Після VI сесії Генеральної Асамблеї ООН (червень 1976) вдалося закріпити в Статуті організації право кожної держави без втручання ззовні визначати свій державний і політичний устрій, суверенні права на свої природні ресурси, принципи справедливої економічної співпраці. У грудні 1978 р. на XVIII консультативній нараді міністрів закордонних справ країн – членів ОАД не була підтримана ініціатива США щодо організації під прапором ОАД інтервенції в Нікарагуа.

Четвертий етап розпочався із чергової кризи міжамериканських відносин, спровокованої аргентинсько-британським збройним кон-

фліктом 1982 р. з приводу належності Фолклендських (Мальвінських) островів.

Фолклендська криза. Навесні 1982 р. англо-аргентинська суперечка стосовно належності Фолклендських (Мальвінських) островів, що тривала півтора століття, вилилася у збройний конфлікт. Крім очікуваних покладів нафти на шельфі, ці острови мали важливе значення з погляду їх близькості до Антарктиди, можливість використання ресурсів якої розглядалася як перспектива.

2 квітня 1982 р. аргентинські збройні сили зайняли Фолклендські (Мальвінські) острови, а також острови Південна Георгія і Південні Сандвічеві у Південній Атлантиці. Уряд генерала А. Галтієрі оголосив про встановлення над ними аргентинського суверенітету. У відповідь уряд М. Тетчер 5 квітня ухвалив рішення відрядити в район Південної Атлантики велику військово-морську ескадру для відновлення свого домінування в цьому районі. Аргентинський уряд сподівався за сприяння США розв'язати конфлікт із Великою Британією на основі компромісу, але британський уряд відмовився від будь-яких переговорів з Аргентиною і розгорнув широкомасштабні бойові дії в районі островів. США, будучи союзником як Аргентини (за договором Ріо), так і Великої Британії (по НАТО), підтримав останню, порушивши власні зобов'язання стосовно Аргентини. Внаслідок гострої політичної кризи, викликані збройним конфліктом і тяжкою економічною ситуацією, у 1983 р. військовий режим в Аргентині зазнав краху. Держави регіону розцінили позицію США як зраду інтересів Латинської Америки. Аргентинсько-британські відносини нормалізувалися у 1990 р., хоча британський контроль над зазначеними островами зберігся.

Бездіяльність ОАД в умовах, коли можна було задіяти механізм Міжамериканського договору про взаємну допомогу, і підтримка Великої Британії Сполученими Штатами змусили політичні кола латиноамериканських країн замислитися над новими формами підтримки миру і безпеки в регіоні. Однією з таких форм стали регіональні політичні організації: Контадорська група (1983), Група підтримки Контадори (1985), Група Ріо (1986). У 1985 р. латиноамериканські учасники ОАД домоглися прийняття реформи статуту ОАД, що передбачала ідеологічний плюралізм, заборону економічної агресії, підтримку демократії.

По закінченні холодної війни Латинська Америка перестала бути об'єктом протиборства двох політичних систем і військово-стратегічні аспекти міжамериканської співпраці, регіональної та національної безпеки втратили попереднє значення, поступившись місцем економічним і соціальним проблемам, а також питанням зміцнення демократичних інститутів у країнах регіону.

Усе це відбилося на подальшому розвитку ОАД. У червні 1990 р. Генеральна Асамблея ОАД в Асунсьйоні висловилася на підтримку демократичного розвитку і проти застосування сили в міждержавних відносинах, за посилення боротьби проти бідності й соціальної нерівності, викорінення наркобізнесу спільними зусиллями, за посилення ролі ОАД у розв'язанні проблем континенту. 5 червня 1991 р. на XXI сесії Генеральної Асамблеї ОАД було ухвалено *резольцію № 1080 "Представницька демократія"*, відповідно до якої Рада ОАД отримала повноваження на скликання надзвичайного засідання Генеральної Асамблеї чи наради міністрів закордонних справ у 10-денний термін у випадку загрози демократії в одній із країн-членів. На наступній сесії (грудень 1992) ця резолюція була оформлена у вигляді ст. 9 Статуту ОАД, яка давала право застосовувати санкції проти країни, у якій відбувся військовий переворот. Такі заходи були вжиті щодо Гаїті (1991), Перу (1992) і Гватемали (1993). ОАД, таким чином, стала першою у світі організацією, у статуті якої інтереси захисту демократії і прав людини ставилися вище національного суверенітету.

26.4. Основні етапи політики США в Латинській Америці

Аналіз основних етапів політики США в Латинській Америці після Другої світової війни дає змогу простежити еволюцію зовнішньої політики країн регіону, вісь якої традиційно проходила через відносини із США.

З початком війни у Кореї (1950), користуючись загостренням міжнародної напруженості, США намагалися тісніше прив'язати країни Латинської Америки до своєї зовнішньої політики. Із цією метою Вашингтон надавав підтримку авторитарним режимам аж до прямого втручання у внутрішні справи суверенних держав, як наприклад, у Гватемалі у 1954 р.

Революція у Гватемалі. Процес політичної та економічної модернізації Гватемали розпочався після повалення диктатури генерала Х. Убіко та проведення перших вільних виборів у 1944 р. Уряд Х. Аревало (1944–1950) ужив низку заходів для захисту національного суверенітету. Американським нафтовим компаніям було відмовлено у створенні концесій, а Закон про нафту (1949) ускладнив доступ США до нафтових родовищ країни. Нове керівництво Гватемали на чолі з президентом Х. Арбенсом (1951–1954) продовжило соціально спрямовану політику свого попередника. Аграрна реформа, закон про яку було ухвалено у 1952 р., передбачала передачу непродуктивних земель у користування селянам і зачіпала інтереси вели-

ких землевласників, серед яких виділялася впливова американська компанія "Юнайтед Фрут".

Сприйняття ідеологічних загроз, що надходили ззовні, визначило політику США щодо революційних рухів й урядів: замість того, щоб співпрацювати з ними, США їм опонували. Створення обстановки ворожості навколо Гватемали і звинувачення Х. Арбенса у прихильності до комунізму та використанні соціалістичних методів управління мали ізолювати країну. Напруженість холодної війни завадила США адекватно оцінити ситуацію у Гватемалі, адже політика Х. Арбенса була останньої надією на модернізацію відсталого аграрної країни. У 1954 р. в союзі з місцевими опозиційними силами і за підтримки диктаторських режимів у сусідніх Гондурасі та Нікарагуа США організували військове вторгнення до Гватемали. Центральні райони країни зазнали масованих бомбардувань, гватемальська армія практично не чинила опору. Х. Арбенс відмовився від влади. Операція, проведена у Гватемалі, стала першою спробою здійснення інтервенції США без використання власних військових формувань.

З другої половини 50-х рр. у відносинах США із країнами Латинської Америки поглиблювалися кризові явища, спричинені загостренням економічної ситуації в регіоні. Кубинська революція та її вплив на політичний розвиток латиноамериканських країн змусили Вашингтон поєднувати агресивні методи з реформістськими. Яскравим свідченням цього стала програма "Союз заради прогресу", що втілювала ідею мирної регульованої революції.

Однак уже в середині 60-х рр., а саме з розв'язанням агресії США у В'єтнамі, Вашингтон у своїх підходах до латиноамериканської політики починає займати позицію сили. Висунувши **доктрину Джонсона – Манна**, що заперечувала існування "нової Куби", США намагалися обмежити країни Латинської Америки у праві на самовизначення. У зв'язку з кризою політики "Союзу заради прогресу" правлячі кола США проголосили жорсткий курс щодо латиноамериканських країн. На початку 1964 р. у Панамі зросло невдоволення контролем і присутністю США, у тому числі військовою, у зоні Панамського каналу, яке знайшло публічне вираження в антиамериканських демонстраціях і закликах до перегляду умов експлуатації каналу. Війська США придушили ці виступи, але американська адміністрація змушена була погодитися на переговори щодо договору про Панамський канал, нові проекти якого були розроблені у 1967 р., але так і не були ратифіковані.

Безпека Панамського каналу тривалий час залишалася одним з головних клопотів стратегічного планування Вашингтона, особливо після націоналізації Суецького каналу (1956). Побоювання щодо можливості здійснення переворотів за підтримки Куби у карибських

держаних і створення лінії островів, контрольованих лівими режимами, у безпосередній близькості до Панамського каналу змушували США бути дуже уважними до ситуації, насамперед, у Домініканській Республіці і на Гаїті.

Вторгнення в Домініканську Республіку. У 1965 р. США здійснили збройну інтервенцію в Домініканську Республіку з метою не допустити відновлення влади уряду Х. Боша, якого вважали комуністом через низку реформ, проведених ним у 1963 р. Невдовзі до операції приєдналися невеликі військові контингенти Бразилії, Коста-Ріки, Нікарагуа, Гондурасу і Сальвадору, утворивши разом з американськими військовими підрозділами міжамериканські збройні сили. Чилі, Мексика, Перу і Венесуела засудили інтервенцію в Домініканську Республіку. На виборах 1966 р. в обстановці військової присутності США переміг лояльний до Вашингтона Х. Балагер. Того ж року іноземні війська були виведені.

З моменту висунення Р. Ніксоном гуамської доктрини (1969) в політиці Вашингтона в Латинській Америці почав застосовуватися диференційований підхід, ставка на привілейованих союзників. Дедалі більшого значення набувало питання про оптимальних союзників США на континенті. Привілейованими союзниками були визнані Бразилія, Аргентина, Чилі (після перевороту 1973), з якими розширилися двосторонні відносини. *Політика зрілого партнерства* (1969), проголошена Р. Ніксоном, хоча й ураховувала результати консенсусу Віння дель Мар та містила вигідні для латиноамериканських країн положення про торговельний обмін, але тривала всього два роки.

З приходом до влади в 1979 р. адміністрації Дж. Картера демократична партія США спробувала піднести престиж Вашингтона в Латинській Америці і в усьому світі шляхом проголошення *кампанії із захисту прав людини*, засудження реакційних диктатур й оптимізації відносин зі своїми латиноамериканськими сусідами. У 1977 р. після тривалих і складних переговорів між США та Панамою був підписаний новий договір про Панамський канал, який 31 грудня 1999 р. мав перейти під цілковите управління цієї латиноамериканської держави.

Зовнішньополітичну платформу адміністрації Р. Рейгана визначала доповідь "Нова міжамериканська політика на 80-ті роки", більш відома як *"Документ Санта-Фе"* (1980). На думку авторів документа, вісь СРСР – Куба загрожувала США з південного флангу, що зумовлювало право США на зміцнення регіональних воєнних угод, надання технічної та психологічної допомоги країнам – учасникам міжамериканської системи з тим, щоб підготувати їх уряди, а головне – збройні сили, до боротьби з тероризмом, який здійснювали ліві сили. Інші практичні зовнішньополітичні рекомендації виявилися цілком співзвучними висунутим у ті роки в США провідним політичним доктринам – *теорії конфліктів низької ефективності та доктрині неоглобалізму* (доктрина Рей-

гана, 1985). Практичне застосування доктрини Рейгана відбулося під час інтервенції США у Гренаду (1983) і Панаму (1989).

Інтервенція у Гренаду. У контексті біполярного протистояння у 80-ті рр. виникли нові осередки небезпечної напруженості в регіоні Карибського басейну та Центральної Америки, одним з яких стала невелика карибська держава Гренада. Невдоволення адміністрації Р. Рейгана викликав зовнішньополітичний курс уряду М. Бішопа, спрямований на зближення з Кубою та СРСР, а також участь кубинських військових фахівців у будівництві міжнародного аеропорту на острові. Уряд США оголосив, що після введення в дію аеродром можна буде використовувати для базування кубинських і радянських військових літаків, що поставить під загрозу морські комунікації Сполучених Штатів. Скориставшись нестабільною обстановкою, спричиненою державним переворотом (19 жовтня 1983) й убивством прем'єр-міністра М. Бішопа, 25 жовтня 1983 р. підрозділи морських піхотинців США висадилися у Гренаді під приводом захисту 600 американських студентів, що навчалися у приватній медичній школі на острові.

Формальною підставою для вторгнення стало колективне прохання шести карибських держав про термінове втручання США в події у Гренаді, тому офіційно операція "Спалах люті" була багатонаціональною, оскільки в ній брали участь як американські десантні підрозділи, так і незначні підрозділи збройних сил деяких держав Карибського басейну. Однак Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції кваліфікувала дії США як грубе порушення міжнародного права, ОАД також їх не підтримала, хоча це не завадило адміністрації Р. Рейгана назвати "Спалах люті" гуманітарною операцією з наведення порядку. Серед іншого події у Гренаді 1983 р. мали стати уроком для урядів країн ЛАКБ, що проводили небажану для США політику, зокрема це стосувалося Нікарагуа.

Операція військ США у Панамі. Загострення ситуації в Панамі у другій половині 80-х рр. також призвело до інтервенції США. Політичне життя у Панамі перебувало під впливом військових. Влада фактично належала генералу М. Нор'езі, головнокомандувачу збройними силами країни, який дотримувався радикальних націоналістичних й антиамериканських поглядів. Між тим, за договором Торріхоса – Картера (1977) Вашингтон у 1999 р. мав передати Панамський канал під контроль уряду Панами. Перспективи укладання нової угоди, яка б дозволила зберегти військову присутність США в зоні каналу і після 1999 р., залежали від ступеня лояльності панамського уряду до потреб Білого дому. У цьому М. Нор'єга був дуже ненадійним партнером. Використовуючи невдоволення внутрішньої опозиції зростанням корумпованості створеного М. Нор'єгою режиму та зв'язками самого генерала з наркомафією, Сполучені Штати здійснювали тиск на керівництво Панами, спонукаючи до усунення М. Нор'єги від влади, і вдалися до блокади

зони Панамського каналу. Проте ці спроби мали протилежний ефект: тимчасовий уряд країни призначив М. Нор'єгу головою уряду, надавши йому надзвичайних повноважень, й оголосив стан війни із США. У відповідь 20 грудня 1989 р. США ввели свої війська, розташовані в зоні каналу. Генерал М. Нор'єга був заарештований і засуджений у США. 21 грудня конституційним президентом був проголошений Г. Ендара, який переміг на анульованих М. Нор'єгою травневих виборах 1989 р. Дії США в Панамі дістали негативну оцінку в ООН й ОАД.

Миротворча операція на Гаїті. Деяко по-іншому розгорталися події за участю американських військ на Гаїті, де в 1991 р. відбувся військовий переворот. Після ліквідації диктатури Дювальє в 1986 р. спроби відновити старий режим не припинялися. Диктаторський режим генерала Р. Седра, встановлений внаслідок військового перевороту 1991 р., створив у країні атмосферу терору. Миротворча операція на Гаїті розпочалася 19 вересня 1994 р. і здійснювалася відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН, що санкціонувала застосування сили і створення багатонаціональних сил для відновлення стабільної ситуації та безпеки на Гаїті.

Керуючись прагматичними потребами коригування політики США в регіоні і мотивами середньотермінового характеру, пов'язаними зі зміцненням результатів політичної стабілізації і пом'якшенням наслідків економічної кризи 80-х рр. у Латинській Америці, адміністрація Дж. Буша у 1990 р. розробила програму *"Ініціатива для Америк"* (план Буша), що передбачала лібералізацію торгівлі в межах усього американського континенту, стимулювання реформ з метою залучення іноземних капіталовкладень, зменшення зовнішньої заборгованості країн Латинської Америки.

26.5. Урегулювання центральноамериканської кризи. Контадорський процес

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. у Центральній Америці розгорнувся рух проти диктаторських режимів. Проте тут він набув характеру збройної боротьби, що завершилася перемогою нікарагуанської опозиції та спалахом повстанських дій у Сальвадорі та Гватемалі.

19 липня 1979 р. в Нікарагуа перемогли антидиктаторські сили, об'єднані навколо Сандиністського фронту національного визволення (СФНВ). Влада перейшла до уряду на чолі з Д. Ортегою. Це поклало край багатолітньому пануванню диктатури родини Сомоса (1936–1979). Сандиністський уряд провів аграрну реформу, розгорнув масштабну кампанію з ліквідації неписьменності, але проголошений курс на створення змішаної економіки мав суперечливий характер. Уже в

1980 р. в опозицію до сандиністів почали переходити підприємницькі організації та помірковані партії. Колишні військовослужбовці й інші противники сандиністів (контрас) залишили територію Нікарагуа і стали зосереджуватися у спеціальних таборах у прикордонних районах сусіднього Гондурасу і частково Коста-Ріки.

Зближення Нікарагуа з Радянським Союзом і підтримка сандиністами лівих повстанських організацій у Сальвадорі викликали занепокоєння в США й інших центральноамериканських країнах. У контексті глобального протистояння між Заходом і Сходом адміністрація Р. Рейгана розглядала Кубу як бастион СРСР в серці регіону, межі якого могли поширитися на Нікарагуа, Сальвадор і решту країн Центральної Америки. Зменшення впливу США у центральноамериканському субрегіоні розцінювалося як загроза впливу в усій Західній півкулі. За доктриною Р. Рейгана США почали надавати загонам контрас зброю та матеріальну допомогу, прагнучи використати їх проти сандиністського уряду. З 1982 р. контрас почали проникати на нікарагуанську територію з метою здійснення диверсій і терористичних актів. Особливої інтенсивності воєнні дії набули в 1983–1986 рр. У 1982 р. конгрес США скоротив обсяги фінансової допомоги контрас і заборонив використовувати її проти законного уряду. Тоді адміністрація Р. Рейгана почала надавати додаткову підтримку контрас через неофіційні канали або треті країни. У 1986 р. у зв'язку з гучним викриттям нелегального продажу Вашингтоном зброї Ірану ("Ірангейт"), з'ясувалося, що на виручені гроші була таємно закуплена зброя для нікарагуанських контрас. Скандал 1984 р., пов'язаний з мінуттям нікарагуанських портів, у якому брали участь американці, що працювали на ЦРУ, спонукав конгрес США накладити заборону на надання допомоги нікарагуанській опозиції. У травні 1985 р. Білий дім запровадив ембарго на всі торговельно-економічні зв'язки США з Нікарагуа. Виникла загроза інтервенції збройних сил США в Нікарагуа.

Уряд у Манагуа різко збільшив видатки на оборону й оголосив воєнний стан. Слабка економіка Нікарагуа не здатна була витримати таке навантаження, тому основними постачальниками зброї і матеріальної допомоги урядовій армії Нікарагуа стали Куба і Радянський Союз. Лідери США і більшості країн Латинської Америки і Західної Європи небезпідставно звинувачували нікарагуанське керівництво в мілітаризації влади та порушенні демократичних свобод і прав людини. Щоб спростувати звинувачення в диктатурі, 4 листопада 1984 р. сандиністи провели загальні вибори, на яких президентом країни було обрано Д. Ортегу.

Поступово нестабільна політична ситуація поширилася на інші країни Центральної Америки. У Сальвадорі протистояння між Фронтом національного визволення імені Фарабундо Марті (ФНВФМ) – військово-політичною організацією, що об'єднувала компартію та інші

збройні опозиційні формування – та блоком правих і помірковано-реформістських сил спричинило глибокий розкол суспільства, що визначив затяжний і жорсткий характер громадянської війни. Запекла збройна боротьба повстанців, основну масу яких складали ліворадикальні організації, проти військового режиму у Гватемалі спричинила втечу 45 тис. гватемальських біженців до Мексики. Завдяки підтримці США повстанський рух у Гондурасі не набув значного поширення, але фактор присутності контра на гондураській території ускладнював відносини із сусідніми державами, загрожуючи прямим воєнним зіткненням Гондурасу і Нікарагуа.

Адміністрація Р. Рейгана вважала події в Центральній Америці проявом глобального протистояння західного світу на чолі із США та міжнародного комунізму. Радянський Союз і Куба, натомість, розглядали центральноамериканський конфлікт як боротьбу міжнародних революційних сил із силами реакції. Це призводило до небезпечної ескалації конфлікту. Усвідомлюючи згубність подальшого протистояння у Центральній Америці, латиноамериканські країни почали шукати нові інструменти врегулювання кризи. Ініціатором мирного процесу стала в 1981 р. Мексика. Згодом до неї приєдналися Венесуела, Колумбія і Панама. У січні 1983 р. міністри закордонних справ цих чотирьох країн зустрілися на панамському острові Контадора й ухвалили рішення про створення *Контадорської групи*. У вересні 1984 р. Контадорська група розробила проект Акта миру і співпраці у Центральній Америці, який містив план урегулювання конфлікту мирними засобами. Однак центральноамериканські країни, хоча й не відкидали Акт, через неузгодженість підходів так і не підписали його. Мирні ініціативи Контадорської групи були схвалені Європейським Співтовариством. 28–29 вересня 1984 р. було започатковано "процес Сан-Хосе" – політичний діалог між ЄС, Іспанією і Португалією, країнами Центральної Америки і Контадорською групою, який здійснювався у форматі зустрічей міністрів закордонних справ у столиці Коста-Ріки м. Сан-Хосе. "Діалог Сан-Хосе" відіграв важливу роль у мирному врегулюванні та демократизації в регіоні, надавши політичну підтримку діяльності Контадорської групи й Ескіпулаському процесу. У вересні 1985 р. у складі Аргентини, Бразилії, Перу й Уругваю утворилася Група підтримки Контадори. У 1986 р. країни Контадорської групи і Групи підтримки Контадори розробили детальний план (Контадорська декларація) переговорів між усіма центральноамериканськими країнами.

Після приходу до влади у 1986 р. цивільних урядів у Гватемалі і Гондурасі склалася сприятливіша обстановка для пошуку компромісу. Важливим досягненням мирного процесу стали *Ескіпулаські мирні пропозиції*. Декларація Ескіпулас I, підписана 25 травня 1986 р., засвідчила готовність керівництва п'яти центральноамериканських держав

розпочати процес урегулювання центральноамериканського конфлікту. Договір Ескіпулас II, підписаний президентами Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа і Сальвадору 7 серпня 1987 р., відрізнявся конкретними пропозиціями із встановлення миру і передбачав припинення вогню й амністію в країнах субрегіону, демократизацію, припинення військової допомоги всім збройним угрупованням, заборону використання території центральноамериканських держав для підтримки повстанських формувань.

Поліпшення відносин між СРСР і США у другій половині 80-х рр. і суттєве скорочення підтримки сторін центральноамериканського конфлікту сприяло нормалізації обстановки в субрегіоні. У лютому в Нікарагуа відбулися дострокові загальні вибори, на яких сандіністи зазнали поразки. За наполегливості нового президента Нікарагуа В. Чаморро і сандіністів протягом травня-червня 1990 р. завершилося остаточне роззброєння 22 тис. контра. У квітні 1991 р. розпочалися переговори про припинення боротьби між повстанськими організаціями й урядом Гватемали. 16 січня 1992 р. у Мехіко представники ФНВФМ та уряду підписали мирну угоду, що поклала кінець громадянській війні у Сальвадорі. На початку 90-х рр. центральноамериканський конфлікт був загалом урегульований.

26.6. Латиноамериканська інтеграція

Латинська Америка пододала складний шлях економічних перетворень у пошуках оптимальної моделі економічного розвитку. *Модель імпортозамінної індустріалізації* (чи державного капіталізму), що застосовувалася до початку 80-х рр., мала низку позитивних наслідків. Наприкінці 50-х рр. інтеграція та економічна співпраця стали метою зовнішньої політики держав регіону, які прагнули створити широкий ринок для промисловості, що розвивається, у кожній окремій країні, задля використання переваг зростаючої економіки та спеціалізації. Держава стала ініціатором створення торговельно-економічних блоків у регіоні: у 1960 р. було підписано Договір Манагуа про створення Центральноамериканського спільного ринку – ЦАСР (Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор), а також Договір Монтевідео про створення Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі (ЛАВТ).

Починаючи із 60-х рр., у Латинській Америці застосовувалася *модель регіоналізму*, запозичена з європейського досвіду. Однак теорії, які добре зарекомендували себе у Європі, не спрацьовували в Латинській Америці. Синусоїдальний характер темпів економічного зростання призводив до нерівномірного розподілу прибутків як на міжнародному рівні, так і між різними верствами суспільства всередині

окремої країни, що негативно відображалось на ролі державних структур в економічних процесах, породжуючи корумпованість бюрократичного апарату, збідніння широких верств суспільства і численні військові перевороти. Міждержавні відносини мали конфліктний характер, оскільки використовувалися різними політичними режимами для досягнення короткотермінових цілей, а перебування при владі військових культивувало в суспільствах атмосферу ворожості та недовіри до навколишнього оточення.

У 1968 р. держави Карибського басейну створили Карибську асоціацію вільної торгівлі (КАВТ), яка з 1973 р. трансформувалася в Карибський спільний ринок (КСР), а також Східно-Карибський спільний ринок (СКСР), який згодом перетворився в Організацію східно-карибських держав (ОСКД). Інтеграція андських країн здійснювалася за протекціоністською моделлю. *Андська група*, яка була створена у 1969 р. у складі Болівії, Чилі, Колумбії, Еквадору і Перу, ставила на меті поступове формування митного союзу. У 1974 р. до Андської групи приєдналася Венесуела, а в 1976 р. через розбіжності щодо використання іноземних інвестицій зі складу угруповання вийшла Чилі.

Характерною рисою латиноамериканської інтеграції було створення об'єднань для спільного використання природних ресурсів прикордонних районів. Договір про створення *Ла-Платської групи* (1967, Аргентина, Бразилія, Болівія, Парагвай, Уругвай) не передбачав ні створення спільного ринку, ні лібералізації торгівлі. Суперечності між країнами-учасницями, нестача фінансових засобів, небажання Бразилії й Аргентини брати на себе відповідальність за економічний розвиток слабших партнерів заважали співпраці країн у сфері освоєння басейну Ла-Плати. Підписавши у 1978 р. Договір про "амазонську співпрацю" (*Амазонський пакт*), Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Колумбія, Перу, Суринам та Еквадор зобов'язалися спільними зусиллями досліджувати, освоювати й охороняти природні ресурси басейну Амазонки.

17 жовтня 1975 р. латиноамериканські країни, урахувавши Кубу, підписали Панамську конвенцію, що заклала основу діяльності Латиноамериканської економічної системи (ЛАЕС) – постійної регіональної організації, створеної для проведення консультацій, узгодження співпраці і сприяння у вирішенні економічних і соціальних питань. ЛАЕС налагодила тісні ділові контакти з більшістю країн Латинської Америки і з усіма інтеграційними об'єднаннями континенту.

У 60–70-ті рр. в Латинській Америці поряд з тенденціями економічного і політичного зближення діяли протилежні тенденції, що породжували кризи та сутички між країнами регіону. З інтеграційними процесами багато латиноамериканських країн стали пов'язувати надії на врегулювання спірних територіальних питань й узгодження політичних підходів. З метою попередження конфліктних ситуацій анд-

ські країни створили Андський суд, а ЛАВТ в 1967 р. ухвалила додатковий протокол з вирішення суперечок.

Політика модернізації сприяла значним зрушенням в економіці, розвитку сучасного виробництва, прискоренню науково-технічного прогресу. У 1980 р. ВВП регіону перевищив рівень 1960 р. у 3,5 рази. Такі держави, як Бразилія, Мексика, Аргентина, Венесуела стали наближатися до рівня групи країн, що претендували на помітну роль у світовому господарстві. Серед негативних аспектів модернізації слід виділити стрімке зростання зовнішньої заборгованості латиноамериканських країн (із 27 млрд дол у 1970 до 417,5 млрд дол у 1990) та процес масової маргіналізації населення. Процес економічної стагнації 80-х рр. у Латинській Америці називають втраченим десятиліттям.

У 80–90-х рр. ХХ ст. економічна інтеграція в регіоні отримала нові стимули і дещо змінила свій зміст після переходу від політики державного протекціонізму до лібералізації економіки і зовнішньої торгівлі. У 1980 р. ЛАВТ перетворилася на Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ). Головна увага в ній зосереджувалася на промисловій кооперації в конкретних галузях і спільних програмах розвитку економіки й експорту. На межі 80–90-х рр. відновилися інтеграційні зв'язки в Центральній Америці. У грудні 1991 р. на нараді в Тегусігалпі (Гватемала) президенти п'яти центральноамериканських республік і Панами досягли домовленості про заснування Центральноамериканської системи інтеграції (ЦАСІ). Зміна стратегії розвитку підштовхнула андські країни до необхідності оздоровлення процесу субрегіональної інтеграції. Протокол Кіто, підписаний у квітні 1987 р., і рішення, схвалені на нарадах президентів у 1989 і 1991 рр., модифікували принципи андської інтеграції.

У грудні 1986 р. країни – члени Контадорської групи та Групи підтримки Контадори створили Постійний механізм політичних консультацій і координації (*Група Ріо*). Цей регіональний механізм політичного діалогу не передбачав юридичної чи інституціональної структури. Серед головних цілей його діяльності – сприяння процесу інтеграції та співпраці країн Латинської Америки, підготовка пропозицій розв'язання проблем і конфліктів, що охоплюють регіон, заохочення ініціатив з поліпшення міжамериканських відносин шляхом переговорів.

90-ті рр. ХХ ст. відзначилися появою нових проектів та ініціатив інтеграції, основним завданням яких стало посилення ролі регіону у світовій економічній системі. Перехід від авторитарних режимів до демократичних урядів, а також зміцнення та стабілізація функціонування ліберально-демократичних інститутів позитивно вплинули на розробку інтеграційних проектів у країнах Південного конусу. У 1991 р. президенти Аргентини, Бразилії, Уругваю і Парагваю уклали угоду про створення Південноамериканського спільного ринку (Меркосур).

Неоліберальна модель розвитку і вплив глобалізації змінили ставлення центру до периферії. "Ініціатива для Америк", висунута адміністрацією Дж. Буша у 1990 р., передбачала створення зони вільної торгівлі, що охоплює весь американський континент, тобто суб'єктами інтеграційного процесу ставали всі латиноамериканські і карибські держави, а також США та Канада. Із часу проголошення Дж. Кеннеді "Союзу заради прогресу" "Ініціатива для Америк" стала найголовнішою програмою співпраці США з країнами Латинської Америки.

Пошукові завдання

Охарактеризуйте доктринальні засади зовнішньої політики країн Латинської Америки.

Поясніть основні причини низького рівня консолідації міжнародних позицій латиноамериканських країн.

Визначте міжнародно-політичні наслідки революції на Кубі.

Проаналізуйте еволюцію міжамериканської системи протягом періоду 1945–1991 рр.

Розкрийте суть політики США в Латинській Америці.

Дайте оцінку ролі Контадорського процесу в урегулюванні центральноамериканської кризи.

З'ясуйте передумови розвитку інтеграційних процесів у Латинській Америці.

Література

Мартынов Б.Ф. История международных отношений стран Латинской Америки (XX – начало XXI вв.). – М., 2008.

Системная история международных отношений. События и документы 1918–2003 : В 4 т. / Отв. ред. А.Д. Богатуров. – М., 2003. – Т. 3.

Сударев В.П. Взаимозависимость и конфликт интересов: США и Латинская Америка (2-я пол. XX в.). – М., 2000.

Atkins, G. Pope. Latin America and the Caribbean in the International System. – 4th ed. – Boulder, 1999.

Sicker, Martin. The geopolitics of security in the Americas: hemispheric denial from Monroe to Clinton. – Westport, 2002.

Tomassini, Luciano. ed. Relaciones internacionales de la América Latina. – México, 1981.

<http://luisdallanegra.bravehost.com/index1.htm> – Política Internacional.

Розділ 27 Міжнародні відносини на Африканському континенті

27.1. Суспільно-політичні процеси в державах Африки та вузлові проблеми континенту

Африканський континент, починаючи з XV–XVI ст., був об'єктом активної експансіоністської колонізаційної політики європейських держав. Участь в освоєнні Африки брала значна кількість країн, у різний час ними були великі європейські гравці, такі як Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Португалія, Іспанія, і в той же час середні та малі актори: королівства Бельгія, Данія, Курляндія, республіканські Нідерланди. Значну роль у трансформації традиційних африканських суспільств відіграла Османська імперія, що поглинула значні простори північної та східної частини материка та була ключовою силою з експорту ісламу в райони Сахелю до того часу, як сама не стала предметом зовнішньополітичного тиску західних держав. Пік боротьби європейських країн прийшовся на другу половину XIX ст., коли практично одночасно у Франції, Великій Британії та Німеччині змістом стратегії домінування в Африці стала концепція цілісного імперського простору, який мав інтегрувати розрізнені колоніальні осередки. Проте у практичному плані успіхів у здійсненні цього задуму досягла лише Британія, яка після краху кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні заволоділа Танганьїкою та завершила формування осі "Каїр – Кейптаун". Наприкінці XIX ст. в тогочасну конфігурацію сил в Африці втрутилася Бельгія, якій удалося встановити контроль над серцем континенту – Конго, і заблокувати формування африканських трансконтинентальних імперій провідним гравцям. Фактично, конголезька карта могла стати приводом до масштабної війни, проте Берлінська конференція з питань Центральної Африки визнала права бельгійського монарха Леопольда II на Вільну державу Конго, й у такий спосіб відвела військову конфронтацію між європейськими столицями. Апогеєм кризи концепції трансффриканських імперій став інцидент у Фашоді в липні 1898 р., який призвів до провалу намагань Франції з'єднати власні колонії у Великому Судані з військовими базами на червономорському узбережжі (сучасне Джибуті). Таким чином, підсумком колонізаційної експансії та військово-політичних перегонів станом на 1914 р. в Африці стало формування семи колоніальних імперій європейських держав (табл. 1). Незалежними, з певними застереженнями, лишилися лише чотири державних утворення з населенням 35,5 млн осіб (станом на 1942):

- ⇒ Єгипет, який перебував у військовому союзі з Великою Британією та слугував базою для британських військ;
- ⇒ Ефіопія, що існувала у формі анклаву в колоніальному оточенні та в 1936–1941 рр. зазнала італійської окупації;

⇒ британський домініон Південно-Африканський Союз і Ліберія, яка в економічному плані контролювалася США.

Дуальний статус мав Англо-Єгипетський Судан, що виступав кондомініумом Британської імперії та її васала Єгипту.

Таблиця 1. Європейські колоніальні імперії в Африці

Метрополія	Колонії	Загальна площа, млн км ²	Населення, млн чол. (на 1914)
Велика Британія	Гамбія, Сьєрра-Леоне, Золотий Берег, Нігерія, Кенія, Уганда, Занзибар, Східний Судан, Сомалі, Капська, Наталь, Трансвааль, Оранжева, Басутоленд, Свазиленд, Бечуаналенд, Ньясаленд, Північна Родезія, Південна Родезія	7,7	37
Франція	Сенегал, Французький Судан, Мавританія, Французька Гвінея, Берег Слонової кістки, Дагомея, Верхня Вольта, Габон, Середнє Конго, Убангі-Шарі, Чад, Мадагаскар, Маврикій, Фр. Сомалі	6,7	17
Німеччина	Камерун, Того, Південно-Західна Африка, Танганьїка, Руанда-Урунді	3	10
Бельгія	Бельгійське Конго	2,4	2,6
Португалія	Ангола, Порт. Гвінея, Кабінда, Острови Зеленого Мису, Мадейра, Португальська Східна Африка, Сан-Томе і Принсіпі	2,06	2,8
Італія	Феццан, Кіренаїка, Триполітанія, Еритрея, Сомалі	0,5	0,6
Іспанія	Фернандо-По, Ріо-Муні, Сегіет-ель-Хамра, Ріо-де-Оро, Іспанське Марокко	0,4	0,3

Така конфігурація сил, за винятком розпаду Німецької колоніальної імперії 1918 р. та трансформації статусу частини іспанських володінь у Марокко у вільну зону Танжер під міжнародним управлінням 1923 р., проіснувала до моменту завершення Другої світової війни, що відкрила нову сторінку в розвитку Африки.

Прямим наслідком завершення Другої світової війни став перерозподіл сил у світі загалом та на європейському континенті, зокрема. Традиційно впливові європейські гравці Франція та Велика Британія

виявилися істотно послабленими й опинилися залежними від США після приєднання до плану Маршалла. У державах Центрально-Східної Європи та на Балканах посилювалися позиції СРСР, який включив ці країни до власної зони впливу в Європі. Авторитет європейських метрополій істотно впав, занурені в розв'язання власних нагальних проблем, пов'язаних з реконструкцією економіки та стабілізацією політичних систем перед обличчям "червоної" загрози, вони вже були неспроможні виконувати свою поліційно-просвітницьку місію на периферії міжнародних відносин, значною частиною якої була Африка.

Паралельно в державах Африки в перші повоєнні роки дедалі більшої сили набирали антиколонізаційні рухи, посилювалася національна самосвідомість поневолених народів, зростала незадоволеність вибудованою європейцями моделлю економічної експлуатації.

Істотно дискредитували європейські уряди події італійської агресії проти Ефіопії (Абіссинії), фактично британський і французький уряди в угоді Хора – Лаваля 1935 р. дали санкцію на анексію значної частини держави фашистським режимом Б. Муссоліні. У такий спосіб африканцям було доведено, що вони є нічим іншим, як розмінною монетою для збереження безпеки європейських країн.

Глобальна війна фактично не зачепила Тропічну Африку, проте метрополії активно використовували людські резерви африканських колоній. До армій держав-союзників були мобілізовані сотні тисяч африканців, ще мільйони працювали у прифронтових зонах, обслуговуючи тил європейських військ, нарощуючи видобуток і постачання дефіцитної сировини для потреб військової промисловості задіяних у конфлікті метрополій. У державах Західної Африки тривало протистояння негроїдних народів комісарам режиму Віші, який виступив сателітом нацистської Німеччини. Партизанські рухи на території Сомалі, Ефіопії та Еритреї координували свої дії з британськими військами, що призвело в підсумку до падіння Італійської імперії у Східній Африці вже в 1941 р.

Проте політика європейських країн до представників африканських країн у роки війни була подвійною: з одного боку, людський потенціал Африки використовувався по максимуму, з іншого – представники негроїдних етносів не допускалися до сучасних зразків озброєнь і їх участь обмежувалася виконанням допоміжних функцій у військах зв'язку, транспорту, медичному обслуговуванні.

Перемога антигітлерівської коаліції у війні відкрила перед поневоленими народами Африки перспективу отримання статусу рівних у колі народів світу, дедалі більшої актуальності набирала проблема політико-економічних прав африканців, каскад суверенітетів у державах Азії ставав зразком для боротьби за створення власних незалежних держав. Важливу роль відіграло закріплення у Статуті ООН права народів

на самовизначення. Доба 1940–1950-х рр. відзначилася стрімким зростанням політичних партій і рухів під антиколоніальними гаслами. Головна відмінність нових політичних утворень від тих, що існували в довоєнний період, полягала у їх масовості, у платформі, що представляла інтереси широких кіл суспільства, як у соціальному вимірі, так і у розрізі залучення різноманітних етнічних груп. Партії та напівполітичні формування організовували акції громадянської непокорі колонізаторам, проводили мітинги, бойкоти іноземних товарів. Найбільші політичні демарші діям колонізаторів відбулися на Мадагаскарі 1947 р. та Березі Слонової Кістки в 1949 р., на початку 1950-х рр. збройна антиколоніальна боротьба розгорнулася в Камеруні та Кенії.

Реакцією європейських столиць на поляризацію в африканських колоніальних володіннях стала корекція курсів щодо своїх периферійних володінь, яка за своїм змістом складала комплекс часткової деколонізації. У період між 1947 та 1960 рр. були зроблені масштабні поступки національним елітам держав Африки з метою збереження імперії в їх модернізованому вигляді. Зміст модернізації зводився до таких заходів:

- ⇒ створення міністерств у справах колоніальних володінь у Франції та Великій Британії, координація їх діяльності на консультативно-му рівні з представницькими органами колоній;
- ⇒ створення органів місцевого самоврядування в колоніях, надання доступу місцевому населенню до участі у формуванні регіональної політики, а також можливість делегувати власних представників до представницьких органів метрополії;
- ⇒ обмеження компетенції прямих представників метрополії у колоніях;
- ⇒ поширення на населення колоній загальноімперських зводів цивільного та трудового законодавства;
- ⇒ легалізація політичних партій у колоніях;
- ⇒ надання робітникам права на створення профспілкових комітетів;
- ⇒ заборона работоргівлі та юридичне закріплення скасування рабства, як інституту.

У той же час у руках метрополій лишалися найважливіші сфери державної діяльності, такі як зовнішня політика, оборонні питання, монетарна політика, юстиція, транспорт і зв'язок.

Фактично, не зазнала будь-яких змін колоніальна політика Португалії й Іспанії. Ці держави, навпаки, посилити курс на експлуатацію колоній, розширення дискримінації та придушення військовими методами будь-яких форм антиімперських проявів. Лісабон у своїх колоніях Гвінеї-Бісау, Анголі та Мозамбіку практикував політику поділу корінного населення на групи: індіженуш (туземне населення) й асіміладуш (асимільовані), при цьому перша категорія була практично безправною. Щоб

отримати статус асимільованого, громадянину колонії необхідно було прийняти християнство, оволодіти португальською мовою та мати щорічний дохід європейського рівня, внаслідок цього лише менше 0,5 % населення португальських колоній отримали право належати до другої категорії. Політика луситанізації істотним чином нагадувала політику апартеїду в державах Південної Африки. Жорстка політика сегрегації проводилася іспанською колоніальною адміністрацією у Фернандо-По, Ріо-Муні та Західній Сахарі, що почала обмежуватися лише на початку 1960-х рр. у переддень залишення іспанцями цих колоній.

Ситуація в Бельгійському Конго в 1940–1950-ті рр. вирізнялася відносною стабільністю, що досягалася за рахунок усебічної ізоляції населення колонії у вигляді жорсткої імміграційної політики, обмеження свободи слова, пропаганди з боку католицької церкви, а також обмеженнями пересування країною, які штучно вводилися гірськорудними бельгійськими компаніями щодо своїх робітників.

На тлі часткової деколонізації на території Африки дедалі чіткіших контурів набувала модель цілковитої деколонізації, кінцевою метою якої мала бути суверенізація Африканського простору. Процес отримання незалежності державами Африки поділяється на три етапи:

- ⇒ стадія появи перших незалежних держав 1951–1959 рр.,
- ⇒ масштабна деколонізація 1960–1968 рр.,
- ⇒ переважне завершення суверенізації Африки 1973–1990 рр.

На першому етапі незалежними стали шість держав Африки: Лівія (1951), Судан (1956), Туніс (1956), Марокко (1956), Гана (1957), Гвінея (1958), а в Єгипті відбулася революція, що скинула монархію та демонтувала систему залежностей від Британії, а 1960 р. незалежність проголосили 17 країн Африки: Камерун, Того, Мали, Сенегал, Мадагаскар, Конго (Кіншаса), Сомалі, Бенін, Нігер, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Чад, ЦАР, Конго (Браззавіль), Габон, Нігерія, Мавританія. До світової історії 1960 р. увійшов, як Рік Африки. 14 грудня 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН за ініціативи СРСР було ухвалено Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам, що стала апогеєм критики колоніалізму, офіційно засудила його та ліквідувала тезу про прив'язку права народів на самовизначення до ступеня їх розвитку, расової чи релігійної приналежності. У 1961–1965 рр. стала незалежною більша частина британських колоній в Африці.

На останньому етапі деколонізації, який тривав з 1973 по 1990 рр. незалежність отримали 10 держав Африки, основною специфікою цього періоду стає збройний характер боротьби за національний суверенітет. Гвінея-Бісау, Сан-Томе і Принсіпі, Мозамбік й Ангола позбавилися опіки Португалії лише після тривалих антиколоніальних війн і падіння диктаторського режиму Салазара в епіцентрі метропо-

лії. П'ятнадцять років тривала громадянська війна в Родезії проти режиму апартеїду Я. Сміта, який проголосив у листопаді 1965 р. незалежність країни, проте Південна Родезія не отримала міжнародного визнання. Лише політичне примирення та прихід до влади корінного населення країни 1980 р., відкрили доступ країні, що була перейменована на Зімбабве, до членства в ООН. Окупаційний режим ПАР 1990 р. було повалено в Намібії, яка останньою здобула незалежність на Африканському континенті.

Проголошення незалежності Намібії стало завершальним кроком деколонізації континентальної частини Африки, під управлінням іноземних держав лишилося менше 1 % просторів континенту.

27.2. Еволюція концептуальних засад зовнішньої політики африканських країн

Одним із ключових напрямів діяльності колоніальних держав в Африці протягом XVII–XVIII ст. була работоргівля. Основним поштовхом, який сприяв трансформації ситуації на користь захисту негроїдних народів, було поширення аболіціоністського руху за скасування рабства та заборони ввезення нових рабів, який зародився наприкінці XVIII ст. Апогеєм боротьби проти рабства стала громадянська війна в США, наслідком якої було надання громадянських прав чорношкірому населенню. Саме в США та в колоніальних державах Карибського басейну в колах негритянської інтелігенції почали зароджуватися ідеї політичної боротьби за права негроїдного населення в усьому світі, спростовувалися расові теорії неповноцінності чорношкірих. У практичному вираженні ці концепції знайшли оформлення в роботах американця Вільяма Дюбуа та юриста з острова Тринідад Генрі Сильвестра Вільямса, які заклали основи теорії панафриканізму. Метою панафриканської ідеї в її первісному вираженні стало згуртування негроїдного населення різних частин світу в єдиний рух у боротьбі за рівноправність і скасування будь-яких форм расової дискримінації. Перші чотири міжнародні конгреси панафриканського руху відбулися в 1919 р. (Париж), 1921 (Лондон, Брюссель, Париж), 1923 (Лондон, Лісабон) та в 1927 р. (Нью-Йорк). Радикальні панафриканісти виступали за цілковите звільнення африканських народів від колоніального домінування, а консерватори прагнули досягти ліквідації найганебніших проявів колоніалізму в Африці та розширення прав негритянського населення в США. "Батько панафриканізму" В. Дюбуа та сенегалець Блез Діань висунули розгорнуту програму дій з боротьби з колоніалізмом, що полягала у вимогах створити кодекс прав африканців, сформулювати демократичні принципи управління колони-

ями, природні ресурси Африки мали використовуватися в інтересах африканців, за таким же принципом мало відбуватися інвестування в європейські колонії в Африці. Передбачалося скасування примусової праці, заборона тілесних покарань, надання права дітям африканців безкоштовно навчатися писемності рідною і колоніальними мовами.

Піком панафриканського руху став П'ятий конгрес у Манчестері в жовтні 1945 р., участь у роботі якого взяли 200 представників з Американського та Африканського континентів. Серед них були Квама Нкрума (майбутній президент Гани), Джомо Кеніата (Кенія), Н. Азіківе (Нігерія), Хастінгс Банда (Ньясаленд), відомий африканський письменник Пітер Абрахамс. На конгресі були ухвалені резолюції "Виклик колоніальним державам", "Звернення до робітників, селян та інтелігенції колоніальних держав", "Меморандум ООН", що висунули мету звільнити народи Африки від колоніалізму та закликали колоніальні народи піднятися до боротьби, а метрополії поступитися своїм колоніальним статусом і надати незалежність поневоленим народам.

Таким чином, панафриканський рух фактично злився з практикою антиколоніальної боротьби та рухами, які виступали за надання самостійності колоніальних народів. У 1974 р. в Дар-ес-Саламі відбувся останній панафриканський конгрес, на якому розглядалися питання неокolonіалізму та боротьби за права людини в усьому світі, він мав суто формальне значення, оскільки панафриканський рух на той час розчинився в широкому спектрі національно-визвольних концепцій і теорій побудови нових справедливих режимів у державах Африки.

Незважаючи на зменшення імпульсів панафриканського руху, його ідеологія активно використовувалася африканськими діячами лівої орієнтації. Вони пропагували тезу про те, що після визволення африканські колонії мають об'єднатися у єдину африканську федеративну державу, і саме цю мету ставили перед молодими африканськими державами. Також провідники ідеології панафриканізму відстоювали ідею перегляду кордонів, які встановили колонізатори та не враховували ареалів розселення африканських народів й етносів. За умови створення єдиної континентальної держави питання кордонів загалом мало відійти на другий план. У грудні 1958 р. відбулася перша конференція народів Африки в Аккрі (Гана). Учасниками цієї конференції стали представники 28 країн, як тих, що вже отримали незалежність, так і колоній.

За ініціативою Кваме Нкруми було ухвалено спеціальну резолюцію "Про кордони та федерації", що закликала визнати колоніальні кордони безпідставними, пропонувала націям, які визволилися, формувати субрегіональні федерації та координувати зусилля в напрямі досягнення загальноконтинентальної держави – Сполучених Штатів Африки.

Радикальний напрям африканської філософії, істотно відмінний від змісту ідей панафриканізму, є концепціями негритюду й афроцентризму, які за своєю сутністю наближаються до сповідування ультраправих поглядів.

Негритюд – це сукупність поглядів на світ, які характеризуються абсолютизацією ролі африканської людини, піднесення значення її інтуїтивного розуму, який вирізняється від раціоналізму європейців; африканські народи розглядаються як громади, що живуть у гармонії з природою та мають свою глибинну і самобутню культуру. Африка є континентом, де зародилося людське життя, місцем, яке дало поштовх розвитку античної філософії та створило умови для появи Західного світу. Основними теоретиками концепції негритюду були президент Сенегалу Леопольд Сенгор та виходець з Мартініки Сезер, історики шейх Анта Діоп та Лі Абдулайє, політологи Мамаду Діа та Давид Діоп, письменники Абдулає Седжі, Сембен Усман.

Засновник негритюду А. Сенгор зазначав, що його теорія порушує проблему у змісті взаємообміну та діалогу цивілізацій, а не в плані протиставлення чи расової ненависті. Учений в основу концепції негритюду ставив гордість за свою расу, проте на практиці, використовуючи базову платформу ідей А. Сенгору про винятковість африканської цивілізації, низка державних діячів, подібних до Мобуту Сесе Секо та Р. Мугабе почали розуміти винятковість, як зверхність чорної раси над європейською, її особливу месіанську роль.

Схожою за змістом є концепція **афроцентризму**, що розроблялася вченим Молефе Кете Асанте і детально викладена в його праці "Нджіа". Шлях афроцентриста це не лише усвідомлення власного кольору, а й самостійне отримання історичного знання. Афроцентристи критикують європейські цінності, закликають до африканізації колишніх колоній, пропонують пізнавати світ шляхом афрологічного методу, який полягає в тому, що у будь-якому історичному дослідженні необхідно відштовхуватися від пріоритетної ролі африканського центру.

Афроцентристи пропагують рівний розвиток африканської та європейських культур, вважають колоніалізм порушенням природного циклу розвитку африканських народів, на підставі цього вимагають від держав Заходу компенсації за завдану розвитку Африки шкоду та фактично геноцид африканських етносів. Важливою основою афроцентризму є ідея культурної єдності, яку втілює в собі Африка, що поєднує матеріалізм Заходу та духовність Сходу, африканський мікрокосм є тією моделлю, до якої мають повернутися держави Заходу заради гармонізації свого існування. Окремі теоретики афроцентризму, як, наприклад, Маріамба Ані, вважають, що у порівнянні з африканцями європейці є неповноцінною, недорозвиненою расою.

Синкретичне поєднання окремих положень концепцій панафриканізму, афроцентризму, негритюду дали змогу з'явитися такому явищу, як африканський націоналізм, що віддзеркалював спільні й окремі інтереси африканських країн. Теорія африканського націоналізму у такий спосіб набула диференційованості за рівнями. На рівні загальноафриканської єдності, який утілював боротьбу за ліквідацію колоніалізму, апартеїду та расизму в Африці, нівелював нерівноправність африканських держав на світовій арені, сприяв налагодженню співпраці африканських держав заради подолання економічної відсталості. На субрегіональному рівні необхідно було утворити субрегіональні економічні союзи, які б практично втілювали в життя глобальні цілі економічного прориву. Що стосується рівня окремої держави, то в її межах націоналізм повинен функціонувати як фактор, що згуртовує в межах її кордонів населення і має здолати негативні рецидиви минулого, такі як штучні розподільні кордони та строката етноплеменна структура. Саме найнижчий рівень африканського націоналізму мав дуалізм, оскільки національний інтерес держави ставився на перше місце, і місія його захисту передбачала нехтування інтересами іншої держави. Через це панафриканська об'єднавча ідея опинилася у глухому куті, оскільки подальша практика зовнішньополітичної діяльності африканських країн довела наявність більшої кількості розбіжностей між африканськими націями, ніж точок перетину, які в сукупності було б можливо звести до спільного знаменника.

Ураховуючи розтягнутість у часі процесу деколонізації, який тривав 40 років (1951–1990), а також зміни в міжнародному середовищі, напруженість у якому визначалася ступенем взаємодії США та СРСР, африканський націоналізм породив три ключові принципи, що лягли в основу зовнішньополітичних стратегій держав Африки: антиколоніалізм, єдність, неприєднання.

Актуальність цих постулатів не втрачалася упродовж існування біполярного світу.

Принцип антиколоніалізму передбачав безпелаяційне та цілковите звільнення всіх поневолених народів Африки від імперської залежності, зміцнення суверенітетів африканських держав, а також у подальшому доповнився спільною боротьбою проти будь-яких форм неокolonіалізму. Супутнім проблемі колоніалізму було питання демонтажу режимів апартеїду та недопущення його проявів у майбутньому.

Принцип єдності полягав у згуртованості сил африканських націй проти зовнішніх загроз, а також в оптимізації та посиленні співпраці між країнами континенту. Діапазон співпраці містив компоненти превентивного врегулювання конфліктів, локалізації кризових явищ і війн, розробку механізмів двостороннього та багатостороннього спів-

робітництва, економічну інтеграцію та формування спільної позиції африканських держав на міжнародній арені.

Принцип неприєднання полягав в утриманні африканських держав від односторонньої орієнтації на антагоністичні світові сили в обличчі держав вільного світу під проводом США, які розвивалися в межах капіталістичної моделі та блок соціалістичних держав під проводом СРСР. Неприєднання передбачало рівновіддаленість від світових осередків гегемонії та прагнення отримати допомогу від обох ворогуючих таборів шляхом маніпулювання суперечностями, що існували між ними. Фактично, африканські уряди вдавалися до міжнародного шантажу й орієнтації на світову політичну кон'юнктуру.

Природно, що більша частина африканських держав була значно ближчою до Заходу, ключову роль у цьому відіграли традиційні торговельно-економічні зв'язки, членство в постколоніальних міжнародних спільнотах (колишні британські колонії у Співдружності Націй, французькі у Спільноті франкофонії), прозахідне мислення значної кількості африканських еліт. У той же час, експерименти із соціалістичною орієнтацією відбулися в Гані, Гвінеї, Маврикії, Сомалі, Ефіопії, Судані, Конго (Браззавіль), Анголі, Мозамбіці, Малі, Гвінеї-Бісау, і для більшості із цих країн завершилися занепадом економіки та перманентною політичною нестабільністю, приходом до влади авторитарних режимів, що поглинули їх після раптового розпаду СРСР. Пропаганда стрибку з родоплеменного ладу та зародкового капіталізму в безкласові суспільства, активно популяризувалася в теоріях африканського соціалізму та концепції третьої світової теорії М. Каддафі. Моделі африканської країни загального добробуту, запропоновані Дж. Н'єрере, К. Нкрумою, А. Кабралом, позитивні за своїм змістом і цілями, виявилися переобтяженими нашаруваннями ідеологічного популізму й інтернаціональними зобов'язаннями, що ставили перед державами Африки як СРСР, так і його найближчий конкурент у соцтаборі – комуністичний Китай. Експорт комуністичної ідеї в 1970–1980-ті рр. зазнав поразки, багато в чому через те, що дедалі менше людей у самих соціалістичних країнах вірили у їх реалістичність. Прийняття ідеології безкласових суспільств було необхідною умовою отримання економічної та військово-технічної допомоги від СРСР та КНР, а не відвертим бажанням африканських керманічів змінити хід життя в африканських спільнотах, для яких поняття власного племені та роду, місцевих традиційних вірувань, культу пращурів, віри лише у власні сили були ближчими та зрозумілішими, від ідей суспільства загального добробуту, уніфікованого та позбавленого будь-яких форм індивідуальності.

Таким чином, молоді африканські держави опинилися в агресивному міжнародному середовищі, яке приховувало як переваги гри на

суперечностях світових центрів сили, так і пастки неоколоніальних тенет під різнокольоровими прапорами. Незважаючи на наявність широкого спектра власне проафриканських теоретичних підходів щодо зовнішньої політики, відігравати активну та вагомую роль африканські уряди могли лише зберігаючи здоровий прагматизм, дотримуватися якого вдавалося далеко не завжди, що призвело до зростання залежності африканських країн до перепадів світової напруги на різних полюсах біполярного світу.

27.3. Становлення та розвиток системи міжафриканських відносин

Розгортання процесів деколонізації на Африканському континенті та формування нових гравців на міжнародній арені загострило питання вироблення моделі їх взаємодії між собою. Ключовими питаннями, які потребували нагального розв'язання, стали проблеми перегляду колоніальних кордонів, опрацювання форм федеративної консолідації на субрегіональному рівні, політико-економічна інтеграція, стратегія переходу до єдиної загальноконтинентальної африканської держави, вироблення позицій щодо подальшої участі у створених метрополіями субрегіональних і трансконтинентальних формаціях. Комплекс цих проблем сформував порядок денний політичного діалогу між лідерами молодих африканських країн.

На початку 1960-х рр. ставлення до колоніальних кордонів у більшості незалежних країн виявилось одностайним і зводилося до їх рішучої ліквідації та докорінного перегляду. Конструктивне розв'язання цієї проблеми вбачалося в опрацюванні механізму федеральних субрегіональних утворень, які в перспективі мали розчинитися в супердержаві – Сполучених Штатах Африки.

Ідея на той час не видавалася такою вже нереальною, оскільки на хвилі захоплення панафриканізмом низка лідерів перших незалежних держав Африки: президент Гани Кваме Нкрума, Гвінеї – Секу Туре, Танзанії – Джуліус Ньерере планувала взятися за її практичне втілення. До конституції Гани та Гвінеї було внесено положення про відмову від державного суверенітету у світлі майбутнього об'єднання континенту.

Саме ці дві держави взяли на себе тягар першими навести приклад політичного симбіозу та створили у 1958 р. Союз двох держав для об'єднання зусиль у сфері зовнішньої політики й оборони. Угода про утворення конфедерації Гана – Гвінея передбачала спільну діяльність парламентів двох держав, єдине громадянство, спільну монетарну політику та спільну політику оборони від зовнішньої агресії. Президенти С. Туре та

К. Нкрума проводили активне зовнішньополітичне зондування з метою розширення конфедерації за рахунок приєднання Ліберії та Малі, які демонстрували високий ступінь зацікавленості у членстві в конфедерації. Уряд Малі у 1960 р. дав згоду на приєднання до союзу, проте це був запізнілий крок, оскільки конфедерація вже агонізувала під тиском нерозв'язаних проблем, несумісних зі спільним існуванням.

За схожою схемою в межах Французької Західної Африки дві самоврядні держави Сенегал та Суданська Республіка (Малі) 4 квітня 1959 р. утворили Федерацію Малі. Державне утворення мало спільний уряд і парламент, столицею держави стало місто Дакар. Керівником Малійської Федерації став Модібо Кейта, за походженням малієць. Розіслані запрошення до автономних урядів Мавританії, Верхньої Вольти, Нігеру, Убангі-Шарі з пропозицією приєднатися, залишилися без відповіді. 20 червня 1960 р. Федерація Малі отримала політичну незалежність від Франції. Проте непримиренність позиції партії Суданський Союз – Демократичне об'єднання Африки (СС – ДОО) щодо припинення відносин з колишньою метрополією і, навпаки, небажання керівництва Сенегалу втрачати військово-політичні відносини з Францією призвели до розпаду федерації 20 серпня 1960 р.

Аналогічний експеримент з утворення федеративної держави було проведено Британською колоніальною адміністрацією в межах своїх колоніальних володінь, яка 1 серпня 1953 р. створила Федерацію Родезії та Ньясаленду, що також була відома як Центральноафриканська федерація (ЦАФ). До складу федерації увійшли Південна Родезія (Зімбабве), Північна Родезія (Замбія) та Ньясаленд (Малаві). Метою створення федерації була демонстрація світу політичної лояльності британської корони до поневоленних народів і надання їм широких прав автономії. Велика Британія переслідувала також мету збереження впливу місцевих еліт та недопущення скочування до радикальних форм націоналізму. ЦАФ проіснувала 10 років і розпалася внаслідок виходу із федерації Замбії та Малаві, які 1963 р. здобули політичну незалежність.

Реанімувати ідею конфедерації через 20 років спробували президенти Гамбії та Сенегалу. Проте цей прецедент був не породженням панафриканської ідеї, а спробою розв'язувати спільні безпекові питання: у Гамбії існувала жорстка опозиція до правлячого режиму, яка була придушена за допомогою Сенегалу, у свою чергу, Сенегал шляхом тісної співпраці з Банжулом прагнув приборкати сепаратизм у південній провінції Казаманс. Конфедерація Сенегамбія, утворена в липні 1981 р., передбачала оборонну, економічну та митну уніфікацію. Проте поступова стабілізація політичної ситуації в обох країнах, а також категорична відмова уряду Гамбії скасувати кордони із Сене-

галом призвела до роз'єднання двох держав у серпні 1989 р. і повернення країн до цілком незалежного існування.

У той же час розвиток політичних відносин в Африці демонструє низку інших сценаріїв оформлення міждержавних відносин, таких як злиття двох держав у єдину:

- ⇒ приєднання Еритреї до Ефіопії 1952 р. за рішенням ООН,
- ⇒ за рішенням ООН у єдину державу 1960 р. були об'єднані Італійське Сомалі та Британський Сомаліленд,
- ⇒ добровільне об'єднання Танганьїки та Занзибару в Об'єднану республіку Танзанія 1964 р.,
- ⇒ злиття колоній Фернандо-По та Ріо-Муні в єдине автономне утворення Екваторіальна Гвінея 1963 р.

Також Африка знає приклади, коли одна держава проводила агресивну зовнішню політику та скуповувала сусідні державні утворення. Так сталося з південноафриканською окупацією Намібії та марокканською абсорбцією території Західної Сахари.

Ідея оформлення міждержавних відносин у формі створення конфедеративного субрегіонального утворення, з огляду на провальні експерименти з Федерацією Малі, Конфедерацією Гана – Гвінея в 1960-ті рр., зазнала вагомої дискредитації, тому об'єднання африканських держав пішло шляхом створення союзів й організацій зі збереженням суверенітету країн-учасниць. Проте цей процес відбувався зі значними складнощами. У державах, де при владі були помірковані режими, інтеграція відбувалася за ознакою приналежності до колишньої метрополії. Самі метрополії сприяли розвитку таких об'єднань заради зміцнення своїх позицій в добу "вітру змін над континентом", і переважно цей процес охопив регіон Західної Африки, де знаходилися колишні французькі колонії, та Східну Африку, де були британські колоніальні володіння. У 1959 р. утворилася Рада згоди з п'яти країн (Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Нігер, Того), яка згодом трансформувалася в економічний союз. У 1960 р. виникло Браззавільське угруповання із 12 країн, яке 1961 р. було трансформоване в Афро-Мальгаський союз (АМС). Колишні британські колонії утворили 1961 р. Організацію спільних служб Східної Африки.

Режими, за яких при владі перебували діячі лівої орієнтації, прагнули до створення міжнародних організацій з держав, що належали різним метрополіям. На конференції в Марокко, що відбувалася 3–7 січня 1961 р., уряди Гани, Гвінеї, АРС, Малі, Марокко та тимчасового уряду Алжирської Республіки домовилися виробити спільну позицію щодо військово-політичної кризи в Конго. Згодом ці шість держав, а також представники Лівії та Цейлону в ролі спостерігачів, об'єдналися в Організацію Касабланської хартії (ОКХ). Учасники групи виступали за ліквіда-

цію колоніалізму та неокolonіалізму, за визволення колоніальних територій, спільні дії проти політичного втручання у внутрішні справи великих країн, а також заради скоординованого спротиву економічному тиску, закликали африканські уряди використовувати природні багатства своїх країн у національних інтересах. Основними органами організації стали Політичний комітет, Африканський економічний комітет, Комітет з питань культури, Вища рада об'єданого військового командування. Учасники групи сформували Африканський платіжний союз (АПС), Африканський банк розвитку (АБР), розробили проект спільного африканського ринку. Касабланська група була переважно політичним формуванням, оскільки розбіжності держав у підходах до організації економіки, а також територіальна віддаленість заважали ефективній економічній кооперації. Радикалізм керівників Гани та Малі проявився в тому, що вони заради досягнення політичних цілей організації готові були до мінімуму зменшити національний суверенітет, і це істотно підірвало їхні позиції всередині власних країн.

З огляду на це на початку 1960-х рр. більшість держав Африки стали учасниками субрегіональних інтеграційних спільнот, при цьому держави Заходу були більше схильні до підтримки Афро-Мальгаського союзу, тоді як СРСР концентрувався на підтримці ОКХ.

Дипломатичні переговори між представниками різних політичних міжнародних формувань та спільні зовнішньополітичні консультації протягом 1962–1963 рр. завершилися скликанням 25 травня 1963 р. в м. Аддис-Абеба загальноафриканської конференції незалежних держав, у якій узяли участь представники на той час 31-ї суверенної держави. Підсумком роботи конференції було підписання Статуту Організації африканської єдності (ОАЄ), а день 25 травня щорічно почав відзначатися як День звільнення Африки. Статут ОАЄ набув чинності 13 вересня 1963 р. та складався із 33 статей. Основними цілями організації проголошувалися:

- ⇒ зміцнення єдності та солідарності африканських держав;
- ⇒ координація та зміцнення всебічної політичної й економічної співпраці;
- ⇒ захист суверенітету, незалежності та територіальної цілісності;
- ⇒ ліквідація на континенті всіх видів колоніалізму;
- ⇒ заохочення міжнародної співпраці.

Органами ОАЄ стали Асамблея голів держав й урядів, яка скликалася один раз на рік, але на пропозицію двох третин держав-учасниць може бути скликана надзвичайна сесія Асамблеї. До компетенції цього органу входило обговорення будь-яких проблем, що зачіпають інтереси країн. Сесія Асамблеї мала обирати голову ОАЄ терміном на один рік. Виконавчим органом визначалася Рада міністрів, що

мали збиратися на засідання двічі на рік, зазвичай у лютому і серпні. Вони відповідали за виконання поточних рішень Асамблеї та затверджували щорічний бюджет організації. Постійно діючим органом ОАЄ був Генеральний Секретаріат із штаб-квартирою в Аддис-Абебі на чолі з Генеральним секретарем, який призначався Асамблеєю терміном на чотири роки. Генсек організації мав помічників у справах Західної, Центральної, Північної, Східної та Південної Африки. Генеральний секретаріат складався із п'яти відділів: політичного і правового, оборони, з економічних та соціальних питань, адміністративного, з питань конференцій та інформації. У межах ОАЄ діяла низка комісій: з економічних і соціальних питань, з питань освіти та культури, з питань охорони здоров'я, санітарії і харчування, транспорту та зв'язку, з питань оборони, з науки, техніки та досліджень. Також, згідно зі статутом, в ОАЄ діяла низка спеціалізованих комітетів: Комітет звільнення, Комітет зі зв'язків з Лігою арабських держав, Комітет спостерігачів за проведенням референдуму у Західній Сахарі, Комітет щодо Чад, Комітет із санкцій проти расистського режиму ПАР, Комітет з питань оборони та Комітет з контролю виконання економічних резолюцій.

Відповідно до положень статуту ОАЄ, участь у Русі неприєднання була обов'язковою для всіх держав-членів, але з огляду на те, що ОАЄ лишався консультативною організацією, його рішення мали переважно факультативний характер щодо виконання. Бюджет ОАЄ складався із внесків її учасників і становив наприкінці 1980-х рр. 25,3 млн дол. Робочими мовами організації стали англійська, арабська та французька.

Створення ОАЄ було важливим епізодом в історії міжнародних відносин в Африці і наклало свій відбиток на розвиток політичної ситуації у світі загалом. Організація, до якої держави Європи йшли століттями, була створена в перші роки існування незалежних держав на Африканському континенті. Азіатський континент взагалі не має організації аналогічного масштабу. ОАЄ вдалося здобути значний авторитет у межах ООН, що проявилось у визнанні Об'єднаними націями права визвольних рухів на представництво при універсальній організації. ООН також надала легітимності визвольній боротьбі з метою реалізації права націй на самовизначення. 1963 р. ОАЄ створила африканську групу при ООН з метою співпраці із цією організацією. ОАЄ набула статусу постійного спостерігача в Генеральній Асамблеї. На XX сесії ГА ООН у 1965 р. було ухвалено рішення про встановлення співробітництва з ООН. З огляду на це Генеральний секретар ООН запрошувався до участі в ролі спостерігача в роботі сесій Асамблеї ОАЄ, а Генеральний секретар ОАЄ брав участь у роботі ГА ООН. У 1973 р. було створено Африканську групу в європейському центрі ООН у Женеві, а 1978 р. африканську групу при ЄЕС у Брюсселі.

Практична діяльність ОАЄ на Африканському континенті полягала у посередництві заради вироблення спільних підходів до міжафриканських відносин. З метою втілення положень про взаємну повагу існуючих кордонів у 1964 р. ОАЄ вдалося на 2-й сесії Асамблеї Організації в Каїрі скасувати рішення конференції в Аккрі 1958 р. про невизнання колоніальних кордонів.

Значних успіхів удалося досягти в питанні вироблення спільної позиції держав Африки щодо проблеми нерозповсюдження ядерної зброї, і 1964 р. було схвалено резолюцію про перетворення Африки на зону вільну від ядерної зброї. У 1968 р. більшість держав Африки приєдналися до ДНЯЗ. Учасники 17 сесії ОАЄ у Фритауні прийняли резолюцію з вимогою демілітаризації Індійського океану та повернення державі Маврикій острівного архіпелагу Дієго-Гарсія, на якому розташовано велику базу ВМС та ВПС США, і де зберігаються носії з ядерною зброєю.

Великі складнощі для нормального функціонування ОАЄ створювало розшарування африканських країн на прозахідний та прорадянський табори, але навіть за цих обставин Організації вдалося виробити правила поведінки: зосередження на питаннях, у яких можливо було б дійти згоди, і паралельне уникнення суперечливих питань, що паралізували конструктивну роботу інститутів ОАЄ. Такими гострими проблемами стали легітимність перебування кубинських збройних формувань на території Анголи в 1975–1976 рр., проблема врегулювання Західносахарської кризи після евакуації іспанських військ 1975 р., міждержавний конфлікт Сомалі – Ефіопія 1977–1978 рр. Представники ОАЄ ігнорували проблему ідентифікації винуватців конфліктів, концентруючи зусилля на врегулюванні суперечок. Ця схема поширилася і на діяльність представників ОАЄ в ООН: якщо хоча б одна держава – член ОАЄ не згодна зі справедливістю рішень, що ухвалювалися в інтересах усієї Африки – представник ОАЄ утримується від голосування або залишає зал засідань.

На кінець 1960-х рр. перед Африкою постали проблеми найманства та питання прийняття біженців, оскільки держава, що надає їм притулок, могла використовувати їх з метою формування загонів найманців для подальшого вторгнення. Для врегулювання цієї проблеми 1969 р. ОАЄ ухвалює конвенцію з проблем біженців, яка зафіксувала такі положення:

- ⇒ африканські країни мають право надавати політичний притулок біженцям і ця дія не може розглядатися як недружній акт;
- ⇒ держава, що надає притулок, не має права використовувати біженців з недружньою метою;
- ⇒ біженцям забороняється вести ворожу діяльність проти будь-яких держав – членів ОАЄ;
- ⇒ біженці мають перебувати у глибині території держави, що їх прийняла.

Схвалення ОАЄ цієї конвенції та контроль над її виконанням дали поштовх до активізації політичного діалогу між урядами Заїру й Анголи з метою поліпшення стосунків.

Важко переоцінити роль ОАЄ в питаннях форсування деколонізації в Африці в 1960–1970-х рр. ОАЄ приділяла велику роль проблемі ліквідації Португальської колоніальної імперії, яку вдалося розв'язати протягом 1973–1975 рр., коли незалежність отримали Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Ангола та Мозамбік.

Так само активно ОАЄ виступала проти режимів апартеїду в ПАР та Південній Родезії та південноафриканської окупації Намібії. Урешті у 1980 р. расистський режим Яна Сміта в Родезії зазнав краху і ця держава стала на незалежний шлях розвитку, змінивши назву на Зімбабве. У 1990 р. було розв'язано намібійську проблему, до влади прийшов рух за незалежність СВАПО і держава отримала цілковитий суверенітет.

У 1980-ті рр. нагальними проблемами континенту стали питання подолання бідності й економічної відсталості. На 2-й надзвичайній сесії ОАЄ в Лагосі (Нігерія) 1980 р. було схвалено "Лагоський план дій", який містив набір рекомендацій зі стабілізації економік держав Африки та був розрахований до 2000 р., його виконання мало сприяти збільшенню ступеня економічної незалежності. 21-ша сесія ОАЄ 1985 р. ухвалила Першочергову програму розвитку економіки африканських країн на період 1986–1990 рр. Згодом, у грудні 1987 р., були запропоновані спільні дії з мінімізації зовнішньої заборгованості шляхом встановлення нового міжнародного економічного порядку. У 1991 р. на зустрічі в Абуджі було підписано *Договір про утворення Африканського економічного співтовариства*, як складової ОАЄ, розрахований на поетапне його впровадження до 2025 р.

Окрім вагомості ролі ОАЄ у розв'язанні нагальних потреб континенту, представницькі форуми цієї організації відігравали значну роль як майданчик для проведення двосторонніх переговорів між африканськими державами. Особливо у світлі того, що специфічною рисою зовнішньої політики африканських країн стала їхня орієнтація назовні, за межі континенту, і головними її об'єктами були колишні держави-метрополії та міжнародні організації. На початок 1980-х рр. більшість африканських країн ще не мали прямих дипломатичних відносин між собою, хоча на той час на континенті вже налічувалося близько 45 незалежних держав. Загалом 19 з них мали прямі дипломатичні контакти з Ефіопією, де розташовувалася штаб-квартира ОАЄ, 22 – із Заїром, 18 – із Нігерією, 10 – із Танзанією.

Розвиток міждержавних відносин в Африці прискорився за рахунок розвитку субрегіональної інтеграції, але навіть при цьому істотно поступався рівню стосунків із державами Заходу.

27.4. Субрегіональні інтеграційні утворення в Африці

Основним пріоритетом для зміцнення власного суверенітету в між-африканських відносинах була економічна співпраця, що відбувалася на субрегіональному рівні. Активізація економічної кооперації з метою подолання відсталості в розвитку заклала фундамент до налагодження тіснішої взаємодії в політичній, оборонній, правовій та інших сферах. Паростки таких об'єднань були закладені ще метрополіями, які за їх посередництва намагалися зміцнити свою економічну присутність у нових незалежних державах, тому значна кількість субрегіональних багатосторонніх інституцій формувалися з держав, що колись належали одній метрополії. На початок 1980-х рр. в Африці не лишилося жодної держави, яка б не була залучена до торговельно-економічних угруповань. На кінець 1970-х рр. в Африці існувало 18 економічних інтеграційних об'єднань і 20 загальноафриканських економічних установ (Африканський банк розвитку, Асоціація центральних банків, Африканський союз залізниць, Асоціація сприяння міжафриканській торгівлі). Функціонували десятки двосторонніх комісій і комітетів з економічної співпраці, об'єднання картельного типу з координації дій з виробництва конкретного типу продукції (кави, какао, арахісу, міді, заліза тощо). ОАЄ приділяла значну увагу розвитку субрегіональної інтеграції. Континент поділяється на п'ять субрегіонів: Північну, Західну, Центральну, Східну та Південну Африку. У їхніх межах за прямої підтримки ОАЄ було створено низку субрегіональних формувань, які забезпечували вільне пересування робочої сили, капіталів, товарів і послуг між державами – членами відповідної структури. Перед субрегіональними інститутами постало завдання розробки спільної політики в галузі сільського господарства, промисловості, транспорту, зв'язку. Організаційно й інституційно вони повторювали ОАЄ: вищим органом є Конференція глав держав й урядів, виконавчим – Рада міністрів та Генеральний секретаріат. Генсека організації обирала конференція глав держав й урядів.

Найбільшого розвитку процес інтеграції набрав у Західній Африці, що зумовлено незначними розмірами більшості держав та малонаселеністю, і це робить автаркію практично неможливою.

У 1959 р. за ініціативи Франції було утворено Раду згоди, до складу якої увійшли Бенін, Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Нігер та Того. Підсумками спільних дій організації стала безмитна торгівля товарами місцевого виробництва, розпочато програми міждержавних перевезень, підготовки фахівців з дефіцитних спеціальностей. У галузі сільського господарства створено економічне співтовариство зі скотарства та виробництва м'ясопродуктів, об'єднання із виробництва томатів, налагоджено коор-

динацію з будівництва елеваторних споруд. При раді функціонує Фонд допомоги, який акумулює гроші на розвиток та є гарантом позик.

Подальша інтеграція втілювалася у створення у січні 1974 р. на базі Митного союзу держав Західної Африки Економічного співтовариства Західної Африки (Economic Community of Western Africa – СЕАО (фр. – ECOWAS)/ЕКОВАС), до складу якого увійшли шість країн: Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Мавританія, Малі, Сенегал і Нігер. Головними завданнями організації були: здійснення економічної інтеграції, розвиток інфраструктури держав-членів, прискорення індустріалізації, розвиток торгівлі. Планувалося встановити єдиний митний тариф та дозволити вільне пересування в межах союзу робочої сили та капіталу, розроблено механізм безмитного пересування сировини місцевого походження. Штаб-квартира організації знаходиться в м. Уагадугу (Буркіна-Фасо). Окрім того, усі учасники ЕКОВАС, за винятком Мавританії, одночасно є членами Західноафриканського валютного союзу, у межах організації діє спільний центральний емісійний банк держав Західної Африки. ЕКОВАС поступово виходить за межі лише економічної кооперації, і 1977 р. на конференції глав держав й урядів було укладено договір про ненапад і сприяння в оборонній сфері.

Уже у 1975 р. ЕКОВАС згуртувало 16 держав з населенням у 180 млн осіб. До складу організації влилися держави, які раніше належали різним метрополіям: Бенін, Кот-д'Івуар, Гвінея, Буркіна-Фасо, Малі, Мавританія, Нігер, Сенегал, Того – франкофонні, Гамбія, Гана, Ліберія, Нігерія, Сьєрра-Леоне – держави Співдружності націй, Гвінея-Бісау та Кабо-Верде – португаломовні. Штаб-квартира розташована в м. Лагос (Нігерія). Статут ЕКОВАС передбачав спільну координацію економічної політики, забезпечення вільного руху капіталів та робочої сили, протягом 15 років скасувати митні перепони між державами-членами, введення єдиної валюти. При ЕКОВАС діють низка комісій, Трибунал, Розрахункова Палата та Фонд співробітництва, який поповнюється за рахунок внесків держав-членів та залучення зовнішніх коштів (до 60 % фонду складають внески Нігерії та Кот-д'Івуар).

Як засвідчили події 1980-х рр. ЕКОВАС не виконав покладених на нього функцій: пересування робочої сили відбувається з порушеннями протоколу 1986 р., не скасовані митні бар'єри. У 1987 р. держави-члени затвердили трирічну програму економічного відродження Західної Африки на суму в 1 млрд дол, виробили спільний підхід щодо переговорів з боргів, ухвалили Програму валютної співпраці, спрямовану на створення валютного союзу. Проте оголошені завдання знову ж таки не були виконані.

ЕКОВАС окрім економічної складової має потужний військовий елемент у вигляді міжафриканських миротворчих сил організації

(ЕКОМОГ – моніторингова група ЕКОВАС), що певним чином зачіпає компетенцію ОАЄ. Характерною рисою діяльності організації з моменту її виникнення була беззаперечна гегемонія Нігерії, що підтримувала значну кількість визвольних рухів (Ангола, Мозамбік) і боролася проти режиму апартеїду в ПАР.

У Центральній Африці економічна інтеграція відбувається менш жваво. Найбільшим угрупованням у цьому субрегіоні став Митний та економічний союз Центральної Африки (The Central African Customs and Economic Union – САСЕУ/МЕСЦА), утворений у 1964 р. у складі Габону, Камеруну, Конго (Браззавіль), ЦАР та Чаду, який продовжував активно функціонувати до початку 1990-х рр.

Колишні бельгійські колонії Заїр, Бурунді та Руанда у 1976 р. сформували Економічне співтовариство району Великих озер. Ключова мета організації полягала у спільному освоєнні водних запасів басейну озера Вікторія. Було ухвалено програму освоєння р. Рузизі, спільне використання рибних ресурсів о. Танганьїка. Держави-учасниці прагнули сформувати спільний ринок товарів, праці та капіталу. У 1979 р. було засновано спільний банк розвитку, проте діяльність організації з реалізації постійно гальмувалася дефіцитом фінансування. У 1970-х рр. з метою економічної кооперації було засновано Союз держав Центральної Африки (Central African Economic Union – САСЕУ/СДЦА) у складі Заїру та Чаду.

Найбільшою організацією субрегіону стало Економічне співтовариство держав Центральної Африки (Economic Community of Central African States – ЕССАС/ЕККАС), яке було засноване 1983 р. До складу формування увійшли 10 держав: Габон, Чад, Камерун, ЦАР, ДРК, Бурунді, Конго (Браззавіль), Руанда, Сан-Томе і Принсіпі, Екваторіальна Гвінея. Метою організації стало поетапне створення до 2000 р. спільного ринку. При цьому варто підкреслити, що ДРК, Бурунді та Руанда входять до Зони преференціальної торгівлі держав Східної та Південної Африки (ПТА), що свідчить про їх непевну географічну визначеність стосовно якогось конкретного регіону. Діяльність ЕККАС протягом 1980-х рр. відбувалася вкрай неефективно, свідченням цього є відсутність оформленої інституційної структури.

Гібридним формуванням, яке згуртувало у своїх лавах держави Західної та Центральної Африки стала Спільна Афро-Маврикійська організація (ОКАМ), що була створена 1969 р. Її членами були орієнтовані на Францію держави: Бенін, Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Маврикій, Нігер, Руанда, Сенегал, Сейшели, Того та ЦАР. Метою ОКАМ стала співпраця заради прискореного економічного, соціального, технічного та культурного розвитку. ОКАМ стала правонаступницею Спільної афро-малагасійської організації (САМО), яка розпалася через комплекс

складних політичних суперечок: підтримка сепаратистського режиму Чомбе в Заїрі, відмова засудити агресію Ізраїлю проти АРЕ 1967 р., обидва рішення САМО суперечили позиції ОАЄ і через це призвели до виходу з неї таких держав, як Мавританія, Конго, Заїр, Камерун, Чад, Мдагаскар і Габон. Керівництво ОКАМ, ураховуючи негативний досвід функціонування САМО та її надмірну заполітизованість, 1974 р. на саміті держав-членів у Бангі (ЦАР) у серпні 1974 р. ухвалили резолюцію припинити політичну діяльність і сконцентруватися на реалізації соціально-економічних та культурних проектів, особливо у сфері підготовки фахівців нових інженерних спеціальностей.

Першим субрегіональним проектом на Півночі Африки з метою здійснення економічної інтеграції стала Консультативна комісія країн Магрибу, що була створена 1964 р. та включала Алжир, Марокко, Туніс і Лівію. Участь лівійської сторони в межах організації була обмежена наявністю політичних чинників, оскільки офіційний Тріполі не поділяв поглядів інших членів групи та мав територіальні суперечки з Тунісом, внаслідок чого Лівія згодом взагалі залишила лави Консультативної комісії. У 1960–1970-х рр. діяльність Комісії не була спрямована на створення митного союзу, а концентрувалася переважно на спільній реалізації малих економічних проектів.

Із середини 1970-х рр. у відносинах між країнами субрегіону виникають складні суперечності, які переросли у напруженість та політичну конфронтацію. Причинами складностей економічного зближення були:

⇒ низька ступінь гомогенності між державами внаслідок приналежності до різних колоніальних імперій. Марокко, Алжир, Мавританія, Туніс – французькі колонії, Лівія – італійська, Західна Сахара – іспанська;

⇒ перманентна боротьба за лідерство в регіоні між практично рівними за політичною вагою Марокко, Алжиром та Лівією;

⇒ розбіжність позицій Алжиру та Лівії, з одного боку, і Марокко та Мавританії, з іншого, щодо політичного статусу Західної Сахари;

⇒ імперська політика Марокко, яке мало територіальні претензії до Мавританії та Алжиру і зазіхало на їхню цілісність та суверенітет.

Комплекс цих проблем гальмував конструктивний розвиток співпраці, яке було активізовано лише наприкінці 1980-х рр.

17 лютого 1989 р. в місті Маракеш між урядами Алжиру, Лівійської Джамахерії, Мавританії, Марокко та Тунісом було ухвалено Декларацію про заснування Союзу Арабського Магрибу (САМ) та підписано угоду про створення його основних інститутів.

Цілями САМ визначалися:

⇒ зміцнення братніх зв'язків між державами-членами;

⇒ досягнення прогресу та процвітання їхніх суспільств;

⇒ збереження миру, що мав ґрунтуватися на справедливості та праві;

⇒ поетапне здійснення переходу до вільного пересування людей, товарів і капіталів.

Щодо міжнародних питань, то держави мали забезпечити та підтримувати дипломатичну співпрацю у формі політичного діалогу, в оборонних питаннях виступати за збереження незалежності кожної держави, у галузі економіки прагнути до розробки спільних економічних проектів. Основними цінностями союзу стали іслам і національна арабська сутність. Вищим керівним органом САМ проголошувалася Президентська рада, що скликала на сесії кожні півроку, виконавчим органом – Рада міністрів закордонних справ, яка мала збиратися шість разів на рік. Головою організації є Генеральний секретар, який призначається Президентською радою на термін у три роки з правом переобрання на другий термін. На Судовий орган організації покладені функції розгляду суперечок, які виникали між державами Союзу в питаннях трактування змісту Договору й угод, що уклалися учасниками САМ. У межах Союзу були сформовані чотири спеціалізовані міністерські комісії: з економіки та фінансів, з продовольчих проблем, з інфраструктури, з людських ресурсів.

Інтеграційні процеси на Сході Африки мають довготривалу історію. Початок йому було покладено ще 1905 р., коли було створено Східноафриканське валютне управління, учасниками якого були три держави: Кенія, Уганда і Танзанія. У 1911 р. було створено Поштовий союз Східної Африки. По завершенні Другої світової війни в субрегіоні було утворено Східноафриканський верховний комісаріат, проте після отримання Танзанією незалежності 1961 р. він трансформувався у Східноафриканську організацію спільних служб (САОСС). Загалом субрегіональна інтеграція та кооперація в 1960–1970-ті рр. розвивалася доволі слабо, оскільки такі держави, як Сомалі, Руанда, Бурунді, Ефіопія та Джибуті знаходилися поза межами об'єднавчих ініціатив.

У 1967 р. між урядами Кенії, Танзанії й Уганди було підписано угоду про заснування Східноафриканського співтовариства (East Africa Community – ЕАС/САС), проте опублікування того ж року Арушської декларації, що проголосила соціалістичну орієнтацію Танзанії зумовило ідеологічний розкол у лавах держав-членів й істотно звузило межі потенційної співпраці.

Позитивними сторонами існування САС стали спільна координація державами транспортних систем країн і поштових служб, а також існування єдиної валютної та банківської системи. Проте соціалістичний дрейф Танзанії, а також танзанійсько-угандійська війна підірвали підвалини союзу і він 1977 р. був розпущений. Уже 1981 р. було створено зону преференційної торгівлі держав Східної та Південної

Африки (Easten and Southern Africa Preference Trade Area – ПТА/ПТА), яка охопила 19 держав-учасниць та стала найбільшим субрегіональним утворенням в Африці, у межах якого співпрацюють Бурунді, Руанда, Кенія, Ефіопія, Малаві, Джибуті, Коморські острови, Маврикій, Лесото, Мозамбік, Сомалі, Свазиленд, Уганда, Танзанія, Замбія, Зімбабве, Заїр, Судан та Намібія.

Угода ПТА передбачала поетапне оформлення економічного союзу шляхом поступового заморожування, а згодом і скасування митних тарифів на попередньо узгоджені списки товарів, починаючи з 1984 р., й, нарешті, створення до 1992 р. субрегіонального спільного ринку.

На практиці ПТА не виконала поставлених перед нею завдань, навіть порівняно з провалом економічної інтеграції в межах ЕКОВАС, її досягнення є скромнішими: ПТА залишилася суто економічним форумом, який не набув рис політичної спрямованості. Незважаючи на розширення обсягу валютних розрахунків між державами – членами зони, торгівля в межах ПТА складає лише 6 % їхнього загального товарообігу.

У 1986 р. у Східній Африці виникла ще одна інтеграційна структура – Міжурядовий орган з розвитку та боротьби із посухами (Inter-Governmental Authority on Drought and Development Authority IGADD/ІГАДД), членами якого стали Кенія, Судан, Сомалі, Джибуті й Ефіопія. Незважаючи на назву, ключовою функцією організації було врегулювання внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів, які виникали між її учасниками. ІГАДД стала локомотивом урегулювання кризи на Півдні Судану, будучи посередником між центральним урядом країни та повстанцями з Національно-визвольної армії Судану (НВАС), окрім того, організація була активно залучена до процесу мирних переговорів між урядом Ефіопії та повстанцями з Еритрейського фронту визволення (ЕФВ). У сфері економіки ключовою функцією ІГАДД було подолання шляхом координації зусиль держав-членів продовольчих криз, які виникали в різних країнах субрегіону, особливо в Сомалі та Джибуті.

Досить складно відбувалася політико-економічна інтеграція в державах Південної Африки. Найдавнішим інтеграційним міждержавним об'єднанням субрегіону є Південно-Африканський митний союз (South African Custom Union – SACU/САКУ), утворений ще у 1910 р. у складі Ботсвани, Лесото, ПАР, Свазиленду. САКУ передбачав безмитний рух товарів і послуг між членами об'єднання та запровадження спільного зовнішнього тарифу для торгівлі з іншими країнами світу. У преамбулі Договору про створення САКУ зазначено: "...забезпечення тривалого економічного розвитку митного союзу загалом і зокрема сприятиме розвитку менш розвинених країн – членів митного союзу та диверсифікації їхніх економік, ... створення для всіх учасників рівних переваг у торгівлі між собою, а також з іншими країнами".

У 1969 р. уряди ПАР, окупованої Намібії, Ботсвани, Свазиленду, Лесото, Малаві та Зімбабве в розширеному складі активізували діяльність Митного союзу Південної Африки. Кооперація була викликана передусім економічними потребами, проте ключовим стримуючим бар'єром для неї було існування режиму апартеїду в ПАР та Зімбабве, а також тривалі національно-визвольні війни в Анголі (до 1975), Мозамбіку (до 1975) та Намібії (до 1990).

У межах САКУ передбачалося запровадження компенсаційного механізму (з метою пом'якшення домінування економіки ПАР), який передбачав розподіл прибутків мереж країн – членів САКУ від 17 до 23 % з коштів спільного компенсаційного фонду. Керівний орган САКУ – Комісія Митного союзу – мала збиратися щорічно, але дане об'єднання не мало власного офісу та персоналу. Політика в межах САКУ координується відповідними урядовими департаментами, а спільна ставка прибутку мала встановлюватися Резервним банком ПАР.

Розгортання діяльності САКУ призводило до поступового узалежнення економік інших країн від економіки ПАР, особливо у сфері ринку робочої сили, а зі створенням у 1986 р. Спільної валютної зони (Common Monetary Area – СМУ/СМА) – й у фінансовій. Характерними рисами СМА були:

- ⇒ південноафриканський ранд проголошувався обмінною валютою країн – членів зони,
- ⇒ країни-члени мали право друкувати власну валюту,
- ⇒ не передбачалося жодних обмежень на трансферт коштів до або із зони,
- ⇒ відповідні інституції в урядовому, фінансовому секторі та з ділових кіл Лесото, Свазиленда і Намібії мали право приєднатися до ринку капіталу ПАР.

На початок 1990-х рр. саме САКУ оцінювалося як найефективніша інтеграційна структура на Африканському континенті.

Намагаючись протистояти расистському режиму ПАР, країни півдня континенту у 1980 р. скликали Конференцію з координації розвитку Півдня Африки (South Africa Development Coordination Conference – SADC/САДКК). Її ключовими цілями стали активна співпраця заради розвитку національних економік, економічний тиск на ПАР, сприяння соціальній однорідності держав субрегіону, відхід від сировинної орієнтації економік і розвиток передових технологій ведення господарства. Соціальна однорідність передбачала сприяння виробленню почуття регіоналізму, нівелювання трайбалістських тенденцій, боротьбі за демократизацію держав регіону.

Протягом 1980-х рр. САДКК була переважно політичною структурою, неспроможною утворити суцільний економічний простір, і реально діючою організація стала лише 1994 р., коли до її лав увійшла ПАР.

Субрегіональна інтеграція загалом виступала в даний період практичною складовою реалізації політики співпраці на континенті. Субрегіональні інститути в галузі економічної кооперації сприяли посиленню взаємозалежностей між африканськими країнами, скоординували їхні зусилля на міжнародній арені та були провідним чинником запобігання міждержавних конфліктів. У той же час, субрегіональна інтеграція в 1960–1980-ті рр. розвивалася в Африці не рівномірно, внаслідок чого істотного прогресу у справі виведення держав континенту з тенет політико-економічної відсталості досягнуто не було.

27.5. Конфлікти в Африці та способи їх подолання

Уже перші роки існування незалежних африканських держав позначилися політичною дестабілізацією, що охопила різні частини континенту. Боротьба за визволення, сепаратизм, етнічна нерівномірність, політична боротьба за владу, економічна відсталість, політика колишніх метрополій зі збереження контролю в колишніх колоніях і відсутність ефективних субрегіональних та загальноконтинентальних інститутів міжнародної безпеки породжували складні та багаторівневі конфлікти, які вбачалися єдиним з можливих виходів із кризових ситуацій.

Конголезька криза. Першим серйозним випробуванням для народів Африки став конфлікт у Бельгійському Конго. Влада місцевим представникам була передана 30 червня 1960 р., заледве після піврічного перехідного періоду. Надзвичайно строката в етнічному плані країна виявилася цілковито неготовою до самостійного державного існування. Президент країни Ж. Касавубу не користувався авторитетом серед більшості населення, яке з підозрою ставилося до його прозахідних симпатій. Реальні важелі влади потрапили до рук прем'єр-міністра П. Лумумби, який, спираючись на племена баконго та батателе, дотримувався прорадянської орієнтації. Уже після кількох тижнів правління його уряд зіштовхнувся із серйозними проблемами. У країні бракувало національних кадрів, політичні партії та угруповання ворогували між собою, почалися сутички на етнічному ґрунті. Після того, як 5 липня 1960 р. з ультранационалістичними гаслами повстали солдати столичного гарнізону, з Конго почали масово виїжджати європейці.

Найбагатша природними ресурсами провінція країни Катанга 11 липня 1960 р. оголосила незалежність. Її лідер, М. Чомбе, зумів забезпечити собі таємну підтримку західних власників копалень, що знаходилися на території провінції, і за допомогою білих найманців швидко створити сильну армію. У громадянській війні, яка розгорілася у країні, політичні суперечки переплелися з традиційною племенною ворожнечею. Через неодноразові акти геноциду, що здійснюва-

лися обома воюючими сторонами, до Конго було введено спочатку бельгійські війська, а згодом і міжнародні сили ООН.

Після того, як П. Лумумба звернувся за безпосередньою допомогою до СРСР, серед його прихильників стався розкол. Очолені міністром оборони Ж. Мобуту заколотники арештували П. Лумумбу та вислали літаком у провінцію Катанга, де він 17 січня 1961 р. був убитий. Смерть лідера країни не припинила громадянської війни, що з різною інтенсивністю тривали до 1965 р., єдність країни було відновлено лише завдяки втручанням в конфлікт військ ООН. У кінцевому підсумку у листопаді 1965 р. влада опинилася в руках військового диктатора Ж. Мобуту, який змінив своє європейське ім'я на африканське Сесе Секо. У країні було проведено "африканізацію", що полягала, зокрема, у зміні всіх даних європейцями географічних назв на місцеві, а в 1971 р. Конго змінило назву на Заїр (з 1998 р. – Демократична Республіка Конго).

Громадянська війна в Нігерії. Сепаратизм у Біафрі. Найбільшим етнічним конфліктом постколоніальної Африки стала громадянська війна в одній із найбагатших і найбільш населених країн континенту Нігерії. Після мирного здобуття 1 жовтня 1960 р. нею незалежності у країні почався період політичної нестабільності. У Нігерії, де проживало майже 200 різних народів, етнічні проблеми наклалися на релігійні та соціальні. Серед найбільших народів країни три – фульбе, йоруба та хауса – сповідують мусульманство, а представники четвертого – ібо – в основному християни-католики. Упродовж 1962–1966 рр. у Нігерії відбулося три військові перевороти, економіка країни майже повністю розвалилася, почався політичний хаос. Голова уряду Нігерії, начальник штабу армії підполковник Якубу Говон, лише номінально зберігав контроль над територією країни, яка дедалі більше перетворювалася в конгломерат заселених різними етнічними групами територій.

У відповідь на переслідування ібо з боку етнічних груп фульбе, йоруба та хауса, підполковник Одумегву Оджукву оголосив 30 травня 1967 р. незалежність заселених цим народом південно-східних територій країни. Проголошена держава отримала назву Біафра і навіть була визнана Танзанією, Габонем, Кот-д'Івуаром, Замбією та Гаїті. У свою чергу, нігерійський уряд підтримували СРСР, США та Велика Британія. Запросивши військових найманців із цілого світу й таємно купуючи зброю у Франції та Португалії, незалежна Біафра оборонялася до січня 1970 р. Просування нігерійських федеральних урядових військ углиб Біафри супроводжувалося геноцидом народу ібо, загальні втрати якого оцінюються в понад мільйон жертв. Проте після перемоги глава Нігерії Я. Говон зробив усе від нього залежне, щоб уникнути етнічної помсти і якнайшвидше ліквідувати наслідки війни.

Ефіопо-сомалійське протистояння на Африканському розі. У 1970-х рр. на півночі Східної Африки (Африканському розі) відбулася низка

кризових міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів. Найбільшим джерелом напруження в регіоні була перманентна політична криза в Ефіопії. Ще в 1961 р. християнська більшість країни зіштовхнулася з відцентровим сепаратистським рухом у заселеній переважно мусульманами приморській провінції Еритреї. За рішенням ООН, ця територія упродовж 1952–1961 рр. перебувала під управлінням Аддис-Абеби, а згодом була Ефіопією анексована. Тоді ж дедалі чіткіше почав вимальовуватися конфлікт Ефіопії із Сомалі, яке вимагало передачі населеної мусульманами прикордонної провінції Огаден.

Незадоволені постійними поразками в боротьбі з еритрейськими партизанами, ефіопські військові 12 вересня 1974 р. вчинили державний переворот, усунувши від влади імператора Хайле Селассіє. Повстанці створили Координаційний комітет збройних сил (ДЕРГ), що складався із 120 полковників і генералів. Однак новостворений революційний уряд виявився нестійким. У ході жорстокої боротьби за владу із середовища заколотників висунувся полковник Менгісту Хайле Маріам, який 2 лютого 1977 р. здійснив наступний переворот і, одноосібно очоливши уряд, наказав розстріляти своїх політичних супротивників прозахідної орієнтації. У травні 1977 р. М. Маріам уклав угоду про дружбу та співпрацю із СРСР, після чого розпочав соціальні реформи радянського зразка. Унаслідок цих подій СРСР припинив допомогу еритрейцям та Сомалі й переорієнтувався на підтримку Аддис-Абеби, що стала його вірним союзником у регіоні.

Вважаючи, що Ефіопія є достатньо ослаблена державними переворотами, улітку 1977 р. Сомалі зробило спробу силою повернути собі регіон Огаден. Ситуація для Ефіопії ускладнилася тим, що в цей же час підтримані Суданом і Саудівською Аравією еритрейці майже повністю витіснили урядові війська зі своєї території та блокували оточені в портах на Червоному морі ефіопські гарнізони. Несподіванкою для уряду стала поява власного сепаратистського руху в провінції, заселеній народом тигре. Головною причиною незадоволення федеральним урядом була катастрофічна ситуація із забезпеченням населення продуктами. Ефіопський марксистський режим утримувався при владі завдяки допомозі з боку СРСР зброєю та прибуттю до країни 17-тисячного контингенту кубинських військ. Восени 1977 р. Аддис-Абеба отримала 400 танків, 28 реактивних літаків, зенітні системи й іншу військову техніку на загальну суму 1 млрд дол. У лютому 1978 р. за підтримки пілотованої радянськими льотчиками авіації та за участі кубинців ефіопська армія звільнила Огаден, а роком пізніше повернула контроль над провінціями Тигре та Еритреєю.

Військові перемоги викликали ейфорію у керівництва Ефіопії, яке одразу ж після закінчення бойових дій узялося за економічні та соціальні реформи. Було націоналізовано промисловість, а в сільській міс-

цевості проведено поголовну колективізацію. Неefективне господарювання, яке збіглося в часі з надзвичайною засухою, призвело в 1984–1985 рр. до страшного голоду, внаслідок якого померло понад мільйон осіб, у 1988 р. відновився активний партизанський рух в Еритреї та Тигре. Ситуація уряду стала безнадійною після виведення з країни в 1989 р. кубинських військ і припинення радянської військової допомоги. На півдні Ефіопії проти центрального уряду повстав народ оромо. На кінець 1989 р. урядові війська контролювали лише центральну частину Ефіопії. Унаслідок досягнених на переговорах у Лондоні домовленостей полковник М. Маріам 21 травня 1991 р. зрікся влади і виїхав у Зімбабве, а Аддис-Абебу зайняли підрозділи тигре. На чолі Ефіопії тимчасово став лідер Революційно-демократичного фронту ефіопських народів Мелес Зенауї (із серпня 1995 р. – прем'єр-міністр Федеративної Демократичної Республіки Ефіопія). 24 травня 1993 р. Еритрея проголосила незалежність.

Конфлікти в колишніх іспанських і португальських колоніях. У 1968 р. отримали незалежність іспанські колонії Фернандо-По та Ріо-Муні, які, об'єднавшись, створили Екваторіальну Гвінею. У Західній Сахарі, де з 1972 р. вівся видобуток фосфатів, процес деколонізації затягнувся до листопада 1975 р., коли Іспанія оголосила про передачу цієї території під спільне управління Мавританії та Марокко, проте через чотири роки Мавританія відмовилася від наданих їй прав. 27 лютого 1976 р., за день до остаточного припинення іспанської присутності у Західній Сахарі ліворадикальний Народний фронт визволення Сегіет-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (ПОЛІСАРІО) проголосив незалежну Сахарську Арабську Демократичну Республіку (нині визнана понад 70-ма державами). Отримавши підтримку від Алжиру, незадоволеного посиленням свого західного сусіда, ПОЛІСАРІО розпочав партизанську війну проти марокканських військ. З перемінним успіхом боротьба тривала до вересня 1991 р., коли було підписано перемир'я. Однак процес підготовки передбаченого РБ ООН референдуму щодо самовизначення населення Західної Сахари й ідентифікації його потенційних учасників суттєво не просунувся, передусім через розбіжності сторін стосовно критеріїв, на підставі яких має здійснюватися реєстрація цієї категорії осіб.

Останньою з європейських держав, що на початку 1970-х рр. зберігала африканські колонії, була Португалія, яка проводила активну колонізаційну політику, переселивши до своїх африканських володінь лише у повоєнний період 400 тис. осіб. Першим національно-визвольним рухом у португальських колоніальних володіннях став створений 1956 р. Народний рух визволення Анголи (МПЛА), очолений Аугустіньо Нето, що перебував під сильним впливом марксистської ідеології. У 1961 р. було створено Народний союз Анголи, на основі якого 1962 р. виник прокитайський Народний фронт визволення Анголи (ФНЛА).

У 1966 р. через ідеологічні суперечки з ФНЛА вийшла група Жонаса Савімбі, який утворив прозахідний Народний союз за повну незалежність Анголи (УНІТА). З 1964 р. проти португальського панування боролися марксистський Фронт визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО).

Проте, незважаючи на активну партизанську боротьбу незалежницьких патріотичних рухів, влада в португальських колоніях була передана представникам місцевого населення лише після того, як у квітні 1974 р. внаслідок безкровної "революції гвоздик" у метрополії від влади було усунуто диктаторський режим Марцелло Каetano. У 1974 р. Португалія визнала незалежність Гвінеї-Бісау, у якій на той час партизани, очолювані Амілкарсом Кабралом, уже встановили контроль над більшою частиною країни. Роком пізніше Португалія надала незалежність Анголі, Мозамбіку, Островам Зеленого мису та Островам Сан-Томе і Принсіпі.

Хоча 31 січня 1975 р. влада в Анголі була передана уряду, до якого ввійшли представники МПЛА, ФНЛА та УНІТА, коаліція виявилася винятково нестійкою, і вже в липні почалася урядова криза, а згодом і громадянська війна. Політичний хаос змусив колишню метрополію евакуювати з країни близько 300 тис. білих португальців, більшість яких займали відповідальні технічні посади, після чого промисловий сектор Анголи зазнав паралічу. Серед сторін ангольського конфлікту ініціативу відразу ж захопила МПЛА, яка, контролюючи столицю, проголосила створення Народної Республіки Ангола на чолі з президентом А. Нето. Під час збройного конфлікту з опозиційними політичними силами МПЛА користувалися великими поставками зброї та допомогою кубинських військових. На кінець 1975 р. Ф. Кастро вислав до Анголи 15 тис. солдат, відібраних за кольором шкіри, крім того, в Анголі воювало понад тисячу військових радників із СРСР.

Незважаючи на військово-технічну допомогу з боку США та ПАР, ФНЛА й УНІТА зазнавали поразку за поразкою, невелика територія на крайньому південному сході Анголи залишилася під контролем УНІТА лише завдяки постійній повітряній підтримці ВПС ПАР та участі південноафриканських командос у боях з урядовими військами та кубинцями. Допомога антикомуністичному руху в Анголі суттєво збільшилася після приходу до влади в США адміністрації Р. Рейгана. Найжорстокіші бої відбувалися в 1987–1988 рр., однак урядовим військам так і не вдалося знищити збройної опозиції, і після згорання програм допомоги від СРСР Луанда змушена була піти на переговори. У грудні 1988 р. почалася евакуація кубинських військ, яка остаточно закінчилася через три роки. За посередництва США та СРСР 31 травня 1991 р. в Лісабоні президент Анголи Жозе Едуарду душ Сантуш і лідер УНІТА Жонас Савімбі підписали угоду про припинення громадянської війни та проведення вільних виборів, що відбулися у вересні наступного року під наглядом представників ООН. Цілком неочікувано на виборах пе-

ремогла МПЛА. Не визнавши їхнього результату, Ж. Савімбі продовжив партизанську боротьбу, однак, позбавлений підтримки з боку США та ПАР, не зміг претендувати на колишній вплив.

Аналогічно розвивалася політична ситуація в Мозамбіку, який проголосив незалежність 25 червня 1975 р. Оскільки до влади в країні прийшла група, очолена відомим своєю марксистською риторикою Саморою Машелом, то вже з перших днів незалежності з країни почали виїжджати білі колоністи. Унаслідок відсутності національних кадрів зупинилася частина підприємств, скоротилася площа оброблюваних плантацій, припинили роботу комунальні служби. Додаткового удару економіці країни завдали проведена форсованими темпами непродумана націоналізація, спроби колективізації та політичні репресії. Уже на початку 1976 р. у Мозамбіку почався голод.

Того ж року завдяки значній допомозі та підтримці Родезії на території Мозамбіку було створено Народний рух опору Мозамбіку (РЕНАМО). Згодом до підтримки РЕНАМО приєдналася ПАР, яка за його допомогою знищувала створені на мозамбіцькій території Африканським національним конгресом (АНК) бази. Великих збитків зазнав Мозамбік через заборону на працю мозамбіцьких шахтарів, накладену урядом ПАР. Під тиском економічних важелів у 1984 р. уряд Мозамбіку змушений був заборонити існування на своїй території тренувальних таборів АНК, а ПАР, у свою чергу, припинила допомогу РЕНАМО. Зважаючи на постійні економічні невдачі, уряд Мозамбіку дедалі більше віддалявся від соціалістичної моделі суспільного устрою радянського зразка.

Поворотним моментом в історії країни став 1986 р., коли внаслідок авіакатастрофи загинув С. Машел, новий президент Жоакім Альберто Чіссано нормалізував стосунки з ПАР і розпочав мирні переговори з опозицією. Підписання мирної угоди в Римі за ангольською схемою 4 жовтня 1992 р. було прискорене розпадом СРСР. На проведених двома роками пізніше під наглядом ООН виборах з мінімальною перевагою перемогли представники ФРЕЛІМО, але партизанська війна не відновилася.

З 1960 р. розпочинається боротьба за визволення Намібії, що завершилася проголошенням незалежності 21 березня 1990 р.

Ліквідація апартеїду в Південно-Африканській республіці. Упродовж 1950–1960-х рр. у ПАР відбувалися процеси, цілком протилежні за своєю суттю загальній тенденції деколонізації. Внаслідок виборів 1948 р. новим керівником держави став висуванець праворадикальної Національної партії Даніель Малан, який розпочав створення системи расової сегрегації, що отримала назву апартеїд (від *апартхайд*, мовою африкаанс означає *відрубність*). Парламент країни ухвалив низку законів, які, зокрема, забороняли шлюб та статеві відносини між представниками різних рас, спільне проживання та спільну гос-

подарську діяльність. Для білих і чорношкірих було визначено окремі транспорт, місця публічного користування тощо.

У 1959–1963 рр. у країні створено десятки бантустанів – територій, призначених для виняткового проживання чорної більшості, що мали часткову автономію. Вони становили лише 13,7 % території країни, але там проживало 68 % мешканців країни, для чорношкірих працівників підприємств за межами бантустанів передбачалося право тимчасово мешкати без родин у спеціально визначених тимчасових таборах. Організаційним центром руху чорношкірої більшості країни став заснований 1912 р. Африканський національний конгрес (АНК), який до кінця 1950-х рр. користувався переважно мирними парламентськими методами боротьби, а його тогочасний лідер Альберт Лутулі навіть отримав у 1960 р. Нобелівську премію миру. Однак, зважаючи на безуспішність мирних засобів тиску на уряд, на початку 1960-х рр. до керівництва АНК прийшла група радикалів на чолі з Нельсоном Манделою. Символічним переломним моментом в історії АНК стали події 21 березня 1960 р. в Шарпвелі, коли під час організованої поміркованим Панафриканським конгресом демонстрації поліція застрелила 69 осіб. У відповідь на ці події в багатьох містах країни відбулися масові заворушення, а уряд заборонив діяльність АНК. У 1962 р. поліція заарештувала Н. Манделу, а через два роки він був засуджений до пожиттєвого ув'язнення.

Провівши серед білого населення референдум, уряд Генріха Вервурда оголосив у березні 1961 р. про вихід ПАС зі складу Британської Співдружності, а 31 травня 1961 р. проголосив цілковиту незалежність країни під назвою – Південно-Африканської Республіки. Після придушення спалаху антиурядових виступів у середині 1960-х рр. у ПАР почався період відносного спокою. Головні лідери опозиції змушені були емігрувати, а поліція та спеціальні служби ефективно нейтралізували спроби насильницького опору урядовій політиці апартеїду. Для того, щоб дещо заспокоїти національні рухи, уряд ПАР удався до політики розширення автономії бантустанів, яка, утім, не змінювала загальної політичної системи країни. Унаслідок такої політики в 1974 р. в ПАР виникла організація поміркованої опозиції "Інката", керівником якої став харизматичний зулуський лідер Мангосуту Бутелезі. "Інката" оголосила про намір лояльно ставитися до існуючого уряду та діяти легальними методами. Така позиція одразу ж викликала рішучий супротив з боку лідерів АНК, що швидко призвело до кривавих зіткнень між конкуруючими партіями в боротьбі за право представляти інтереси чорної більшості країни.

Зовнішньополітичне затишся закінчилося після проголошення біля кордонів ПАР нових незалежних держав – Анголи, Мозамбіку та Зімбабве. АНК одразу ж створила на їхній території табори та військові

бази. Поява "тилу" дозволила лідерам АНК суттєво зміцнити свою бойову організацію – "Умконто ве сізве" ("Спис народу"), що займалася саботажем на транспорті та промислових об'єктах й індивідуальним терором. Реагуючи на посилення урядових репресій проти чорношкірої більшості, ООН наклала міжнародне ембарго на торгівлю з ПАР. Намагаючись поєднати жорстоку боротьбу спецслужб і загонів цивільної самооборони білих із політикою поступок, уряд ПАР до 1981 р. оголосив про надання незалежності чотирьом бантустанам на своїй території: Транскею, Сіскею, Бопутатсвану та Венді. Жодна із країн світу не визнала цих маріонеткових напівдержавних утворень.

У зовнішній політиці ПАР здійснювала політику жорсткої конфронтації із сусідніми країнами, на території яких розташовувалися бази АНК. Поряд з економічними санкціями, Преторія періодично вдавалася до обмежених військових акцій, висилаючи в Анголу та Мозамбік підрозділи своїх командос. Намагаючись прорвати зовнішньополітичну блокаду, уряд ПАР спробував нав'язати співпрацю з некомуністичними режимами в Заїрі та Малаві.

Усвідомлюючи безперспективність спроб постійно утримувати владу винятково насильницькими методами, починаючи з 1982 р., уряд білої меншості вдався до таких кроків, що мали нормалізувати ситуацію в країні. Упродовж 1982–1986 рр. було ліквідовано практику "малого апартеїду", який полягав у системі побутових обмежень і викликав особливий супротив чорношкірої більшості. Тоді ж було легалізовано низку громадських організацій, які декларували лояльне ставлення до існуючого режиму, дозволено спільне членство білих і чорношкірих у політичних організаціях, а також скасовано заборону шлюбу та статевих контактів між представниками різних рас. Однак чинною залишилася заборона, що передбачала окреме проживання білого та кольорового населення.

У 1983 р. на референдум було винесено пропозицію створення окремих палат парламенту для кольорових й азіатів. Хоча 66 % учасників референдуму проголосували за цю пропозицію, усе ж вибори до нового парламенту, що відбулися в 1984 р., бойкотувало майже 80 % кольорового населення ПАР. Незадоволені половинчастістю запропонованого розв'язання проблеми расової дискримінації, лідери АНК розпочали у вересні 1984 р. акції громадської непокорності, що переросли в масові заворушення та вуличні зіткнення. Не справляючись із хвилею насильства, уряд увів у країні в червні 1985 р. надзвичайний стан. Виступи чорношкірої більшості середини 1980-х рр. відзначалися надзвичайною брутальністю та жорстокістю. У багатьох районах справжні вуличні бої відбувалися між прихильниками АНК та "Інкати". Популярним способом страти політичних противників стало практиковане обома сторонами конф-

лікту спалення людей живцем усередині залитих бензином автопокришок, що одягалися на тіло жертви.

Масові заворушення 1984–1986 рр. суттєво вплинули на рівень економічного розвитку ПАР, унаслідок припинення співпраці з ПАР банків Британії та США було підірвано довіру інвесторів і почався відплив капіталу. Лише на початку 1987 р. уряду вдалося стабілізувати ситуацію та спинити економічне падіння. Реакцією на масові заворушення стало зростання популярності серед білого населення крайніх правих. У 1988 р. на виборах до парламенту перемогла Консервативна партія, що виступала за жорсткіше ставлення до чорношкірих, але її лідер Фредерік де Клерк, якого вважали прихильником "сильної руки", не виправдав покладеної на нього ультраконсервативними довіри, продовживши згортання політики апартеїду. У 1990 р. він дозволив легалізувати АНК і випустив із в'язниці його лідера Нельсона Манделу. У 1991 р. було скасовано останні закони, на які спиралася система апартеїду. У ході переговорів "круглого столу" Н. Мандела та Ф. де Клерк досягли порозуміння про порядок проведення перших у ПАР загальних виборів, що відбулися 26–28 квітня 1994 р. АНК отримала на цих виборах 62 %, "Інката" – 10, а Національна партія білої меншини – 20 % голосів.

Угандійсько-танзанійська війна. Внаслідок перевороту до влади в Уганді у 1971 р. приходять Іді Амін, який встановив у країні диктаторський режим. Опозиція жорстоко придушувалася, а численні її представники, серед яких і скинутий президент Мілтон Оботе, емігрували до сусідньої Танзанії. З огляду на це відносини між Угандою та Танзанією ускладнилися, особливо вони загострилися після спроби сил опозиції здійснити військову інтервенцію до Уганди для скинення Аміна.

Восени 1978 р. внаслідок повстання угандійської армії південні райони країни перейшли під владу повсталих, зростала підтримка від емігрантів-опозиціонерів з Танзанії. Іді Амін звинуватив Танзанію в агресії і втручанні у внутрішні справи Уганди. 1 листопада 1978 р. угандійська армія вторглася в Танзанію й окупувала територію на захід від озера Вікторія. Почалися військові дії між угандійською армією та танзанійськими збройними силами, до яких приєдналася Національно-визвольна армія Уганди, утворена з угандійських опозиціонерів у Танзанії. Після того, як угандійські війська були вибиті з території Танзанії, президент країни Джуліус Ньерере ухвалив рішення про продовження бойових дій з метою повалення режиму Іді Аміна. На підтримку Уганди виступила Лівія, надавши військову допомогу. 11 квітня 1979 р. танзанійська армія взяла столицю Уганди місто Кампала, що означало фактичне завершення війни. Наслідком війни стало скинення Іді Аміна, який утік до Лівії (згодом до Саудівської Аравії), а в країні почалася громадянська війна між опозиційними угрупованнями 1981–1986 рр.

Громадянська війна в Чаді. Події 1967–1988 рр. фактично є сукупністю конфліктів щодо поділу державної влади й доступу до неї етнічним угрупованням. Ідеться про найбільші спільноти країни – арабів-мусульман й африканців-християн, усередині кожного з блоків існували кілька секцій, що ставилися один до одного вкрай вороже. На ці відносини накладалися геополітичні інтереси сусідніх країн, згодом і не лише сусідніх: будь-кому, хто оголошував себе повстанцем, були гарантовані лівійські гроші й підтримка, а кошти США та Франції перетворювали війну на головну чадську індустрію, у той час, коли незначна кількість її учасників дозволяла собі на ці кошти непогано жити.

У значній мірі зародки конфлікту були покладені самою французькою колоніальною адміністрацією в Чаді, яка фактично не контролювала північну частину країни, заселену кочовиками й нецікаву з погляду економічної вигоди, а зосередила зусилля на розвитку місцевої економіки в південній частині країни. Як наслідок, з місцевих мешканців набирали і керівний персонал низького рівня. Саме таким місцевим управлінням і була передана влада після демонтажу колоніального управління у 1969 р. З 1965 р. новий уряд, отримавши повноту влади на півночі країни і після виведення французьких військ поставивши там своїх адміністраторів, намагався витіснити місцевих лідерів. Вихідці з півдня захопили владу і проводили доволі жорстку політику, особливо у сфері оподаткування, що призвело до численних повстань у різних частинах країни (префектури Гера, Уеддей, Бетна, Оуадда, Ауза тощо).

У Судані й Лівії з 1968 р. почали формуватися визвольні фронти. Найпотужніший з них під назвою ФРОЛІНАТ (Фронт національного визволення Чаду) сформувався в червні 1966 р. в Ньялі (південно-західний Судан) під керівництвом Ібрагіма Абачі через злиття радикальних "лівих" й ісламістів. У галузі зовнішньої політики нова організація відстоювала позитивний нейтралітет, допомогу визвольним рухам, у внутрішній – спиралася на рівність і коаліційний уряд. Фронт спирався винятково на представників півночі й не намагався налагодити відносини з півднем країни. У листопаді 1966 р. Фронт увійшов до Чаду з метою організації повстання проти президента Томбалбая. Як політична одиниця Фронт проіснував єдиним до 1976 р. (переважно із центрами в Хартумі, Алжирі та Тріполі), коли внаслідок боротьби за лідерство між фракціями Гукуні Уеддея і Хісена Хабре утворюються у 1976 р. незалежний фронт ФАН (Збройні сили Півночі) на чолі із Х. Хабре (який був незадоволений залежністю фронту від лівійців) та у 1977 р. ФАП (Народні збройні сили), ці дві фракції ще неодноразово поділялися на дрібніші. Значну роль у неоднорідності Фронту відіграла сусідня Лівія, для якої неспокій у Чаді відкривав перспективу отримати збагачену ураном прикордонну територію смуги Аузу на півночі Чада (територіальна суперечка з 1955 р.).

У квітні 1969 р. Томбалбай звернувся до Франції із проханням про повернення французьких збройних сил у Чад. Франція надала військовий контингент, який внаслідок дворічної "операції Бізон" фактично витіснив повстанців з території країни. Вихід французів з Чаду призвів до захоплення півночі країни повстанцями. У 1971 р. після скинення президента Томбалбая нового політичного потужного лідера так і не з'явилося, що призвело до погіршення ситуації. У 1976–1977 рр. активізувалася діяльність ФАП, який контролював 40 % території країни і був відомий як незалежний від інших держав. У січні 1978 р. в Хартумі було підписано Угоду про припинення вогню, але повстанці використали ситуацію на свою користь, продовжили наступ і фактично захопили половину території країни.

На чергових переговорах у лівійських містах Себх та Бенгазі фактично узаконили розмежування країни на зони контролю уряду і повстанців, хоча і ці угоди не дотримувалися. Кінець переговорам було покладено перемогами у 1978 р. урядових військ при підтримці французького Іноземного легіону (1200–1500 бійців) під Аті й Джода, повстанці відступили.

Серед повстанців позначився черговий розкол: ФАП на чолі з Гукуні проголосив курс на повалення неоколонізаторської диктатури, що нав'язана Францією 11 серпня 1960 р., ФАН на чолі із Х. Хабре прихильніше поставився до уряду. За активної підтримки Лівії, Судана й Нігера 25–29 серпня 1978 р. відбулося підписання "Основоположної хартії", що передбачала розподіл повноважень між фракцією повстанців на чолі із Х. Хабре й урядом Маллуми. Мусульмани в уряді домінували з незначною перевагою, а до ради національної оборони входило по шість представників кожної сторони. Х. Хабре отримав пропозицію посади прем'єра, однак його вимоги були ширшими, аж до запровадження арабської мови як офіційної мови радіомовлення замість французької й більшої кількості посад в уряді для представників півночі. Незадоволені вимоги призвели до численних повстань на чолі із силами Х. Хабре у Нжамені. На додаток утворюється ще один повстанський рух МПЛАТ на заході країни за активної підтримки Нігерії.

З 10 березня по 21 серпня 1979 р. відбулося чотири безрезультатні конференції сторін. У листопаді 1980 р. під тиском міжнародної спільноти був створений перехідний тимчасовий уряд, де 11 місць отримали представники півдня, 13 – півночі й кілька місць інші медіатори. Із січня 1980 р. країну охоплюють збройні дії між ФАН і ФАП з активною участю інших фракцій. Наслідком цього етапу війни стала відкрита участь Лівії у конфлікті. У грудні 1980 р. сили Х. Хабре були витіснені з країни, а 6 січня 1981 р. Лівія і Чад підписали *Договір про злиття двох держав*. Договір викликав негативну реакцію з боку світової спільноти. Сторони пояснили, що дані документи є лише декларацією про наміри. 7 червня

1982 р. війська Х. Хабре взяли столицю Чаду Нджамену. На цей раз лівійці вивели свої війська і відмовилися від втручання. Користуючись незадоволенням південних префектур урядовими методами правління, Х. Хабре, фактично, повністю контролював країну. Прийнявши президентську присягу, він сформував уряд, до складу якого намагався ввести представників майже всіх фракцій, що боролися за владу в країні, декларував проведення політики національного примирення, отримав донорську допомогу (1,7 млрд дол), набув членства Чаду в ООН та ОАЄ. Наприкінці 1982 р. на основі об'єднання ФАН, ФАН й інших фракцій реалізовувалися плани зі створення національної армії, ФАНТ. Проводилися переговори з Лівією, що вимагала ісламізацію Чада і передачу Аузи, на що новий уряд не погодився. З початку 1983 р. за підтримки лівійської сторони на чолі з Уеддеєм починається новий етап громадянської війни в Чаді. На середину 1983 р. Франція погоджується на допомогу урядовим силам і в межах операції "Манта" (3,5 тис. осіб) попереджає ескалацію конфлікту, країну фактично поділили по 16-й паралелі. Х. Хабре перетворює ФРОЛНАТ на політичну партію Національний союз за революцію і незалежність (УНІР). У серпні 1983 р. починаються переговори з місцевими угрупованнями ("кодос"), що тривали до кінця 1985 р. паралельно із переходом 1200 з них на службу в національну армію (Франція спеціально надавала кошти на їхню перекупівлю).

За результатами мирних домовленостей 10 листопада 1984 р. Франція вивела свої війська, а Лівія почала будувати авіабазу біля міста Файя Ларго. Наприкінці 1986 р. в силах фракцій півночі відбувається розкол, ФАП переходить на бік Х. Хабре. З 1987 р. сили Х. Хабре починають наступ на північні території. Після розгрому лівійських гарнізонів Муамар Каддафі надає наказ у березні 1987 р. залишити Чад. Бої розгорнулися в районі Аузи і завершилися підписанням перемир'я 11 вересня 1987 р., за яким Лівія і Чад домовилися шукати мирного шляху розв'язання територіальної суперечки. Питання про Аузьку смугу було передано в Міжнародний суд, який виніс рішення на користь Чаду. Лівія погодилась із даним рішенням.

Х. Хабре запрошує опонентів до уряду, а в листопаді 1988 р. були підписані Багдадські угоди про мир. Загальна кількість жертв конфлікту оцінюється у 10 тис. осіб. Водночас його тактика, в основі якої запрошення політичних опонентів до правлячого уряду, спричинила множення конкурентів у боротьбі за владу в країні і не дала тривалого спокою країні.

Таким чином, Африка в період 1945–1991 рр. демонструє динамічні перетворення деколонізації та суперечливі процеси становлення незалежності в умовах біполярного протистояння США і СРСР. З огляду на це переважаючими тенденціями є високий рівень конфліктогенності між державами й особливо всередині держав, напруже-

ність цивільно-військових відносин, територіальні суперечки, низький рівень розвитку, екологічні ризики тощо, з іншого боку – активні інтеграційні процеси в економічній сфері не сприяли політичній стабільності на загальноконтинентальному рівні.

Пошукові завдання

З'ясуйте основні концептуальні засади зовнішньої політики африканських країн 1945–1991 рр.

Дослідіть проблеми становлення африканських націй.

Визначте тенденції демографічного та гуманітарного розвитку Африканського континенту.

Проаналізуйте віддзеркалювання ключових теорій розвитку африканських країн на їхні зовнішньополітичні стратегії й поведінку на світовій арені.

Охарактеризуйте основні етапи становлення й розвитку системи міжафриканських відносин.

Визначте й обґрунтуйте основні моделі врегулювання африканських конфліктів.

З'ясуйте місце Африканського континенту в конфігурації біполярного протистояння.

Література

Андреев А. Африка. Эпидемия сепаратизма: можно ли приостановить её распространение? // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 3.

Африка – континент конфликтов и надежд // Международная жизнь. – 2000. – № 6.

Васильев А. Большая африканская война // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 1, 2.

Иванов И. Ангола. Нефть, война, деньги // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 4.

Поляков А. Эфиопия – Эритрея. Логика бессмысленной войны // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 10.

Современные международные отношения / Под ред. А.В. Торкунова. – М., 2001.

Щетинников В. Сьерра-Леоне. Война, алмазы, власть // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 11, 12.

African Islam and Islam in Africa: Encounters between Sufits and Islamists/ Ed.by D. Westerlund, E. Rosander. – Edinburgh, 2000.

Olonisakin F. Peace and Justice in Africa: Post Cold-War issues // International Relations. – 2000. – Vol. XV. – № 1.

Talbott S. The Crisis in Africa: Local War and Regional Peace // World Policy Journal. – 2000. – Vol. 17. – № 2.

Розділ 28 Українська РСР на міжнародній арені

28.1. Отримання Українською РСР зовнішньополітичних повноважень

Перемога антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною та її союзниками зумовила радикальне реформування міжнародної системи. Поряд з найхарактернішими ознаками змін, до яких зазвичай відносять біполярність та холодну війну як системне протистояння, особливе значення мало набуття Радянським Союзом статусу надзвичайно впливового, а часом і визначального актора міжнародних відносин.

Ще йшли бої на фронтах Другої світової війни, але вже виразно проявлялися обриси нової системи міжнародних відносин, у якій Радянській Союз, на думку Сталіна, мав відігравати виключну роль. Московська "Правда" 28 січня 1944 р. надрукувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП (б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони й зовнішньої політики та схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради СРСР. Сам факт проведення пленуму був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З'їзди партії, як відомо, з 1939 по 1952 рр. не скликалися.

Того ж дня, 28 січня, почала роботу X сесія ВР СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю "Про перетворення Наркомату оборони і Наркомату закордонних справ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати" виступив Голова Раднаркому, нарком закордонних справ СРСР В. Молотов. Після короткого обговорення доповіді у цей же день Верховна Рада СРСР одноставно ухвалила два запропоновані закони "Про утворення військових формувань союзних республік" і "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин". Статтями 18-а і 18-б ці закони увійшли, як поправки, до Конституції СРСР.

За директивою з Москви VI сесія Верховної Ради УРСР 4 березня 1944 р. ухвалила закон "Про утворення Наркомату закордонних справ УРСР". Відповідні зміни були внесені і до Конституції УРСР ст. 15-б. Відповідно до змін, республікам СРСР, й УРСР у тому числі, надавалося право брати участь у міжнародних відносинах у формі призначення й відкликання своїх повноважних представників в інших країнах, вступу в безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. У той же час, ст. 45 Конституції УРСР передбачала, що у питаннях зовнішньополітичної діяльності УРСР мала керуватися загальносоюзними принципами відносин з іноземними державами, а основні форми й напрями діяльності визначаються союзним НКЗС.

Отже, у даному питанні увагу привертають причини появи УРСР на міжнародній арені.

Перші ідеї про доцільність конституційних змін в СРСР постали під впливом західних союзників СРСР по антигітлерівській коаліції. Недостатньо самої констатації того, що вперше питання про підвищення статусу союзних республік у зовнішній політиці було порушене на конференції у Тегерані, де Ф. Рузвельт виклав американський погляд щодо доцільності створення після війни ООН. Слід звернути увагу на причинно-наслідкові зв'язки. Їхня суть відображена у словах Й. Сталіна, сказаних Ф. Рузвельту у Ялті: голос України йому був потрібен для збереження єдності Радянського Союзу. З огляду на це Москва надзвичайно поспішала: уже через два місяці після тегеранської конференції всі радянські республіки стали де-юре суб'єктами міжнародного права. Такий статус, безумовно, уможлилював нові механізми маніпуляцій для Москви. У цьому зв'язку американський дипломат Е. Стетініус, пригадуючи у своїх мемуарах ту саму приватну бесіду Ф. Рузвельта із Й. Сталіном у Ялті, у ході якої радянський керівник скаржився на невизначеність ситуації в Україні, якраз першим і розкрив глибинну суть проблеми.

Практично всі зарубіжні історики акцентують увагу саме на високих темпах ухвалення рішень про конституційні зміни.

Статус суверенних держав давав змогу Сталіну активніше використовувати радянські республіки у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань їхнього майбутнього членства в ООН, проблем післявоєнних кордонів тощо. Наявність двох міністерств закордонних справ – загальносоюзного та республіканського – створювала вдалий зовнішньополітичний інструмент, який посол США в СРСР А. Гарріман влучно назвав "двостволкою".

Разом з тим численні експерти зауважують, що конституційні поправки 1944 р. були також певною ідеологічною рекламою сталінської національної політики як для народів Європи й Азії, які мали обирати собі новий політичний устрій, так і для радянських народів. Проводячи аналіз мотивів запровадження конституційних змін в СРСР А. Гарріман зазначав, що вони мають на меті дещо пом'якшити "абсорбцію прибалтійських країн, зробити її менш неприємною як для населення Литви, Латвії та Естонії, так і для світової громадської думки. Отримуючи свої наркомати оборони й закордонних справ, національні армії, ці країни набудуть вигляду напівнезалежних країн.

Очевидно, що світова громадськість усвідомлювала і факт умовності розширення зовнішньополітичних повноважень радянських республік. "якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, –

писав А. Гарріман, – то він буде керуватися та спрямовуватися центральним комісаріатом у Москві”.

Започатковане Москвою за рік до завершення війни створення союзно-республіканського Комісаріату закордонних справ УРСР та внесення відповідних доповнень до республіканської Конституції безумовно стали реакцією на зміни в настроях частини українського населення не на користь Москви. Там планували ці акції як спосіб ідеологічного утамування та демонстрації демократизму національної політики КПРС.

Республіканська ж преса акцентувала: "Українці вбачають у них новий крок уперед у розв'язанні національного питання, новий ступінь у розвитку і зміцненні своєї державності”.

Проте за будь-яких оцінок і відсутності суттєвих складових класичної демократії, щонайменше для Української РСР, це означало бодай частковий прорив у зовнішній світ у межах складної дихотомії між представництвом союзних і республіканських інтересів, що завжди складалося на користь Москви та відповідно до її планів.

28.2. Створення та розгортання діяльності Наркомату закордонних справ УРСР

Якщо для деяких республік надання зовнішньополітичних повноважень мало такий символічний характер, то в Українській РСР одразу розпочали реалізацію наданих можливостей (хоча згодом і в обмежених масштабах). Одразу підкреслимо, що діяльність була спрямована не на налагодження безпосередніх відносин з іноземними державами, а з метою вступу до створюваної міжнародної організації безпеки та наполегливої участі в обстоюванні справедливих кордонів, а також поточної співпраці із сусідніми країнами.

Постановами Політбюро ЦК КП(б) України й указами Президії ВР УРСР про створення НКЗС УРСР передбачалося призначення наркомом закордонних справ 38-річного О. Корнійчука – популярного на той час письменника і драматурга, який працював з 1943 р. одним із заступників наркома закордонних справ СРСР В. Молотова.

О. Корнійчук, як свідчить його лист до Голови Раднаркому УРСР М. Хрушова, енергійно взявся до справи, маючи на меті, насамперед, встановити дипломатичні відносини України з Великою Британією та США, а потім із багатьма іншими країнами антигітлерівської коаліції. У структурі НКЗС УРСР пропонувалося створити понад десяти відділів: один з них мав займатися сусідніми державами (Польща, Румунія, Чехословаччина), другий – питаннями взаємин із США та Вели-

кою Британією, третій – Болгарії, Югославії, Угорщини, Греції, Туреччини, четвертий – Німеччини. Ішлося також про створення протокольного, правничого, консульського й інших відділів.

Натомість в НКЗС УРСР було створено політичний, протокольно-консульський, секретно-шифрувальний та кілька обслуговуючих відділів. Загальний штат Наркомату мав включати 75 співробітників.

У перші місяці 1944 р. формувався апарат НКЗС (до липня 1944 р. в ньому налічувалося вже 40 осіб), виконувалися окремі доручення союзного НКЗС й уряду республіки: було складено історичні довідки та етнографічні карти західноукраїнських земель, підготовлено аналітичні матеріали про стан української еміграції в США тощо.

Великий інтерес до роботи НКЗС УРСР виявили представники зарубіжних країн, зокрема посол США в СРСР А. Гарріман та посол Великої Британії в СРСР А. Керр. Основною метою даних візитів було виявлення рівнів реалізації зовнішньополітичних повноважень в УРСР.

Активність у розгортанні діяльності НКЗС УРСР викликала стурбованість вищого керівництва, що мало наслідком зняття 12 липня 1944 р. з посади О. Корнійчука ("із формальних причин" – незнання іноземних мов) та призначення відомого діяча Комінтерну Д. Мануїльського, який на той час працював заступником завідувача Інформаційним відділом ЦК ВКП(б). Вирішальним у призначенні Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УРСР було те, що йому як політичному діячу довіряв Й. Сталін.

На середину липня 1944 р., коли Д. Мануїльський приступив до виконання обов'язків наркому закордонних справ УРСР, ще не вся територія України була звільнена від німецько-фашистських окупантів. Зважаючи на війну, матеріально-технічне забезпечення НКЗС було дуже поганим. НКЗС мав лише один службовий будинок, у якому розміщувався персонал, комендатура, їдальня й гараж. Ремонт приміщень виконувався поточний, а капітальний тільки планувався. Співробітникам виділили дев'ять квартир. Для потреб наркомату було придбано лише деякі конторські й квартирні меблі, малолітражний легковий автомобіль, що потребував капітального ремонту, і вантажний автомобіль, узагалі не придатний до експлуатації. Відчувалася гостра потреба у стильних меблях для представницьких цілей, обладнанні житлових приміщень. НКЗС утворився на початку року й тому не потрапив у планове постачання, а через це не одержував фондів матеріалів ані від союзних, ані від республіканських організацій. За жорсткої мобілізації всіх матеріальних ресурсів на воєнні потреби брак фондів матеріалів обмежував господарські можливості НКЗС.

Восени 1944 р. Україну відвідала делегація Польського комітету національного визволення, побували з офіційними візитами прем'єр-міністр Югославії І. Шубашич та заступник маршала Тіто Е. Кардель, якого приймав нарком Д. Мануїльський.

Молода українська дипломатія восени 1944 р. зробила перший крок у розвитку двосторонніх відносин. Нею було ретельно підготовлено проект угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян – з території УРСР. На перший погляд, вона не відрізнялася від подібних угод, що їх у певні періоди укладали сусідні держави, які бажали уникнути конфліктів на етнічному ґрунті. Найголовнішою умовою мала стати добровільність переселення. Угоду підписали 9 вересня 1944 р. голова РНК УРСР М. Хрущов і голова ПКНВ Осубка-Моравський. УРСР і Польща домовилися про обмін головними уповноваженими, місцем перебування яких визначалися Луцьк і Люблін. У цих же пунктах працювали головні представники, призначені країною-господарем. Головні уповноважені й головні представники мали по два заступники (один з них належав до спецслужб) і призначали, у свою чергу, районних уповноважених і представників. Районні уповноважені польської сторони розташовувалися на території УРСР – у Ковелі, Володимир-Волинському, Луцьку, Рівно, Дубні, Кременці, Бродах, Раві-Руській, Львові, Самборі, Дрогобичі, Стрию, Ходорові, Станіславі, Тернополі, Золочеві, Кам'янці-Бузькій і Чорткові. Районні уповноважені УРСР працювали в містах Польщі – Влодаві, Хелмі, Грубешуві, Томашуві, Любечуві, Ярославі, Перемишлі, Ліску, Замості, Красноставі та Білгораї.

НКЗС УРСР підготував Угоду з ЮНРРА (Адміністрація допомоги й відбудови при Об'єднаних націях), що була підписана 18 грудня 1945 р. й передбачала отримання фінансової та матеріальної допомоги УРСР і БРСР (250 млн дол).

З метою розв'язання проблеми кадрового забезпечення 1 листопада 1944 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відкрито факультет міжнародних відносин. У 1945 р. почав видаватися журнал "Сучасне і майбутнє", у якому висвітлювалися проблеми зовнішньої політики й міжнародних відносин.

Предметом особливої уваги НКЗС УРСР й основним напрямом зовнішньополітичної діяльності стали питання, пов'язані із забезпеченням участі УРСР у майбутній міжнародній організації – ООН.

Від самого початку створення Наркомат закордонних справ УРСР був зобов'язаний здійснювати відведені йому функції у межах спільної позиції радянської дипломатії. Це різко звужувало потенціал ухва-

лення й реалізації хоч якихось самостійних рішень Києва. Українська дипломатія повоєнних часів національні інтереси у прийнятому вимірі захищати просто не могла. З багатьох причин ще й через два роки після створення республіканського НКЗС між Києвом і Москвою тривало узгодження деталей.

На підтвердження наведемо факти з проекту листа наркома Д. Мануїльського на ім'я В. Молотова. Рівно через рік після створення Наркомату закордонних справ УРСР його керівник скаржився московському очільнику, що "дотепер ще не вирішені питання, пов'язані з роботою створених наркоматів. Так, приміром, не встановлене коло країн і питань, над якими слід працювати кожному наркомату, не визначено характер діяльності НКЗС республік до моменту їх виходу на міжнародну арену, немає положень про наркомат, не встановлена система інформації та керівництва республіканськими наркоматами".

В архівах МЗС України зберігається лист Д. Мануїльського на ім'я заступника наркома закордонних справ СРСР В. Деканозова, датований 24 січня 1946 р. У ньому зазначалося: "На мою думку, Союзному наркомату ближчим часом слід було б вирішити питання про систему керівництва республіканськими наркоматами. Ми мусимо знати, хто якими питаннями відає в союзному наркоматі, й до кого слід звертатися за розв'язанням тих чи інших питань... Найбільш доцільна побудова системи керівництва – це щоб відповідні відділи Союзного Наркомату практично були пов'язані зі спорідненими відділами республіканських наркоматів".

Поза увагою центрального керівництва залишалися пропозиції щодо потенційних міжнародних проектів, які не відповідали баченню СРСР. Так, після утворення Наркомату закордонних справ УРСР учений С. Сергєєв звернувся до В. Молотова з ідеєю створення регіонального об'єднання держав центральної і південно-східної Європи на чолі із СРСР. У проекті статуту Комітету придунайських держав до його завдань належали такі, як створення умов для мирного розв'язання суперечливих питань, координація зусиль у сфері транспорту й енергетики, попередження агресій. Отже, у пропозиціях українського науковця містилися елементи інтеграції, які згодом були реалізовані в Західній Європі. Відповіді з Москви так і не надійшло.

Таким чином, розгортання діяльності НКЗС УРСР значним чином обмежувалося інтересами СРСР й основними напрямками діяльності наркомату на етапі становлення стали: участь у створення ООН; участь у розв'язанні повоєнних проблем у Європі та світі; розв'язання питань територій та кордонів УРСР.

28.3. Участь Української РСР у створенні ООН

Уперше проблема входження союзних республік до Об'єднаних Націй постала в Думбартон-Оксі (передмістя Вашингтону), де 21 серпня 28 вересня 1944 р. відбулася конференція представників СРСР, США й Великої Британії (а згодом – Китаю). На ній розглядалося питання про утворення міжнародної організації безпеки, яка згодом одержала назву ООН. У перші дні її роботи посол СРСР у Вашингтоні А. Громико запропонував включити до держав – засновниць ООН усі 15 радянських республік і СРСР.

На Ялтинській конференції (4–11 лютого 1945) подібну пропозицію було поставлено в дещо зміненій формі – ішлося про дві-три республіки: Українську РСР, Білоруську РСР і, можливо, Литовську РСР. 7 лютого на нарадах сам Сталін нагадав про питання прийняття України і Білорусії у члени – засновники ООН. Стетініус, державний секретар США, згадував свою приватну розмову із Ф. Рузвельтом: "Маршал Сталін також сказав Рузвельтові, що йому потрібно три голоси ще й для того, щоб здобути згоду своїх співробітників на вступ до світової організації. Президент був обурений свого часу радянською вимогою у Думбартон-Оксі надати голоси для кожної з 15-ти республік. Він сказав мені, що було б логічно, якби ми вимагали для нас 48 голосів. Однак тепер, зважаючи на географію та населення, він не думає більше, що російська вимога додаткових голосів для України і Білорусії є нерозумною".

На засіданні глав делегацій нарком закордонних справ СРСР В. Молотов під час виступу наголошував на реальному існуванні республік і важливості їх внеску у війну: "Названі республіки зазнали найбільших жертв у війні та були першими територіями, на які вторглися німці. Справедливо, якби ці три республіки знаходилися серед членів – засновників нової міжнародної організації".

8 лютого 1945 р. було зафіксовано спільну позицію всіх учасників конференції. Доповідаючи від імені міністрів закордонних справ, представник Великої Британії А. Іден заявив: "делегатії Великої Британії та Сполучених Штатів підтримують, щоб серед первинних членів організації були дві радянські республіки".

Утім, незважаючи на досягнуті в Ялті домовленості, УРСР не отримала запрошення на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско, що розпочалася 25 квітня 1945 р. Насправді, до Сан-Франциско запрошувалися тільки ті країни, які підписали Декларацію Об'єднаних Націй 1942 р., або ті, що потім приєдналися до неї. СРСР вважав, що оскільки УРСР та БРСР перебували у стані

війни з Німеччиною, то вони автоматично запрошувалися до Сан-Франциско. США і Велика Британія виходили з того, що рішення про запрошення УРСР та БРСР до Сан-Франциско має бути ухвалене шляхом голосування на самій конференції. У зв'язку із ситуацією, що склалася, уряд УРСР звернувся безпосередньо до держав – учасниць конференції з офіційною заявою. У ній наголошувалося на відновленому праві брати безпосередню участь у міжнародних відносинах; акцентувалося на причинах зацікавленості України в охороні власної та міжнародної безпеки, на внеску в справу перемоги. Зокрема зазначалося, що український народ, солдати якого становлять щонайменше одну п'яту збройних сил Радянського Союзу, життєво зацікавлений у тому, щоб його зусилля та зусилля всіх народів, які борються зі спільним ворогом, увінчалися тривалим миром і привели після переможного закінчення війни до створення умов, які гарантуватимуть українському народу й іншим миролюбним націям захист від нових випробувань війни.

27 квітня 1945 р. засідання глав делегацій (Керівного комітету) одностайно ухвалило постанову про включення двох радянських республік до складу первинних членів міжнародної організації. 1 травня 1945 р. Генеральний секретар конференції А. Хісс надіслав до Києва запрошення до участі в конференції.

6 травня 1945 р. українська делегація, до складу якої увійшло 12 осіб, на чолі з народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським спеціальним рейсом вилетіла до каліфорнійського міста. Важливо зауважити, що делегація включилася у роботу на ранньому етапі обговорення Статуту ООН у комісіях і комітетах. Відкидаючи ідеологічні нашарування, слід наголосити на тому, що насправді українські дипломати добивалися закріплення у Статуті таких положень, які б гарантували фундаментальність майбутньої міжнародної співпраці в повоєнних умовах. Сам Д. Мануїльський очолив на конференції перший комітет першої комісії, у якому формулювалися преамбула, цілі і принципи Статуту. За ініціативою української делегації до нього увійшла низка положень про позитивне сприяння міжнародній співпраці в соціально-економічній сфері. Український міністр увійшов також до складу Керівного комітету й узяв участь у роботі першого комітету третьої комісії, де розглядалися структура і процедурні аспекти діяльності Ради Безпеки. Члени делегації працювали в багатьох інших комітетах і комісіях.

25 червня 1945 р. відбулася процедура підписання Установчого акта ООН – її Статуту. Серед перших свої підписи поставила українська делегація. Не зволікаючи, уже 22 серпня 1945 р. Президія Вер-

хонної Ради УРСР ратифікувала Статут ООН. Українські дипломати неодноразово обиралися на високі посади в різних органах Об'єднаних Націй. Зокрема, у вересні 1945 р. Д. Мануїльського було обрано першим віце-президентом Підготовчої комісії ООН.

На першій сесії Генасамблеї, що відбулася 10 січня 1946 р. в Лондоні, Українську РСР було обрано членом Економічної і Соціальної ради, що стала одним із ключових органів ООН. Уже наступного року Українська РСР була обрана членом кількох спеціалізованих органів Ради, а 1947 р. стала членом Економічної комісії для Європи разом з іншими європейськими державами та Сполученими Штатами. Важливі функції українські дипломати виконували і в Комісії з питань народонаселення, до складу якої також увійшла Українська РСР. Згодом було членство в Комісії ООН з прав людини, Соціальної комісії, Комісії зі становища жінок, Міжнародній організації праці тощо.

В усіх питаннях присутності в діяльності ООН УРСР майже цілковито залежала від протистояння між Москвою і Вашингтоном. Суперечлива участь української сторони у формуванні та становленні ООН ускладнювалася проблемністю спроб повністю узгодити позиції з Москвою, яка зі свого боку мала серйозні проблеми у відносинах із Заходом. Українська делегація у такій ситуації підтверджувала залежність від постійної підтримки Москви у межах рішення сталінського режиму використовувати принцип однаковості під час голосування в Об'єднаних Націях.

Саме тому з боку контрольованої Москвою обмеженої вузькими рамками залежності дипломатії УРСР не одержали підтримки американські пропозиції створити Опікунську раду, яка б приймала петиції та призначала розслідування щодо конкретних заяв від тих чи інших держав і громадських організацій. Не підтримала українська делегація і пропозиції Уругваю про те, що всі члени ООН зберігають свою цілковиту незалежність і територіальну недоторканість, інші права, притаманні цілковитій суверенності. Принцип поваги рівноправ'я та самовизначення був доповнений з радянської подачі такою фразою: "У цьому Статуті не міститься жодної з постанов, які уповноважують Організацію на втручання у справи, що за своєю суттю належать до внутрішньої компетенції відповідної держави".

Характерно, що на установчій конференції в Сан-Франциско особливе невдоволення СРСР, УРСР і БРСР викликали пропозиції прирівняти членів ООН у правах, незалежно від статусу держави. Причому пропозиція Австралії піддавалась обструкції радянських делегацій під приводом того, що у такий спосіб нібито забезпечувалася підтримка таких ідей делегаціями імперіалістичних держав.

Важливим формальним кроком в історії тогочасної міжнародної діяльності УРСР стало рішення про створення Комісії в закордонних справах ВР УРСР. Лист щодо цього питання за підписом секретаря президії ВР УРСР А. Зленка від 16 листопада 1956 р. супроводжується конкретними пропозиціями. Уже в перші місяці після цього рішення відбулися зустрічі з парламентськими делегаціями Англії, Фінляндії, Індії та Швеції. Проте й тут усе було непросто. 11 липня 1955 р. керівник фінського Сейму висловився так, що оскільки Українська РСР і Білоруська РСР представлені у Верховній Раді СРСР, то прийняття національних парламентських груп цих країн у члени Міжпарламентського союзу суперечить його статуту. Це питання вдалося розв'язати лише після тривалих погоджень.

Надання УРСР та БРСР членства в ООН стало предметом обговорення у пресі й інших засобах масової інформації, а згодом предметом досліджень численних науковців-радянологів. Так, дослідник з університету штату Пенсільванія В. Аспатурян у журналі "The American Political Science Review" 1959 р. назвав усі ці події конституційною імпровізацією, спрямованою на те, щоб замаскувати окремі аспекти реальної радянської дипломатії та приховати, що за кожною акцією Української та Білоруської РСР насправді стояли інтереси союзної держави. На його думку робота української і білоруської делегацій в ООН та її структурах здійснювалася переважно за інерцією, що ініціювалася в Москві. Більше того, він називав окремі елементи такої діяльності квазідипломатією через відсутність класичних ознак дипломатії, до яких, насамперед, належать рівноправні двосторонні відносини з іншими державами.

Більшість дослідників й істориків відкидають те, що Сталіну була необхідна просто більшість голосів у Генеральній Асамблеї ООН, через те, що даний орган мав відігравати другорядну роль у цілій системі ООН. Таке пояснення вважається спрощеним і, принаймні, недостатнім. Численні західні радянологи вважають, що йшлося тут про тактичний маневр, метою якого було висунути певні вимоги і створити передумови для того, щоб у переговорах домогтися за них поступок протилежної сторони в інших питаннях.

Серед українських радянологів у діаспорі переважала думка, що головним мотивом Москви було внутрішньополітичне міркування. За словами В. Голубничого, "московській уряд наданням цих прав республікам саме робив поступку національному розквіту, намагаючись цими поступками пом'якшити суперечливі національні відносини і тим самим зміцнити великодержавну".

28.4. Проблеми міжнародного визнання та встановлення двосторонніх відносин

Переважає більшість західних аналітиків і політиків сходилося на тому, що ані конституційні зміни 1944 р., ані рішення конференції у Сан-Франциско не внесли принципових змін у державно-політичний статус УРСР та БРСР, які не стали загальноновизнаними суб'єктами міжнародного права й не мали змоги проводити власну, незалежну від Москви, зовнішню політику. Існували погляди про частковий міжнародно-правовий статус. Фактом є вихід УРСР на міжнародну арену.

У контексті питання міжнародного визнання розглядається проблематика спроб, насамперед США та Великої Британії встановити дипломатичні, або принаймні консульські відносини з УРСР. Документи зовнішньої політики США заперечують популярні в СРСР і серед нинішніх керівників Компартії України тези про те, що американський імперіалізм постійно докладав зусиль, аби розвалити Радянський Союз. Переконатися в цьому, зокрема, дозволяє американське реагування на пропозицію Лондона встановити дипломатичні відносини з УРСР.

Цій проблемі присвячено таємний Звіт відділу досліджень й аналізу Управління стратегічних служб США від 16 грудня 1944 р. Тоді йшлося про вплив чинника неросійських республік СРСР на формулювання і здійснення зовнішньої політики США.

Це було зроблено у листопаді 1946 р. у формі пропозицій міністра закордонних справ Кабінету міністрів. Документ називався "Встановлення дипломатичних зв'язків з урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки", де зазначалося: "Ми одержали б постійне джерело інформації на території СРСР, яка має велике економічне та воєнне, якщо також і не політичне, значення (Україна – друга за розмірами республіка в СРСР) ми б на практиці вивчили роботу радянської урядової машини за межами Москви".

Суть американського підходу міститься у відповіді британському відомству під назвою "Про переваги й невігоди встановлення дипломатичних зв'язків з Українською РСР" 1947 р.: "Встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків з Україною дало б уряду цінний постпідслуховування в одній з найважливіших республік Радянського Союзу... Українська РСР не є незалежною суверенною державою і навіть не володіє досить високим ступенем автономії. Угоду про прийняття України в Об'єднані Нації було досягнуто під тиском потреб воєнного часу. Встановлення дипломатичних зв'язків з Україною допомогло б радянському уряду у його маневрах, спрямованих на те, щоб іноземні

уряди повірили в реальність фіктивної автономії радянських республік... Окреме визнання України призвело б до більшого ускладнення наших зв'язків з Радянським Союзом і дало б радянському уряду нові можливості для маневрів у спробах реалізації власних специфічних інтересів у міжнародних справах".

Ще виразніше ситуація прояснюється в документі "Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії" від 18 серпня 1948 р., що був підготовленому під грифом "цілком таємно" у відділі політичного планування держдепартаменту для Ради національної безпеки США: "Вірно, що українці не зазнали щастя під російським режимом і що слід щось зробити, аби захистити їх у майбутньому. Однак є багато вагомих факторів, які не можна не брати до уваги. Поки українці були важливим своєрідним елементом у Російській імперії, вони не проявляли себе "нацією", здатною успішно взяти на себе відповідальність за проблему незалежності перед лицем великої російської протидії. Україна не є чітко визначеним етнічним чи географічним поняттям... Зрештою, ми не можемо бути байдужими до почуттів самих великоросів... Усяка довготривала політика США має базуватися на їх прийнятті і співпраці з ними. Українська територія є частиною їхньої національної спадщини, як Середній Захід у нас... Наша політика в перший момент мала б полягати в дотриманні зовнішнього нейтралітету до тих пір, поки не йтиметься про наші власні інтереси – воєнні чи якісь інші. І лише коли стане зрозуміло, що справа заходить у небажаний глухий кут, станемо підштовхувати (Росію й Україну – авт.) до подолання розходжень на шляхах розумного федералізму".

Керуючись прагматичним прагненням не допустити нових змін у статус-кво, Вашингтон уникав серйозного порушення питання національно-державного переустрою СРСР. Лише усвідомивши, що такий підхід певною мірою дискредитує США в очах колоніальних народів, рух яких за своє національне визволення набув незворотності, американські аналітики українського походження добилися ухвалення Конгресом резолюції про поневолені нації. Сталося це 1959 р. в часи президентства Д. Ейзенхауера.

Як пишуть канадські історики Б. Кордан і Л. Луц'юк, логіка тогочасних державних стратегій заперечувала ризики, які могли випливати від ініціювання змін у статус-кво. Британський фахівець М. Халперн, у свою чергу, чітко узагальнив, що Україна мала тільки один шанс вижити як культурна цілісність – у союзі з Росією.

Така концепція взяла гору у позиції Заходу, стримуючи потенціальні можливості представництв і представників Української РСР у зовнішньому світі.

Існує низка документально підтверджуваних фактів, які свідчать про те, що Сполучені Штати насправді відігравали роль закулісного каталізатора постійної уваги зарубіжних країн до Української РСР. Однак відсутні серйозні докази того, що американські дії в межах так званих таємних операцій в українському напрямі справді були добре спланованою і підтриманою державою стратегічною операцією. Насправді вони були спорадичними і проявлялися переважно як наслідок особистої ініціативи певних американських керівників спецслужб і дипломатичного відомства.

Головну роль у підтримці самої ідеї представництва УРСР в ООН й інших міжнародних організаціях незаперечно відіграли Сполучені Штати. Міністру оборони США Джеймсу Форестолу належить ініціатива скористатися можливостями руху опору в Західній Україні для організації таємної війни проти сталінського режиму, а відомий дипломат Джордж Кеннан прямо зумовив свій інтерес до українського питання появою УРСР у світовій дипломатії. Згодом стане зрозуміло, що головним для США було збирання інформації про реальні плани Й. Сталіна на українській землі. Україна в офіційному Вашингтоні загалом розглядалася невід'ємною частиною СРСР, який сприймався цілісною державою, сформованою на засадах добровільного входу союзних республік. Відтак самою своєю присутністю на міжнародній арені представники УРСР, попри кількісну обмеженість і відсутність реальних прав на самостійні дії, насамперед виконували місію інформаційного прориву. Парадокс полягав у тому, що реалізації такої місії сприяли так звані контрпропагандистські акції Києва у відповідь на антикомуністичні заяви лідерів західних держав. Чим більше з боку представників УРСР, Білоруської РСР та СРСР лунало заяв про демократизм ленінсько-сталінської національної політики, тим більше зростав на Заході інтерес до чинника поневолених комуністичним режимом неросійських народів.

Наприклад, у зв'язку зі святкуванням в УРСР 30-річчя радянської державності посол США у Москві У. Сміт 29 січня 1948 р. звернув увагу державного секретаря на те, що В. Молотов у своїй промові зосередився на критиці буржуазних впливів, зокрема, в Україні, а у записці від 7 лютого того ж року У. Сміт наголошував на поширенні в Україні ідеї звільнення від радянського деспотизму.

Таким чином, незалежно від рівня політичної активності США в українському питанні, очевидним є те, що держдепартамент постійно тримав події, пов'язані з Україною, у полі зору. Робилося це в перші роки холодної війни в контексті загальної радянської і східноєвропейської політики США. Свідченням цього були, наприклад, оцінки пові-

реного у справах Сполучених Штатів у Москві Ф. Колера. Зазначаючи загрозу приєднання деяких сателітних держав Східної Європи до Радянського Союзу, він висловлював сумнів стосовно того, що некомуністичні держави – члени ООН далі прислухатимуться до міркувань, якими виправдовувався спеціальний статус Білорусії й України у часи боротьби із фашизмом. Високопоставленого американського дипломата проблема "Україна – ООН" цікавила винятково з погляду послаблення позицій СРСР на міжнародній арені. З плином часу такий підхід ставав визначальним.

У міру загострення радянсько-американського протистояння Україна розглядалася окремо й тоді, коли йшлося про "проникнення" в середовище радянських людей. Після проголошення Г. Труменом перед Американським товариством редакторів газет (20 квітня 1950) курсу на донесення істини іноземним народам з метою протидії комуністичній пропаганді, цей напрям постійно посилювався, а його мета в узагальненні заступника держсекретаря формулювалася так: "відкинути росіян назад".

Заступник держсекретаря Е. Баррет у спогадах, названих ним "Правда – наша зброя", окремо зупиняється на цілях "кампанії істини". Сприяння національно-державному самовизначенню народів СРСР серед них на 1950 р. не значилося. На майже 900 сторінках документів "Європа: політичний і економічний розвиток у 1951 р." Україна не згадана жодного разу.

У 1947 р. з боку Анголи, а у 1956 р. з боку Судану надійшли пропозиції щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР, які так і залишилися без відповіді.

28.5. Участь УРСР у Паризькій та Дунайській конференціях

Після завершення Другої світової війни на порядок денний висулися питання правового оформлення її міжнародно-політичних наслідків, мирного врегулювання в Європі. Країни-переможниці досягли домовленості про розробку й укладання мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини – Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією. Відповідно до попередньої спільної домовленості між СРСР, США та Великою Британією про участь у наступній мирній конференції п'яти британських домініонів СРСР зажадав додаткових п'яти місць для УРСР, БРСР, Литовської, Естонської та Латвійської РСР. Однак поступку було зроблено лише щодо перших двох радянських республік.

Порядок підготовки й підписання мирних договорів обговорювався на кількох міжнародних конференціях і нарадах. У розробці проектів мирних договорів брали участь такі держави: з Італією – СРСР, США, Велика Британія, Франція; з Румунією, Болгарією та Угорщиною – СРСР, США, Велика Британія; з Фінляндією – СРСР і Велика Британія. Право участі в конференції отримала 21 держава – усі 5 членів Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) та 16 інших держав, у тому числі УРСР. Конференція відкрилась у Парижі в Люксембурзькому палаці 29 липня 1946 р.

Делегацію УРСР на Паризькій мирній конференції очолював заступник Голови Ради Міністрів УРСР, міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. До складу делегації входили також О. Война, проф. М. Петровський, проф. В. Корецький, проф. М. Птуха, А. Барановський, В. Тарасенко, О. Касименко, В. Коваленко, проф. Ф. Примак, М. Лисенко, М. Лукін. Представники УРСР були обрані на ряд відповідальних посад: Д. Мануїльський – віце-головою з політичних і територіальних питань для Італії, А. Барановський – головою комісії для Румунії, М. Птуха – доповідачем комісії для Угорщини (після того, як представник Чехословаччини відмовився від цієї посади).

Участь делегації УРСР у роботі Паризької мирної конференції викликала неоднозначну оцінку українських закордонних організацій. Одна з них – "Український конгресовий комітет в Америці" на чолі з президентом С. Шумейком – звернулася до Паризької мирної конференції зі спеціальним меморандумом, у якому заперечувалася законність повноважень делегації, очолюваної Д. Мануїльським. Це звернення, однак, не мало якихось практичних наслідків. Західні держави не ризикнули поставити під сумнів статус делегації УРСР і тим самим викликати невдоволення Москви.

На початку роботи конференції бурхливі дебати виникли при обговоренні питання про запрошення деяких держав з дорадчим голосом. Делегація СРСР, зокрема, виступила проти запрошення Австрії. Палку дискусію спричинила пропозиція Югославії запросити до Парижа делегацію Албанії: СРСР підтримав югославську пропозицію. На підтримку Албанії за дорученням Москви виступив глава делегації УРСР Д. Мануїльський. З огляду на це на конференцію були запрошені й Албанія, й Австрія

Делегація УРСР брала активну участь в обговоренні найголовніших питань – територіальних, політичних, економічних. Вона була членом усіх створених на конференції комісій з політичних і територіальних питань щодо кожної країни – колишньої союзниці Німеччини, а також економічної комісії для Італії й економічної комісії для Балкан і

Фінляндії. Слід, однак, підкреслити іще раз, що позиція УРСР, лінія поведінки її делегації на Паризькій конференції визначалася Москвою. Крім того, за УРСР, як, до речі, і за БРСР не було визнано права на окремі воєнні репарації та реституції. Указівкам із Москви відповідала позиція делегації УРСР з територіальних питань. Виступаючи 14 серпня 1946 р. на пленарному засіданні Паризької конференції з питань грецько-болгарського кордону, Д. Мануїльський підтримав Болгарію, яка входила до групи країн прорадянської орієнтації. Конференція, однак, не прийняла жодної рекомендації з цього питання, залишивши його відкритим: 12 делегацій не погодились з ухваленим раніше рішенням комісії для Болгарії від 1 жовтня 1946 р. про незмінність грецько-болгарського кордону.

Українська делегація взяла активну участь і в обговоренні питання про Юлійську Крайну. Ця прикордонна область Югославії з її головним портом Трієст після Першої світової війни увійшла до складу Італії. У травні 1945 р. більша її частина була передана Югославії, а порт Трієст із прилеглими районами опинився під контролем англо-американських військ. СРСР наполягав на тому, щоб передати всю Юлійську Крайну, включаючи Трієст, Югославії. Західні держави пропонували поділити Юлійську Крайну між Італією та Югославією. Трієст і прилеглі райони передбачалося перетворити на Вільну територію Трієст. Такою була попередня домовленість держав – членів РМЗС. Д. Мануїльський 3 серпня 1946 р. підтримав позицію Москви. 14 вересня 1946 р. делегація УРСР на засіданні комісії для Італії запропонувала кілька доповнень до Статуту Вільної території Трієст. Серед них: установавання єдиних митних кордонів з Югославією, передача управління залізничною мережею у відання Югославії, встановлення єдиної валютної системи, надання уряду Югославії права ведення зовнішніх зносин Вільної території Трієст тощо. Реалізація цих пропозицій УРСР, як зазначав глава делегації США Д. Бірнс, перетворила б Вільну територію Трієст на протекторат Югославії. Комісія для Італії переважною більшістю голосів відкинула пропозицію Радянської України. Остаточний варіант мирного договору з Італією встановив кордони між Югославією, Італією і Вільною територією Трієст відповідно до французької пропозиції, що виходила з принципу етнічної рівноваги. У 1954 р. відбувся поділ Вільної території Трієст між двома державами: зона "А" (200 кв. км, населення – 290 тис.) відійшла до Італії, зона "Б" (520 кв. км, населення – 70 тис.) – до Югославії. Італія взяла на себе зобов'язання зберегти вільний порт у Трієсті.

Територіальних питань стосувалася також поправка, внесена делегацією УРСР до проекту мирного договору з Італією. Стаття в оста-

точній редакції зобов'язувала Італію передати Греції Додеканеські острови.

На прохання угорської сторони УРСР стала посередником при розв'язанні спірних питань між Угорщиною, з одного боку, і Чехословаччиною та Румунією – з іншого. У комісії для Угорщини представник УРСР О. Война виступав з різних питань десять разів. З метою обговорення питання про коригування кордону між Чехословаччиною й Угорщиною біля м. Братислава була створена підкомісія під головуванням А. Барановського. Складність проблеми полягала в тому, що чехословацька сторона настоювала на збільшенні свого району в південному напрямі приблизно на 12 миль, пояснюючи цю вимогу необхідністю розширення порту Братислава, стиснутого з півночі й заходу гористою місцевістю, а зі сходу – болотистою низовиною. Підкомісія рекомендувала підтримати чехословацьку поправку до проекту мирного договору з Угорщиною як справедливу й обґрунтовану. Делегація УРСР на Паризькій мирній конференції підтримала також чехословацьку пропозицію про переселення угорців із Чехословаччини до Угорщини, а чехів і словаків – з Угорщини до Чехословаччини. При цьому Д. Мануїльський посилався на досвід переселення польської меншини з території УРСР до Польщі й української меншини – з Польщі до України. Цю ідею, однак, не схвалила більшість держав – учасниць Паризької конференції. Чехословаччина погодилася на компромісну пропозицію представника Нової Зеландії розв'язати питання шляхом переговорів Угорщини з Чехословаччиною. Після 1948 р. проблема угорської меншини в Чехословаччині та чехословацької в Угорщині була загалом урегульована.

На порядку денному Паризької мирної конференції чільне місце посідали економічні проблеми. Особливої гостроти набрали питання, пов'язані з репараційними вимогами країн-переможниць. Ні УРСР, ні БРСР не отримали права на окремі військові репарації та реституції. Щодо економічних питань, як і в інших випадках, українська делегація діяла в руслі московських директив. Українська делегація виступила проти поправки делегації Південно-Африканської Республіки (ПАР) про ведення розрахунків за товари, куплені в громадян Об'єднаних Націй, у рахунок репарацій за підвищеними, "справедливими" цінами. Така позиція делегації УРСР відповідала радянському переконанню в тому, що поправка ПАР – це спроба створення привілейованого становища для іноземних нафтових компаній у Румунії. Виступаючи 12 жовтня 1946 р. на пленарному засіданні конференції, Д. Мануїльський розкритикував пропозицію США про зменшення мінімальної суми репарацій з Угорщини для СРСР. Делегація УРСР виступила проти того, щоб фінансово-економічні претензії держав-переможниць до Італії задоволь-

нялися за рахунок італійських активів у цих країнах. Делегація УРСР внесла поправку, суть якої зводилася до того, щоб обмежити можливості держав-переможниць задовольнити свої матеріальні претензії до Італії. Українську поправку не прийняли, і в мирному договорі з Італією зазначалося, що претензії до Італії задовольнятимуться за рахунок її активів, які перебували відповідно в межах юрисдикції кожної з держав-переможниць. Гострі дискусії точилися навколо проблем іноземного капіталу в Румунії. Делегати УРСР в комісії для Балкан і Фінляндії В. Тарасенко, М. Птуха, О. Касименко енергійно підтримали делегата СРСР В. Геращенка, який заявив, що вимоги цілковитої компенсації іноземним власникам завданих військовими діями збитків, висунуті західними країнами, не мають достатніх підстав. Делегація УРСР запропонувала відповідну редакцію ст. 26 проекту мирного договору з Румунією. Проти неї проголосувало 10 членів комісії, "за" – 3, а Чехословаччина утрималася. Урешті-решт конференція ухвалила рішення про відшкодування 75 % збитків, завданих під час війни власності іноземних держав на території колишніх союзників Німеччини.

Делегація УРСР виступила проти втілення в життя принципу "відкритих дверей" та "рівних можливостей", який західні країни мали намір покласти в основу розгляду на конференції в Парижі проблеми Дунаю. Радянська сторона вважала, що цей принцип цілком відповідає інтересам лише окремих країн, насамперед США та їхніх союзників. З огляду на це було прийнято рішення присвятити дунайській проблемі спеціальну міжнародну конференцію. Водночас сторони домовилися включити в мирні договори з Румунією, Болгарією та Угорщиною спеціальні статті про судноплавство на Дунаї на базі принципу "відкритих дверей" та "рівних можливостей".

Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини були підписані 10 лютого 1947 р. всіма учасниками Паризької конференції. Президія Верховної Ради СРСР ратифікувала мирні договори 29 серпня 1947 р. Вищі законодавчі органи УРСР і БРСР не були залучені до процесу ратифікації: вважалося, що ратифікація Президії Верховної Ради СРСР автоматично поширювалася й на ці республіки. Мирні договори набрали чинності 15 вересня 1947 р.

Рішення Паризької мирної конференції дістали неоднозначну оцінку у світі. Радянська історіографія стверджувала, що конференція засвідчила важливу перемогу миролюбних сил, зміцнення фундаменту демократичного миру. У більшості країн світу домінували песимістичні оцінки результатів роботи Паризької конференції. Виступаючи в палаті громад британського парламенту, В. Черчилль наголосив, що Паризька мирна конференція була поганою дипломатією.

Подальший розвиток подій засвідчив: система мирного врегулювання новоспних проблем не була міцною й надійною. Паризькі мирні договори 1947 р. неодноразово порушувалися, особливо СРСР та тими колишніми союзниками фашистської Німеччини, які потрапили до радянського блоку.

Як уже зазначалося, проблема Дунаю частково розглядалася на Паризькій мирній конференції. Сесія РМЗС 12 грудня 1946 р. прийняла рішення скликати протягом шести місяців з того моменту, як наберуть чинності мирні договори з Румунією, Болгарією та Угорщиною, конференцію для підготовки нової конвенції про режим судноплавства на Дунаї. У цій конференції мали взяти участь СРСР, УРСР, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Югославія, Угорщина, представники держав – членів РМЗС: США, Велика Британія, Франція, а також Австрія (з правом дорадчого голосу).

Дунайська конференція розпочала роботу 30 липня 1948 р. в приміщенні Коларчового університету в Белграді. Делегацію УРСР очолював заступник Голови Ради Міністрів УРСР А. Барановський. Щодо позиції та поведінки української делегації, то вона, як і на конференції в Парижі, була в руслі московських директив. Завдання конференції полягало в тому, щоб замість конвенції 1921 р. про Дунай розробити нову, оскільки стара конвенція, на думку СРСР, була несправедливою та фактично втратила силу. З останнім, як відомо, не погоджувалися західні держави.

Різні підходи, звісно, не могли не позначитися як на роботі конференції, так і на її рішеннях. Чимало часу забрали дискусії навколо процедурних питань: країни радянського блоку наполягали на тому, щоб ухвалювати всі рішення простою більшістю. Західні держави вважали, що при розв'язанні принципово важливих питань рішення можуть ухвалюватися більшістю у дві третини. Зрештою конференція погодилася з пропозицією делегації УРСР, яка відповідала погляду Москви та її сателітів.

Гостра дискусія розгорнулася під час обговорення проекту нової конвенції, внесеного радянською делегацією. На відміну від конвенції 1921 р. в поняття "Дунай" включалася тільки судноплавна його частина від Ульма до Чорного моря через Сулинське гирло, без приток й обвідних каналів. На засіданні 5 серпня 1948 р. виступив глава делегації УРСР А. Барановський. Він підкреслив, що в управлінні судноплавством на Дунаї мають брати участь тільки придунайські країни. Радянський проект конвенції про режим судноплавства на Дунаї був прийнятий за основу. Постатейне обговорення, однак, проходило дуже складно. Думки сторін явно не збігалися. Британський делегат

Ч. Пік нагадав учасникам конференції, що коли під терміном *придунайські держави* розуміти прибережні держави, то його важко застосувати щодо Росії. Представник УРСР С. Демченко рішуче виступив проти того, щоб у судноплавство на Дунаї втручалися недунайські держави. Переважна більшість поправок і пропозицій західних країн відкидалася домінуючим радянським блоком. Оскільки на конференції фактично не було свободи обговорення, то Франція відмовилася від голосування з проекту конвенції, а її представник запропонував передати питання про Дунай для розгляду в РМЗС. Серйозні зауваження як щодо організації роботи конференції, так і характеру обговорення та механізму прийняття рішень висловлювали також представники інших західних країн, у тому числі Італії, Бельгії, Греції тощо. Гостру полеміку на конференції викликало питання про склад Дунайської комісії. Більшість під проводом СРСР виступила проти того, щоб у ній брали участь недунайські країни.

Урешті-решт після трьох тижнів протистояння Дунайська конференція завершила свою роботу. Радянська "машина голосування" забезпечила прийняття рішень, які відповідали інтересам блоку країн, очолюваних СРСР. За нову Дунайську конвенцію загалом проголосувало сім придунайських держав, проти – одна держава (США). Представники Великої Британії та Франції не брали участі в голосуванні. Отже, фактично, рішення ухвалювалися "сімейним колом" країн радянського блоку. Не менш дивним, хоча по-своєму логічним було й те, що УРСР, представники якої на конференції послідовно захищали радянську лінію про те, що членами Дунайської комісії мають бути тільки придунайські держави, опинилася поза межами цієї комісії. Глава радянської делегації А. Вишинський заявив, що інтереси УРСР буде представляти СРСР. Москва, таким чином, позбавила УРСР права мати свого представника в Дунайській комісії. Таке неподобство тривало протягом десятків років, аж поки в 1990 р. Україна стала нарешті членом Дунайської комісії.

18 серпня 1948 р. відбулася церемонія підписання нової Конвенції про режим судноплавства на Дунаї. Від імені УРСР її підписав А. Барановський. Представники США, Великої Британії та Франції відмовилися брати участь у цьому засіданні. Було підписано додаток про те, що Австрія увійде до складу Дунайської комісії після врегулювання з нею питання про мирний договір, а також спеціальний протокол, у якому констатувалася втрата чинності Дунайської конвенції 1921 р. Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї 18 лютого 1949 р. 11 травня 1949 р. вона набрала чинності.

Світова громадськість по-різному оцінила підсумки роботи Белградської конференції. Радянська історіографія, як і у випадку з оцінкою Паризької конференції, стверджувала, що рішення Дунайської конференції є переконливим свідченням перемоги сил миру, прогресу та справедливості, важливим кроком країн Центральної й Південно-Східної Європи до зміцнення свого суверенітету й національної незалежності. Переважна більшість світової громадськості дотримувалася іншого погляду. Рішення дунайської проблеми використовувалося СРСР в політичних цілях зміцнення контролю в регіоні Центрально-Східної Європи.

28.6. Проблеми кордонів та території УРСР після завершення Другої світової війни

Українське питання та його важливі складові – територія проживання українців, кордони, українська меншина в інших європейських державах – посідало важливе місце в міжнародних відносинах періоду Другої світової війни, зокрема її завершальної фази. Чимало українських земель перебувало в складі інших європейських країн. Жодна з них не визнавала українського питання як питання української державності: перспектива мати поряд із собою незалежну й сильну Українську державу не влаштувала їх. Водночас усі були зацікавлені в тому, щоб за рахунок України, її території та народу задовольнити свої інтереси.

Загальновідомі загарбницькі плани Німеччини щодо України. СРСР не висловлював офіційних претензій на західноукраїнські землі, проте таємно прагнув до їхньої анексії і врешті-решт досяг своєї мети. Після поділу Чехословаччини в Мюнхені українське Закарпаття отримало автономію в складі Чехословаччини. У березні 1939 р. внаслідок Віденського арбітражу, згідно з яким південь Чехословаччини було передано Угорщині, остання окупувала Закарпаття. Згідно з таємним протоколом до "пакту Молотова – Ріббентропа" Москва й Берлін поділили Європу на сфери "життєвих" інтересів. У ст. 2 протоколу, де йшлося про долю Польщі, зокрема зазначалося: "У випадку зміни територіально-політичного устрою областей, котрі входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР проходитиме приблизно по лінії річок Нарев, Вісла та Сан". Невдовзі, як відомо, розпочалася Друга світова війна. 17 вересня 1939 р. розгорнулись агресивні дії СРСР проти приреченої Польщі, кваліфіковані офіційною радянською пропагандою як "визвольний похід" Червоної Армії в Україну. 22 вересня 1939 р. було встановлено демаркаційну лінію між німецькими і радянськими військами, а 28 вересня укладено радянсько-

німецький Договір про дружбу й кордони. У п. 3 таємного протоколу сферою "життєвих" інтересів СРСР визнавався Південний Схід Європи, зокрема Бессарабія. Наприкінці червня 1940 р., скориставшись невтручанням Німеччини, СРСР зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца. Такою, у загальних рисах, була ситуація напередодні й на початку Другої світової війни.

Перемога над фашистською Німеччиною багато в чому змінила ситуацію. Здавалося б, виникла можливість справедливого й повномасштабного розв'язання українського питання як питання української державності. Розгром Німеччини та її сателітів породив чимало надій і сподівань українців на те, що вони возз'єднаються в одній українській сім'ї, в одній незалежній державі. Москва й думки не припускала, що УРСР може стати самостійною державою.

Усі територіальні питання, питання кордонів і населення, навіть у тому випадку, коли вони безпосередньо торкалися УРСР, розв'язувалися Радянським Союзом насамперед і головним чином у його інтересах. Повоєнні територіальні надбання УРСР, повернення у її склад споконвічно українських земель уможливлувалися тільки тоді, коли це відповідало стратегічним інтересам Москви, її баченню повоєнного розвитку Європи, сприяло забезпеченню домінуючої ролі в ньому СРСР. Саме під цим кутом зору і слід розглядати, зокрема, включення до складу СРСР Західної України, інших земель і територій.

Безсумнівно позитивне значення мав той факт, що майже всі українські землі були об'єднані в складі УРСР після Другої світової війни. Однак українці поверталися не до складу власної незалежної держави, а в радянську Україну – складову частину сталінського СРСР. Примусова радянська Західної України, репресивні акції радянської влади на інших українських землях, включених до складу СРСР, викликали масовий рух спротиву новій владі.

Авторитарними були й методи розв'язання питань території та кордонів, до яких удавалася Москва. Як відомо, ще в 1945 р. на Ялтинській і Потсдамській конференціях під тиском СРСР було вирішено, що Польща одержить землі на заході, а її кордон із Німеччиною проходитиме по Одеру й Нейсе. Східний кордон Польщі мав проходити вздовж "лінії Керзона" з відхиленням від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі. Радянсько-польський договір від 16 серпня 1945 р. підтверджував, що за Польщею зберігаються польські землі, за Україною, Білорусією і Литвою – українські, білоруські й литовські. Це, однак, не відповідало дійсності, принаймні щодо українських земель. Згідно з радянсько-польським договором по той, польський, бік кордону залишилося чимало українських земель – Підляшшя, Посяння, Холмщина, Лемківщина, за-

галом 19,5 тис. кв. км з 1,4 млн мешканців. У статті під назвою "Торгують українською землею", опублікованій на сторінках часопису "За Українську Державу", підкреслювалося, що згадані українські етнічні території Кремль віддав своїм наймитам з так званого Люблінського уряду як плату за "соціалістичний вибір" Польщі. Урегулювання територіального питання з Польщею, як відомо, передбачало також обмін населенням. Відтак у період між 1944 та 1946 рр. з Галичини й Волині до Польщі виїхало майже 1 млн поляків. Натомість у радянську Україну добровільно чи примусово іммігрувало близько 520 тис. українців. Польський прокомуністичний уряд на знак вдячності за "подарунок" Москви і з її благословення під приводом знищення соціально-економічної та етнічної бази сил Української повстанської армії (УПА) здійснив у 1947 р. відому акцію "Вісла", внаслідок якої близько 150 тис. українських лемків, які переховували вояків ОУН – УПА, без попередження були вигнані із землі своїх предків і розселені по всій Польщі. У такий спосіб поляки, за висловом О. Субтельного, нарешті позбулися "української проблеми", що непокоїла їх протягом століть.

Притаманними радянській дипломатії методами тиску й погроз Москва вирішувала й інші питання, пов'язані з кордонами. СРСР "переконав" Чехословаччину відмовитися від претензій на Закарпаття, а Румунію – на Буковину. Саме на такій основі СРСР і Чехословаччина 29 червня 1945 р. у Москві підписали угоду про включення Закарпатської України до складу УРСР. Між СРСР і Чехословаччиною утворився майже стокілометровий спільний кордон. Угода про перемир'я та мирний договір з Румунією відновлювали державний кордон з Румунією відповідно до радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940 р. Тоді, як уже згадувалося, СРСР, скориставшись фактичною підтримкою Німеччини, зайняв Бессарабію та Північну Буковину. Трансільванія у зв'язку зі скасуванням постанов Віденського арбітражу передавалася Румунії, а кордони Угорщини відновлювалися за станом на 1 січня 1938 р.

У зв'язку зі змінами державних кордонів та їхньою демаркацією виникла складна проблема переселення людей на свої етнічні території. 9 вересня 1944 р. уряд УРСР і Польський комітет національного визволення, який за підтримки Москви узурпував владу в Польщі, уклали угоду про добровільну репатріацію польських громадян з УРСР й українського населення з Польщі. Про "добровільність" цього переселення свідчила операція "Вісла" та її наслідки. Однак, нехтуючи реальним станом справ, Д. Мануїльський пізніше, на Паризькій мирній конференції, переконував її учасників у тому, що цей досвід розв'язання проблем обміну населенням є позитивним і може служити прикладом для інших країн і народів.

Подібну модель розв'язання етнічних проблем СРСР настійно нав'язував іншим своїм союзникам по "соціалістичному табору". 10 липня 1946 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали в Москві угоду про добровільну оптацію громадян обох країн. У найактивніший період переселення (квітень-травень 1947) з Волині до Чехословаччини переїхало 27 166 чол, тоді як із Чехословаччини до СРСР – 10 659. Переселенці із Чехословаччини осіли головним чином у Волинській та Рівненській областях.

Таким чином, після завершення Другої світової війни сталися важливі зміни в житті багатьох країн і народів Європи й усього світу. Не стала винятком й Україна: значно розширилися її кордони, майже всі українські землі ввійшли до її складу. Нездійсненими, однак, залишилися надії українського народу на краще життя, на створення незалежної Української держави. Значно змінився склад населення, і зміни ці були неоднозначні. Після війни такі народи як, поляки, чехи та словаки, угорці, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу урізноманітнювали культуру й етнічну мозаїку України, уже не відігравали такої ролі: їхня кількість суттєво скоротилася. Натомість чисельність росіян значно зросла, особливо в Криму, на півдні та сході УРСР. Приєднання західних територій не привело до скільки-небудь помітного збільшення питомої ваги в населенні українців, оскільки лише компенсувало ті людські втрати, яких зазнала Україна під час війни.

28.7. Особливості функціонування й основні форми діяльності республіканського МЗС УРСР

У березні 1946 р. відбувається зміна назви НКЗС СРСР на Міністерство закордонних справ СРСР (МЗС), що автоматично змінило назву НКЗС УРСР на МЗС УРСР. Основними особливостями зовнішньополітичної діяльності МЗС УРСР стали такі:

⇒ Міжнародна діяльність УРСР переважно виявлялася в діях постійних представництв республіки в ООН і ЮНЕСКО, що серед дипломатів інших держав формувало або відроджувало відчуття права України на державний суверенітет.

⇒ Особливостями функціонування МЗС УРСР були кадрові обмеження та неможливість відкривати власні посольства.

⇒ Зовнішньополітична діяльність чітко відповідала принципам й обмежувалася інструкціями загальносоюзного курсу зовнішньої політики.

Акцент у діяльності МЗС робився на ідеологічно-пропагандистському забезпеченні політики КПРС. Міністерство контролювало роботу Українського товариства культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Обов'язковими були покази іноземцям фільмів "Радянська Україна" "Мічурін" тощо. З Москви надходив список установ і заходів для іноземних гостей.

Цілковитою підтримкою Москви користувалися пропозиції МЗС УРСР про посилення ідеологічної роботи за кордоном, започатковані ідеєю Д. Мануїльського про надання таких функцій Українському товариству культурних зв'язків із зарубіжними країнами. У липні 1945 р. Нарком ЗС УРСР одержав деталізовані пропозиції на цю тему від голови УТКЗ К. Янчева. Головний акцент робився на поширенні за кордоном літератури, у якій розповідалося про "успіхи" радянської влади в Західній Україні.

Українській РСР Москва відвела вирішальну роль у пропаганді національної політики КПРС. Активно використовувалися для цього зв'язки з так званими прогресивними організаціями української еміграції.

І все ж подеколи в документах зустрічаються доволі промовисті пасажи ідеологічного ґатунку. Так, в одному з протоколів політвідділу МЗС УРСР міститься зауваження такого характеру: автори деяких записок пишуть їх переважно за матеріалами ТАРС, який не завжди є хорошим і надійним джерелом для довідок, тому ТАРС необхідно читати критично. Зазначалося, що окремі автори поширюють свою думку, уникаючи використання офіційних матеріалів ООН.

Ідеологічна складова була вирішальною у більшості заходів і дій українських дипломатів, яких партійне керівництво зосереджувало на викритті "антинародної суті" американського імперіалізму. Велику роботу українські дипломати виконували в пошуках компромату на американський спосіб життя. Перекладалися українською мовою книги американських комуністів.

У політичних питаннях Москва була безцеремонною, застосовуючи принцип спільних заяв СРСР, УРСР і БРСР. Історична промова М. Хрущова на XX з'їзді КПРС не додала незалежності діяльності МЗС УРСР та Постійного представництва республіки при ООН. Наприклад, у вересні 1957 р. до МЗС УРСР з Москви надійшла депеша про доцільність протесту Української РСР держдепартаменту США у випадку ратифікації гомінданівцями Статуту МАГАТЕ. Нота такого змісту була підготовлена швидко.

Обмеженість саме дипломатичних можливостей підтверджується штатним розкладом апарату МЗС. Згідно з наказом міністра від 29 квітня 1950 р. передбачалося існування однієї посади заступника.

Секретаріат складався з помічника міністра й першого секретаря. Утім, у політичному відділі працювало 18 осіб. Причому посадовий оклад завідувача відділу (2100 крб) був лише трохи меншим від заробітної плати заступника міністра (2500 крб). Інші завідувачі відділів мали менші посадові оклади. Загалом же у міністерстві на той час нараховувалося не більше 25 осіб. Після смерті Й. Сталіна МЗС УРСР постійно скорочувало свій штат.

Найскладнішими для українських послів за кордоном були питання, пов'язані з правами людини та правом націй на самовизначення. Ухвалення Об'єднаними Націями Загальної декларації прав людини 1948 р. стало серйозним викликом для МЗС УРСР у сенсі ратифікації. У листі Генсека ООН Д. Мануїльському містилося прохання звернути особливу увагу на публічне розголошення тексту. Пропонувалося опублікувати його українською мовою, щоб учителі познайомили з Декларацією школярів і студентів. Однак доводилося діяти в межах офіційного тлумачення документа в ЦК КПРС. Його суть полягала в критиці Декларації за "відсутність" гарантій реалізації записаних у ній прав.

Натомість помпезно було обставлено підписання повноважним представником УРСР О. Богомольцем конвенцій про захист жертв війни, а виконувачем обов'язки міністра О. Войною – Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього у грудні 1949 р. У радянській літературі замовчувався факт зволікання з підписом останнього документа. Він був ратифікований із застереженнями щодо ст. 9 і 12. У першій з них говорилося, що суперечки з тлумачення Конвенції сторонами передаються на розгляд Міжнародного суду (СРСР наставляв на тому, що потрібна згода всіх сторін – учасниць суперечки). Стаття 12 Конвенції була ухвалена із застереженнями, тому що СРСР вважав, що всі положення Конвенції повинні поширюватися на території, які не мають самоуправління, включно з підопічними.

Такі побоювання були викликані тим, що в СРСР самоуправління існувало тільки на папері. Підтвердженням цьому є витяги з меморандуму "Про фактори, які мають братися до уваги при вирішенні питання про цілковиту самоврядність території", надісланого Генсеком ООН до Києва у лютому 1953 р. на підписання міністром закордонних справ. У пункті "с" наголошувалося на винятковій важливості прояву вільного волевиявлення народів у зв'язку з визначенням їхнього статусу.

Щоб відвести увагу від реальної ситуації в СРСР, українські представники одержали і виконували вказівку критикувати "злочини імперіалістів" у своїх колоніях. Під час підготовки до X сесії ГА ООН

співробітники політичного відділу МЗС УРСР апологетизували заяви і поти МЗС СРСР про "реакційні уряди" Заходу. Паралельно видавалися брошури про "реальне" забезпечення в СРСР дітей і громадян похилого віку. У 1961 р. у відповідь на пропозицію Генерального секретаря ООН проголосити 1965 рік Роком міжнародної співпраці Л. Паламарчук писав: "...на жаль, економічні, соціальні, культурні і гуманітарні зв'язки в нинішній час характеризуються різного роду дискримінацією", а тому доцільно замість Року міжнародної співпраці зайнятися ліквідацією наслідків Другої світової війни та заборону пропаганди війни.

Хрущовська відлига спричинила зростання обсягів роботи МЗС. Тільки 1966 р. міністерство одержало 60 506 одиниць документів на 1 218 170 аркушах, а також 1328 таємних листів і документів на 11 811 аркушах. За цей період МЗС УРСР надіслало в союзні, республіканські міністерства і відомства 34 357 листів, документів і матеріалів.

МЗС УРСР безоглядно підтримував наміри Москви запроваджувати соціалістичні порядки в інших країнах. Так, офіційний Київ засудив підтримку американцями буржуазії в Південній Кореї. У 1950 р. Д. Мануїльський повідомляв про це Генеральному секретарю ООН Т. Лі.

Такою ж чіткою була позиція МЗС УРСР у питанні ядерних озброєнь. Наприклад, 8 жовтня 1963 р. уряд УРСР приєднався до Договору про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі та під водою.

Характер і зміст роботи МЗС УРСР власне в Києві можна краще зрозуміти після ознайомлення зі звітами протокольно-консульського відділу. Наприклад, 20 грудня 1949 р. міністерством на українській території була виконана така робота: зустрічі з польською, чеською та румунською селянськими делегаціями, польськими артистами, а також обслуговування делегацій від Румунії, Чехословаччини й Болгарії, які прямували до Москви на святкування 70-річчя Й. Сталіна. Окремим пунктом стояло перебування проїздом дружини прем'єр-міністра Албанії, яка разом із культурною делегацією також їхала до Москви. За рік відділ оформив і видав сім віз для виїзду громадян за кордон.

Наказом міністра від 15 січня 1955 р. за № 8 протокольно-консульський відділ було скасовано як непотрібний, а його функції перейшли до політичного відділу.

Власне народної дипломатії, як такої, у тогочасній Україні не було, попри постійне рекламування цієї ідеї Москвою. Скажімо, за 11 місяців 1948 р. консульський відділ МЗС, якщо не брати до уваги відряджень штатних співробітників, оформив усього 11 віз для виїзду за

кордон, з яких 9 було видано представникам польського консульства, а 2 – делегатам від прогресивних українців США і Канади. За зазначений період у Києві побували болгарська торгова делегація, група фінських журналістів і кілька православних священиків. Найсерйознішим актом став прийом 27 вересня президента Чехословаччини К. Готвальда, хоча це був візит без жодних рішень.

Можливо, одним з найбільших успіхів представників УРСР стало запрошення Генерального секретаря ООН Д. Хаммаршельда відвідати Київ, яке було прийняте й реалізоване влітку 1956 р. Візит був декоративним (відвідання Софійського собору та Києво-Печерської лаври тощо). Того ж літа УРСР відвідав Президент СФРЮ Й. Тіто.

Звичайно, виконувалася і традиційна рутинна міністерська робота в контексті підтримки загальносоюзних рішень. Так, у січні 1961 р. Л. Паламарчук повідомляв ЦК КПУ про подяку представника Індонезії при ООН на адресу ПП УРСР при ООН за підтримку урядом УРСР індонезійців у справі окупованого Нідерландами Західного Іріану. Текст подяки було дозволено надрукувати в пресі.

У серпні 1961 р. в Києві з офіційним візитом перебував новий Генеральний секретар ООН У Тан. Свій візит до української столиці він повторив у грудні 1970 р.

Наказом від 18 лютого 1954 р. міністр А. Барановський затвердив положення про Політархів та правила користування ним. Тим самим реформувався сформований 9 березня 1951 р. наказом Д. Мануїльського за № 26 Архів при МЗС УРСР, у якому концентрувалася вся таємна й відкрита документація відділів міністерства. Першою завідувачкою стала В. Зикова. Цікаво, що за розпорядженням міністра архівні матеріали належало описувати за структурою ООН, уживаючи індекси та назви основних документів.

Правила користування передбачали допуск до них представників інших радянських установ тільки за дозволом міністра чи його заступника. Заборонялася видача документів у відділи, за винятком секретаріату міністра.

Реальні зв'язки УРСР у сфері економічних відносин розвивалися переважно по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), де УРСР була частиною Радянського Союзу. Виявити її участь у зв'язках між СРСР та країнами – членами РЕВ не завжди вдається, через відсутність статистичних даних щодо частки республік у зовнішньоторговельному балансі Союзу. Однак через те, що УРСР територіально прилягала до більшості країн РЕВ, її участь у зовнішньоторговельній діяльності по лінії СРСР – РЕВ була вагомим фактором. У країни Центрально-Східної Європи спрямовувалося до 80 % українського експорту. Найбільше

УРСР експортувала сировинні ресурси, метал, паливо й сільськогосподарську продукцію. Натомість вона отримувала машини, устаткування й товари народного споживання. Поступово в українському експорті почала зростати частка машинобудування. У 1964 р. розпочато експорт літаків ТУ-124 й АН-24.

У другій половині 1950-х рр. країни РЕВ переходять від простих зовнішньоторговельних зв'язків до товарного обміну, заснованого на міжнародному обміні праці. Це передбачало координацію народногосподарських планів кожної галузі промисловості, встановлення кооперативних зв'язків і спеціалізації виробництва з урахуванням потреб і можливостей кожного учасника РЕВ. Поступово виявилися переваги УРСР як з'єднувальної території між країнами ЦСЄ й іншими республіками СРСР. Так, у 1964 р. розпочав роботу нафтопровід "Дружба" й перша черга об'єднаної електроенергетичної системи "Мир".

Наприкінці 1950-х рр. у країнах – членах РЕВ будувалося понад 800 промислових об'єктів з радянською технічною допомогою. Українські фахівці й українські підприємства брали участь у спорудженні таких об'єктів, як металургійні комбінати у Польщі та Болгарії, машинобудівні заводи в Польщі, Румунії та Болгарії.

Однією з форм взаємодії стає прикордонний обмін. Зокрема перші прикордонні обміни делегаціями відбулися у 1956 р. між Люблінським воєводством (Польща) та Львівською й Волинською областями, а також між прикордонними районами Польщі, Болгарії та Румунії, з одного боку, і районами Закарпатської й Чернівецької областей, з іншого. Перші зв'язки здійснювалися при ретельному відборі партійними комітетами.

Таким чином, зовнішньополітична діяльність МЗС УРСР переважно обумовлювалася ідеологічним чинником із тенденцією до чіткої координації позицій УРСР, БРСР та СРСР у межах ООН.

28.8. Основні напрями діяльності УРСР у роботі ООН

Упродовж 1945–1946 рр. західні країни й керівництво ООН формально ставилися до УРСР як до повноправного учасника міжнародних відносин. Наприклад, виконавчий комітет Підготовчої Комісії ООН на етапі затвердження Організації надсилав до Києва буквально кожен документ з проханням зробити поправки, оцінити тощо.

Виконавчий директор Комісії Дж. Гледвін звертався до українського міністра з підкресленою дипломатичністю. Д. Мануїльський, у свою

чергу, не просто відсилав до Москви прохання санкціонувати відповідь, а й додавав текст проекту відповіді на затвердження.

Утім, з боку Москви траплялися прикрі зволікання, що змушувало Генерального секретаря ООН, який не знав про причини, надсилати повторні прохання і запити. У випадку з обговоренням списку кандидатів до Міжнародного суду таких звернень було щонайменше чотири, а відповіді в Нью-Йорку дочекалися лише через два місяці.

Представництво УРСР при ООН направляло більшість документів на узгодження до представництва СРСР. Одним із прикладів цього є лист Д. Мануїльського і до відділу ООН в МЗС СРСР, очолюваного С. Виноградовим, з такою прикінцевою фразою: "Прохання повідомити, чи немає заперечень".

Після вже прийнятого рішення про вступ до Всесвітньої організації здоров'я український міністр закордонних справ просив у заступника міністра в Москві повідомити про те, яким "має бути наше ставлення до Міжнародної організації з охорони здоров'я, і чи слід направляти нашого представника в Женеву" (на засідання комітету ВОЗ).

У 1958 р. було відкрито Постійне представництво УРСР при ООН, яке очолив П. Удовиченко. Однак насправді дипломатичну діяльність від імені УРСР здійснювали представники посольств СРСР.

Важливим напрямом діяльності постійного представництва УРСР при ООН була підготовка аналітичних матеріалів. Для розуміння їх суті назвемо кілька заголовків: про агресивні дії воєнної авіації США, про агресивні дії Бельгії тощо. У 1962 р. український представник неодноразово писав із Нью-Йорка про слабкість позиції США в питаннях роззброєння, ізолюваність американців у світі.

Загалом же, ключовим словом у матеріалах ПП УРСР при ООН було "досє" на тему життя і діяльності українських емігрантів, внутрішню боротьбу в націоналістичному таборі й успіхи прогресивних українців.

У діяльності УРСР на зовнішній арені значну увагу було приділено питанню боротьби за місце непостійного члена РБ ООН. Перші вибори непостійних членів РБ були проведені 12 січня 1946 р. у Лондоні, внаслідок чого обрали Австралію, Бразилію, Польщу, Єгипет, Мексику та Нідерланди. Тож СРСР міг розраховувати під час голосувань лише на Польщу. 19 листопада замість останніх трьох було обрано Бельгію, Колумбію і Сирію. Наступного року на другій сесії ГА ООН переобиралися перші три. СРСР замість Польщі висунув УРСР як слов'янську країну згідно з вимогою ст. 23 Статуту ООН. У першому турі УРСР одержала 33 голоси, Індія – 29, Чехословаччина й Уругвай – по 8. Згідно з процедурою у наступному турі балотувалися

Україна й Індія. У записці політвідділу МЗС УРСР із цього приводу містилося попередження, що американська й англійська делегації прагнуть усунути одну із слов'янських країн і тим самим посилити свою позицію в Раді Безпеки.

У другому турі Україна одержала 29 голосів, а Індія – 24, у третьому і четвертому ситуація суттєво не змінилася. І тоді американці й англійці спробували перенести голосування в часі. Попри те, що зусиллями Франції були проведені ще два тури голосування, максимум, чого вдалося добитися, це збільшити кількість голосів "за" до 34. Як наслідок, американці домоглися перенесення голосування. Додаткові шість турів, проведені на вимогу СРСР, результату не змінили, що спричинило гостру критику Заходу з боку Москви.

Перед останнім туром під тиском "радянських делегацій" Індія змушена була зняти свою кандидатуру, внаслідок чого УРСР здобула бажані 35 голосів і разом з Канадою й Аргентиною вперше в національній історії увійшла до складу непостійних членів РБ ООН на період 1948–1949 рр. Завершився перший термін повноважень УРСР 31 грудня 1949 р. Удруге УРСР була непостійним членом РБ ООН у період 1984–1985 рр.

Для США та їх союзників найважливішим залишалось не допустити посилення позицій СРСР в ООН. А після завершення формування ООН та здобуття Українською РСР місця непостійного члена Ради безпеки про українську дипломатію переважно можна стверджувати у контексті обслуговування ініціатив і заходів радянської дипломатії.

Одним з найактивніших напрямів міжнародної діяльності УРСР у межах системи ООН є ЮНЕСКО. 2 квітня 1954 р. УРСР стала повноправним членом ЮНЕСКО після ухвалення Статуту з питань освіти, науки та культури. Це підтверджувалося зверненням А. Барановського до Генерального секретаря ЮНЕСКО А. Еванса. Як виявилось, цим були врегульовані не всі технічні питання. Адже 27 квітня політвідділ МЗС УРСР зареєстрував ноту Посольства Франції з повідомленням про приєднання СРСР до ЮНЕСКО і запрошенням зробити те саме Україні і Білорусії. Таким чином Захід ще раз підтвердив залежний статус Української РСР. Тим більше, що цей документ було передано вищим посадовим особам МЗС СРСР, але не до Києва і Мінська. Західні уряди чекали підтвердження з Москви зазначеного вище звернення українського міністра.

Водночас у ЮНЕСКО українські представники працювали з дещо більшою відкритістю й активністю. Річ у тім, що в Москві розглядали ЮНЕСКО протиположно іншим міжнародним організаціям, де, мовляв, домінували Сполучені Штати. Тож й активність української диплома-

ції в ЮНЕСКО реалізовувалася переважно на відстоюванні "переваг" соціалістичної системи та критиці буржуазних ідеологій.

Ще одним напрямом діяльності УРСР в ООН є робота в економічних підрозділах. На початку 1948 р. делегація УРСР уже вкотре одержала запрошення взяти участь у роботі Європейської економічної комісії. Після традиційних погоджень з Москвою, зокрема з керівником відділу ООН МЗС СРСР, була одержана відповідь, погоджена з В. Молотовим: "Делегація Української РСР на третю сесію Економічної комісії для Європи має складатися з керівника делегації, одного делегата (він же експерт) і перекладача. Такий самий склад повинен представляти УРСР на конференції зі свободи інформації". МЗС УРСР радилася із завідувачем економічного відділу МЗС СРСР про те, якої думки має дотримуватися Українська РСР у питанні, внесеному Бельгією: "Економічні відносини з Німеччиною". Впадає в око, що важливі матеріали, які одержували делегації УРСР на міжнародних економічних форумах, спочатку надсилалися до Москви, а вже після затвердження тамтешніми чиновниками – до Києва.

Показовою є позиція уряду УРСР щодо резолюції Соціально-економічної ради ООН від 27 квітня 1953 р. Згідно з нею Рада рекомендувала приєднатися до Міжнародної конвенції 1926 р. щодо рабства тим державам, які ще не зробили цього на своїх територіях, а також територіях, що не є самоврядними або опікуваними. Доклавши текст Конвенції, Генсек ООН просив МЗС УРСР підписати її від імені Республіки. Зволікання Києва було викликане самим визначенням рабства як "статусу чи умови життя особистості, стосовно якої реалізується право власності". Якщо взяти до уваги статус тогочасних колгоспників, то стають зрозумілими сумніви радянських делегацій.

Також заслуговує на увагу той факт, що на вимогу направляти до Соціально-економічної ради ООН інформацію про заходи в соціальній сфері Секретаріат ООН одержував переважно матеріали ЦК КПУ про п'ятирічні плани.

28.9. "Обмежена дипломатія" УРСР 70–80-х років ХХ століття

Загострення системного протистояння ускладнювало завдання представників УРСР у зовнішньому світі. До цього докладалися зусилля зарубіжних українців, які в резолюції Конгресу США про поневолені нації побачили нову можливість сприяння створенню суверенної України. Так, Постійне представництво УРСР при ООН в січні 1968 р. займалося ситуацією, яка склалася у Конгресі США у зв'язку зі святкуванням у його стінах 50-ї річниці IV Універсалу Центральної Ради. Співробітники ПП

УРСР при ООН радили не втягуватися у дискусію та роз'яснювали, у який спосіб "антирадянські матеріали" потрапляють до ООН.

Із наближенням 1970-х рр. Москва дедалі активніше вимагає тіснішої координації дипломатичних зусиль СРСР, УРСР і БРСР. 30 квітня 1969 р. було ухвалено розпорядження із цього приводу. Суттєвим у ньому є поширення допуску до оперативної інформації на Постійні представництва УРСР і БРСР. Посилюється ідеологічний аспект спільної дипломатії: 17 листопада 1971 р. у затвердженому в Москві плані зазначалося: "Радянські представники в соціальних органах ООН використовують усі можливості для пропаганди досягнень соціалізму".

Ідеологічні застереження, якими супроводжувалася ратифікація Українською РСР міжнародних договорів, застосовувалися у тих випадках, коли йшлося про можливість розширених контактів українців із громадянами зарубіжних країн. До таких документів було, наприклад, віднесено Конвенцію про транзитну торгівлю внутрішньоконтинентальних держав. Кожного разу особливі побоювання висловлювалися щодо можливості остаточних рішень Міжнародного суду у спірних питаннях. Натомість Москва орієнтує Київ на посилення зв'язків з колегами із соціалістичних країн. На початку 1970-х рр. керівники МЗС УРСР починають активно контактувати з колегами із відповідного регіону Східної Європи.

Українських представників спрямовують на протидію розповсюдженню в ООН скарг і звернень українських "націоналістів" (тільки протягом січня-травня 1972 р. таких було 3 тис.). Для протидії активізується поширення в ООН "контрпропагандистських" матеріалів для вручення зарубіжним журналістам.

Для керівництва Української РСР головними подіями цих років стали також візити до Києва Федерального Канцлера Австрії Б. Крайського та Президента Франції В. Жіскар д'Естена. Основний акцент робиться на прикрашанні Бориспільського аеропорту та вивіщуванні транспарантів у Києві.

У 1980-ті рр., у тому числі вже за лічені місяці до падіння Берлінського муру, дипломатія соціалістичних країн поводитися так, нібито не відбувалося жодних подій у Східній Європі, Прибалтиці, Україні. Наприклад, 3 липня 1989 р. під головуванням Постійного представництва УРСР при ООН відбулася нарада експертів соціалістичних країн, на якій узагалі не відчувалося наближення серйозних змін. Там обговорювалися питання роботи сесії ООН з Індійського океану.

Тривала робота із заповнення квоти УРСР в ООН, вносилися протести з приводу американської протидії розширенню радянського представництва.

28.10. Становлення зовнішньої політики незалежної України

Новий історичний етап у розвитку української дипломатії розпочався 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*. У ст. X Декларації зазначається, що Україна "як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій...". Україна "є рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах". Також Декларацією визначені принципи, яких УРСР дотримуватиметься при здійсненні зовнішньополітичної діяльності: Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Статтею IX Декларації проголошується "намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї".

У Декларації зазначено, що відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуватимуться на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. У листопаді-грудні 1990 р. *договори про економічну, політичну та культурну співпрацю на основі рівності та добросусідства* були укладені Україною з Російською Федерацією та Білоруссю, а 1991 р. – із Казахстаном, Киргизстаном, Азербайджаном, Узбекистаном й іншими республіками.

Першочергового значення у розвитку двосторонніх відносин Україна надавала налагодженню контактів із сусідніми державами. Так, у жовтні 1990 р. міністрами закордонних справ України та Республіки Польща було підписано *Декларацію про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин*. Згідно із цією Декларацією, обидві країни прагнуть до утвердження добросусідських відносин і розвитку взаємовигідної співпраці, що відповідає їх національним інтересам і не спрямована проти третіх країн. Наголошено також, що Україна і Польща не мають одна до одної жодних територіальних претензій і не будуть їх висувати у майбутньому. Особливого значення надається культурній, науковій та гуманітарній співпраці, яка є дуже важливою для взаємного пізнання та розуміння двох народів. Документ

передбачає взаємне інформування про досягнення у культурній і кадроній сферах, усебічне заохочення українсько-польських зв'язків з огляду на усвідомлення етнічної та культурної спорідненості двох народів і збереження позитивної спадщини їх багатовікових взаємин. Положення Декларації позначилися на розвитку укладених у 1991 р. українсько-польських міжурядових угодах про співпрацю молоді та молодіжні обміни, торгівлю й економічне співробітництво.

Успішно розвивалися добросусідські відносини з Угорською Республікою. Ще в березні 1991 р. було підписано на найвищому рівні спільну українсько-угорську заяву, де проголошено намір двох держав сприяти розвитку торгівлі, здійсненню спільних технологічних, екологічних програм тощо. Ще одним кроком стало укладання в травні 1991 р. *міжурядової угоди про торговельно-економічні зв'язки і науково-технічну співпрацю та Декларації про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері*. У липні 1991 р. *угоду про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічну співпрацю* було підписано також із Чеською і Словацькою Федеративною Республікою.

Важливе місце у діяльності на міжнародній арені Україна відводила участі в роботі ООН. Саме призначення Організації як центру узгодження дій держав у справі підтримки міжнародного миру та безпеки, сприяння економічному, соціальному і духовному прогресу народів цілком відповідало основним зовнішньополітичним пріоритетам України. На 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відкрилася наприкінці вересня 1990 р., представники України взяли участь у загальній дискусії, висвітлили бачення основних тенденцій розвитку міжнародної співпраці, тих процесів, що відбуваються в сучасному світі. Особливу увагу було приділено питанням роззброєння, зміцнення міжнародної безпеки, захисту довкілля. Делегація України яскраво продемонструвала намір брати активну участь у налагодженні міждержавної політичної, економічної, культурної та науково-технічної співпраці.

Після прийняття історичного *Акту про незалежність України* 24 серпня 1991 р. перед Міністерством закордонних справ постали цілком нові завдання, пов'язані з визнанням України міжнародним співтовариством, встановленням дипломатичних відносин, створенням ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, розбудовою повноцінних двосторонніх відносин із зарубіжними країнами, набуттям членства й утвердженням у провідних міжнародних організаціях.

Україна значно активізувала міжнародні контакти і розширила участь у роботі міжнародних організацій. Восени 1991 р. відбулися

перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до Франції, США і Канади. Під час візитів політичні діячі та громадськість цих країн були ознайомлені з політичною й економічною ситуацією в республіці, її перспективами як незалежної держави, вихідними принципами української зовнішньої політики. Одночасно було закладено фундамент для встановлення взаємовигідних ділових зв'язків між підприємницькими колами західних країн і представниками українського промислового й агробізнесу.

Не можна, однак, не помітити, що, прагнучи розширення контактів з новою українською державою, західний світ не поспішав з офіційним визнанням її незалежності та встановленням з нею нормальних дипломатичних відносин. Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. створили необхідні правові та політичні передумови для створення незалежної Української держави, а отже, і для становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Міжнародне визнання України розпочалося відразу після референдуму. Першою (2 грудня 1991) незалежність України визнала Польща і вирішила встановити з нею дипломатичні відносини. Того самого дня прем'єр-міністр Канади Б. Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу; 3 грудня Україну визнала Угорщина; 4 грудня – Литва й Латвія; 5 грудня – Росія, Болгарія, Словенія, а за ними – Естонія, Чехословаччина, Грузія та десятки інших країн. До кінця грудня 1991 р. заяви про визнання незалежності України зробили уряди 68 держав світу, серед яких і США, ФРН, Велика Британія, Швеція, Італія, Японія. В останні дні 1991 р. Україну визнали всі держави "великої сімки", що засвідчило остаточний перелом у позиції світової громадськості стосовно незалежності нашої держави. Станом на 27 січня 1992 р. Україну визнала 91 держава, із 27 було встановлено дипломатичні відносини. За цей же період було укладено 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод.

У зазначений період Україна намагалася підкреслити свою прихильність нормам і принципам міжнародного права у здійсненні незалежної зовнішньої політики. Так, ще 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободу релігійних переконань. Верховна Рада 5 грудня 1991 р. виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, де зазначалося, що Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною де-

кларациєю прав людини, міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатися до Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЕ. 10 грудня 1991 р., у День прав людини, прийнято Закон про дію на території України міжнародних договорів. У ньому зазначалося, що, прагнучи долучитись до системи правових відносин між державами та на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародної співпраці, Україна розглядає укладені та ратифіковані нею міжнародні договори як невід'ємну частину національного законодавства.

Етапною подією для міжнародних відносин кінця 1991 р. є Біловезька зустріч глав України, Білорусі та Російської Федерації, що підписали *Угоду про створення Співдружності незалежних держав* (СНД) 8 грудня 1991 р. Угода констатувала, "що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування", натомість Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав (ст. 1) із визнанням Сторонами територіальної цілісності одна одної та недоторканості кордонів у рамках Співдружності (ст. 5). Держави – члени СНД висловили прагнення до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем. Сторони зобов'язалися поважати прагнення одна одної до досягнення статусу без'ядерної зони та нейтральної держави, а також держави – члени СНД брали на себе зобов'язання зберігати і підтримувати під об'єднаним командуванням спільний воєнно-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль над ядерною зброєю, "порядок здійснення якого регулюється спеціальною угодою" (ст. 6). До сфери спільної діяльності СНД Угодою віднесено:

- ⇒ координацію зовнішньої політики;
- ⇒ співробітництво у формуванні та розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, у галузі митної політики;
- ⇒ співпрацю в розвитку систем транспорту та зв'язку;
- ⇒ співробітництво у галузі охорони довкілля;
- ⇒ питання міграційної політики;
- ⇒ боротьбу з організованою злочинністю (ст. 7).

Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення СНД 10 грудня 1991 р. із застереженнями з 12 пунктів, більшість з яких стосуються приведення пунктів Угоди у відповідність до міжнародних норм, які були прийняті російською та білоруською сторонами. 20 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийнята заяву "З приво-

ду укладання Угоди про Співдружність Незалежних Держав", у якій зазначалося, що відповідна Угода забезпечує незалежність України як держави, у той же час Україна заперечує перетворення СНД на державне утворення зі своїми органами влади й управління та надання Співдружності статусу суб'єкта міжнародного права, а координаційні інститути в рамках Співдружності не мають владного характеру, їх рішення є рекомендаційними. Україна здійснюватиме самостійну зовнішню політику, вступаючи в консультації з іншими державами Співдружності (п. 5). Кордон між Україною – з одного боку та Росією і Білоруссю – з іншого є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження, визначена Договором між Україною та Росією 1990 р., лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна Стороною Угоди, чи ні (п. 6). Україна оголошує намір створити власні збройні сили (п. 7) на базі розташованих на її території Збройних сил колишнього СРСР, а перебування стратегічних збройних сил на території України є тимчасовим. Наголошується, що Україна прагнучиме набути статусу без'ядерної держави і не входить до військових блоків (п. 8).

Після зустрічі в Алмати 21 грудня 1991 р. кількість учасників СНД збільшилася до 11 країн, крім Грузії та країн Балтії. 30 грудня 1991 р. на зустрічі глав СНД у Мінську було ухвалено рішення про остаточне скасування державних структур СРСР. Алматинською декларацією Республіка Білорусь й Україна брали на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. й укласти з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії (ст. 5, п. 1). Пункт 2 ст. 5 Угоди зобов'язував Сторони "не передавати будь-кому ядерну зброю або інші вибухові ядерні пристрої та технології, а також контроль над такими ядерними та вибуховими пристроями, ні прямо, ні побічно; так само як жодним чином не допомагати, не заохочувати й не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання будь-яким іншим чином ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також до контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями".

Стаття 6 Угоди, підкреслюючи намір держав – учасниць Угоди "сприяти ліквідації ядерної зброї" містила зобов'язання Білорусі, України та Казахстану забезпечення до 1 липня 1992 р. "вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази для її розукомплектування під спільним контролем", а також подати Договір щодо СНО на ратифікацію до верховних рад своїх держав (ст. 7).

Угода поклала початок процесу ядерного роззброєння України, Білорусі та Казахстану.

Пошукові завдання

Окресліть базові зовнішні та внутрішні чинники появи УРСР як актора на міжнародній арені.

Якими цілями керувалася Москва у висуненні ідеї участі України у формуванні і діяльності ООН?

Яка із західних країн і з яких причин відіграла особливо значиму роль у підтримці виходу Української РСР на міжнародну арену?

З'ясуйте, чому не вдалося реалізувати британську пропозицію про встановлення дипломатичних відносин між УРСР і США та Великою Британією?

Охарактеризуйте участь УРСР у розв'язанні повоєнних проблем у Європі.

Визначте можливості для реалізації інтересів УРСР у повоєнний період, зокрема щодо територій, кордонів й економічних відшкодувань.

Визначте основні етапи діяльності УРСР на міжнародній арені.

У яких міжнародних організаціях й органах працювали українські представники?

З'ясуйте особливості становлення зовнішньополітичної діяльності України.

Джерела та література

Білоусов Михайло. Зовнішньополітична та дипломатична ініціатива // Політика і час. – 1989. – № 4.

Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспективата сучасний стан. – К., 1997.

Камінський Євген, Дашкевич Андрій. Політика США щодо України. Витоки, концептуальні основи, практична еволюція. – К., 1998.

Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945–1949). – К., 1969.

Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970-ті роки). – К., 1999.

Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.

Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.). – К., 2006.

Україна на міжнародній арені: Зб. док. і мат. 1986–1990 рр. – К., 1993.

Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996.

Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док і мат. 1971–1975 рр./ Упоряд. Ю.К. Качуренко, Ю.В. Костенко, В.О. Сотников, І.Д. Шевченко. – К., 1981.

Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і мат. 1962–1970 рр. – К., 1997.

Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і мат., 1981–1985 рр. – К., 1988.

Sakwa Richard. Russian Politics and Society. – L.; N.-Y., 1993.

Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto: University of Toronto Press, 1996.

Зміст

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	7

Частина I ФОРМУВАННЯ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ. РОЗГОРТАННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1945 – початок 1960-х років)

Розділ 1 Становлення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та біполярність повоєнного світу	19
1.1. Передумови виникнення Ялтинсько-Потсдамської системи	20
1.2. Основні геополітичні наслідки Другої світової війни	24
1.3. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин	27
1.4. Біполярність Ялтинсько-Потсдамської системи	31
1.5. Роль ядерного чинника у становленні Ялтинсько-Потсдамської системи	37
Пошукові завдання	38
Література	38

Розділ 2 Післявоєнне врегулювання: його особливості в Європі та на Далекому Сході	39
2.1. Мирне врегулювання з колишніми союзниками Німеччини в Європі	40
2.2. Дунайська конференція 1948 року	48

2.3. Проблема Австрії в повоєнних міжнародних відносинах	49
2.4. Японія після закінчення Другої світової війни. Сан-Франциська мирна угода 1951 року	51
Пошукові завдання	59
Література	59

Розділ 3 Початок холодної війни та становлення біполярної структури міжнародних відносин	61

3.1. Феномен холодної війни в міжнародних відносинах	62
3.2. Передумови виникнення холодної війни	66
3.3. Початок холодної війни	71
3.4. Концептуальні засади глобального протистояння наддержав	73
3.5. Закріплення впливу СРСР і США у світі та перші кризи холодної війни	77
3.6. Становлення блокового протистояння	82
3.7. Перегляд концептуальних засад радянської та американської політики	86
3.8. Загострення протистояння в холодній війні на початку 60-х років	90
Пошукові завдання	93
Література	94

Розділ 4 Німецька проблема в міжнародних відносинах	95

4.1. Боротьба навколо німецького врегулювання після Потсдамської конференції. Створення двох німецьких держав	96
4.2. Німецька проблема в 1949–1955 роках. Вступ ФРН до НАТО	105

4.3. Німецьке врегулювання у другій половині 50-х років ХХ століття. "Берлінська криза" 1958–1961 років	111
Пошукові завдання	118
Література	118

Розділ 5

Початок процесу деколонізації.

Вихід країн, що визволилися, на міжнародну арену	119

5.1. Світова колоніальна система після Другої світової війни	120
5.2. Міжнародно-політичні чинники процесу деколонізації	121
5.3. Особливості перебудови Британської імперії	127
5.4. Від Французького Союзу до Французького Співтовариства	130
5.5. Формування доктрини та практики нейтралізму і неприєднання	132
5.6. Бандунзька конференція 1955 року	136
Пошукові завдання	142
Література	142

Розділ 6

Діяльність ООН

в умовах розгортання холодної війни	143

6.1. Утворення ООН	144
6.2. Започаткування операцій з підтримання миру	146
6.3. Операція ООН у Конго	149
6.4. ООН і перші кроки в галузі роззброєння	151
6.5. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам	155
6.6. Проблема захисту прав людини	158
Пошукові завдання	159
Література	159

Частина II

РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ (початок 60-х – кінець 70-х років)

Розділ 7

СРСР та США у процесі трансформування

глобальної системи міжнародних відносин	163

7.1. Зміни в зовнішньополітичних концепціях СРСР і США	164
7.2. Карибська криза 1962 року	171
7.3. Основні напрями радянсько-американської співпраці під час розрядки міжнародної напруженості	179
7.4. Відхід СРСР і США від політики розрядки	186
Пошукові завдання	189
Література	189

Розділ 8

Становлення політики розрядки в Європі

та зміцнення європейської безпеки	191

8.1. Підготовка Ради з безпеки і співробітництва в Європі	192
8.2. Перший (гельсінський) та другий (жневський) етапи Ради	196
8.3. Третій етап Ради. Ухвалення Заключного акта НБСЄ	199
8.4. Подальший розвиток гельсінського процесу. Проведення Белградської зустрічі представників країн – учасниць НБСЄ	203
8.5. Проблема розрядки міжнародної напруженості у відносинах країн Заходу та Сходу	205
8.6. Проблема скорочення звичайних озброєнь у Центральній Європі	211
Пошукові завдання	214
Література	214

Розділ 9**Проблема контролю над озброєннями та роззброєння (60–70-ті роки ХХ століття) 215**

- 9.1. Перші успіхи у справі контролю над озброєннями... 217
- 9.2. Боротьба проти розповсюдження зброї масового знищення.
Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року 219
- 9.3. Проблема контролю над стратегічними озброєннями у 1970-ті роки..... 225
- Пошукові завдання 233
- Література 233

Розділ 10**Розпад колоніальних систем.****Країни, що визволилися, у світовій політиці 60–70-х років ХХ століття..... 235**

- 10.1. Друга хвиля деколонізації 236
- 10.2. Третій світ.
Становлення руху афро-азіатської солідарності 239
- 10.3. Третя хвиля деколонізації 243
- 10.4. Становлення ідеології та практики Руху неприєднання 245
- 10.5. Еволюція Руху неприєднання в 1960–1970-ті роки..... 247
- 10.6. Створення осі Північ – Південь.
Проблема нового міжнародного економічного порядку.... 250
- Пошукові завдання 253
- Література 254

Розділ 11**Активізація діяльності ООН у період розрядки міжнародної напруженості 255**

- 11.1. Миротворча діяльність ООН: операції на Кіпрі та Близькому Сході 256

- 11.2. Боротьба ООН проти режиму апартеїду в Південній Африці 258
- 11.3. ООН і проголошення незалежності Намібії 261
- 11.4. Діяльність ООН у галузі прав людини 262
- 11.5. Стратегія ООН у сфері економічного й соціального розвитку 263
- Пошукові завдання 267
- Література 268

Частина III**ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ БІПОЛЯРНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.****РОЗПАД ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ (1980–1991)****Розділ 12****Криза політики розрядки і відновлення біполярної конфронтації 271**

- 12.1. Підходи Сходу та Заходу до розуміння розрядки 272
- 12.2. Криза політики розрядки 276
- 12.3. Згортання політики розрядки 279
- 12.4. Нова холодна війна 284
- Пошукові завдання 292
- Література 292

Розділ 13**Нова зовнішньополітична стратегія Радянського Союзу 293**

- 13.1. "Нове політичне мислення" в зовнішньополітичному курсі СРСР 296
- 13.2. Радянська програма ядерного роззброєння..... 300
- 13.3. Нові підходи СРСР до розв'язання регіональних і локальних проблем 303
- 13.4. Відмова СРСР від доктрини Брежнєва..... 305

13.5. Концепція спільного європейського дому	309
Пошукові завдання	314
Література	314

Розділ 14

Радянсько-американські відносини у 1980-х роках

14.1. Причини загострення радянсько-американських відносин.....	318
14.2. Посилення конфронтації між США та СРСР	322
14.3. Радянсько-американські саміти у Женеві та Рейк'явіку	326
14.4. Радянсько-американські відносини за президентства Дж. Буша (старшого).....	330
14.5. "Українське питання" в американсько-радянських відносинах 1980-х – на початку 1990-х років	337
Пошукові завдання	343
Література	344

Розділ 15

Загальноєвропейський процес

і його роль у завершенні

епохи блокового протистояння.....

15.1. Гельсінський процес на рубежі 70–80-х років ХХ століття.....	346
15.2. Мадридська зустріч країн – учасниць НБСЄ	348
15.3. Стокгольмська конференція про заходи зі зміцнення довіри й безпеки та роззброєння в Європі	351
15.4. Віденська зустріч країн – учасниць НБСЄ.....	353
15.5. Договір про звичайні збройні сили в Європі	357
15.6. Паризька нарада країн – учасниць НБСЄ. Паризька хартія для нової Європи	360
Пошукові завдання	364
Література	364

Розділ 16

Об'єднання Німеччини

16.1. "Особливі відносини" між ФРН і НДР у 1980-ті роки	366
16.2. Перебудова в СРСР і криза в НДР.....	373
16.3. Падіння Берлінського муру	376
16.4. Внутрішні аспекти об'єднання Німеччини	379
16.5. Зовнішні аспекти об'єднання Німеччини	385
16.6. Договір "два плюс чотири" й остаточне розв'язання німецької проблеми	399
Пошукові завдання	402
Література	403

Розділ 17

Питання роззброєння

у 80-ті – на початку 90-х років ХХ століття

17.1. Радянсько-американські переговори зі стратегічних і космічних озброєнь	406
17.2. Проблема ракет середньої дальності в Європі	411
17.3. Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності	414
17.4. Переговори щодо заборони ядерних випробувань	414
17.5. Договір СНО–1 (Старт–1).....	415
17.6. Проблема скорочення звичайних збройних сил у Європі.....	417
17.7. Переговори із заборони хімічної зброї	418
Пошукові завдання	420
Література	420

Розділ 18

Країни третього світу у світовій політиці

18.1. Країни третього світу в умовах завершення епохи біполярності.....	422
18.2. Завершення процесу деколонізації	426

18.3. Основні напрями діяльності Руху неприєднання у 1980-х – на початку 1990-х років	430
18.4. Особливості розвитку відносин Південь – Північ ...	432
Пошукові завдання	441
Література	442

Розділ 19

Глобальні інститути міжнародної співпраці у світовій політиці

443

19.1. Підвищення ефективності діяльності ООН	444
19.2. Розвиток миротворчості та превентивної дипломатії	447
19.3. Підтримання миру: сутність, правові основи й особливості	448
19.4. Еволюція теорії та практики операцій з підтримання миру	451
19.5. Проблема роззброєння в діяльності ООН	453
19.6. "Велика сімка"	459
19.7. Міжнародні фінансові організації	462
19.8. Організація економічного співробітництва та розвитку	464
Пошукові завдання	466
Література	466

Частина IV

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (1945–1991)

Розділ 20

Країни Східної Європи в міжнародних відносинах

469

20.1. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в міжнародних відносинах у перші повоєнні роки	470
20.2. Створення Ради економічної взаємодопомоги й Організації Варшавського договору	482

20.3. Радянсько-югославський конфлікт. Нормалізація радянсько-югославських відносин	488
20.4. Події 1956 року в Угорщині. Операція "Вихор"	497
20.5. Особливості зовнішньополітичного курсу Албанії та Румунії	501
20.6. "Празька весна" 1968 року. Доктрина Брежньєва	508
20.7. Особливості відносин у соціалістичному таборі у 70–80-х роках ХХ століття	512
20.8. Вплив перебудови в СРСР на міжнародні відносини в регіоні	514
Пошукові завдання	515
Література	516

Розділ 21

Інтеграційні процеси в Західній Європі: від Європейських співтовариств

до Європейського Союзу

517

21.1. Федералістський рух у Західній Європі. Створення Ради Європи	518
21.2. План Шумана. Утворення ЄОВС	521
21.3. Посилення інтеграційних процесів у Західній Європі. Утворення ЄЕС та ЄАВТ	524
21.4. Особливості європейської інтеграції в 60-ті роки ХХ століття	529
21.5. План Ж. Помпіду та розвиток ЄЕС у 70-ті роки ХХ століття	535
21.6. Проблеми реформування ЄЕС у 80-ті роки. Єдиний Європейський акт	542
21.7. Маастрихтський договір й утворення Європейського Союзу	549
Пошукові завдання	559
Література	559

Розділ 22	
Близький та Середній Схід	
у системі міжнародних відносин	561
22.1. Особливості Близького та Середнього Сходу як регіональної підсистеми міжнародних відносин.....	562
22.2. Створення Держави Ізраїль. Ескалація арабо-ізраїльського конфлікту	571
22.3. "Шестидневна війна" 1967 р. "Війна Судного дня" 1973 р.	584
22.4. Розвиток міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході у 80-х – на початку 90-х років. Проблема арабо-ізраїльського врегулювання.....	594
22.5. Конфліктний потенціал регіону. Ліванська проблема. Курдська проблема	605
22.6. Ісламський фактор у міжнародних відносинах на Близькому та Середньому Сході	614
22.7. Проблема безпеки Перської затоки. Кувейтська криза.....	621
Пошукові завдання.....	631
Література.....	631
Розділ 23	
Міжнародні відносини у Східній Азії	633
23.1. Східна Азія після Другої світової війни.....	634
23.2. Завершення громадянської війни в Китаї та перенесення блокової структури відносин у Східну Азію.....	638
23.3. Корейська війна 1950–1953 років та закріплення конфронтації в регіоні	643
23.4. Радянсько-японський діалог та невдача перших спроб розрядки у Східній Азії	649
23.5. Загострення китайсько-радянських протиріч і початок плюралізації регіональної міжнародної системи	655
23.6. Нормалізація відносин КНР та США	659

23.7. Трансформація системи міжнародних відносин у Східній Азії.....	664
Пошукові завдання	670
Література	670
Розділ 24	
Міжнародні відносини у Південній Азії	671
24.1. Особливості регіону Південної Азії. Міжнародна позиція Індії та засади її зовнішньополітичної стратегії	672
24.2. Китайсько-індійський збройний конфлікт 1962 року та його вплив на міжнародні відносини в Південній Азії.....	681
24.3. Індійсько-пакистанські відносини. Кашмірська проблема.....	688
24.4. Бангладешська криза.....	694
24.5. Розвиток регіональної ситуації у другій половині 70-х – на початку 90-х років	700
Пошукові завдання	709
Література	710
Розділ 25	
Міжнародні відносини в Південно-Східній Азії (1945–1991)	711
25.1. Міжнародно-політичні аспекти процесу деколонізації країн Південно-Східної Азії.....	712
25.2. Женевські угоди 1954 року щодо Індокитаю і зрив їхнього виконання	718
25.3. Міжнародні відносини Індонезії за правління А. Сукарно	725
25.4. В'єтнамська війна 1964–1973 років та її міжнародно-політичні наслідки.....	730
25.5. Зовнішня політика Соціалістичної Республіки В'єтнам і камбоджійська проблема	736

25.6. Створення АСЕАН і формування регіональної системи безпеки	740
Пошукові завдання	742
Література	742

Розділ 26**Латинська Америка в міжнародних відносинах** 743

26.1. Особливості зовнішньої політики країн Латинської Америки	744
26.2. Кубинська революція	751
26.3. Становлення та розвиток міжамериканської системи	755
26.4. Основні етапи політики США в Латинській Америці	760
26.5. Урегулювання центральноамериканської кризи. Контадорський процес	764
26.6. Латиноамериканська інтеграція	767
Пошукові завдання	770
Література	770

Розділ 27**Міжнародні відносини на Африканському континенті** 771

27.1. Суспільно-політичні процеси в державах Африки та вузлові проблеми континенту	772
27.2. Еволюція концептуальних засад зовнішньої політики африканських країн	777
27.3. Становлення та розвиток системи міжафриканських відносин	782
27.4. Субрегіональні інтеграційні утворення в Африці	789
27.5. Конфлікти в Африці та способи їх подолання	796
Пошукові завдання	808
Література	808

Розділ 28**Українська РСР на міжнародній арені** 809

28.1. Отримання Українською РСР зовнішньополітичних повноважень	810
28.2. Створення та розгортання діяльності Наркомату закордонних справ УРСР	812
28.3. Участь Української РСР у створенні ООН	816
28.4. Проблеми міжнародного визнання та встановлення двосторонніх відносин	820
28.5. Участь УРСР у Паризькій та Дунайській конференціях	823
28.6. Проблеми кордонів та території УРСР після завершення Другої світової війни	830
28.7. Особливості функціонування й основні форми діяльності республіканського МЗС УРСР	833
28.8. Основні напрями діяльності УРСР у роботі ООН	838
28.9. "Обмежена дипломатія" УРСР 70–80-х років ХХ століття	841
28.10. Становлення зовнішньої політики незалежної України	843
Пошукові завдання	848
Джерела та література	848

Навчальне видання

МАНЖОЛА Володимир Андрійович
КРУШИНСЬКИЙ Вадим Юрійович
ГАЛАКА Сергій Павлович
та інші

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА

ПІДРУЧНИК

НБ ПНУС

804244

Редактор Т. Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Підписано до друку 11.06.10. Формат 70x100^{1/16}. Вид. № 132. Гарнітура Bookman Old Style. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 1000. Ум. друк. арк. 69,65. Обл.-вид. арк. 61,7. Зам. № 210-5260.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02